Doktori (PhD) értekezés

A MAROS ALSÓ SZAKASZA SZEREPÉNEK ELEMZÉSE A KÉSŐ CSÁSZÁRKORBAN ÉS A HUNKORBAN AZ ÍROTT ÉS RÉGÉSZETI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Kapcsos Norbert

Témavezető: Dr. Phil. habil. Forisek Péter egyetemi docens

DEBRECENI EGYETEM

BDT

2022

A Maros alsó szakasza szerepének elemzése a késő császárkorban és a hunkorban az írott és a régészeti források tükrében

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében a történelem tudományágban

Írta: Kapcsos Norbert okleveles történész

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi doktori iskolája történelmi programja keretében

…….

Témavezető: Dr. Phil. habil. Forisek Péter egyetemi docens

Az értekezés bírálói:

Dr. …….

Dr. …….

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. …….

tagok: Dr. …….

Dr. …….

Dr. …….

Az értekezés védésének időpontja: ……

Én Kapcsos Norbert teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önállómunka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2022. 08. 31.

……

Kapcsos Norbert

Tartalom

Köszönetnyilvánítás ... 8

I. Bevezetés ... 10

I. 1. A dolgozat célja. Általános indoklás ... 10

I.2. A Maros alsó szakasza – természetföldrajzi vázlat ... 11

I.2.1. A kistáj meghatározása és a kutatott terület ... 11

I.2.2. Felszín és talaj ... 13

I.2.3. Vízrajz ... 14

I.2.4. Éghajlat és klíma-rekonstrukciók ... 15

II. A felhasználható forrásokról ... 17

II.1. Történeti források. Problémafelvetés és lehetséges támpontok? ... 17

II.2. Régészeti források és a régészeti kutatás stádiuma ... 23

II.2.1. Az ismert lelőhelyek és azok kutatottságának mértéke ... 23

II.2.2. A régészeti kutatások tudományos felhasználásának vizsgálata ... 31

II.2.3. Összegzés ... 39

III. Kutatástörténeti vázlat ... 41

III.1. Bevezető ... 41

III.1.1. Egy közös örökség ... 42

III.1.2. Tovább az örökség mentén. A magyarországi kutatás ... 43

III.1.3. Tovább az örökség mentén, egy másik úton. A romániai kutatás. ... 58

III.1.3.1. Egy másik örökség. Az Alföldi András – Constantin Daicoviciu vita. ... 59

III.2. Néhány zárógondolat. ... 80

IV. Hatalmi átrendeződések Dacia feladását követően. Eseménytörténeti vázlat a történeti írott források alapján. ... 85

V. A kutatás elméleti kereteiről. Alkalmazott fogalmak és a kutatás módszertana a késő császárkori és hunkori társadalom rekonstruálásához. ... 92

V.1. Státus, hatalom, presztízs és vagyon kérdése a császárkori és hunkori Kárpát-medencében ... 93

V.1.1. A státus ... 94

V.1.2. Státus és presztízstárgyak ... 97

V.2. Társadalom modellek. Értelmezési keret a társadalom szerkezetének rekonstruálásához. ... 101

V.2.1. Elman Service modellje alapján ... 101

V.2.2. Morton Fried modellje alapján ... 103

V.2.3. A „nomád állam” és a nomád társadalmak szerveződéséről ... 105

V.3. Temetkezések és társadalom ... 110

V.3.1. Demográfiai struktúra, nem és életkor 112
V.3.2. Nemmel és életkorral összefüggésbe hozható különbségek 113
V.3.3. Vertikális társadalmi különbségek 115
V.3.4. Horizontális társadalmi különbségek 118
V.3.5. A temetkezést követő beavatkozások és újra felnyitás. Elmélet és módszer határán. 121
V.4. Település és társadalom 124
V.5. Alkalmazott módszerek. Adat, adatbázisok, statisztikai módszerek 127
V.5.1. Adat és minta 128
V.5.2. Adatbázisok, térinformatikai adatbázisok. Statisztikai módszerek. 130
VI. Kísérlet a Római császárkori és a kora népvándorlás-kori kronológia rekonstruálására 139
VI.1. Módszertani kihívások 142
VI.2. Korrespondencia-vizsgálat és szeriáció 144
VI.2.1. Női temetkezések 146
VI.2.2. Férfi temetkezések 147
VI.3. A sorozatok összehangolása 150
VI.4. Abszolút kronológia 153
VI.5. Néhány észrevétel az eredmények értékeléséhez 161
VII. Kísérlet a késő császárkori és hunkori társadalom rekonstruálására 164
VII.1. A késő császárkori és hunkori települések társadalomrégészeti elemzése 164
VII.1.1. Épületek, telepstruktúrák, településszerkezet és termelőgazdálkodás nyomai 164
VII.1.2. Települések, településhálózat és társadalom 173
VII.1.3. Települések és termelés. Összegzés. 177
VII.2. A temetkezőhelyek és temetkezések társadalomrégészeti elemzésének eredményei. Lehetséges vertikális és horizontális társadalmi különbségek 180
VII.2.1. A temetkezőhelyek mérete 180
VII.2.2. A temetkezőhelyek kronológiai viszonya 181
VII.2.3. A temetkezőhelyek demográfiai struktúrájáról 182
VII.2.4. A temetkezőhelyek rituális jellegzetességei 184
VII.2.5. A temetkezések kialakításának energiaráfordítása 187
VII.2.6. A temetkezések leletanyaga 188
VII.2.7. Nemtől és életkortól függő mellékletadás 189
VII.2.8. Presztízstárgyakról általánosan 191
VII.2.9. Státustárgyakról általánosan 194

VII.2.10. Sajátos összefüggések ... 196
VIII. A Hatalmi központok problematikája. A Maros alsó szakaszának helyzete a késő császárkori hatalmi központok/körzetek fényében. ... 204
VIII.1. Bevezetés ... 204
VIII.2. Az aranyérmek funkciója a kárpát-medencei Barbaricumban ... 204
VIII.3. Az aranyérmek beáramlásának periodizációja a kárpát-medencei Barbaricumban. Újabb kronológia? ... 207
VIII.4. Árulkodó mintázatok ... 211
VIII.5. A Maros alsó szakasza a kárpát-medencei aranyérme szóródás tanulságai szerint. Lehetséges hatalmi körzetek? ... 223
IX. Összefoglalás ... 226
X. Függelék ... 243
X.1. A késő császárkori és hunkori temetkezések és temetkezőhelyek társadalomrégészeti értékelése ... 243
X.1.1. Apátfalva Kossuth Utca ... 243
X.1.2. Apátfalva Nagyút-dűlő M43-43 ... 244
X.1.3. Arad-Barieră (Vasúti sorompó) – B05 ... 298
X.1.4. Arad-Grădiște- Str. Lucreției (Hu: Arad-Mosóczy telep) ... 305
X.1.5. Arad Mikelaka ... 306
X.1.6. Arad-Moise Nicoară (Lieceul Ioan Slavici) ... 309
X.1.7. Deszk-Újmajor ... 311
X.1.8. Hunedoara-Timișeană B0_7-B0_8 (Hu. Németságpuszta) ... 314
X.1.9. Kiszombor A ... 323
X.1.10. Kiszombor B ... 323
X.1.11. Klárafalva-Községháza ... 327
X.1.12. Klárafalva vasútállomás ... 328
X.1.13. Makó-Banhoffsbrunnen ... 329
X.1.14. Makó-Innenső Jángor 3. ... 329
X.1.15. Makó Mikócsa-dűlő, 31 ... 330
X.1.16. Makó-Vöröskereszt 2. ... 332
V.1.17. Nagylak/Nădlac-3M-N ... 333
X.1.18. Németszentpéter/Sânpetru German -Fântâna vacilor ... 346
X.I.19. Németszentpéter/Sânpetru German-Hotarul Rech ... 346
X.1.20. Óföldeák-Ürmös II. lelőhely (M43-10) ... 347
X.1.21. Pécska/Pecica 4R ... 411
X.1.22. Pécska/Pecica 18 ... 412

X.1.23. Perjámos Tizedszérű 413
X.1.24. Sajtény/Șeitin-Imaș/Nimaș 414
X.1.25. Sándorfalva-Eperjes-Ivótavak 416
X.1.26. Szeged-Algyő 425
X.1.27. Szeged-Öthalom 430
X.1.28. Szeged Szőreg-Homokbánya 433
X.1.29. Szeged-Tápé (SZT 1-es kúthoz közel) 435
X.1.30. Szeged-Tarján 442
X.1.31. Tápé széntéglaégető 443
X.1.32. Tápé Malajdok A 445
X.1.33. Tápé-Malajdok B 449
X.1.34. Újszentanna/Sântana – Gară (Vonatállomás) 450
X.1.35. Újszentiván téglagyár 452
X. 2. A szeriációnál kiküszöbölt egységek és változók, valamint a kiküszöbölés sorrendje (*kísérleti adatelemzés*). 454
XI. Történeti források jegyzéke 456
XII. Irodalomjegyzék 457
XIII. Rövidítések 479
XIV. Táblák 481
Magyar nyelvű absztrakt 490
English abstract 493

Köszönetnyilvánítás

Bár a következő sorok koránt sem elegendőek ahhoz, hogy köszönetemet kellőképpen ki tudjam fejezni mindazok számára, akik valamilyen módon hozzájárultak jelen dolgozat megszületéséhez, mégis mindaddig, amíg erre lehetőségem adódik majd, jelen helyzetben egyfajta „kellemes kötelességemnek" érzem hálámat ezúton is kifejezni.

Dr. Forisek Péternek, témavezetőmnek, a munkámba fektetett bizalma, kitartó támogatása és bíztató tanácsai nélkül, lehetőségem sem adódott volna a disszertáció elkészítéséhez, így mindezért rendkívüli hálával tartozom. A dolgozat vezérfonalának kigondolása a kedves barátommal és kollégámmal, Dr. Gáll Erwinnel, hosszas, éveken keresztül folytatott konzultációk – és informális eszmecserék – révén valósulhatott meg, így már-már – ha szabad így fogalmaznom – a dolgozat nem hivatalos társ-témavezetőjének tekinthetem. Önzetlen segítségét nem tudom eléggé megköszönni. Egykori tanárom, majd kedves barátom Dr. Molnár-Kovács Zsolt esetében kicsit cserbenhagynak a szavak olyannyira, hogy képtelenség lenne felsorolni mindazt a támogatást és segítséget, amit nyújtott anélkül, hogy bármit is elmulasztanék megemlíteni. Meghatározó szerepvállalása jelen disszertáción is túlmutat, amiért hálásnak érezhetem magam. Külön köszönetemet szeretném kifejezni Dr. Kulcsár Valériának, aki megértéssel és gondoskodóan egyengette korai és bizonytalan lépteimet, ahányszor csak megjelentem félszegen Kolozsvárról Szegeden. Köszönöm, hogy igyekezett pótolni mindazt a – több mint „111 éves" – tudást, amit addig nem volt lehetőségem elsajátítani, és mindazt a feltétel nélküli támogatást, amelyet nyújtott. Köszönettel tartozom egykori és állandó kollégáimnak az Arad Megyei Múzeum régészeti részlegéről, akiknek nem kis érdemük, hogy egykori őskorosként a császárkori barbaricum irányába fordult utam. Gondolok itt kedves barátomra Dr. Florin Mărginean-ra, aki végtelen odaadással nyújtott szakmai segítséget, vagy tanácsot, ha kellett akár a nap legváratlanabb óráiban is. Dr. Victor Sava-nak hálával tartozom a régészet-elméleti és módszertani meglátásaiért, és nem utolsósorban mindazokért a felüdítően-kimerítő eszmefuttatásokért, amikkel közvetlenül és közvetve is hozzájárult dolgozatom megírásához. Rendkívül sokat jelentett számomra, hogy kollégaként Dr. Peter Hügel-től tanulhattam, a vele folytatott gondolatébresztő beszélgetések a dolgozat megírásánál nem egyszer bizonyultak iránymutatónak. Szeretnék köszönetet mondani Dr. Adelina Stoenescu-nak és Dr. Luminița Szilágyi-Andreica-nak,

egyrészt a kutatástörténeti fejezetben felmerülő kérdések, másrészt pedig a fizikai antropológiai témákban felmerülő nehézségek megoldásánál nyújtott készséges segítségükért. Dr. Körösfői Zsoltnak és Szebenyi Tamás barátomnak köszönöm mindazt az időt, amelyet egy-egy tanulmányom javítására szántak, értékes észrevételeik nem egyszer nyújtottak segítséget. Köszönettel tartozom Dr. Manfred Woidich-nak mindazért a végtelen türelemért, amellyel a korreszpondencia-vizsgálat működési elvét sikerült – hosszasan – elmagyaráznia. Hasonlóképpen köszönöm Dr. Dragoș Diaconescu-nak a szeriációval kapcsolatos értékes meglátásait és, hogy időt szánt az eredmények ellenőrzésére. Mindenképp szükségesnek tartom megemlíteni Wieszner Balázs barátom segítségét, amely nélkül nem vihettem volna rendszert a kutatásom elméleti keretébe, inspirációt nyújtó meglátásaiért külön köszönettel tartozom. Köszönöm Iván Andrásnak, hogy elkalauzolt a térinformatika világában, nélküle a disszertáció nem születhetett volna meg ilyen formában. Szeretném megköszönni Dr. Bácsmegi Gábornak és a Munkácsy Mihály Múzeum munkaközösségének, kollégáimnak támogatását és megértését a dolgozat megírásának utolsó pillanataiban.

Szeretném megragadni az alkalmat, hogy köszönetet mondjak családomnak, és kiváltképp édesanyámnak, Hegyes Annának mindazért az áldozatért és támogatásért, amely nélkül munkám nem készülhetett volna el. Felsorolni is nehéz lenne, hogy mi mindent köszönök kedves barátaimnak: Kovács Jánosnak, Laczkó Nándornak, Bajusz Mátyásnak, Hőgyes Mihálynak, Dr. Kovács Gábornak, Pálfi Csabának és Makranczi Tamásnak. Nem utolsósorban szeretném megköszönni páromnak, Mizsur Anittának mindazt a megértést és odafigyelést, amellyel munkámhoz egy szeretettel teli és biztonságot nyújtó kis világot teremtett, és nem különben azt a hitelbe kapott időt, amiért nem lehetek eléggé hálás.

I. Bevezetés

I. 1. A dolgozat célja. Általános indoklás

A kárpát-medencei római provinciák kiépülését és a dák, majd a markomann háborúkat követően, Dacia provincia feladása feltételezhetően a korábbi alföldi struktúrák és hatalmi hálózatok megszűnésével és átalakulásával járhatott. Ezt követően a 4. század végétől és az 5. század elejétől, feltehetően a kistájjal szomszédos térségben egy a korábbiaktól sok vonásában eltérő hatalmi-struktúrának, az úgynevezett hun „*nomád-állam*" központjának kiépülésével számolhatunk.

A folyamat pontos megértéséhez az írott források önmagukban olykor kevesek, vagy adott esetben kiegyensúlyozatlanul részletesek és nem egyszer ellentmondásosak, ezért további forráscsoportok bevonásának szüksége is felmerülhet.

A dolgozat célja a késő császárkor és hunkor hatalmi átalakulásainak nyomon követése a Maros alsó szakaszaként meghatározott kistáj történeti és régészeti vizsgálata által. A téma kutatástörténeti elemzésének tanulságai alapján, a korszak kutatása szempontjából némileg rendhagyó, elméleti és módszertani szempontból pedig egy interdiszciplináris megközelítés szükségességét eredményezte.

Mivel a feltehetően társadalmilag tájékozódó tradicionális társadalmakhoz képest napjainkban sokkalta inkább tájékozódunk térben és időben, ezért igyekeztem a témában megnevezett kistáj minél pontosabb föld- és vízrajzi meghatározására, különös figyelmet fordítva a terület esetleges tájökológiai dinamikájára is, amely többek között az emberi megtelepedés, termelés, csere, vagy elosztás szempontjából lehet megahatározó.

A megközelítés egyúttal a vizsgálatba bevonható régészeti és történeti forráscsoportok lehetőségeinek és a kivitelezhetőségnek elemzését is feltételezte. Ez a kistájnak kontextuálisan egy tágabb, a római császárkori és hunkori lelőhelyek minél nagyobb mintaszámának egy adatbázisban való rögzítésében, továbbá a rendelkezésre álló, releváns értékű írott források kritikai értékelésében nyilvánult meg.

A kutatástörténeti vizsgálatnak egy másik fontos hozadéka volt, hogy egyértelművé vált számomra, hogy szükséges a témában meghatározott időszak kronológiai kereteinek körülhatárolása, ugyanis a lelőhelyek jelentős részének keltezése jobb esetben eddig konvencionális alapokon nyugodott, vagy kevésbé szerencsés esetben pontatlan és meglepő módon ideológiailag is túlterhelt volt. A lehetőségekhez mérten, módszertani

szempontból a temetkezőhelyek leletanyagának tipo-kronológiai értékelését szeriáció és korreszpondencia-vizsgálat együttes alkalmazásával végeztem el, amely értelemszerűen a kistáj római császárkoriként és hunkoriként számontartható leletanyagának tipológiai rendszerbe foglalását előfeltételezte.

A téma kijelölésénél meghatározott, elsősorban hatalmi szempontú strukturális átalakulásokat lehetőség szerint a kistáj temetkezéseinek és – értékelhető – településeinek társadalomrégészeti vizsgálata által igyekeztem nyomon követni, vagy megragadni.

A kistájnak a késő császárkori és hunkori kárpát-medencei hatalmi átalakulásaiban betöltött szerepét igyekeztem az esetlegesen kimutatható hatalmi-központok/körzetek kontextusán belül vizsgálni. Ezt egy olyan szempont mentén próbáltam megközelíteni, amely egy szocio-kulturális és hatalmi szempontból is sokszínű földrajzi régió esetében is közös vonásokat mutat, amely átvitt értelemben maga a Római Birodalom, viszont konkrét keretek között ez az arany solidusok és aureusok területi eloszlására utal.

I.2. A Maros alsó szakasza – természetföldrajzi vázlat

I.2.1. A kistáj meghatározása és a kutatott terület

Ez esetben a kistáj fogalmának körvonalazásánál – rendhagyó módon egy régész – Paluch Tibor által nyújtott meghatározást venném át, miszerint a kistáj alatt egy olyan természetföldrajzi fogalmat értünk, amely egy tájökológiailag meghatározható, homogén téregységet jelöl.[1] A meghatározásból azonnal kitűnik, hogy a vizsgálatom tárgyaként föld- és vízrajzi szempontból megjelölt terület klasszikus értelemben nem felel meg a természetföldrajzi szempontú meghatározásnak, amennyiben az általam összegyűjtött lelőhelyeket térképre vetítjük. Az eltérés, – vagy pontosabban csak részleges átfedés – azzal magyarázható, hogy dolgozatom elsősorban egy történeti és társadalom-régészeti kutatás, ahol a „*Maros alsó szakasza*” – a késő császárkor és hunkor idő dimenziója mellett – egyfajta térbeli rendszerezést jelöl. Mivel a tradicionális társadalmak vélhetőleg elsősorban társadalmilag tájékozódtak,[2] a dolgozat föld- és vízrajzi kereteit kénytelen vagyok rugalmasan kezelni és a „*kistáj*” terminológiát ennek megfelelően alkalmazni.

[1] Paluch 2011, 10. 4. jegyzet.
[2].Egyéni és csoportos szinten valaki(k)hez viszonyították magukat, határolódtak el, vagy hasonultak, amelynek a területiség csak egyetlen összetevője. Bővebben lásd: Brather 2006, 24

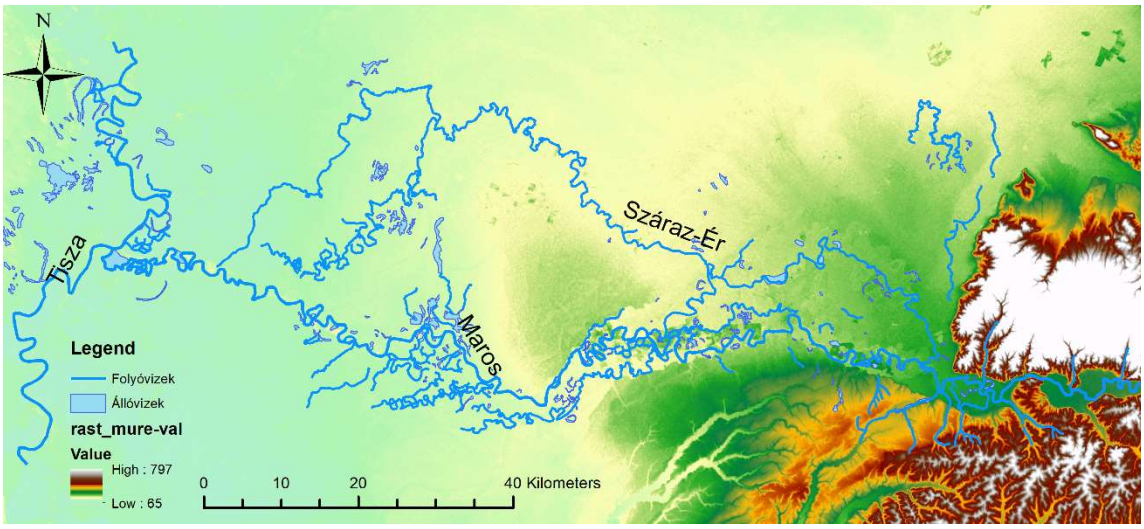

1. ábra: A Maros alsó szakasza és a Száraz-Ér által határolt kistáj. A vízrajz a Második Katonai Felmérésen rögzített állapotnak megfelelően látható. (készítette Kapcsos Norbert)

Az általam lehatárolt terület igyekszik nagyvonalakban az aktuális föld- és vízrajzi realitásokat követni, amely körülbelül a Tiszántúl Kőrös–Maros–Tisza közötti terület déli részének, vagy az Alsó-Tiszántúlnak felel meg.[3] Ez kelet-nyugati irányban nagyjából az Alföld keleti részén található Maros-kaputól[4] a folyó Tiszába való ömléséig fekvő, és az azzal közvetlenül szomszédos területet feltételezi, amely nyugati irányban kiterjed a Maty-ér és az egykori szegedi Fehértó által határolt területre is[5] (2. ábra). Továbbá míg délen határát a Maros folyóval szomszédos terület jelenti – az Aranka folyását leszámítva – északon azt a folyó egyik legjelentősebb fattyúága, a Száraz-Ér[6], valamint a Porgány-Ér[7] határolja (1. ábra.).

[3] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Paluch 2011, 10.
[4] Marosi–Szilárd 1969, 305.
[5] Szalontai–Sümegi 2015.
[6] Marosi–Szilárd 1969, 311.
[7] Gazdag 1964, 372.

A Kőrös-Maros-Tisza-közének déli része ezen belül is további – mozaikosnak tekinthető – természetföldrajzi kistájakra oszlik: Csanád-Aradi-hát[8]; Csongrádi-sík[9] – azon belül is annak délnyugati része –; Marosmenti-sík[10] és Maros-szög[11], amelyekhez a vizsgálatom szempontjából hozzákapcsoltam a Dél-Tisza-völgy[12] déli – Szeged környéki – részét is.[13]

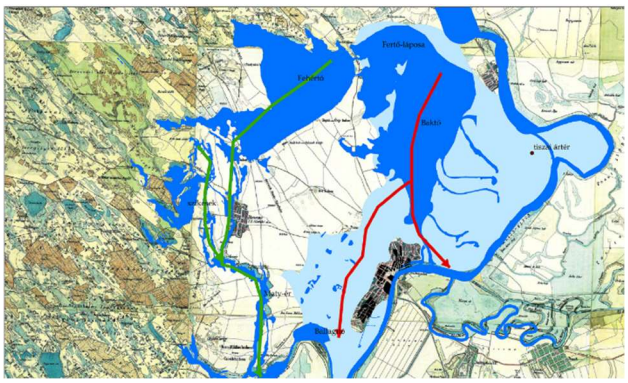

2. ábra: Szeged környékének vízrajzi rekonstrukciója (Szalontai 2019, 396. 1. kép, 2.)

I.2.2. Felszín és talaj

Az általam lehatárolt kistáj nagy részét magába foglaló Körös-Maros-Tisza köz területének felszíni formáit, a Pleisztocéntól napjainkig legnagyobb mértékben a folyóvizek – ezen belül is a Maros hordalékfelhalmozó tevékenysége[14] – és a szél alakították,[15] ahol előbbi esetében a Maros gyakran változtatta futásirányát.[16] A Maros-kapunál az Alföldre kilépő folyó egy 80-100 km sugarú félkörben, legyezőszerűen terítette szét – a Tisza irányába enyhén lejtő[17] – hordalékkúpját,[18] amelynek egy jelentős részét – Pleisztocén végi és Holocén eleji – kelet-nyugati irányba vastagodó würmvégi lösz borítja.[19] A löszboritás jelentősége a talajképződésben is meghatározó, a talajtakaróra

[8] Csorba 2021, 146–147.
[9] Csorba 2021, 142–143.
[10] Csorba 2021, 148–149.
[11] Csorba 2021, 150–151.
[12] Marosi–Somogyi 2010, 190–195.
[13] A romániai földrajzi szakirodalomban hasonló kistájfelosztást nem találtam.
[14] Marosi–Szilárd 1969, 300; Andó 1995, 9–10.
[15] Marosi–Szilárd 1969, 302.
[16] Balogh et al. 2017, 310. (Lásd Sümeghy Borbálának a Maros futásiránya fejlődésének rekonstrukcióit: Sümeghy 2014, 71–73.)
[17] Marosi–Szilárd 1969, 303.
[18] Marosi–Szilárd 1969, 302.
[19] Marosi–Szilárd 1969, 302–303, 320; Lásd még: Paluch 2011, 11.

túlnyomó részben réti csernozjomok[20] és alföldi mészlepedékes csernozjomok változatai jellemzőek.[21]

I.2.3. Vízrajz

A Maros a Tisza leghosszabb mellékfolyója és egyben az általam körvonalazott terület meghatározó vízfolyása is. A folyó a Maros-kapun lép ki az Alföldre,[22] esése az erdélyi-medencei szakaszához képest az Alföldön jelentősen lecsökken, Lippától a torkolatig 30–60 cm/km és a Szeged környéki ártéri szakaszon mindössze 9 cm/km.[23] A folyó medre a Pleisztocén és Holocén fordulójától saját hordalékkúpján gyakran változtatta futásirányát.[24] A legyezőszerűen szétterített hordalékkúpján kanyargó folyó, amennyiben hordalékkal feltöltött egy adott törmelékkúpot, egy-egy áradás alkalmával a magasabb területet elhagyva, alacsonyabb területek irányába folyt tovább.[25] Recens kutatások szerint a Maros mindössze csak az utóbbi kétezer évben folyik jelenlegi medrében,[26] azon belül is mostani helyét a hordalákkúpjának középső tengelyében nagyjából 1-2 ezer éve foglalhatta el,[27] azt megelőzően a folyó futásiránya a jelenlegi Aranka medrének felelt meg[28] (3. ábra, *h*-futásvonal). Az 1847-1872 közötti mederszabályozások[29] előtt a folyó – egy a kistáját

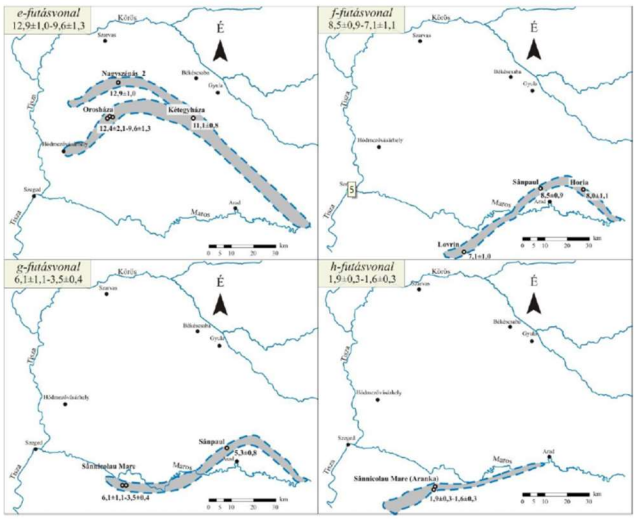

3. ábra: Késő-pleisztocén, holocén korú futásirányok a Maros hordalékkúp felszínén. (Sümeghy 2014, 72. 5.18 ábra nyomán)

[20] Viszonylag nagy humus tartalmú fekete, termékeny talajtípus.
[21] Marosi–Szilárd 1969, 320.
[22] Marosi–Szilárd 1969, 302.
[23] Balogh et al. 2017, 310; Lásd még: Andó 1995, 14.
[24] Balogh et al. 2017, 310.
[25] Lásd vonatkozó szakirodalommal: Paluch 2011, 11.
[26] Sümeghy 2014, 71–73; Balogh et al. 2017, 310.
[27] Sümeghy 2014, 73, 86.
[28] Hozzávetőleg 1,9±0,3 – 1,6±1,3 évvel ez előtt. (Sümeghy 2014, 86.)
[29] Balogh et al. 2017, 311.

felszabdaló –, rendkívül összetett meanderekkel, szerteágazó erekkel és mocsarakkal átszőtt vízrendszer volt[30] (1. ábra.). A Maros egyik legfontosabb fattyúága, vagy mellékfolyója a würmvégi lösztakaróba belevágódott Száraz-Ér volt, amelynek a közelmúltig mindössze csak az időszakos árvizek alkalmával volt vízutánpótlása.[31]

I.2.4. Éghajlat és klíma-rekonstrukciók

A Maros vízgyűjtő területe egészének hőmérsékletét és csapadékmennyiségét elsősorban az atlanti, mediterrán és a kelet-európai légtömegek befolyásolják.[32] Ezen belül az Alsó-Tiszántúl részét képező – általam körvonalazott – kistáj jellemzően alföldi klímajellegű, azonban az Erdélyi Szigethegység hatása is kimutatható, uralkodó szelei az északkeleti és délnyugati szelek.[33] A napsütéses órák száma ezen az alföldi részen igen magas,[34] az évi középhőmérséklet 10.5–10.6°C körüli,[35] Szeged környékén akár 11°C-t is eléri.[36] A Maros völgyében, annak torkolatvidékén az átlagos évi csapadék 580 mm-re tehető.[37] Ezen belül is az éves csapadékeloszlás napjainkban két időszakra, egy száraz április-augusztus közötti periódusra és egy nedvesebb szeptember-március közötti periódusra osztható,[38] ahol az alsó-tiszántúli részen a január az egyik legszárazabb és június az egyik legnedvesebb hónap.[39] A Maros esetében jellemző módon évi két áradással lehet(ett) számolni, egy tavaszi és nyár eleji áradással. Az áradások a fent említett periódusoktól némileg eltérnek, azokat elsősorban a február végétől a hegyekben meginduló hóolvadás határozza meg, és így fordulhat elő, hogy a Maros tavaszi áradásának szegedi tetőzése megelőzte a Tisza áradását.[40]

A klímatörténeti kutatás a *Római Klíma Optimum* (RCO) – vagy Roman Warm Period (RWP) – megnevezés alatt tartja számon azt a nagyjából időszámításunk szerinti 1.

[30] Lásd vonatkozó szakirodalommal: Paluch 2011, 11.
[31] Marosi–Szilárd 1969, 309.
[32] Andó 1995, 10.
[33] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Paluch 2011, 11.
[34] Marosi–Szilárd 1969, 147.
[35] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Paluch 2011, 11.
[36] Andó 1995, 11.
[37] Marosi–Szilárd 1969, 147.
[38] Andó 1995, 12–13.
[39] Marosi–Szilárd 1969, 147.
[40] Andó 1995, 13. Az utóbbi évtizedekben a periodikusan ismétlődő áradások – néhány kivételtől eltekintve – elmaradtak. (Balogh et al. 2017, 310.)

századtól a 4. század végéig terjedő időszakot, amelyet körül-belül a 4–5. század fordulójától kezdve egy erőteljes lehűlés követett.[41] Az éghajlatban megmutatkozó lehűlés jóllehet, hogy már a 3. század közepétől kezdetét vette, amiben némi enyhülés – azaz kis mértékű felmelegedés – csak a 4. század derekán mutatkozott.[42] Közép-Európában a szárazabb időszakokat is 4. század elejét követően nedvesebb nyarakkal jellemezhető időszak váltotta fel, amely hozzávetőleg 350–450 között volt jellemző.[43] Az általam körvonalazott kistáj esetében Kern Zoltánnak a – Bihari hegység Eszkimó-jégbarlangjának jégmagvizsgálatán alapuló – klímarekonstrukciója a korabeli éghajlati viszonyok felvázolásához igen megbízható támpontot tud nyújtani. Ezen eredményei alapján ugyanis megállapította, hogy a 3. század közepéig viszonylag enyhe telek voltak jellemzők, amelyet egy gyors lehűlést követően, több évszázadon át tartó hideg telekkel jellemezhető időszak váltott fel.[44]

[41] Vadas–Rácz, 42; Grüll 2017, 64, 65.
[42] Harper–McCormic 2018, 35–36.
[43] Harper–McCormic 2018, 36.
[44] Kern 2010, 84. Lásd még: Vadas–Rácz, 43.

II. A felhasználható forrásokról

II.1. Történeti források. Problémafelvetés és lehetséges támpontok?

A vizsgált időszakban a Maros alsó szakaszának vidéke az Alföld központi területeihez hasonlóan, többnyire kiesett a késő antik auctorok látóköréből. Azok figyelmét a 3. század dereka körül értelemszerűen a Dacia provinciát ért karp támadások, majd a gótok Moesiába való betörései, a tetrarchia korának szarmata háborúi, a Constantinus-dinasztia által viselt harcok, később pedig a hunok európai térnyerése kötötte le. Ezek az események jóformán a limes előterében, esetleg közvetlenül a római provinciák területén zajlottak, vagy egyszerűen csak a korabeli római külpolitika egy-egy meghatározó tényezői voltak. Így rendkívül nehezen állapítható meg az, hogy a Dacia feladását követő időszakban a vizsgált térség népessége, milyen mértékben számított hatalmi tényezőnek. Érzékelhetően a 4. század elejére vonatkozó feljegyzések számára – földrajzi értelembe véve – továbbra is „láthatatlan" a Maros alsó szakasza, az írott források sem területileg, sem pedig eseménytörténetileg nem vonatkoztathatóak közvetlenül a Maros alsó szakaszára. Nyilvánvalóan ennek is nyomós okai lehetnek, amit talán érdemes lehet körüljárni. Érdekes módon az olyan részletes leírások sem nyújtanak minden esetben biztos fogódzót, mint amelyeket Ammianus Marcellinustól ismerhetünk, az írott források a legtöbb esetben csak a Maros alsó szakaszával közvetlenül szomszédos területekre utalnak. Ezzel szemben Priskos rhétor egyidejű leírásai már egyértelműen azt jelzik, hogy a terület hatalmi szempontból, az 5. század elejére a korábbi időszakokhoz képest jelentősen felértékelődött.

Külön szempontot képvisel, hogy történeti alapon az említett *gensek*, vagy etnográfiai makro-csoportok területeinek meghatározására is csak szerencsés esetben van lehetőség. Azok lokalizálása rendszerint valamely római tábor, vagy település esetében lehetséges, esetleg a rómaiak által egy helynév után történő elnevezésről (*Amicenses, Picenses*). Még szerencsésebb esetben egy jelenleg is ismert, esetleg azonosított tájnév, vagy folyónév lehet biztosabb referenciapont, bár a vandáloknak a Maros mentén való ellentmondásosan értelmezhető említése Jordanesnél óvatosságra inthet, habár ez esetben a Maros alsó szakasza mondhatni *„expressis verbis"* megjelenik a kérdéses forrásban.

Mindemellett a biztosabban lokalizált gensekkel egy-egy esemény kapcsán területileg és/vagy történetileg összefüggésbe hozott egyéb *gensek*, vagy csoportok területi beazonosítása még nagyobb problémát jelenthet ebben a korszakban. Hasonlóképpen a források alapján már önmagában is talányos, hogy tulajdonképpen kiket takar az *Arcaragantes* és *Limigantes* vagy *Sarmatae liberii* és *Sarmatae servii* két csoportja, jóllehet ezeknek a kutatónként eltérő értelmezéseit szinte lehetetlen volna összegyűjteni anélkü hogy egyet is kihagynánk. Egyaránt felmerült különböző „népek" és eltérő társadalmi csoportok lehetősége is, bár talán meg lehet jegyezni, hogy – tágabb értelemben véve – egyik sem feltétlenül kell, hogy kizárja a másikat. Sok kérdést felvet az is, hogy míg a korai írott források az Alföld vonatkozásában jazigokról beszélnek, a 3. századtól már szinte módszeresen szarmataként említik az itt élő népességet.[45] Nem tudni azt sem pontosan, hogy a Priskos rhétornál szereplő „*szkíta*" az Ammianus Marcellinusnal használt „*germaniai*" megnevezéshez hasonlóan egy etnográfiai, egyfajta területet és/vagy életmódot feltételező makro-csoportot jelölő megnevezés lenne-e csupán?[46] Tény, hogy elgondolkodtató, mint ahogy az is, hogy a 4. század elejétől a szarmata Barbaricum törzsi széttagolódását, fragmentáltságát feltételezik.[47] Kérdéses az is, hogy kikre kellene gondolni a forrásokban a markomann háborúk folyamán először megjelenő, majdhogynem titokzatos victovalok esetében, akiket egyaránt kapcsolatba hoztak úgy általában a germánokkal, mint a vandálokkal, vagy a gótokkal is. Bár az, hogy a későbbiekben az Arcaragantes hozzájuk menekült, feltehetően kettőjük között egy talán régi és egyfajta „szövetségi" jellegű kapcsolatra utalhat. Ezek megválaszolására a történettudomány sokáig a régészettől várta a segítséget, mint ahogy a régészet is a történeti forrásokban kereste a választ,[48] mígnem napjaink kutatása már inkább óva int a „*vegyes érvelés"* („*gemischte Argumentation*") alkalmazásától,[49] amelyet valljuk meg, olykor rendkívül nehéz megállni.

Ahogy ilyen szempontból szűkülnek a lehetőségek a fent megfogalmazott kérdések megválaszolásához, alapvető fontosságú az antik forrásoknak a megfelelő kritikai értékelése. Kovács Péter erőfeszítései ilyen téren rendkívül hasznosnak bizonyultak

[45] Harmatta 1970, 52. A jazigok utolsó említése a 4. századi események kapcsán merül fel. (Kovács 2015, 46.)
[46] Geary 2001, 107; Pohl 2015, 255; Roymans 2004, 4–5.
[47] Vaday 1989, 208.
[48] Bóna 1961.
[49] Bálint 1995, 106; Gáll et. al. 2010, 5.

számomra.[50] Ugyanakkor egy hasonlóképp fontos szempont, hogy a római szerzők elsősorban saját szemszögből értékelték az eseményeket[51] és ezt szinte vitán felül el lehet fogadni, ami kiinduló pontot nyújthat a továbbiakban. Napjainkban úgy tűnik, hogy a felsorakoztatott szerzők – Jordanest leszámítva – szinte kivétel nélkül egy erőteljes történetírói hagyományt követve – mintegy „*Prokrustés ágya*" szerint – kategorizálták az általuk leírt barbár társadalmakat[52], érzékelhetően egy erőteljes – „mi" és „ők" – dichotómián alapuló koncepció[53] mentén tettek különbséget a „*populus Romanus*" és a barbár „*gensek*" között.[54] Míg az első alapvetően egy jogi és politikai közösséget feltételező népmodellt takar, ahol a társadalom szerveződése a közös törvények elismerésén és azok betartásán alapul, addig a barbár népmodell elsősorban etnikus jellegű és sokkalta homogénebb képet fest a *gensekről.*[55] Ennek megfelelően az adott földrajzi területen belül leírt barbár *genseket* többnyire olyan objektívnek vélt kritériumok alapján igyekeztek elkülöníteni, mint az azonos származás, közös tradíció és közös nyelv,[56] amelynek gyenge pontjai olykor a történetírói bizonytalanságoknál mutatkozik meg leginkább.[57] Ezzel szemben a 6. században keletkezett írott forrásokból már kezd eltűnni a

[50] Kovács 2011; Kovács 2013; Kovács 2015.
[51] Istvánovits–Kulcsár 2018, 329.
[52] Geary 2002, 49–51; Pohl 2015, 251.
[53] Ezt némileg Priskos rhétornál is nyomon lehet követni, amikor Attila udvarában egy viminaciumi görög kereskedővel való találkozását írja le. Maga a részlet sok szempontból érdekes. Egyrészt alkalmat ad a két népmodell konfrontációjának, némileg felfedi, hogy a római szerzők a *genseket* milyen kritériumok szerint próbálják meg kategorizálni (viselet és beszélt nyelv). Továbbá betekintést nyújt a korszak hatalmi szerveződésébe is.
[54] Geary 2002, 50; Kiss P. 2015, 10.
[55] Patrick Geary hívja fel a kutatás figyelmét arra a két szociál-pszichológiai jelenségre, amely a „mi" és „ők" dichotómián alapszik (Geary 2002, 155.). Az egyik a csoport-kategorizáció; ahol amennyiben a csoportosítás egy állandó dimenzió mentén történik (etnikum), akkor az eltérő csoportokba (*gens*) tartozó elemek közötti különbségeket az adott dimenzió mentén eltúlozzuk, míg az elemek csoporton belüli különbségeit csökkentjük. (Erős 2017, 70.) A másik – ami az előbbihez kapcsolódik az – a csoporton kívüli homogenitás-torzítás jelensége, amely esetében, míg a saját csoportunk (*populus Romanus*) különbségeit érzékeljük, a csoportunkon kívüli csoportok (*gensek*) elemeit sokkal homogénebbnek érzékeljük (Park–Rothbart 1982, 1051.)
[56] Pohl 1998.
[57] Tacitus. Ger. 46: *„Itt van Suebia határa. Nem tudom, vajon a peucinusok, venedusok és fennusok törzseit a germánokhoz vagy a szarmatákhoz soroljam-e, bár a némelyektől bastarnáknak nevezett peucinusok nyelvben, életmódban, lakóhely és házak dolgában olyanok, mint a germánok. Piszok mindenütt és eltompultság az előkelők között. A vegyes házasságok következtében külsejük némileg a szarmatákéhoz torzul. A venedusok sokat átvettek szokásaikból, mert a peucinusok és a fennusok közt vonuló erdőkben és hegyekben rablók módjára portyáznak. Mégis inkább a germánok közé sorolandók, mivel állandó házakat építenek, pajzsot hordanak, és örömmel használják lábukat, élnek gyorsaságával; ami mind megkülönbözteti őket a szekéren s lovon élő szarmatáktól."*(Fordította Borzsák István). Érdekes módon a rómaiak merev kategorizálása nem tudott mit kezdeni olyan esetekkel sem, amikor egy heterogén közösségekből álló barbár *gensszel* kerültek közelibb kapcsolatba. Ammianus Marcellinus XVII.12: *„Ekkor Usafer következett, hogy*

korábbi időszakokra jellemző – *populus Romanus* „mi" és „ők" *gens* – dichotómia.[58] A *populus Romanus* és a *gens* jelentéstartama közötti éles határvonal lassanként elmosódik. A Jordanes által is alkalmazott új népmodell esetében az írott jogon alapuló, vagy politikai jelleg kap nagyobb hangsúlyt és az etnikai arculat egy bizonyos mértékben veszít jelentőségéből. Ahogyan a származás jelentősége háttérbe szorul úgy értékelődnek fel olyan kritériumok, mint a királyok által megtestesített tradíciókkal való azonosulás és azok hatalmának támogatása révén ennek a hagyománynak a fenntartása.[59] Így sematikusan fogalmazva a kora középkori történetírói népmodell szemben az etnikaival, már kezdi inkább a jogi-politikai közösséget előtérbe helyezni.

Magukkal a *gensekkel* kapcsolatban a közelmúltban a Reinhard Wenskus és munkája nyomán[60] megfogalmazott koncepció körül csoportosuló „bécsi iskola" igyekezett azok szerveződését felvázolni, amely alapján úgy tűnik, hogy a *gensek* etnikai szempontból kevésbé tekinthetőek homogénnek,[61] mint ahogy azt korábban gondolták. Az elgondolásának alapvető tétele, hogy a közösségtudat kialakulását egy szűk – az elittel megfeleltethető – uralkodó csoport által hordozott „*tradíciómagra*" (*Traditionkern*) lehet visszavezetni, amely ennek az uralkodó csoportnak a többnyire fiktív elemeket is magába foglaló eredetmítoszát tartalmazza. A társadalmi szerveződés (*Stammesbildung*) folyamatán keresztül ezt az eredetmítoszt a tág értelembe vett, heterogén elemekből álló közösség (nála törzs/„*Stamm*") is átveszi és egy idő után etnikai közösséget alkotva magáénak tekinti,[62] így ez egyszerre hatalmi és ideológiai eredetű is egyben. Értelemszerűen ennek az uralkodó csoportnak fennmaradása garantálja a tágabb közösségtudat fennmaradását is, illetve ez azt is feltételezi, hogy az etnikai identitás a más-más társadalmi státussal rendelkező csoportok esetében eltérő jelentőséggel bírhatott; az elit esetében erőteljesebb, míg az alacsonyabb státusúak esetében inkább a klán, vagy a faluközösségben gyökerezett a csoportidentitás tudatuk és azt az elitéhez igazították.[63] A

előadja kéréseit. Araharius hevesen tiltakozott ezellen, mondván, hogy az általa szerzett békét ki kell terjeszteni Usaferra is, aki alá van neki rendelve, és megszokta, hogy az ő parancsainak engedelmeskedjen." (Fordította Szepesy Gyula)

[58] Ez talán összhangba hozható a Nyugatrómai Birodalom területén kialakult új barbár királyságok társadalmának átalakulásával (Pohl 2018.)

[59] Geary 2002, 59–62. Témát érintőlegesen lásd még: Pohl 2018, 7–8.

[60] Wenskus 1961.

[61] Pohl 1991, 40.

[62] Pohl 1991, 40–41; Pohl 2002, 221.

[63] Pohl 1991, 41; Pohl 1998, 67.

történetírói *gens* által megtestesített népmodellel szemben ez a modell, mint látható sokkalta nyitottabb és dinamikusabb, ugyanis szerkezetileg a klán-rendszerrel von párhuzamot,[64] demográfiai szempontból megengedi új csoportok csatlakozását, „beolvadását" vagy elszakadását is, így az folyamatos átalakuláson megy át.[65] Mindennek értelmében azonban ez azt is jelenti, hogy az etnikumra inkább folyamatként lehet tekinteni, mintsem egy statikus tulajdonságként felfogni,[66] a *gensek* tagjainak etnikai identitása következésképpen helyzetfüggő konstrukció (*situational construct*).[67] Wenskus modelljének, aminek talán különösebb előnye, hogy a *gensekre,* mint elsősorban hatalmi szempontból szerveződő struktúrákra tekint, ahol tagjainak etnikai identitása ennek a szerveződési folyamatnak az eredménye, mintegy a hatalom konszolidációjának velejárója. Jóllehet, hogy a Reinhard Wenskus által javasolt „tradíciómag" és „etnogenézis" fogalmain alapuló modellt – főként Walter Goffart részéről[68] – bírálat érte és napjainkban is szakmai polémiák tárgyát képezi, azonban az írott forrásoknak egy sokkal rugalmasabb értelmezését nyújtja az etnikus népmodellel szemben.

Ugyanakkor talán szükséges megemlíteni azt is, hogy a forrásokban megjelenő „*gensnek*" a fordításokban „*néppel*" való megfeleltetése révén ösztönösen hajlunk arra, hogy azokat akaratlanul is napjaink közgondolkodásának megfelelően, a modern népről alkotott felfogásunk mentén közelítsük meg. Ami igencsak zavarba ejtő, ha figyelembe

---

[64] Wenskuns 1961, 75–76; 325–327. A klán-rendszer stabilitása szavatolja azt, hogy nagyobb és hatalmilag erősebb egységek asszimilálják őket, azonban kényszerű elmozdulásuk bizonyos csoportjaiknak a nagyobb egységek általi asszimilációját eredményezheti. (Wenskus 1961, 76.)

[65] Kiss P. 2015, 15. Ennek kapcsán lásd: Ammianus Marcellinus XXXI.2.: *„Az alanusok (...). A szomszédos népeket sok győzelmes harcban fokozatosan leigázták, és a perzsákhoz hasonlóan a saját nevük alatt egy néppé olvasztották."*(Fordította Szepesy Gyula), vagy: Theodorétos 1024: *„Gondoljon arra, hogy ez a nép [sc. scythák] a mi időnkben az egész Keletet elfoglalta, majd igen sok foglyot ejtve távozott. Azt mondták, frígek, galaták, ibérek, perzsák, etiópiaiak, nem mint alattvalók harcoltak velük, hanem különböző indokokból csatlakoztak hozzájuk, voltak, akik átszöktek hozzájuk és önkéntesen harcoltak velük, voltak, akiket háborúban ejtettek fogságba, és kényszerítettek őket, hogy velük harcoljanak."* (Fordította Kovács Péter)

[66] Pohl 1991, 41.

[67] Geary 1983; Pohl 1991, 41.

[68] Goffart 2002. Az általa elemzett forrásokat szerkezeti sajátosságaik alapján többnyire irodalmi alkotásoknak véli, amelyeket az adott korszak kontextusában kell értékelni elsősorban így történeti forrásértékük feltételekhez kötött. (Goffart 1988, 15–19.) Míg Walter Pohl a „germán" kifejezést olyan apriori kategóriaként kezeli, amelyet a rómaiak az idők folyamán empirikus adatokkal töltöttek meg (Pohl 1998, 19.), addig Walter Goffart ugyanazt gyűjtőfogalomként egy olyan római elméleti konstrukciónak tartja, amely nem tükrözi a barbár társadalmak fragmentáltságát. (Goffart 2006, 4–6.) Hasonló dekonstruktivista megközelítés kezd kibontakozni a rómaiak által „szarmataként" leírt népességgel kapcsolatban, amelynek észrevételei mindenképp gondolatébresztőek, ám egyelőre még nem nyújt egy a Reinhardt Wenskuséhoz hasonló megnyugtató alternatív értelmezési modellt az etnikaival szemben. (Dan 2017.)

vesszük, hogy a nép fogalmának többnyire – John Locke, Thomas Hobbes és Jean-Jacques Rousseau nyomán – a 18. század végétől körvonalazódó[69] maihoz közeli jelentéstartamát az elmúlt évszázadok eszmetörténeti irányzatai sem hagyták érintetlenül, az közben folyamatosan változott. Mindennek megvilágításában igencsak fontos szempontnak tűnik az is, hogy nagyjából a 18. század végétől vált a nép egy olyan „felettes" gyűjtőfogalommá, amely már magába foglalta úgy az uralkodó réteget (elit), mint az általa uralt rétegeket is,[70] mindaddig az uralkodó réteg nem vállalt közösséget az általa uraltakkal.[71] Ez a modern népfelfogásunk egy olyan megközelítést/előfeltevést támogat, miszerint a népnek (mint egység) létezne egy uralkodó rétege (alegysége),[72] amely felfogás elsősorban a népszuverenitás eszme-rendszeréből ered. Azonban a népszuverenitás egy alulról-fölfelé történő szerveződését feltételezi a népnek, azaz a főhatalom birtokosának hatalma a néptől ered,[73] ahol a népet alkotó egyének összessége politikai szempontból egyenlő.[74] Ezzel szemben a modern kor előtti Európában a hatalom eredete ideológiai szempontból elsősorban szakrális volt,[75] a vezető elit pedig nem vállalt közösséget az olykor etnikailag is sokszínű népességgel, amely társadalmi szempontból eltérő státussal rendelkezett. Bár konszenzus van afelől, hogy a népekként kezelt *gensekhez* tartozók összessége eltérő társadalmi státussal rendelkezik, az írott források népmodellje alapján azokat a kutatás a legtöbb esetben etnikailag homogén egységként kezeli, amelynek értelemszerűen vezetője van. Holott a modern kor előtti időkben talán helyesebb egy fordított viszonyról beszélni, ahol az elitnek volt „népe" és nem a népnek vezetője[76].

[69] Kiss 2006; Kosseleck 2009, 6; Brather 2002, 149–150.
[70] Kosseleck 2009, 10
[71] Geary 2002, 19–20.
[72] Lásd például a köznép és uralkodó réteg esetét.
[73] Kis 2006, 9.
[74] Kis 2006, 26.
[75] Canning 1996, 18. Lásd még: Gáll 2019, 21–22. A római császárkori és hunkori barbár társadalmaknál az uralkodói hatalom ideológiai forrását már sokkal bonyolultabb tetten érni. Bár ez esetben is felmerült a szakralitás (Canning 1996, 28.).
[76] Gáll 2019, 22.

II.2. Régészeti források és a régészeti kutatás stádiuma

A választott téma szempontjából felhasználható forráscsoportokon belül kitüntetett szerep tulajdonítható a régészeti forrásoknak, amelyeknek értékelése egy sajátos megközelítést igényel. A történeti és régészeti munkák kritikai vizsgálata mellett a kistáj régészeti kutatottságának kvantitatív és kvalitatív vizsgálatát véltem célszerűnek, amelyhez a Gáll Erwin és szerzőtársai által alkalmazott módszertani megközelítést találtam eredményesnek.[77] A vizsgálati módszer lényegében rálátást biztosít arra, hogy mennyiségileg és minőségileg milyen temetkezőhely- és telepásatásokból, esetleg milyen szórványleletekből származó információbázis áll a kutatók rendelkezésére, ugyanakkor a tudományos publikációk minőségi elemzése rávilágít az információbázis tudományos megbízhatóságának mértékére is.[78] Más szóval a módszer által vizsgálhatóvá válik a régészeti forrásokból eddig kirajzol(ódot)t történeti narratíva megalapozottsága egyrészt, másfelől rámutat arra is, hogy a publikációk adatai alkalmasak lehetnek-e egy társadalomrégészeti szempontú vizsgálatra.

Az esetleges településtörténeti változások dinamizmusának nyomon követése érdekében igyekeztem bevonni a kistáj „római" és/vagy „szarmata korra" keltezett lelőhelyeinek minél nagyobb mintaszámát a statisztikai vizsgálatba.

II.2.1. Az ismert lelőhelyek és azok kutatottságának mértéke

A 19. század végétől az ismert lelőhelyek számának majdhogynem folyamatos növekedése tapasztalható a szakirodalom alapján[79] (4. ábra), amelyeket természetesen első jelzésüktől kezdve az idők folyamán különböző mértékben kutattak, akár több terepkutatási idény keretén belül, tehát a rendelkezésre álló információbázis egy – első látásra – folyamatosan gyarapodó tendenciát mutat.

[77] Gáll et al. 2017. Az alkalmazott vizsgálati módszert, az elemzési szempontoknak megfelelően módosítanom kellett.
[78] Gáll et al. 2017, 103.
[79] Az 1945–1989 közötti periódus az összes vizsgált időszak közül a leghosszabb, ezért értelemszerűen több terepkutatásra volt lehetőség.

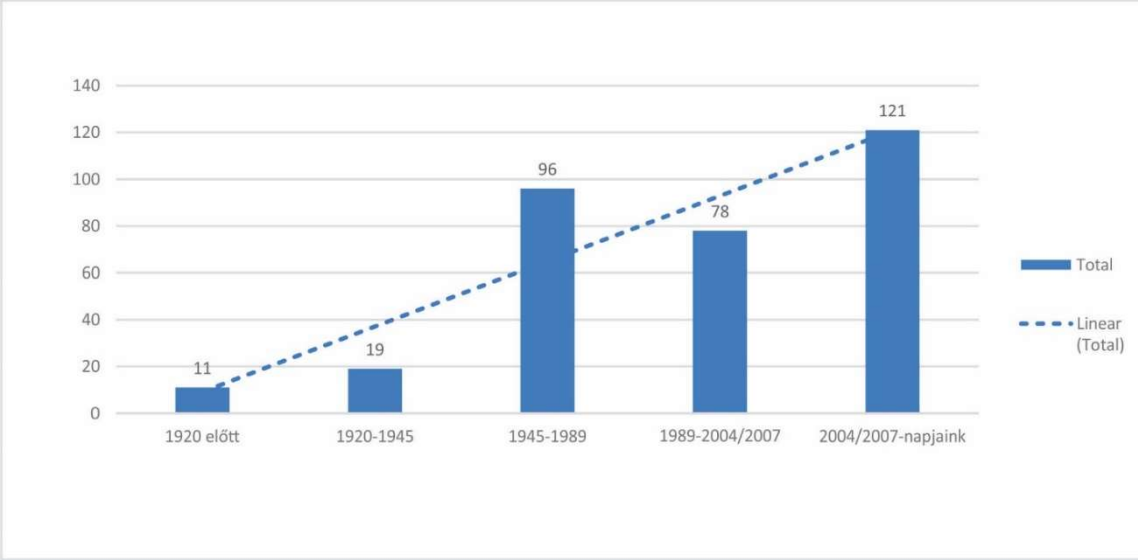

4. ábra: Terepkutatások. (készítette Kapcsos Norbert)

A vizsgált régészeti forráscsoporton belül a régészetileg hiteles, vagy utólag hitelesített[80] kontextusok megoszlásánál megfigyelhető a települések kiemelkedő aránya (5. ábra), amely jóval meghaladja a temetkezőhelyek, illetve egyéb lelőhely-típusok számarányát.

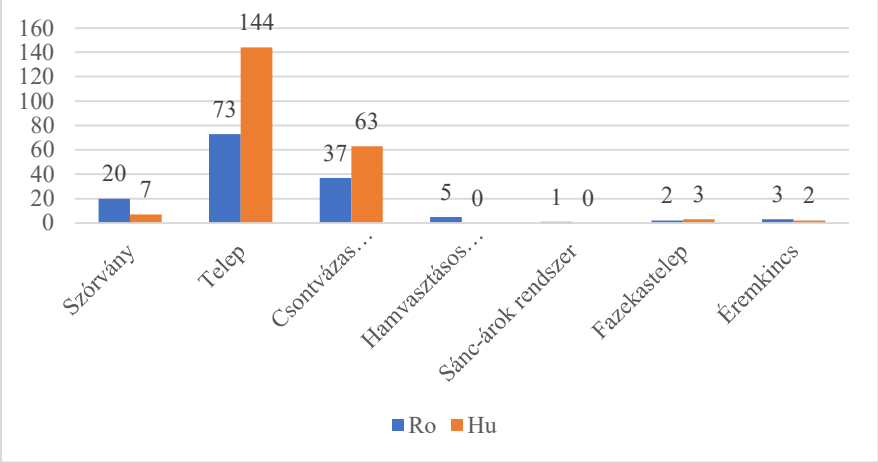

5. ábra: A lelőhelyek típusonkénti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

Ami a rendelkezésre álló régészeti leletanyag előkerülési körülményeit illeti, annak jelentős többsége hiteles, vagy utólag hitelesített régészeti feltárásokból származik (6. ábra), bár azokon belül is különböző minőségi kategóriákat lehet megkülönböztetni.

[80] A régészetileg hitelesített kontextusok esetében régészek által megvizsgált és értelmezett szórványleletekről beszélhetünk, ahol lehetőség nyílt az adott leletanyagnak a szórvány kategóriából egy másik kategóriához való sorolására.

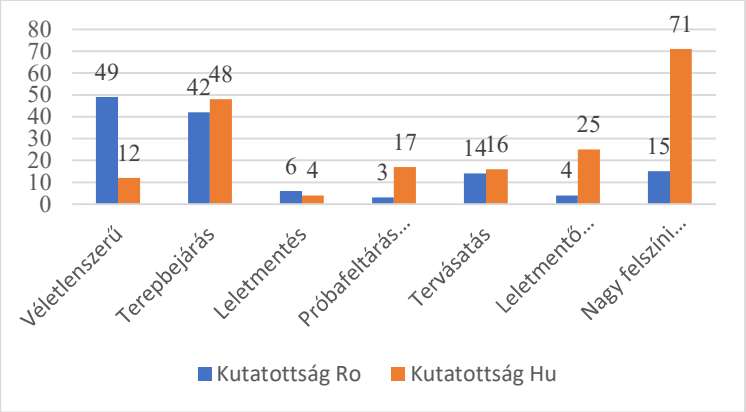

6. ábra: A lelőhelyek kutatottsága. (készítette Kapcsos Norbert)

Az ismert lelőhelyek kutatottságánál azok típusonkénti, illetve politikai-adminisztratív terület szerinti lebontásában egy némileg kiegyensúlyozatlan kép tárul fel (6. ábra).[81] Ennek magyarázata szerteágazó lehet, kezdve a két állam eltérő örökségvédelmi törvényeitől, az Európai Uniós csatlakozást követően megugró infrastrukturális nagyberuházásokat megelőző feltárásokig (21. ábra).

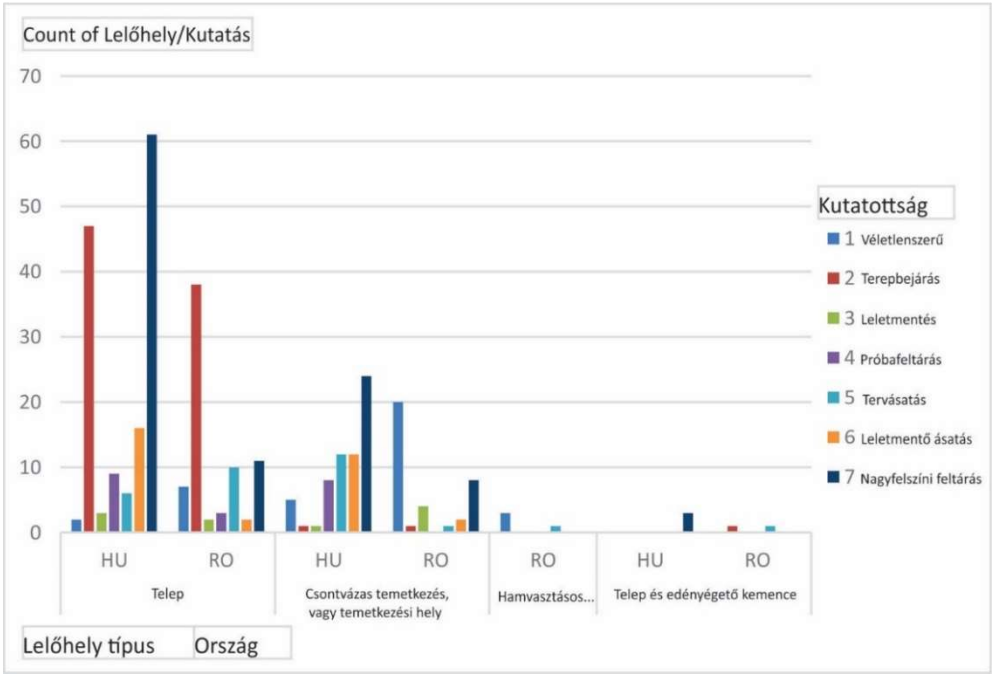

7. ábra: A lelőhelytípusok kutatottsága. (készítette Kapcsos Norbert)

[81] A kistáj romániai területén, az utóbbi évtizedben folytatott nagyfelszíni megelőző feltárásoknak jelentős része mindössze csak az országos közhiteles régészeti adatbázisba került feltöltésre (RAN – Repertoriul Arheologic Național), a Kulturális Minisztérium (Ministerul Culturii) gondozásában megjelent éves ásatási jelentésekből (Cronica cercetărilor arheologice din România) ezek egy része hiányozhat, amely magyarázza a feltárásoknak a magyarországi területekétől eltérő arányát, holott sokkal több nagyfelszíni megelőző feltárásról lehet beszélni.

Azonban mindezek jóformán csak a különböző leletmentő ásatások eltérő arányát magyarázzák. A tervásatások szintjén a magyarországi telepeket és temetkezőhelyeket érintő kutatások összességében tekintve, bár némileg meghaladják a határ romániai oldalán folytatott szisztematikus kutatásokat, arányukat nézve szembeötlő különbség mindössze a temetkezőhelyek kutatásánál mutatható ki (7. ábra). A magyarországi tervásatások kapcsán mindenképp érdemes megemlíteni, hogy a feltárt római császárkorra keltezhető kontextusok (temetkezések, telepstruktúrák) sok esetben többkorszakos lelőhelyekről, mondhatni „járulékosan" kerültek elő és lettek feltárva.[82] Nem létezett egy módszeres terepkutatási stratégia a térség római császárkorát tekintve, amely egy általános jelensége a császárkori „szarmata" Barbaricum magyarországi kutatásának, amire már Vaday Andrea is felhívta a figyelmet.[83] Ezzel szemben a kistáj romániai oldalán a római kori Barbaricum módszeres kutatása a II. világháborút követő és a rendszerváltást megelőző kommunista korszakban élte virágkorát. Itt elsősorban Ion Horațiu Crișan és Dörner Egon kutatásait érdemes megemlíteni Arad-Csályán (Arad-Ceala), Maroscsiszéren (Cicir-Gropi), Újszentannán (Sântana-Gară, Sântana-La vii), Öthalmon (Vladimirescu-Pădurea Vrăbiilor).[84]

Bár az összehasonlítási alapok korlátozottak, amennyiben komparatív módon szeretnénk szemléltetni a kistáj régészeti kutatottságát, némileg optimistább képet lehet felvázolni. A szomszédos bánsági régióhoz képest, ahol a császárkori Barbaricum lelőhelyeinek 90%-a mindössze csak terepbejárásokból ismert,[85] addig a Maros alsó szakaszán ezek aránya csak 27%, azaz a nagyobb arányú régészeti ásatások révén a megfigyelésekhez sokkalta kedvezőbb körülmények voltak adottak, így értelemszerűen azok megbízhatósága is jelentősebb.

[82] Itt szükséges megemlíteni a Banner János által ásatással kutatott Hódmezővásárhely–Fehértó környéki lelőhelyeket (Banner 1943, 195-201.), vagy a Tápé-Malajdokon Móra Ferenc ásatásai során kutatott két temetkezőhelyet, amelyeknek leletanyagát Párducz Mihály dolgozta fel a későbbiekben (Párducz 1948, 283–288; Párducz–Korek 1948, 292-299.).

[83] Vaday 2003, 267. (Ezzel szemben a Körösök mentének azonos korú lelőhelyeinek szisztematikus régészeti kutatásait lásd: Vaday 1996.)

[84] A módszeres régészeti feltárások elsősorban Dörner Egon doktori kutatásaihoz kapcsolódnak, aki Constantin Daicoviciu témavezetése mellett „A szarmaták nyugat Románia területéről és azok kapcsolatai a dákokkal és dáko-rómaiakkal" témán dolgozott (Bader 2015, 10.), míg Ion Horațiu Crișan a Pécska-Nagysánc késő vaskori lelőhelyen folytatott ásatások publikálását követően, tovább folytatta kutatásait a térségben a dák kontinuitás kérdését vizsgálva (Crișan 1968). (Részletesebben lásd: III. fejezet)

[85] Grumeza 2015, 75.

A publikációkban, illetve a jelentésszerű közlésekben a lelőhelyek igen sokszínű kronológiai felosztásával lehet találkozni, amelynek magyarázata feltehetően egy – egységes és – következetes kronológiai-rendszer hiányával magyarázható.[86] Ahhoz, hogy a lelőhely-típusok korszakonkénti eloszlását némileg értelmezni lehessen, kénytelen voltam a publikálók által megadott keltezéseket főbb periódusonként rendszerezni, amely alapján még ezt követően is a lelőhelyek 13 különböző – századonként meghatározott – periódus szerint oszthatóak fel.

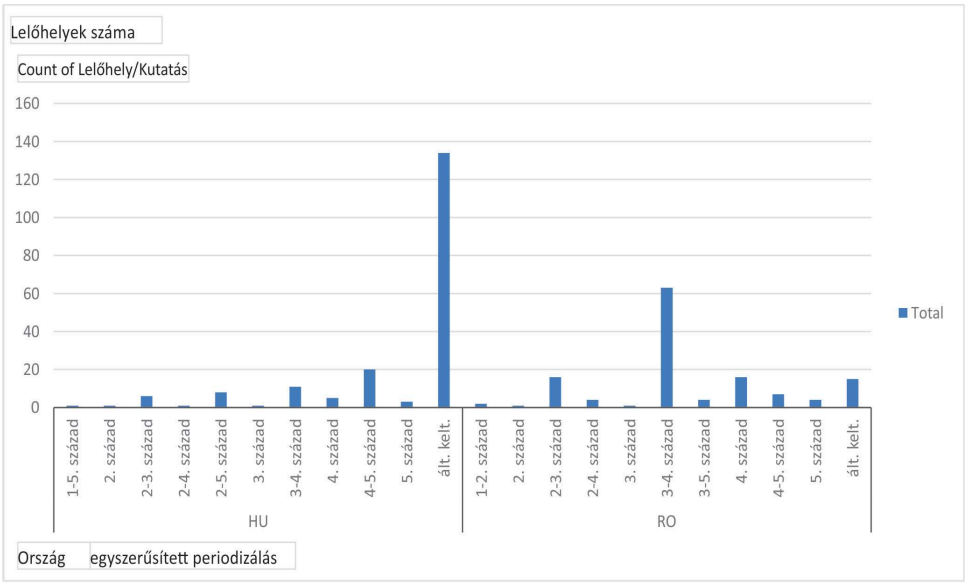

8. ábra: A lelőhelyek kronológiai eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

Sok esetben a lelőhelyeknek a „szarmata korra", „római korra", „késő szarmata korra", stb, történő általános keltezése fordul elő, azonban ezek nagy többsége különböző – többnyire recens – leletmentő ásatások és terepbejárások jelentéseiben szerepel, ahol a teljes régészeti leletanyag feldolgozására – és pontos keltezésére – még nem került sor (9a. ábra).[87] Azonban míg a kistáj magyarországi területén a lelőhelyek periódusonkénti eloszlásában egy következetesen növekvő tendencia mutatható ki az első évezred elejétől az 5. századig, addig a térség romániai oldalán ugyanez a tendencia már nem érvényesül (8. ábra és 9b. ábra). Bár egyazon kistáj régészeti kutatásáról van szó – ahol a történelem folyamán értelemszerűen közel azonos jelenségek zajlottak le –, az adatokból feltáruló kép

[86] A témát övező problematikára egy következő fejezetben fogok részletekbemenően kitérni.
[87] A továbbiakban az „általános keltezéssel" rendelkező lelőhelyeket kiszűrtem az 9b. ábránál.

korántsem mutat egységes jelleget, vagy legalábbis némi összhangot, aminek valószínűsíthetően kutatástörténeti okai vannak.

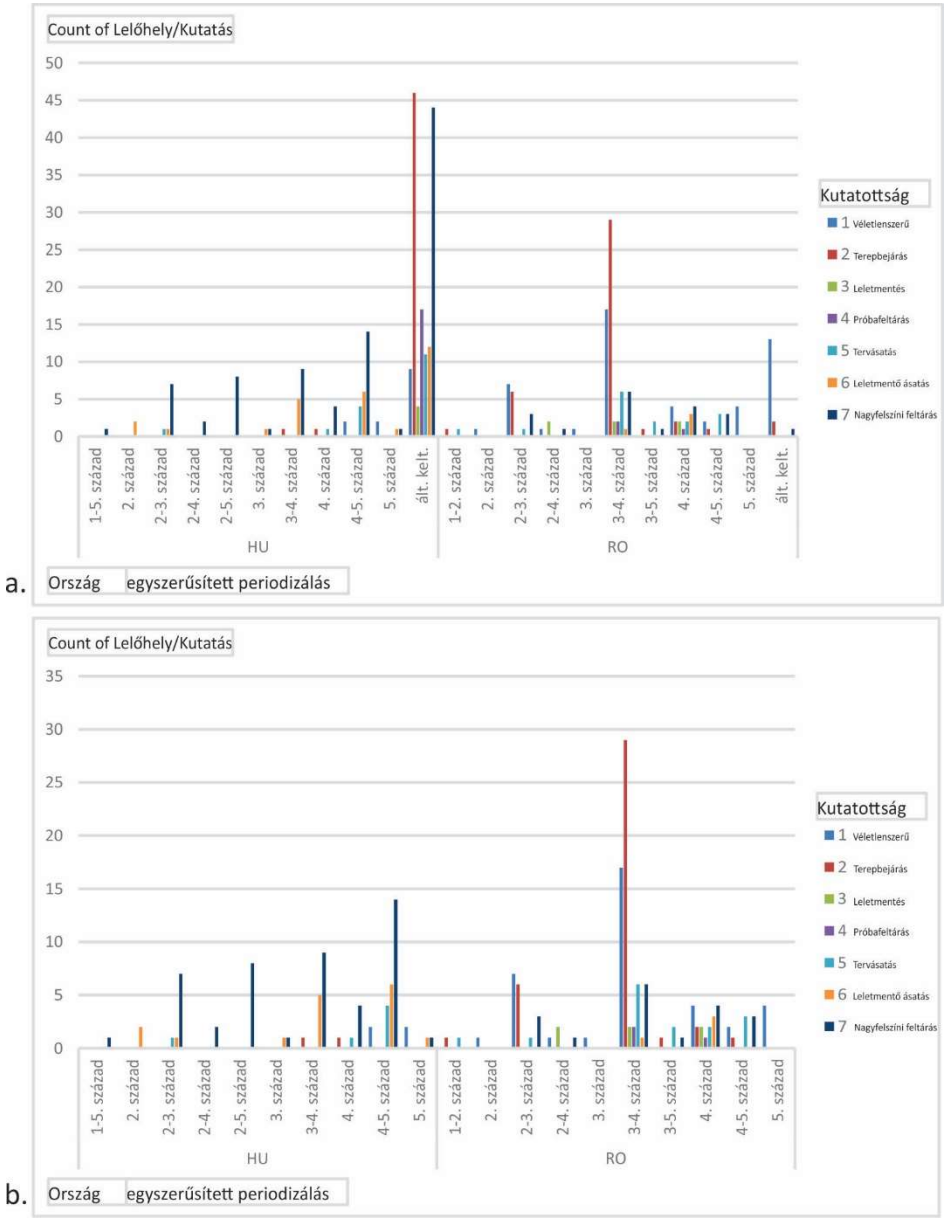

9. ábra: a. A lelőhelyek kronológiai eloszlása a kutatottság szerint lebontva. b. A lelőhelyek kronológiai eloszlása a kutatottság szerint lebontva, az általánosan keltezett lelőhelyek nélkül. (készítette Kapcsos Norbert)

Ez esetben a tisztánlátást némileg megkönnyíti a kronológiai szempontból felosztott lelőhelyek kutatottsági állapotának vizsgálata. Ennek alapján a lelőhelyek számának korszakonkénti váltakozása továbbra is következetesen növekvő tendenciát mutat, illetve ez a tendencia kistérség magyarországi oldalán – szinkronszerű módon –

nagy vonalakban a kutatottság különböző szintjein is egyenként érvényesül (9b. ábra). Ezzel szemben a romániai oldalon a 3–4. századi periódusban kiugró értéket képviselnek a véletlenszerűen és mindössze terepbejárással azonosított lelőhelyek. A jelenség csak részben magyarázható a terepbejárásoknak az ásatásokat meghaladó gyakoriságával. Ilyen körülmények között a csak terepbejárással kutatott lelőhelyek keltezésénél egyenletesebb periódusonkénti eloszlást kellene látnunk, így ez arra utal, hogy más tényezők is közrejátszottak abban, hogy kiugró értékek jelentkeztek. A mindössze csak terepbejárással kutatott lelőhelyek túlnyomó többségének 3-4. századra történő „általános" keltezése a romániai szakirodalomban egy jóval korábbi kutatástörténeti toposzra vezethető vissza, amelynek tisztázását a kutatástörténet elemzésénél fejtem ki majd a későbbiekben, azonban ez a tény elővigyázatosságra int a további következtetések levonását illetően. Itt elsősorban arra kell gondolni, hogy a telepek számarányának korszakonkénti váltakozása esetleges demográfiai csökkenések, illetve növekedések jelzői lehetnek.[88] Ez abból a szempontból lényeges, mivel a kárpát-medencei szarmata Barbaricum kutatása a Dacia provincia feladását követően, hozzávetőlegesen a 4. század közepétől, az újabb keleti bevándorlási hullámok következtében jelentős demográfiai növekedéssel számol az Alföldön.[89] A kistáj magyarországi területének települései esetében, azok számarányának növekedése valóban demográfiai növekedésre utal, sőt mitöbb ezt látszik igazolni a – telepeknél sokkal jobban keltezhető – temetkezőhelyek számarányának növekedése is (10b. ábra). Ezzel szemben a kistáj romániai oldalán sokkal kiegyensúlyozatlanabb a helyzet, a 3–4. századra keltezett telepeknek, illetve temetkezőhelyeknek az aránya továbbra is kiugróan magas (10b ábra), amely a lelőhelyek kutatottsági fokával mutat közvetlen összhangot (9b. ábra), azaz ugyancsak a már korábban említett kutatástörténeti jelenségre vezethető vissza a lelőhelyek keltezési gyakorlatát tekintve. Ezt látszik alátámasztani az „általános keltezés" alkalmazásának fordított aránya is a kistáj két oldalán (9a. ábra és 10b ábra). Míg a magyarországi lelőhelyek esetében „szarmata kori", „római kori" megjelöléseket alkalmaztak a bizonytalanul keltezhető, vagy még fel nem dolgozott leletanyagra, addig a romániai lelőhelyek egy jelentős hányadánál ezt a „3–4. századi" megjelölés helyettesíti.

[88] Gáll et al. 2017, 106.
[89] Istvánovits 1998, 42.; Istvánovits–Kulcsár 2018, 388. Istvánovits Eszter rámutat, hogy a tényállást már Párducz Mihály anyaggyűjtései is alátámasztják. (Istvánovits 1998, 47. 60. jegyzet)

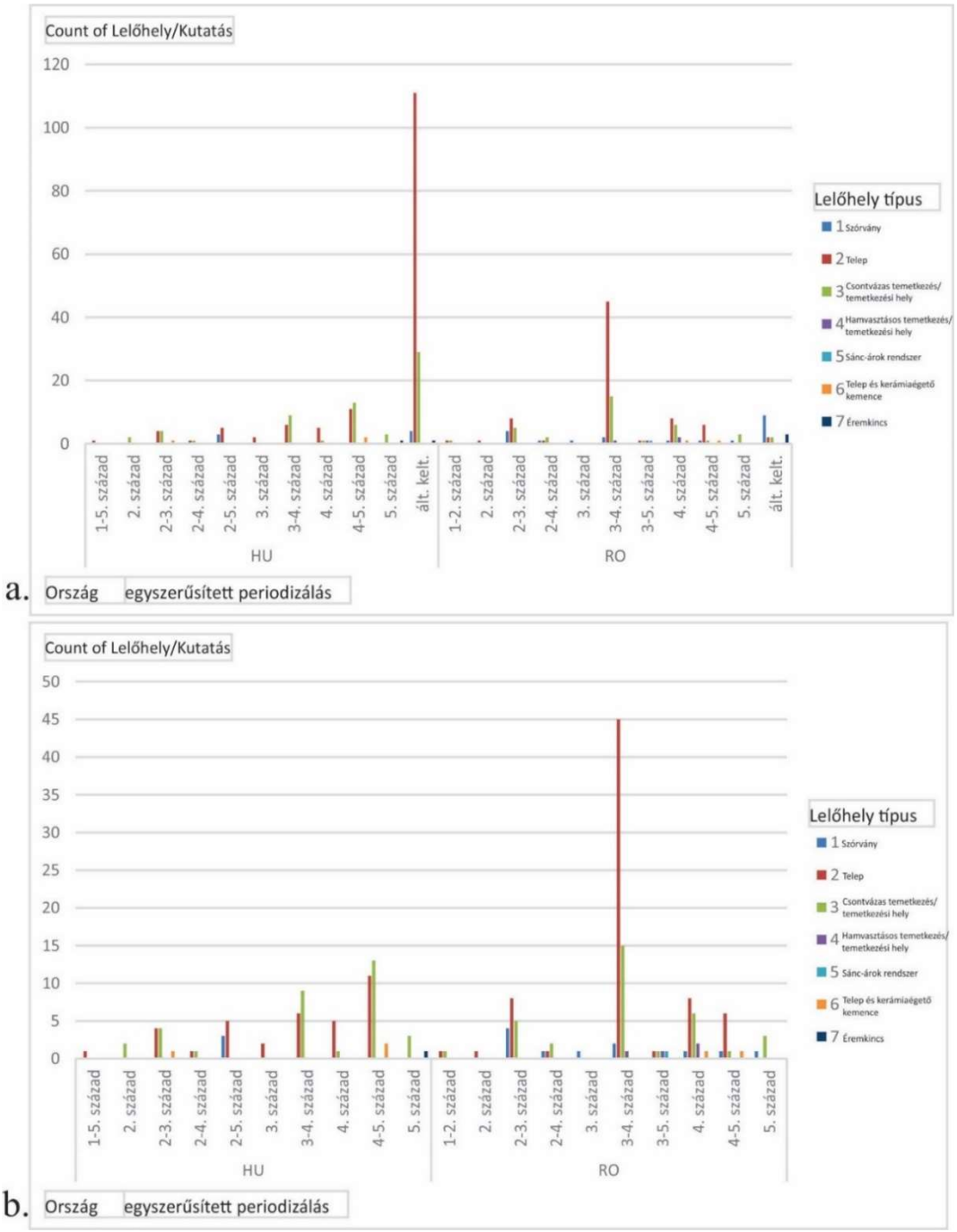

10. ábra: a. A lelőhely-típusok kronológiai eloszlása. b. A lelőhely-típusok kronológiai eloszlása az általánosan keltezett lelőhelyek nélkül. (készítette Kapcsos Norbert)

II.2.2. A régészeti kutatások tudományos felhasználásának vizsgálata

A kistérség kutatottságának egy másik fontos fokmérője a régészeti forráscsoport esetében a régészeti dokumentáció közlésének mértéke, amelynek vizsgálata – mint arról már szó esett, elsősorban – a tudományos diskurzus megalapozottságára biztosíthat egy pontosabb rálátást. A különböző települések, településstruktúrák[90] és temetkezőhelyek közlései azok mennyisége és jellege szempontjából eltérő képet mutatnak. A részben, vagy teljesen közölt temetkezőhelyek kimagasló arányban meghaladják a településstruktúrák közlési szintjét (11. ábra).

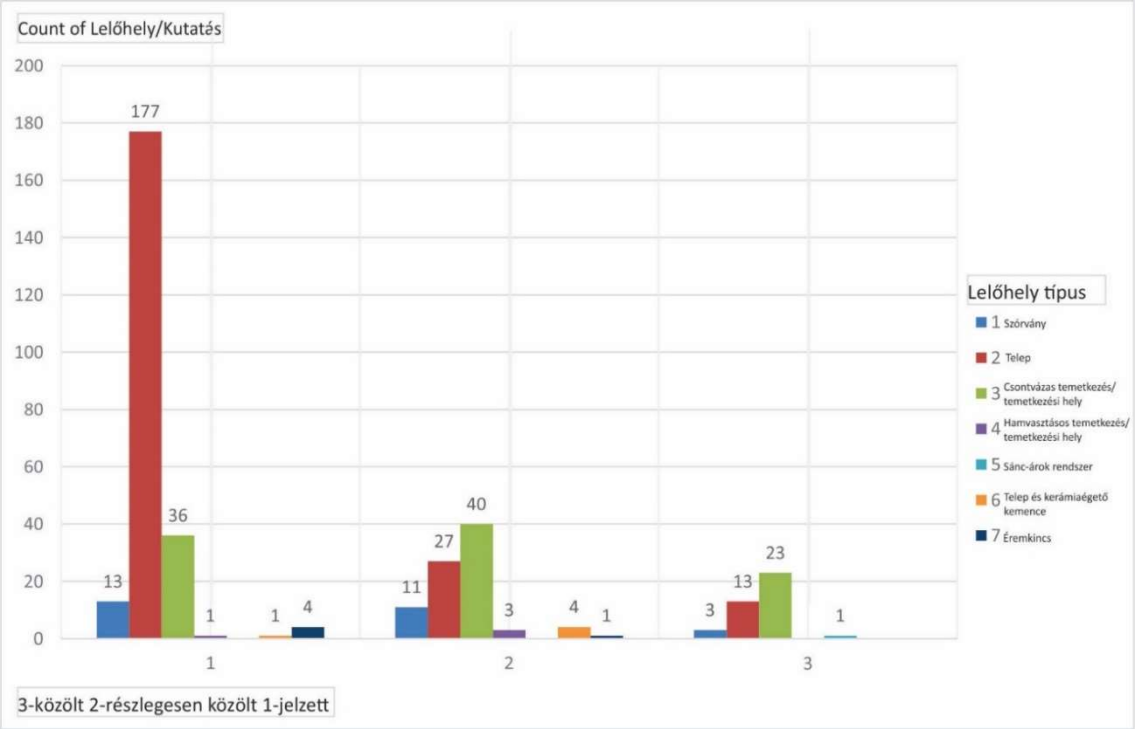

11. ábra: A kutatott lelőhely-típusok közlésének mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

Utóbbiak esetében mindössze csak azok jelzésére volt lehetőség rövidebb jelentések, vagy repertóriumok formájában, amely a kutatottság szempontjából összefüggést mutat a terepbejárások és a nagyfelszíni feltárások magas számával (12. ábra). Míg a terepbejárások elsősorban a lelőhelyek azonosítására irányulnak, ezért legfeljebb jelentésekben szerepelnek, addig a nagyfelszíni feltárások alkalmával kutatott

[90] Településstruktúra alatt értem amennyiben lakóépület nem került elő, viszont az lelőhely objektumai település meglétére utalnak.

telepstruktúrák teljes leletanyagának közlése jelentős erőforrás-mozgósítást és idő-ráfordítást vesz igénybe[91], így sok esetben azok is csak jelentésekből ismertek.

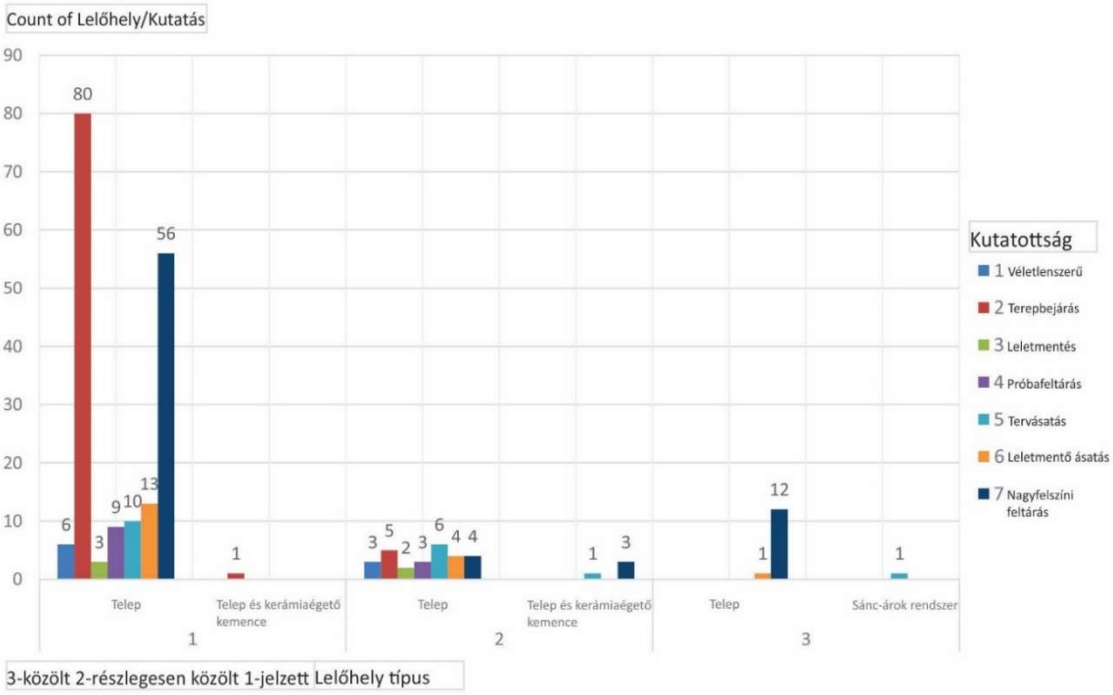

12. ábra: A különbözően kutatott telepstruktúrák közlésének mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

Bár az 1945–1989 közötti időszakból is történtek – részleges – közlések[92], a telepstruktúrák leletanyagának publikálása mindössze az utóbbi két évtizedben vált úgymond népszerűvé (13. ábra), szemben a temetkezőhelyekkel (14. ábra), így a felhasználható információbázis alapján előbbiek esetében nagy elmaradás körvonalazható.

[91] A sokszor több hektárt kitevő nagyfelszíni feltárások alkalmával, olykor több száz, vagy ezres értéket meghaladó objektum került kibontásra, amelyből több ezer, esetenként több tízezer kerámiatöredék kerül elő. A leletanyag publikálását ilyen esetekben megelőzi többek között a leletanyag restaurálása, rajz és fotó dokumentáció elkészítése, statisztikai feldolgozása, leírása, továbbá tudományos értékelése, amelynek mindegyike rendkívül időigényes folyamat. Nem beszélve az állatcsontanyag esetleges archaeozoologiai vizsgálatáról és további archaeobotanikai vizsgálatokról.

[92] Az első ismert telepstruktúrák és azok leletanyagának közlése elsősorban Párducz Mihály és Dörner Egon nevéhez köthetőek.

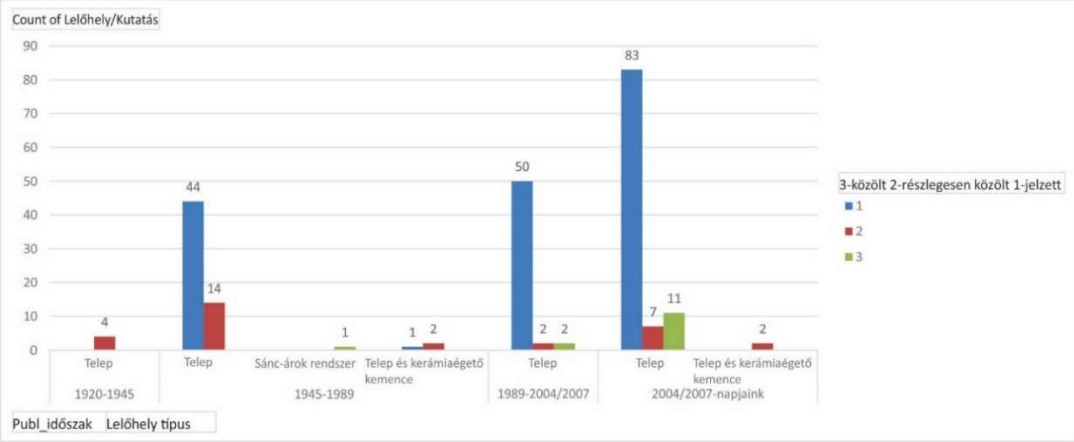

13. ábra: A telepstruktúrák közlésének alakulása. (készítette Kapcsos Norbert)

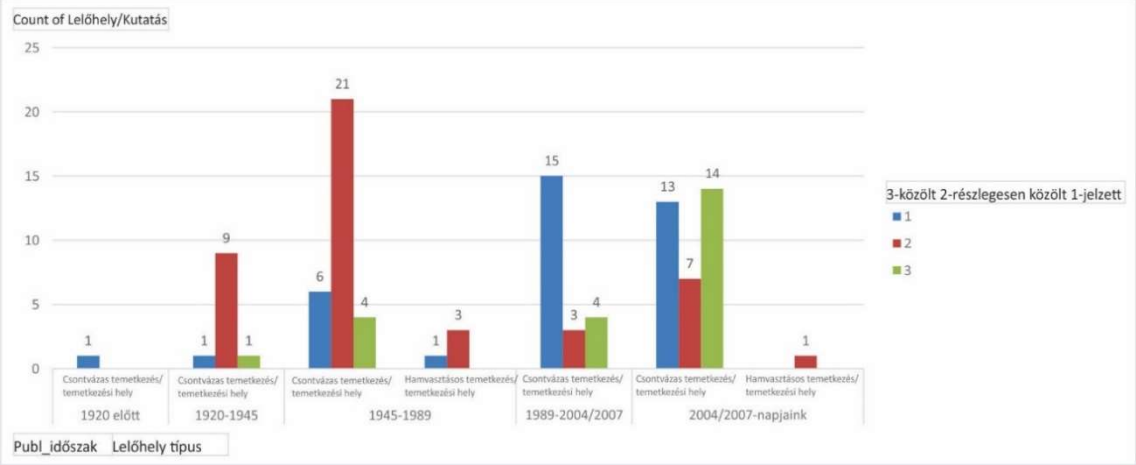

14. ábra: A temetkezőhelyek közlésének alakulása. (készítette Kapcsos Norbert)

Amint látható, a telepstruktúrák és temetkezőhelyek közlése publikációs-periódusonként is eltérő képet mutat (13. ábra és 14. ábra). A temetkezőhelyek esetében az 1945-1989 közötti periódus publikációs szempontból az egyik legaktívabb, amely többnyire Párducz Mihály,[93] Dörner Egon, majd a későbbiekben Vörös Gabriella munkásságával fémjelezhető, ahol az utóbbi kutató publikációi – ami a közlések összetettségét illeti – jelentős minőségi változást és egyben egy új korszak kezdetét is képviselik.[94]

[93] Párducz Mihály esetében kiemelkedő publikációs tevékenységről beszélhetünk, elég csak a három kötetes szarmata corpusra gondolni.

[94] Mint említettem Párducz Mihály publikációiban, többnyire korábbi terepkutatások eredményeit dolgozta fel és csak a rendelkezésére álló dokumentációs anyagot volt lehetősége felhasználni és közölni, ezért sok esetben a vizsgálatban meghatározott standardok alapján a dokumentációs anyag hiányos volt. Ezzel szemben Dörner Egon saját ásatásokat is folytatott, viszont azok teljes dokumentációs anyagát ritkán közölte, kutatásai részben, mindössze szintézis jellegű munkákból ismertek. Többnyire Vörös Gabriella publikációs

Az utóbbi – hozzávetőleg – tizenöt évben a közölt temetkezések száma jelentős mértékben gyarapodott, azonban a korábbi periódusokhoz képest elsősorban a közlések minőségi szempontjából történt számottevő változás (13. ábra), ami egyben jelentős információbázis növekedést jelez. Ez abban nyilvánul meg, hogy a korábbi publikációs periódusokhoz képest sok temetkezőhely esetében már nem csak azok leletanyaga ismert és esetleg egyes temetkezések rítuselemeinek egy része, hanem teljes temető-szerkezetek és részletes temetkezés, illetve leletanyag leírások kerültek publikálásra, amelyek már sok esetben fizikai-antropológiai elemzésekkel is kiegészültek, így ezek lehetőséget nyújtanak olyan társadalomrégészeti megfigyelésekre, amelyek mindezidáig hiányoztak a történeti következtetésekből.

tevékenységétől kezdve kerül közlésre a régészeti dokumentáció a legösszetettem mértékben, ahol saját ásatásainak eredményei is szerepelnek.

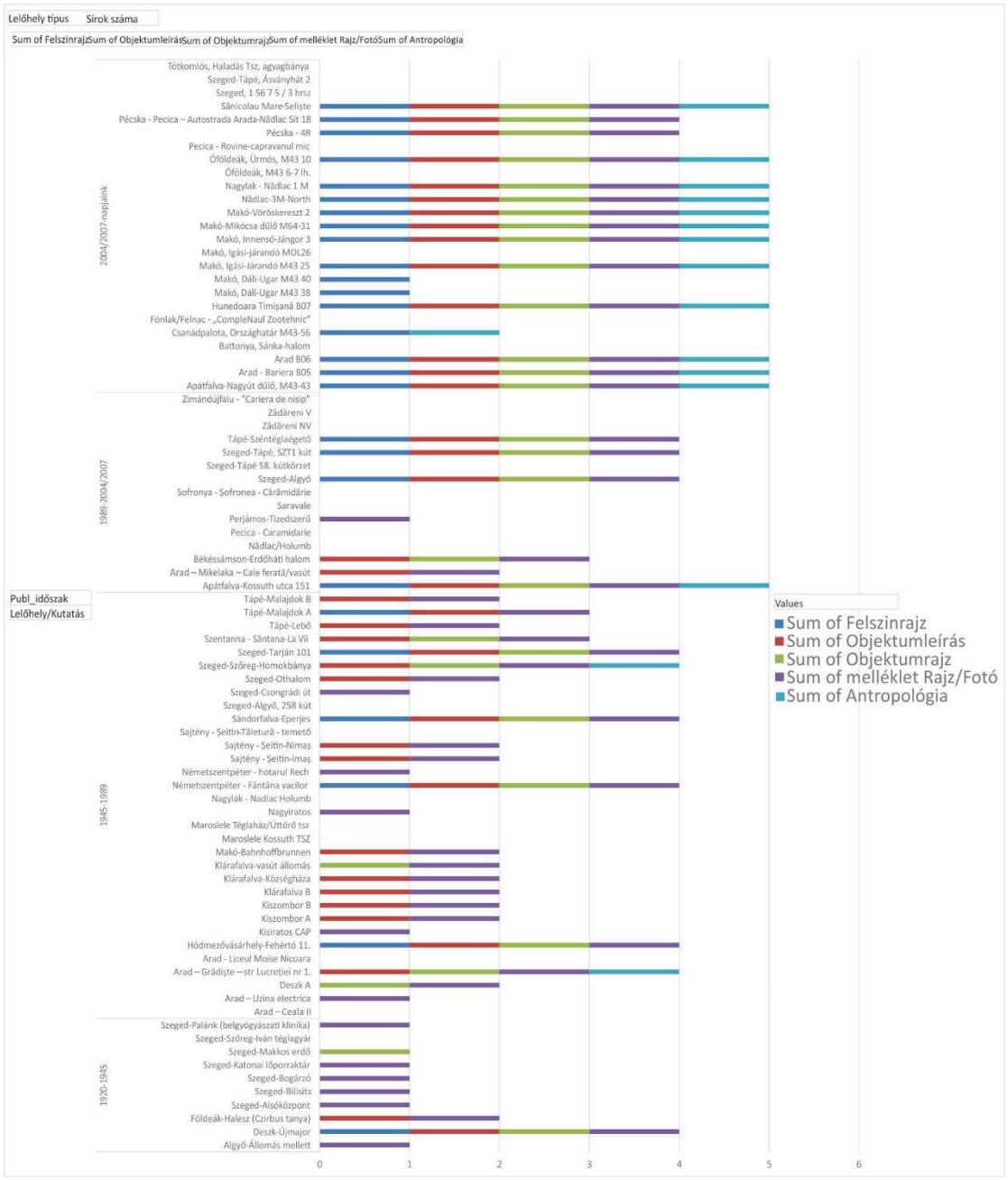

15. ábra: A temetkezések és temetkezőhelyek közlésének mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

Ami a telepstruktúrák (16. ábra) és a temetkezőhelyek (15. ábra) közlési szintjének kronológiai lebontását illeti, megfigyelhető, hogy a késő császárkori és a kora népvándorláskori időszak képviselteti magát leginkább a szakirodalomban, ugyanakkor ismételten fontos kiemelni, hogy a temetkezőhelyek ebben az esetben is felülreprezentáltak a településstruktúrákhoz képest.

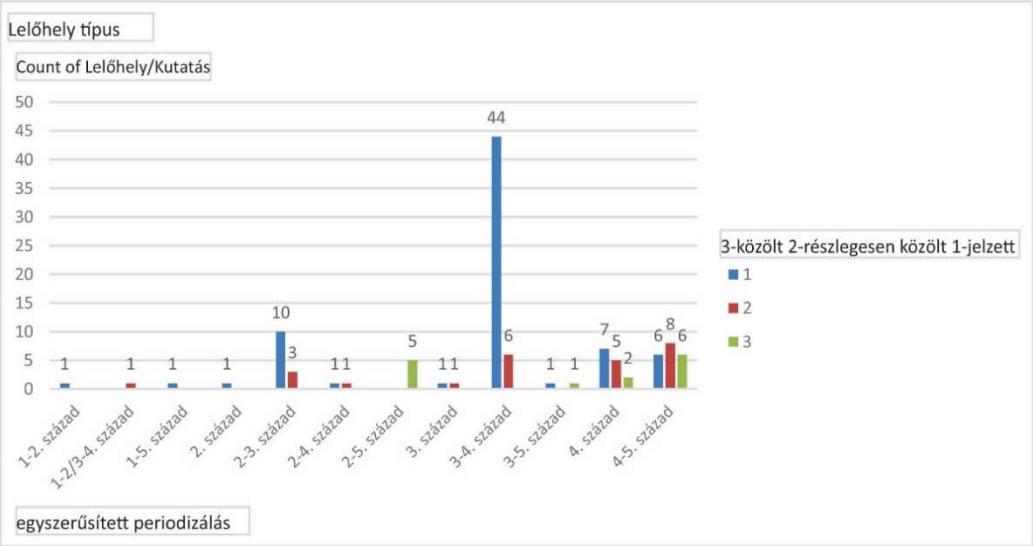

16. ábra: A telepstruktúrák közlési szintjének kronológiai lebontása. (készítette Kapcsos Norbert)

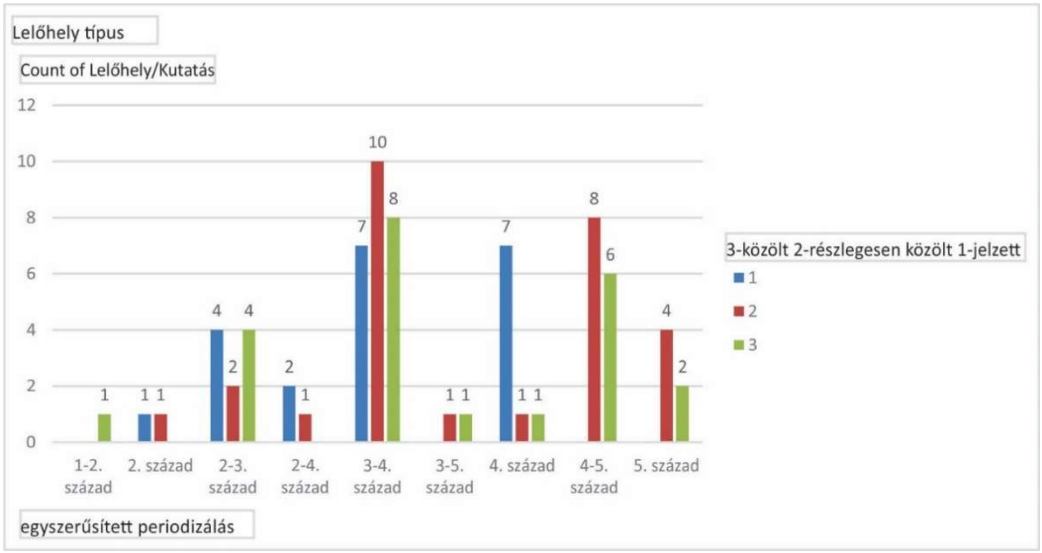

17. ábra: A temetkezőhelyek közlési szintjének kronológiai lebontása. (készítette Kapcsos Norbert)

Mindez abból a szempontból lényeges, hogy a szintézis jellegű munkákban felhasználható, teljes mértékben publikált telepek és temetkezőhelyek kronológiai eloszlás szerint kiegyensúlyozatlan képet mutatnak, azaz a rendelkezésre álló ismereteink ezekről eltérőek, amit történeti következtetések esetén mindenképp figyelembe kell venni. Bár a

megállapítás a temetkezőhelyekre is érvényes, elsősorban a települések esetében érvényesül a leginkább, ahol megfigyelhető, hogy a meghatározott kritériumok alapján a késő császárkori és kora népvándorláskori telepekről rendelkezik a jelenlegi kutatás a legtöbb ismeretekkel (18a-b. ábra).

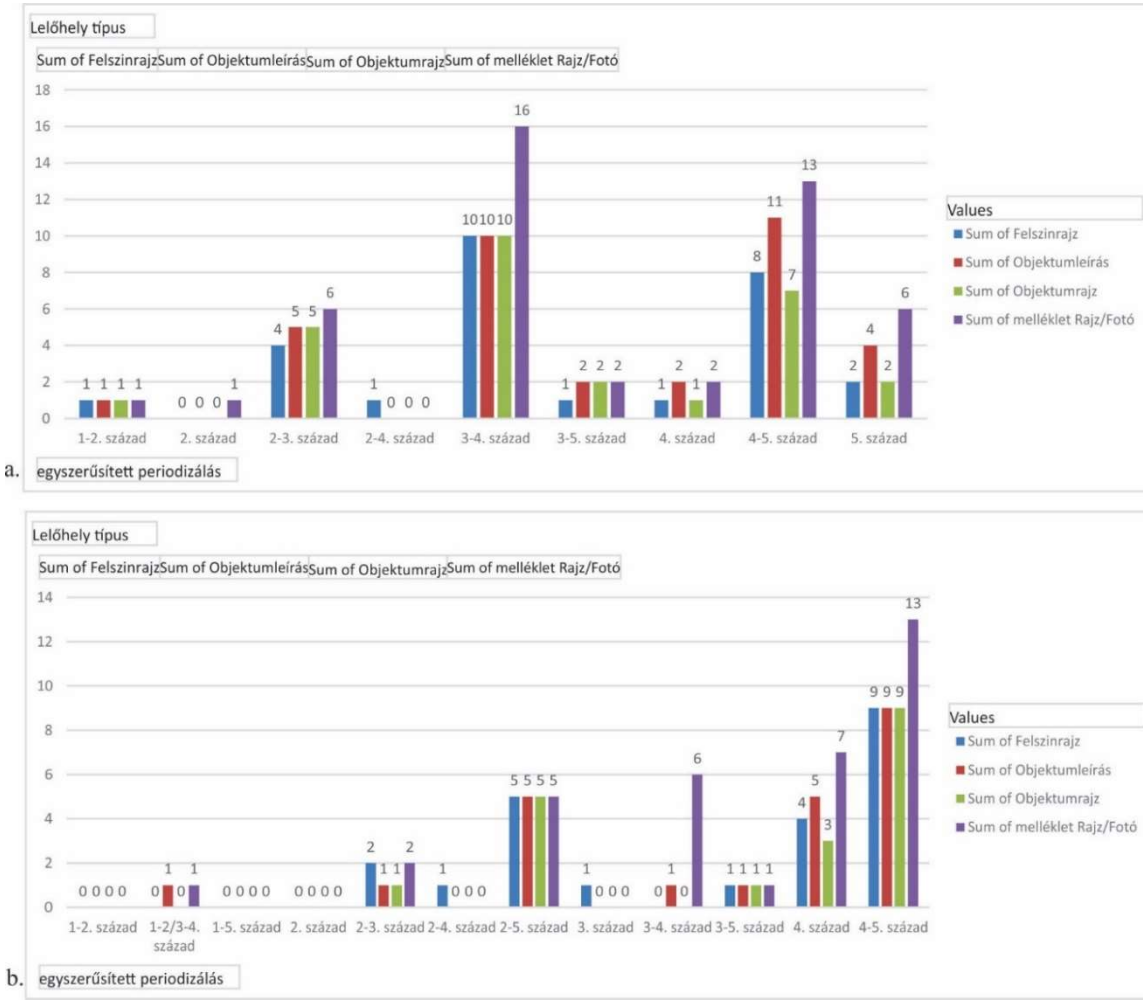

18. ábra: A temetkezőhelyek (a) és telepek (b) közlési minőségének statisztikája kronológiai lebontásban. (készítette Kapcsos Norbert)

Azon temetkezések mennyisége, amelyeknél az összes publikációs kritérium teljesül – azaz közölt – nagy fokú elmaradást mutat az eddig feltárt temetkezésekhez képest (19. ábra), ezen belül is még kevesebb azoknak a temetkezéseknek a száma, amelyek embertani anyagán fizikai-antropológia vizsgálatokat végeztek. Ez abból a szempontból kevésbé szerencsés helyzet, hogy mivel a társadalmi státusok és azok változásai elsősorban nem és életkor szempontjából determináltak, a társadalomrégészeti következtetéseket periódusonként olykor csak egy vagy két temetkezőhely alapján lehet körvonalazni.

Azonban ezen következtetéseknek az adott korszak egész népességére/társadalmára való extrapolálása veszélyes lehet. A késő császárkori és hunkori időszak esetében némileg kedvezőbb helyzet tapasztalható, azonban ezen belül is két temetkezőhely embertani anyaga képezi azon temetkezéseknek a javát, amelyeken fizikai-antropológiai vizsgálatokat végeztek.[95]

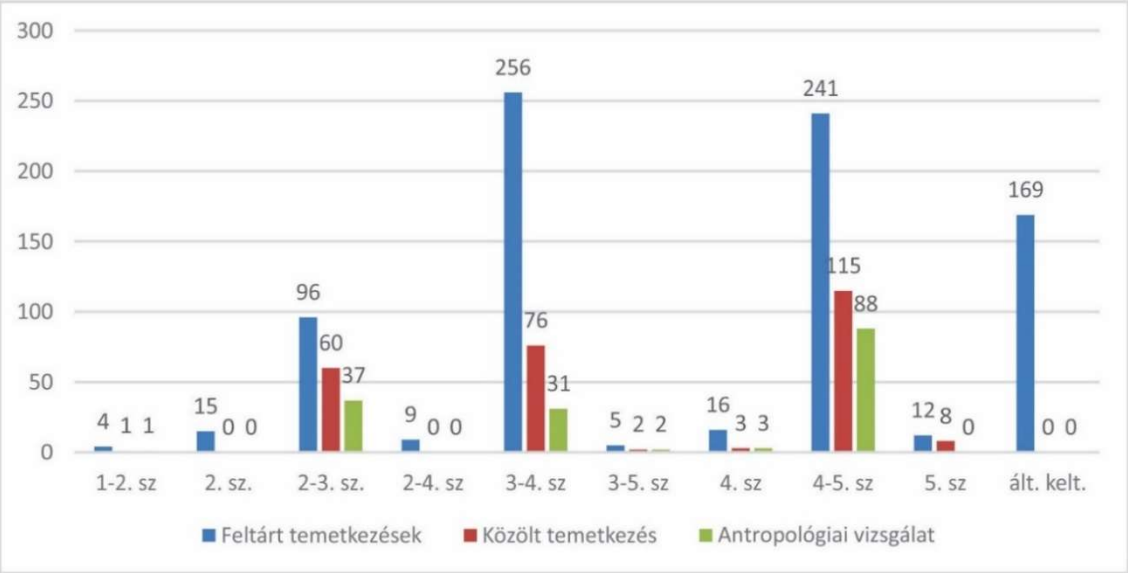

19. ábra: A feltárt temetkezések, tudományos publikációkban közölt temetkezések és az antropológiailag vizsgált sírok aránya kronológiai lebontásban. (készítette Kapcsos Norbert)

Az feltárt telepstuktúrák – vagy pontosabban teleprészletek[96] – kronológiai lebontása alapján a késő császárkori, illetve hunkori telepstruktúrák azok, amelyek a legjobban ismertek, azonban óriási a feltárt és a közölt telepstruktúrák számaránya közötti különbség (20. ábra). A 123 feltárt telepstruktúra közül mindössze 13 közölt, illetve 2 esetben végeztek archaeozoológiai vizsgálatot, míg archaeobotanikai adatokkal egy telepről sem rendelkezik a kutatás. Ez azt jelenti, hogy a kistérség császárkori és hunkori népességének termelőgazdálkodásáról és annak esetleges változásairól, mindezidáig

[95] Itt elsősorban Apátfalva-Nagyút-dűlő és Óföldeák-Ürmös lelőhelyek feltárt temetkezőhelyekre kell gondolni. (Kujáni 2014; Kujáni 2015; Gulyás 2014.)

[96] A kistájból mindezidáig egy telep sem ismert, amely teljesen fel lett volna tárva, mindössze teleprészletekről lehet beszélni. A terepbejárások alapján a legtöbb ismert telep olykor, több hektáros kiterjedést is elérheti, amelyeket a nagyfelszíni megelőző feltárások alkalmával lineárisan, vagy szerencsésebb esetben blokkszerűen kutattak, attól függően, hogy milyen jellegű nagyberuházás érintette az adott lelőhelyet (Vaday 2003, 275–276.) Bár tervásatással is kutatták a vizsgált korszakhoz tartozó telepeket ezek felülete többnyire rendkívül kicsinek tekinthető.

rendkívül egyoldalú és részleges információkkal rendelkezik a kutatás, tehát az eddig felállított történeti narratívát ennek megfelelően kell a továbbiakban elemezni.

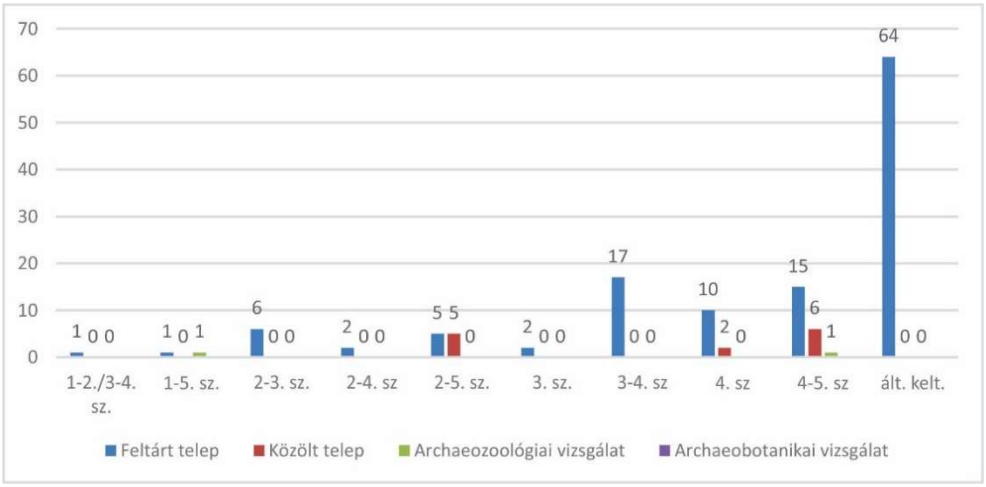

20. ábra: A feltárt telepek, közölt telepek, archaeozoológiailag vizsgált telepek számaránya kronológiai lebontásban. (készítette Kapcsos Norbert)

II.2.3. Összegzés

Összességében elmondható, hogy a Maros alsó szakasza mentéről – az adatbázis mintaszáma alapján – ismert, közel fél évezredhez tartozó 359 lelőhely különböző mértékben lett régészetileg kutatva (21. ábra), ugyanakkor a kistájról eltérő minőségű közlések láttak mindezidáig napvilágot (22. ábra).

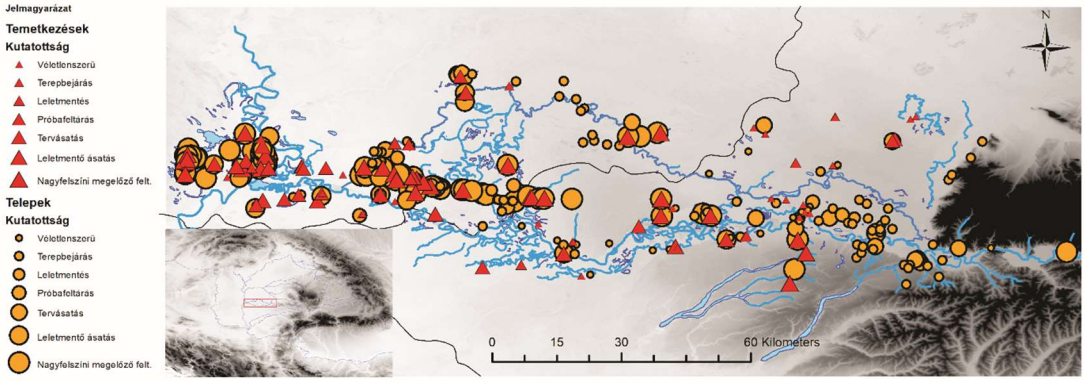

21. ábra: A temetkezőhelyek és telepek kutatottságának térképe. (készítette Kapcsos Norbert)

Ennek megfelelően a felhasználható régészeti információbázis, vagy forráscsoport egy kiegyensúlyozatlan képet mutat, ami a régészeti kutatások mértékét és az eddig született közlések minőségét illeti. Amint említettem egy csak látszólag folyamatosan gyarapodó

forráscsoportról van szó, mivel a közlések megjelenésének üteme jóval alulmarad az ásatásokéhoz képest. Rendkívül sok adat csak a szakirodalomban történő jelzések révén „passzívan” vesz részt a tudományos körforgásban, az „aktívan” résztvevő, teljes mértékben közölt temetkezőhelyek, vagy településstruktúrák száma ettől jóval alulmarad. Hasonlóképpen alacsony a fizikai antropológiailag vizsgált temetkezések száma, továbbá sajnálatos módon elhanyagolható az elvégzett archaeozoológiai vizsgálatoknak a száma is (telepstruktúra: 2 eset, temetkezőhely: 5 eset) – bár jelentőségüket tekintve kiemelkedő fontosságúak. Ezen belül korszakonként is eltérő információval dolgozhat a kutatás, a késő császárkori és hunkori periódus az, amiről – mondhatni – ismereteink a leggazdagabbak.

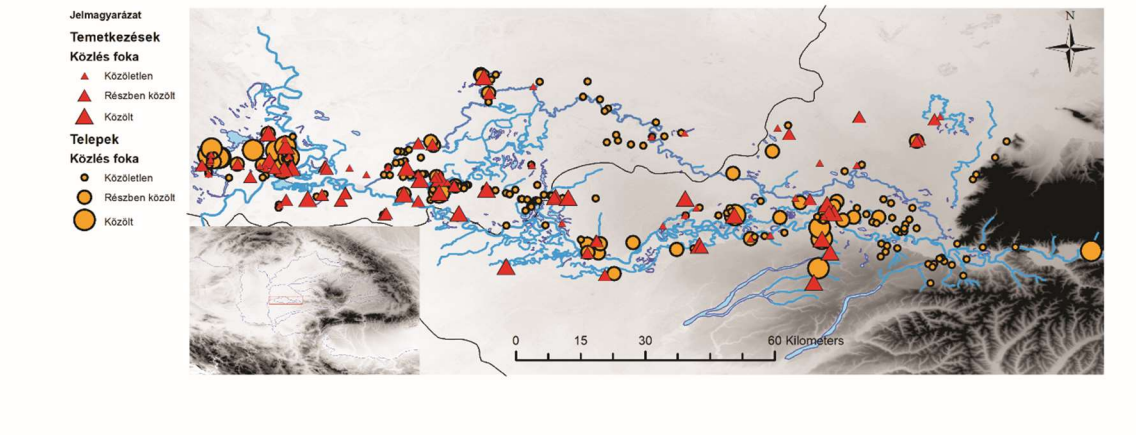

22. ábra: A temetkezőhelyek és telepek közlési szintjének térképe. (készítette Kapcsos Norbert)

A régészeti kutatások és a közlések kiegyensúlyozatlansága a vizsgált kistájban földrajzi, illetve politikai-adminisztratív szempontok szerint is érvényesül. A Maros alsó szakaszának magyarországi része a vizsgált időszakot tekintve régészetileg egy jóval kutatottabb terület, ahonnan mennyiségi és a meghatározott kritériumok alapján minőségi szempontból is jelentősebb publikációk láttak eddig napvilágot. Mindemellett eltérő mértékben ismertek a temetkezőhelyek és a telepstruktúrák a publikációk alapján. Érzékelhető módon egy sok szempontból változatos és egyben ingatag régészeti forrásbázis áll a kutatás rendelkezésére, amelynek forrásértéke ennek megfelelően korlátozott – vagy bizonyos esetekben alkalmatlan – lehet olyan nagy átfogó elméletek felállításához, amelyeket a továbbiakban tárgyalni fogok.

III. Kutatástörténeti vázlat

III.1. Bevezető

Szigorú értelembe véve a Maros alsó szakasza önálló módon, mindezidáig még nem képezte tárgyát olyan történeti vagy régészeti összefoglalóknak, amelyek kizárólag ezt a két időszakot érintették volna. Az eddigi munkák többnyire érintőlegesen, a Kárpát-medence császárkori és hunkori történetét és régészetét illetően, mindössze csak kontextuálisan tárgyalták azt. Ezért amennyiben a hatalmi-struktúrák szempontjából tág értelemben szeretnénk összegezni a térség késő császárkori és hunkori történetével és régészetével kapcsolatos munkákat, egy igen tekintélyes, tematikai szempontból rendkívül szerteágazó, ugyanakkor jelentős mértékben „interkonnektált" szakirodalmat lehetne felsorakoztatni e mögött. Ennek a szakirodalomnak főbb tematikai szempontok alapján történő rendszerezése is komoly kihívás elé állítaná a kutatót, nem egyszer gondolati kicsapongások útvesztőjében találva magát. Mindazonáltal a tudományos munkák alapján egyfajta jelentősebb „szinapszisokat" ki lehet tapintani olyan főbb tematikai egységek között, mint a térség régészeti lelőhelyeinek katalogizálása, leletanyagának tipo-kronológiai rendszerezése, a térség késő császárkori és hunkori népességének ugyanazon leletanyag és/vagy írott források alapján történő – olykor egyoldalú etnikai – meghatározása, illetve a kérdéses terület településtörténeti változásainak vizsgálata, amelyek mentén a kistáj társadalmának hatalmi szerveződésére is fényt lehet deríteni. Feltűnő módon olykor egyes kutatók csoportokról, kultúrákról, míg mások az írott forrásokból ismert *gensekről*, etnográfiai makro-csoportokról, vagy népekről beszélnek elsősorban attól függően, hogy milyen kutatási irányzatot képviselnek.[97] Az eltérő jelentéstartammal rendelkező fogalmak nem egyszer összemosódnak, illetve a fogalomhasználat, olykor kutatónkét is változik. A bábeli zűrzavart az is fokozza, hogy míg az Alföld magyarországi részeinek császárkori és hunkori kutatását Magyarországon sokáig elsősorban Párducz Mihály, majd Bóna István és Vaday Andrea, olykor egybecsengő, máskor eltérő megközelítései vagy nézetei határozták meg, addig ugyanazon régió romániai császárkori és hunkori kutatását sokáig többnyire a Constantin Daicoviciu által életre hívott iskola. Így értelemszerűen a Maros alsó szakaszának kutatástörténete –

[97] Körösfői 2018,334.

mondhatni – minden tekintetben eltérő, kiegyensúlyozatlan és sokszínű. A 19. század végétől megfigyelhetően, a szűk értelemben vett kistáj császárkori és hunkori kérdéseit érintő történeti diskurzusára, változó mértékben és kutatónként más-más intenzitással, közvetett, vagy közvetlen módon, de nagy hatást gyakorolt az éppen adott korszak uralkodó eszmetörténeti irányzata, amely olykor ugyanazon források eltérő történeti értelmezését és azok alapján párhuzamos történeti narratívák felépítését eredményezték. Ennek megfelelően e szempontok figyelembevételével is számolnom kellett a kutatástörténeti összegzésnél.

III.1.1. Egy közös örökség

Ami a késő császárkor és hunkor időszakát illeti – mint arról már szó esett –, a területre vonatkozó írott források szűkösségéből adódóan a kutatás figyelme elsősorban a régészeti források felé irányult. Sokáig módszeres régészeti kutatásokról korántsem lehet beszélni, holott már a 19. század végén és a 20. század elején folytatott ásatások révén a kutatás lassan már megismerkedett a kérdéses terület késő császárkori barbár népességének régészeti hagyatékával. Csak a térségben emblematikus lelőhelyeket kiemelve ugyancsak ezidőtájt vált ismertté a hunkor időszakának végét jelölő (?) Perjámosi sírlelet,[98] majd az Arad-Mikelakai temetkezések is,[99] amelyek az időszakra jellemzően véletlenszerűen kerültek elő. A kezdetleges módszerekkel folytatott korai ásatások közül elsősorban a Szeged-Öthalmon[100] és Pécska-Nagysáncon[101] végzett ásatásokat lehet talán kiemelni, amelyek eredményeinek közreadása olykor évtizedeket váratott magára.[102] Ebben az időszakban vélhetően a milleniumi ünnepségek hangulata is ösztönzően hatott az első nagyobb összegző munkák megjelenésére, amelyek a terület késő császárkori és hunkori népességét is érintették. Itt elsősorban Márki Sándor volt az, aki „*Arad Szabad királyi város és Arad vármegye történetében*”[103] már bizonyos, a Maros alsó szakaszáról ismert császárkori lelőhelyeket is említ. Bár a császárkor tekintetében napirenden volt Torma

[98] A sírleletet elsőként Pulszky Ferenc ismertette (Pulszky 1886, 26–31.) Majd ezk követően Hampel József értékelte részletesebben (Hampel 1894, 12–13.)
[99] Prohászka 2004.
[100] Varázsélyi 1881, 323–336.
[101] Dömötör 1901.
[102] Párducz 1960.
[103] Márki 1892.

Károly és Téglás Gábor kutatási eredményeivel, sőt Theodor Mommsen szemléletformáló munkáját is ismerte, középkorász lévén a késő császárkorra és hunkorra vonatkozó fejezetei még a késő antikvarianizmus irányzatának[104] jegyeit hordozzák.

Az első nagyobb lélegzetvételű gyűjtés Milekker Bódog tollából származik, aki „*Délmagyarország régiségleletei a Honfoglalás előtti időkből*"[105] című munkájának II. kötetében többek között a Maros alsó szakaszáról akkor – jórészt véletlenszerűen – ismert császárkori és hunkori lelőhelyeket gyűjtötte össze. A régészeti leletanyagnak, és régészeti jelenségeknek ekkor még általános értelembe véve csekély forrásértéket tulajdonítottak, úgy a bennük rejlő lehetőségek és a módszerek is csak ekkor körvonalazódtak, többnyire az írott források alakították a történeti narratívát, amelyben a leletanyagnak még kevés – többnyire illusztrációs – szerep jutott. Így Milleker a bánsági lelőhelyekről összegyűjtött leletanyagot az írott források alapján ismert „népek", vagy „*gensek*" régészeti hagyatékaként értelmezte, ezen belül a császárkori barbár jellegű leletanyagot pedig a szarmata jazigokhoz társította. Munkájának jelentősége több szinten is megmutatkozik, egyrészt a későbbi kárpát-medencei „*szarmata kutatás*" egyik első mérföldkövének lehet tekinteni,[106] másrészt pedig évtizedek múltán is hivatkozási alapként jelent meg olyan szakmai polémia kapcsán, mint amely Alföldi András és Constantin Daicoviciu között zajlott.

III.1.2. Tovább az örökség mentén. A magyarországi kutatás

Az 1920-as években, bár Móra Ferenc vezetésével olyan késő császárkorra és hunkorra is keltezhető temetkezőhelyek kerültek feltárásra a Maros alsó szakaszáról, mint Kiszombor B, Klárafalva B, Tápé-Malajdok A és B temetők,[107] ezek leletanyagának előzetes régészeti értékelésére csak a következő évtizedben került sor. Erre az akkor még fiatal szegedi tanársegéd Párducz Mihály vállalkozott, egy nagyobb témát és régiót felölelő

[104] Trigger 2008, 80.
[105] Milleker 1899.
[106] Munkája nem pusztán repertóriumként értékelhető, ugyanis az általa egybegyűjtött leletanyagnak egyfajta értelmezési keretét is meghatározta azzal, hogy rögzítette a kapcsolatot a leletanyag, az írott források „*gens*"-ei és a beszélt nyelv között (Milleker 1899, 105-106.). Ugyanakkor – ez már a téma egy mellékcsapása – tudomásom szerint, ekkor jelent meg először az az elmélet, amely Dacia feladását követően a roxolánoknak az Alföldre való betelepedésével számol (Milleker 1899, 106.).
[107] Lásd: Párducz 1931.

gyűjtés keretén belül, amelynek címe: „*A Nagy Magyar Alföld római kori leletei*”. Munkája ekkor minden tekintetben újszerűnek számított.[108] Egyrészt maga az Alföld római kori emlékanyaga – ahogyan maga Párducz is fogalmazott – „*terra incognita*” volt a magyarországi kutatás számára, ezért is volt szükséges az akkor még ismeretlen, korszakba sorolható lelőhelyeknek az összegyűjtése, másfelől a temetkezőhelyek rendszerezésénél használt módszertani megközelítése kifejezetten úttörő volt. Eltekintve attól, hogy kutatásainak e korai szakaszában tett kronológiai megfigyelései nem minden esetben állták ki az idők próbáját[109] és szemlélete is sokat változott, ez esetben a (domináns) tájolás – területi szóródás, majd ezen belül a tájolás – leletanyag kronológiai besorolása – területi szóródása kritériumok alapján történő csoportoknak az elkülönítése, amelyeket később az írott források alapján ismert „népekhez” társított a kultúra-történeti irányzat sajátosságait tükrözi,[110] amely akkor még – a csoportalkotás tekintetében – viszonylag újkeletűnek számított és csak később vált általános gyakorlattá az őskori és népvándorláskori régészeti leletanyag értelmezésénél. Mindössze csak feltételezni lehet, hogy talán korábbi németországi tanulmányútjai[111] során ismerkedett meg ezzel a megközelítéssel, mindazonáltal tény, hogy ismertek voltak számára Gustaf Kossina munkái.[112] Ami a Maros alsó szakasza szempontjából ennél fontosabb, hogy az általa I. csoportba sorolt kiszombori, klárafalvi és a kevésbé tárgyalt tápé-malajdoki temetőket egyidejűnek tartja a III. csoport halmos temetőivel, amelyeket ekkor még a *„yazig-szarmatáknak”* tulajdonít. Ezeket az ő olvasatában a 3. század második felétől egy erőteljes „germán-vandál” hatás érte.[113] Ezzel szemben a II. csoportba tartozó újszentiváni és szőregi temetkezéseket ennél későbbinek, 3. század véginek és 4. század elejinek vélte, illetve egy erőteljes akkulturációt feltételező, vandál hatást sejtett, azonban a kérdést nyitva hagyta, hogy ez alatt *„yazig-szarmata”* szokást átvevő vandálokat, vagy vandál szokást átvevő *„yazig-szarmatákat”* lehet-e érteni.[114]

[108] Napjainkban közhelyszámba menően a monumentális három kötetes corpust tekintik úttörő teljesítménynek, ezért is tartom fontosnak megjegyezni, hogy a leletanyag összegyűjtése mellett legalább ilyen jelentőségű az a kutatási szemlélet, amelyet már 1931-ben meghonosított a magyarországi – akkor még ismeretlen fogalom – barbaricumi kutatásban, nevezetesen, a kultúra-történeti irányzatot.
[109] Sírok érmével való keltezése
[110] Az irányzat sajátosságairól lásd: Trigger 2008, 211–216.
[111] Pintér-Nagy 2020, 18–19.
[112] Lásd: Párducz 1931, 153.
[113] Párducz 1931, 158.
[114] Párducz 1931, 152.

Minden korszak kutatását sajátos fogalomhasználat jellemzi. A jelenleg is közkeletű „*Szarmatakor*” fogalma akkor még úgy tűnik teljesen ismeretlen volt, így Párducz Mihálynak 1931-es munkáját követően egy egész korszak kutatásának alapköveit kellett letennie ahhoz, hogy a három kötetes szarmata corpus létrejöhessen. Kezdetben a rendkívül heterogén leletanyag analógiái, mind-mind már sokkal jobban kutatott területek felé mutattak, amelyeknek népességét sokszor kelta, vagy dákként határozták meg, a római provinciák felé mutató leletek pedig elég egyértelműek voltak. Ezért is fordulhat elő, hogy míg Párducz Mihálynak „*A szarmatakor emlékei Magyarországon I.*” című kötetében a leletanyag etnikai értelmezése révén többnyire – a környező területek munkáinak terminológiájára alapozva – népekről beszél,[115] addig a corpus második, illetve harmadik kötetében újra visszatér a kronológiai szempontból már későbbi, sajátos jellegzetességeket mutató leletanyag rendszerezése és területi szóródása által kirajzolható csoportokra, amelyeket csak ezután társított a forrásokból ismert „népekhez”, vagy feltételez akkulturációs folyamatokat (hatás). A terület késő császárkori és hunkori településtörténetének szempontjából Párducz Mihálynak elsősorban „*A szarmatakor emlékei Magyarországon III.*” kötete releváns, amelyben a kutatónak már közel 20 éves szakmai tapasztalata nagymértékben átformálta a korszakkal kapcsolatos 1931-es tanulmányában közölt nézeteit.

Corpusának harmadik kötetében egy a korábbinál sokkal kiterjedtebb régészeti információbázisra alapozva a temetkezési rítuselemek és a hozzájuk tartozó leletanyag szabályszerűségei, valamint kronológia alapján, három fő ún. „késő szarmata kori” csoportot sikerült elkülönítenie: I. A Bajmok-mórahalmi csoportot; IIa Kiszombor-Ernőháza csoport; IIb Tápé-Malajdok csoport; III. (északi és déli) Halmos temetők és halomsírok csoportja,[116] ezek mindegyike – olvasata szerint – egy-egy népcsoportnak feleltethetőek meg. Az általa körvonalazott csoportok (23. ábra) azonban úgy földrajzi, mint kronológiai tekintetben is fedésben állnak. A Maros alsó szakaszának településtörténeti szempontjából elsősorban a IIa és IIb csoport és annak kapcsán tett megállapításai bírnak nagyobb jelentőséggel a további kutatásokra nézve.

[115] Párducz 1941, 38–39.
[116] Párducz 1950, 79. Részletes tárgyalásukat lásd: Párducz 1950, 98–123.

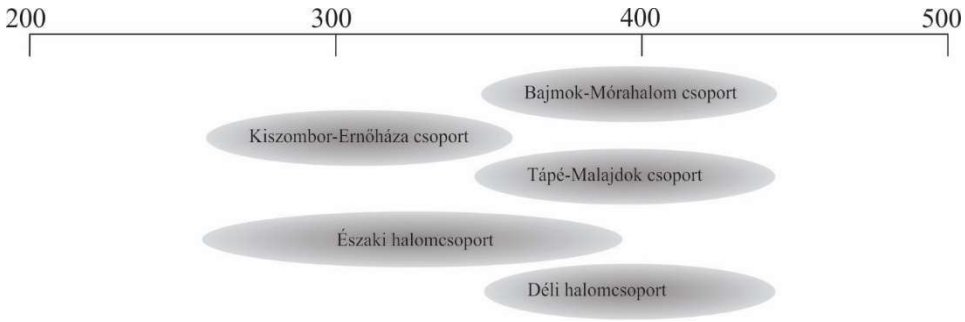

23. ábra: A Párducz Mihály által meghatározott csoportok. (készítette Kapcsos Norbert)

A Kiszombor-Ernőháza csoport emlékanyagában a korábban Alföldre települt szarmataként meghatározott népességet véli felfedezni,[117] amelyek mellé a későbbiekben, a 4. század közepén egy új népesség költözik be a Maros és Tisza összefolyásának területére és ennek régészeti hagyatéka körvonalazódik a Tápé-Malajdok csoportban. Utóbbinak etnikai értelmezésénél viszont már sokkal bizonytalanabb, egyaránt felmerül a csoportnak a szarmaták egy törzsével való azonosítása,[118] illetve a gepidák és alánok jelenlétének feltételezése is.[119] Erre a kérdésre még visszatér egy későbbi tanulmánya kapcsán, amelyet követően nézetei kulcsfontosságúak lesznek a későbbiekben. Nevezetesen a Tápé-Malajdoki csoport esetében ezúttal már a gepidák korai, hunkori előzményét véli felfedezni a sírok leletanyagában,[120] nézeteire a kutatás számtalanszor visszatér még és továbbfejleszti a későbbiekben. Ami a csoportok etnikai értelmezéseit illette, azt főként Alföldi András[121] és Harmatta János akkor legújabb kutatásai nyomán végezte, utóbbinál jó példa az északi halomcsoportnak (III.) a roxolánokkal való azonosítása,[122] akiknek az Alföldre való betelepedését a 270-es éveket követően feltételezte Harmatta.[123]

[117] Párducz 1950, 112.
[118] Párducz 1950, 114.
[119] Párducz 1950, 122.
[120] Párducz 1972, 129. Itt érdemes megemlíteni utolsó tanulmányát, ahol felhívja a figyelmet a gepidák korai azonosíthatóságát érintő problémákra. (Párducz 1974, 200.)
[121] Lásd például közös publikációjukat: Alföldi–Párducz 1941.
[122] Párducz 1950, 117.
[123] Az elmélet, mint utaltam rá már Milleker munkájában is felmerült. Legutóbb ennek pontos kronológiai szempontok alapján történő felülvizsgálatát Kulcsár Valéria és Istvánovits Eszter végezte el (Istvánovits–Kulcsár 2018, 308 –312.).

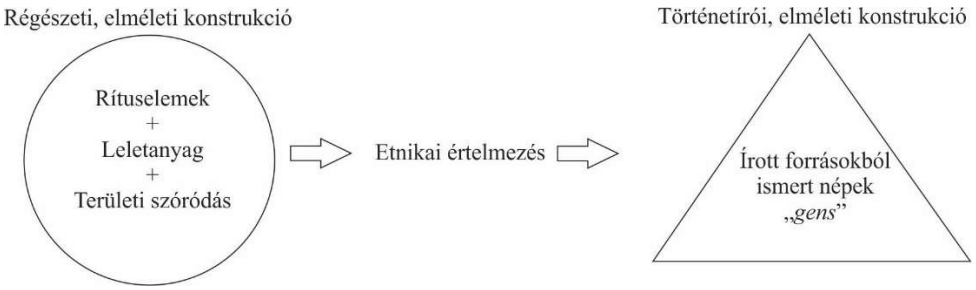

24. ábra: A Párducz Mihály által alkalmazott csoportalkotó módszer rekonstrukciója. (készítette Kapcsos Norbert)

Összefoglalásképpen utolsó szintézisében használt munkamódszerének lényege, hogy rítuselemek, az ahhoz társuló leletanyag és annak szóródása alapján elkülönített csoportokat, azok etnikai értelmezése révén az írott forrásokból ismert *„gensekkel”,* vagy „népekkel” igyekezett kapcsolatba hozni (24. ábra.). Már Párducz Mihály is felfigyelt arra, hogy az általa megrajzolt csoportok korántsem zártak, ezt általában a csoportok, esetleg „népek” általi – feltételezhetően akkulturizációs – „hatásokkal” magyarázta, illetve a korábbi népesség továbbélésével. Vázlatosan összegezve a késő császárkorban egy korábbi, tovább élő szarmatának tartott népességet feltételezett – többek között – a Maros és Tisza összefolyásánál, amelynek közelébe a 4. század második felétől egy újabb, a hunkort is megélő „*talán kifejlett VI. századi gepida kultúra IV-V. századi előzményét*”[124] mutató népességet vélt felfedezni.

Az időközben újonnan napvilágot látott leletanyag tanulságai alapján, elsősorban a szolnok megyei római kori „szarmata emlékanyagra” támaszkodva Vaday Andrea összegezte a Párducz Mihály által körvonalazott csoportoknak a kritikáját.[125] Tette ezt úgy, hogy elsőként dolgozta fel és határozata meg tipológiailag egy adott régiónak e korszakba sorolható teljes leletanyagát, amely módszerét és eredményeit tekintve is a mai napig irányadó a kárpát-medencei szarmata Barbaricum-kutatás számára. Rámutatott arra, hogy a régészeti jelenségek (elsősorban temetkezések) és azok leletanyagának területi szóródása által korábban meghatározott csoportoknak a módszertani megközelítése, voltaképpen szétfeszíti az ezek alapján felvázolt értelmezési keretet és ezt az újabb terepkutatások

[124] Párducz 1972, 129. Párducz Mihály ekkor már ismerte Bóna Istvánnak az újhartyáni lovassír kapcsán a gepidák korai kárpát-medencei megjelenését illető nézeteit. (Lásd: Párducz 1963, 55–56.)
[125] A Párducz Mihály által felállított késő szarmatakori csoportokkal kapcsolatos problémákra Bóna István is rámutatott, bár kritikáját nem fejtette ki részletbemenően. (Bóna 1971, 270.)

eredményei is igazolni látszottak[126]. Példának okáért említi a Kiszombor-Ernőháza csoportot, amely a Párducz Mihály által megjelölt kritériumok alapján a kérdéses korszakban, az egész Alföldre kiterjedt,[127] valamint – többek között – a halmos temetkezések csoportjának kronológiai kérdéseit érintő problémákat is, amelyek szükségszerűvé tették egy új irányzat, egy megfelelő interpretatív keret kidolgozását. Ugyancsak az elméleti megújulás szükségességét látszottak alátámasztani Vörös Gabriellának a Sándorfalva-Eperjesen feltárt temetkezések kapcsán tett észrevételei is, amelyek leletanyaguk, tájolásuk és a fegyvermelléklet adás szokása alapján a korábban gepidákkal összefüggésbe hozott Tápé-Malajdok csoporttal mutattak rokonságot, azonban a temetkezések körárkos(-halmos?) rítusa alapján a szarmatákhoz kötötte azokat.[128] Vaday Andrea kritikai észrevételeivel egyszersmind felszámolva a korábbi csoportokat, az akkori közelmúltban körvonalazódó, ám annál kézenfekvőbb – a korábbiakban már általa is gyakorolt – megoldást javasolta: „*Dem Problem der Völker, die in der Tiefebene zu dieser Zeit lebten, und welche in historischen Quellen genannt wurden, könnte man mit Hilfe einer Materialanalyse von historischer Anschauung näher kommen, als mit Hilfe der Methode, die mangels Schriftquellen für die Bestimmung der ethnischen Zugehörigkeit je eines Gebietes angewandt werden kann.*"[129] A megközelítés nem volt minden előzmény nélküli,[130] az már némileg Párducz Mihály munkáiban is éreztette hatását, azonban a

[126] Egy rendkívül éles meglátással egészíti ki eszmefuttatását, miszerint a Párducz Mihály által a csoportok elkülönítésére alkalmazott kritériumok, akár egyazon temetkezőhely esetében is érvényesülhetnek, amennyiben azt elég hosszú ideig használták. (Vaday 1989, 194.) Figyelembe kell venni, hogy Vaday Andrea ekkor már részben ismerte a Kőhegyi Mihály által Madaras-Halmokon folytatott kutatásainak eredményeit, amely mindmáig a „Szarmata-Barbaricum" egyik legnagyobb temetkezőhelye.

[127] Vaday 1989, 193. A Kiszombor-Ernőháza csoportnak egyik Párducz Mihály által meghatározott fő kritériuma a dél-északi tájolás.

[128] Vörös 1983, 160. Vörös Gabriella megjegyzi, hogy ebben az időszakban a régészeti leleteket nehéz egy etnikumhoz kötni. Nagy valószínűséggel ekkor már ismerte Bóna Istvánnak az etnikum és temetkezési rítus kapcsolatával feltételezett nézeteit. Bóna Istvánnak az 1961-ben közölt tanulmánya szerepel a kritikai apparátusban.

[129] Vaday 1989, 194. *„Az Alföldön ezidőtájt élő írott források által megnevezett népeknek a problémája, sokkal könnyebben megközelíthető a leletanyagnak történeti szempontú vizsgálata által, mint az a módszer, amely azok hiányában igyekszik meghatározni egy adott területet etnikumát."*

[130] Itt gondoljunk csak arra, hogy Alföldi András a Párducz Mihállyal közösen publikált tanulmányában a régészeti leletanyagot közvetlenül a jazigokhoz köti. (Alföldi–Párducz 1941.) Továbbá a régészeti leletanyagnak eseménytörténeti megközelítse az írott források alapján Harmatta Jánosnál is megjelenik. (Harmatta 1970, 45–47.). Későbbiekben megfigyelhető Vörös Gabriellánál is, hogy a leletanyagot az addig alkalmazott csoportok megkerülésével közvetlenül az irott forrásokból ismert szarmatákoz kapcsolja (Vörös 1983.). Továbbá ez a szemlélet már megjelenik Vaday Andrea korábbi munkáiban is, (Lásd: Vaday–Szőke 1983.). Visszakövetve Párducz Mihály munkáinál is megjelenik a „szarmata temető" kifejezés (Párducz 1960.).

súlypont a régészeti jelenségekre tevődött, és az írott források, mindössze „mellékszerepet játszottak", ritkán vállalkozott történeti eseményeknek a rekonstruálására. Vaday Andrea a régészeti leletanyagnak ez irányú értelmezését feltehetően a korabeli magyarországi régészeti kutatás fősodrát képező történeti irányzat hagyományait folytató népvándorláskori régészetben találta meg, amely az iskolateremtő Bóna István révén jelentős elméleti és módszertani megújulást tudott maga mögött. Ezt jól mutatja az is, hogy Vaday Andrea szemlélete nagymértékben rezonál Bóna Istvánnak az 1961-ben megfogalmazott korai nézetével, miszerint: „*Azt hiszem elegendő annak kimondása, hogy a IV. századi keleti germán népcsoportok ethnikai elkülönítéséhez az anyagi kultúra vizsgálata egymagában nem elegendő, csak a régészeti jelenségek és a történeti források egybevetésével remélhetünk némi sikert elérni."*[131] Ennél sokkal egyértelműbb az a szempont, miszerint az etnikum meghatározásában a temetkezési rítusnak kiemelkedő a fontossága, a kettő között közvetlen kapcsolatot feltételezve: *„Egy-egy ethnikum vizsgálatánál elsőrendű tényező a halotti kultusz konzervatizmusa. A sírok tájolása is szívósan megmaradó, sokszor századokon át követhető jelenség."*[132], amelyet maga Vaday Andrea is idéz. Ezt a továbbiakban, szélesebb körben is átvette a kutatás, a temetkezési rítus sajátosságainak különös jelentőséget tanúsítva az etnikum meghatározásánál.

A közel ötven évnyi kutatómunkája során Bóna Istvánnak kivételesen széles – és legalább annyira mély – rálátásra sikerült szert tennie úgy az őskori régészeti kutatást mozgató főbb kérdések tekintetében, mint a későbbi korszakoknak, a népvándorlás- és árpádkor régészetével kapcsolatban is. Ebből adódóan a kora népvándorláskori régészet főbb kérdéseivel kapcsolatos meglátásait talán nem lehet és nem is lenne helyes egységesként értékelni, azok hosszú pályafutása során nyilvánvaló módon folyamatosan változtak az előkerülő, vagy kirajzolódó újabb és újabb információk nyomán. Mindazonáltal célszerű lehet szem előtt tartani, hogy Bóna István legalább annyira volt őskorász, mint népvándorláskoros régész, illetve sokatmondó lehet, hogy kandidátusi értekezését „*Magyarország középső bronzkora és annak délkeleti kapcsolatai*" témakörből írta,[133] és az ebben megfogalmazott nézetei a későbbi korszakok régészetével kapcsolatos

[131] Bóna 1961, 205.
[132] Bóna 1961, 196. Alfejezetének bevezetőjében idézi Vaday Andrea. Lásd: Vaday 1989, 193.
[133] Bóna 1975.

szemléleténél is valamelyest éreztetik hatásukat. Ilyen összefüggések között a történeti-régészeti irányzat által nyújtott megközelítés kapcsán érdemes lehet idézni Bóna Istvánnak a régészeti kultúráról alkotott koncepcióját, amely szerint: *„A régészeti kultúra eredetét (temetkezési rítus, vallás), gazdaságát (településszerkezet, mezőgazdálkodás, állattenyésztés) és anyagi kultúráját (fémművesség fazekasság, díszítés) tekintve egységes vonásokkal bíró társadalmi képződmény. Földrajzilag körülhatárolt, rendszerint önálló ökológiai egységet foglal el. Többnyire etnikai egységet is alkot, bár ez nem egy feltétlen kritérium."*[134]

Bár a régészeti-kultúra fogalmát tekintve szemlélete sokkalta kiforrottabb és a régészeti kultúra etnikai meghatározottságát/meghatározhatóságát tekintve sokkal kifinomultabb, meglátásai egyes vonásaiban egybecsengenek Gustav Kossina és Gordon Childe régészeti-kultúrákról alkotott felfogásával, amely szerint ezek népekkel feleltethetők meg.[135] A történeti korszakokban, ez esetben a császárkori és késő császárkori írott források alapján ezeknek a népeknek egy részét névről is ismerhette a kutatás, szerencsés esetekben ezeket földrajzi területhez is hozzá lehetett rendelni, illetve eseménytörténeti adatokat is rögzítettek róluk. Mindez annak a megoldásnak az irányába mutatott, hogy a régészeti-kultúrának a korábbiakban meghatározott attribútumait a forrásokban szereplő népekre, vagy *gens-ekre* ruházzák és azokat egységes entitásként kezeljék. (25. ábra.).

Mindez egyúttal az írott forrásoknak a régészeti forrásokkal történő kiegészítését és – a Párducz Mihályénál sokkal közvetlenebb – összekapcsolását is jelentette.[136] Nagyvonalakban ez tekinthető annak a modellnek, amelyet a szarmatakori kutatásban szükségessé vált szemléletváltás következtében is átvételre került.

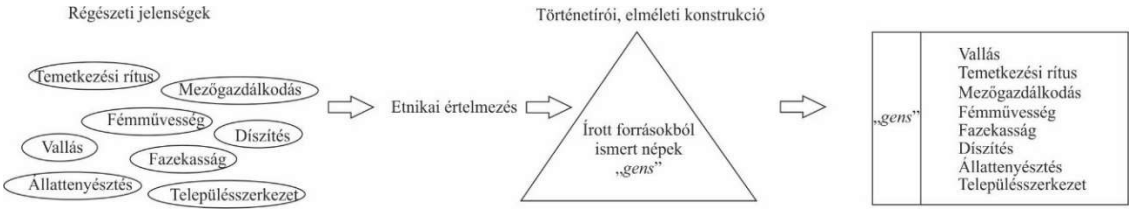

25. ábra: A Bóna István nyomán a régészeti kultúra modellje és annak népekkel való megfeleltetése. (készítette Kapcsos Norbert)

[134] Bóna 1975, 16.
[135] Kossina 1926, 21; Childe 1929, v–vi. Összefoglalósan lásd még: Siklósi 2006, 73–74.
[136] Ugyanerről lásd: Brather 2006, 23.

Természetesen a szarmatakori kutatásban végbemenő szemléletváltásnak inkább beszélhetünk egy az 1960-as éveket követő hosszabb folyamatáról, mint egy kulcsmozzanatról, ezért Vaday Andreának 1989-ben közölt szintézisére ennek kicsúcsosodásaként tekinthetünk, közkeletű kifejezéssel élve akkora már *„a levegőben lehetett a dolog”*. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Vaday Andrea kritikája és elméleti összegzése a továbbiakban is nagy hatást gyakorolt az 1990-es éveket követő magyarországi – akkor már – „*szarmata kutatásra*”. Ez az 1960-as éveket követően kibontakozó új irányzat lett alapvetően meghatározó az Alföldről előkerült császárkori leletanyagnak az értelmezésénél, beleértve a Maros alsó szakaszának egy jelentős részét is – a Románia területére eső részének kutatása ezzel szemben egy teljesen más útvonalat járt be, amelyre a későbbiekben fogok majd kitérni. Ugyanakkor ezzel a szemléletmóddal az írott források is rendkívül nagy összhangot mutattak, amelyek a 3. századot követően már nem említik a jazigokat, hanem általános értelemben szarmatákról beszélnek.[137] Az új értelmezési keret kiválóan alkalmazható volt a „magterületeken”, a problémát általában ennek peremvidékei, illetve a korszakhatárok jelentették.[138] A késő császárkor és a hunkor fordulóján egy ilyen területnek számít a Dunakanyar vidéke, a Felső-Tisza vidéke, a Kőrösök vidéke és a Maros-Tisza egybefolyása (a Maros alsó szakasza) is, ahol a leletanyag etnikai értelmezése révén a kézenfekvő magyarázatot a népek egymás mellett élése, azok közötti kapcsolatok,[139] vagy új népek betelepedése (migráció) nyújtotta. Nem volt ez másképp a Párducz Mihály által korábban Kiszombor-Ernőháza csoportba sorolt Kiszombor B és Szeged-Öthalom temetőkkel, vagy a Tápé-Malajdok csoportba sorolt Tápé-Malajdok A és B temetőkkel sem, – hogy csak a legismertebbeket említsem – ahol elsősorban utóbbiak kerültek a kutatás homlokterébe. Míg a kiszombori és az öthalmi temetőkre jellegzetesen „szarmata” temetőként tekintettek, a Tápé-Malajdoki temetőre időről-időre visszatért a kutatás, ugyanis nagymértékben próbára tette úgy a szarmata kutatást, mint a népvándorláskori kutatás történeti irányzatának értelmezési lehetőségeit

[137] Harmatta 1970, 52.
[138] Amire Sebastian Brather is felhívja a figyelmet az etnikai interpretáció kapcsán. lásd: Brather 2006, 33.
[139] Lásd például Tacitus és Ammianus Marcellinus által nyújtott magyarázatot: Tacitus. Ger. 46: „ (…) A vegyes házasságok következtében külsejük némileg a szarmatákéhoz torzul. A venedusok sokat átvettek szokásaikból, mert a peucinusok és a fennusok közt vonuló erdőkben és hegyekben rablók módjára portyáznak.” (Fordította Borzsák István). Ammianus Marcellinus XVII. 1. *“(…) a szarmaták és a quadusok, akik szomszédságuk, valamint szokásaik és fegyvezetük hasonlóságánál fogva jól megértették egymást (…).”* (Fordította Szepesy Gyula)

(szarmata? gepida? alán?). A szarmatakori kutatásban meghonosított irányzat elválaszthatatlan hozadéka volt Bóna Istvánnak a gepidák korai, 3. század végi kárpát-medencei megjelenésével kapcsolatos – az idők folyamán is változó, finomodó – elmélete,[140] amelyet elsőként a már idézett 1961-es, újhartyáni germán lovassírt értékelő tanulmányában fejtett ki és gyakorta visszatért a kérdésre.[141] Elméletét az írott források alapján *Mammertinus* adataira, *Jordanesre* és a *Tabula Peutingeriana-ra* támaszkodva és az – idő közben folyamatosan gyarapodó, vagy megismert[142] – régészeti leletanyaggal ötvözve dolgozta ki. Ennek értelmében a gepidák 290-es évek utáni vereségét követően az alföldi sánc-árok rendszer keleti oldala mentén déli irányba terjeszkedtek, magukba olvasztották a victovalokat,[143] majd a 4. század vége körül az alföldi sánc-árok rendszert áttörve, a Maros-Tisza szögében telepedtek meg,[144] amely – első látásra – Párducz Mihálynak a Tápé-Malajdok csoport kapcsán tett értelmezésével mutatott egyezést.[145] Ezzel szemben Vaday Andrea meglátása szerint, közvetlenül Dacia feladását követően roxolánok telepedtek meg az Alföldön, majd a 4. század első felétől a szarmata szállásterület szomszédságában különböző germán népek (gepidák, gótok, victoválok,

[140] Bóna István elméletének kritikai összefoglalóját lásd: Kiss P. 2015, 36–50. Továbbá lásd még: B. Tóth 1999, 17; Istvánovits–Kulcsár 2018, 330–331; Körösfői 2018, 334–335.

[141] A tanulmány szakma általi elismerő fogadtatását jelzi az is, hogy az elmélet közel harminc éven keresztül meghatározta a korszak kutatását, ám kevésszer esik szó róla, hogy Párducz Mihály, rendkívül fontos meglátásaival az elmélet kritikája kapcsán még 1963-ban kétségbe vonta Bóna István érveléseit. Egyik fő érv, amely alapján Bóna István a gepidák jelenlétét feltételezte az a síroknak északnyugati-délkeleti tájolása, mint a „gepida temetők" jellegtetes vonása. Ezt Párducz Mihály tételesen cáfolva többek között kihangsúlyozta, hogy a gepidáknak tulajdonított temetkezések tájolása túlnyomórészt nyugat-keleti irányítású. (Párducz 1963, 55–60.) Bóna István a kritikát később elfogadja az újhartyáni sírral kapcsolatban, de továbbra is a gepidák felső-tisza-vidéki korai megjelenése mellett foglal állást. (Bóna 1971, 274.) Párducz Mihály utoljára – halála előtt – 1974-ben reflektál Bóna Istvánnak a gepidák kárpát-medencei megjelenésével és a Hun hatalmi központ alföldi kiépítésével kapcsolatos elképzeléseire (Párducz 1974.). Sajnos Párducz Mihály halála véget vetett a vitának, így a nagy lehetőségeket ígérő szakmai konzultáció ennek kapcsán elmaradt.

[142] Itt elsősorban Bóna Istvánnak a Radu Harhoiu „kalauzolásával" 1984-ben partiumi és erdélyi útja során tett megfigyeléseire támaszkodhatott, amely alapján a Maros alsó szakaszát tekintve emelte be elméletébe a Sajtény-Imas/Nimas lelőhelyről előkerült temetkezést. Az Aradi Múzeumban tett látogatásának egy kedves kis története a Mircea Barbuval, a bemutatott leletanyag kapcsán, német nyelven folytatott baráti beszélgetéséhez köthető. Bóna István a Közép-Kelet Európa nagy részére kiterjedő anyagismerete révén, párhuzamok sorozatát hozta fel annak a leletanyagnak, amelyeket jellegzetesen a dákoromán kontinuitás alátámasztásaként mutattak be neki.
Az újonnan előkerülő leletanyag pedig a Tiszakarád-Inasa (1987) és Ártán Kis- és Nagy Farkasdombon (1989) felátrt temetőket jelenti. (Lásd: Lovász 1987. és Mesterházy 2007; Mesterházy 2009.)

[143] Bóna 1986A, 132–133.

[144] Bóna 1986B, 69. Az 1987-ben megjelent tanulmányában a temetkezések sajátosságait újraértékelve a Tápé-malajdoki temetőket az alánokkal társítja. (Bóna 1987, 116.)

[145] Erre Kiss P. Attila hívja fel a figyelmet. (Kiss P. 2015, 39.)

thaifalok) jelentek meg, amelyek nyomásának hatására kibontakozó hatalmi harcok révén (332) a szarmaták törzsi széttagolódása ment végbe. A birodalomba való betelepítések által a szarmaták demográfiai csökkenése figyelhető meg majd a 4. század végére már több barbár királysággal lehet számolni ugyanazon a területen. A régészeti leletanyagnak egyfajta „germanizálódása" figyelhető meg, illetve a korszakra keltezhető települések számának növekedése egy demográfiai növekedésre utal – a Római Birodalomba történő betelepítések a jazigokat és roxolánokat érintették. A hunkor hajnalán egy nagyszámú, kevert és töredezett jellegű népesség élt az Alföldön, amely a későbbiekben a Hun Birodalom gazdasági hátországát képezte. Ennek felbomlását követően a gepida foglalást a települések pusztulási rétegei jelzik – a központi és dél-alföldi területeken –, amelyet követően a szarmata lakosság egy része beolvadt a későbbi gepida királyságba, míg más részei a Duna-Tisza közére húzódott.[146]

Megfigyelhető, hogy Vaday Andreának a gepidák dél-alföldi megjelenésével kapcsolatos nézete számos pontjában eltér a Bóna István által kidolgozott elmélettől, amelyet 1994-ben részletesen kifejtve elutasította Bóna számos meglátását. Visszautasítja úgy a tiszántúli szarmaták hunkor előtti gepidák és gótok által történő megsemmisítését, mint a gepidáknak a korai megjelenését is a dél-alföldi területeken. Míg Bóna István már a 4. század végétől számol a gepidáknak az alföldi sáncok áttörését követő dél-alföldi megjelenésével, addig Vaday Andrea azt az Attila halálát követő időszakra helyezi, ahol egyaránt politikai hatalomvesztéssel, gazdasági katasztrófával és etnikai megsemmisüléssel számol.[147]

Összefoglalásként elmondható, hogy elsősorban a leletanyag mennyiségi gyarapodása, az ásatási módszerek finomodása és az ezek révén felgyülemlett információs anyag jelentős kihívás elé állította a „szarmatakor" kutatásában alkalmazott korábbi módszereket és értelmezési keretet, így szükségszerűvé tette a megújulását. Ha nagyon sarkítva fogalmaznék az 1960-as éveket követően lassanként Bóna István által új elméleti alapokra helyezett történeti-régészeti irányzat a „*szarmata kutatás*" esetében a római császárkori kutatás és őskori kutatást jellemző kultúra-történeti irányzat egyfajta szintéziseként értékelhető, amelytől az új adatok fényében felmerülő kérdések megoldását

[146] Vaday 1989, 207–210.
[147] Vaday 1994, 105–106.

várta az akkor még „szarmatakori" kutatás[148]. Az új irányzat a korábbi modellel szemben biztosnak tűnő kronológiai és eseménytörténeti támpontot nyújtott, mindazonáltal továbbra is örökölte a kultúra-történeti paradigma gyenge pontjait, amely – mint erre már utaltam – az „átmenetek" esetében nyilvánult meg leginkább. Ezzel a „népek" feltételezett szállásterületeinek találkozásánál, illetve a korszakhatároknál adódtak a problémák,[149] nem is beszélve, ha a kettő egybe esett. Nem történt ez másképp a Maros alsó szakaszának késő császárkori és hunkori kutatása esetében sem, ahol ugyanakkor a „*szarmata kutatás*" és a „gepida kutatás" közötti „korszakválasztó vonalról"[150] is lehet beszélni, így került a terület a Kárpát-medence késő császárkori és hunkori történetének vitatott kérdései közé. Egyaránt értékelték a Tápé-Malajdokon feltárt temetkezéseket szarmatának és gepidának, sőt a kérdés bonyolultságát az is jelzi, hogy magának Bóna Istvánnak is változott a véleménye, így felmerült az alánok lehetősége is. Sok támpontot nem nyújtottak az írott források sem, lévén, hogy hosszú időn keresztül rendkívül szűkszavúak,[151] majd túlontúl is részletgazdagok egy viszonylag rövid időszakon belül[152] és a régészet mindezeket vagy nem tudta áthidalni, vagy képtelen volt velük lépést tartani. Így a történeti-régészeti irányzat a Maros alsó szakaszának késő császárkori és hunkori településtörténetével kapcsolatban legalább annyi megválaszolatlan kérdést hagyott az 1990-es évek kutatására, mint amit meg tudott oldani.

Meglehet, hogy az 1990-es évek eleje – a rendszerváltástól eltekintve is – a nagy változások évtizede volt, ami a késő császárkori és hunkori (történeti-) régészeti kutatásokat illeti. Ekkor látott napvilágot Istvánovits Eszter két – a mai napig kutatástörténeti mérföldkőnek számító – tanulmánya a Tiszadob-szigeten feltárt 4. század második felére – 5. század elejére keltezhető temető kapcsán. A temető – mint már arról szó esetett – a korabeli történeti-régészeti irányzat szemlétének megfelelően minden tekintetben „átmenetnek" minősült, így annak elméleti-rendszere alapján rendkívül nehéz

[148] Lásd pédául az ez időtájt feltárt lelőhelyek számának példa nélküli gyarapodását. Továbbá: Vaday 1989, 293. Abb. 1

[149] A kultúra-történeti paradigma hasonló problémája kapcsán lásd például a dersidai tell esetét, amely „ötvözi" az Otomani-kultúra és a Wittenberg-kultúra sajátosságait lévén szó határterületről. Illetve lásd még a középső bronzkor végét jelölő ú.n. „Koszider" fázist/horizontot, amely a korábbi nagy Vatya, Vattina, és tell alkotó Maros, Ottomány-Gyulavarsánd, Otomani kultúrák végét jelölte.

[150] Istvánovits–Kulcsár 1999, 67.

[151] Lásd például: Lactantius, Aurelius Victor, Mamertinus, majd később Ammianus Marcellinus, Priskos rhétor és Jordanes

[152] Jelen problémát Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria is megfogalmazta. (Istvánovits–Kulcsár 2018, 376.)

volt a feltárt sírokat etnikailag értelmezni és valamely történeti forrásból ismert néphez hozzárendelni.[153] Bár a temetkezések már önmagukban is – mondhatni – rendkívüli számba mentek, elsősorban a velük kapcsolatos észrevételek[154] számítottak újszerűnek. Idézve Bóna Istvánnak a temetkezési rítus és az etnikum közötti kapcsolatról alkotott nézetét,[155] a temetkezések adataira alapozva Istvánovits Eszter arra következtetésre jutott, hogy a tiszadobi sírokban egy *„több komponensű etnikum*"[156] képe tárul fel és bár erőteljes iráni hatást feltételezett, óvatos módon mégsem foglalt állást amellett, hogy a sírok mely írott források által ismert „néphez" rendelhetőek.[157] Sőt mitöbb, azon véleménye miszerint a *„Ny-K-i tájolású sírok megjelenésének hátterében tehát új ideológiai elképzeléseket sejthetünk, s kevésbé tarthatjuk valószínűnek az etnikumváltást"*[158] új értelmezési lehetőséget is nyújtott a korábban alkalmazott etnikum és temetkezési rítus között feltételezett közvetlen kapcsolat mellett. Későbbiekben azzal, hogy a temetkezési rítus és a leletanyag alapján kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező temetkezéseket egy erőteljes germán (Marosszentanna-Csernyakhov) hatás alatt álló iráni népességnek tulajdonította és a tiszadobi temetőt hozzákapcsolata a Tiszakarád-inasai temetőhöz (Tiszadob-Tiszavalk-Tiszakarád csoport),[159] így nézetei szembe helyezkedtek Bóna Istvánnak a gepida vándorlással kapcsolatos elméletével.[160] Ennek megfelelően történeti értelmezése is eltérően alakult, miszerint feltételesen, de – Carl Patsch nyomán – a Tisza-Szamos völgyébe száműzött Limiganteshez kötötte azokat az Alföldön rekonstruálható történelmi események alapján.[161] Kulcsár Valériával közös tanulmányaikban még visszatérnek a kérdésre, további régészeti összefüggéseket kimutatva a Tápé-malajdoki temetők (nem csoport!) és a tiszadobi temető által fémjelzett körrel. Így esetemben a Felső-tisza-vidéki

[153] Istvánovits 1993, 139.
[154] Istvánovits Eszternek a tiszadobi temetkezésekkel kapcsolatos véleménye kapcsán lásd: (Körösfői 2018.)
[155] Istvánovits 1991, 33. Bóna Istvánnak az 1961-ben megjelent tanulmánya. (Bóna 1961.)
[156] Istvánovits 1991, 42.
[157] Istvánovits 1991, 43.
[158] Istvánovits 1991, 35. Hasonló véleményen van például a kerámia anyagnak az etnikai értelmezésnél való alkalmazásáról. (Istvánovits 1998, 312.)
[159] A csoportalkotás kritikáját – Párducz korábbi esetére is – utalva lásd Vaday Andreánál. (Vaday–Domboróczky 2001.)
[160] Egyaránt előfordul a korábbi alföldi területekre jellemző – szarmata jellegzetességnek tekintett – dél-északi tájolás, valamint nyugat-keleti tájolás, amelyek már távolabbi területek, belső Erdély felé mutatnak és egyúttal a későbbi korszakra jellemző fő tájolási irányt is idézik.
[161] Istvánovits 1993, 141. Erre az elméletre később is visszatér, a Tápé-malajdoki temetővel mutatkozó hasonló vonások kapcsán, egy a Tisza völgye mentén dél-északi migrációt feltételezve. (Istvánovits 1998, 316.)

temetkezések kérdése egyrészt áttételesen – Bóna Istvánnak a gepida vándorlással kapcsolatos elméletét megkérdőjelezve – és közvetlenül is összekapcsolható a Maros alsó szakaszán feltárt Tápé-malajdoki temetőkkel. Ezekkel elsősorban a temetkezési rítus alapján mutat rokonságot a tiszadobi temető, illetve a malajdoki sírok esetében is egy új etnikai elem megjelenését feltételezik a régészeti leletanyag alapján,[162] amely a Marosszentanna-Csernyakhov kultúra irányába mutat,[163] azonban ez ismételten számtalan kérdést felvet[164] lévén szó egy rendkívül heterogén régészeti-kultúráról. Jelenleg a dél-alföldi (Tápé-Malajdok) és a felső-tisza vidéki (Tiszadob) temetők alapján a kutatás nem zárja ki egy dél-észak irányú migráció lehetőségét, amely egy magyarázatot adhat a két temető közötti hasonlóságra is,[165] értelemszerűen kizárva előbbiek gepidákkal való azonosítást.

Az elmondottakkal kapcsolatban a szerzőpárosnak egyik talán legfontosabb megállapítása, hogy míg a korábbról ismert, közvetlenül a 4. század vége előtti és az 5. század eleji temetők alapján a Maros alsó szakaszán egy heterogén jegyeket mutató anyagi kultúrával rendelkező népességgel számol a kutatás, addig a század közepét követően egy egységesedő, vagy „nivelláló” vonásokat mutató (kulturális) horizontot lehet nyomon követni,[166] amely megállapítás – talán nem tévedek nagyot – a Maros alsó szakaszának császárkori és hunkori hatalmi-struktúráival kapcsolatosan megválaszolásra váró kérdéseknek egy kulcsát is a kezünkbe adja. Annál is inkább valószínűsíthető, mivel a későbbi korszakok kutatásának megfigyelései is ebbe az irányba mutatnak, miszerint a hunkort követően egy „standardizálódott” női elit divatról lehet beszélni, emiatt is szinte

[162] Istvánovits–Kulcsár 1999, 83.
[163] Istvánovits–Kulcsár 1999, 93.
[164] Itt érdemes idézni Istvánovits Eszternek egy korábbi véleményét a Marosszentanna-Csernyakhov kultúra kapcsán: „*...a jövendőbeli kutatás egyik központi feladata lesz csoportokra bontani azt a —korántsem, egységes —„masszát", amit Marosszentanna-Csernyahov-kultúrának nevezünk. Véleményem szerint ezt a fedőnevet olyan sokrétű és gyakran alapvető vonásaiban is eltérő régészeti leletanyagok kapták, amelyeknek gyakran alig-alig lehet köze egymáshoz. A helyzet kialakulását épp az idézte elő, hogy egyes tárgyak rokon jegyei alapján, tekintet nélkül a többi szempontra, erős törekvés figyelhető meg egy nagy kiterjedésű, egységes kultúra (mintegy „Birodalom" = a gót birodalom) képének kialakítására, így fordulhat elő, hogy a. legeltérőbb tájolású, a legkülönfélébb konstrukciójú (akna, padmaly, katakomba, kurgánstb.) —és még hosszan sorolhatnám — temetkezéseket egy kalap alá vettek a kutatók figyelmen kívül hagyva a terület etnikai sokszínűségét. Mivel az általam vizsgált kör kronológiai helyzete érintkezik a Marosszentanna-Csernyahov-fadtiirájéval, egészen természetes, hogy itt is megfigyelhetők a rokon vonások Nem tartom azonban valószínűnek, hogy a tárgyi anyagban meglévő rokon vonások alapján egy politikai egység (Hermanarich birodalma pl.) kimutatható lenne.”* (Istvánovits 1998, 310. 5 jegyzet).
[165] Istvánovits–Kulcsár 2018, 397.
[166] Istvánovits–Kulcsár 2018, 402–403.

lehetetlen a korszak etnikai viszonyairól konklúziókat levonni,[167] következésképen gepidákról beszélni. Sokkal valószínűbb, hogy ez az elit egy korábbi időszakban kialakult – hunkori – reprezentációs szokásokat tükröz még,[168] Ezek kapcsán Rácz Zsófia következtetései lehetnek még iránymutatóak, miszerint egy korábbi hatalmi-struktúra dezintegrációja nem jelenti az általa létrehozott kulturális jellegzetességeknek a törését is (anyagi kultúra, temetkezési rítus) – tendenciákról érdemes beszélni –, illetve az 5. századi női temetkezések arra utalhatnak, hogy egy adott régió kulturális jellegzetessége független annak politikai töredezettségétől, nem feltétlenül hozható összefüggésbe egy adott *„gens"* településterületével.[169] Ehhez a kérdéshez közvetve, de hozzákapcsolódik a térségnek talán egyik legkiemelkedőbb leletegyüttese; a szeged-nagyszéksósi kincs is. Ennek közlése óta napjaink kutatása egyetért abban, hogy a lelet egy az elithez köthető, sztyeppei hagyományokat tükröző deponálásnak tekinthető, amely talán egy a hun korszakban kiépülő hatalmi központ[170] jelenlétére utalhat a Maros és a Tisza összefolyásának közelében, amivel kapcsolatban a konszenzus még várat magára.[171] Hasonlóan ezt a lehetőséget támogatja a térségből előkerült szikáncsi kincslelet is, amely a Kárpát-medencében mondhatni unikális, így meglehet, hogy Priskos Rhétor leírása a hun központot illetően hiteltértemlő. Ugyanakkor ez esetben a Maros alsó szakaszának településtörténeti kérdését illetően érdemes elválasztani a hun hatalmi központ kiépülésének a kérdését, a térségnek a hun hatalmi-struktúrába való integrálódásától, amely a jelenlegi kutatás álláspontja szerint már jóval a hatalmi központ kiépülése előtt, a 4. század vége körül megtörténhetett.[172] Ez a megállapítás egy új megvilágításba hozza a hatalmi-struktúrák – anyagi kultúra – temetkezési rítus közötti összefüggéseknek a kontinuitás-diszkontinuitás szemszögéből történő vizsgálatát, ahogyan talán azt is, hogy

[167] B. Tóth 1999. 25.
[168] Tejral 2008, 105–106.
[169] Rácz 2016, 330. Kontinuitás és diszkontinuitás kapcsán lásd még: Brather 2006.
[170] A hunkori hatalmi központ kérdésével felmerülő problémák összefoglalóját lásd Masek Zsófiánál (Masek 2018, 93–95.)
[171] Azonban annak pontos idejét tekintve még kevésbé lehet konszenzusról beszélni és a kérdés tulajdonképpen már rég óta vita tárgyát képezi. Lásd például Párducz Mihály kritikáját Bóna István elképzelésével kapcsolatban (Párducz 1974, 188.), aki a 420-as évek előtt nem tartja valószínűnek a hunok megjelenését. (Bóna 1971, 267-288.). Ennek eldöntéséhez talán a deponálás áldozat régészeti módszerekkel való keltezése sem vihet sokkal közelebb, egy rendkívül rövid – pár évtizednyi – léptéken belüli datálás szinte meghaladja a régészet lehetőségeit. Megfigyelhető, miszerint legújabban többnyire tágabb keretek között, az 5 sz. első felére keltezi a kutatás. (Rácz–Szenthe 2015, 359.)
[172] Istvánovits–Kulcsár 2018.

miért olyan nehéz a korszak temetkezőhelyeinek etnikai értelmezése. Az idő közben a Maros alsó szakaszáról újabban közölt – 4. század közepétől nyitott – nagyobb temetkezőhelyek, mint Apátfalva-Nagyút-Dűlő és Óföldeák-Ürmös is lehetővé teszik a Tápé-malajdoki és a sándorfalvai temetőkkel egyetemben ennek a folyamatnak megismerését. További támpontot nyújthatnak elsősorban a mikelakai, perjámosi, apátfalvai, makói és Tápé-lebői – nagyvonalakban 5. század középső harmadára keltezhető – női elit temetkezések is.

III.1.3. Tovább az örökség mentén, egy másik úton. A romániai kutatás.

A Maros alsó szakaszának késő császárkori és hunkori kutatására sokáig kevés érdeklődést fordítottak a romániai történészek és régészek, ezért talán nehéz is fogalomként beszélni róla. Ezzel szemben a római császárkor időszaka kitűntetett figyelmet kapott és ennek kutatási eredményei és elméletei alapvetően meghatározták a későbbi korszakról alkotott nézeteket is. Igaz, hogy a közelmúlt kutatásai nagyrészt tisztáztak olyan kulcsfontosságú kérdéseket, mint a Maros alsó szakaszának római császárkori szerepe, mégpedig esetleges római kereskedelmi és/vagy hadi útvonal vagy feltételezett limes, valamint ennek fényében a „szarmata" kultúrhorizontnak[173] térségben való megjelenése, amelyből a későbbi korszakok településtörténeti kutatásai kapcsán, *a priori* módon, nagy biztonsággal ki lehetne indulni. Mégis az évtizedek folyamán – az utóbbi időkben megfogalmazott kritikák ellenére is[174] – számos olyan nézet, elmélet vagy egyszerű gyakorlat csontosodott meg a szakmai köztudatban a terület császárkori településtörténete kapcsán, amely az ezt követő (késő császárkor és hunkor) korszakokban is érezteti hatását. Nevezetesen a kistáj „szabad-dákokkal", „szarmatákkal", „dáko-rómaiakkal" és „germánokkal" azonosított népességeivel összefüggésbe hozható éltérő történelmi értelmezések, vagy különböző irányú – esetenként késő császárkori – migrációs és akkulturációs folyamatok feltételezése.[175] Kétségtelen, hogy egyaránt lehet a késő

[173] A „kultúrhorizont" alapvetően meghatározó elemei közé a különböző temetkezési rítusok és szokások tartoznak. A leletanyag szempontjából így sokkal „megengedőbb", nyitottabb. (A terminológia meghatározását lásd: Gáll et. al. 2017, 133. Használatát lásd: Rustoiu–Ferencz 2019.)
[174] Bârcă 2014, Grumeza 2014, Lăzărescu 2017, Körösfői 2015a.
[175] Itt időrendi sorrendben gondolni lehet Bucur Mitrea, Dörner Egon és Nicolae Vlassa által 1960–1965 között kidolgozott romanizált "szabad-dákokkal" kapcsolatos nyugat-kelet irányú, belső-erdélyi

császárkor folyamán csontvázas és urnás-hamvasztásos temetkezésekkel számolni a Maros alsó szakaszán, ám ezeknek esetenként eltérő etnikai értelmezése koránt sem egyértelmű kritériumok alapján történt.[176] Az ezekkel kapcsolatos elképzelések feloldása néha megkövetelte, hogy a különböző munkák jegyzetapparátusának útvesztőjében visszakövessem, hogy a történeti diskurzus miként jutott el „*az értől az óceánig*", amely alapvető, ugyanakkor néha meglepő, bár visszatekintve olykor triviális összefüggésekre világított rá, így jutottam el a Theodor Mommsen és Rómer Flóris által végzett kutatásokig is. Talán szerkezetileg nem bontja meg olyan nagy mértékben a kutatástörténeti összegzést, ha egy nagyobb zárójel erejéig kitérek néhány kérdésre, amely a császárkor időszakába tekint.

III.1.3.1. Egy másik örökség. Az Alföldi András – Constantin Daicoviciu vita. Előzmény és utóélet.

Mint arról már szó esett a kistáj (késő) császárkori és hunkori történeti és régészeti kutatásának alapjait Milleker Bódog tette le még 1889-ben. A történeti bevezető és a Bánság császárkori lelőhelyeinek repertóriuma, valamint a leletanyag ismertetése mellett bizonyos esetekben történeti interpretációkat is nyújtott. Ezek kapcsán került szóba – amely a későbbiekben, mint kulcsfontosságú motívum – a Maros mentén feltételezett római kereskedelmi/hadi útvonal is, amelynek tematizálása már az idő tájt is komoly előzményeket tudhatott maga mögött.

migrációjára, Bóna Istvánnak észak-dél irányú gepida vándorlására a Felső-Tisza-vidékről, vagy Coriolan Horatiu Opreanu észak-dél irányú „szabad-dák" vándorlására, a Felső-Tisza vidékről a Maros völgyébe.

[176] Lásd például a Marostól északra egyaránt előfordultak „szabad-dákokkal" és „dáko-rómaiakkal" összefüggésbe hozott régészeti kontextusokat, amelyek nem kis ellentmondást keltenek egy *extra provinciam*ként számontartott területen.

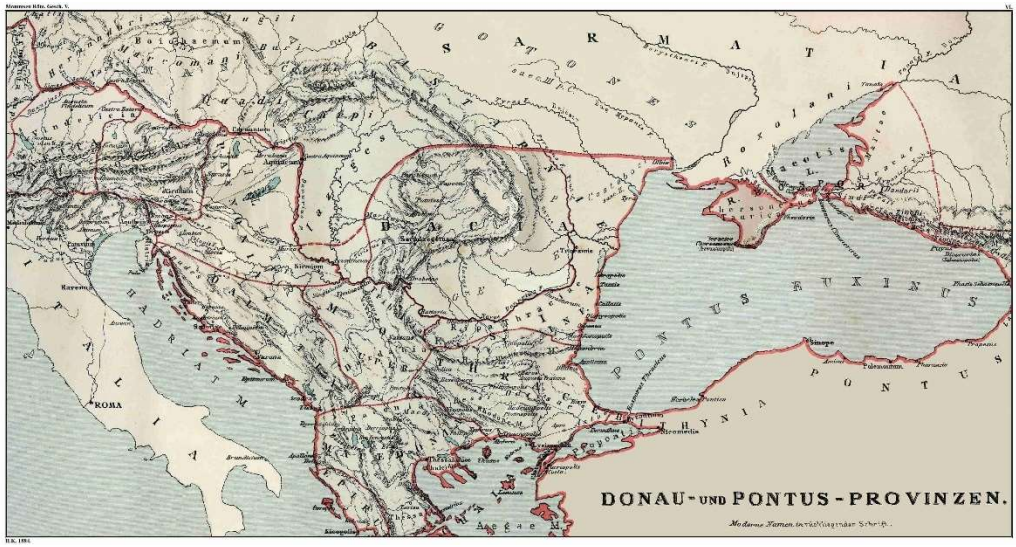

26. ábra: A Duna menti provinciák és Dacia provincia nyugati limese. (Mommsen 1885. nyomán)

Theodor Mommsen 1857-es erdélyi kutatóútja nyomán[177] a későbbiekben már többé-kevésbé kezdtek körvonalazódni Dacia provincia határai a történettudomány számára.[178] 1885-ben napvilágot látott munkájában Dacia nyugati limesének meghúzásánál csak töredékes információkra alapozhatott, erre utal az is, hogy Dacia limesének kijelölésénél a Duna és a Rajna vidéki provinciákhoz képest sokkal bizonytalanabb volt (26. ábra). Részben saját erdélyi kutatóútjának eredményeit, de nagyobb részt Carl Gooss leírásait dolgozhatta be 1885-ös művébe – kételyek közt, de – Dacia nyugati limesét az alföldi sánc-rendszer mentén húzta meg.[179] Lentulusnak a Maros völgyében feltételezett dák-hadjáratát leszámítva,[180] csak a markomann-szarmata háborúk következményeiként utalt implicit módon a térségnek a Tisza-vidékkel egyetemben a rómaiak általi esetleges ellenőrzésére.[181] Ez utóbbi sok szempontból kiemelkedő jelentőséggel bír majd a későbbi kutatásokra nézve.

Egy érdekes adalék, hogy nagyjából egy évtizeddel Theodor Mommsen erdélyi kutatóútját követően, Rómer Flóris 1868-ban végzett első ízben terepkutatásokat a Maros

[177] Theodor Mommsen elsősorban Eötvös József és Georg Daniel Teutschal való személyes kapcsolatai révén szervezte meg erdélyi kutatóútját (Szilágyi 2005.).
[178] Theodor Mommsennek sikerül Dacián belül lokalizálnia a fontosabb római központok jelentős részét (Mommsen 1885, 208.). A Pannonia és Dacia közötti Tisza-vidéket a jazigok által uralt területek közé sorolja (Mommsen 1885, 206).
[179] Mommsen 1885, 205–206. (Közel azonos leírást lásd Carl Goossnál: Gooss 1871, 25–26.)
[180] Mommsen 1885, 38.
[181] Mommsen 1885, 215.

alsó szakaszának vidékén Bulcson[182] és Német-Csanádon[183] az akkor éppen esedékes építkezési munkálatokat követően.[184] Még ugyanabban az évben a legio XIII Gemina bélyeges tégláinak előkerüléséről tett említést, a Maros alsó szakaszának római castrumokkal való megerősítésére következtetve, amelyeknek a védelmét meglátása szerint a kérdéses legio látta el.[185] Bár kettejük következtetésének kétségtelenül vannak közös vonásai, mint ahogy az is igaz, hogy a korai tudományos munkák kritikai apparátusán olykor nehéz eligazodni. Theodor Mommsen és Rómer Flóris személyes találkozására nem került sor[186] és csak feltételezni lehet, hogy levelezést folytattak.[187] Így majdhogynem spekulatív volna arra gondolni, hogy Mommsen közvetlenül Rómertől értesült annak eredményeiről. Talán sokkal valószínűbb, hogy – közvetve, ez esetben is – Carl Gooss munkája nyomán szerzett tudomást Rómer Flóris Német-Csanádon és Bulcson[188] végzett kutatásairól, amely alapján a Maros alsó szakaszának római ellenőrzését feltételezte az általuk meghúzott nyugat-daciai limestől nyugatra is (Német-Csanád). Az, hogy ezt a markomann háborúk utáni időszakra helyezte, vélhetőleg az Új-Aradon előkerült legio V Macedonica bélyeges téglái alapján tette,[189] ezért is történhetett meg az, hogy Rómer Flóris és Theodor Mommsen elmélete számos ponton egybecseng.

---

[182] A Bulcsról előkerült bélyeges téglák esetében kérdéses, hogy azok a Mocsonyi kastély átépítésekor kerültek-e elő, vagy az attól nem messze található középkori kolostornál végeztek „ásatásokat" (Hügel et. al. 2012, 7.)

[183] A Német-Csanádról előkerült bélyeges téglák kontextusát tekintve biztosabb információk ismertek a Henszlmann Imre által közölt jegyzőkönyv alapján, amely említést tesz Rómer Flóris kutatásairól is a régi templom lebontását és az új templom alapfalainak felépítését követően. A jegyzőkönyv érdekessége, hogy az építkezések alatt előkerült régi alapfalakat Henszlemann – kételyekkel, bár a korszak hagyományainak engedve – egy korábbi római castrum részeiként értelmezte. (Henszlmann 1871, 7.) A Henszlmannál felmerült kételyeket a későbbiekben Milekker Bódog is külön kiemeli. (Lásd: Milleker 1899, 18.)

[184] Bár Rómer Flóris terepkutatásokat végzett, a 19. század végén hagyományos értelembe vett régészeti ásatásokról nehéz lenne beszélni. Jellemző módon többnyire – építkezéseket és földmunkálatokat feltételező – véletlenszerű felfedezések révén került napvilágra a tárgyalt korszakhoz kapcsolható régészeti leletanyag zöme. Az esetek többségében, amennyiben történt tudományos igényű feltárás, akkor ezeket a földmunkálatok helyszínein végezték, azonban ásatástechnikai szempontból a régészet még kezdetleges módszerekkel dolgozott, a dokumentáció elkészítése pedig sokszor esetleges volt, ezért a leletanyag kontextusát tekintve jelentős információvesztéssel lehet számolni.

[185] Rómer 1868, 428. A 19. század végén a római legiok bélyegeivel ellátott tegulák, Pannonia, vagy Dacia tartományokban, a legtöbb esetben valóban castrumok jelenlétére utaltak – bár sokszor azok romjai is ismertek voltak valamilyen szinten –, ezért a korszaknak megfelelő módszertani megközelítés alapján nehéz volna így visszatekintve elmarasztalni Rómer következtetéseit.

[186] Szilágyi 2005, 129. 35. jegyzet.

[187] Kerny 2002, 72. Erre utalhat talán, hogy Rómer Flóris a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában Theodor Mommsen kérésére kutatott római kőfaragványokat.

[188] Gooss 1874, 45; 51. Karl Gooss nem hivatkozik Rómer Flóris közlésére.

[189] Gooss 1874, 73–74. Továbbá Theodor Mommsen 1885-ös művének szövegkörnyezetét tekintve e következtetéseiben is Cassius Dio adataira alapozott (Mommsen 1885, 214–215.).

Ezt követően Márki Sándor és Milleker Bódog is elsősorban Rómer Flóris terepkutatásaira alapozva és az ő érvelése nyomán[190] a Bulcsról, Német-Csanádról, illetve az Új-Aradról előkerült római bélyeges téglák alapján, egy Miciából, Partiscumon keresztül Pannoniába vezető, castrumokkal megerősített és a legio XIII Gemina által felügyelt római hadiút meglétét feltételezte.[191] Továbbá Márki Sándor – ismerve Theodor Mommsen munkáját – hasonló logika mentén, minden olyan, az alföldi sáncrendszertől keletre fekvő helyen, ahonnan római bélyeges tégla került elő, római castrum meglétét feltételezte.[192] Ezzel szemben Milleker Bódog némileg kritikusabb módon a Maros menti út esetében is – Német-Csanádot leszámítva – csak megerősített pontokat említ, római castrumként a Bánságból már többnyire ismert erődöket gyűjtötte össze művében. Érzékelhetően a 19. század végére még nem alakult ki egy konzekvens kép a Maros császárkori szerepét illetően.

Mint korábban utaltam rá, nagy vonalakban ez a töredékes régészeti ismeretbázis, történeti értelmezés, illetve annak minden kételyei is örökségét képezték a későbbi, 20. századi magyarországi és romániai történeti és régészeti kutatásoknak, és mint az a közös örökséggel lenni szokott, nem egyszer viták tárgyát is képezte. Ehhez késleltetett hatással, de alapvetően járult hozzá Carl Patschnak 1925-ben megjelent „*Banater Sarmaten*"[193] című munkája, amely a későbbiekben szemléletváltást hozott a Bánság és ezen belül a Maros alsó szakasza császárkori szerepének újraértékelésében. Patsch Dacianak – a korábban bizonytalanul kijelölt – délnyugati limesét a Maros és a Tisza folyók mentén már *ripa*-szerűen húzta meg. A Maros mentén többnyire a korábban Bulcsról és Német-Csanádról – kétes kontextusból – előkerült bélyeges téglák alapján úgy, hogy maga is megjegyezte, hogy a Tisza mentén feltételezett limesnek nem ismertek régészeti nyomai.[194] Bár visszatekintve munkája alapvető fontosságú a Maros alsó szakaszát érintő történeti diskurzus alakulását illetően, művének megjelenését követően több mint egy évtizedig nem

[190] Rómer 1868, 428.
[191] Márki 1892, 21-22; Milleker 1899, 9-11; 16-17. Bár Bulcs esetében mindkét szerző megjegyzi, hogy a római bélyeges téglák az apátsági templom építésénél másodlagosan lettek felhasználva, mégis egy esetleges római castrum megléte mellett foglalnak állást.
[192] Márki 1892, 21–23. Így kerülhetett szóba, hogy Világos és Borosjenő vára esetében is római castrumok meglétét feltételezték, holott a bélyeges téglák későbbi, középkori másodlagos felhasználás révén kerültek a várfalakba.
[193] Patsch 1925.
[194] Patsch 1925, 196-197.

tulajdonított különösebb jelentőséget neki a kutatás. Azonban az 1930-as évek végét követően és az 1940-es évek legelején az Alföldi András és Constantin Daicoviciu nevével fémjelzett szakmai polémia kapcsán[195] Carl Patschnak a Bánság helyzetét taglaló korábbi elmélete hirtelen felértékelődött. Mivel ezt az időszakot a romániai barbaricumi történeti és régészeti kutatások egyik meghatározó mozzanatának lehet tekinteni, talán nem árthat kettejük vitáját némileg összegezni:

A kettejük között kialakult tudományos nézeteltérésnek a megértéséhez, voltaképpen inkább egy a Bánság császárkori szerepe kapcsán több témát érintő vitasorozatról érdemes beszélni, amelynek talán kiváltó pontja Constantin Daicoviciunak a „*La Transylvanie dans l'antiquité"* 1938-as munkája, valamint Alföldi Andrásnak a „*Die Roxolanen in der Walachei*" és a vele közel egy időben megjelent „*Dákok és rómaiak Erdélyben*" című tanulmányai voltak, amelyekben Alföldi többek között tételesen cáfolta Carl Patsch elképzelését a Bánság Dacia provinciához való tartozását illetően.[196] A Maros alsó szakaszát tekintve, a korábbi elméleteknek megfelelően, Alföldi András a Maros menti víziútnak római helyőrségekkel való megerősítését feltételezte, továbbá a Bánság területéről előkerült barbár leletanyagot az írott források alapján ismert jazigok régészeti emlékeiként értelmezte.[197] Constantin Daicoviciu még a következő évben egy vitairatban „válaszolt" Alföldi Andrásnak mindkét tanulmányára,[198] ahol érvelésében többek között az Alföldi András által a jazigoknak tulajdonított leletanyagot elhanyagolhatónak tekintette, illetve elégtelennek ahhoz, hogy a Bánság területén a jazigok fennhatóságát alá lehessen támasztani.[199] Nem bizonyos, hogy Constantin Daicoviciu ellenérveinek hatására, viszont ezt követően közölte Alföldi András, Párducz Mihály közreműködésével, a szarmatákhoz kötött bánsági lelőhelyek repertóriumát tömören, a két vitairatra való minden reflektálás nélkül.[200] Constantin Daicoviciu a következő évben, 1942-ben strukturáltabb formában összegezte érvrendszerét a Bánság – és ezen belül a Maros alsó szakaszának – szerepét tekintve „*Bănatul și Iazigii*" című tanulmányában,[201] ahol a címválasztás is Carl

[195] Kettejük vitájának összefoglalóját a dákó-román kontinuitás elmélete kapcsán lásd: Visy 2012.
[196] Alföldi 1940a, 532-534; Alföldi 1940b, 163-165.
[197] Alföldi 1940a, 533; Alföldi 1940b, 164.
[198] Daicoviciu 1941
[199] Daicoviciu 1941, 461-462.
[200] Alföldi–Párducz 1941, 106-110.
[201] Daicoviciu 1942

Patsch művére való utalásként, mintegy az általa megfogalmazott elmélet melletti állásfoglalásként jelenik meg. A mű ezt követően referenciaértékűnek számított úgy a romániai, mint a magyarországi szakirodalomban. Daicoviciu a Maros menti bélyeges téglák, illetve a szegedi római felirat alapján továbbra is a Maros és a Tisza mentén jelölte ki Dacia nyugati limesét. Carl Patsch kételyeit a Tisza menti limesszel kapcsolatban mesteri könnyedséggel oldotta fel a Bánság természetrajzi adottságaiban rejlő mocsaras jellegével, valamint a terepkutatások hiányosságával, amelyek révén egyelőre nem ismertek korábbi castrumok.[202] A Bánság területéről előkerült jazigokhoz kötött, barbár jellegű leletanyag esetében nem zárkózott el annak lehetőségétől, hogy korai időszakban a Decebal vezette dák állam meggyengülésekor a szarmaták megjelenhettek a térségben, illetve a későbbi 4. századi jelenlétüket sem vitatta, azonban a Párducz Mihály és az Alföldi András által felsorolt lelőhelyek számát kevésnek és keltezését bizonytalannak tartotta ahhoz, hogy „*extra provinciam*" területként fogadja el a Bánság nyugati részét. Eltérő nézetüket a Bánság és a Maros völgyének szerepét illetően, rendkívül jól szemléltetik a vita-sorozat alkalmán közölt térképeik (27.ábra).

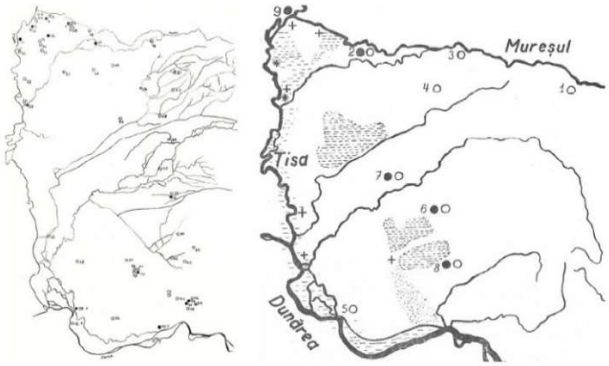

1. kép: 1. Szarmata lelőhelyek a Bánságban (PÁRDUCZ–ALFÖLDI 1941. 1. kép alapján), 2. a „római Bánság": ○ / • római felirattal és/vagy tegulákkal rendelkező lelőhelyek, +: gyöngyök (DAICOVICIU 1942. Fig. 1. alapján)
Fig. 1: 1. The Sarmatian sites in Banat (after PÁRDUCZ–ALFÖLDI 1941. Fig. 1), 2. the 'Roman Banat' – ○ / • Sites with Roman inscriptions and/or tegulae, +: beads (after DAICOVICIU 1942. Fig. 1)

27. ábra: A „két Bánság" az Alföldi-Daicoviciu vita alapján. (Grumeza 2020, 34. 1. kép nyomán)

Párducz Mihály Alföldi András révén kapcsolódott be a Constantin Daicoviciu által folytatott vitába,[203] míg utóbbi két tudós vitáját egymás szakmai felkészültségének kölcsönös elismerése és a 20. század eleje történelmi eseményeinek – egyeseknek keserű,

[202] Daicoviciu 1942, 130-105.
[203] Párducz Mihálynak a vitában való részvételét Lavinia Grumeza összegezte egy tanulmányban. (Lásd: Grumeza 2020.)

másoknak édesebb – hangulatán felülkerekedő olykor könnyed, néha szellemesen ironikus érvelése jellemezte,[204] Párducz Mihály a szarmatakori leletanyag ismerete révén olykor erélyesebben is hangot adott a Bánság helyzetét alátámasztó érveinek,[205] egyszersmind saját részéről lezárva a polémiát. Ezzel szemben Alföldi András részéről a korszak politikai eseményei és a második világháborút követő kényszerű távozása szólt közbe kettejük vitájában.[206] Visy Zsolt mutatott rá, miszerint a Trianont követő események, valamint a második bécsi döntés túlfűtött politikai hangulata volt az a meghatározó élmény, amely a tudományos életet is hatása alá kerítette. Ennek szűrőjén keresztül értékelhető legjobban az időszak történetírása, beleértve Alföldi András és Constantin Daicoviciu közötti vitát is, amelynek fő motívuma a dákoromán kontinuitás elmélete, bár jóllehet, hogy a két tudós álláspontja egyúttal a tudományosság eltérő szintjeit is képviselte. Ennek megvilágításában értékelődött fel Carl Patsch elmélete a Bánság császárkori szerepét illetően, ahol Dacia provincia nyugati határának a Tiszáig való „kitolása" kiváló összhangban állott a fiatal Román állam által megfogalmazott területi igényekkel, illetve a második bécsi döntést követően a vitával mintegy defenzív szerepet is felvállalt a román történetírás.[207]

Közvetlenül a második világháborút követően, a kelet-európai kommunista rezsimek konszolidációjának idején, a Maros alsó szakasza császárkori szerepének kérdése úgy a magyarországi, mint a romániai történetírásban egy kis időre a háttérbe szorult. Ez a romániai történeti kutatásokban[208] a Mihail Roller nevével fémjelezett, rövid 1947-1960 közötti intermezzonak felel meg, – ahol a teljes császárkori történeti diskurzust többnyire az osztályharc és az imperialista elnyomás elleni küzdelemnek a szellemében fogalmazták

[204] *„Tegyük fel itt is egy pillanatra, hogy a felsorolt nevek nem déli thrákok nevei volnának, hanem igazi erdélyi dákok. Mit szólna a tudományosság, ha mi ezekből pannóniai dák kontinuitásra következtetnénk? Pedig: épp annyi joggal tehetnénk meg a rideg számadatok alapján, mint ezt Erdélyben szokták tenni!"* (Alföldi 1941, 150.) vagy *„Természetesen semmi rendkívüli nincs abban, hogy a 2-3. századi Bánság területéről Jazyg leletek kerültek elő. Ezek vagy még Decebal előtt, vagy a 2-3. században a rómaiak engedélyével a Birodalom által bekebelezett Dacia nyugat-bánsági részére betelepült szarmata-jazyg népességhez köthetőek. A Jazygok nyomai egyébként Pannoniában is megtalálhatóak."* (Daicoviciu 1942, 104.) – itt Daicoviciu utalva Párducz Mihály 1931-es tanulmányára.

[205] „*Meg kívánom itt jegyezni, hogy ez alkalommal a Bánságnak csak a legkorábbi leleteivel kívánok foglalkozni, amelyeknek jelenlétét Daicoviciu a vonatkozó anyag nem ismerése, vagy félreismerése miatt tagadásba vett.*" (PÁRDUCZ 1942. 305.)

[206] Lásd részletbemenően: Visy 2012, 246.

[207] Matei-Popescu 2007, 274.

[208] A következőekben felhasznált román nyelvű irodalmat igyekeztem pár mondatban kivonatolni.

át.[209] Talán így fordulhatott elő, hogy Mihail Macrea[210] tudományos szempontból egy feltűnően mértéktartó álláspontját fogalmazhatta meg a Maros alsó szakaszával kapcsolatban.[211] Azonban az 1960-as évek végét[212] követően már a két világháború közötti időszakban többnyire[213] a jól kijelölt vezérfonal, a dákoromán kontinuitás mentén került tárgyalásra ugyanaz a kérdés.[214] Ezzel szemben a korszak magyarországi császárkori történetírása[215] sokáig mellőzte a nacionalistának bélyegezhető kutatásokat, így az erdélyi

[209] Matei-Popescu 2007, 268–271; Boia 2017, 143–147.

[210] Az időnként rendkívül kritikusan megfogalmazott álláspontjainak olykor szkeptikus megjegyzések formájában is hangot adott. Mindenképp egy atipikus jelensége a korszak romániai kutatásának.

[211] M. Macrea úgy vélte, hogy a Bánság területének nyugati részét mindössze csak katonai felügyelet alatt tartották a rómaiak, nem volt betelepítve, illetve Miciától nyugatra a Maros mentét további helyőrségekkel erősítették meg, amelyek esetében elismerte a kutatottság kezdetlegességét (Macrea 1960, 351.), bár az eddig ismert Bulcs, Újarad és Csanád mellett Nagyszentmiklóst is a feltételezett római helyőrségek közé sorolta (Macrea 1960, 376.).

[212] A kutatás egy rendkívül érdekes álláspontja tükröződik Dumitru Protasenak egy 1967-es tanulmányából a Bánság és Dacia provincia viszonyát tekintve. Itt kevésbé lényeges, hogy érintőlegesen foglalkozik a Maros menti bélyeges téglákkal is, és kitér a Bánság római császárkori kutatásának ellentmondásos jellegére. Ennél sokkal jelentősebb az a megállapítása, hogy a Hadrianus-kori átszervezések által a Lederata (Pojejena) – Bersovis (Berzovia) erődvonalat feladták a rómaiak és csak az ettől keletre, Dierna (Orsova) – Tibiscum (Jupa) közötti maradt használatban, mint Dacia Inferior része. Bár ezt követően a Bánság teljes egészére vonatkozóan *expressis verbis* nem foglal állást, viszont gondolatmenetének logikáját követve, ebből a limes koncepcióból a Bánság alföldi részei – és értelemszerűen a Maros alsó szakasza – hiányoznak. (Protase 1967, 65–70.).

[213] Ferenczi István egy 1979-es tanulmányában – aki Rómer Flórist követően 100 évvel először végzett ásatásokat Bulcson és ez esetben már saját terepkutatásainak kézzelfogható eredményeire is alapozva –, járta körül a Maros alsó szakasza császárkori szerepének kérdését. Kritikus hozzáállása és meglátásai szinte példa nélküliek a téma korabeli romániai szakirodalmában. Bár okfejtésében megjelenik a Marosnak, mint jelentős kereskedelmi és hadi útnak a 19. század végétől feltételezett szerepe, az eddig a folyó mentéről állandó jelleggel feltételezett erődítések meglétét mindössze hipotetikusnak véli, valamint úgy a Maros menti limest, mint a Bánságnak Daciahoz való tartozását egy nehezen alátámasztható munkahipotézisnek tartotta a sok közül (Ferenczi 1979, 134–137.). Nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a bélyeges téglák, egy középkori másodlagos felhasználás révén kerültek oda (Ferenczi 1979, 134.).

[214] Kutatástörténeti kuriózumként értékelhető Liviu Mărghitan tanulmánya, aki a Maros mentéről előkerült római bélyeges téglák nyomán – feltételezett római erődök alapján a folyót egyértelműen limesként értelmezte és a Bánságot Dacia részének tekintette, továbbá ezúttal – a Varázséji Gusztáv által – a Szeged-Öthalmon feltárt temetkezéseket a partiscumi erődöt védő római katonáknak tulajdonította, a női temetkezések alapján pedig egy civil települést is feltételezett (Mărghitan 1974, 89–91.). Egy 1978-as tanulmányában pontosította elméletét, miszerint a Maros menti limes, kereskedelmi útvonal szerepét is betöltötte volna Micia és Partiscum között. Utóbbit továbbra is római településként értékelte. (Mărghitan 1978.)

[215] Talán kivételt képez ez alól Fitz Jenő, aki nem tesz utalást a romániai történetírásnak a Marossal kapcsolatos álláspontjára. Azonban azt egyértelműen a Barbaricumot átszelő római útvonalak egyikeként értelmezi, egy rendkívül éleslátó kritikát megfogalmazva a Szeged környékén feltételezett római erőddel kapcsolatban, miszerint azt legfeljebb posta állomásként lehet értékelni, amennyiben a faragvány nem – másodlagosan felhasznált – Daciából származik (Fitz 1965, 81.). Továbbá Gabler Dénesnek és Vaday Andreának a barbaricumi terra sigillatákat feltérképező és azok értelmezését nyújtó tanulmánya, amely esetében maga a téma monumentális jellege is megengedőbb volt e téren ugyancsak kivétel kategóriába sorolható. A két kutató a Maros mentét magába foglaló Lugio-Partiscum-Micia barbaricumi útvonal meglétére következtet a barbaricumi terra sigillaták szóródása alapján (Gabler–Vaday 1986, 47.). Munkájuk

és más elcsatolt területek császárkorával kapcsolatos kérdéseket is.[216] A korábban említett párhuzamos történeti narratívák kidolgozása a Maros alsó szakaszának császárkori szerepét illetően, ebben az időszakban érvényesült a leginkább. Sőt tovább bonyolítja a helyzetet, hogy sokáig a romániai történeti és régészeti munkákban sem tapintható ki egy konzekvens kép a Maros alsó szakaszának császárkori szerepét illetően. A folyó alsó szakasza mentén római bélyeges téglák alapján feltételezett erődítéseket, hol a limes, hol egy római hadi és/vagy kereskedelmi út helyőrségeiként értelmezték, és részben ennek függvényeként a Bánság nyugati része olykor Dacia provincia szerves részeként jelenik meg, máskor csak keleti részében betelepített, katonailag felügyelt területként.[217] A Bánság szerepének „ingadozó" jellege ez esetben abból a szempontból kiemelkedően fontos, hogy ennek a függvényeként alakult a Marostól délre és északra feltárt császárkori népesség régészeti hagyatékának keltezése és etnikai értelmezése. már az 1960-as évektől, de leginkább ezt követően a Marostól délre „dáko-rómaiakkal", míg attól északra „szabad-dákokkal" és szarmatákkal „népesítették be" a területet. Továbbá olykor – számomra sokáig zavaros módon – a folyótól északra is „felfedezték" a romanizált dáko-római népesség régészeti hagyatékát.

A rendszerváltást, vagy rendszerváltásokat követő időszak kutatására, általános érvénnyel a kritikus szakmai hozzáállás jellemző a Maros alsó szakaszának császárkori szerepét tekintve. Ez a magyarországi történetírás esetében töretlenül jelen van már Alföldi András munkásságától kezdve,[218] azonban a romániai történetírásban a rendszerváltás hozta el azt a kedvező politikai környezetet, amely ezt lehetővé tette. Utóbbi esetében a

talán annak a magyarországi történetírásban bekövetkező fordulatnak az előfutára, amely az 1980-as évek vége felé mutatkozott. (Lásd Tóth Endre tollából Erdély rövid története: Tóth 1989, 31.

[216] *"Úgy tűnik, a szocialista internacionalizmus jobban vonatkozott a magyar kutatókra, mint a románokra. (…)Dacia magyarországi kutatása a minimumra csökkent a II. világháború után. Ennek az egyik oka Alföldi András külföldre való távozása volt, de igen erős féket jelentett a Magyarországon kialakult helyzet is. A politika nem tűrt semmilyen nacionalistának tartható kutatást, és ezek közé tartozott Erdély kérdése is, amit semmilyen szinten nemvolt szabad feszegetni."* (Visy 2012, 246.)

[217] A Bánság és Dacia viszonyát – ezen belül a Maros alsó szakasza mentén feltételezett limes kérdését – tárgyaló szakirodalom az 1980-as évekre hatalmasra duzzadt. Ezt Nicolae Gudea és Ioan Moțu igyekeztek egy tanulmány keretén belül rendszerezni rávilágítva, hogy úgy a római fennhatóságot támogató, mint az azt elutasító elméleteken belül is sok a következetlenség (Gudea–Moțu 1983, 151–154.), azonban végül a Bánságnak Daciahoz való tartozása mentént törtek lándzsát, többnyire az azt elutasító elméletek tételeinek cáfolata révén (Gudea–Moțu 1983.)

[218] A kutatás fősodra a korábban Gabler Dénes és Vaday Andrea által feltűntetett barbaricumi római útvonalak kontextusán belül kezelte a Maros alsó szakaszát, a folyó mentén a bélyeges téglák alapján a XIII. Gemina legio felügyelete alatt álló római kereskedelmi utat feltételezett katonai posta és ló váltóállomásokkal (stationes) (Vaday 1998, 123 –124.)

fordulat hozzávetőleg az 1990-es évek derekától mutatható ki, ez nagyjából egybeesik az 1997-ben Zilahon szervezett XVII. Nemzetközi Limes Kongresszussal, amely hosszú idő után példa nélküli szakmai konzultációt eredményezett romániai, magyarországi, szlovákiai és ukrajnai kutatók között a római császárkori barbaricumot érintő tematikák kapcsán (is). Ezt követően a romániai történetírásban a Maros alsó szakaszát érintő kérdésekben egyfajta polarizáció tapintható ki, amely többnyire a Dumitru Protase,[219] Doina Benea,[220] Sever Dumitrașcu és Adrian Bejan[221] – Mihai Bărbulescu,[222] Coriolan Horațiu Opreanu,[223] Peter Hügel[224] és Eduard Nemeth[225] publikációinak összevetésében

[219] A Lederata–Tibiscum vonal Hadrianus kori feladását követően Dierna–Tibiscum vonal mentére helyezi a provincia dél-nyugati limesét, ahol a Bánság síksági részeit véleménye szerint felügyelet alatt tartották a római csapatok (Vorlimes? Protase 2001a, 118.). Ebbe a koncepcióba azonban már rendkívül nehezen tudta integrálni a Maros mentéről – sokszor ellentmondásos – szakirodalom alapján ismert lelőhelyeket. Bár megjegyzi, hogy mindezidáig nem ismert egy római castrum sem a folyó mentéről, a bélyeges téglák alapján nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ezeken a helyeken római castrumok állhattak (Partiscumon, Németszentpéteren Németcsanádon, Újaradon, Bulcson), így egyértelműen a daciai limes részeként értelmezi a területet (Protase 2001a, 119–120.). Azonban ennek kontextusában a Bánság síkvidéki területiről – korábbi megállapításával ellentmondásosan – már, mint a provincia szerves részéről beszél nem, mint ellenőrzött területről (Protase 2001a, 119.).

[220] Doina Benea munkái ebben az időszakban többnyire a korábbi romániai császárkori kutatás fősodrát képező „dáko-román" kontinuitás diskurzusának hatása alatt állnak (Benea 1993), bár álláspontja sokat változik (Benea 2008 és Benea 2012) és utólag éles fordulatot vett, lemondva a Bánság római fennhatóságának elméletéről (Benea 2016).

[221] Nehezen követhető a gondolatmenet, amely alapján a Maros alsó szakasza mentéről előkerült római bélyeges téglákat értékeli, illetve, hogy milyen szerepet tulajdonít a folyó völgyének a császárkorban. Bár a Bánság egészét Dacia Superior, majd Dacia Apulensis (Bejan 1998, 24–25.) részének tekinti, e koncepción belül sajnálatos módon Mihail Macrea 1960-as leírását Dacia provincia nyugati limeséről szó szerint veszi át. Ez több problémát is felvet. Egyfelől következetlenséget Adrian Bejan gondolatmenetében, ugyanis Mihai Macrea, mint arról már szó esett, mindössze a Bánság katonai ellenőrzését feltételezte és ennek kontextusában értékelte a Maros alsó szakaszán feltételezett erődítéseket is, másfelől aggályos, hogy Adrian Bejan semmi utalást nem tesz Mihail Macrea korábbi munkájára. A kérdéses munka mindössze a válogatott irodalomban szerepel feltűntetve. (Lásd a két passzus közötti megegyezést: Bejan 1998, 41. és Macrea 1960, 376.)

[222] Bár megjegyzi, hogy mindezidáig nem tisztázott, hogy Dacia provincia (korai) határa a Tisza vagy a Lederata-Bersobis vonalon húzódott-e, a nyugat Bánsági területek Traianust követő feladásával számol, Dacia nyugati limesét a Maros mentén Micia környékén húzva meg (Bărbulescu 1998, 53–54.).

[223] Opreanu 1998

[224] Maros alsó szakaszának egy sokkal dinamikusabb helyzetét vázolta fel ezek kontextusában. A 101-105 között a római megszállás legészakibb vonalának tekintette a Marost, majd ezt követően a Dacia Traiana keretén belül egy fontos kommunikációs folyosóként működött, amely a Hadrianusi átszervezést követően már egy barbaricumot átszelő útvonal szerepét töltötte be és ez jelentett a rómaiak számára kapcsolatot a limes előterével (Vorlimes). (Hügel 2000, 33–34.) Érdekes meglátás, miszerint a bélyeges téglák alapján feltételezett Maros menti útra mindössze „elméleti konstrukcióként" tekint és rámutat, hogy ezek a Marostól északra is előkerültek szép számmal (Kladova és Világos, utóbbiakról Márki Sándor is említést tett, bár későbbi kutatások figyelmen kívül hagyták).

[225] Hangsúlyozza, hogy a római bélyeges téglák jelentős része régészetileg ellenőrizetlen kontextusból származik. Véleménye szerint, legfeljebb csak a Maros menti útvonalat felügyelő római vexilatiókra utalhatnak a bélyeges tegulák (Nemeth 2005, 43.), a Maros alsó szakasza mentén feltételezett limes lehetőségét későbbi munkájában is elveti. (Neme.th et. al. 2005, 99.).

rendkívül jól megmutatkozik. Míg előbbiek a kommunista korszak nacionalista történetírásának hagyományát folytatva a dákoromán kontinuitás elmélete mentén értékelték a Maros alsó szakaszát, addig utóbbiak észlelve a felállított történeti narratíva ellentmondásait, illetve a külföldi szakirodalom elméleti vívmányaiból okulva, átértékelték a Maros menti limes elméletének alátámasztásául szolgáló régészeti leletanyagot. A Dacia limesének kutatása napjainkban pedig épp forradalmát éli.[226]

Összefoglalásképpen; hozzávetőleg az Alföldi-Daicoviciu vita időszaktól kezdve jelenik meg két párhuzamos történeti narratíva a Maros alsó szakaszának császárkori szerepét tekintve. Ekkor kerültek kijelölésre – akaratlanul vagy akarattal Alföldi András, Constantin Daicoviciu és részben Párducz Mihály által – a magyarországi és romániai történeti és régészeti kutatások számára azok az irányvonalak és főbb értelmezési keretek, amelyek az általam vizsgált kistáj településtörténetét is érintik. Míg a romániai történeti és régészeti kutatás a Bánság területét, a Maros alsó szakaszának vonaláig, sokáig Dacia provincia szerves részeként értelmezte, és a szarmataként értékelt népesség betelepedésével mindössze a 270-es éveket követően számolt,[227] azt megelőzően a területet dáko-rómaiakkal „népesítette be", addig a magyarországi kutatás ugyanazt a területet a „szarmata" Barbaricum szerves részeként kezelte, a Maros alsó szakaszának különös jelentőséget tulajdonítva, mint római helyőrségekkel megerősített kereskedelmi és katonai útvonal. Bár a közelmúlt kutatásai, felszámolva a korábbi időszak párhuzamos történeti narratíváit, jelentős fordulatot eredményeztek a Maros alsó szakasza császárkori szerepének értékelésében, azonban az elmúlt hét évtized romániai történeti és régészeti diskurzusa által felkarolt főbb kérdések (Bánság császárkori státusa) sodra mentén számos olyan, a folyó alsó szakasza késő császárkori és hunkori településtörténetét érintő elmélet született, amelyek továbbra is megoldatlanok maradtak. Itt gondolhatunk, az előbb említett dáko-római népesség kérdésére, annak nyugat-kelet irányú migrációjára, illetve a császárkori barbár leletanyaggal rendelkező lelőhelyeknek a 3. század utánra való keltezésére.

[226] Opreanu–Lăzărescu 2016; Lásd a Nemzeti Limes Program kapcsán: www.limesromania.ro

[227] Ennek az elképzelésnek felszámolása első sorban Lavinia Grumeza (Grumeza 2014.) és Vitalie Bârcă (Bârcă 2014.) kutatásainak köszönhetően történt meg. Ugyanakkor vitathatatlan szerepet kapott az újonnan napvilágot látott korai leletanyag és annak megfelelő értékelése is. (Mare et. al. 2006.)

III.1.3.2. Rómaiak és barbárok – barbár-rómaiak és rómaibb-barbárok

A térség Románia területére eső részének késő császárkori és hunkori településtörténeti kutatása kissé megkésve, mindössze az 1950-es évektől kezdett körvonalazódni, az jórészt a folyónak – fent említett – limesként való tematizálása kapcsán „bontott vitorlát", így csak lassanként, az újonnan napvilágot látott leletanyag függvényében kapott különösebb figyelmet. Ez az időszak egyet jelentett Dörner Egonnak az Arad Megyei Múzeumban folytatott régészeti tevékenységével, aki az 1950-es évektől kezdve, de kiváltképp az 1960-as években egy különös színfoltját képezte a romániai császárkori barbaricum kutatásának. A Constantin Daicoviciu nevével fémjelzett történeti-régészeti iskola növendékeként, igyekezett az iskolateremtő történész – és egyben doktori témavezetője – által is említett kezdetleges kutatottságot orvosolni a Maros alsó szakasza mentén. Mint látható a magyarországi kutatás a Maros alsó szakaszának késő császárkorral és hunkorral kapcsolatos településtörténeti kérdéseit a „szarmatakor" és a „gepidakor" metszéspontja mentén közelítette meg, ezzel szemben a romániai kutatás egy Dacia provincia központú szemléletből indult ki. Ezt Dörner Egon doktori kutatási témája is kiválóan illusztrálja: „*A szabad-dákok a római uralom időszaka alatt és azt követően*". Általános értelembe véve, munkáiból még a Constantin Daicoviciu által, az 1940-es években jól kitaposott irányzat tükröződik a Maros alsó szakaszának szerepét tekintve – azaz a Bánságnak Dacia provinciához tartozása és a Maros menti limes elmélete érvényesül.[228] Mindazonáltal terepkutatásai nyomán jelentős mennyiségű inhumációs temetkezést közölt a térségből – a Maros déli és északi oldaláról egyaránt –, amelyeket a források alapján ismert szarmaták emlékanyagaként azonosított.[229] Az újonnan napvilágot látott leletanyag azonban jelentősen próbára tette a térség császárkori szerepét illetően addig felállított narratívát. Így a régészeti adatok alapján a Marostól északra a szarmaták egy korai megjelenésével számolt,[230] azonban attól délre mindössze csak Dacia provincia

[228] Dörner 1968, 16; Dörner 1971a, 684.
[229] Dörner 1970, 451–454. Dörner Egon 1957-1958 között Zádorlakon 12 császárkori inhumációs temetkezést tárt fel, majd Németszentpéteren 1963-ban további kettőt, nem beszélve a véletlenszerűen előkerült császárkori inhumációs temetkezésekről Kisiratosról, Sajtényról és ismét Németszentpéterről. (Lásd: Dörner 1970) Feltételezhetően az újonnan előkerült inhumációs temetkezések nyomán korábbi témáját: „A szarmaták nyugat Románia területéről és azok kapcsolatai a dákokkal és dáko-rómaiakkal" témakörre változtatta. (Bader 2015, 10.)
[230] Dörner 1971a, 688–690.

feladásától követően[231] – minden bizonnyal a Constantin Daicoviciu által kidolgozott elmélet mentén haladva. Érdekes vetületét képezi a történetnek, hogy azokat a 2–3. századra keltezhető bánsági temetkezéseket, amelyek ebbe a narratívába nem illeszkedtek bele (Vizesdia?), a szarmatáknak a rómaiakkal folytatott fegyveres konfliktusaik alkalmával „beszivárgó" harcosoknak tulajdonítja,[232] ezáltal próbálva meg feloldani az ellentmondást.[233] Munkáiban egyértelmű egyensúlykeresés érvényesül a romániai és a magyarországi kutatás által megfogalmazott tételek között, erre utal az is, hogy átveszi Párducz Mihálynak a szarmatakor hármas kronológiai felosztását, ám azt mindössze a Marostól északra fekvő területeknél alkalmazza.[234] Ahogyan Párducz Mihály is egy „*terra incognita*" feltérképezésére vállalkozott kutatói pályája kezdetén, ugyanúgy Dörner Egonnak is egy alig érintett téma mentén kellett elindulnia. Milleker Bódog gyűjtését és Dömötör László kezdetleges ásatásait leszámítva[235] az 1950-es évekig a Maros alsó szakasza mentének ezen részéről jóformán nem látott napvilágot római császárkori leletanyag,[236] így ásatásai egyszersmind egy valós forrásfeltáró munka tanúságtételei is. Sajátos, a korabeli magyarországi kutatásétól eltérő történeti interpretációi esetében érdemes figyelembe venni, hogy az 1966-os VII. Prágai Proto- és Prehistóriai Kongresszuson való részvételét követően a román titkosszolgálat, a Securitate megvádolta, miszerint előadásában tagadta a román nép kontinuitását és prágai tartózkodása alatt túlzottan is magyarbarát magatartást tanúsított. Gyenge egészségügyi állapota és többszöri idegösszeomlása miatt korán, 1978-ban nyugdíjazták, képtelen volt megvédeni doktori

[231] Dörner 1968, 23. Vélhetően emiatt keltezhette későbbre a Zádorlaki temetkezéseket is. A temető(k) jóllehet már a 2. század végétől a 4. századig keltezhetőek. (Grumeza 2014.)
[232] Dörner 1971a, 690.
[233] Dörner Egonnak e történeti interpretációját koránt sem lehet elmarasztalni, ha figyelembe vesszük, hogy egyetemi tanulmányait a kolozsvári, akkori nevén Babeș Egyetemen végezte 1944–1949 között. Az ókori történelem oktatásának ekkor Constantin Daicoviciu volt a meghatározó egyénisége. Az általa felépített történeti narratívát kutatók generációinak sora tette magáévá.
[234] Dörner 1971, 683. Értelemszerűen a Bánság területén ennek alkalmazása nem volt kivitelezhető. (Ezen sorok szerzője is számos ponton azonosulni tud a Dörner Egon által észlelt ellentmondások feloldását övező nehézségek kvázi-reménytelenségével.)
[235] Talán nem árt megemlíteni, hogy az 1900-as évek elején tevékenykedő lelkes amatőr, Dömötör László (rajztanár) ásatásait követően, Dörner Egon volt az első, egyúttal szakszerű, megfelelően dokumentált ásatásokat vezető, tanulmányiban is felkészült régész, aki meghatározó forrásértékű adatokkal szolgált a Maros alsó szakaszának császárkoráról.
[236] Hügel et. al. 2012, 15–16.

dolgozatát.[237] Ez a tényállás a továbbiakban a magyarországi kutatástörténeti elemzéshez képest egy merőben más megközelítést igényel.

Dörner Egon korai ásatásai általános jelleggel kisebb leletmentések, hitelesítő ásatások és mentőásatások voltak. Így láttak napvilágot 1951-ben az Újszentannáról ismert (voltaképpen késő császárkori) urnás-hamvasztásos temetkezések és 1954-ben egy az urnás temetkezésektől nem messze feltárt településrészlet is.[238] Szisztematikus ásatásokat elsősorban a Román Akadémia Kolozsvári Régészeti Intézetének kutatójával, Ion Horaţiu Crişannal közreműködve folytatott.[239] Itt talán az Arad-Csályaerdőn (Arad-Ceala) 1962-ben feltárt 4. századi kerámiakészítő műhelyt (?) érdemes megemlíteni, illetve a Maroscsiszéren 1964–1965 között feltárt 2–3. századi településrészletet fontos kiemelni – ami a témám szempontjából korai, ám közvetve annál jelentősebb szerepet játszik a történeti diskurzusban. A Kurt Horedt által koordinált alföldi sánc-árok rendszernek ásatással való megkutatása jelentette az egyik legkiemelkedőbb „projektet" ebben az időszakban, ám a kronológiai kérdések tisztázását tekintve mégsem zárult megnyugtató eredménnyel.[240] A lelőhelyekkel kapcsolatos történeti értelmezéseknek egy közös vonása, hogy azok mind a Román Népköztársaság Akadémiájának gondozásában 1960-ban kiadott Románia Történetének megjelenését követően kerültek publikálásra. Ez alapján Dörner Egon és Ion Horaţiu Crişan többnyire egy már „kanonizált" értelmezési keretbe illesztette az ásatások alkalmával előkerült régészeti jelenségeket és azok leletanyagát. Így fordulhatott elő, hogy a 2–3. századra keltezett Újszentannán feltárt urnás-hamvasztásos temetkezések etnikai értelmezésénél, azokat a „szabad-dákok" régészeti hagyatékaként értelmezte Dörner. Hasonlóképpen a csályai kerámiagyártó műhelyt a „géta-dák" fazekas hagyományokat folytató 4. századi dák fazekasság bizonyítékaként értékelte Crişan, míg a maroscsiszéri teleprészletet egy romanizált „szabad-dák" népességnek tulajdonította lévén, hogy az a Maros mentén feltételezett limes közvetlen előterében helyezkedett el.[241] Ezzel is magyarázható, hogy a Marostól északra – amely a korabeli romániai történeti és régészeti kutatások számára „*extra provinciam*" területnek számított –, miként jelenhettek meg a

[237] Bader 2015, 10–11. Hasonló körülmények között meglehet e sorok szerzője sem fogalmazna meg kritikus észrevételeket.
[238] Dörner 1960.
[239] Crişan 1968.
[240] Dörner–Boroneanţ 1968.
[241] Crisan 1968, 249.

romániai szakirodalomban egyazon területen belül a „szabad-dákoknak” és „dáko-rómaiaknak” tulajdonított késő császárkori régészeti emlékek (települések, temetkezések). Mivel a két újkeletű fogalmat két eltérő népesség leírására alkalmazták, elvileg más-más időszakra vonatkozóan: egyiket Dacia fennállása alatt a provincián kívüli, etnikailag dákként meghatározott népesség megnevezésére,[242] míg másikat a provincián belüli, annak feladása után tovább élő romanizált (dák) népesség megjelölésére (28. ábra),[243] így lévén szó ellentmondásról, ez nem kis fejtörést okozott a további kutatások számára, közöttük e sorok szerzőjének is.

Népesség – etnikai értelmezése	**Dacia provinciával a viszonya térben**	**Dacia provinciával a viszonya időben**
„szabad-dák”	Provincián kívül	Vele egyidőben és nagyon röviddel azt követően
„dáko-római”	Provincián belül	Feladást követően

28. ábra: A „szabad-dák” és „dáko-római” fogalmak közötti alapvető eltérések. (készítette Kapcsos Norbert)

Bár ebben az esetben a két – mondhatni – jelentéstartamát tekintve ellentmondásba kerülő fogalmat („szabad-dák” ↔ „dáko-római”)[244] már az 1960-ban kiadott Románia Történetében is használták és hosszú ideig tényszerű módon, valós csoportidentitással rendelkező entitásokként és történelmi aktorokként kezelték őket, mégis első adatolható meghatározása a két megnevezésnek mindössze 1968-ban jelenik meg a romániai szakirodalomban, előbbinek Mihail Macrea[245], míg utóbbinak Constantin Daicoviciu[246] tollából. A „szabad-dák” *terminus technicus* voltaképpen egy 1920 és 1960-as évek között kidolgozott elméleti konstrukciót takar, amelyet a 19. századi német romantika által ihletett: „*Germania capta*” – „*Germania libera*” ellentétpár alapján honosítottak meg a romániai császárkori történeti és régészeti szakirodalomban, így ennek logikája mentén használták a „szabad-dák” kifejezést gyűjtőfogalomként a Dacia provincián kívüli dák közösségek megnevezésére.[247]

[242] Bărbulescu 1998, 93.
[243] Niculescu 2008, 143.
[244] A két fogalom használatának részletesebb kritikáját lásd: Spânu 2011; Niculescu 2008. Továbbá az egy „homogén régészeti kultúrának egy helyi aspektusával” kapcsolatos koncepció kritikáját a „szabad-dákok” viszonylatában lásd: Spânu 2011, 160–164.
[245] Macrea 1968, 171–178.
[246] Daicoviciu 1968, 268.
[247] Opreanu 1998, 59; Spânu 2011, 164.

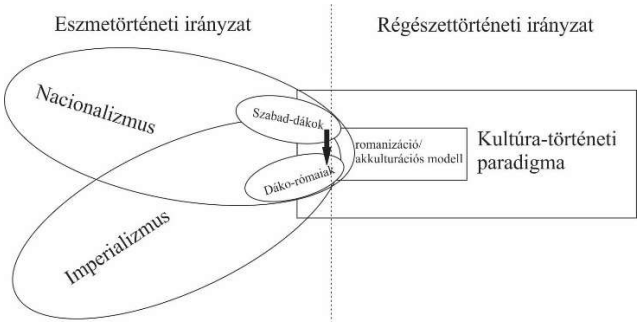

29. ábra: A két fogalom tudománytörténeti és eszmetörténeti hátterének vázlata. (készítette Kapcsos Norbert)

Ezzel szemben az ugyancsak egy elméleti konstrukciót fedő „dáko-római" megnevezést már a Dacia provincián belül, annak feladását követően helyben maradt, romanizált lakosság/népesség leírására használták (29. ábra). A fogalom hasonlóképpen egy a 19-20. század fordulóján született elméletre vezethető vissza és ez az akkulturációs modell alapján kidolgozott romanizáció.[248] Azonban ebben az esetben maga a terminológia egy átmeneti fázist is jelöl a román „néppé válásnak" a folyamatában,[249] így értelemszerűen a „dákoromán" kontinuitás elméletének egy komponense is egyben. Míg Ion Horațiu Crișan a 2–3. századra keltezhető maroscsiszéri (Cicir) településrészletet egy romanizált „szabad-dák" népességnek tulajdonította, addig az ezt követő késő császárkor időszakra keltezett lelőhelyek esetében már a romanizáció folyamatának beteljesedésével számolt, így azokat a „dáko-rómaiak" régészeti emlékeinek vélte. Ennek értelmében a kérdés, hogy miként jelenhet meg egy időben a folyótól északra a két elvileg eltérő népesség a késő császárkorban vagy, hogy egyáltalán miként lehet „dáko-rómaiakról" beszélni egy „*extra provinciam*" területen, annak Ion Horațiu Crișan adja kezünkbe a kulcsát és ez a romanizáció, amely meglátása szerint – ami, jóllehet inkább volt politikai-ideológiai, mint szakmai – a provincián kívüli területeken is éreztette hatását (30. ábra.). Továbbá azt, hogy miként tulajdonították az 1970-es években újabban előkerült késő császárkori urnás-hamvasztásos temetkezéseket a – elviekben korábbi – „szabad-dák" népességhez, vélhetőleg egyrészt a keltezés terén adódott nehézségek és másrészt a terminológia használatánál adódó következetlenség is magyarázzák.[250]

[248] Gáll et. al. 2017, 133; Niculescu 2008, 142–143.
[249] Niculescu 2008, 136. Rendkívül sematikusan: Basarbi kultúra fázisa→ (Északi Trákok) Géta-Dák fázis→ Dák fázis→ Dáko-római fázis → Romanizált fázis → ősi/korai Román fázis.
[250] Például az Arad-Grădiște str Lucreției lelőhelyről előkerült, – helyesen – 3–4. századra keltezett hamvasztásos temetkezést Adrian Dudas az őslakos „szabad-dákoknak" tulajdonította (Dudaș 1975, 15.).

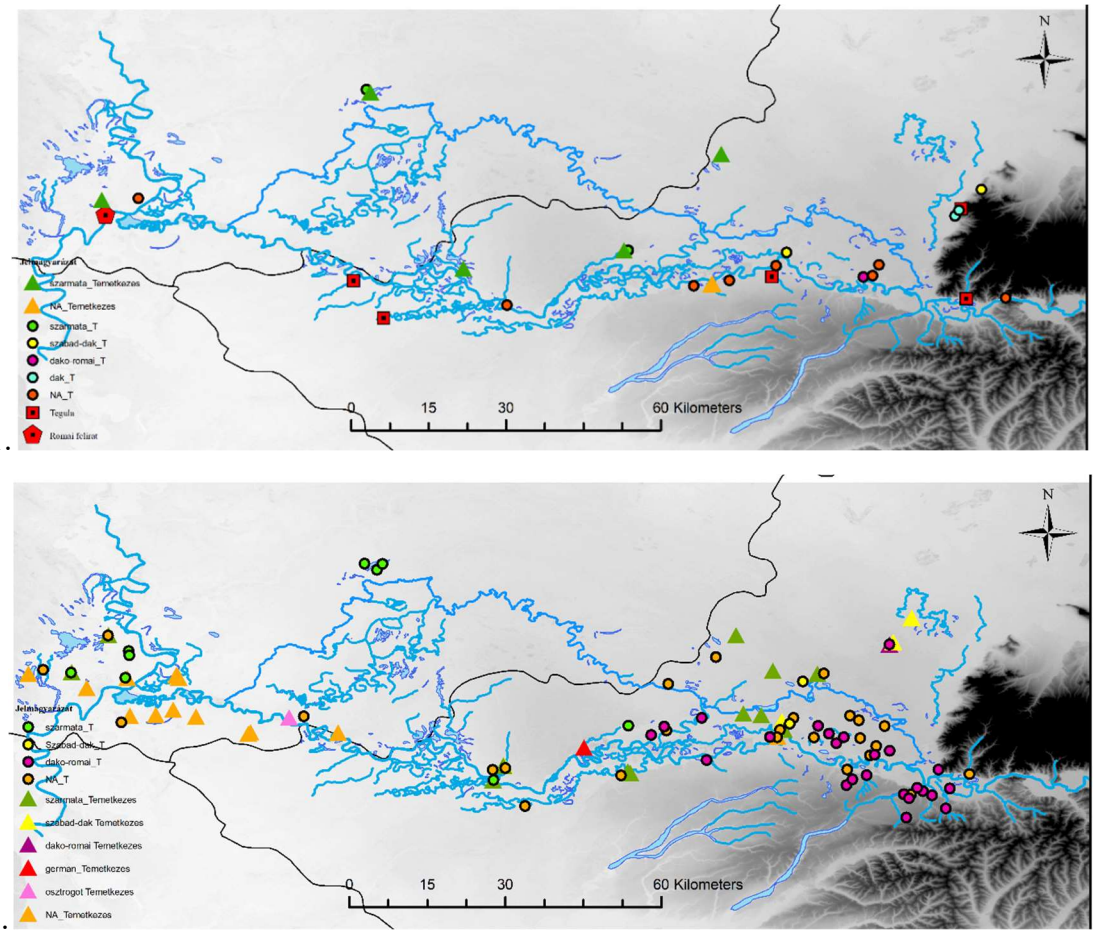

30. ábra: A Maros alsó szakaszának 2000-ig ismert és szűkebben császárkorra (1) és késő császárkor-, hunkorra (2) keltezett lelőhelyek etnikai értelmezése. (készítette Kapcsos Norbert)

Az 1970-es és 1980-as években, a folyó romániai szakaszának mentéről további – többnyire terepbejárásokkal azonosított – késő császárkori lelőhelyek kerültek be a tudományos köztudatba, amelyeket a Ion Horațiu Crișan által kidolgozott elmélet mentén a „dáko-római" népesség hagyatékaként értelmeztek, ez közvetlenül a rendszerváltást követő időszakig egy rendkívül érdekes ám zavarba ejtő településtörténeti képét festette meg a térségnek.[251] (30. ábra.) Feltűnő módon úgy a császárkori, mint a késő császárkori lelőhelyek (temetkezőhelyek és települések/településstruktúrák) etnikai értelmezésük alapján, a modern államhatárok mentén szinte élesen elválnak egymástól, azt a benyomást

Mihai Blăjan a Sajtény-Imaș/Nimaș lelőhelyről előkerült hamvasztásos temetkezés etnikai értelmezésénél azt ugyancsak a „szabad-dákoknak" tulajdonította a 2-4. századra keltezve (Blăjan 1975, 72 – 73.), majd a 2–3. századra változtatta a keltezést, megtartva a korábbi etnikai értelmezést (Botezatu–Blăjan 1981, 125.)

[251] A térképen narancssárga 'Na'-val jelölt, etnikai értelmezéssel szereplő temetkezési helyek legtöbb esetben szarmatakoriként megjelölt, vagy Kiszombor-Ernőháza és Tápé-Malajdok csoportokhoz tartozó temetkezési helyek. Etnikai értelmezésük csak közvetett.

keltve, hogy a modern politikai, nemzetállami realitások korábbi időkre való visszavetülését sugallnák.

Egy ugyancsak ellentmondásos „jelensége” a Maros alsó szakasza késő császárkori településtörténetének, hogy míg az urnás-hamvasztásos temetkezéseket, azok keltezésétől függetlenül a „szabad-dákok”[252] régészeti hagyatékaként értelmezték (31. ábra.), addig a – többnyire terepbejárással azonosított – településeket már a „dáko-rómaiaknak” tulajdonították egészen a közelmúltig (30. ábra). Időközben, ahogyan a Dacia limesének kérdését egyre inkább sikerült tisztázni, a Marostól délre eső bánsági területek késő császárkori településeinek „dáko-római” népességgel való társítását elvetették.[253]

Lelőhely/temetkezés	Előkerülés körülménye	Előkerülés éve	Keltezés	Etnikai értelmezés	Irodalom
Újszentanna/Sântana-Gară 1	Véletlenszerű	1951	2–3. sz.	„szabad-dák”	Dörner 1960, 155.
Újszentanna/Sântana-Gară 1	Véletlenszerű	1951	2–3. sz.	„szabad-dák”	Dörner 1960, 155.
Újszentanna/Sântana-Gară 1	Véletlenszerű	1951	2–3. sz.	„szabad-dák”	Dörner 1960, 155.
Sajtény/Șeitin Imaș/Nimaș	Véletlenszerű	1964	2–4. sz/2–3. sz.	„szabad-dák”	Blăjan 1975, 74./ Botezatu, Blăjan 1981, 125.
Fazekasvarsánd/Vărșand-Via Mare	Véletlenszerű	1967	2–3. sz.	„szabad-dák”	RepAr. 1999, 89.
Arad/Arad-Moise Nicoară	Véletlenszerű	1969	4. sz.	„szabad-dák”	RepAr. 1999, 34.
Arad/Arad-Grădiște str Lucreției	Véletlenszerű	1974	3–4. sz.	„szabad-dák”	Dudaș 1975, 13–18.

31. ábra: Urnás-hamvasztásos temetkezések a Maros alsó szakaszáról. (készítette Kapcsos Norbert)

A fenti urnás-hamvasztásos temetkezésekkel kapcsolatban, a romániai történeti és régészeti szakirodalomban – a korabeli kritikák ellenére is[254] – toposszá nőtte ki magát az az elmélet, miszerint Dacia feladását követően, az attól nyugatra fekvő alföldi területekről

[252] A Maros alsó szakaszának régészeti repertóriuma további három hamvasztásos temetkezésről tesz említést Újszentanna/Sântana-La vii lelőhelyről, azonban ezekkel mindössze annyi a probléma, hogy nem hamvasztásos temetkezések, hanem szokványos településobjektumok (gödrök), amelyekben emberi csontvázrészeket azonosítottak (ún. „gödörhulla”. A témában lásd: Masek 2015, 381–386.). Vélhetőleg a gödrök betöltésében előforduló égés maradványok voltak a félrevezetőek, aminek nyomán azokat temetkezésként értelmezték.

[253] Benea 2016, 107. 540. jegyzet.

[254] Mihail Macrea a volt provinciába betelepült csoportot a karpokkal hozza összefüggésbe, illetve meglehetősen cinikus hangnemben veti el a „titokzatos dákoknak” a nyugat-keleti irányú migrációjával kapcsolatos elméletet. (Macrea 1968, 198.).

a 4. században, a „szabad-dákoknak” egy csoportja a volt provincia területére vándorolt volna,[255] akik az úgynevezett Maroscsapó/Cipău-Gîrle csoportot alkotnák. Az elmélet olyannyira beágyazódott a romániai történeti és régészeti diskurzusba,[256] hogy többnyire még napjaink kutatása is elfogadja ennek a Maros alsó szakasza menti, nyugati „szabad-dák” csoportnak a volt provincia területén való megtelepedését.[257] Ez a több részletét tekintve is problematikus elmélet az Újszentannán (3db) és a Maroscsapó/Cipău-Gîrle (5db) lelőhelyeken feltárt temetkezések között feltételezett hasonlóságon és a velük összefüggésbe hozott települések kerámia anyaga bizonyos jegyeinek egyezésén alapszik.[258] Egyrészt az újszentannai urnás-hamvasztásos temetkezések és a közeli település viszonya mindmáig tisztázásra vár, ugyanez érvényes a maroscsapói temetkezések és település közötti viszonyra is. Másrészt a két lelőhely temetkezései mindössze csak a temetkezési rítus bizonyos elemei alapján mutatnak egyezést, az urnaként használt edények csupán készítéstechnikájukat tekintve hasonlóak. A különböző kutatók körhivatkozásai (32. ábra.) és nem utolsósorban körérvelései nyomán szinte lehetetlen eldönteni, hogy ki volt a nyugat-keleti irányú „szabad-dák” migrációelméletének a szellemi atyja,[259] azonban az Újszentanna-Maroscsapó közötti kapcsolatot – Mihail Macreat leszámítva – hosszú idő után csak napjainkban kérdőjelezték meg először,[260] holott mindkét temetkezőhely leletanyagának sokkalta pontosabb analógiái ismertek az azok közvetlen közelében található lelőhelyekről, ami egy esetleges migráció kapcsán sokkalta érdekesebb kérdéseket is felvethet.

[255] Mitrea 1960, 646; Vlassa 1965; Crișan 1968, 250; Dörner 1968, 23; Dörner 1974, 99.
[256] Protase 2001b, 573; Lăzărescu 2015, 80.
[257] A magyarországi történeti-régészeti kutatás számára többnyire ismertelen maradt az elmélet.
[258] Vlassa 1965, 513. A két temetkezőhely az 1950-es években, nagyjából egyidőben látott napvilágot.
[259] Ami kétségtelen, hogy a Cipău-Gîrle csoportot Nicolae Vlassa – őskorász régész – vezette be a köztudatba. (Vlassa 1965.).
[260] Körösfői 2015a, 138.

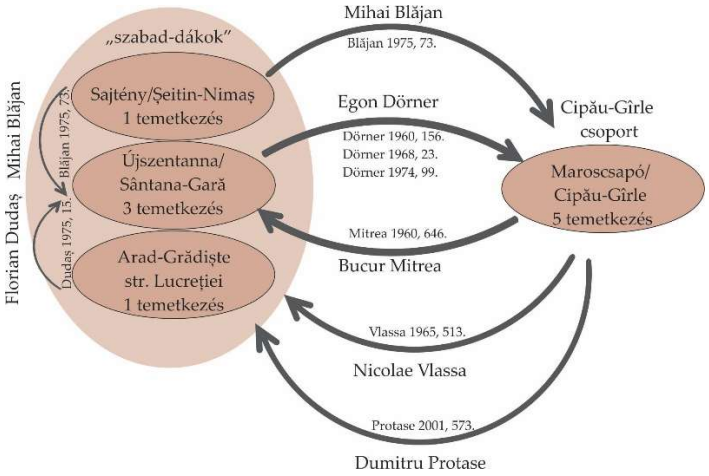

32. ábra: A nyugat-keleti irányú „szabad-dák" migrációelméletnek a négy temetkezőhelye közötti körhivatkozások alakulása. (készítette Kapcsos Norbert)

Ha megvizsgáljuk a nyugat-keleti migráció lehetőségét, az egyik fő problémát a Maros alsó szakaszáról ismert urnás-hamvasztásos temetkezéseknek a keltezése jelenti. Megfigyelhető, hogy azok mindegyikét rendkívül tágan, olykor akár 200–300 évet is felölelő időszakra keltezték. Illetve azoknak hozzávetőleg a 2. századtól, azaz a római-dák háborúkat követően kezdődő keltezése valóban egyfajta „kontinuitás" lehetőségére utalt. Így hát gyakorlatilag ezek a temetkezések szinte bármely régészeti elmélet, vagy történeti narratíva alátámasztásához megfelelőek lehetnek. Egyszóval a keltezésüknek tisztázása alapvető feltétele a nyugat-kelet irányú migrációt illető kérdés eldöntésének. Ugyanakkor a helyi „őslakos szabad-dákoknak" tulajdonított temetkezéseknek a temetkezési rítusát illető kérdések sem kerültek mindezidáig tisztázásra. A római császárkorban és azt követően is a térség uralkodó temetkezési rítusát a csontvázas rítus képviseli. Ennek fényében felmerülhet a kérdés, hogy: az urnás-hamvasztásos temetkezések talán késő La-Tène tradíciókat követhetnek? Ebben sok segítséget nyújtanak a recens kutatások eredményei, miszerint a késő La-Tène időszakából (Kr.e. 2. – Kr.u. 1. sz.) a Maros alsó szakaszáról gyakorlatilag nem ismertek temetkezések mindannak ellenére, hogy számos erődöt és települést sikerült ebből az időszakból azonosítani, vagy megásni. Joggal merül fel a kérdés, hogy mi magyarázza ezt az ellentmondást? A különösnek tűnő helyzet voltaképpen egy a Kárpátok kanyarulatán belüli területek Kr.e. 1. – Kr.u. 1. sz. időszakának egy általános jelenségét tükrözi. Az ennek az időszaknak a közösségei által gyakorol,

temetkezési rítusnak egyszerűen nem maradtak fenn régészeti nyomai.[261] Rendkívül vázlatosan összefoglalva: a legtöbb jel arra mutat, hogy a dák hatalmi-struktúrának a konszolidációja erőteljes társadalmi és vallási-ideológiai változásokat idézett elő az adott korszakban és ezek a változások a temetkezési rítusban is megnyilvánultak, abban a formában, hogy egy olyan temetkezési rítus vált uralkodóvá, amelynek nyomait régészeti módszerrel nem lehet kimutatni.[262] Minden ettől az uralkodó temetkezési rítustól eltérő urnás-hamvasztásos temetkezést az adott korszakban egyfajta anomáliaként érdemes kezelni.[263] A fenti megállapítások alapján, amennyiben a Maros alsó szakaszáról ismert urnás-hamvasztásos temetkezéseket, a helyi késő La-Tène tradíciók továbbéléseként kezelnénk[264] a római-dák háborúkat követő 200-300 év távlatában, abban az esetben az újszentannai és aradi urnás-hamvasztásos temetkezéseknek egyfajta „deviáns" temetkezési rítust kellene követniük. Egy olyan temetkezési rítust, amely a Kr.e. 1. – Kr.u. 1. századokban ismeretlen ezen a területen. Sokkal valószínűbb, ugyanakkor sokkal egyszerűbb megoldást kínálnak a belső-erdélyi korabeli (3. század végi – 4. századi) temetkezőhelyek, amelyek esetében az urnás-hamvasztásos temetkezési rítus az általános ebben az időszakban. A migráció feltételezése is értelmet nyerhet, mindössze annak egy esetlegesen fordított, kelet-nyugati irányát kell megvizsgálni.

A térség hunkori településtörténeti kutatására jóformán még kevesebb figyelmet fordított a romániai történeti és régészeti kutatás, amely részben azzal is magyarázható, hogy az előkerült régészeti leletanyag[265] többnyire szórvány, vagy kontextusa kérdéses volt. Ez alapján többnyire az írott forrásokra támaszkodott a kutatás, azon belül is elsősorban Priskos Rhétor leírásaira. Kivételt képez ez alól Radu Harhoiu, aki a Románia területén ismert kora népvándorláskori leletanyag értékelése kapcsán rendszerezte kronológiailag a Maros alsó szakaszáról ismert hunkori és az azt záró leletanyagot is (Sajtény, Perjámos, Arad-Mikelaka),[266] illetve azt egy tágabb, közép-európai régészeti kontextusban értékelte. Érdekes módon a közelmúltban többnyire csak Daniela Tănase két

[261] Popa 2010, 403; Pupeza 2014, 67.
[262] Popa 2010, 405–406; Pupeza 2014, 66.
[263] Popa 2010, 403.
[264] Crișan 1968.
[265] Dörner Egonnak és Mircea Barbunak Újszentanna/Sântana-La Vii és Arad-Öthalom/Grădiște-Pădurea Vrăbiilor lelőhelyeken végzett ásatásai leletközléseit leszámítva (Barbu–Dörner 1980; Barbu 1980)
[266] Harhoiu 1998, Taf. CXXXX.

tanulmánya foglalkozott érintőleges módon a Maros alsó szakaszáról ismert hunkori régészeti leletanyaggal, azt is a Bánság földrajzi régiójának kontextusában tárgyalva elsősorban kronológia szempontból igyekezett rendszerezni.[267]

III.2. Néhány zárógondolat.

Minden dolgozat esetében az adott téma kutatástörténeti összegzésének kétségtelenül megvan a gyakorlati haszna; segít elmélyülni eddigi eredmények megismerésében, rávilágít olyan kérdésekre, amelyek korábban elkerülhették a figyelmet, ugyanakkor további kutatási irányt is szabhatnak. Kevesebb szó esik ezen fejezetnek a morális jelentőségéről, amely talán legalább olyan meghatározó lehet, mint az előbbi. Olykor hajlamosak lehetünk a vizsgált szakirodalmat túlságosan is tárgyilagosítani, elvonatkoztatni a szerzők személyétől. A kutatástörténet kritikai értékelését az aktuálisan uralkodó, vagy éppen feltörekvő tudománytörténeti irányzat és korszellem szempontjából, olykor ösztönösen is egyszerű dichotómiára redukálhatjuk és akaratlanul is egyszerű értékítéletet alkotva, tetszés szerint fogadjuk el, vagy utasítjuk el egy-egy kutató eredményeit, álláspontját.[268] Ez talán nem feltétlenül visz közelebb az általunk keresett válaszokhoz. Személyes tapasztalatom, hogy olykor akaratlanul is megismerkedünk a tanulmányozott munkák szerzőinek életútjával, amely már kutatásaiknak egy teljesen más megvilágítását nyújthatja. Tudományos nézetük, következtetéseik, egy-egy téma kapcsán megfogalmazott álláspontjuk így új értelmet nyerhet. Elkerülhetetlen az egyfajta rokonszenv, esetleg bizonyos élethelyzetükkel kapcsolatosan érzett empátia, amely talán nem káros, mindaddig amíg elfogultságtól mentes, azonban tudományos alázatra késztet: A semminél talán csak egy kicsit volt több az az ismeretbázis, amiből Párducz Mihály életre hívta a szarmatakor kutatását Magyarországon, mindezt az első világháborút követő körülmények között és a második világháború előestéjén. Alföldi András, aki korszakának vezető kutatója volt, a politikai változások eredményeként egyik pillanatról a másikra száműzetésbe kényszerült.[269] Manapság divatos lehet elmarasztalni Constantin Daicoviciut és csupán a dáko-román kontinuitás kidolgozásában való szerepének szemszögéből

[267] Tănase 2013a; Tănase 2013b, Tănase 2015.
[268] Processzualizmus kritikája a kultúra-történeti irányzatról. Post-processzualista kritika a processzualista irányzatról.
[269] Alföldi emigrációjához ld. Forisek 2007, Forisek 2008, Pintér-Nagy 2020, Visy 2012.

értékelni teljes tudományos munkásságát, holott kevés szó esik arról, hogy milyen más választlehetőséget nyújtott a kommunista diktatúra.[270] Dörner Egon eredményei olykor ellentmondásosak lehetnek, azonban értelmet nyernek, ha figyelembe vesszük, hogy a román titkosszolgálat gyakorlatilag évtizedeken át meghurcolta.

Mint az látható kevés szó esett napjaink kutatásairól és azok eredményiről, vagy legalábbis a korábbi időszakokéhoz képest annak kutatástörténeti értékelése terjedelmileg kiegyensúlyozatlanabb. Ez némileg öncélú is, mivel talán jelen helyzetben hiányzik – többek között – a megfelelő történelmi távlat, illetve a megfelelő rálátás ennek értékeléséhez. A következő évtizedek kutatástörténeti összegzései egy megfelelő távlatból vélhetőleg sokkal pontosabb összképet adhatnak majd erről. De talán meg lehet előlegezni egy olyan műveltebb találgatást (*educated guess*), hogy a szarmatakori Barbaricum kutatása talán napjainkban éli újabb forradalmát. Az, hogy ez a sejtés talán nem légből kapott, az is alátámaszthatja, hogy úgy Párducz Mihály esetében, mint Vaday Andrea kutatásainál is, a leletanyag kvantitatív és a régészeti dokumentáció kvalitatív gyarapodása, ösztönzőleg hatott a korábbi eredményeknek az újraértékeléséhez, illetve a régészeti forrásoknak a korábbiakétól eltérő történeti értelmezéséhez is, amely mindkét esetben elméleti megújulással járt. Ahogy ez érvényes volt akkor, talán „még igazabb" napjainkban. Gondoljunk csak arra, hogy gyakorlatilag szinte exponenciálisan növekszik a megásott telepjelenségek és temetkezőhelyek száma a vizsgált korszakból, továbbá jelentős mértékben finomodnak és elérhetővé válnak olyan régészeti módszerek is, amelyek korábban csak fogalomként voltak ismertek (C14 keltezés, stroncium izotóp és DNS vizsgálat, adatbázis építés, több változós statisztikai vizsgálatok, archaeometriai vizsgálatok, vagy a fizikai antropológiai és az archaeozoológiai vizsgálatok, amelyek gyakorlatilag egy lelőhely teljes publikálásának kritériumai). Talán ezt a sejtést igazolja Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria 2017-ben és 2018-ban közölt kötete is[271], amely – recenziók alapján is – valóban megkerülhetetlen a további kutatás számára. A másik rendkívül fontos érdeme pedig, hogy rámutat napjaink kutatásának olyan kulcsfontosságú problémáira is, amelyeket mindezidáig nem sikerült megoldani, vagy eddig talán elő sem kerültek kérdésként, ezzel is kiindulási pontot nyújtva a jövő kutató generációinak számára.

[270] Lásd Gheorghe I. Brătianu esetét: Boia 2017, 143.
[271] Istvánovits–Kulcsár 2017b; Istvánovits–Kulcsár 2018.

Hasonló, ha talán nem még nagyobb jelentőségű a napjainkban is zajló *„Szarmata temetkezések internetes adatbázisa és szeriációja projekt”*, amely mintegy a fent említett kötetben megfogalmazott kérdéseknek egy jelentős részére igyekszik választ találni, egyszersmind tisztázva olyan kulcsfontosságú problémát, mint az adott időszak kronológiai kérdései, amelyek korábban nem kis mértékben relativizálták a régészeti leletanyag alapján alkotott történeti következtetéseket is.

A hunkor régészeti és történeti kutatásának a Bóna István által fémjelzett időszakot lezáró elméleti forradalmával – bevallom – napjainkban alig tudok lépést tartani. Kutatástörténeti fejezetemet 2019 vége – 2020 eleje környékén sikerült lezárnom, amikor is úgy éreztem, hogy elegendően mélyet meríthettem Kiss P Attila,[272] Masek Zsófia,[273] Rácz Zsófia[274] és Szenthe Gergely[275] vonatkozó munkáiból, majd 2021-ben azzal szembesültem, hogy a korszak főbb kérdéseit összegző témacsoportokban egymásután két kötet is napvilágot látott nagyjából ugyanazon szerzőktől,[276] amelyek jó értelembe véve ismételten felkavarták fejemben az egyébként is hömpölygő, semmint álló vizet, bár alapvető közvetkeztetéseikkel dolgozatom számos pontban úgy vélem rezonál, sajnos azokat már nem volt alkalmam beépíteni munkámba. Hasonló következtetést vonhatok le a hunkorra vonatkoztatható írott források szempontjából is, ahol Kovács Péter napjainkban megjelent corpusának első kötetét[277] idő szűkében mindössze csak felületesen volt lehetőségem átlapozni, amely már önmagában arra késztetett, hogy bizonyos kérdéseket a jövőben újra gondoljak.

Feltűnő lehet, hogy kiemeltem a régészeti leletanyagot érintő terminológia etnicizálódását, amely talán voltaképpen egy közép-európai trendet követ. A leletanyagnak ez irányú etnikai felcímkézése[278] nem pusztán a magyarországi kutatásnak egy elszigetelt jelensége, itt gondolhatunk a romániai és a szlovákiai történeti-régészeti kutatás esetében olyan terminológiai kifejezések használatára, mint a „dák-kerámia”,[279] „dák csésze”,

[272] Kiss P, 2015.
[273] Masek 2018.
[274] Rácz 2016.
[275] Rácz–Szenthe 2015.
[276] Masek 2021; Rácz 2021; Rácz–Szenthe 2021; Szenthe 2021; Wieszner–Nagy 2021.
[277] Kovács 2021.
[278] Popa 2015, 344–348.
[279] Lásd például: Crișan 1968.

„karp-kerámia”,[280] „kvád település”, „markomann-kvád kerámia”. Tehát elsősorban egy olyan paradigmához kapcsolható jelenségről van szó, amelynek sajátos fogalomrendszere és értelmezési kerete egyúttal lehetővő tette a különböző földrajzi régiók és különböző korszakok történeti-régészeti kutatása közötti párbeszédet, ha azt lecsupaszítjuk mindennemű eszmetörténeti vonatkozásától. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy ezeknek az alkalmazása elsősorban a limes előterében feltárt barbár társadalmak régészeti hagyatékának értelmezésénél volt alkalmazható. A lengyel kutatás ezzel szemben továbbra is a klasszikus kultúra-történeti értelmezést alkalmazta, például: „Przeworsk kultúra”, „Nyugat-balti kultúra”, ugyanakkor ugyanezt a normatív klasszifikációs rendszert alkalmazza, a „Bohémiai csoport” és a „Morva-Szlovák csoportok” esetében is[281], amelynél ugyanazon területek esetében a kárpát-medencei kutatás markomannokról és kvádokról beszél. Azaz ahogyan távolodunk a limestől, úgy fogynak el a *gensek* és gyarapodnak a régészeti kultúrák.

Az 1960-as évektől Magyarországon kibontakozó új irányzat biztosnak tűnő kronológiai és eseménytörténeti támpontot nyújtott a korábbi modell sokszor ellentmondásos értelmezésével szemben, ezért nagy lehetőségekkel kecsegtetett, ugyanakkor eredendően magában is hordozott két nagy módszertani veszélyt. Egyik a vegyes érvelés, amelynek több megjelenési formája is előfordul kezdve attól, hogy az egyik tudományterület hipotéziseit a másik tudományterület, már tényként veheti át,[282] folytatva azzal, hogy olykor a régészeti leletanyag keltezését történeti eseményeknek rendelik alá, hogy csak a leggyakoribbakat kelljen kiemelni. Másik problémás oldala az irányzatnak, hogy az írott források által említett „*genseket*”/népeket kritika nélkül, *a priori* módon elfogadja olyan formában, ahogy azt az antik auctorok az utókorra hagyományozták. Sok esetben ezeknek a *„genseknek”* a homogén képe egyfajta prekoncepcióként szolgált a régészeti jelenségek és a leletanyag értelmezéséhez is.

Mindennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy napjainkban is folyik az az elméleti vita, amely a régészeti jelenségek és a régészeti leletanyag etnikai értelmezésének lehetőségeit illeti továbbá, hogy a feltárt temetkezőhelyek emlékei megfeleltethetőek-e az

[280] Lásd például: Bichir 1973.
[281] Godlowski 1970, fig 1.
[282] Kiss P. 2015, 9.

írott forrásokból ismert *„gensekkel”* és ezáltal rekonstruálható-e egy-egy régió településtörténete. Dolgozatom jellegéből és annak tematikus korlátjaiból adódóan sem kíván állást foglalni egyik, vagy másik álláspont mellett, holott kétségtelen; mindkét oldalnak vannak meggyőző, ugyanakkor elgondolkodtató érvei. Mindazonáltal a vizsgált késő császárkori és hunkori időszakban együttesen előforduló csontvázas és urnás-hamvasztásos temetkezések és nem utolsó sorban a kutatástörténetben az etnikai értelmezésekkel felvázolt problémák óvatosságra intenek, ezért régészeti források lévén azok társadalomrégészeti szempontú értékelését tartom célszerűnek, amennyiben nagyobb lépték szerint hatalmi-struktúrák szempontjából kívánjuk megközelíteni a Maros alsó szakaszának szerepét a késő császárkorban és a hunkorban.

IV. Hatalmi átrendeződések Dacia feladását követően. Eseménytörténeti vázlat a történeti írott források alapján[283].

A 3. század végén zajló eseményekre vonatkozóan a római írott források, hozzávetőleg Aurelianus császár[284] uralkodásától kezdve, a karpok korábbi területeikről való elmozdulásairól és (csoportjaiknak) a Római Birodalomba történő betelepítéséről tesznek említést.[285] Kovács Péter kutatásai nyomán a karpoknak a Római Birodalom területére való betelepítése minden bizonnyal több szakaszban történt, az Aurelianus-korit a 290-es évek környékén a Diocletianus által felügyelt, majd egy 303–304-re keltezett, Galerius nevéhez köthető betelepítés követhette, amelyek esetében az utolsó kettő Pannonia területét is érinti.[286]

Jelenleg még kérdéses, hogy az elhúzódó karp háborúk Galerius betelepítését megelőzően milyen hosszú múltra tekintenek vissza, illetve, hogy milyen mértékben kapcsolódnak – ha egyáltalán kapcsolódnak – a Mamertinus által feljegyzett barbaricumi eseményekhez? Mamertinusnak a 291-ben elhangzott Maximianust dicsőítő beszédében[287] feltehetően a Római Birodalom távolabbi előterében egymással fegyveres konfliktusba kerülő barbár *genseket* említ. Bár maguk a karpok nem kerülnek szóba, elég egyértelmű, hogy 291-et nem túl sokkal megelőző barbár harcokban[288] több *gens* is szembehelyezkedett egymással[289] amelyek vélhetőleg összefüggésbe hozhatóak a karpok pár évvel későbbi Római Birodalomat érő támadásával is. Ezt Diocletianusnak és Maximianusnak a *Carpicus Maximus* (296) címe is mutatja. Mindezzel értelmet nyer Diocletianusnak azon döntése is, hogy a karpokat (csoportjaikat?) a birodalom területére telepítette be. Feltehetően ezekhez

[283] A latin és görög nyelvű források esetében, az *Fontes Historiae Dacoromanae II*-ből Bodor János, Kiss Magdolna, Szepesi Gyula és Szilágyi Sándor fordításait használtam.
[284] Aurelius Victor 39.43. „*Et interea caesi Marcomanni Carporumque natio translata omnis in nostrum solum, cuius fere pars iam tum ab Aureliano erat*."
[285] Hieronymus 226b. „*Carporum et Basternarum gentes in Romanum solum translatae sunt*."; Orosius VII.15.12. „*quorum copiosissimam captivam multitudinem per Romanorum finium dispersere praesidia."*; Ammianus Marcellinus XXVIII 1.5. „… *Carporum, quos antiquis excitos sedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam."*
[286] Kovács 2011, 35. Továbbá lásd még: Barkóczy 1963, 111; Mócsy 1972, 96.
[287] Mamertinus XVII.1 „*Furit in viscera sua gens effrena Maurorum, Gothi, Burgundos penitus excidunt rursumque pro victis armantur Alamanni itemque Tervingi, pars alia Gothorum, adiucunta manu Taifalorum, adversum Vandalos Gipedesque concurrunt."*
[288] Kiss P. 2015, 30.
[289] Annak, hogy egy a Római Birodalom határait nem érintő konfliktus szerepel a forrásokban, alapvetően két oka lehet: Annak a volumene és/vagy a birodalom vezetésének az érdekeltsége, ahogyan azt többek között Prohászka Péter is sejti. (Prohászka 2008,55–56.) Továbbá kérdés, hogy az adott időszakban leszámítva a Mamertinus által említett összetűzést, valójában hány másikat lehet még feltételezni?

az eseményekhez kapcsolódik Eusebius[290] azon sora is, amely a karpoknak a 3. század végi betelepítését említi. Talán nem tévedek sokat, ha a római vezetés lépéseinek okait ezekben a barbaricumi hatalmi átrendeződésekben keresem Diocletianustól Galeriusig bezáróan. Amennyiben elfogadjuk a karpoknak az egykori Dacia provincia területére való betelepedését,[291] kérdés, hogy nem-e a Mamertinus által említett események egyfajta *„casus bellijét"* látjuk az Erdélyi-medencében? Azaz a feladott Dacia provincia területére betelepült/betelepített karpok a 3. század végére hatalmilag meggyengültek a korábbi rómaiakkal folytatott háborúk nyomán, amelyet már jól mutat, hogy Cniva idejétől kezdve a gótokkal közösen „vállalkozva" jelennek meg a rablóhadjáratok során.[292] Bár az Erdélyi-medence egy részére is kiterjesztették hatalmukat, képtelenek voltak a Dacia provincia feladását követő hatalmi vákuumot kitölteni, amely a későbbiekben a Mamertinus által említett barbár harcokat eredményezte, ami Kovács Péter következtetései szerint egy igen elhúzódó eseménysálat indított el. Ez a Római Birodalmat közvetlenül is érintette olyan módon, hogy az ennek következtében – többek között – a területeikről kimozdított karpok csoportjai a Római Birodalomra gyakoroltak nyomást. Mindennek – egyik – kiteljesedése a karpok csoportjainak római földön való letelepítése volt, mint eszköz a pacifikálásukra.

Továbbra is kérdés, hogy mindez milyen szálon kapcsolódik az Alföldön történt eseményekhez? Eseménytörténeti szempontból a karpokkal folytatott harcok többé-kevésbé párhuzamosan folytak a tetrarchia korának nagy szarmata háborúival, amelyek hátterében a kutatás inkább a – forrásokban megnevezett – szarmatáknak a barbaricumi hatalmi átalakulások következtében kialakult szorongatott helyzetét látja, mintsem egyszerű rablóhadjáratokat.[293] A helyzet súlyosságát a relatíve rövid időszak alatti hét szarmata ellenes római expedíció szüksége is jól mutatja.[294] Hogy a szarmataellenes harcok pontosan hol is zajlottak, Pannonia esetleg Moesia előterében, nemrégiben Kovács

[290] Eusebius 226,8b „*Helm. Anno 295 p. Chr., CCLXVIII Olymp. Carporum et Basternorum gentes in Romanum solum translatae*."

[291] Bóna 1989, 63. Nehéz a karpok településterületének mindössze történeti alapon való azonosítása. Mindössze talán csak Lactantius említi a karpokat Dacia területén, viszont feljegyzése Decius idejére vonatkozik, és valószínűleg inkább utal a Decius által vezetett hadjáratra, semmint a karpok Dacia területén való korai, tartós megtelepedésére: Lactantius IV. 3. *„Nam profectus adversum Carpos, qui tum Daciam Maesiamque occupaverant,…".*

[292] Hügel 2003, 157. A Cniva által vezetett gót hadjáratok esetében a karpok a gótokkal közösen jelennek meg, tehát nagyjából ezt az időszakot követően a két *gens*-t is egymás szomszédságában kell keresnünk

[293] Istvánovits–Kulcsár 2018, 319.; Mócsy 1972, 98.; Prohászka 2008, 55.

[294] Istvánovits–Kulcsár 2018, 321.

Péternek sikerült tisztáznia, rámutatva, hogy Diocletianus 289 és 294 között többször is Pannonia területén tartózkodott Sirmiumban.[295] Továbbá véleménye szerint a 290 környéki római-szarmata harcokra kell utalnia Mammertinus[296] sorainak is.[297] Esetemben ez abból a szempontból érdekes, hogy ezek hozzávetőlegesen – legalább is „barbaricumi léptékben" – egyidőben történhettek a már korábban általa említett barbár hatalmi harcokkal, amelyek egyben a Pannonia előterében zajló szarmata római háborúk közvetlen kiváltó okai is voltak.[298]

Bár az eddigi eszmefuttatás elérkezett teherbíró képességének határaihoz, de talán megengedhető az a feltételezés Mamertinus, Ammianus Marcellinus és Lactantius nyomán, hogy a gótok által hatalmi szempontból megtépázott karpok csoportjai a Római Birodalom mellett máshol is „menedéket" kereshettek. Előbbi lehetőség esetén a felsorolt auctorok egyformán említést tesznek a karpoknak a limest érintő támadásairól és a Római Birodalomba való betelepítéséről, ugyanis ez az esemény közvetlenül érintette a birodalmat, viszont a karpoknak az általuk korábban lakott területekről való elmozdulása, nem feltétlenül jelenti azok kizárólagos Róma Birodalomba való betelepítését, az esetlegesen helyben maradt, vagy az elmozdult, de római területre be nem települt csoportjaikról az írott források értelemszerűen hallgatnak. A gót szomszédság következtében a karpok egyes csoportjainak számára lehetségesen szoba jövő irány az elmozdulásra jóformán délre, a limes felé, és nyugatra az Alföld felé feltételezhető, amely esetében elméleti szinten a Maros völgye is szóba jöhet, mint lehetséges útvonal. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem csak a karpok számítanak az egyetlen *gensnek,* akik szembe helyezkedtek a gótokkal, így természetesen egyéb, az Alföld irányába elmozduló *gensek* csoportjai is felmerülhetnek.[299] Ehhez hozzákapcsolódik az a megállapítás is, miszerint az Alföldre újonnan bevándorló népességek esetében aligha lehet egész

[295] Kovács 2011, 17–20.
[296] Mamertinus 7.1. „*Laurea illa de victis accolentibus Syriam nationibus et illa Raetica et illa Sarmatica te, Maximiane, fecerunt pio gaudio triumphare* … 16.1 … *tantam esse imperii vestri felicitatem <ut> undique se barbarae nations vicissim lacerent et excidant, alternis dimicationibus et insidiis clades suas duplicent et instaurent, Sarmaticas vestras et Raeticas et Transrhenanas expeditiones furore percitae in semet imitentur"*
[297] Kovács 2011, 6.
[298] Kovács 2011, 7; Istvánovits–Kulcsár 2018, 319.
[299] Dacia feladását követően a kutatás további, több hullámban érkező csoportok megjelenésével számol az alföldi területeken. Lásd: Barkóczy 1963, 117.

gensekről beszélni, sokkal valószínűbb ezek csoportjainak a bevándorlása.[300] Nem kizárt az sem, hogy úgy ezek a csoportok, mint a gótok hatalmi térnyerése, nyomást gyakorolhatott az Alföldön a források szerint szarmata népesség által létrehozott hatalmi hálózatra, mint ahogyan az sem kizárt, hogy egyes csoportok csatlakozhattak ezekhez. Ami viszont az ezt követő eseményekkel összefüggésben már újabb kérdéseket vethet fel.

A tetrarchia korabeli szarmata háborúk időrendjét nemrégiben Kovács Péternek sikerült tisztáznia,[301] amelyek lezárását az érintett felek között vélhetőleg egy szerződéses megállapodás követhetett.[302] Az, hogy ez csak ideiglenesen rendezhette a szarmatákhoz kapcsolódó barbaricumi feszültségeket, arra talán Constantinusnak a szarmaták egy csoportja/csoportjai általi támadás/támadások után indított 322-es hadjárata utalhat. Az írott források alapján nehéz pontosan rekonstruálni az eseményeket, amit az is jelez, hogy azoknak jelenleg is eltérő megközelítései léteznek,[303] bár lehet nem is ez a lényeges. Ami a továbbiakban az Alföld esetében nagyobb jelentőséggel bírhat, az a 322-es római-szarmata konfliktust lezáróan feltételezett újabb római-barbár szerződéses viszony lehet,[304] ami a tíz évvel későbbi római-szarmata-gót háborúk folyamán jogalapot adhatott az érintett szarmatáknak a római segítségkérésre, továbbá a rómaiaknak a barbár földön való példanélküli katonai beavatkozásra is.[305]

Az ezt követően igen valószínűen a Bánságban zajló eseményeket[306] nagy vonalakban az Excerpta Valensiana,[307] Eusebius[308] és Ammianus Marcellinus[309]

---

[300] Kulcsár 1998, 8; Istvánovits–Kulcsár 2018, 226. Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria már a korai jazigok megjelenése esetében is elsősorban azok csoportjaival számol. A *gensek* csak bizonyos csoportjainak vándorlásával kapcsolatos hasonló szemlélet esetében lásd: Goetz 2003, 603–604.
[301] Kovács 2011. Lásd még Istvánovits. Kulcsár 2018, 320–321.
[302] Mócsy 1972, 96.
[303] Kovács 2013, 202; Madgearu 2013; Istvánovits–Kulcsár 2018, 324–327;
[304] Istvánovits 1998, 43; Prohászka 2008, 50; Kovács 2013, 204; Madgearu 2013, 589.
[305] Mócsy 1972, 97.
[306] Az eseményeknek egy részletes összefoglalóját lád: Istvánovits–Kulcsár 2018, 319–345.
[307] Excerpta Valesiana VI.31 *„Deinde adversum Gothos bellum suscepit et implorantibus Sarmatis auxilium tulit it per Constantinum Caesarem centum prope milia fame et frigore extincta sunt tunc et obsides accepit, inter quoas Ariarici regis filium. Sic cum his pace fermata in Sarmatas versus est, qui dubiae fidei proba<ba>ntur,…„*
[308] Eusebius 233,6c. *„Helm. Anno 332 p. Chr., CCLXXVII Olymp. Romani Gothos in Sarmatarum regione vicerunt."*
[309] Ammianus Marcellinus XVII.12.18-19. „*potentes olim ac mobiles erant huius indigenae regni, sed coniuratio clandestina servos armavit in facinus. Atque ut barbaris esse omne ius in viribus adsuevit, vicerunt dominos ferocia pares sed numero praeminentes. Qui confundente metu consilia ad Victohalos discretos longius confugerunt, obsequi defensoribus ut in malis optabile quam servire suis mancipiis arbitrati: quae deplorantes post impetratam veniam recepti in fidem poscebant praesidia libertati eosque iniquitate rei*

visszautalásai alapján csak többé-kevésbé lehet rekonstruálni. Ezek szerint a gótok támadása nyomán – feltehetően a 322-es szerződés alapján – a szarmaták Constantinus segítségét kérték, akikkel közösen döntő csapást mértek a gótokra. A háborút lezáróan a rómaiak és a gótok között feltehetően *foedus*[310] köttetett, hasonló módon a 322-es eseményekhez, ami elvileg mind a szarmatákat, mint a gótokat egyazon Róma által koordinált szövetségi rendszerhez kapcsolta. Mindeközben a gót támadás nyomán szorított helyzetbe került szarmaták egy csoportja (*Arcaragentes*) „felfegyverezett" egy a római szerzők által szolgasorúként feltüntetett másik csoportot (*Limigantes*). A gótokkal való háborút lezáróan belső harcok alakultak ki a két csoport között, és a Limigantes elűzte korábbi lakhelyéről az Arcaragantest, akik egy része a victovalokhoz, míg más részük a Birodalomba menekült. Az, hogy az Arcaragantes a victovaloknál talált menedéket, feltehetően egy korábbi „szövetséget" feltételez,[311] másképp aligha merült volna fel opcióként. A Római Birodalomba való menekülésük, a *foedus* fejében már sokkal kézenfekvőbb. Tény, hogy az Arcaragantesnek a birodalom területére való betelepítése és azoknak a volt területén a Limigantesnek a berendezkedése, rövid időre rendezte a limes előterének helyzetét.[312] Ugyanakkor, ha az eseményszálat kronologikusan követjük, rendkívül bonyolultan értelmezhetőek a Jordanes által rögzített adatok,[313] holott a nagyjából 334/335-re vonatkoztatható Maros menti csata a Visumar által vezetett vandálok és a Geberich által vezetett gótok között úgy időben, mint területileg is összefüggésbe hozható a korábbi belháborúval. Ami talán valószínűnek tartható, hogy a gótok a 332-es *foedus* alapján – netalán római közbenjárás nyomán? – avatkozhattak be ismét az alföldi eseményekbe.[314] Amennyiben az utóbbi igaz is, még mindig talány, hogy a Maros

permotus inspectante omni exercitu convocatos adlocutus verbis mollioribus imperator nulli nisi sibi ducibusque Romanis parere praecepit."

[310] Madgearu 2013, 590. Erre utalhatnak a gót hadifoglyok és Ariaricus neve, mint a *foedus* záloga.

[311] Kovács Péter a szarmaták és vandálok között feltételez szövetséget. (Kovács 2013, 207.)

[312] Istvánovits–Kulcsár 2018, 333 és 343.

[313] Jordanes XXII.114. *„quo tempore erant in eo loco manates, ubi nunc Gepidas sedent, iuxta flumina Marisia, Miliare et Gilpil et Grisia, qui omnes supra dictos excedet. erat namque illis tunc ab oriente Gothus. aboccidente Marcomanus, a septentrione Hermundolus, a meridie Histrum, qui et Danubius dictur. hic ergo Vandalis commorantibus bellum indictum est a Geberich rege Gothorum ad litus praedicti amnis Marisiae, ubi nec diu certatum est ex aequali, sed mox ipse rex Vandalorum Visimar magna parte cum gentis suae prosternitur"*

[314] Kovács 2013, 207.

völgyében miként tehet említést Jordanes a vandálokról,[315] ráadásul úgy, hogy erre az időszakra vonatkozóan nincs adat azoknak Pannoniában való betelepüléséről.[316]

Az ezt követő eseményekbe már Ammianus Marcellinus révén – Mócsy András szavaival élve – „örvendetes" részletességgel beleláthatunk. A korábbi időszakhoz képest már-már zavarba ejtő az információk bősége. Ami tény, hogy 357–358 telén barbár (kvád, szarmata) támadás érte Valeria tartományt, Pannonia Secundát, valamint Moesia Primat, amelyet II. Constantiusnak a két irányból vezetett büntető hadjárata követett. Esetemben talán az utóbbi jelentősebb, amelyet a korábban elmenekült Arcaragantesnek az újbóli római szövetségi rendszerbe való integrálása előzött meg. A Bánság területére helyezhető második hadjáratához az Arcaragantes is csatlakozott Zizais nevű vezetőjük alatt, akik segítségével II. Constantinus a Limiganteshez sorolt Picensek, majd az Amicensek[317] csoportjait győzte le és ezt követően visszahelyezte hatalmába az onnan elűzött Arcaragantest. A Limigantes „maradékát" egy távoleső területre telepíttette, feltehetően az Alföld északi részére, amelyekkel ezt követően leszámolásra kényszerült.[318] Feltűnő, hogy míg az Arcaragantes esetében a korábbi kliens-rendszer fenntartása volt az érdek, addig a Limigantes már koránt sem részesült hasonló bánásmódban,[319] ami arra utal, hogy az Arcaragantes – mint kipróbált szövetséges (?) – nagyobb bizalmát élvezte a római vezetésnek.

Míg a 4. század derekára helyezhető források eseményei földrajzilag többnyire összefüggésbe hozhatóak az általam vizsgált területtel, a Valentinianus kori események már inkább Valeria tartomány előterébe mutatnak, majd a hunok európai megjelenését követően azok figyelme érezhetően elsősorban az Al-Duna térsége felé terelődik. Ennek értelmében a Constantinus és II Constantius által szövetségi rendszerbe tömörített alföldi szarmata népességek sorsáról alig lehet megnyugtató következtetéseket levonni. Ezt követően Priskos rhétor leírása – kisebb jóindulattal, mondhatni – szó szerint az általam vizsgált térségre vonatkoztatható, aki valószínűleg a Tisza-Maros összefolyásának környékére helyezhető hun hatalmi központban fordult meg követként. Igencsak

[315] A kérdés kapcsán lásd Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria véleményét. (Istvánovits–Kulcsár 2018, 331.)
[316] Kovács 2013, 207; Istvánovits–Kulcsár 2018, 331.
[317] A két említett csoport szerencsésen lokalizálható: Mócsy 1972, 97; Istvánovits–Kulcsár 2018, 343.
[318] Az események részletes összegzésére nem tértem ki. Azokat lásd: Mócsy 1972, 99–100; Istvánovits–Kulcsár 2018, 335–343.
[319] Kovács 2015, 46.

valószínűsíthető az is, hogy a térségben már a 378-as hadrianopolisi csatát követően már kiépülhetett ez a hun hatalmi központ.[320]

[320] Maenchen-Helfen 1973, 43; Istvánovits–Kulcsár 2018, 388.

V. A kutatás elméleti kereteiről. Alkalmazott fogalmak és a kutatás módszertana a késő császárkori és hunkori társadalom rekonstruálásához.

"... our perception of the facts is ordered by mental concepts and theories."
Michael Mann

Amint azt a kutatástörténeti fejezetben igyekeztem felvázolni magára a témára vonatkozó, és ezen belül a kistájra vonatkoztatható írott források rendkívül korlátozottak és a megfogalmazott kérdésekre nem is minden esetben nyújtanak közvetlen és megnyugtató választ. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a kistájon belül vizsgált közösségek, vagy társadalmak nem rendelkeztek önálló írásbeliséggel, az írott források mindegyike – peremkultúra/kultúrák lévén – a velük szomszédos „*római magaskultúra*" szellemi termékeinek tekinthető és ennek megfelelően annak a környezetéről alkotott percepcióját tükrözi, még ha az adott korszak realitásait is ábrázolja. Ilyen körülmények között a *barbár* társadalmak szerveződésének leírásaként értelmezhető – római-barbár dichotómiából született – *gens* modell,[321] vagy további makro-csoportokat megjelölő etnográfiai megnevezések[322] egy elég jól körülhatárolható, rendszerezésre törekvő történetírói hagyományt feltételez, így ezen társadalmak – régészeti szempontú – tanulmányozásához aligha nyújthatnak egy megfelelő értelmezési keretet.[323]

Bár a kulturális-antropológiából a régészetben meghonosított – elsősorban Elman Service, Morton Fried, vagy Thomas Barfield által kidolgozott – társadalmi modellek a kistáj társadalmainak rekonstruálásához egy sokkalta összetettebb értelmezési keretet nyújthatnak, ezen modelleknek egy újabb „*Prokrustés ágya*"-szerű mechanikus alkalmazása helyett talán szerencsésebb volna azokat egy tágabb értelembe vett értelmezési keretként, semmint egy mereven kezelt társadalom-tipológiaként alkalmazni. Mindazonáltal a három értelmezési keret fogalmi rendszerei alapvető fontosságúak lehetnek a késő császárkori és hunkori társadalmak megértéséhez, így ezen fogalmak rögzítésének feladata alól ez esetben sem mentesülhetek. Ugyanakkor dolgozatom

[321] Geary 2002, 50.
[322] Pohl 2015, 255; Roymans 2004, 4–5.
[323] Párducz Mihály késői munkásságának egy rendhagyó értelmezési keretét lásd: társadalmi rétegek a hun birodalom központi területein a régészeti anyag alapján: *„aristokratische Schicht" – „Sippenhauptlinge?" – „Krieger" – „Handwerker" – „die Urbevölkerung, die Knechte und Kriegsgefangene"*. (Párducz 1959, 384–385.)

céljainak megvalósításához a rendelkezésre álló régészeti források túlnyomó többségét temetkezések képezik. Ezek társadalomrégészeti vizsgálata elméleti és módszertani szempontból egy következetes, és a temetkezőhelyek[324] szempontjából egy normatív jellegű vizsgálati modellt igényel, amelyek főbb szempontjait e fejezetben rögzítem.

V.1. Státus, hatalom, presztízs és vagyon kérdése a császárkori és hunkori Kárpát-medencében

Bár napjaink modern társadalma, jóllehet merőben eltér a vizsgálatom tárgyát képező barbaricumi – premodern, vagy preindusztriálisnak tekinthető – tradicionális társadalmaktól, azonban saját társadalmunktól és saját korunktól sok esetben csak jelentős erőfeszítések árán tudunk elvonatkoztatni. Míg – rendkívül sarkítva – modern társadalmunk fő szerveződési elvét a *szerződés alapú társadalom*[325] fogalmán keresztül igyekeztek megragadni, és szerkezetében az *osztályok* szerinti rétegződés[326] az, ami főként kitapintható, mindez csak a társadalmi komplexitás egy adott szintjének eredményeként fogható fel. Ezzel szemben a legtöbb jel arra mutat, hogy a tradicionális társadalmak voltaképpen ettől eltérő, *státus alapú társadalmak* voltak, amelyekben a különböző *státusokat* elsősorban a nem, életkor, horizontális és vertikális társadalmi különbségek dimenziói mentén lehet megragadni, ahol utóbbi, a *hatalom, presztízs* és *vagyonhoz* való egyenlőtlen hozzáférés alapján körvonalazható (33. ábra).

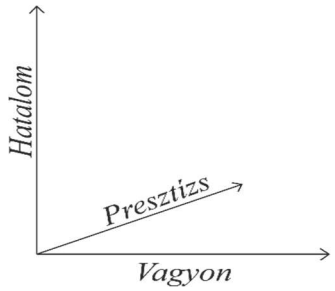

33. ábra: A vertikális társadalmi különbségek dimenziói. (készítette Kapcsos Norbert)

[324] A terminológia használatának indokoltságáról lásd: Lőrinczy–Rácz 2014, 166–171; Gáll 2017, 17; Istvánovits–Kulcsár 2018b, 259–260.
[325] Lásd: Scott 2014, 625; Hylland-Eriksen–Nielsen 2021, 46. Azaz rendkívül tömören két egyén közötti kapcsolatot és azon belül az egyének jogait és kötelezettségeit elsősorban már az egyének közötti szerződés szabályozza és nem a társadalmi pozíciójuk (státus).
[326] Scott 2014, 1004.

V.1.1. A státus

A státus fogalmának[327] kidolgozása és a társadalomtudományokban való rögzítése Ralph Linton nevéhez fűződik[328]. A státus az egyénnek egy adott társadalomban betöltött pozícióját jelöli, amelynek értelmében ugyanaz az egyén a különböző társadalmi kapcsolatok függvényében egyszerre több státust is betölthet.[329] Az egyén státusa ez alapján az általa betöltött státusoknak az összességét jelenti,[330] azaz ugyanaz a férfi lehet valakinek a fia, ugyanakkor másnak az apja, vagy férj, harcos és főnök egyazon időben. Megkülönböztethető a veleszületett és megszerzett státus.[331]. Bár mindkettő társadalmilag szabályozott, de míg az elsőbe az egyén beleszületik, a megszerzett státus az egyéni képességek és a versengés függvénye szerint tölthető be.[332] Fontos szempont, hogy az egyén státusa független annak személyétől, olyan értelembe véve, hogy a státus voltaképpen jogok és kötelezettségek összességét foglalja magába,[333] ahol ezen jogok és kötelezettségek korcsoportonként és nemenként változnak, tehát értelemszerűen a különböző szempontok két kritériuma, amely alapján a státusok hozzárendelése történik, az a nem és az életkor. Az azonos státussal rendelkezők közösségét státuscsoportnak nevezik.[334] Minden az egyén által betöltött státus, az annak megfelelő szereppel társul, amely tulajdonképpen a státus dinamikus részeként fogható fel, azaz a jogok és kötelezettségek gyakorlatba ültetéseként. (pl. a szülő felneveli a gyerekét, aki ezért idős korára gondozza, így jogot formálhat az örökségre, a harcos megvédi közösségét, így jogot formálhat a nehezen hozzáférhető javakra és társadalmi megbecsülésre, stb.). Régészeti szempontból igen fontos megjegyezni, hogy egy adott státus bizonyos tárgyak mellett

[327] A státus fogalma bár nem teljesen ismeretlen a császárkori barbaricum magyarországi kutatásában, viszont – bár részletekbe menően nem fejtette ki – többnyire Párducz Mihály munkássága óta (Párducz 1959, 384–385; Párducz 1963, 52–53.) a kutatás fősodrát eltérő kérdések foglalkoztatták (Erről részletesebben lásd: Masek 2018, 104.)
[328] A státusról bővebben lásd: Scott 2014, 997; Hylland Eriksen–Nielsen 2021, 146–147.
[329] Elman Service munkájának egyik releváns észrevétele, hogy a társadalmi szerkezet összetettségének növekedésével, azok a kontextusoknak a száma is növekedik, ahol a társadalom tagjai kapcsolatokat alakíthatnak ki egymással. Ennek mintegy egyenes velejárója a státusok gyarapodása is. (Service 1962, 121.)
[330] Linton 1930, 113. Lásd még Siklósi 2010, 33.
[331] Linton 1930, 114.
[332] Linton 1930, 115.; Lásd még: Renfrew–Bahn 2016, 596.
[333] Linton 1930, 113.
[334] Erről bővebben lásd: Scott 2014, 997.

eltérő viselkedési formákban (habitus),[335] temetkezési szokásokban, háztípus használatában is megnyilvánulhat.[336] Ennek régészeti megnyilvánulásainak lehetőségéről a későbbiekben térek ki részletesebben.

V.1.1.1. Hatalom

A fogalom weberi meghatározása szerint a hatalom annak valószínűsége, hogy valaki egy adott társadalmi kapcsolaton belül az akaratát ellenszegülés esetén is véghez tudja vinni, függetlenül attól, hogy ennek a valószínűségnek mi az alapja.[337] Ezzel kapcsolatosan a hatalom forrása esetében annak ideológiai, gazdasági, katonai és politikai eredetéről lehet beszélni, amelyek mindegyikét az emberek közötti, egymást fedő társadalmi kapcsolatok hálózataiként lehet elképzelni.[338] Egy másik, napjainkban népszerű felfogás szerint, a hatalom lényegét az erőforrásokhoz való hozzájutás és azok ellenőrzése szempontjából lehet megragadni,[339] amely többnyire saját, modern – osztály alapú – társadalmunk esetében állja meg – részben – a helyét.[340] Nem nehéz észrevenni, hogy a hatalom forrásaiként számontartott kritériumok vagy társadalmi kapcsolatok egymást átfedő hálózatai voltaképpen a társadalmi komplexitás függvénye szerint foghatóak fel, amely kapcsán felmerül a kérdés, hogy milyen mértékű társadalmi komplexitás esetén lehet egyáltalán hatalomról beszélni? Ezért is lehet célszerű az uralom meghatározása – és a hatalom fogalmától való elkülönítése[341] –, amely annak valószínűségét jelöli, hogy egy adott csoport egy parancsnak engedelmeskedjen,[342] ami a fent említett kritériumokkal szemben inkább a legitimitás szempontjából közelíthető meg.[343]

[335] Lásd Pierre Bourdieu nyomán a habitus fogalmát: „Olyan elsajátított gondolkodási, viselkedési és ízlésbeli hajlamok összessége, amelyek a társadalmi-struktúra és társadalmi cselekvés közötti kapcsatra utalnak.” (Scott 2014, 452.)
[336] Siklósi 2010, 33.
[337] Weber 1978, 53. Kiegészítésekkel lásd még Mann 2005, 6; Siklós 2010, 33; Hollós 2000, 98; Scott 2014, 823–826.
[338] Mann 2005, 2.
[339] Hollós 2000, 98.
[340] Scott 2014, 826.
[341] A szempontot lásd: Siklósi 2010, 33.
[342] Weber 1978, 53. Lásd még Siklósi 2010, 33.
[343] Legitimitásról lásd: Weber 1978, 36.

V.1.1.2. A presztízs

A presztízsnek az egyik talán legalapvetőbb ismérve, hogy az a státusnak egy olyan része, amely az egyén cselekedetei által befolyásolható, társadalmi megbecsülést jelöl, így ebből kifolyólag az egyénhez köthető. Meg lehet szerezni, növelhető, de el is veszíthető. Más szóval a társadalom tagjai közötti viszonyrendszert jelöli és nem az egyénnek egy adott tulajdonságát.[344] Ennek értelmében egy kézműves (fazekas, kovács) veleszületett, vagy megszerzett státussal rendelkező egyén ezen belül lehet kiváló egy adott társadalomban, míg egy másik társadalomban mindössze jónak számít, ugyanakkor az általa betöltött státus presztízsének értékelése/rangsorolása társadalmanként is változhat. Értelemszerűen nem létezik egy univerzális értékrendszer, ami alapján a presztízs mérhető lenne, az a szocio-gazdasági feltételek függvénye szerint változik.[345] Régészeti szempontból jelentős, hogy a státushoz hasonlóan a presztízs is visszatükröződhet tárgyak, esetleg szokások formájában.

V.1.1.3. Vagyon

A vagyon elsősorban az anyagi javak felhalmozását, illetve az előállításukhoz szükséges termelőeszközökhöz való hozzáférést jelöli,[346] ugyanakkor a társadalmi rétegződés és/vagy társadalmi egyenlőtlenség vizsgálatának alapját képezi.[347] A „vagyon képződése" és az anyagi javak előállítása kapcsán hajlamosak vagyunk túlontúl is nagy hangsúlyt fektetni önmagában a gazdaságra, ezért ennek kapcsán a gazdaság kérdésére is érdemes lehet kitérni. A premodernnek tekinthető – preindusztriális és írásbeliséggel nem rendelkező – tradicionális társadalmakban a gazdaság voltaképpen a társadalmi szerveződés függvényeként értelmezhető,[348] annak szerves részét képezi. A gazdaság működését elsősorban létfenntartást szolgáló termelés és a társadalmi érdekek, nem a – javak birtoklását és profit szerzést jelentő – mai gazdasági szempontok motiválják.[349] A

[344] Siklósi 2010, 34.
[345] Hollós 2000, 99.
[346] Hollós 2000, 98. Wason 1994, 125. A Marx-féle, erőforrások és termelőeszközökhöz való hozzájutás alapján való osztályok szerinti rétegződés leírását lásd: Hollós 2000, 98.
[347] A fenti meghatározásnál sokkal összetetteb leírását lásd: Scott 2014, 1087.
[348] Polányi 2001, 52.
[349] Polányi 2001, 48. Ez a társadalom komplexitása függvénye szerint fokozatosan változik, minél összetettebb a társadalom, annál nagyobb jelentőséget kapnak a gazdasági szempontok, azaz az esetenként szűkös erőforrásokkal való gazdálkodás szükségessége. A napjaink piacgazdaságát önszabályzó módon

különböző társadalmak eltérő komplexitásának függvénye szerint helyénvalóbb különböző gazdasági-rendszerekről beszélni, ahol az alapelveket tekintve a termelés mellett a reciprok csere és visszaosztás rendszere jellemzi ezen gazdasági-rendszereket.[350] A különböző, alapvető- vagy presztízs-javak a csere, vagy az elosztás tárgyaként egy adott társadalom szerveződésében vesznek részt, ahol ezen belül kötelékké, szövetséggé, kötelezettségé[351] és akár presztízsé alakulnak, ahol a csere alapvető jellemzője a kölcsönösség,[352] illetve elosztás esetén a javak mozgása a közösség vezetőjén keresztül, annak struktúráját követve értelmezhető.[353] A vagyon kapcsán a javak mozgása bár bizonyos mértékben kereskedelem révén is megvalósulhatott – aminek egyik alapfeltétele a piac és a teljes értékű pénz megléte –, viszont az többnyire feltehetően az úgy nevezett *„ports of trade”*, vagy „kereskedési pontokra” korlátozódott.[354] Ezen meggondolásokból a temetkezésekben megjelenő mellékleteket/javakat kvantitatív és kvalitatív szempontból szocio-gazdaságilag értékelem.

V.1.2. Státus és presztízstárgyak

A magyarországi régészeti szakirodalomban – tudomásom szerint – legutóbb Siklósi Zsuzsanna hívta fel a figyelmet a két fogalom – státus és presztízs – elkülönítésének szükségességére, illetve módszertani szempontból a státustárgyaknak a presztízstárgyaktól

működtető kereslet-kínálat törvénye nem egyetemes, így működését leíró fogalomrendszer nem ültethető át archaikus társadalmakra. Lásd még: Hylland-Eriksen–Nielsen 2021, 132–133. A tradicionális társadalmak „gazdaságát” Lotte Hedeager *„prestige economy”*, azaz presztízs alapú gazdaságnak határozza meg. Lásd: Hedeager 1988.

[350] Bővebben lásd: Renfrew, Bahn 2016, 357–365; Polányi 2001, 49-51.

[351] Renfrew–Bahn 2016, 360. Ezért is tekinthető a csere-rendszer és a társadalmi szerveződés ugyanazon folyamat más-más megnyilvánulásaként (lásd: Renfrew–Bahn 2016, 357.) A fent leírtak azt is feltételezik egyben, hogy a „római áru” (bizonyos fibulák, luxus kerámia, érme, üveg, egy adott időben) Barbaricumba kerülésétől kezdve megszűnik „római áruként viselkedni” és az adott társadalom szerveződésében vesz részt. Korábbi kutatások a „római árut” kereskedelmi áruként értelmezték (import), így Barbaricumba kerülésük módját túlnyomó részt a római-barbár kereskedelem javára írták. (Vaday 1998, 119–128.; Prohászka 2008, 19.; Bârcă 2014, 145. Többek között e sorok szerzője is a kereskedelmet részesítette előnyben, mint kizárólagos magyarázatot a fibulák elterjedési módjaként: Kapcsos 2019.) Természetesen mindemellett számításba vettek más lehetőségeket is, mint zsákmány, *stipendium* vagy *donativa*, de mindössze csekély jelentőséget tanúsítva ezeknek. (Ezzel szemben a római gazdaság működéséről lásd: Grüll 2017.)

[352] Polányi 2001, 49–50.

[353] Linton 1936. 226–227; Hylland-Eriksen–Nielsen 2021, 133.

[354] Polányi 1963; Bursche 2008. Az általam tárgyalt korszakban ezek nagy része a limes előterében helyezkedhetett el. Ezek megszervezésében és Mediterrán-központú kereskedelmi hálózatba való bizonyos szintű integrálásába jelentős római befolyás feltételezhető. (Lásd például Porolissum előterében feltárt piachelyet: Opreanu et al. 2015.) Ilyen különleges eseteket leszámítva a „római áru” a barbaricumban ugyancsak a közösség vezetőin és a társadalmak szerveződési struktúráját követve járhatta útját. Az ezen kívüli „kereskedelmi tranzakciók” kapcsán: Hedeager 1994.

való külön tárgyalására.[355] A gondolat alapja és a régészeti szakirodalomban való meghonosítása vélhetőleg az 1950-es évek angol-szász nyelvterületének szociológiai kutatásaiban gyökerezik[356] és szorosan kapcsolódik a státus és a presztízs fenti meghatározásaihoz. A státustárgyak (szimbólumok) elsősorban azt a társadalmi pozíciót/státust jelölik, amelyet az egyén egy adott társadalomban betölt és nem azt, ahogyan azt betölti. Ebből kifolyólag szükséges őket megkülönböztetni a presztízstárgyaktól (szimbólumok), amelyek annak mértékét jelölik, ahogy a társadalom ideális standardjaival (normák és értékek) összhangban az egyén a státusának megfelelő kötelezettségeket teljesíti és jogait gyakorolja (szerep), a státusának rangjától függetlenül.[357] A státustárgyak – és további, a státust kifejező egyéb szimbólumok[358] – használata egy adott társadalomban azért is célszerű, mivel kommunikációs szempontból sokkal hatékonyabbak, mint maguk a státus által feltételezett jogok és kötelezettségek, amelyeket szimbolizálnak.[359] Ilyen körülmények között nem nehéz észrevenni, hogy míg a státustárgy egy adott státuscsoportot reprezentál, addig a presztízstárgy az egyén személyes kvalitásai révén magát az egyén és bizonyos mértékben családjának szocio-gazdasági helyzetét és potenciálját is reprezentálja temetkezésekben.[360] Ennek megfelelően a státustárgyak és a presztízstárgyak meghatározása, azok kvalitatív és kvantitatív vizsgálata fontos támpontot nyújthat egy adott társadalom szerkezetének rekonstruálásában, valamint a státusok vertikális szerveződése által, bizonyos mértékben rávilágíthat a hatalom összpontosításának mértékére is. A két tárgykategória elkülönítésében sok segítséget nyújthat, ha a tárgyakat az elidegeníthetőség foka, az interakciók típusa és léptékének dimenziói mentén vizsgáljuk.[361]

Bár a presztízstárgy fogalma közel sem ismeretlen a kárpát-medencei szarmatakor és hunkor régészeti kutatásában,[362] ezeknek pontos meghatározása – ahogy azt Istvánovits

[355] Siklósi 2010, 33.
[356] Goffman 1951.
[357] Goffman 1951, 295. Lásd még az Erving Goffman által nyújtott példát.
[358] A továbbiakban lásd majd például: körárkok.
[359] Goffman 1951, 295.
[360] Sarkított példának számít, de egy történész, vagy régész PhD oklevele egy adott státust szimbolizál, míg a napjaink konferenciái zoom-felületének hátterében roskadozó könyvespolcok, olykor ajándékba kapott szakkönyvei az egyén rátermettségét és kapcsolati hálóját jelölő presztízs reprezentációi.
[361] Siklósi 2010, 36.
[362] Lásd például: Nagy 2014; Rácz–Szenthe 2015.

Eszter és Kulcsár Valéria szerzőpáros is rámutatott[363] – a temetkezések újra felnyitásának gyakorisága miatt is rendkívül problémás. Mindemellett egy másik jelentős szempont, hogy a presztízs megnyilvánulásai a különböző társadalmi változások eredményeképp korszakonként, akár egyazon társadalomban is más-más formát ölthetnek.[364] Legegyszerűbb megfogalmazás szerint a presztízstárgyak a cserén belül azon javak szűk köréhez tartoznak, amelyekhez a társadalom különös értéket társít,[365] rendszerint korlátozott hozzáférhetőségükből adódóan, mindössze csak a társadalom egy szűk csoportja juthat hozzájuk, vagy ezen csoport a társadalom más tagjai számára korlátozhatja is a hozzáférést. Mindezek fényében a Siklósi Zsuzsanna által nyújtott kritérium-rendszer[366] alapján viszonylag nagy biztonsággal azonosítható egy-egy presztízstárgy:

- ritka, távoli vidékről származnak,
- nehezen hozzáférhetőek, illetve a társadalomnak csak bizonyos tagjai férhetnek hozzá,
- gyakori az imitáció, akár más nyersanyagból is,
- az adott társadalom számára értéket képviselnek,
- kontextusukat tekintve többnyire temetkezésekből kerülnek elő, esetleg deponálásokban, vagy elszórtan törött darabok,
- előállítása olykor magas technológiai tudást igényel.

Az első két kritérium az elidegeníthetőség foka és a társadalmi interakciók tekintetében sok összefüggést mutat. A presztízstárgyak birtoklásuk által az egyén magas társadalmi státusának fenntartásában játszanak szerepet, bár birtoklásuk nem feltétlenül állandó. Lévén szó, hogy csak egy szűk társadalmi csoport számára hozzáférhetőek, a mindennapi tárgyak csererendszerén kívül eső csererendszerben gyakran gazdát cserélhetnek, továbbá a presztízstárgyak ceremoniális elosztásában is végbe mehet a tulajdonos váltás, ezzel az ajándékozó presztízsét (is) növelve.[367] Mivel a társadalomban a presztízsért folyó verseny állandó, illetve a presztízstárgyakhoz való hozzáférés alacsonyabb státusú egyének

[363] Istvánovits–Kulcsár 2013.
[364] Gáll et. al. 2017, 133.
[365] Renfrew–Bahn 2016, 602.
[366] Siklósi 2010, 36.
[367] Összefoglalva lásd: Siklósi 2010, 36–37. A cserében ezen presztízstárgyak „értéke” a korábbi tulajdonosa presztízsének függvényében esetenként növekedhet: például Alföldi András íróasztala, Constantin Daicoviciu karosszéke „történész-régész társadalmon” belül.

számára korlátozott, megjelenik ezeknek az imitációja/utánzása – olykor más alapanyagból, ahol az imitációk révén igyekeznek a nagyobb társadalmi tekintély megszerzésére.[368] Ahhoz, hogy a magas státusú csoport fenntarthassa előnyös helyzetét az imitációt/utánzást vagy korlátozza, vagy idővel más presztízstárgyakat használ tekintélyének kifejezésére.[369] A kritériumok egy-egy tárgy esetében olykor különböző mértékben teljesülhetnek, máskor nem teljesül a kritériumok összessége, viszont a tárgyak számának szokatlan mennyisége is utalhat a magas presztízsre.

A presztízstárgyakkal ellentétben a státustárgyak fő jellemvonása az elidegeníthetetlenség, ezek nem az egyént, hanem az általa betöltött státust reprezentálják,[370] ahhoz „tartoznak", így egy adott státuscsoportot is megjelenítenek. Szimbólumok révén a státustárgyak rendszerint az adott társadalom fennmaradása szempontjából fontos státusokat jeleníthetik meg, így ezek az adott társadalom komplexitásának mértékével is összefüggésben álnak.[371] A státustárgyak nem szerepelnek a cserében, viszont vélhetőleg ahogyan a státus is, a statustárgyak is örökölhetőek (veleszületett státus). Jelenleg – számomra – kérdés, hogy az elidegeníthetetlenség a tárgyak szándékos rongálásában és azoknak deponálásában megjelenik-e? Előkerülésüket tekintve a sajátos kontextus jellemzi őket, temetkezésekből, vagy esetenként deponálásokból ismertek.

Összefoglalva a fenti szempontok alapján az alábbi kritériumok jöhetnek szóba:

- temetkezésekből, vagy deponálásokból ismertek,
- temetkezésekben presztízstárgyak társaságában fordulhatnak elő,[372]
- nemhez és életkorhoz kapcsolhatóak,[373]
- imitáció/utánzatok hiánya,[374]
- jellemző lehet a tárgyak szándékos rongálása,

[368] Miller 1982, 89.; Siklósi 2010, 38.
[369] Miller 1982, 89.; Kamp 1998, 94. Ami megfeleltethető azzal a megállapítással, miszerint a „divat" a társadalom centrumából annak perifériája felé terjed, úgy szociális, mint földrajzi értelemben. (Tarde 1902, 13–15.)
[370] Siklósi 2010, 39.
[371] Ebből kifolyólag nem tudtam megfelelő módosítások nélkül alkalmazni Siklósi Zsuzsanna kritériumrendszerét a státustárgyak esetében. Lásd: Siklósi 2010, 39.
[372] Siklósi 2010, 39.
[373] Siklósi 2010, 39.
[374] Siklósi 2010, 39.

- mivel örökölhetőek, deponálás vagy temetkezésbe helyezés esetén a tárgyak összessége olykor tágabb kronológiai határokkal rendelkezik.

V.2. Társadalom modellek. Értelmezési keret a társadalom szerkezetének rekonstruálásához.

A társadalmak szerveződésének szempontjából a régészeti szakirodalomban két fejlődési modell dominál. Az Elman Service által – az antropológiai megfigyelések alapján – a szocio-kulturális integráció[375] különböző szintjei szerint kidolgozott és tovább fejlesztett modell, amely alapján horda, törzs, főnökség és állam[376] képviseli a társadalomszerkezeti fejlődés négy szintjét. Valamint – az ennek a kritikájaként született[377] – a társadalmon belüli státuskülönbségek és a presztízshez, illetve az alapvető javakhoz való hozzáférés alapján Morton Fried által felvázolt négy eltérő társadalomtípusa.[378] Ezen szempontok alapján az egalitárius, rangsoroló, rétegzett és az állami szervezettséget feltételező társadalmakat különbözteti meg, amelyek értelemszerűen a társadalmi egyenlőtlenség különböző skáláján helyezkednek el.

V.2.1. Elman Service modellje alapján

A horda: Kis lélekszámú – legfeljebb 100 fős –, mobilis, az élelemforrásoknak megfelelően szezonálisan vándorló vadászó-gyűjtögető közösségek. Időszakos táborok megléte jellemző. Tagjai leszármazás és házasság révén rokoni-rendszerben szerveződnek. A formális vezetés hiányzik, a tagok között gazdasági különbség nincs, a státusok betöltése nemi szempontból és korcsoport szerint determinált.[379]

A törzs, vagy szegmentáris társadalom: A hordáknál nagyobb létszámú, viszont a pár ezer főt alig meghaladó, letelepült, mezőgazdasággal és/vagy állattartással foglalkozó,

[375] A szocio-kulturális integráció fogalma alatt értendő a társadalom tagjainak különböző társadalmi kontextusokon keresztül történő szerveződése. Nem, életkor, magközpontú család, klán, lokális közösség, státusok szerinti rangsorolás, rétegződés, intézményes, hatalom centralizációja stb. Elman Service hozzávetőlegesen azonos fogalomrendszerrel operál, mint Mortion Fried, érvrendzserükben az igazi különbséget a különböző tényezőknek tulajdonított más-más jelentőség adja.
[376] Service 1962.; Utóbbit részletesebben külön kötetben tárgyalja: Service 1977.
[377] Bár Elman Service is használja munkájában a státus, a rangsorolás és rétegződés fogalmakat Morton Fried építi ezek köré elméletét.
[378] Fried 1967.
[379] Renfrew–Bahn 2016, 180. Bővebben lásd még: Service 1962, 46–98.; Siklósi 2010, Molnár 2014, 69–72.

nomád közösségek. Az ilyen társadalmak mellérendelő viszonyban álló, autonóm közösségek csoportjából állnak, ahol ezen közösségekbe tagjaik rokoni kapcsolat révén integrálódnak. Megjelenik a formális vezetés, viszont a megfelelő vagyoni háttér hiányában az nem terjed ki az adott közösségen túlra, azaz a törzs egészére, így nem jellemző a szegmensek közötti hierarchia. Legtöbb esetben egy adott cél elérése érdekében nyilvánul meg a vezetés, ahol a rátermettség döntő szerephez jut. Ennek fényében a háborúskodás (*warfare*) esetleges, rajtaütésszerű, kevés szervezettségi fokot kíván.[380]

A főnökség: Bár E. Service fontos tényezőnek tartja a törzsnél magasabb népességet, elsősorban a társadalom szervezettsége az, ami döntő. Míg a törzsnél/szegmentáris társadalmaknál, azok mellérendelő viszonya a jellemző, ebben az esetben a formális vezetés meghaladja az adott közösség lokális autonómiáját és kiterjed más közösségekre is. A főnökségek szerveződésének alapja a társadalom tagjainak a különböző státusok szerinti rangsorolása, amelyekben a rokonsági kapcsolatoknak kiemelkedő a szerepe e hierarchiában. Az egyén és családjának a rangját az határozza meg, hogy milyen közeli rokonságban áll a társadalmat vezető főnökkel és annak vérvonalával. A társadalmi rétegződés nem jellemző. A főnöki pozíció örökletes, viszont hatalma mindössze a presztízsjavak korlátozására és azok támogatóinak visszaosztására terjed ki. A teljes közösség erőforrásai felett nincs ellenőrzése, mindössze az alapvető javaknak a visszaosztásban tölt be szerepet. A vezető pozíciójához rituális szerepkör is társul. A társadalom magas szervezettségi foka megnyilvánul a háborúskodásban, már jellemzőek a nagyobb hadjáratok. A termelésben megjelenik a specializáció, míg letelepült társadalmaknál a központi település.[381]

A korai állam: Elman Service a társadalom állammá való szerveződésénél, olyan alapvető kérdéseket jár körül, hogy a személyes eredetű hatalom, hogyan képes elválni az egyéntől és intézményesülni? Továbbá ennek kapcsán a megszerzett magas státus, hogyan alakul át örökletes státussá?[382] Ezek olyan fontos összetevők, amelyek a hatalomgyakorlás különböző szintjei alapján különböztetik meg a főnökséget az államtól, ahol az előbbivel

[380] Renfrew–Bahn 2016, 181. Lásd még: Service 1962, 99–132.; Siklósi 2010, 27–28.; Molnár 2014, 72–73.
[381] Renfrew–Bahn 2016, 181., Siklósi 2010, 28. Továbbá lást még Service 1962, 133–169; Service 1977, 15–16; Molnár 2014, 73–74.
[382] Service 1977, 72.

szemben már a hatalomgyakorlásban megfigyelhetőek a korlátozó technikák[383] mellett a kényszerítő[384] technikák is, amelyeknek egy kulcsfontosságú jellemzője ezek monopolizálása. A társadalomszerveződés jellemzője tagjainak szocio-gazdasági és/vagy politikai szempontok szerinti hierarchikus rétegződése, így értelemszerűen a hatalom összpontosulása. A társadalmi rendszer összetettségéből adódóan megjelenik az adózás és a bürokrácia, a nagyfokú specializáció.[385] Az uralkodói szerepkör elválik a vallási vezetőjétől, a papság külön réteget képvisel a társadalomban.

V.2.2. Morton Fried modellje alapján

Egalitárius társadalmak: A munkamegosztás és társadalmi státus hozzárendelésének alapját az egyén neme, életkora és egyéni képességei határozzák meg. A státus – és az ezzel járó jogok és kötelezettségek – az életkor előrehaladtával folyamatosan változnak, viszont a magasabb státus elérésének lehetősége a társadalom minden tagjának számára nyitott, továbbá a társadalmon belül annyi társadalmi megbecsüléssel járó státuspozíció van, ahányan azt be tudják tölteni. A formális vezetés nem ismert, amennyiben létezik az alkalmi és valamely tevékenység, illetve cél elérése által meghatározott.[386]

Rangsoroló társadalmak: A munkamegosztás továbbra is nemek és korcsoportok szerint történik, bár a csekély mértékű specializáció kimutatható. A magas társadalmi megbecsüléssel járó státusok száma és elérésének lehetősége a társadalom tagjainak számára korlátozott. A rang a társadalmon belül egy viszonyrendszert jelöl, ahol a magas társadalmi megbecsüléssel járó státusok szerint történik a tagok rangsorolása, míg a családok rangsorolása a születési rend és a leszármazási ágak alapján történik. A visszaosztás hálózata már meghaladja a család szintjét, de míg az alapvető javakhoz való hozzáférés a társadalom tagjai számára nem korlátozott, a presztízstárgyakhoz való már igen. Megjelenik a formális vezetés, de az egész társadalom szintjén csekély hatalom társul hozzá, inkább az uralom a jellemző, amelynek forrásában a leszármazási ágak rangsorolása egy fontos összetevő. A tényleges hatalom csak a saját rokonsági rendszerre terjed ki. A

[383] Például presztizsjavak elosztása és bizonyos csoportok korlátozása ezekhez való hozzáférésben.
[384] Törvények és betatársukat garantáló szankciók. Service 1977, 83–86.
[385] Service 1962, 163–169.; Service 1977, 163–169. Összegzését lásd még: Renfrew-Bahn 2016, 181.
[386] Fried 1967, 27–38. Összegzését lásd: Siklósi 2010, 25–26.

szakirodalom a *„big man”*[387] terminológiát használja a képlékeny társadalmi intézmény megjelölésére. Szerepe a társadalmi feladatok kijelölésében és összehangolásában, valamint a javak visszaosztásában csúcsosodik ki. Pozíciójának fenntartásában olyan közösségi események lebonyolítása kap nagy szerepet, mint a lakomák és ünnepségek, amelyek az erőforrások mozgósításának egyfajta megnyilvánulásain túl további rituális szerepek betöltésével is felruházzák. Viszont pozícióját családi háttere – előkelő hely a családok közötti leszármazási rendben és szocio-gazdasági potenciál – és házassággal megpecsételt szövetségei mellett rátermettsége garantálja. Presztízsének forrása a javak felhalmozása helyett elsősorban azok visszaosztásában mutatkozó nagylelkűségből ered.

Rétegzett társadalmak: A munkamegosztás összetett, már jelen van a nagyfokú specializáció. A magas társadalmi megbecsüléssel járó státusok hozzáférésében mutatkozó korlátozások intézményesültek, továbbá az alapvető javakhoz való hozzáférés is korlátozott, ami a különböző státusok szerint differenciálódik, azaz a státusokhoz rendelt jogok megmutatkoznak a javakhoz való hozzáférésben is. Mivel a javakhoz való hozzáférés a státusok rétegződése által meghatározott, már megjelenik a felhalmozás, amely a presztízs forrásául szolgál. A formális vezetéshez már tényleges hatalom is társul, ahol ez a hatalom egyetlen intézményben összpontosul, amelynek alapot adó státus jogai és kötelezettségei is jól körül határoltak. (Lásd: *főnök* a továbbiakban). A főnök hatalmának forrása a társadalom erőforrásainak ellenőrzéséből ered, ez már meghaladja a rokonsági rendszer kereteit. Hasonló módon a státusok rétegződése is rokonsági rendszer keretein – leszármazási rend – kívül történik, a vezérelv a hasonló státus és hasonló hatalom mentén való szerveződés. M. Fried szerint a rétegződés alapú társadalmi rend fenntartása a politikai hatalomgyakorlás további intézményeinek kidolgozását kívánja meg, kiemeltek az ideológiai alapúak, amelyektől a korlátozott jogokkal rendelkező rétegek azonosulni tudnak. Továbbá hangsúlyozza, hogy a rétegzett társadalmak már osztoznak az állami szerveződés bizonyos intézményein.[388] Ilyen értelemben a rétegzett társadalmak természetükből adódóan instabil szerveződések, amelyek esetében a fejlettebb társadalmak

[387] Barnard–Spencer 2010, 80–81.
[388] Fried 1967, 1967, 185–226. Rangsoroló társadalmakról lásd még: Siklósi 2010, 26.

által (állam) gyakorolt nyomás hatására, vagy összetettebb szerveződések lesznek, vagy visszatérnek az egyszerűbb szerveződési formák felé.[389]

Az állam: M. Fried olvasatában az állam képviseli a társadalom szerveződésének a csúcsát, amely a hatalomgyakorlásban már egy összetett politikai intézményrendszert feltételez. A szerveződésben hangsúlyosabb formát ölt az alapvető javakhoz való korlátozott hozzáférés, megjelenik az államvezetésben a hierarchikusan felépülő hivatali réteg, a törvénykezés, a teljes értékű pénzalapú monetáris rendszer és adózás, az állam területének védelme, és a hatalom legitimálásául szolgáló ideológia. A társadalmi szerveződésnek állami szintű kicsúcsosodása, már a rétegzett társadalmak kialakulásában megkezdődött, amely voltaképpen ezen társadalmi rend fenntartásának eredménye egyfelől. Másrészt pedig önmagában társadalomról értelmetlen beszélni, több „szomszédos", egymással kölcsönhatásban fejlődő és versengő társadalom létezik, ahol szervezettebb társadalmaknak lehetősége adódik a kevésbé szervezettebb társadalmak strukturális integrálására. A kölcsönös fejlődés előmozdítójaként jelenik meg a versengés, a kereskedelem, a háború és kommunikáció.[390] Mindezen jellegzetességek mellett Morton Fried kiemeli az ökológiai környezet, a termelés fokozódása *(intensification)* és a demográfiai tényezőket, mint a társadalom-szerkezeti fejlődésnek az előmozdítóit.

V.2.3. A „nomád állam" és a nomád társadalmak szerveződéséről

A Thomas Barfield által alkotott „*nomád-állam*" fogalom-rendszer használatához elsősorban a nomadizmust kell jól körül határolni ahhoz, hogy megértsük mire gondolt az alatt, hogy a szóösszetétellel leírt jelenség önmagában ellentmondást takar.[391] A *pásztorkodó nomadizmusnak* talán egyik legpontosabb meghatározását Anatoly M. Khazanovnak köszönhetjük. Meghatározása szerint a pásztorkodó nomadizmus a társadalom szerveződésének gazdasági aspektusát tekintve az élelemtermelésnek egy olyan sajátos és domináns formáját jelöli, amely az extenzív és mobilis állattartáson alapul és

[389] Fried 1967, xi.
[390] Fried 1967, 227–240. Egyenrangúnak számító társadalmak esetén ezen kapcsolatokat a „peer-polity interaction" gyújtőfogalommal írja le a szakirodalom, amely a fentemlített M. Fied által felsorolt lehetőségeket mind magába foglalja. (Lásd bővebben Renfrew–Bahn 2016, 388–390.)
[391] Barfield 1989, 5.

ebben az időszakos helyváltoztatásban a közösség túlnyomó többsége részt vesz.[392] A meghatározásnak általa megjelölt egyik fő összetevője a tevékenység domináns jellege, az állatállomány istállózás nélküli fenntartása a rendelkezésre álló legelők függvényében, az időszakos mobilitás egy adott legeltető területen belül, valamint a mobilis élelemtermelésben a közösség teljes, vagy túlnyomó többségének részt kell vennie.[393]

A nomád társadalmak szerveződése szempontjából a meghatározás nem lenne teljes, ha figyelmen kívül hagynánk a nomadizmus különböző formáit, amelyek a fent említett kritériumok eltérő mértékű teljesülése szerint különböztethetőek meg egymástól. A pásztorkodó nomadizmusról már szó esett, viszont ettől érdemes megkülönböztetni a *félnomád pásztorkodást*, ahol a domináns extenzív állattartás mellett megjelenik a kiegészítő jellegű mezőgazdasági tevékenység. Ebben részt vehet az adott társadalom egy bizonyos csoportja, vagy időszakosan a társadalom minden tagja. Ez lehet egy stabil élelemtermelő berendezkedés, vagy átmenet a nomád pásztorkodásból a „kevert jellegű" gazdasági termelés felé, azonban ez már egy bizonyos színtű letelepedettséget feltételez.[394] A *félig letelepült pásztorkodás* esetén ezzel szemben már a mezőgazdasági termelésre kerül a nagyobb hangsúly, bár továbbra is jelen van a mobilis pásztorkodás, viszont ezt a társadalomnak egy bizonyos csoportja, esetleg bizonyos családok végzik. Az időszakos helyváltoztatás úgy térben, mint időben lerövidül.[395] A *pásztorkodó állattenyésztés, vagy távoli legelőkön való állattartás* már ebben az esetben egy sajátos, specializált tevékenység. A társadalom jelentős része letelepült, a mezőgazdálkodás többé-kevésbe dominál, bár az állattenyésztésen továbbra is nagy a hangsúly. Az állatállományt az év jelentős részében a településektől távol eső legelőkön tartják, míg kisebb részében beistálózzák.[396]

A nomád társadalmak szerveződését tekintve a munkamegosztás nemi és életkor szerinti tényezők alapján történt, azonban a sajátos gazdálkodási mód nem kívánt meg hasonló mértékű specializációt, mint letelepült, mezőgazdálkodó társadalmaknál. A férfiak és nők közötti foglalkozásbeli szempontból történő kismértékű elkülönülés révén a nők

[392] Khazanov 1994, 17.
[393] Khazanov 1994, 16. Fontos kritérium továbbá, hogy az élelemtermelés a létfenntartásra és nem a haszonszerzésre irányul.
[394] Bővebben lásd: Khazanov 1994, 19–21.
[395] Khazanov 1994, 21–22.
[396] Khazanov 1994, 22.

jelentős szerephez jutottak a nomád társadalmakban.[397] Míg a férfiak esetében a különböző státusok megszerzése életkorhoz kötött és ezek rangsorolása egyértelmű hierarchiát feltételez, a nők esetében sokkal mellérendelőbb jellegű volt a köztük lévő viszony.[398] A társadalom tagjai rokonsági-rendszerű nagycsaládi szinten szerveződtek, amely valós rokonsági viszonyt, közös tulajdonlást és közös háztartást feltételezett. A különböző klánok[399] szerveződésében már a valós rokonsági kapcsolatokon túl a vélt, vagy fiktív leszármazási ágak szerinti szerveződés is szerephez jutott – a tagoknak és a klánoknak valós/fiktív genealógiák alapján történő rangsorolása –, a különböző tevékenységek összehangolása, a védekezés és a közös rítusok mellett.[400] A klán szintig történő szerveződés esetében érvényben marad Elman Service azon megállapítása, hogy a szocio-kulturális integráció összetettsége egyenesen arányos a társadalom komplexitásával.[401] Viszont a klán szintet meghaladó társadalom-szerveződés nem írható le ilyen egyszerűen, ezért indokolt bevezetni a „*heterarchia*" és a „*nomád-állam*" fogalmát, amelyeknél a két külön társadalom-szerveződési modell egymástól jól elkülöníthető.

A *heterarchiák* voltaképpen szegmentáris jellegűek, azaz a társadalom hozzávetőleg egyenlő szegmensekből – klánokból – tevődik össze, ahol a közösségen belül mérsékelt a javak felhalmozása és ezért a „gazdagság" is megoszlik a szegmensek között, mindamellett jellemző a közös cél érdekében történő közös energia és gazdasági befektetés. A formális vezetés ezen a szinten egyaránt hiányozhat, vagy akár jelen is lehet, azonban a hozzá társuló hatalom korlátolt jellege miatt egy „gyenge főnökség" jön létre. Ebből egy rátermett, karizmatikus vezető esetén létrejöhet egy hatalmi szempontból összpontosítottabb komplex-főnökség (*complex chiefdom*), vagy főnökségek szövetségi rendszere.[402]

A másik úgynevezett *nomád-állam* társadalom-szerveződési modellre a hierarchikus szerveződés, a hatalom vertikálisan történő összpontosulása, a javaknak az

[397] Barfield 2006, 12.; Kradin 2016, 2–3.
[398] Kradin 2016, 4.
[399] A klán egy vélt vagy valós őstől való leszármazást valló, rendszerint exogám, rokoni kapcsolatok mentén szerveződő csoport, amelyet gyakran egy adott totem jelképez. Egyaránt léteznek, matrilineáris és patrilinearis leszármazás (erről bővebben: Hollós 2000, 72–73.) szerint szerveződő klánok, amelyek egy közös őshöz viszonyítva különböző leszármazási vonalakra oszlanak. (Lásd: Scott 2014, 174.)
[400] Kradin 2016, 7.
[401] Service 1962, 132.
[402] Kradin 2016, 10.

elit általi felhalmozása a jellemző.[403] Az ellentmondás, amit Thomas Barfield kiemelt a nomád-állam kettőségében rejlik, miszerint az, mint hatalmi-struktúra, külügyeiben autokratikus és államszerű, addig belügyeiben szövetségi és konzultatív, azaz megőrzi a különböző klánoknak a sajátos rokonsági-rendszeren alapuló szocio-politikai jellegzetességeit.[404] Ez a nomád-állami struktúra mondhatni a korábban heterachiáknak nevezett struktúrákat integrálja, leszámítva egy jelentős komponenst, ami már sajátos velejárója, ezt Gáll Erwin nyomán „*nomád konkurencializmusnak*" lehet nevezni, amely a kónikus klánrendszeren belüli különböző klánok közötti folytonos versengést jelöli, illetve a vezető klán felé irányuló detronációs szándékot és annak meghiúsítását.[405] Sematikusan ábrázolva hármas hierarchia szinten szerveződik a „nomád-állam", ahol legfelső szint a birodalmi vezető és udvartartása, az őt alkotó főnökségeket/klánokból álló szegmenseket felügyelő birodalmi kormányzók és helyi szinten a saját közösségük által támogatott főnökök.[406] A vezetés mindhárom szintje más-más funkciót tölt be, ahol a birodalmi vezetés a külügyeket monopolizálta, azaz a hadjáratokat és/vagy a nomád-állam érdekeit szolgáló alkukat, a klánokat felügyelő kormányzók a hadjáratokhoz szükséges – emberi – forrásokról gondoskodtak, valamint elnyomták az esetleges ellenzékileg fellépő helyi főnököket, akik a felsőbb hatalom elismerése esetén megőrizhették klánjukon belüli vezetői pozíciójukat. Az állandó nomád konkurencializmust ellensúlyozandóan a nomád-állam stabilitását a letelepült államoktól beszerzett külső – presztízs – javak és azoknak az elosztása garantálta. Amennyiben ez elapadt és a központi hatalom hanyatlott, a helyi vezetők önállósultak és a hatalmi-struktúra szétesését anarchia követte.[407]

A heterachiák és a nomád-állam modelljeinek működésében talán a legfontosabb tényező, amit ki lehet, és ki kell emelni, az a hatalomnak a központosítása, ugyanis ez nem pusztán egy belső fejlődésnek az eredménye és azt nem is belső szükséglet motiválta. A nomád-állam olyan körülmények között alakul, amikor a nomád társadalmak náluknál sokkal szervezettebb, letelepült társadalmakkal (államokkal) kerülnek kapcsolatba, ugyanis az nagyobb fokú szervezettséget igényel, mint a nyájak fenntartása, belső viták és

[403] Kradin 2016, 10.
[404] Barfield 1989, 8.; Kradin 2016, 10.
[405] Részletesen lásd Gáll 2019, 23–24.
[406] Barfield 1989, 8.
[407] Barfield 1989, 8.

klánok közötti ellentétek elsimítása.[408] Például a Hsiung-nu és Kína, az európai hunok és Róma, amelyeknél analóg módon a nomád-állam számtalan jellemzője teljesülni látszik. A központosított hatalom fenntartását és magának a nomád-államnak a stabilitását a letelepült társadalmaktól háborús – portyázások és különböző méretű hadjáratok – úton kieszközölt/kizsarolt (*extortion*) évjáradékok, kereskedési jogok és békét kiváltó kifizetések teszik lehetővé, amely teljesen más stratégiát követel meg, mint a hódítás. A hódítás nem is lehetett cél, mivel a nomád-állam és a letelepült, agrárállam közötti kieszközlésen alapuló *status quo* jelentette a központosított hatalom stabilitását, ezért is figyelhető meg, hogy a nomád-állam közel egyszerre virágzik, és egyszerre hanyatlik a letelepült, agrárállamokkal.[409] Ezzel szemben a hatalmi szempontból decentralizált heterachikusnak tekinthető struktúrák egyrészt olyan körülmények között jöhettek létre, amikor a nomád társadalmak számára kevésbé jelentettek fenyegetést, vagy kihívást a szomszédos, letelepült agrárállamok.[410] Thomas Barfied ebben az esetben a szkíta és a szarmata kultúrkörhöz tartozó nomád társadalmak és az észak-pontusi görög polisok esetét hozza fel példának, amelyeknél azok egységes szerveződésének hiánya nem indokolta a hatalom összpontosulását a nomád társadalmakban. A nomád közösségek és vezetőik ilyen módon egyszerűbben hozzájuthattak státusuk kifejezéséhez szükséges presztízstárgyakhoz az általuk ellenőrzött területeken áthaladó görög kereskedelem „megadóztatása" által. A kieszközlés/zsarolás kevésbé volt jellemző, sokkal szerényebb méreteket öltött. Mindemellett rendkívül fontos szempont ez esetben a nomadizmus „mértéke" is, ugyanis Belső-Ázsiához képest sokkal termékenyebb területekről van szó, amely lehetővé tette ezen társadalmak bizonyos szintű szedentarizációját.[411]

[408] Barfield 1989, 7.
[409] Barfield 1989, 9.
[410] Barfield 2006, 16.
[411] Barfield 2006. 16.

V.3. Temetkezések és társadalom[412]

A temetkezések[413] és a társadalmi komplexitás közötti összefüggések kapcsán jóformán két – első látásra prózainak tűnő – alapfelvetésből lehet kiindulni, nevezetesen, hogy a „*halottak nem temetik el saját magukat*"[414] illetve, hogy azok, akik életük során is valamiféle megkülönböztetésben részesültek, az halálukat követően sem lesz másképp.[415]

Az emberi élet biológiai változásaival összhangban zajló folyamatok főbb mozzanatai – születés, nemi érés, párválasztás és halál – az emberi társadalmakon belül az átmeneti rítusokon[416] keresztül érthetőek meg leginkább, amely értelemszerűen a halálra és a temetkezési rítusra is érvényes, amely ezen átmeneti rítusoknak sorába illeszkedik, annyi különbséggel, hogy az legalább annyira szól az élőkről, akik a temetésen részt vesznek, mint magáról az elhunytról, akit eltemetnek.[417] A legtöbb társadalomban a halottakkal való megfelelő bánásmód társadalmilag szabályozott, amelyet a halálról és a túlvilágról alkotott felfogás mellett, a saját társadalmat érintő ideológiai elgondolások egyaránt meghatároznak. Ezen szabályszerűségek felismerése a halottakkal való bánásmódban kimutatható, következetes módon ismétlődő mintázatok alapján valósulhat meg.[418]

A második megállapítással kapcsolatban – ami a fentiekhez is kötődik – talán legegyszerűbb abból kiindulni, hogy minden társadalom szerveződését négy dimenzió mentén lehet nyomon követni: a társadalom tagjainak neme, életkora, illetve a közöttük levő vertikális és horizontális társadalmi különbségek mentén.[419] A társadalmi komplexitás szempontjából ez annyit jelöl, hogy míg kisebb mértékű társadalmi komplexitás esetén a státuskülönbségek elsősorban a nem és életkor, valamint az egyéni rátermettség függvénye szerint változnak, addig összetettebb módon szerveződő társadalmaknál már az ettől független – adott esetben vertikális és horizontális társadalmi különbségek szerinti –

[412] A fejezetcímet a Claus Kjeld Jensen és Karen Høilund Nielsen által szerkesztett tanulmánykötettől kölcsönöztem. Lásd: Jensen–Høilund-Nielsen1997.
[413] A dolgozatomban a sír kifejezéssel szemben a temetkezés terminológiát részesítem előnyben, abból a megfontolásból, hogy ez magába foglalja a sírgödörhöz tartozó egyéb temetkezési elemeket, mint a körárok, vagy esetleges halom.
[414] Parker Pearson 1999, 3.
[415] Chapman 2003, 307; O'Shea 1984, 13.
[416] Van Gennep 1960; Siklósi 2010, 45; Hylland Eriksen–Nielsen 2021, 82.
[417] A gondolat kifejtését a vonatkozó szakirodalommal lásd: Popa 2010.
[418] O'Shea 1996, 10; Popa 2010, 402. További szempontokat lásd még: Brahter 2005, 25, 38, 61.
[419] Binford 1971, 18–19; O'Shea 1996, 18; Siklósi 2010, 45.

kritériumok is szerephez jutnak.[420] Ez a temetkezések esetében abból a szempontból releváns, hogy a temetkezési rítusban ezek mindegyike eltérő mértékben teljesülve juthat kifejeződésre. E logika mentén haladva összefüggés feltételezhető a társadalmi komplexitás mértéke, azaz az adott társadalom státus-szerkezete és a temetkezési rítusban mutatkozó változatosságok és megkülönböztető bánásmódok között.[421] Önmagában ez – első látásra – kevés konkrétumot jelöl, viszont ez voltaképpen azt jelenti, hogy a temetkezési rítusban megmutatkozó különbségeket – részben – az elhunytnak az adott társadalomban betöltött pozícióiból/státusaiból eredeztethető „társadalmi személyisége" – Lewis Binford nyomán „*social persona*"[422] – határozza meg, amelyet a társadalom a halál pillanatában elismer, illetve azon tagoknak a csoportja, akik az elhunyt irányába státus-kötelezettségekkel tartoznak.[423] Mivel a temetkezési rítusban a halál tematizálása mellett a nem, életkor, státus-különbségek (vertikális) és egy adott csoporthoz való tartozás (horizontális) kerül kifejezésre,[424] a temetkezések társadalomrégészeti szempontú elemzésekor ezért is lehet célravezető ezen kritériumok, vagy dimenziók mentén mutatkozó különbségek szerint vizsgálni őket.[425] Mindehhez azonban figyelembe kell venni azt is, hogy mivel az élők temetik el a holtakat,[426] a temetkezési szertartás – társadalmi esemény révén – kiváló alkalomnak szolgál ahhoz, hogy ez által a megfelelő szimbólumok manipulálása révén bizonyos csoportok érdekei érvényesüljenek, ezáltal elfedve a valós társadalomi és hatalmi viszonyokat.[427]

[420] Binford 1971, 18–19.
[421] Ezt kifejtve lásd: Binford 1971, 18, 23; Tainter 1978, 106-107; O'Shea 1984, 4; Chapman 2003, 306.
[422] Ilyen összefüggésben ez az életében fenntartott társadalmi státusaiból eredő identitásainak azon összességét jelöli, amelyet halála pillanatában megfelelőnek ismernek el. Lásd: Binford 1971, 17; Chapman 2003, 306.
[423] Binford 1971, 23; O'Shea 1984, 4.
[424] Chapman 2003, 106.
[425] A temetkezéseket pusztán leletanyaguk gazdagsága szempontjából vizsgálni nem elegendő társadalomrégészeti következtetések levonásához. Härke 2000, 377.
[426] Parker Pearson 1999.
[427] O'Shea 1996, 13; Parker Pearson 1999, 32; Popa 2010, 402.

V.3.1. Demográfiai struktúra, nem és életkor.

A korszak kutatásának mindezidáig kevés lehetőség adódott a temetkezőhelyek demográfiai jellemzőinek társadalom-régészeti szempontú értékelésére, amely érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy az antropológiai anyag vizsgálatára – a kistájon belül – általános jelleggel jóformán csak az 1990-es évektől került sor. Rendkívül fontos kérdést jelent a temetkezőhely népességének mérete,[428] illetve a nem és korcsoportok alapján kirajzolódó demográfiai struktúrája,[429] valamint ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt a tényt is, miszerint egy temetkezőhely embertani anyagának (*mortality sample*) a halál beálltakor rögzült kor szerinti struktúrája alapvetően eltér az élő közösség kor alapján felvázolható struktúrájától, az elhalálozás kockázata a különböző korosztályok függvényében változó.[430] Rendszerint a gyermekek esetében a legmagasabb az elhalálozás, majd a fiatal kamaszkorra ez jelentősen csökken (10–20 éves kor között), amelyet követően az életkor előre haladtával és főleg időskorban – értelemszerűen – ismét növekszik.[431] Az előbbi, nagyjából U-alakkal jellemezhető görbe korábbi időkben annyiban módosult, hogy fiatal felnőtt-kortól az elhalálozás lassan növekedni kezdett, a 18–25 életkor környékén modust (egyfajta csúcsot) alkotva, amelyet ismét csökkenés követett egészen a 30 éves korosztályig, ahonnan megint lassú növekedés jellemezte egészen a 60–70 éves korosztályig, ahol a már jelentős növekedés jellemző.[432] A magas gyermekhalandóság miatt egy temetkezőhelyen belül a gyermeksírok arányának elvárásszerű módon kiemelkedően magasnak kellene lennie, megközelítheti akár az 50%-ot is,[433] ezen belül is a fiúgyermekeké általános jelleggel magasabb szokott lenni.[434] A gyermeksírok alacsony száma egyrészt a csontok rossz megtartásával magyarázható, másrészt pedig kulturális okok is szóba jöhetnek, miszerint egy bizonyos életkort el nem érő gyermekeket a halál

[428] Amelyet régészeti szempontból nagyban befolyásolja az, hogy a temetkezőhely milyen mértékben került feltárásra. Teljesen, vagy részben feltárt temetkezőhelyről van-e szó. Erre a vizsgálatban, annak már az elején szükségszerű kitérni. Egy másik szempontból releváns adatokkal szolgálhat a társadalom méretével kapcsolatban (*scale of society*), amely a társadalmi komplexitás egyik meghatározója. (Lásd: Renfrew–Bahn 2016, 179.)
[429] Chamberlain 2006, 2.
[430] Chamberlain 2006, 15.
[431] Chamberlain 2006, 25; Acsády–Nemeskéri 1970, 26.
[432] Acsády–Nemeskéri 1970, 26–27.
[433] Siklósi 2010, 53. Ez vélhetőleg összefüggésben állhatott a gyerekek magas halálozási rátájával is és voltaképpen egy szociál-pszichológiai jelenséget és egyfajta védekezőmechanizmust takar; mindaddig, míg nem tagja a társadalomnak, elvesztése sokkal kisebb (társadalmi is) traumával járhat.
[434] Chamberlain 2006, 19.

beálltakor még nem tekintették a közösség tagjainak, vagy – beavatási szertartást követően – nem ruházták fel társadalmi személyiséggel (*social persona*),[435] így feltehetően a temetkezés során sem részesülhettek azonos rituális bánásmódban. Előfordulhat, hogy felnőtt korban az *adultus* korú nők aránya meghaladja az azonos korú férfiak arányát, amely esetében az eltérés magyarázataként felmerülhet a szülés és a gyermekágy betegséggel kapcsolatos halálesetek lehetősége.[436] Amennyiben egy temetkezőhelyen belül a nemek szerinti megoszlás aránya túlságosan is egyenlőtlen – mint a korai időszak, vagy „aranyhorizont" temetkezéseinek esetében, ahol a férfi sírok szinte csak rendkívüli esetekben ismertek – felmerülhet, hogy más helyen kerültek eltemetésre, esetleg más rituális bánásmódban részesülhettek. A férfi sírok alacsony számának esetében a harci események, a vadászat és esetenként a poligámia[437] is felmerülhet, mint lehetséges magyarázat,[438] ami azonban igazán fontos, hogy társadalom-régészeti szempontból a túlzottan is kiegyensúlyozatlan struktúra ilyen helyzetekben demográfiai szempontból nem mutat egy reprezentatív képet.

V.3.2. Nemmel és életkorral összefüggésbe hozható különbségek

A biológiai nemnek fizikai antropológiai módszerekkel való meghatározása kellő biztonsággal mindössze a felnőttek csontanyagán végezhető el,[439] és bár bizonyos nemhez köthető rítuselemek, vagy tárgykategóriák esetenként gyermek temetkezésekben is előfordulhatnak, pusztán ezek alapján nem szabad – régészetileg – meghatározni az elhunyt nemét,[440] még olyan esetekben sem, amikor a temetkezés csontanyaga rendkívül hiányos.[441] Temetkezéseknél a nemek közötti különbségek a rítuselemekben (tájolás, fektetés, méretek, stb), tárgymellékletekben és néha helyválasztásban is egyaránt megnyilvánulhatnak,[442] ahol a különböző tárgykategóriák a nemek közötti munkamegosztás szimbolizálva egyúttal a nemek közötti státuskülönbségekre is

[435] Siklósi 2010, 53.
[436] Siklósi 2010, 179.
[437] Elsősorban patrilokális társadalmak esetében. Patrilokális társdalmakról lásd: Hollós 2000, 68.
[438] Siklósi 2010, 53.
[439] Acsády–Nemeskéri 1970, 74.
[440] Siklósi 2010, 52. A problémával kapcsolatosan lásd a kronológiai fejezetben, ahol kénytelen voltam kompromisszumos megoldást keresni, amely koránt sem bizonyult megnyugtatónak.
[441] Lásd például újra felnyitásokat követően.
[442] Siklósi 2010, 52.

utalhatnak.[443] A temetkezések helyválasztása kapcsán, az egymáshoz közel eltemetett halottak esetén rokoni kötelék feltételezhető, amelynél annak típusa és foka DNS vizsgálatok hiányában kellő biztonsággal már nem állapítható meg,[444] ugyanakkor nagymértékben függ az adott társadalom családszerkezetétől is, azaz, hogy matrilineáris, vagy patrilineáris, illetve matrilokális, vagy patrilokális társadalmakról van-e szó.[445] Ilyen körülmények között az egymás mellé temetett férfi és nő esetén nem feltételezhető szükségszerű módon a – saját kultúránkat jellemző – házastársi viszony, matrilokális család esetén fiútestvér lehetősége merülhet fel.[446]

Az életkorral összefüggésbe hozható különbségek eltérő rituális bánásmódban, illetve bizonyos tárgykategóriák jelenlétében/hiányában vagy mennyiségében ugyancsak megnyilvánulhatnak.[447] Ehhez egyrészt figyelembe kell venni, hogy a biológiai érés folyamata egyénenként is eltérhet, illetve, hogy premodern társadalmaknál a különböző életciklusokon való átmeneteket ezen biológiai folyamatokban megmutatkozó látványos változások szerint tartják számon.[448] Másrészt, bár szinte minden társadalom legkevesebb három – fiatalkor, felnőttkor, időskor – életciklust ismer el,[449] az, hogy a gyerekek mikortól lépnek a társadalmilag is elfogadott felnőttkor életciklusába az társadalmanként is változhat, továbbá a két nem esetében ez ugyancsak eltérő lehet.[450] Ezen belül a szülőktől való függés mértéke alapján a gyerekkor is különböző szakaszokra osztható fel, illetve annak, hogy a gyerekek koruk és képességeik függvénye szerint milyen mértékben vesznek részt a társadalom létfenntartásában, ezek mindegyike megnyilvánulhat a temetkezésekben is.[451] A demográfiai kérdések kapcsán már szóba került a gyermek (vagy csecsemő) temetkezések esetleges alacsony arányának egyik lehetséges magyarázata, miszerint egy bizonyos életkor alatti gyerekeket még nem tartottak a közösség tagjának, ezért a felnőttektől eltérő helyre temettek, vagy más rituális bánásmódban részesítettek. Ugyanakkor az életkor előrehaladtával a gyermek-temetkezésekben megjelenő

[443] Siklósi 2010, 52.
[444] Siklósi 2010, 52–53.
[445] A kérdésről lád bővebben: Hollós 2000, 68–69.
[446] Siklósi 2010, 52.
[447] Siklósi 2010, 51.
[448] Ennek kapcsán részletesen lásd: Siklósi 2010, 49.
[449] Hollós 2000, 87.
[450] Siklósi 2010, 49–50.
[451] Erről bővebben lásd: Siklósi 2010, 49–50.

tárgykategóriák utalhatnak a létfenntartást biztosító munkamegosztásban betöltött szerepükre,[452] amely további korcsoportok esetében is érvényes lehet. Ahogy a biológiai érés ritmusa, úgy az életciklus váltások és az ehhez kapcsolódó átmeneti rítusok is a fiúk és lányok esetében eltérhetnek. Ennek értelmében régészetileg a felnőtté váláson átesett fiatal felnőttek temetkezéseinek esetleges „leletgazdagsága" – családjuk szocio-gazdasági potenciáljának függvénye szerint – összefüggésbe hozhatóak azzal a veszteséggel, amelyet haláluk családjuk és a társadalom számára képviselt,[453] lévén szó, hogy ez a korcsoport az, amelyik a társadalom reprodukcióját tette lehetővé – biológiai értelembe véve. Mivel a társadalmi státusok betöltése egyrészt az életkor függvénye szerint alakul, ezért temetkezéseknél az életkorral összefüggésbe hozható különbségek már a vertikális társadalmi különbségekkel is összefonódnak. Olyan esetekben, ahol a gyermek temetkezések különösen „gazdag" melléklettel lettek ellátva, és bizonyos felnőtt temetkezéseket meghaladó energiaráfordításban részesültek, a társadalmi státusok örökölhetőségének lehetősége is felmerül.[454]

V.3.3. Vertikális társadalmi különbségek

A vertikális társadalmi különbségek végső soron a társadalmi egyenlőtlenség vizsgálatának tárgyát képezik. Ezek alatt a státusoknak olyan elrendeződését értjük, ahol a társadalmi jutalom (*social reward*) – hatalom, presztízs és vagyon –, illetve lehetőségeknek az egyenlőtlen eloszlása szerint az egyének megkülönböztethetőek egy csoporton, és/vagy csoportok egy adott társadalmon belül,[455] olyan formában, hogy ezen státusok ezáltal egymás fölé helyeződnek, rangsorolva vannak.[456] Régészeti szempontból ezen társadalmi egyenlőtlenségek megnyilvánulását elsősorban a temetkezések energia-ráfordításának (*energy expenditure*), illetve a presztízs és státustárgyak temetkezésenként való eloszlásának vizsgálata által közelítik meg, különös figyelmet szentelve az olyan eseteknek, ahol „gazdag" mellékletű gyerek temetkezések is előfordulnak.[457]

[452] Siklósi 2010, 49.
[453] Siklósi 2010, 51.
[454] Tainter 1975, 106; O'Shea 1984, 20; Siklósi 2010, 51.
[455] Scott 2014, 521.
[456] O'Shea 1996, 18.
[457] Siklósi 2010, 55.

Az energiaráfordítás vizsgálata közel sem ismeretlen az általam kutatott időszak temetkezéseinél,[458] annak társadalomrégészeti perspektívái igen ígéretesnek bizonyultak egy olyan társadalom rekonstruálásnál, amely temetkezéseinek jelentős része újra felnyitáson esett át. Hasonló nehézségek mentén elindulva, Nagy Margitnak a Rákoscsaba–Péceli úti és a Madaras–Halmok temetkezőhelyeinek komparatív elemzése által,[459] egy, az energia-ráfordítás vizsgálatán alapuló munkamódszert sikerült kidolgoznia,[460] ahol a temetkezések alapterülete, a csontvázak neme és életkora, valamint az elhunytak lehetséges társadalmi státusa közötti összefüggéseket volt lehetősége körvonalazni.[461] Eredményei alapján feltételezhető, hogy a sírgödrök alapterületének nagysága összefüggésbe hozható az eltemetett társadalmi rangjával.[462] Ugyancsak ezt a megállapítást látszik igazolni Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria azon észrevétele is, miszerint a sírgödrök alapterület méretének növekedése egy temetkezőhelyen belül fordítottan arányos a sírok számának növekedésével, azaz a kiemelkedő méretű síroknak a száma igen alacsony.[463]

Ezen eredmények és megfigyelések kiváló összhangot mutatnak a Joseph Tainter által – Lewis Binford nyomán – lefektetett elméleti alapokkal, miszerint egyenes összefüggés feltételezhető az elhunyt társadalmi rangja, és azon személyek csoportjának mérete között, akik státuskötelezettségeket fejeznek ki irányába,[464] amely egyúttal azt is feltételezi, hogy a közösségi részvétel mérete és a hétköznapi tevékenységek megszakításának mértéke arányos kell legyen az elhunyt temetkezésének kialakításában megmutatkozó energiaráfordítással.[465] Nagyobb közösségi részvétel ez alapján jelentősebb energiaráfordítást feltételez.[466] Ezzel kapcsolatban mindenképpen szükséges megemlíteni, hogy a közösségi részvétel és energiaráfordítás mértéke megnyilvánulhat a halott előkészítésében, a halotti tor méretében és esetleges megemlékező szertartásokban is, amelyeknek nem – minden esetben – marad fenn régészeti nyoma.[467] Az

[458] Lásd: Kőhegyi–Vörös 2011, 243–247.
[459] Nagy 2014.
[460] Alkalmazását lásd például: Sztankovánszky–Benedek 2020, 139. 2. tábla; Walter 2020, 137.
[461] Munkamódszere e sorok szerzőjének is inspirációs modellként szolgált.
[462] Nagy 2014, 119–120.
[463] Istvánovits–Kulcsár 2018, 255.
[464] További irodalommal lásd: Binford 1971, 17.
[465] Tainter 1975, 2; Tainter 1978, 125; Wason 1994, 76. Lásd még az munka befektetés (*labor investment*) és leletanyag összetétele közötti összefüggés kapcsán: Härke 2000, 373.
[466] Wason 1994, 76.
[467] O'Shea 1996, 18; Siklósi 2010, 55; Wason 1994, 78.

energiaráfordítás[468] régészetileg megnyilvánulhat egyrészt a temetkezések sírgödrének alapterületében, mélységében és térfogatában,[469] koporsó vagy lepel használatban,[470] másrészt pedig az esetlegesen a temetkezéshez tartozó körárok méretében (átmérő, szélesség, mélység, alapterület, térfogat) is, amelynek már megléte kapcsán – illetve annak gyakorisága függvényében – felmerülhet, hogy az egy megkülönböztetett státust jelöl. Amint az látható a megkülönböztetett státussal vagy társadalmi ranggal összefüggésbe hozható magas közösségi energia-ráfordítás nem feltétlenül csak a sírgödör méretében nyilvánulhat meg, az mindössze annak csak egy megnyilvánulási formája a számtalan megnyilvánulási forma közül,[471] így az energiaráfordítás vizsgálata egy több szempontot figyelembe vevő módszert igényel.[472]

A vertikális társadalmi különbségek szempontjából az előbbinél sokkal gyakoribb megközelítés, amely alapján az elhunyt társadalmi státusára következtetnek, az a temetkezések melléklete – mennyiségi és minőségi[473] – összetételének vizsgálatán alapszik.[474] A mellékletben megmutatkozó különbségek alapján, ilyen formán eldönthető, hogy az elhunyt a leletanyag „gazdagság" függvénye szerint magas, vagy alacsony társadalmi raggal rendelkezett.[475] Ehhez szorosan kapcsolódik az az észrevétel, miszerint stabil társadalmaknál a vertikális különbségek kevésbé hangsúlyosak, míg társadalmi bizonytalanság esetén, a versengés eredményeképp, ezek a különbségek jobban felszínre kerülnek.[476] Hasonló következtetésre jutott Heiko Steuer is az elit jelenlétével összefüggésbe hozható temetkezések kapcsán,[477] – amely már egy bizonyos, főnökségi szintű társadalmi komplexitást feltételez.

---

[468] Szándékosan és következetesen használom a ráfordítás kifejezést. Kevésbé interpretatív, mint az energia-befektetés, amely azt feltételezi, hogy ez által egyfajta (társadalmi) haszonszerzés által motivált tevékenységről van szó. (Lásd fent: Szimbólumok manipulálása bizonyos csoportok érdekei szerint.).

[469] Annak figyelembevétele mellett, hogy ez esetben a testmagasság is meghatározó tényező.

[470] Mindkettő szerves anyag lévén nehezen azonosítható. Jelenléte sokszor az alkalmazott ásatástechnika és a talajadottságok függvénye, amely különös óvatosságra int.

[471] Wason 1994, 78. (A sírgödör méretének jelentőségéről lásd továbbá: Nagy 2014, 120.)

[472] Lásd lennebb: Korreszpondencia vizsgálat.

[473] Napjainkban a vertikális társadalmi különbségeket, a társadalmi egyenlőtlenség szempontjából a temetkezések melléklete – és a hozzájuk társított értékek – alapján – statisztikai módszerekkel – számolt Gini-index alapján közelítik meg (Windler et. al 2013.), amely értelemszerűen olyan esetekben lehet célravezető, ahol a temetkezések melléklete érintetlen.

[474] Siklósi 2010,

[475] A megközelítés (nyugat) európai kutatásának kritikai összefoglalóját lásd: Härke 2000, 370–373.

[476] Siklósi 2010, 55–56.

[477] Hatalmi szempontból szervezetteb struktúrákkal való érintkezés esetén, az elit a temetkezésekben való reprezentációja által (is) igyekszik biztosítani a helyzetét. (Részletesebben lásd: Steuer 1979, 611.)

Az energia-ráfordításban és a mellékletekben megmutatkozó eltérések mellett, adott esetben a temetkezési szokások bizonyos megkülönböztető elemeinek (körárok, vagy halom) mintázatszerű ismétlődése alapján is vertikális társadalmi különbségekre lehet gondolni, ugyanakkor az eltérő társadalmi státussal rendelkező elhunytak temetkezései területileg is elkülönülhetnek egymástól.[478] A társadalmi komplexitás függvényében az elkülönülés, vagy szeparáció különböző szintjei is előfordulhatnak,[479] olyannyira, hogy bizonyos társadalmi rétegek egyazon időben eltérő temetőt is használhatnak, magukat megkülönböztetve a társadalom alsóbb rétegeitől. Ilyen körülmények között helyénvalóbbnak találom a temetkezőhely terminológia használatát, amely egyaránt magába foglalhatja az eltérő társadalmi rétegek által egyidőben használt – adott esetben egymáshoz közeli, de szeparált – temetőit, vagy sírcsoportjait.[480] Úgy a temetkezések megkülönböztető rítuselemeinél, mint a területi szeparáció kapcsán fontos megjegyezni, hogy ilyen esetekben mindenképp szükségszerű a temetkezések pontos kronológiai viszonyának tisztázása, máskülönben társadalmi különbségekkel magyarázhatunk kronológiai különbségeket és *vice-versa*. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni azt is, hogy bizonyos társadalmi rétegekhez köthető temetkezési rítuselemek idővel széleskörben is hozzáférhetővé válhatnak.[481]

V.3.4. Horizontális társadalmi különbségek

A vertikális társadalmi különbségek meghatározásával szemben, a horizontális társadalmi különbségek meghatározása sokkalta homályosabb. Azok elvileg olyan – strukturálisan hasonló egységhez tartozó – egyének csoportjait különböztetik meg egymástól, akik vertikális szempontból azonos szinten vannak,[482] amely így önmagában nem sok konkrétumot árul el, ezért is lehet, hogy ez alatt egyaránt érthetőek a különböző

[478] Siklósi 2010, 56. Ez rendszerint a mellékletben megmutatkozó eltérésekkel is társul. A szeparált, vagy alacsony számú temetkezési csoportok lehetséges magyarázatairól lásd még: Rácz 2014, 204.
[479] Ennek kapcsán lásd Valentina Mordvintseva által meghatározott elit temetkezés típusokat, azok elhelyezkedése szerint. Ami végső soron a szeparáció különböző mértékét is jelöli. (Mordvintseva 2019, 242.) –
[480] Erről bővebben lásd: Lőrinczy–Rácz 2014, 166–171; Rácz 2014, 204; Istvánovits–Kulcsár 2018, 258. Egy másik elgondolás mentén lásd: Gáll 2017, 17.
[481] Siklósi 2010, 56. Ennek kapcsán lásd például a temetkezések körárkainak széleskörű elterjedését bizonyos temetkezőhelyeken.
[482] Tainter 1978, 131; O'Shea 1996, 18. Lásd erről részletesen: Siklósi 2010, 40, 56–58.

rokonsági szinten szerveződő családi egységek és klánok, vagy klánoknak azonos területen együtt élő csoportja, vallási közösségek, foglalkozási közösségek (task group), vagy akár etnikai csoportok is.[483] A horizontális társadalmi különbségek szempontjából némi segítséget nyújthat, ha azokat a társadalmi komplexitás felől közelítjük meg. Ilyen alapon a horizontálisan mellérendelő csoportok különböző szintjeit, lehet megkülönböztetni, annak függvénye szerint, hogy klán szinten, törzsi szinten, vagy főnökségi szinten szerveződik egy adott társadalom, és értelemszerűen a társadalmi komplexitásnak megfelelően a horizontális társadalmi különbségek is egyre változatosabbá válnak.[484] Régészeti szempontból jelenleg nem létezik, vagy csak korlátolt mértékben hozzáférhetőek azok a módszerek, amelyek alapján a – különböző féle – horizontális társadalmi különbségek kimutathatóak.[485] Temetkezések alapján a családi, vagy klán – azaz vérségi, leszármazási – szinten szerveződő közösségek kimutatásánál a természettudományos módszerek közül elsősorban DNS vizsgálat lehet célravezető,[486] amely használatának gyakorisága jelenleg kutatási korszakonként és régiónként is eltér a Kárpát-medencében annak – régészeti szempontú – elméleti és módszertani keretei jelenleg is körvonalazódnak.[487] Mindemellett pusztán régészeti szempontból megközelítve, a horizontális különbségek bizonyos rituális elemekben (pl. csontvázas/hamvasztásos rítus, tájolás), vagy a temetkezések helyválasztásában és felosztásában is megnyilvánulhatnak,[488] más szóval az azonos helyen, azonos tájolás szerint eltemetettek valamilyen szempontból egyazon csoporthoz tartozhattak, illetve a tájolásban és a térválasztásban megmutatkozó eltérések[489] horizontális társadalmi különbségekre utalhatnak. Kisebb mértékű társadalmi komplexitás esetén a csoport összetartozásának kifejezéséhez elegendőnek bizonyulhat az egyazon temetkezőhely használata, azonban összetettebb módon szerveződő társadalmaknál, az összetartozást és a más csoportoktól való elkülönülést jelző

[483] Tainter 1978, 131; Siklósi 2010, 57.
[484] Eszerint a vizsgálat léptékének megfelelően kell ezeket figyelembe venni: temetkező helyen belül – kistáj temetkező helyein belül – régió temetkező helyein belül, ugyan abban az idő horizontban.
[485] Siklósi 2010, 57.
[486] Siklósi 2010, 57.
[487] Geary 2014.; Csáky et al. 2020.
[488] Binford 1971, 22; O'Shea 1996, 18.
[489] Ahonnan visszakanyarodhatunk a szeparált elit temetkezések kérdéséhez, amelyet a vertikális társadalmi különbségek jeleiként határoztam meg. (Erre John O'Shea is rámutat: O'Shea 1996, 18.). Az ellentmondás feloldódni látszik, amennyiben magát az elitet is egy strukturális szempontból hasonló egységhez tartozó egyének csoportként fogjuk fel.

szimbólumok használata is szerephez jut, amelyek régészetileg nem minden esetben maradnak fenn, vagy azok jelentését már nem sikerül felismerni.[490]

A horizontális társadalmi különbségek kapcsán kézenfekvő módon merül fel az etnikum kérdése, amely az általam vizsgált időszak kutatásának egyik sarkalatos kérdését és – hegemóniáját vesztve lassan – neuralgikus pontját képezi. A kultúra-történeti megközelítés, a történeti-régészeti iskola, valamint az etnikai interpretáció viszonyáról már érintőlegesen szó esett,[491] így itt azokra a társadalmi komplexitás és a horizontális társadalmi különbségek szempontjából térek ki röviden. Legtömörebb meghatározás szerint, amit találtam; az etnicitás végső soron egy történelmileg konstruált társadalmi identitás,[492] amit talán érdemes lehet valamelyest kifejteni. Recens – kulturális antropológiai – kutatások alapján az etnicitást főként olyan társadalmi és politikai jelenségként lehet megfogalmazni, amely elsősorban csoportok közötti viszonyt jelöl és az a csoportok találkozásánál és interakciójánál jön létre. Ilyen körülmények között – bár lényeges, de azt nem – a fogalom kulturális tartalma – nyelv, történelem, kultúra, területiség – határozza meg, hanem az, hogy ezek a csoportok különbözőnek érzékelik magukat és ezt a különbséget a másik csoport(ok) is érzékeli(k) és ennek a feltevésnek az alapján viszonyulnak egymáshoz.[493] Mivel voltaképpen társadalmi és politikai jelenségként fogható fel, ezért az ezen tényezők által meghatározott individuális döntések társadalmi folyamatainak eredményeként értékelhető,[494] ebből adódóan lévén szó folyamatról, az etnikai identitások és csoportok inkább dinamikusak, mint statikusak (eredendő),[495] így végső soron az etnicitás szituáció függő. Így fordulhat elő, hogy jelentős kulturális és adott esetben nyelvi hasonlóságok mellett is beszélhetünk eltérő etnikai csoportokról, vagy egy adott etnikai csoporton belül jelentős kulturális különbségekről.[496] Nagyjából ezen eredmények képezték az egyik legnagyobb felhajtóerőt az elmúlt évtizedek

[490] O'Shea 1996, 18. Például gyöngykivarrás esetében a gyöngyök anyaga és mennyisége egyaránt jelölhet életkor béli és vertikális különbségeket, azok színkombináció és mintázata horizontális társadalmi különbségekre is utalhat.
[491] Lásd: III.1.2. fejezet.
[492] Hollós 2000, 92. Ennél sokkal részletesebben a témával kapcsolatban lásd: Siklósi 2006; Vida 2006; Brather 2006.
[493] Hylland Eriksen–Nielsen 2020, 193; Lásd még: Scott 2014, 356.
[494] Hylland Eriksen–Nielsen 2020, 193.
[495] Hollós 2000, 92.
[496] Hylland Eriksen–Nielsen 2020, 193. *Horribile dictu* ennek életközeli megfigyeléséhez elég csak a közvetlen környezetünk dél- és nyugati szláv országaiban körbe nézni.

késő antikvitásának és népvándorlás korának – elsősorban nyugat-európai – történeti és régészeti kutatásában. Itt épp elég csak Patrick Geary[497] és Walter Pohl[498] munkáira, vagy Sebastian Brather emblematikus tanulmányára[499] és Nico Roymans tematikus monográfiájára[500] gondolni. Mivel a társadalmi komplexitás fokozódásával a horizontális társadalmi különbségek is egyre változatosabbá válnak, joggal tevődik fel a kérdés, hogy az etnikai identitás megjelenése a társadalmi komplexitás függvényeként értékelhető-e, azaz csak egy bizonyos szervezettségi „szinten" lehet-e róla beszélni?[501]

V.3.5. A temetkezést követő beavatkozások és újra felnyitás. Elmélet és módszer határán.

Már előttem is jóval korábban megfogalmazták, hogy a korszak temetkezéseinek társadalomrégészeti szempontú értékelését nagy mértékben nehezíti azok – hagyományosan sírrablásként, vagy legalábbis bolygatásként értelmezett – újra felnyitásának magas aránya.[502] A jelenség értelmezését tekintve, úgy a kárpát-medencei császárkori – nem csak „szarmata" –, mint népvándorláskori kutatás annak hátterében egy anyagi haszonszerzés által motivált tevékenységet, nevezetesen a sírrablás magyarázatát részesítette előnyben.[503] Erre feltehetőleg az újra felnyitott temetkezések mellékletének sokszor hiányos jellege és a „szegényes mellékletű" temetkezések érintetlensége alapján következtettek.[504] Jóllehet korai tanulmányokban még kevésbé volt egyértelmű az újra felnyitásoknak sírrablásként való értékelése,[505] napjainkra már az értelmezés olykor a forrásközlések temetkezés leírásainak szintjén is megjelenik, ezáltal természetesen nagy

[497] Geary 1983; Geary 2002.
[498] Pohl 1991; Pohl 2015.
[499] Brather 2006.
[500] Roymans 2004.
[501] Ezzel kapcsolatban lásd: Siklósi 2006, 85.
[502] Kőhegyi 1994; Vörös 1996; Mészáros–Sóskuti 2006, 117; Istvánovits–Kulcsár 2013, 196; Istvánovits–Kulcsár 2018, 254.
[503] Kőhegyi 1994, 279.; Gallina 1999, 13–14; Mészáros–Sóskuti 2006; Kőhegyi–Vörös 2011, 236–243; Bârcă 2014; Körösfői 2015b, 202; Grumeza–Ursuțiu 2016; Istvánovits–Kulcsár 2018, 260. Népvándorláskor viszonylatában a kérdésről lásd még: Aspöck 2011, 299; Dobos 2014, 158.
[504] Kőhegyi 1994, 279;
[505] „*A sírrablás szokása tehát, különösen a késő szarmata időben - bármi legyen is vallási, társadalmi vagy gazdasági magyarázata - általánosnak mondható."* (Kőhegyi 1994, 277.)*; "A részletes megfigyelések és dokumentációk sem adnak választ azonban arra az alapvető kérdésre, hogy vajon mi volt az oka és a célja a sírrablásoknak."* (Vörös 1996, 121.) A sírrablásként való értelmezéssel kapcsolatos recens kételyeket és észrevételeket az adott korszak összefüggésében lásd: Nagy 2018, 110; Rácz et al. 2021, 131. A korszak Krím vidékével kapcsolatban: Gavritukhin et al. 2021, 94.

mértékben behatárolva a temetkezést követő beavatkozás (*post burial intervention*) további interpretációs lehetőségeit. Bár a temetkezések mellékletének esetleges hiánya, vagy integritásában tapasztalt változások tényszerűek, értelmezés esetén ezen beavatkozásoknak még további aspektusai[506] is együttesen számításba vehetőek – anélkül, hogy azokat egyetlen aspektusnak alárendelnénk. Mindezen megfontolásból tartom célszerűnek a kevésbé interpretatív „*újra felnyitás*" (*reopening*) terminológia használatát.[507] Szerencsére a császárkori jelenség vizsgálata az ásatási tapasztalatok tanúságai szerint, napjainkra már – annak rablásként való értelmezésétől mentesen is – egy viszonylag stabil elméleti alapra helyezhető, ugyanakkor a kora népvándorláskor viszonylatában újabb elemzések következtetéseire és további összegzésekre is támaszkodni lehet.[508]

Eddigi adatok alapján az újra felnyitások gyakorisága a császárkoron belül, korszakonként és régiónként, sőt egy adott korszakon és egy adott régión belül temetkezőhelyenként is változó képet mutat. Azonban ami rendkívül feltűnő az az újra felnyitások igen magas aránya,[509] vagy azok dominanciája, amely alapján talán megkockáztatható, hogy egy általános jelenséggel állunk szemben.[510] Bár kutatásomnak nem kifejezett célja a temetkezések újra felnyitását részletbemenő módon vizsgálni, azonban mivel a temetkezéseknek általános jellemzőjét képviselik, ezért megkerülhetetlen tényezőt jelentenek. Hasonló megfontolás mentén, az újra felnyitások gyakorisága a temetkezőhely elemzésekben külön figyelmet érdemel majd a továbbiakban.

Az eddigi megfigyelések alapján tett következtetéseket elsősorban az ásatási dokumentáció minősége határozta meg. Természetesen a beásások a sírgödröt különböző helyen és mértékben érintették[511] (34. ábra), illetve a csontok különböző mértékű elmozdulását eredményezték (35. ábra),[512] amelyek eltérő, bár végső soron összefüggő

[506] Itt gondolni lehet a dokumentált beásások síron belüli, vagy ahhoz viszonyított helyzete, a sírgödör érintettsége, a csontok elmozdulásának mértéke, vagy esetleges hiánya, továbbá a temetkezések neme és életkora közötti összefüggésekre.
[507]A Dobos Alpár által megfogalmazott szempontokkal összhangban (lásd: Dobos 2014, 136.). A terminológia használatát lásd még: Aspöck 2011; Skóra 2019; Klevnäs 2010.
[508] Aspöck 2011; Klevnäs et al. 2021;
[509] Alföldi viszonylatban lásd: Vörös 1996, 120; Szekeres 1999, 507; Gallina 1999, 13; Mészáros–Sóskuti 2006, 125; Kőhegyi–Vörös 2011, 236–243. Gulyás 2014, 61; Kujáni 2014, 107–108; Grumeza–Ursuțiu 2016, 284–285.; Nagy 2018, 109.
[510] Kőhegyi 1994, 277.
[511] Lásd: Kőhegyi 1994; Vörös 1996, 176; Gallina 1999, 13–14.; Mészáros–Sóskuti 2006, 120–122.
[512] Az újra felnyitások helye és a sírgödör érintettsége alapján megkülönböztethető kategóriákat Vörös Gabriella megfigyelései alapján határoztam meg (Vörös 1996, 176.). A csontok elmozdulása mértékének

kérdésekre adhatnak választ, kezdve az újra felnyitások módszerétől, annak idejéig, egészen a beavatkozásokat végzők feltételezhető kilétéig. Továbbá – a fizikai antropológiai adatok alapján – az efféle beavatkozások gyakorisága az elhunytak életkora és neme szempontjából is eltérő tendenciákat mutat.[513] Tekintve, hogy a különböző társadalmi státusokhoz való hozzárendelés elsősorban nem és életkor alapján történik, lehetőség szerint a beásások helyét és a csontok elmozdulásának mértékét a nem és életkor szempontjából is célszerűnek tartom megvizsgálni.

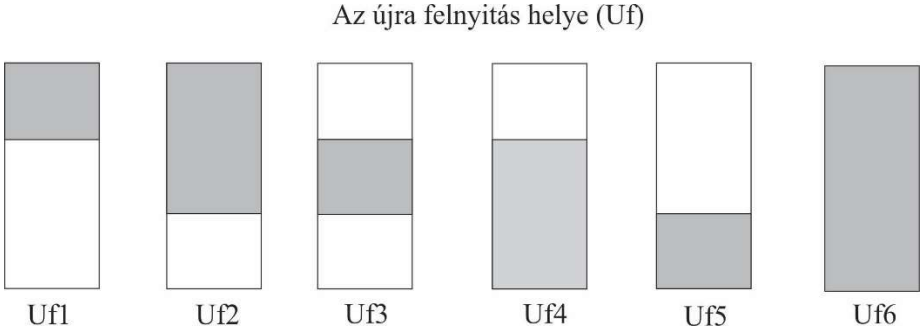

34. ábra: Az újra felnyitások helye és sírgödör érintettsége. (készítette Kapcsos Norbert)

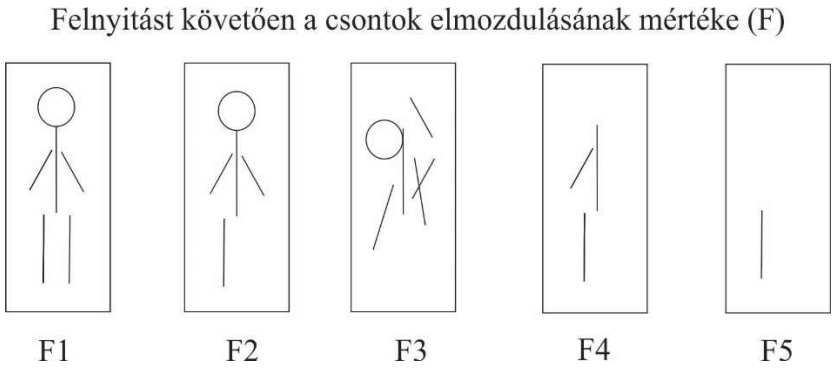

35. ábra: A csontok elmozdításának mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

Az újra felnyitások idejét tekintve több lehetőség is felmerül, viszont az eddigi megfigyelések arra utalnak, hogy azok a csontok helyzete alapján a legtöbb esetben a lágy szövetek lebomlását követően történtek, egy olyan időpontban, amikor – a beásás gyakori aknaszerű formája szerint – az esetleges koporsó még ép volt. Így feltételezhetően az temetkezés és annak újra felnyitása között viszonylag rövid – legfeljebb egy generációnyi – időnek kellett eltelnie, és ezen beavatkozások az esetleges szuperpozíciók alapján a

kategóriáinál Melis Eszter munkamódszere nyújtott inspirációs modellt (Melis 2017, 11. fig. 3.). Ezt követően, amennyiben a leletközlő publikációk leírása és/vagy táblái az lehetővé tették, mindegyik temetkezésnél a megfelelő kategóriát nominális adatként rögzítettem adatbázisban.

[513] Kőhegyi–Vörös 2011, 236–238; Vörös 1996, 120–121. Sok esetben azonban épp az újra felnyitások miatt túl hiányos csontanyag marad fenn, amely a fizikai antropológiai vizsgálatok eredményét befolyásolja.

temető aktív használata alatt, az újabb temetkezésekkel párhuzamosan, azokkal egy időben történhettek.[514] A temetkezőhely aktív használatának az újra felnyitásokkal való közel egyidejűsége alapján, merült fel annak lehetősége, hogy azokat a temetkező helyet használó közösség hajtotta végre,[515] vagy legalábbis olyanok, akik összetett információk rendelkeztek a temetkezésekkel kapcsolatban.

Akárhogy is legyen, a témával kapcsolatos szakirodalom alapján, az újra felnyitások kiemelkedően magas százalékos aránya egy általános jelenséget feltételez. Továbbá az újra felnyitások módszere, annak temetkezést követő ideje, és az elhunytak neme és életkorával való összefüggései mind-mind egy következetesen ismétlődő mintázatra utal, amely az értelmezés szempontjából is óvatosságra inthet a továbbiakban. Az értelmezés szempontjából a mértéktartó magatartás mellet szól az is, hogy vélhetőleg egy olyan kronológiai horizontokat, kultúrákat és földrajzi régiókat átívelő jelenségről van szó[516], amely kapcsán felmerülhet annak lehetősége, hogy az társadalmi komplexitás szempontjából lehet érdemes megközelíteni.

V.4. Település és társadalom

A késő császárkori és hunkori települések társadalomrégészeti vizsgálatának szempontrendszerét szerencsés módon szükségtelen „újra kitalálni". A korábbi és újabb ásatási megfigyelések eddigi tapasztalatai ilyen szempontból megfelelő módon kamatoztathatóak,[517] illetve a Siklósi Zsuzsanna által nyújtott vizsgálati modell, valamint a Paul K. Wason által összegzett elméleti háttér esetemben ugyancsak hatékonynak bizonyulhat. A településeknél mutatkozó társadalmi különbségek egyaránt vizsgáltatóak –

[514] Kőhegyi 1994, 279; Kőhegyi–Vörös 2011, 238; Kulcsár 1998, 84; Vörös 1996, 121. Lásd még: Aspöck 2011, 302–304; Klevnäs et al. 2021, 11–13.
[515] Kőhegyi–Vörös 2011, 238; Kulcsár 1998, 84. Egy másik megközelítés szerint, mivel azokat *a priori* módon sírrablásként értelmezték, felmerült annak lehetősége, hogy a temetkezéseket egy olyan összetett szimbólum-rendszerrel jelölhették, amely utalhatott az elhunyt nemére, életkorára, társadalmi státusára és vagyoni helyzetére is, amelyeket a sírrablók értelmezni tudtak. (Lásd: Kőhegyi 1994, 278; Vörös 1996, 121; Kulcsár 1998, 84; Kőhegyi–Vörös 2011, 238. Ugyanerről lásd: Klevnäs et al. 2021, 16.)
[516] A teljességre való igény nélkül kora bronzkorban lásd: Melis 2017; Melis 2020. Késő bronzkorban lásd: Bilsche 2002, 51–56; Császárkorban lásd: Kőhegyi 1994; Vörös 1996; Gallina 1997; Szekeres 1999; Sóskuti, Mészáros; Kőhegyi–Vörös 2011, 236–243; Istvánovits–Kulcsár 2013; Istvánovits–Kulcsár 2018; Körösfői 2015; Skóra 2019. Népvándorlás korban: Nagy 2005, 140–142. ; Klevnäs 2010; Aspöck 2011; Dobos 2014; Samu 2015; Gáll 2017, 47, 116–118.
[517] Elég csak Vaday Andrea, Vörös Gabriella, Kőhegyi Mihály telepásatás publikációira gondolni.

más-más léptékben (*scale*) – az épületek, vagy telepstruktúrák,[518] településszerkezeti és regionális szinten.[519]

Az épületek, vagy telepstruktúrák szintjén egyik elsődleges szempont azok funkció szerinti elkülönítése, lakóépületek, speciális funkciójú – a termelőgazdálkodásban és raktározásban, műhelyként, vagy esetleges közösségi eseményekre használt – épületek azonosítása. A lakóépületek esetében a régészetileg legszembetűnőbb különbség azok méretében mutatkozhat meg, amely egyaránt utalhat a lakóik – inkább a családok, semmint az egyének – közötti státuskülönbségekre,[520] másrészt pedig összefüggésben állhat a benne lakók számával és családszerkezetével is[521] – nukleáris, vagy kiterjesztett, nagycsalád. A lakóépületek méretei közötti különbségek az energia-ráfordítás, illetve azok esetleges „feltűnősége" (*prominence*) mentén vizsgálhatóak. Előbbi – a temetkezésekhez hasonlóan – a mindennapi tevékenységek megszakításának mértékét jelöli,[522] ami az alapterület mellett olykor összetettebb technikai megoldásokban és építőanyagban,[523] míg utóbbi esetleges díszítettség vagy szerkezet mellett akár helyválasztásban is megnyilvánulhat,[524] amelyek mindegyike esetleges státus-különbségekre is utalhat. A lakóházakhoz tartozó további telepstruktúrák – tárolóvermek – méretében és számában, azaz a tárolókapacitásban megmutatkozó – számottevő – eltérés ugyancsak utalhat státus-különbségre,[525] vagy esetleges redisztribúciós-rendszer lehetőségére. Sajnos a valóságban rendkívül nehéz eldönteni, hogy melyek azok a tárolóvermek, amelyek egyidejűleg voltak használatban, a nagy számuk sokszor az újabb és újabb tárolóvermeknek a hosszú időn keresztül, egymást követő használatából is adódhat.

---

[518] A telepstruktúra kifejezést olyan esetekben alkalmazom, amikor az ásatási felszín méretei miatt lakóépület nem, viszont csak különböző telepobjektumok ismertek egy-egy településről. Rendszerint infrastukturális beruházásokat megelőzi kisebb felszíni feltárások (pl. gázvezeték).
[519] Siklósi 2010, 41.
[520] Wason 1994, 137.
[521] Wason 1994, 136.
[522] Tainter 1975.
[523] Ilyen szempontból Priskos Rhétor töredékei rendkívül izgalmas forrásértékkel rendelkeznek: „*Itt állt az a palota, amelyről azt mondták, hogy Attila minden más lakóhelyénél különb volt; fából és gyalult deszkákból összeillesztett fakerítéssel volt körülvéve, amely nem biztonság végett, hanem csak dísznek épült. A király palotája mögött nem sokkal maradt el Onégésiosé, amelynek szintén volt fakerítése, csak nem volt tornyokkal is díszítve, mint Attiláé. Nem messze a kerítéstől volt egy fürdő, amelyet Attila után a szkíták közt leghatalmasabb, Onégésios építtetett, Pannoniából hozatván a hozzávaló követ, mert errefelé a barbároknak nincs semmijük, sem kövük, sem fájuk, hanem még a fát is máshonnan hozatják. A fürdő építője, aki Sirmionból hadifogolyként került ide (…)* ." (Szebelédi 2014, 29.)
[524] Wason 1994, 137.
[525] Wason 1994, 140.

Az épületek, vagy telepstruktúrák közötti szerkezeti vagy méretbeli különbségek eltérő, olykor speciális funkciót is feltételezhetnek.[526] Jelentős méretbeli különbségek esetén ilyenek lehetnek a nagymértékű közösségi energiaráfordítást feltételező közösségi épületek. Továbbá ugyanolyan fontos lehet a közösségi épületek hiánya is, amely egyrészt arra utalhat, hogy nem létezett egy közösségi munkát koordináló – akár átmeneti vezetést feltételező – uralom,[527] másrészt pedig, hogy a csoport-integráció színhelyeit máshol a „szabadban", esetleg a házak közötti területen érdemes keresni, ahol már társadalmi egyenlőtlenségre utalhat az is, hogy mely házhoz közeli területet részesítik előnyben,[528] mint közösségi teret.

Településszerkezeti szinten tárgyalva, többnyire általánosan elfogadott, hogy a települések komplexitása, az adott társadalom összetettségével állhat összefüggésben.[529] Ez egyaránt megmutatkozhat egy-egy település méretében és szerkezetében, ahol a településszerkezetben észlelhető tudatos tervezés adott esetben egy vezető szerepet is feltételezhet.[530] Fontos szempont lehet a lakóépületek térszerkezeti elhelyezkedése, azok egymáshoz való közelsége vagy nagyobb távolsága, továbbá adott esetben azok árokkal, és/vagy kerítéssel – valakiket, valakiktől – történő elhatárolása,[531] Hasonló módon jelentőséggel bírhat a speciális funkciójú épületeknek a települések szerkezetében egyazon következetes mintázat szerinti elhelyezkedése is (műhelykörzet), amelyet a termelőtevékenység függvénye szerint természetesen a nyersanyagok elhelyezkedése is meghatározhat.

Sokszor regionális szinten vizsgálva jelentkeznek azok a társadalmi különbségek, amelyek települések szintjén nem vehetők észre, azonban a települések közötti funkcionális eltérések nem minden esetben utalnak településhierarchiai különbségekre is.[532] Településhierarchia[533] szempontjából fontos iránymutató lehet a települések mérete

[526] Siklósi 2010, 41.
[527] Wason 1994, 146.
[528] Wason 1994, 134.
[529] Wason 1994, 145.
[530] Wason 1994, 134; Siklósi 2010, 42.
[531] Wason 1994, 142.
[532] Siklósi 2010, 42–43.
[533] Ez alatt értendő bármely olyan települések közötti különbség, amely elegendő ahhoz, hogy egyik település a másik felett uralmat gyakorolhatott. (Wason 1994, 128.)

közötti különbség,[534] bár a hatalmi központként működő települések nem szükségszerű módon a legnagyobbak.[535] Hasonló módon fontos támpont lehet egy adott speciális termelőtevékenységnek – vagyis a specializációnak és technológia tudásnak – az egyazon településen vagy területen való centralizálása,[536] amely persze önmagában még nem feltétlenül döntő kritérium, ugyanis ezt ugyanúgy meghatározhatják az adott táj természeti adottságai és erőforrásai is. Településhierarchia szempontjából kiemelkedő jelentősége lehet a – már említett – feltűnően magas tárolókapacitás egyazon településen való koncentrációjának, amely a redisztribúciós-rendszer centralizációjára utalhat. A vezetői, vagy főnöki státushoz bizonyos esetben rituális szerepkör is társulhat, - szokatlanul nagy méret esetén – azok háza, vagy az általuk lakott település így egyfajta rituális központ is egyben.[537] Amint látható, így önmagában egyetlen szempont sem elegendő annak eldöntéséhez, hogy egy adott településhálózaton belül, településhierarchia szempontjából melyik település az, amelynek uralma a helyi autonómia szintjét meghaladva kiterjedhet más településekre is. Azonban a fentemlített kritériumoknak, azaz az olyan tevékenységeknek, mint a termelés, újra-elosztás, specializáció, vagy rituális tevékenységnek az együttes előfordulása és esetleges módon egyazon településen – vagy mikro-régión – belüli centralizálása felvetheti annak lehetőségét, hogy valamely településen létezett valaki, aki a saját településének szintjét megahaldó vezető funkciót gyakorolhatta.[538]

V.5. Alkalmazott módszerek. Adat, adatbázisok, statisztikai módszerek

Már a fejezet bevezetőjében meg kell vallanom, hogy a dolgozat témája szempontjából felhasználható régészeti információbázis mérete és sokszínűsége módszertani szempontból felkészületlenül ért. A zavarba ejtő felismerés, hogy gyakorlatilag egy szinte átláthatatlan adatmennyiséggel van dolgom, a 30.-ik lelőhelynek – az eredeti elképzelés szerint – a repertórium 67.-ik oldalán való rögzítésénél, majdhogynem letaglózott. Bár – főként a romániai lelőhelyekre és temetkezésekre

[534] A települések nagy mérete olykor a főnököt körülvevő nagyszámú specializált (pl. kézművesek, fegyveres kíséret) és adminisztratív tevékenységet folytató személyeknek az eredménye. (Wason 1994, 130.)
[535] Wason 1994, 129; Renfrew–Bahn 2016. 186.
[536] Wason 1994, 128–130; Siklósi 2010, 44.
[537] Wason 1994, 40–41.
[538] Wason 1994, 128–129.

vonatkozóan korábbról már – rendelkeztem néhány kezdetleges Microsoft Excel alapú adatbázissal, az igazi elköteleződést a munkamódszer mellett a Kis-Szamos völgye régészeti kutatottságának[539] párhuzamosan folyó – részben adatbázison alapuló – vizsgálata ösztönözte és számomra is egyértelművé tette azt a meglátást, miszerint nagy mennyiségű adat esetén a statisztikai módszerek használata mindenképpen indokolt.[540]

V.5.1. Adat és minta

Talán az egyik legjelentősebb szempont, hogy *adat* alatt megfigyeléseket kell értenünk és nem dolgokat, nem tárgyakat, objektumokat, vagy jelenségeket. Az adat voltaképpen az adott tárgyon, vagy jelenségen tett, saját módszeres *megfigyeléseink* alapján épül fel, ahol megfigyeléseinket az addig szerzett elméleti tudásunk és az azok alapján feltett kérdéseink nagymértékben befolyásolják.[541] A módszeres megfigyeléseket megelőzően fontos meghatározni, hogy az adatunk milyen *változókat* mér, vagy más szóval, hogy milyen változók mentén tesszünk megfigyeléseket. Eszerint egy változó bármely olyan tulajdonságot jelölhet, amely alapján egy tárgy, objektum vagy jelenség eltérő állapotokkal jellemezhető[542] (pl. sírgödör esetén a hosszúság, szélesség, tájolás, stb).

Megfigyeléseinket alapvetően négy fajta mérőskála, vagy mérési szint szerint rögzíthetjük: nominális, ordinális, intervallumskála és arányskála, amelyek mindegyike más-más további – műveleti és statisztikai – lehetőségeket (36. ábra) rejt magában.[543] Itt mindjárt fontos megjegyezni, hogy a mérési szint a megfigyeléseinkre vonatkoztatható és nem magára a változóra, ugyanaz a változó más-más mérési szint alapján is kifejezhető.[544] Ebből következik az is, hogy intervallum, vagy arányskála szinten rögzített mérések átválthatóak nominális, vagy ordinális szintre is, azonban ez nem minden esetben működik fordítva is, azaz nominálisból, vagy ordinálisból például arányskálába.[545]

[539] Gáll et al. 2017, 103–122.
[540] Siklósi 2010, 58.
[541] VanPool–Leonard 2011, 5. Lásd még ábrán: Német, Simon 2011, 8.
[542] VanPool–Leonard 2011, 6.
[543] VanPool–Leonard 2011, 6; Német, Simon 2011, 7–8.
[544] VanPool–Leonard 2011, 10.
[545] VanPool–Leonard 2011, 11.

Változó				
	Diszkrét		Folytonos	
Szint	Nominális	Ordinális	Intervallum	Arányskála
	Különálló kategóriák	Rendezhető kategóriák	Nincs abszolút nulla	Van abszolút nulla
Művelet	= vagy ≠	< vagy >	+,-	x, /
Példa	temetkezőhely, vagy telep	*Infans 1* *Ingans 2* *Juvenis... , stb.*	Tájolás	Hosszúság, szélesség, stb.

36 ábra: A változók mérési szintjei. (készítette Kapcsos Norbert)

Ez a lehetőség esetemben azért releváns, mivel sokszor arányskála szerint mért (folytonos) adatot kellett összevessek nominális szinten mért (diszkrét) adattal. Ilyen esetekben az általam használt módszer ehhez, az „*equal width binning*" volt, azaz a folytonos adat azonos nagyságú rekeszekbe lett „elhelyezve".[546]

Az adatrögzítés kapcsán egy másik szükségszerű szempont, hogy statisztikai értelembe véve különbséget tudjunk tenni a *populáció* és *minta* között.[547] Ahogyan egy adott korszak, adott kistájában sem ismerhetjük a lelőhelyek egészét, úgy sokszor egy-egy temetkezőhely összes temetkezése sem lehet ismert, holott mindkét esetben azok egészéről szeretnénk következtetéseket levonni. Ilyen értelemben, a legtöbb esetben csak mintával dolgozhatunk, ahol az adott minta – az égésznek, vagy – a populációnak úgymond egy olyan részhalmazát jelenti, amely magán hordozza az egésznek a jellemzőit. Ez a populáció minél homogénebb, annál kisebb méretű minta is elegendő ahhoz, hogy az reprezentatív legyen.[548] Külön érdekes szempontot jelent ilyen tekintetben, hogy a rendelkezésünkre álló minta (37. ábra), voltaképpen csak a fennmaradt régészeti nyomoknak egy mintája, amely a régészetileg rögzült nyomoknak ugyancsak egy mintája, ami viszont az emberi tevékenység által létrehozott nyomoknak szintén csak egy mintáját képviselik.[549]

[546] A módszer lényege alapvetően egyszerű. A folytonos adat minimum értékét kivonjuk a maximumból, amely alapján megkapjuk annak kiterjedését (Range. Lásd: VanPool–Leonard 2011, 49.). A kiterjedést elosztjuk tetszőlegesen annyi egyenlő részre (kategória), ahányat jónak látunk, majd a folytonos adatsort, az Excel VLookup funkciójával hozzárendeljük a megfelelő kategóriának. A módszerben az egyetlen önkényes elem az a részek meghatározása. Esetemben olyan helyzetben volt szüksége erre, ahol a temetkezések életkorát, nemét, többváltozós statisztikai módszerekben (lásd lennebb: Korreszpondencia vizsgálat) össze kellett vetnem a temetkezések sírgödreinek metrikus értékeivel. (Lásd tovább a mellékelt Excel adatbázist)
[547] Erről lásd részletesen: VanPool–Leonard 2011, 15; Német, Simon 2011, 13–17.
[548] VanPool–Leonard 2011, 15.
[549] VanPool–Leonard 2011, 2.

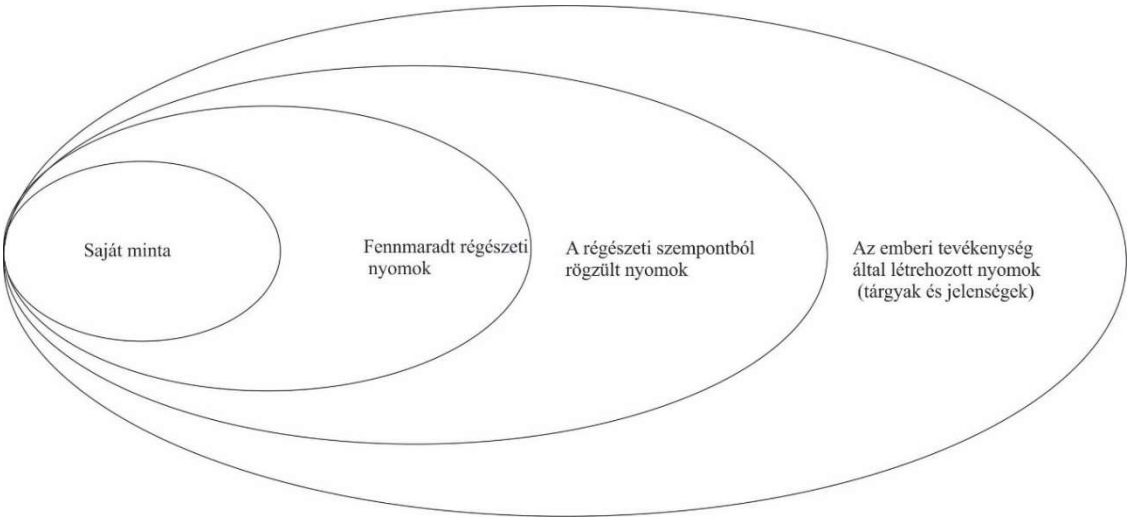

37. ábra: A minta természete. (készítette Kapcsos Norbert)

Azonban, mielőtt túlontúl is relativizálnánk egy módszert, talán lényegesebb az, hogy ez egy állandó szempont, amit érdemes figyelembe vennünk, mielőtt saját következtetéseinket abszolutizálnánk. Végső soron a statisztika régészeti alkalmazása, abból az alapfeltevésből indul ki, hogy az emberi viselkedést – legalább is valamilyen szinten, de – számszerűsíteni lehet.[550]

V.5.2. Adatbázisok, térinformatikai adatbázisok. Statisztikai módszerek.

A dolgozatomban voltaképpen nem egyetlen, hanem több – mondhatni kezdetleges, de annál könnyebben kezelhető – Microsoft Excel alapú adatbázisban dolgoztam, annak megfelelően, hogy milyen kérdésekre keresem a választ és azt milyen további célokra szeretném felhasználni.

A régészeti kutatástörténeti részhez felépített adatbázisban a kistájnak a különböző – szinten elérhető – publikációi alapján rögzítettem a lelőhelyeket,[551] lehetőleg minél nagyobb számban. Természetesen óhatatlanul is elkerülhette egy-egy lelőhely a figyelmemet, vagy egyszerűen, bár tudomásom volt róla, nem minden esetben sikerült a

[550] Siklósi 2010, 59. Az elgondolás a processzuális régészeti irányzatra vezethető vissza (Siklósi 2010, 78; Molnár 2014, 25.), amelyre nagy hatást gyakorolt a kulturális antropológiának az A. R. Radcliff-Brown által képviselt strukturális-funkcionalista irányzata, a modern természettudományos módszerek átvételének értelmében (Hylland Eriksen–Nielsen 2020, 74–78.).

[551] Bár szóba jöhetnek még a közhiteles régészeti adatbázisok is, mint a Romániai Nemzeti Régészeti Repertórium vagy a Magyar Nemzeti Múzeum online elérhető Régészeti Adatbázisa, utóbbihoz nincs meg az ehhez megfelelő hozzáférési szintem. Kétségtelen, hogy a kettő együttesen óriási lehetőségeket rejt magában.

vele kapcsolatos információ egészét összegyűjtenem. A fő kérdések között a kistáj régészeti kutatottságának mértéke és a régészeti forrásbázis publikálásának (mértéke és minősége) állapotfelmérése szerepelt, továbbá kiemelt szempont volt, hogy azt térinformatikai szempontból is hasznosítani tudjam, így eszerint építettem fel az adatbázist.[552] A munkamódszerem nagy vonalakban a Kis-Szamos völgye régészeti kutatottságának vizsgálatára – a Gáll Erwin által – kidolgozott szempontrendszert követi.[553]

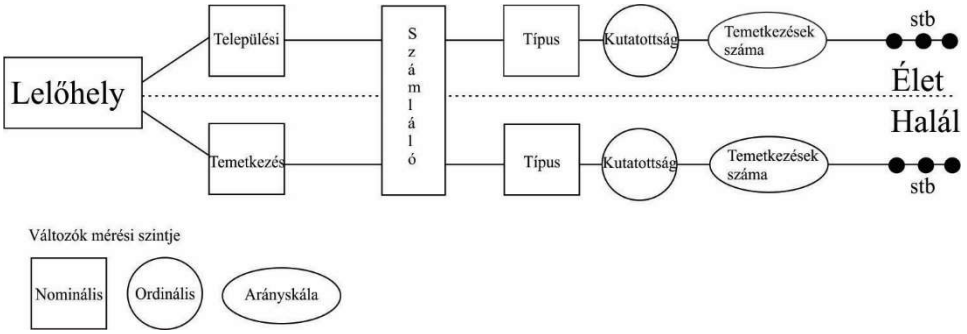

38. ábra: A kistáj lelőhely adatbázisának logikai vázlata. (készítette Kapcsos Norbert)

A lelőhelyekkel kapcsolatos megfigyeléseket, különböző mérési szinten rögzítettem, eredendően elkülönítettem, a megtelepedéssel (szórvány, telep, telep és edényégető kemence, stb) és a temetkezéssel (szórvány, csontvázas temetkezés, hamvasztásos temetkezés) – azaz az élettel és a halállal – kapcsolatba hozható régészeti nyomokat. Azonban ahhoz, hogy nyilván tudjam tartani a lelőhelyek összességét, egy számlálót is beiktattam, olyan esetekre, amikor egy komplex lelőhelyen belül megtelepedési nyomot és temetkezőhelyet is jeleztek, nagyjából ugyanazon időszakból (38. ábra). A lelőhelyeket a nevük kezdőbetűinek megfelelő kóddal láttam el (pl. Szeged-Öthalom: SZOH és a temetkezőhely: SZOHT), és amennyiben azt földrajzilag kellőképpen[554] lehetett azonosítani (térkép és/vagy vagy leírás, esetleg koordináták alapján) Google Earth-ben a megfelelő kóddal ellátott ponttal két kategória szerint jelöltem (Telep/Temetkezőhely).

[552] Az adatbázisba való rögzítést 2019 júliusában voltam kénytelen lezárni.
[553] Gáll 2017.
[554] A lelőhelyeket igyekeztem legfeljebb 500m sugarú kör hibahatárán belül megjelölni térképen.

A Google Earth-ben elmentett pontokat (KMZ) Global Mapperben shape file-okká (vectoros adat) alakítottam,[555] amelyhez az ArcGIS csomag ArcMap programjában hozzá tudtam kapcsolni a kódok alapján – a CSV formátumban elmentett – Microsoft Excel adatbázist, amely a későbbi elemzésekhez további adatvizualizációs és vizsgálati lehetőségeket nyújtott. A dolgozatomban használt térképeket ugyancsak ArcMap-ben készítettem, ahol a domborzati viszonyokat a NASA SRTM (*Shuttle Radar Topography Mission)* projektje által online felületen ingyenesen hozzáférhetővé tett[556] digitális magasságmodelljének (DEM)[557] segítségével ábrázoltam. A kistáj hidrográfiai hálózatát a II. Katonai felmérés térképeinek Global Mapperben történő georeferálását[558] követően digitalizáltam, abból a megfontolásból, hogy azok a folyómeder szabályozások és lecsapolások előtti állapotokat sokkal jobban szemléltetik. A temetőtérképeket ugyancsak ArcMap-ben digitalizáltam, ahol a temetkezőhelynek megfelelő Excel adatbázis – CSV formátumban való – hozzákapcsolása által jelenítettem meg a temetkezések adatait. A temetőtérképek a megfelelő koordináták hiányában nem lettek georeferálva.

A kronológiai vizsgálathoz és a temetkezések társadalomrégészeti szempontú értékeléséhez, tulajdonképpen egy „nagy", egységes, mégis különálló Excel adatbázist építettem fel (39. ábra), amelyet a későbbiekben a feltett kérdéseknek megfelelően „szét tudtam választani" és szükség esetén az utóbbi vizsgálatnál ki tudtam egészíteni. Legelőször is a temetkezőhelyeknek az egymáshoz való kronológiai viszonyát igyekeztem tisztázni, és okulva a kutatástörténeti fejezetnek a kronológiai kérdésekkel kapcsolatos tanulságaiból,[559] illetve az időrendet tárgyaló fejezetnek a kronológiai-rendszerekkel kapcsolatos bevezetőjéből erre – lehetőségeim szempontjából – legmegfelelőbb módszernek a szeriációt találtam. A szeriációban használt adatbázisba 477 temetkezés (egység) 389 tipológiai szempontból azonosítható tárgytípusa (változó) lett bevezetve, míg a társadalomrégészeti fejezetben az általam vizsgált időszak temetkezőhelyeinél – külön-

[555] A Magyarországon alkalmazott EOV, és a Romániában használt STEREO 70 vetületi rendszer helyett a nemzetközi, WGS 84 vetületi rendszert alkalmaztam. Kistáj lévén a vetületi rendszer torzítása majdhogynem elhanyagolható.
[556] https://srtm.csi.cgiar.org/download
[557] Telbisz et. al 2013, 42–45.
[558] Lásd fentebb: WGS84 vetületi rendszer.
[559] Lásd például, hogy a Marostól délre található temetkező helyeknek egy jelentős részét abból a megfontolásóból keltezték a 3-4. századra, hogy azt a területet Dacia Provincia szerves részének tartották. (lásd: III. fejezet)

külön mindegyiknél – feltűntettem azokat a tárgykategóriákat is, amelyeket tipológiai szempontból nem tudtam azonosítani (39. ábra).

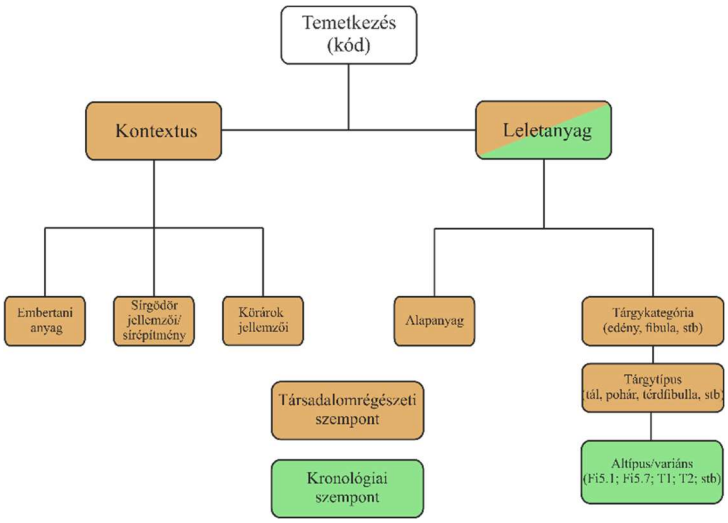

39. ábra: A temetkezések szeriációs és társadalomrégészeti adatbázisának logikai felépítése. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések társadalomrégészeti vizsgálatánál számtalan szempontot és módszert Siklósi Zsuzsanna,[560] John O'Shea,[561] B. Nagy Margit,[562] Melis Eszter[563] és Istvánovits Eszter[564] munkáiból emeletem át. A temetkezőhelyek térszerkezeti sajátosságainak értékelését követően a temetkezőhely demográfiai struktúrájának vizsgálatánál egyváltozós leíró statisztikát készítettem (gyakoriság, %-ban kifejezett gyakoriság) a temetkezések fizikai antropológiailag meghatározott neméről és életkoráról, amelyet a temetőtérképen is ábrázoltam. Következő lépésben a temetkezések rituális jellemzőinek (tájolás, alapterület, relatív mélység, P-index; körárok metrikus adatai, stb) vizsgálatánál az egyváltozós leíró statisztikák mellett (pl. relatív mélység: minimum, átlag, maximum értékek), a folytonos változóknak – „*equal width binning*" módszerrel – diszkrét változókká és egyúttal kategóriákká való átalakítását követően, további gyakoriségi leíró statisztikát készítettem, illetve az így kapott kategóriák területi eloszlását ArcMap-ben temetőtérképen ábrázoltam. A kategóriák által kereszttábla-elemzéssel lehetőségem adódott a temetkezések neme, életkora, valamint a különböző rituális jellemzők közötti

[560] Siklósi 2010.
[561] O'Shea 1996.
[562] B. Nagy 2014.
[563] Melis 2017.
[564] Istvánovits 1990.

esetleges összefüggéseknek a vizsgálatára is. A kis esetszámok miatt a *Fisher's excat test*-et alkalmaztam. Ez után a temetkezéseknek a – becsülhetően – megmozgatott földmennyiség térfogatában kifejezhető energiaráfordítását vizsgálatam különböző szinten (becsült: sírtértfogat,[565] esetleges körárok térfogat,[566] a kettő összege), ahol a gyakoriság mellett kereszttábla-elemzéssel ugyancsak megvizsgáltam a temetkezések neme és életkorával mutatkozó esetleges összefüggéseket. Ezt követően megfelelő mennyiségű temetkezés esetén korreszpondencia-elemzéssel vizsgáltam a temetkezések (egység) neme, életkora, és rituális jellemzők, továbbá az energiaráfordítás kategóriái közötti összefüggéseket. A kereszttáblákon végzett *Fisher's exact test*-et és a korreszpondencia-vizsgálatot Past 3.15-ös szoftverrel végeztem.

Külön kérdést képviselt a temetkezések újra felnyitása. A leíró statisztika mellett, kereszttábla-elemzéssel igyekeztem megvizsgálni a temetkezések neme és életkora, illetve a felnyitások helye és a sírgödör érintettsége alapján meghatározott kategóriák és a csontok elmozdításának mértéke alapján meghatározott kategóriák közötti összefüggéseket, illetve ezeket a temető térképen is ábrázoltam.

Az újra felnyitások miatt a temetkezések leletanyagának vizsgálata csak korlátozott keretek között valósulhatott meg. A tárgykategóriák gyakoriságának vizsgálata mellett, azok nem és életkor szerinti eloszlását vizsgáltam olyan formában, hogy női férfi és gyermek temetkezések között tettem különbséget a leíró statisztikában. Ugyan ezt a felosztást alkalmaztam a korreszpondenciai-vizsgálatban is, ahol első lépésben a tárgykategóriáknak az elhunytak nemével (nő és férfi) való összefüggéseit vizsgáltam arra irányulva, hogy melyek a nem specifikus tárgykategóriák és melyek azok, amelyek mindkét nemnél előfordulnak, majd következő lépésben beiktattam a gyermek temetkezéseket is.

Ezt követően a továbbiakban ezen vizsgálatok alapján és az elméleti részben megfogalmazott szempontok szerint próbáltam következtetni a temetkező helyen belüli vertikális és horizontális társadalmi különbségekre.

[565] Képlet: Alapterület * relatív mélység
[566] Képlet: Pi*körárok mélység*(R^2-r^2) A képlet nem veszi figyelembe a körárok megszakítását.

V.5.2.1. Fisher's exact test

A *Fisher's exact probability test* az egyik leggyakrabban használt statisztikai módszer olyan esetekben, amikor alacsony számú mintával van dolgunk.[567] A kárpát-medencei régészeti kutatásokat tekintve a módszer használata főként az ősrégészeti kutatásokban terjedt el.[568] A statisztikai módszert hipotézis tesztelésre alkalmazzák,[569] ahol a kereszttáblában szereplő változók értékeinek eloszlásában a null hipotézis (H_0) szerint nincs különbség, vagy eltérés, azaz a kereszttáblába foglalt változók között nincs összefüggés. A *Fisher's exact test* számítási képlete elég bonyolult,[570] azonban amennyiben tisztában vagyunk a működési elvvel, a megfelelő kereszttábla alapján az *Past* szoftverrel is kiszámolható. A képlet segítségével kapott *p* érték, voltaképpen egy pontos valószínűségi értéket takar, amely, ha kisebb mint (α) 0.05[571] (szignifikancia szint) akkor elvethetjük a null hipotézist, azaz a változók értékeinek eloszlásában összefüggés mutatkozik. Amennyiben a kapott érték nagyobb, mint 0.05 akkor a null hipotézis – miszerint nincs összefüggés a változók között – megállja a helyét.[572]

V.5.2.2. Szeriáció

A szeriáció napjaink egyik legelterjedtebb relatív keltezési módszere a régészetben. Maga a módszer arra az alapfeltevésre épül, hogy az azonos kategóriába tartozó leletegyüttesek (például temetkezések, gödrök, deponálások, stb) tárgytípusai az idővel folyamatosan változnak és változásuk vizsgálata révén relatív

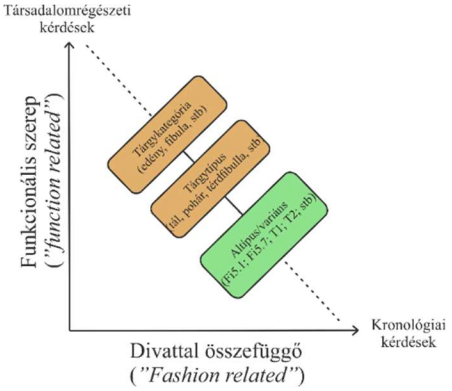

40. ábra: Divattal és funkcióval kapcsolatos jellegzetességek relavanciája. (készítette Kapcsos Norbert)

[567] VanPool–Leonard 2011, 250.
[568] Lásd O'Shea 1996, 217.
[569] VanPool–Leonard 2011, 97–105.
[570] VanPool–Leonard 2011, 250.
[571] VanPool–Leonard 2011, 100.
[572] A mellékelt példával lásd bővebben: VanPool–Leonard 2011, 250–252.

időrendi sor állítható fel közöttük.[573] Ami a módszer működési elvét illeti az az azonos kategóriába tartozó leletegyütteseket hasonlóságaik alapján egy adott dimenzió mentén (idő), lineáris sorrendbe/szekvenciába rendezi.[574] Ehhez a leletegyütteseknek egy adatmátrixba (egység és változó táblázata) való feltűntetése szükséges, ami egységek (temetkezések, gödrök, stb – sorok) és változók (leletanyag tipológia – oszlopok) alapján felépülő – bináris – adathalmazt jelent.[575] Az adatformálási folyamat esetén ahhoz, hogy a leletegyütteseknek a lineáris sorozatát kapjuk meg a divat specifikus változókat kell előnybe részesítenünk a funkció specifikus változókkal szemben (40. ábra), ugyanis míg egyik kronológiai szempontból releváns információt hordoz magában, addig a másiknak a különböző kritériumok mentén szerveződő társadalmi csoportok kimutatásában van szerepe.[576] Mivel a szeriáció a leletegyütteseknek a hasonlóságaik alapján való sorrendbe helyezését feltételezi, ezért értelemszerűen csak olyan tárgytípusokon végezhető el, amelyek legalább két sírban előfordulnak.[577] Temetkezések esetében szükséges szem előtt tartani és egyben kiemelni, hogy a szeriáció a leletegyüttesek statisztikai sorrendjét mutatja ki,[578] amely nem minden esetben felel meg az egyének elhalálozási sorrendjével.[579] Továbbá módszertani szempontból az esetek többségében szükségszerű a női és férfi temetkezéseket külön vizsgálni,[580] ugyanis előfordulhat, hogy azok a szeriáció két végén fognak elhelyezkedni, illetve a kevésbé nem-specifikus tárgytípusokat tartalmazó sírok azok között.[581] Az ilyen jellegű módszertani nehézségek kiküszöbölése érdekében Claus Kjeld Jensen és Karen Høilund Nielsen a szeriációnak a korreszpondencia-vizsgálattal való együttes módszerét dolgozták ki.[582] Az ideális, vagy legalábbis elfogadható szeriáció a

[573] Siklósi 2010, 61
[574] Shawn–Jameson 1999, 519–520.; Marquardt 1978, 259–260.
[575] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 38.
[576] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 31–34.
[577] Siklósi 2010, 62.
[578] Siklósi 2010, 62.
[579] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 37. Idősebbek temetkezéseiben előfordulhatnak régebbi, míg fiatalok temetkezéseiben „modernebb" tárgytípusok. Ugyanakkor a gazdag sírmellékletű sírok esetében nem ritka, hogy az évtizedeken keresztül felhalmozott családi „kincstárból" is sírba kerülhetnek a temetkezés időpontjánál jóval korábbi tárgytípusok.
[580] Azonos módszerrel közelítette meg Peter Stadler a kárpát-medencei avar kori temetkezések szeriációs vizsgálatát.
[581] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 34. Gyakran előfordul, hogy az együtt vizsgált temetkezések a korreszpondencia-vizsgálatban nemek szerint elkülönülnek egymástól, ahol a gyermek temetkezések képezik az átmenetet a férfi és női temetkezések között.
[582] Jensen–Høilund-Nielsen 1997.

korreszpondencia-vizsgálatban „parabolaként” jelenik meg,[583] míg a társadalmi vagy khorológiai (földrajzi) szempontból rendeződő egységek (sírok) klaszterekben.

V.5.2.3. Korreszpondencia-vizsgálat

A korreszpondencia-vizsgálat egy többváltozós, dimenziócsökkentő statisztikai módszer, amely az adatmátrix egységeit azok változói alapján két-dimenzióban jeleníti meg.[584] A vizsgálatban egyaránt alkalmazhatóak előfordulási (*presence-absence*) – bináris – és gyakorisági (*abundance*) változók is, ahol az egységek átlagos hasonlósága alapján jeleníti meg az adathalmazban mutatkozó struktúrákat.[585] A módszer temetkezések esetében használható kronológiai szempontú és társadalomrégészeti vizsgálatoknál is, mivel egyaránt képes sorozatok és különböző szempontok szerint szerveződő kalszterek kimutatására,[586] annak függvényében, hogy milyen jellegű adaton végezzük a vizsgálatot – divat, vagy funkció specifikus változók alapján.

V.5.2.4. Korreszpondencia-vizsgálat és szeriáció. Kísérleti adatelemzés

Amint arról már szó esett az ideális szeriáció parabolaként jelenik meg a korreszpondencia-vizsgálatban. Azonban az esetek többségében az adatmátrix közel sem tökéletes ilyen szempontból, ezért a korreszpondencia-vizsgálat két dimenziós koordináta rendszerében (plot) az egységek és változók első látásra kaotikusnak tűnő elrendeződést mutathatnak. Ez többnyire az adathalmazhoz csak néhány változóval kapcsolódó, ám sok „idegen” változót tartalmazó kiugró egységek torzítása miatt fordul elő.[587] A megfelelő szeriáció feltárásához a Claus Kjeld Jensen és Karen Høilund Nielsen szerzőpáros által kidolgozott módszer az egyik legelterjedtebb,[588] amely az ún. „*kísérleti adatelemzésen*” alapszik,[589] ami lényegében a kiugró egységek, illetve a nagy „fajsúlyú” – gyakori – változók lépésenként való kiküszöbölését jelenti,[590] mindaddig amíg a kétdimenziós koordináta-rendszerben a

[583] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 38.
[584] Shawn–Jameson 1999, 179.
[585] Siklósi 2010, 63.
[586] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 37.; Siklósi 2010, 63.
[587] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 49.
[588] Høilund-Nielsen 1999.; Diaconescu 2014.; Iarmulschi 2016.
[589] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 49.
[590] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 43–51. Fontos megjegyezni, hogy csak teljes egységek, vagy változók kiküszöbölése megengedett az adatmátrixból, illetve minden kikószöbölés indoklását külön kell tárgyalni.

parabola fel nem tárul. A parabola alakban szerveződő adathalmazban a különböző periódusok elkülönülését az egységek sorozatában mutatkozó hiátusok rajzolják ki. Fontos azonban figyelemmel követni az egységek alkotta sorozat változásának ritmusát. A gyors változásokat rendszerint a parabola ferde „szára" mentén egymástól nagyobb távolságra elhelyezkedő egységek jelölik, míg a lassabb változást a parabola vertikális „szára" jelöli, ahol az egységek egymáshoz közelebb helyezkednek el.[591] Egy gyakorlati szempontból fontos észrevétel, hogy míg „gazdag" és változatos sírmelléklettel rendelkező temetkezések kisebb változások kimutatására is alkalmasak, addig a „szegényebb" sírmelléklettel rendelkező temetkezések esetében nagyobb változásokat mindössze csak pár temetkezés jelöl az adathalmazban.[592]

[591] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 48. A divatban kimutatható változások ritmusa férfi és női temetkezésekben periódusonként eltérő, ezért is célszerű a szeriáció nemenkénti szétválasztása.
[592] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 44.

VI. Kísérlet a Római császárkori és a kora népvándorlás-kori kronológia rekonstruálására[593]

A Maros alsó szakasza római és kora népvándorláskori[594] kronológiájának kutatását számtalan olyan tényező befolyásolta, amelyek egymástól eltérő és nehezen összeegyeztethető kronológiai-rendszerek kidolgozását eredményezték. Az egyik ilyen döntő – bár elég prózai – tényező, hogy a kistáj két különböző politikai-adminisztratív egység (állam) részét képezi, amely egyúttal eltérő kutatási irányzatokat is eredményezett. Ennek eredményeként a kistáj Magyarországi részén Párducz Mihály egy – az Alföld egészére kiterjesztett – háromosztatú kronológiai-rendszert dolgozott ki,[595] amelyet a későbbiekben Vaday Andrea tovább fejlesztett. Az utóbbi rendszer alapvetően a – szolnok megyei – római kori leletanyag tipo-kronológiai vizsgálatán alapszik, amelynek változásai a történeti forrásokból ismert történeti eseményekkel lettek összehangolva.[596] Mindeközben a romániai kutatást a különböző kronológiai-rendszereknek egyfajta váltakozása és folyamatos versengése jellemezte leginkább. Míg a Dörner Egon korai munkáiban a római császárkor századonként való felosztása képezte az általa alkalmazott kronológiai-rendszer alapját, addig későbbi munkáiban már a Párducz Mihály háromosztatú kronológiai-rendszertét vette át.[597] Külön érdekessége a dolognak, hogy ez a kronológia-rendszer is csupán a Marostól északra fekvő területekre volt érvényes, ugyanis a limesként értékelt, folyótól délre fekvő területet sokáig Dacia provincia szerves részeként tartották számon.[598] Pár évtizeddel később a Dörner Egon által átvett háromosztatú rendszert ismételten egy a történeti elfogultságoktól mentesebb, ámde a régészeti

[593] Az eredeti angol nyelven írt tanulmány magyar nyelvű fordítása. (Kapcsos 2020)
[594] A kora népvándorlás kor terminológiát azért részesítettem előnyben, mivel a temetkezések szekvenciája időben vélhetőleg meghaladja a történeti értelemben vett hunkor időszakát.
[595] Párducz 1941; Párducz 1944; Párducz 1950.
[596] Vaday 1989, 205–210. Kora, közép és késő szarmata periódus. A kronológiai rendszert átvette Vörös Gabriella és Kőhegyi Mihály is: I. Korai szarmata periódus: 1. Első fázis: a betelepedés időszaka. 2. Második fázis: az 1–2. század fordulójától a markomann háborúk végéig, 180-ig. II. Középső szarmata periódus: A római felügyelet időszaka: a markomann háborúk lezárásától (180) a 3. század közepéig. III. Késő szarmata periódus: 1. Korai fázis: a roxolán betelepedés, Dacia feladásától (271) a tetrarchia koráig. 2. Második fázis: törzsi széttagolódás, a római hatás vége és a barbarizálódás, Diocletianus uralkodásától a hunok megjelenéséig. 3. Hunkori fázis: a politikai hatalom végleges elvesztése: a hun felügyelet időszaka Attila haláláig. 4. A szarmata történelem vége: nagyjából az 5. századutolsó harmada. (lásd: Kőhegyi–Vörös 2011, 328.)
[597] Dörner 1971, 683.
[598] Egy a Constantin Daicoviciu által kidolgozott elméletre alapozva (Daicoviciu 1942), amelyet számtalan bírálatot követően a kutatás mára már elvetett (Nemeth et. al. 2005, 99; Bârcă 2014, 24–27; Grumeza 2014, 17; Istvánovits–Kulcsár 2018, 235–236). (Lásd még III. fejezet.)

leletanyag fejlődésének szempontjából önkényesebb évszázadonként való felosztás váltotta fel.[599] Ezt követően Vitalie Bârcă és Lavinia Grumeza már – a bánsági régészeti leletanyag jellegzetességeire[600] alapozva és további kiegészítésekkel ellátva – a Párducz Mihály által javasolt és Vaday Andrea által tovább fejlesztett háromosztatú kronológiai-

[599] Hügel–Barbu 1997, 570; Rep. Arch 1999.

[600] A Bánság késő császárkori- és hunkori leletanyagának a közép európai kronológiai rendszerrel és a R. Harhoiu által javasolt kronológiával való összeegyeztetését Daniela Tănase végezte el, nagyobb hangsúlyt a D1–D2 periódusra – hunkorra – fektetve (Tănase 2013a, 61 –76.; Tănase 2013b, 147–152.).

rendszert kezdték el alkalmazni – egymástól függetlenül[601] –, amelyet időnként deduktív módon a Középeurópai kronológiai-rendszerekkel[602] is[603] igyekeztek összehangolni.[604]

Időközben számtalan olyan kritika látott napvilágot, amelyek szerint a régészeti leletanyagban nyomon követhető változások nem minden esetben állíthatóak közvetlenül összhangba a kronológiai választóvonalként meghatározott főbb történelmi

[601] Bârcă 2014a, 29–33; Grumeza 2014, 15–25.

[602] A császárkori – elsősorban „germán" – barbaricum napjainkban is alkalmazott időrendi felosztása, valamint felépítésének római importtárgyakon alapuló módszertana Hans Jürgen Eggers 1955-ös munkája nyomán vált ismertté (Eggers 1955.), aki maga is saját kutatásainak eredményei nyomán az Eric Blume által kidolgozott kronológiai rendszert fejlesztette tovább (Blume 1912.). Eggers kronológiai-rendszerét tekintve az 1. századtól a 4. század közepéig a régészeti leletanyag alapján öt különböző fázist különített el: B1 0-50; B2 50–150; C1 150–200; C2 200–300; C3 300–350 (Eggers 1955, 230, 233 Abb. 12.). Természetesen egy adott földrajzi régióra kidolgozott kronológiai rendszer a legtöbb esetben nem alkalmazható más régiókra is (Lăzărescu 2015, 12.), a régiónkénti különbségek a kulturális trendek terjedésének függvényében változhatnak (Godłowski 1970, 111.). A késő császár- és hunkor tekintetében az első olyan erőfeszítés, amely különböző régiók kronológiai-rendszerének kidolgozását és összehangolását tűzte ki céljául az a Kazimier Godłowski 1970-ben megjelentetett munkájához köthető. Godłowski nyolc különböző földrajzi és egyben kultúrrégió leletanyagának összevetése nyomán állította fel a Közép-Európai barbaricum késő császár- és hunkori kronológiai-rendszerét (Godłowski 1970, 10–81, 101–112.). Az általam vizsgált késő császárkor a Közép-Európai rendszer alapján nagy vonalakban a C3-as fázisnak feleltethető meg, amely hozzávetőleg 300–350 közé tehető, míg a hunkor a 350–450 közötti időszakra (Godłowski 1970, 99, fig. 19.). Földrajzi tekintetben az általam vizsgált kistájjal közelebbi összefüggésben Jaroslav Tejral dolgozta ki a közép-Duna vidék késő császár- és hunkori kronológiáját, amelyet 1997-es munkájában tovább finomítva három periódusra osztott. A C3-as késő császárkornak megfeleltethető periódus a 300–370 közötti időszakot öleli fel, míg a hunkort két fázisra osztotta: D1 360/370–400/410 közötti időszakra és D2 380/400–440/450 közöttire (Tejral 1997, 351.). Földrajzilag és kutatástörténeti tekintetben közeledve az általam vizsgált kistájhoz az erdélyi területek régészeti leletanyaga alapján Radu Harhoiu által kidolgozott kronológiai rendszer volt az első a térségben, amely a késő császár- és a hunkor leletanyagát összehangolta a közép európai és a közép-Duna vidéki kronológiai rendszerekkel (Harhoiu 1998, Taff CXXXVI.) Olvasatában a késő császárkori C3-as periódus hozzávetőleg 380-ig tart, míg az ezt követő hunkort J. Tejralhoz hasonlóan két fázisra osztotta, D1 és D2-re. A D1 380–420, míg a D2 410/420–440/450 közötti periódusokra helyezi. A régészeti leletanyagban kimutatható változások kulturális színezete régiónként némileg eltérő képet mutat. K. Godłowski megfigyelései alapján a Közép-Európai térség leletanyagában a C3-as fázist – azaz a tág értelembe vett késő császárkort – követő D1-es fázisban jelentős a Marosszentanna-Csernyahov kultúrához köthető és a Fekete Tenger északi partvidékére jellemző leletanyag előfordulása (Godłowski 1970, 97.). Erdély területén viszont a C3-as fázisra jellemző Marosszentanna-Csernyahov leletanyag mellett, a D1-es periódustól a térségben a késő Przeworsk kultúra nyomai is kimutathatóak (Harhoiu 1998, 151.), ezen belül is főként az észak-Erdélyi területek leletanyagában (Lăzărescu 2015, 132.).

[603] Ennek kapcsán rendkívül érdekesnek bizonyult számomra Ioan Stanciu munkája. A kulturális sokszínűséggel jellemezhető Felső-Tisza vidék kronológiájának vizsgálatába Ioan Stanciu sajátos módon bevonta a késő császárkori éremforgalom és a 4. század végi „éremkincsek" problémájának elemzését is, ahol következtetései szerint a 4. századra keltezhető érmék jelentős részét kitevő Constantin dinasztia vereteinél korszakjelölő szerepet vélt felfedezni (Stanciu 2011, 31.) A C3-as periódus végét a Bihari II Valentinianus érmével záródó és a Bihar megye területén az I Theodosius veretével záródó érmekincsek jelölhetik (Stanciu 2011, 31.). A kép némi összhangot mutat a szerbiai bánság területén előkerült két 4. századi kincslelettel, ahol a Starcevoi kincs annak multiplái alapján 336/7- utánra keltezhető és a Vatinihez hasonlóan vélhetőleg a „római-szarmata" *foederati* szerződés nyomán kerülhetett a területre (Ivanišević–Bugarski 2008, 40–42.), bár elrejtésük ideje és körülménye nehezen értelmezhető, nem zárható ki teljességgel, hogy ugyanahhoz a késő császárkor végét jelölő horizonthoz tartozhatnak.

[604] Bârcă 2014a, 31–33; Grumeza 2019, 30–31.

eseményekkel.[605] A probléma feloldásának céljából napjainkra egy rendkívül ígéretes, temetkezés-adatbázison alapuló kutatási program bontakozott ki, amely a leletanyag szeriációja alapján várhatóan tisztázhatja a kárpát-medencei szarmata-korral kapcsolatos főbb kérdéseket.[606]

Ugyanakkor elmondható, hogy a különböző kronológiai-rendszerek alkalmazása elsősorban a szakemberek kutatásterületének (korszakának) sajátos nézőpontja által is determinált. Olyan értelemben, hogy míg a kora népvándorlás, esetleg a népvándorláskort kutató régészek a közép duna-vidéki és Közép-európai kronológiai-rendszer alkalmazzák széleskörűen,[607] addig a „Szarmata Barbaricumot" kutató régészek, annak sajátos „belső kronológiai-rendszerét" használják.

Mivel rendkívül bonyolultnak bizonyult a Római császárkor és a kora népvándorláskor – olykor különböző – olykor konvencionálisan alkalmazott – kronológiai-rendszereinek az összehasonlítása és összehangolása, a kistáj császárkori és hunkori kronológiáját induktív módon kíséreltem meg rekonstruálni. Erre a rendelkezésre álló „infrastruktúra" alapján szeriáció és a korrespondencia-vizsgálat bizonyult megfelelő módszernek.[608]

VI.1. Módszertani kihívások

A vizsgált leletanyag a Maros alsó szakasza 477 „zárt objektumának" tekinthető temetkezéseiből származik (41. ábra). Figyelembe véve, hogy a leletanyag nagyrésze nemspecifikus és a női, valamint a férfidivat váltakozása olyakor eltérő ritmusban zajlik, a temetkezések szeriációját az elhunytak neme szerint külön-külön végeztem.[609]

[605] Istvánovits 1998, 42; Kőhegyi–Vörös 2011, 328.; Istvánovits–Kulcsár 2018, 305.
[606] Istvánovits–Kulcsár 2017a.
[607] Lásd például: Rácz 2014, 205-206.
[608] Hasonló megközelítést lásd: Diaconescu 2014; Iarmulschi 2016.
[609] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 34. Máskülönben félő, hogy a korreszpondencia-vizsgálatban a temetkezések két különböző klaszter szerint fognak csoportosulni a nemüknek megfelelően, amelyek között a gyermek, illetve azok a temetkezések foglalnak majd helyet, amelyeknél a biológiai nem ismeretlen. A szeriáció vonatkozásában Siklósi Zsuzsanna ugyancsak erre a problémára hívja fel a figyelmet (Siklósi 2010, 63.). Hasonló modellt lásd: Stadler 2015, 28–29.

Sajnos mindössze a temetkezések 38%-ának csontanyagán végeztek fizikai antropológiai vizsgálatokat,[610] így az esetek legnagyobb többségében – amennyiben arra lehetőség volt – az elhunyt nemét régészetileg, a leletanyag alapján állapították meg (42. ábra). Még ez alapján is a gyermek temetkezések és azon temetkezéseknek az aránya, amelyekről nem rendelkezünk adattal (azaz bizonytalanok – 51%) közel megegyezik azoknak a temetkezéseknek az arányával, amelyek

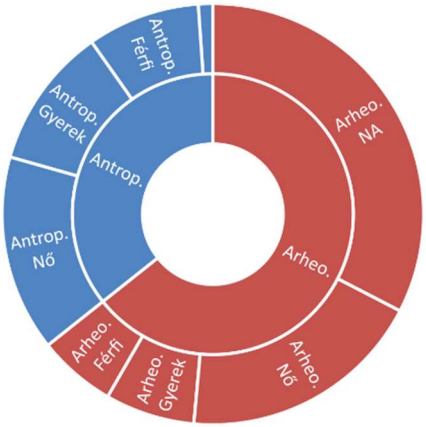

42. ábra: A temetkezések nemi eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

nemét antropológiailag, vagy régészetileg sikerült meghatározni (azaz biztos – 49%). A bizonytalan temetkezések kizárásából adódó nagymértékű adatvesztést, vagy egyéb önkényes megoldást elkerülendő, kénytelen voltam úgymond egyezményes módon feloldani ezt a módszertani dilemmát azáltal, hogy a temetkezések leletanyagának funkcionális kategóriái alapján (43. ábra) statisztikailag igyekeztem meghatározni a gyermek, illetve azon temetkezéseknek a nemét, amelyekről nem rendelkeztem adattal (NA)[611].

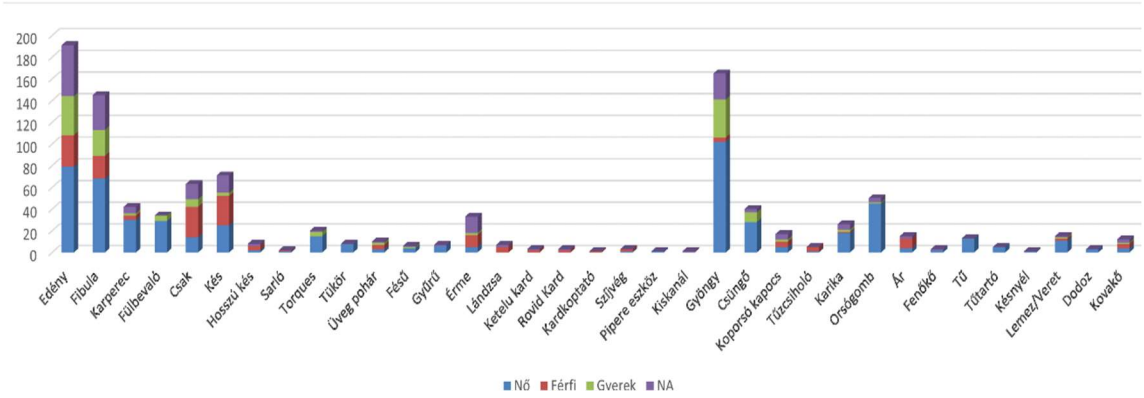

43. ábra: A funkcionális tárgykategóriáknak a nemileg bizonyos temetkezésekben való eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

[610] A temetkezőhelyek nagyrészét még az 1990-es évek előtt tárták fel, amikor a csont anyagon nem, vagy csak rendívül ritkán végeztek fizikai antropológiai vizsgálatokat. Lásd: II.2. fejezet
[611] Az inspiráló modellt lásd: Stadler 2015, 30.

Az antropológiailag és régészetileg meghatározott nemű temetkezéseket statisztikai szempontból biztosnak kezeltem, míg a többit statisztikai szempontból bizonytalannak, így ennek a módszernek az alapján korrespondencia-vizsgálattal sikerült – többé-kevésbé – egymástól elválasztanom a női és férfi temetkezéseket. A korrespondencia vizsgálatot egy 351 egység (temetkezés) és 35 változóból (tárgykategóriák) álló jelenlevő/hiányzó (*presence/absence*) típusú adatmátrix alapján végeztem (44. ábra).

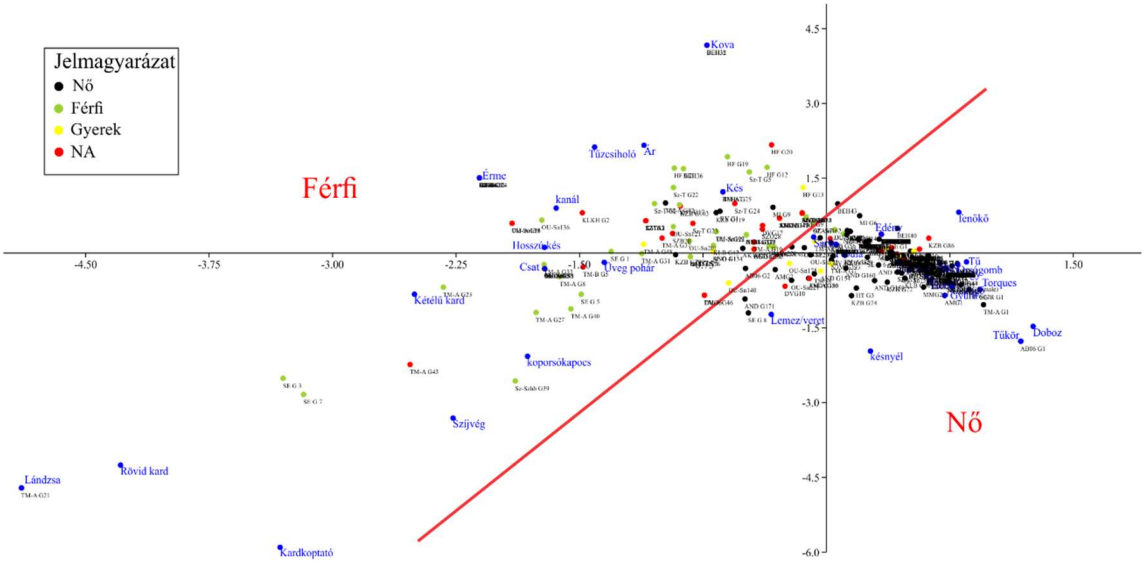

44. ábra: A temetkezések statisztikai neme szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

VI.2. Korrespondencia-vizsgálat és szeriáció

A vizsgálat alapját képező adatmátrix 477 egységből (temetkezés) és 389 változóból (tárgytípus) állt, amelyeket jelenlevő/hiányzó (presence/abesnce) formában vezettem be. Ehhez a kistáj temetkezései leletanyagának/tárgykategóriáinak egy megfelelő tipológiáját kellett kidolgoznom,[612] ahol a tipológia elsősorban a tárgykategóriák morfológiai sajátosságait vette figyelembe.[613] Bár – az apátfalvai temetkezőhely kronológiai sajátosságai miatt – nem tudtam teljes mértékben felhasználni Kujáni Yvett tipológiáját,[614] annak tanulmányozása a Vaday Andrea tipológiájához hasonlóan rendkívül

[612] lásd: I–VIII. tábla
[613] A kerámiaanyag tipológiája mindössze csak a kerámia morfológiai sajátosságait vette figyelembe, a díszítés mód és a mintasorok rögzítését a korai publikációk nem tették lehetővé-
[614] Kujáni 2016.

hasznosnak bizonyult. Az egyetlen tipológia, amelyet bizonyos kiegészítéseket követően teljes egészében át tudtam venni, az a Vitalie Bârcă[615] által javasolt gyöngy tipológia volt.

Egy kényszerű munkahipotézis alapján *a priori* módon ki kellett zárnom a vizsgálatból a gyöngyöket, mivel a korai munkák nem minden esetben tűntették fel azok alapanyagát, méretét és vagy színét. Ugyancsak alapból ki kellett zárnom a vizsgálatból, az 1–2. századi érméket, ugyanis azok hosszú időn keresztül népszerűnek bizonyultak a temetkezések jó részénél[616]. Hasonló képen ki kellett zárnom a kovakövete is, ugyanis azok önmagukban funkcionális kategóriák.

A temetkezéseknek ugyancsak a priori sajátossága, hogy azok egy jelentős hányadát újra felnyitották (45. ábra). Ez olyan szempontból befolyásolhatja a korrespondencia vizsgálatot, hogy sok olyan temetkezésre lehet számítani, amelyek kevés, ámde sok esetben egyedi tárgytípussal rendelkeznek,[617] amelyek „széthúzhatják" a vizsgálat polt-ját. A sajátos helyzet egyik megoldása abban rejlik, hogy kiküszöböljük ezeket az egyedi változókat/tárgytípusokat, azonban ez sok olyan temetkezés elvesztésével járna, amelyek ezt követően mindössze csak egy tárgytípussal kapcsolódnak az adatmátrixhoz. Ahhoz, hogy minél jobban lecsökkentsem ezeknek a temetkezéseknek az elvesztését, azt a megoldást választottam, hogy manuálisan zártam ki azokat az egyedi változókat, amelyek „széthúzták" a plot-ot.[618]

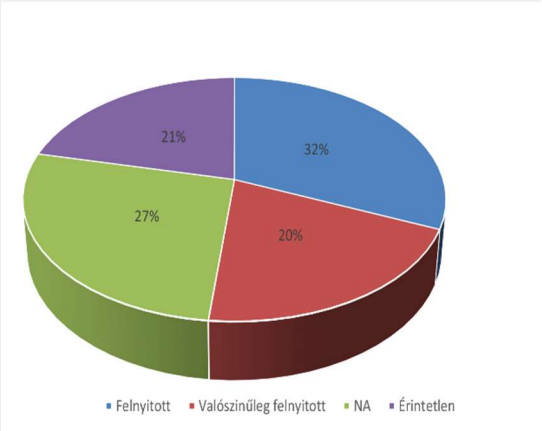

45. A vizsgált temetkezések újra felnyitása. (készítette Kapcsos Norbert)

[615] Bârca 2014a, 127. Lavinia Grumeza, Luciana Rumegă-Irimuș és Vitalie Bârcă által kidolgozott tipológia
[616] Istvánovits Eszter and Kulcsár Valéria is rámutattak, hogy hosszú időszakon keresztül használatban voltak. (Istvánovits–Kulcsár 1994, 70.)
[617] Azok az egységek (temetkezések) amelyek egyedi, vagy „nagy súlyú" változókkal (tárgytípusokkal) rendelkeznek a fő polt perifériájára kerülnek a korrespondencia-vizsgálatban. (Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 49).
[618] Az egyedi változok egyszeri előfordulásan nem befolyásolja jelentős mértékben a szeriációt. (Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 45).

VI.2.1. Női temetkezések

Azt követően, hogy kizártam azokat az egységeket (temetkezések), amelyek nem rendelkeztek egy változóval (tárgytípus) sem (null), vagy csak eggyel (single)[619] és ezt követően az „üres" változókat (null),[620] majd kizártam a munkahipotézis szerint az *a priori* módon meghatározott változókat, a női temetkezések szeriációja kezdetben 147 egységet (temetkezést) és 268 változót (tárgytípust) feltételezett. A korrespondencia vizsgálatban az egységek és változók parabola, vagy patkó (horse shoe) alakban való elrendeződése fejezi ki az elfogadható szeriációt,[621] és ahhoz, hogy a szeriáció elfogadható legyen, a Claus Kjeld Jensen és Karen Høilund Nielsen[622] által nyújtott útmutatót használtam a „kísérleti adatvizsgálatban".[623] A torzító tényezőként megjelenő egységek (temetkezések) és változók (tárgytípusok) kizárását követően a női temetkezések 106 egységéből és 186 változójából álló adatmátrixának alapján kirajzolódott a parabola-forma.[624] (46. ábra)

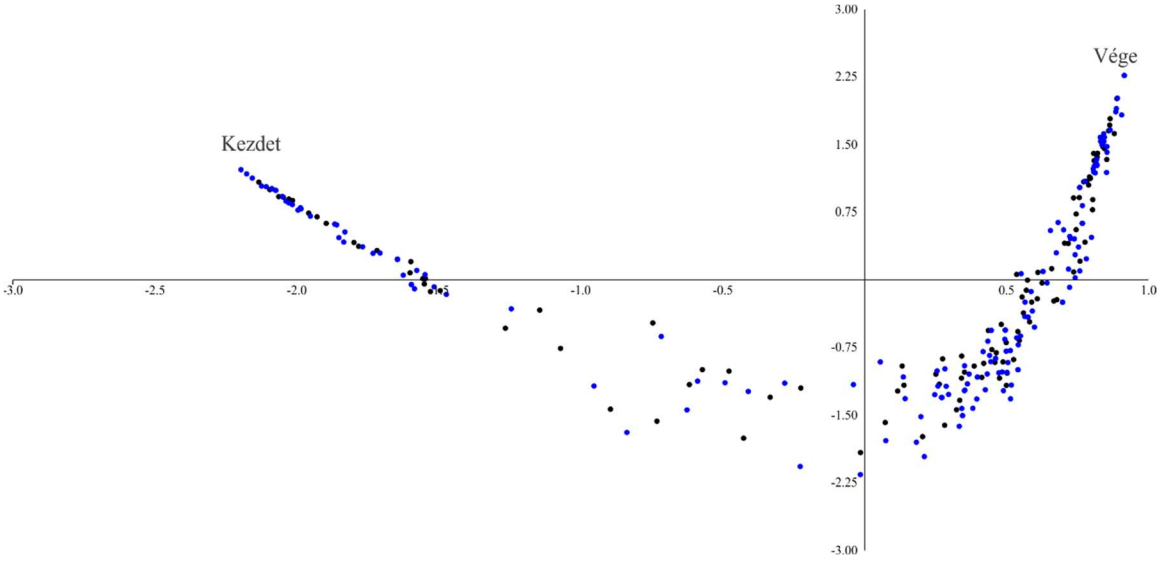

46. ábra: A női temetkezések CA eredménye (Fekete pont: egység – temetkezés; kék pont: változó – tárgytípus) (készítette Kapcsos Norbert)

[619] Leletanyag nélküli temetkezések.
[620] Női temetkezésekből hiányzó tárgytípusok.
[621] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 38.
[622] Jensen–Høilund-Nielsen 1997.
[623] A „kísérleti adatvizsgálat" fogalma azon torzító tényezők kiküszöbölését jelöli, amelyek torzítják az adatmátrixban (egységek és változók „táblázata") rejlő ideális parabola struktúrát. (Jensen–Høilund Nielsen 1997, 49).
[624] 51 manuális kiküszöbölést kellett végrehajtani ahhoz, hogy megkapjam a parabola struktúrát az adatmátrixban. (lásd: IX.2. függelék)

A női temetkezések relatív kronológiai sorozatában (szekvencia) 6 fázist lehet elkülöníteni a klaszterekben csoportosuló egységek és változók közötti hézagok alapján (47. ábra), bár a IV_F–V_F–VI_F fázisok közötti hiátus szinte csak alig érzékelhető.[625] A parabola forma kirajzolódását követően a szeriációt elfogadhatónak tartottam (48. ábra).

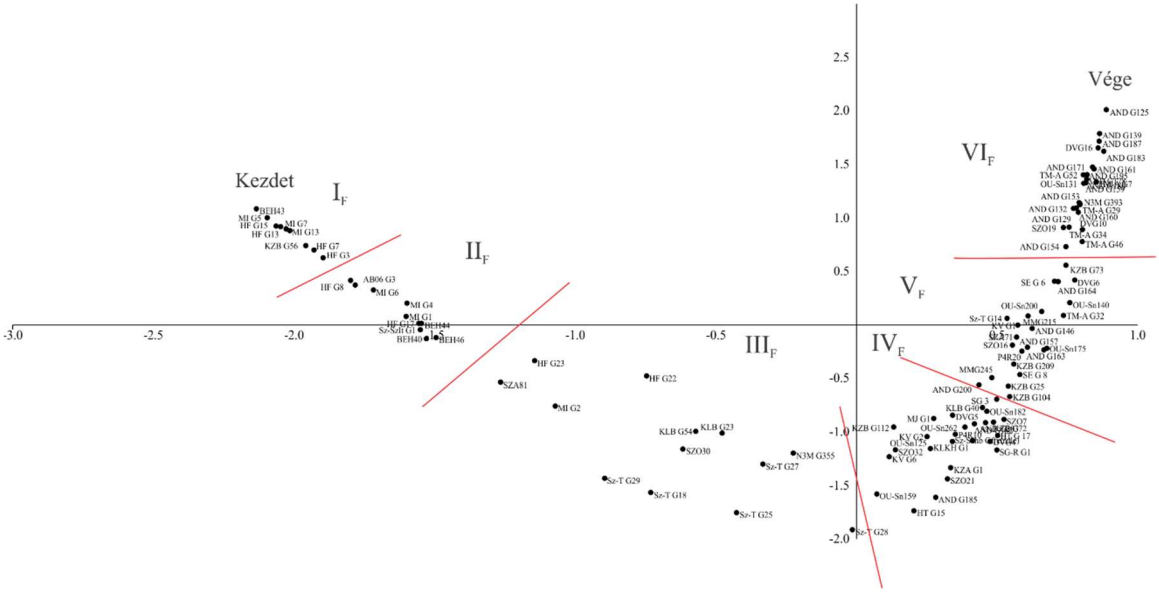

47.ábra: A női temetkezések CA eredménye és a fejlődési fázisok (Fekete pont: egység – temetkezés; kék pont: változó – tárgytípus) (készítette Kapcsos Norbert)

VI.2.2. Férfi temetkezések

A férfi temetkezések esetében ugyancsak kizártam azokat a temetkezéseket, amelyek egyetlen (single) változóval, vagy egy változóval sem (null) rendelkeztek, továbbá azokat a változókat, amelyek ezt követően „üresek" voltak (null), illetve az a priori módon meghatározott változókat. Ennek megfelelően a féri temetkezések kezdetben 69 egységet (temetkezés) és és 101 változót (tárgytípus) feltételeztek. A „kísérleti adatvizsgálat" előbbi módszerét – azaz a torzító tényezőként megjelenő egységek és

[625] A plotban mutatkozó „jelenség" magyarázata az adatmátrixban rejlő változás ritmusával magyarázható. Ahogyan az látszik is, a parabola aszimmetrikus formájú. A parabola „ferde szára" egy gyors változásra utal, ahol az előfordulások egymástól nagyobb távolságra helyezkednek el, míg a parabola vertikális szára egy lassú változást mutat, ahol az előfordulások közelebb vannak egymáshoz. (Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 48.). Ugyanakkor alapvetően ez egyben a kutatások aktuális stádiumát is tükrözik. Legalább három darab olyan „szarmata kori" temetkezőhely ismert, amelyek nagy sírszámmal rendelkeznek: Tápé-Malajdok A, Apátfalva Nagyút-dülő, Óföldeák-Ürmös. Olyan körülmények között is, hogy a temetkezések nagy részét újra felnyitották, jelentős az érintetlen temetkezéseknek a száma, amely azt jelenti, hogy a „gazdag" mellékletű temetkezések képesek a kisebb változások kimutatására is, míg a „szegényebb" mellékletű temetkezések közül lehet, hogy olykor csak néhány temetkezés utalhat nagyobb változásokra. (Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 44.).

változók kizárását – követően 28 egység és 86 változó alapján kirajzolódott a parabola forma (49. ábra).[626] Szemben a női temetkezésekkel a férfi temetkezések leletanyagának fejlődésében mindössze 5 fázist lehetett megkülönböztetni, két alfázissal a II_M, és V_M esetében (50. ábra). A korreszpondencia-vizsgálatban kirajzolódó parabola alapján elfogadtam a szeriáció sorozatát (51. ábra).

[626] A parabola forma 14 manuális kiküszöbölés után jelentkezett. (lásd: IX.2. függelék)

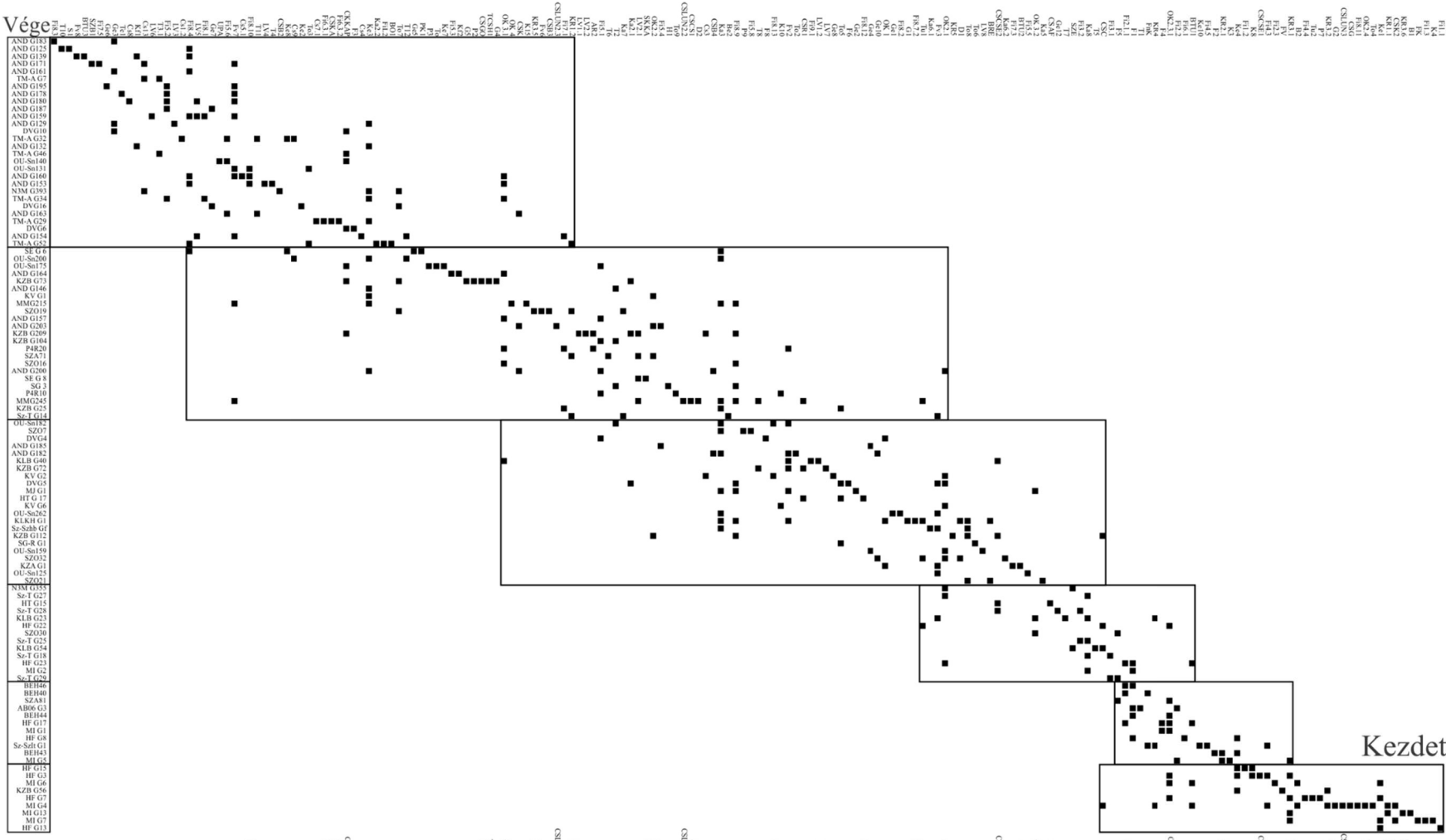

48. ábra: A női temetkezések szeriációja. (készítette Kapcsos Norbert)

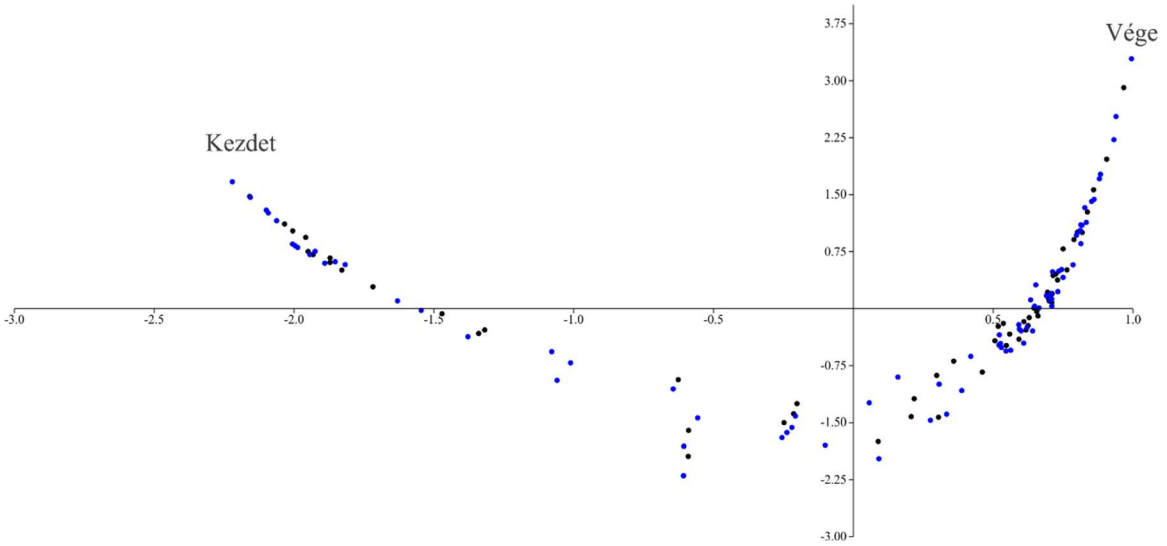

49.ábra: A férfi temetkezések CA eredménye (Fekete pont: egység – temetkezés; kék pont: változó – tárgytípus) (készítette Kapcsos Norbert)

VI.3. A sorozatok összehangolása

A vizsgálat a férfi és női temetkezések két különböző, egymástó független sorozatát eredményezte. Ahogy az megfigyelhető a sorozatokban elválasztható fázisok száma különbözik és azok terjedelme sem szükségszerűen azonos és egyidejű[627], azaz másszóval eltérőek és asszinkronok. Mindennek ellenére a két sorozat rendelkezik 37 db közös változóval (tárgytípus), amelyek a két sorozat összeillesztésénél hasznosak lehetnek (1. táblázat).

[627] Hasonló helyzetet írtak le a gotlandi késő vaskori és kora népvándorláskori temetkezéseknél is. (részletesen lásd: Rundkvist 2003, 27–29).

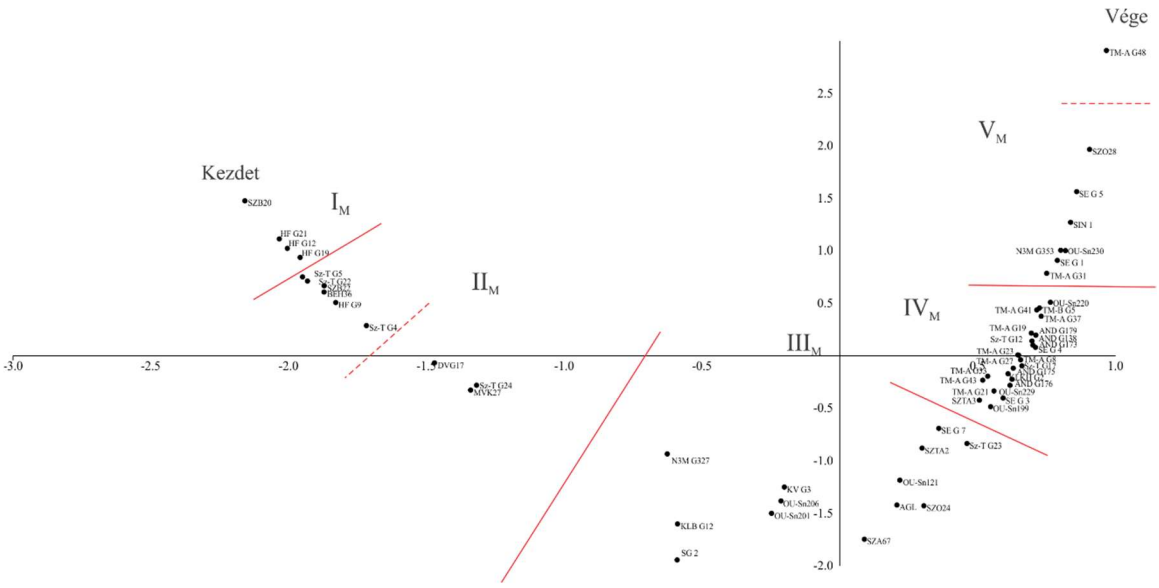

50.ábra: A férfi temetkezések CA eredménye és a fejlődési fázisok (Fekete pont: egység – temetkezés; kék pont: változó – tárgytípus) (készítette Kapcsos Norbert)

A két sorozat fázisainak tárgytípus kombinációi alapján (1. táblázat és 52. ábra), 5 főbb összevont fázist lehet elkülöníteni, ahol a VI fázist két alfázisra lehet osztani a férfi temetkezéseknél, illetve a női temetkezések két alfázisa, a IIa_M and Phase IIb_M voltaképpen azonos a férfi sorozat III_F and IV_F fázisaival. Az összeillesztés eredményeként Phase $I=I_F=Ø_M$; Phase $II=II_F=I_M$; Phase $III=III_F=IIa_M$; Phase $IV=IV_F=IIb_M$; Phase $V=V_F=III_M$; Phase $VI=VI_F=IV_M+V_M$ (Fig. 13, and 15/B). fázisokat lehet egymással megfeleltetni.

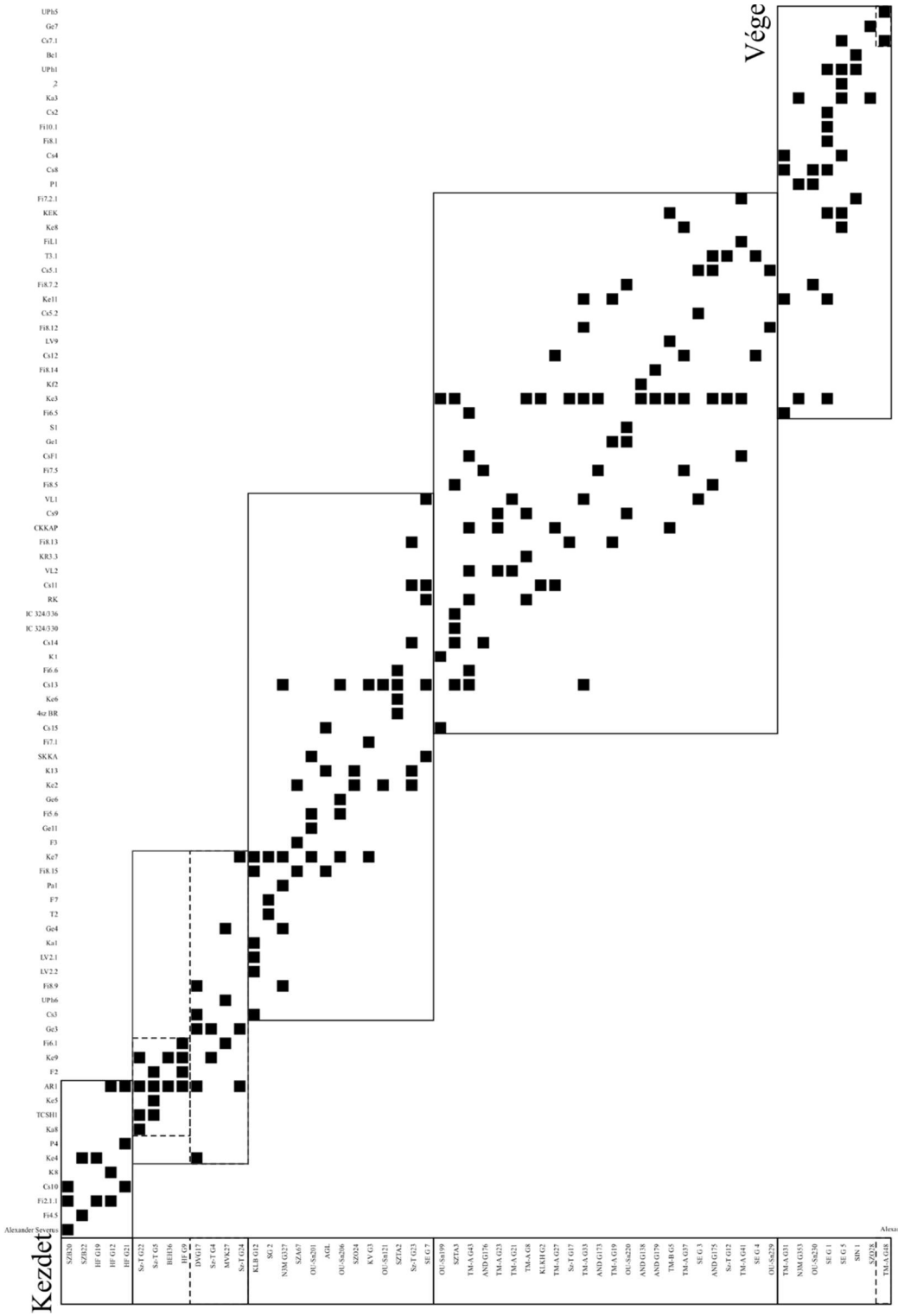

51. ábra: A férfi temetkezések szeriációja. (készítette Kapcsos Norbert)

VI.4. Abszolút kronológia

Ahhoz, hogy nagy vonalakban meghatározhassam a szinkronizált fázisok abszolút kronológiáját,[628] a legbiztonságosabb megoldást a „római" és „barbár" eredetű fibulák nyújtották [629]. (53. ábra) Amint az megfigyelhető, a sorozat egyes fázisai abszolút kronológiai kereteinek meghatározásánál jóformán csak a „római eredetű" fibulák azok, amelyek biztosabb fogódzót nyújtanak lévén, hogy a „barbár eredetű" fibulákhoz képest egy sokkal kidogozottabb kronológiával rendelkeznek. Ezzel szemben érdekes módon a „barbár eredetű" fibulák típusai sokkal tágabb kronológiai keretek között szóródnak.[630] (54. ábra)

	Brooches									Buckles					Bracelets		Knives				Pottery									Plates		Coffin clamps		Sickle	Strike-a-
	Fi4.5	Fi6.1	Fi2.1.1	Fi8.9	Fi5.6	Fi7.1	Fi8.13	Fi8.7.2	Fi8.1	Cs3	Cs13	Cs9	Cs5.1	Cs8	Ka8	Ka3	Ke4	Ke7	Ke2	Ke3	Ke8	K8	F2	Ge4	T2	F3	Ge1	Ge6	Ge7	Kf2	T3.1	LV2.1	LV2.2	CKKA	SKKA	S1	TCSH1
Phase IF	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Phase IM	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Phase IIF	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Phase IIaM	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Phase IIbM	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Phase IIIF	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Phase IIIM	0	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	1	1	0	1	0	0

[628] Míg a kronológia az egyik ténynek a másik után való következését jelenti, a fázisok a bennük rejlő összefüggések magarázatát is elősegítik. A kronológia itt a fázisok egymásutániságára utal. A fázis és a kronológia terminológiák használatának elméleti hátteréről lásd: (Goudsblom 2005, 205–208.)

[629] Bár a Makó-Igási járandói temetkezéseknek egy jelentős része rendelkezett C_{14} -es adatokkal, az nem volt elegendő az egész szeriáció sorozat abszolút kronológiájának megállapításához, mivel minden egyes fázisból további minták volnának szükségesek. Mindazonáltal, a rendelkezésre álló C14-es adatok megfelelő mértékben igazolták a szeriáció eredményeit, illetve a római fibulák kronológiai értékét az IF fázisból.

[630] Ami nem meglepő, amennyiben figyelembe vesszük, hogy mindegyik „barbár eredetű" fibula típus a variációk széles skálájával rendelkezik. Ezen fibula típusoknak a készítési technológiája olykor elég egyszerűnek tekinthető, amely részben magyarázatot adhat a morfológiai jegyekben megmutatkozó magas változatosságra. (Kapcsos 2019b, 56. 34. jegyzet) és ez jelentősen megnehezítette a korábbi – „római eredetű" fibulákhoz hasonlóan pontos – tipo-kronológiáknak a kidolgozását.

Phase IVF	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Phase IVM	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0		
Phase VF	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1	1	1	1	0	1		
Phase VM	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0		
PhaseVIF	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	1	0	1	1	0	1	0	0	1	0	1	0		

1. táblázat: A fázisok tárgytípus kombinációja. (készítette Kapcsos Norbert)

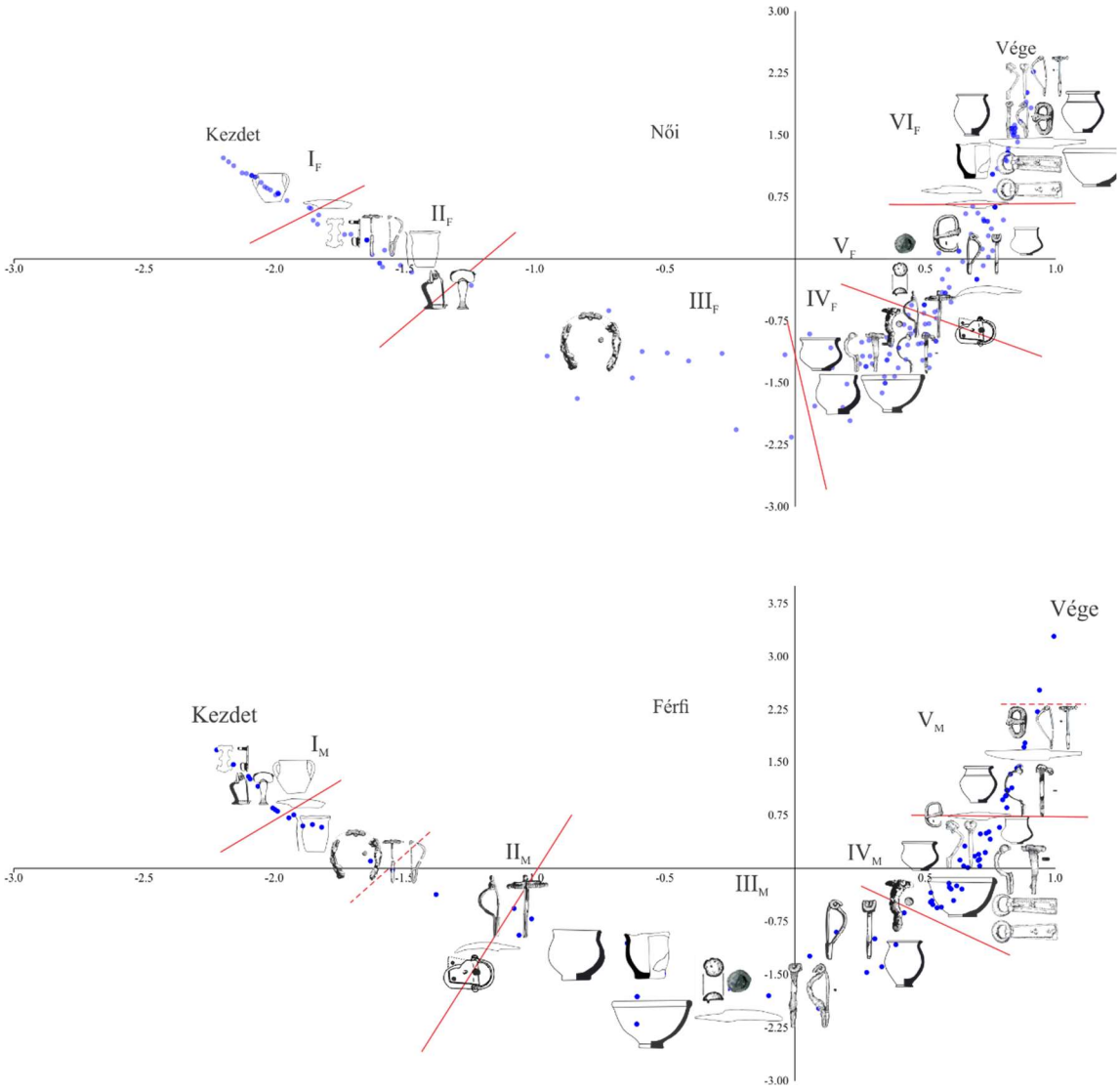

52. ábra: A sorozatok fázisainak tárgytípus kombinációi. (készítette Kapcsos Norbert)

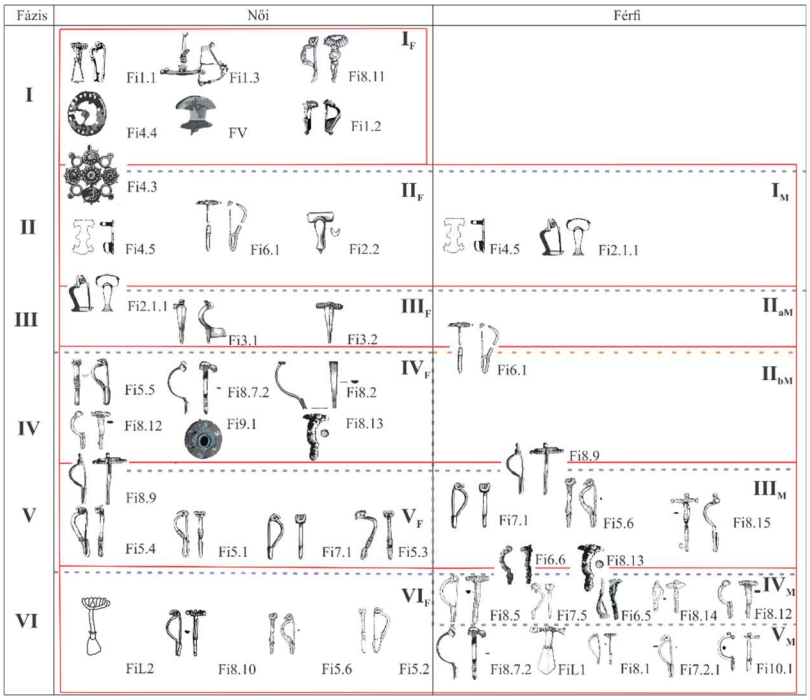

53. ábra: A fázisok megfelelő fibulakészlete. Piros vonal: összehangolt fázisok közötti határ. Kék szaggatott vonal: női és férfi sorozatok fázisainak határa. Narancssárga szaggatott vonal: alfázis határok. (készítette Kapcsos Norbert)

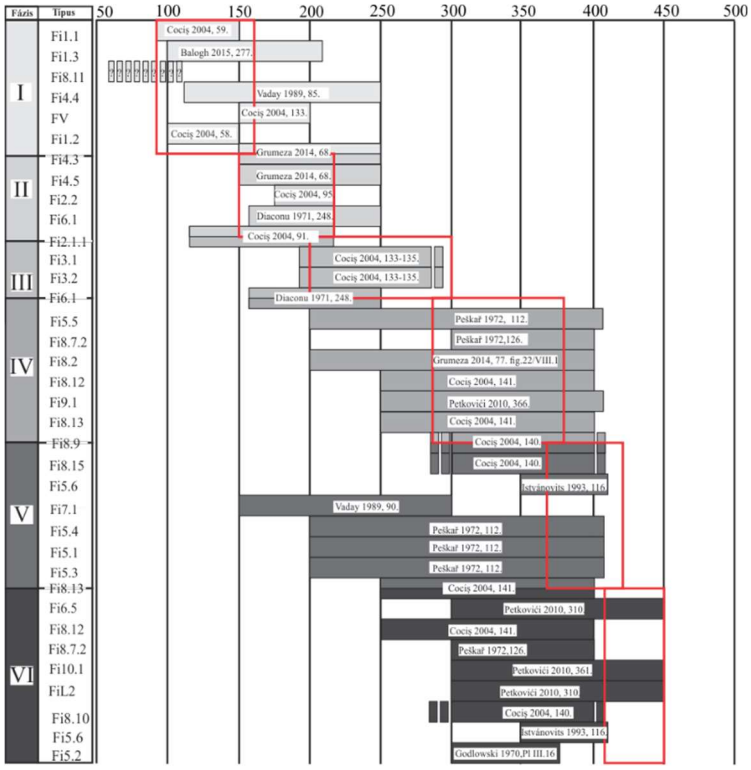

54. ábra: A fázisoknak megfelelő fibulák kronológiája. (készítette Kapcsos Norbert)

I. Fázis – az 1-2. század fordulója és a 2. század közepe, vagy a 60' évei közötti időszak

Az I fázis egyik legkorábbi datáló eleme az 1 század végére és a 2 század első felére keltezhető (54. ábra) trapézlábú, erősprofilú fibula (43. ábra, Fi1.1), amely többnyire megfelel a 2 század első felére keltezhező Cociș 8a9 típusú erős profilú fibulával (53. ábra, Fi1.2).[631] Az I fázisba tartozó Fi1.3-as típus (53. ábra.) elég egyedi darabnak tekinthető és a többnyire a 2 századra való keltezése[632] is elég bizonytalan (54. ábra), azonban az FV típus, vagy az úgy nevezett „Viktovál" típusú fibula (53. ábra. FV) már a 2. század második felére keltezhető (54. ábra) Egy kifejezetten érdekes típusnak számít az Fi8.11-es típus, amelynek morfológiai sajátosságaiban a késő La Tène peiódus fibuláinak hegyei köszönnek vissza, bár a keltezése mindennek ellenére bizonytalan marad.[633] A 2. század második felére és a 3. század első felére keltezhető (54. ábra) Fi4.3-as típusú emailos fibula (53. ábra) tűnik annak az átmeneti típusnak, amely egyaránt megtalálható úgy az I mint a II fázisokban is.

II. Fázis – A 2. század közepe, vagy annak 60-as évei és a 3. század első két évtizede közötti időszak

A II. Fázis kronológiai kereteinek meghatározásánál elsősorban a 170 és 220 közé keltezhető Fi2.2-es típus (53. ábra), a 160 és 250 közé keltezhető (54. ábra), úgy nevezett „Dák típusú" kéttagú, aláhajlított lábú Fi 6.1-es típusú fibula, valamint az Fi2.1.1-es térdfibulák (53. ábra) tekinthetőek relevánsnak, ahol az utóbbit Hadrianus uralkodása és a 2. század közepe és a második század vége és a 3. század eleje közötti időszakokra

[631] Cociș 2004, 57–58.

[632] Balogh Csilla észrevételeinek megfelelően (Balogh 2015, 277.), azonban ahogyan az ő maga is említette a makói fibula rendkívüli hasonlóságokat mutat az úgy nevezett Okorág típusú fibulákkal is, amelyek keltezése már az 1 század végétől feltételezhető (Maráz 2008, 86).

[633] Balogh Csilla a darabot T fibulaként azonosította, azt a 3. század közepe körülre keltezve (Balogh 2015, 275), mindaztonáltl a morfológiai sajátosságai nagy mértékben emlékeztetnek a Rustoiu 7-es (Rustoiu 1997, 40–41) és a Zirrra 46-os (Zirra 2017, 75–79.) típusokra a késő La Tène időszakából, bár a pontos analógiák ismeretének hiányában ezt a feltételezést igen nehéz megerősíteni.

kelteznek.[634] A fázis kronológiai kereteit látszanak igazolni az úgy nevezett „Szarmata típusú" csatok is, amelyeket a 2. század végére és a 3. század elejére kelteznek.[635]

III. Fázis – a 3. század eleje és a 3. század utolsó két évtizede.

Az Fi2.1.1-es és az Fi6.1-es fibulák továbbra is jelen vannak a III. fázisban, illetve a 2. század végére és a 3. század utolsó harmadára keltezhető[636] Fi3.1-es és Fi3.2-es ú.n. „szarmata típusú" fibulák úgy tűnik ennek az időszaknak a jellegzetes darabjai.

IV. Fázis – a 3. század vége és a 4. század vége közötti időszak

A fibula anyagnak a rendkívüli változatossága tekinthető a fázis egyik jellegzetességének, de ez esetben már többnyire a „barbár típusú" fibulák kerülnek túlsúlyban, amely rendkívül megnehezíti a fázis pontosabb datálását. AZ egyik legbiztosabb keltező elem az Fi.9.1-es dobozfibula (Fi.13), amelyet a 3. század közepe és a 4. század vége közé kelteznek (53. ábra). A fázis kronológiai keretének eleje tovább szűkíthető a Po6-os típusú – 3 századra keltezhető[637] – üvegszálrátétes üvegpoharak segítésével (55. ábra), valamint a már korábban is említett Fi6.1-es fibula segítségével (53. ábra). A periódus egyik reprezentatív fibulatípusa az Fi8.9-es típusú – ún. „Bügelknopffibeln" – fibula (53. ábra), amelyet a 3. század vége és a 4. század vége közötti időszakra kelteznek, azzal a megjegyzéssel, hogy az 5. században továbbra is előfordulnak.[638] Továbbá, ahogy megfigyeljük a típus egy átmeneti darabot képvisel a IV és az V fázisok között.

V. Fázis – a 4. század utolsó harmada és az 5. század első két évtizede közötti időszak

A fázis kezdetét a már korábban is említett Fi8.9-es típusú fibulák jelölik, míg további számtalan típusú egy, vagy többtagú alá, vagy oldalt hajlított lábú fibula jellemzi ezt az időszakot, amelyek keltezése igen bizonytalan (53. ábra és 54. ábra). Az egyik némileg biztosabban keltezhető fibula az Fi5.6-os típusú, egytagú aláhajlított lábú fibula, amelyet

[634] Cociș 2004, 90. Azzal a megjegyzéssel, hogy a Tiszaföldvár-Téglagyáron előkerült öntőminták alapján (Vaday 2005, 158; lásd még: Kőhegyi–Vörös 2011, 374) a térdfibulákat a Barbaricumon belül is készítették (reprodukálták). A keltezésben megmutatkozó nehézségek mellett egy igen érdekes kérdést jelent, hogy vajon a korai fázisokban a „római eredetű" fibulák a magas státussal rendelkező személyek számára presztízstárgyként voltak-e értékelhetőek, amiért a későbbiekben ezeket imitálták. (A témában lásd tovább: Miller 2006, 89.) A kérdés természetesen további vizsgálatokat igényel.
[635] Istvánovits–Kulcsár 2002, 97.
[636] Lásd még: Cociș, Bârcă 2014.
[637] Löffler –Borsódi 2019, 71.
[638] Grumeza 2014, 76.

Istvánovits Eszter a 4. század közepe körüli és az 5. század eleje közötti időszakra keltezett. A fázis ezen időszakra való keltezését sugallja a Kiszombor B temető 209-es temetkezésének félkörös keresztmetszetű, kör alakú bronz flitterei, amelyek az Untersiebenbrunni női temetkezés aranyflittereivel mutatnak hasonlóságot.[639]

VI. Fázis – az 5. század első évtizedei és az 5. század közepe, vagy annak 60-as évei (és talán némileg később)

Ezt a fázist a „barbár eredetű" fibulák típusainak még változatosabb jellege jellemzi (53. ábra), viszont sajnálatos módon ezek mindegyike csak széles kronológiai határok közé helyezhető. Az Fi10.1-es hagymafejes fibulája elég szélesen keltezhető a 4. század folyamától egészen az 5. század első feléig, viszont a fázis keltezése némileg leszűkíthető az ú.n. Kowalk, vagy Straume IA típusú üvegpoharak segítségével, amelyeket többnyire a 4. század vége és az 5. század elsőnegyede közé kelteznek,[640] bár hozzá kell tenni, hogy az 5. század közepéig használatban maradnak.[641] A negyszögeletes szíjszorító lemezzel rendelkező ovális testű csatok (55. ábra) Vaday Andrea megfigyelései alapján[642] a hunkor jellegzetes darabjainak tekinthetőek, amely valamelyest támogatja az üvegpoharak által feltételezhető keltezést. Az Apátfalva-Nagyút-dűlő 159-es temetkezésének háromtagú, félgömbös bronz lemezei/flitterei (55/B ábra) kísértetiesen emlékeztetnek az untersiebenbrunni női temetkezés aranyból készült, háromtagú, félgömbös lemezekre/flittereire,[643] amely igazolni látszik a fentemlített tárgyak alapján sejthető keltezést. Az 5. század közepét is meghaladó keltezés abból a szempontból is megállhatja a helyét, hogy az utolsó két fázisra jellemző (Cs 13, Cs14, Cs 15) csattípusok[644] és késtípus[645] (Ke3) a későbbi gepidakori temetkezőhelyek leletanyagában is előfordulnak.

[639] Tejral 2011, 163.
[640] Kapcsos 2018, 145–146.
[641] Bóna–Szabó 2002, 240–241.
[642] Vaday 1989, 68–69. Lásd a VI. fázist az Fig. 55.
[643] Tejral 2011, 163.
[644] Nagy 2005, 161. Abb. 22
[645] Nagy 2005, 153. Abb. 17

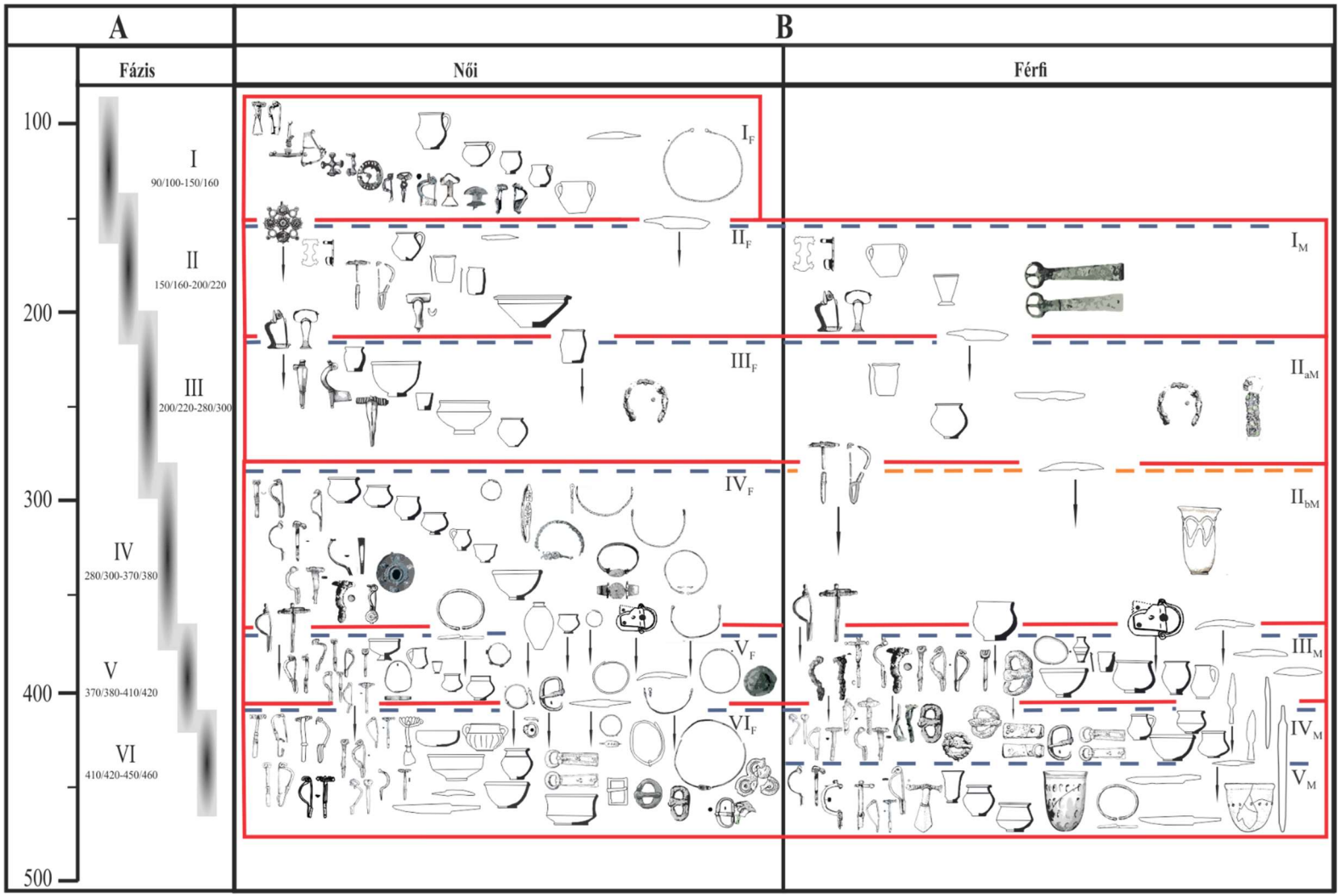

55. ábra: A fázisok válogatott tárgytípusai. Piros vonal: összehangolt fázisok közötti határ. Kék szaggatott vonal: női és férfi sorozatok fázisainak határa. Narancssárga szaggatott vonal: alfázis határok. (készítette Kapcsos Norbert)

VI.5. Néhány észrevétel az eredmények értékeléséhez

Mielőtt feltétel nélkül elfogadnánk a vizsgálat eredményeit, mindenképp szükségszerűnek látom bizonyos szempontok figyelembevételét:

1. Ahogyan azt már említettem a temetkezések nagy többsége – függetlenül az azok mögött húzódó motivációktól – újra felnyitáson esett keresztül, amely számtalan módon befolyásolhatja az eredményeket. Szinte képtelenség megmondani, hogy melyek voltak azok a tárgyak, amelyeket rendszerint kiemeltek a beavatkozások folyamán, vagy, hogy egyáltalán létezik-e egy ismétlődő mintázat, vagy szabályszerűség emögött. Ezt annyit tesz, hogy minden egyes újra felnyitott temetkezés helyét a sorozatban a „fennmaradt" tárgyak határozzák meg, amelyek egyaránt utalhatnak, vagy sem a temetkezés megfelelő keltezésére. Egy másik esetleges szempont alapján felmerülhet, hogy a kiemelt tárgykát újra használtak, amely alapján egy tágabb keltezés is feltételezhető. A felnyitások gyakorisága rendkívüli változatosságot mutat, úgy temetkezőhelyenként, mint területenként, vagy periódusonként, amely – az újra felnyitott temetkezések arányának megfelelően – relativizálhatja egy-egy fázis kiterjedését. Még ha egy adott temetkezése a közös tárgytípusok (változók) alapján, egy bizonyos fázisba is sorolható, időnként annak pontosabb kronológiai helyzetét érdemesebb megvizsgálni a teljes leletegyüttes szemszögéből, mivel a tárgytípusok (változók) súlya a vizsgálatban nem azonos, gyakoriságuk függvénye szerint léteznek „nehezebbek" vagy „könnyebbek" is.[646]

2. Jóformán csak szerencsés esetekben fordul elő, hogy egy bizonyos tárgytípus csak egy periódusban forduljon elő. Ezekben az esetekben, többnyire egyedi darabokról van szó. A legtöbb tárgytípusra érvényesnek tűnő szabály szerint azok fokozatosan jelennek meg, egyre nagyobb gyakorisággal, majd fokozatosan csökkenve eltűnnek és ennek ritmusa tárgytípusonként változik, nem azonos. A példának okáért egy bizonyos fibulatípus „élettartama" nem azonos egy adott edénytípus „élettartamával" még akkor sem, ha egy adott időszakban jelen is voltak egymás mellett. Ez – életszerű módon – a tárgytípusok párhuzamos és egyben aszinkron fejlődésére utal,[647] amely azt jelenti, hogy egy adott fázis kezdete nem jelenti szükségszerű módon az előtte levő fázis végét, a kettő kezdetének és végének „határai" egymással fedésben vannak (55/A. ábra). Feltehetően a divatban

[646] Jensen–Høilund-Nielsen 1997, 49.
[647] Ahogyan arra Sebastian Brather is rávilágított. Lásd: Brather 2006, 41.

megmutatkozó változás ritmusa közösségenkét eltért egymástól és azt eltérő tényezők befolyásolhatták.

3. A – szükségmegoldásból – kronológiai referenciapontokként használt fibuláknál további szempontokat is érdemes szem előtt tartani. A „római eredetű" fibulák esetében többnyire a Sorin Cociș tipológiáját alkalmaztam. Sajnos a vizsgálatba bevont fibulák pontos eredete ismeretlen, így hát el kellett fogadnom azt az előfeltevést, miszerint a vizsgált kistáj a Maros völgyén keresztül közvetlen összeköttetésben állt Dacia provinciával, így a kistájból előkerült darabok keltezése nagy vonalakban összhangban állhat a daciai darabokkal. További (ön)kritika megfogalmazásaként érdemes szem előtt tartani, hogy a „római eredetű" fibulák „élettartama" a Barbaricumban eltérhet a Római Provinciák azonos fibuláitól, az akár sokkal hosszabb is lehet, tovább- - ahogy már említettem – nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy ezeket imitálhatták is.

4. Sajnos egyes rendkívüli kronológiai értékkel bíró temetkezések – Sânicolau-Mare-Selište G7, Óföldeák-Ürmös G168/OU_Sn-221, Apátfalva-Kossuth Utca, Arad-Micalaca G1 és 2, és Tápé-Lebő, Periam-Tizedszerű, valamint Makó-Bahnhofsbrunnen szeparált temetkezései – mint túl sok egyedi tárgytípussal rendelkeztek, ezért nagy mértékű torzulást eredményeztek az adatmátrix plotjában, így a kísérleti adatvizsgálat alkalmával ezek ki lettek zárva. Ez kronológiai szempontból nagy veszteséget jelent, ugyanis a szobán forgó temetkezések jelölik az egész vizsgált időszak kezdetét és végét.

5. Külön érdekes vetületét képezi a vizsgálatnak az Istvánovits Eszter and Kulcsár Valéria által is megfigyelt jelenség,[648] miszerint az első (korai) fázisban a férfi temetkezések gyakorlatilag ismeretlenek, alig csak a második fázistól kezdve lesznek „láthatóak régészeti szempontból" és mindvégig alul reprezentáltak maradnak az utolsó két fázisig.[649]

6. A javasolt kronológiai-rendszer – értelemszerűen – mindössze a vizsgált kistájara alkalmazható, annak eredményeit nem lehet más régióra, vagy az egész Barbaricumra

[648] Az ú.n aranyhorizont jellegzetes arany tárgyai szinte kivétel nélkül női temetkezésekben fordulnak elő (Istvánovits–Kulcsár 2001, 22), a férfi temetkezések alig ismertek és azok leletanyaga is általában rendkívül szerény (Istvánovits–Kulcsár 2018, 249; Farkas 1998, 78). Lásd még a Makó-Igási-járandó, Békéssámson-Erdőháti halom és Hódmezővásárhely-Fehértó temetkezőhelyeit. A jelenség különös figyelmet érdemel a továbbiakban.

[649] Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az utolsó két fázisból – legalább – három nagy temetkezőhely ismert úgy, mint Tápé-Malajdok, Óföldeák-Ürmös és Apátfalva-Nagyút-dűlő.

kiterjeszteni. Más kistájak esetében a fázisok kronológiai kiterjedése eltérhet, vagy egyesek teljes mértékben hiányozhatnak is.

VII. Kísérlet a késő császárkori és hunkori társadalom rekonstruálására

VII.1. A késő császárkori és hunkori települések társadalomrégészeti elemzése

A kistáj késő császárkori és hunkori társadalmának/társadalmainak rekonstruálásához a temetkezőhelyek mellett az egyidejű települések társadalomrégészeti értékelése sok támpontot nyújthat. Azonban ez számtalan nehézségbe ütközik kezdve attól, hogy bár a szakirodalom által ismert települések, vagy településstruktúrák meghaladják a temetkezőhelyek számát, azonban azok közlésének[650] mértéke már jóval alulmúlja a temetkezésekét. Továbbá folyatni lehet azzal, hogy a temetkezőhelyekhez képest a települések keltezése rendszerint sokkalta szélesebb kronológiai keretek között lehetséges, így összehangolásuk sok esetben problémákba ütközhet. Ezekhez hozzáadódik az a tény is, hogy csak rítka esetben volt lehetőség az állatcsontanyag arheozoológiai vizsgálatára, amely a létfenntartással és a termeléssel kapcsolatos kérdések megválaszolásához biztosabb fogódzót tudna nyújtani. Mindezek alapján, csak egy általános és vázlatos társadalomrégészeti értékelésre vállalkozhatok, amely a temetkezések vizsgálatához képest előre bocsájtható módon, sokkal kiegyensúlyozatlanabb lesz.

VII.1.1. Épületek, telepstruktúrák, településszerkezet és termelőgazdálkodás nyomai

Az adatbázisban felgyűjtött települések közül csak néhány olyan ismert, ahol a lakóházként értékelhető épületek méreteiről (56. ábra) pontos adatokkal rendelkezek.[651] A rögzített településekről kizárólag egyosztatú, lekerekített sarkú téglalap alakú, földbemélyített épületek ismertek, azonban újabb feldolgozások felszíni épületekről is beszámoltak,[652] amelyek igaz ugyancsak egyosztatúak. Az alapterületük átlaga 10.47m^2-körül mozog, a 15m^2-t csak ritka esetben haladják meg, amely alapján a funkciójukat tekintve elsősorban lakóházakra lehet gondolni.[653] Az egymáshoz közel fekvő kisméretű

[650] Ehhez hozzáadódik az is, hogy a Gyoma 133-as lelőhely császárkori településéhez (Vaday 1996.) hasonlóan összetett – köztük zooarchaeológiai és pollenvizsgálati – módszerekkel, szisztematikusan kutatott teleppublikáció mindezidáig még nem született a kistáj területéről.
[651] A 2019 elején lezárt adatbázisban A Walter Dorottya által feldolgozott Kiskundorozsma-Vöröshomok (Walter 2021a) csak jelzett lelőhelyként szerepel, az adatokat nem volt módom aktualizálni. Hasonló a helyzet a Sztankovánszki Tibor által feldolgozott Makó-Igási Járandó 33. lelőhellyel (Sztankovánszki 2017.).
[652] Az adatbázisban nem szereplő lakóépületeknél lásd még: Walter 2021b.
[653] Kivételt lásd Arad-Bariera B05, cx 30 és 56

lakóépületek lakóinak egymáshoz való viszonya nehezen tisztázható. Azaz amennyiben egy kis méretű lakóépületet használó közösség családnak tekinthető, akkor az esetlegesen csoportokban jelentkező lakóházakat használó közösséget, meg lehet-e feleltetni egy kiterjesztett, vagy nagy családdal?[654] Ennek eldöntésében segítséget nyújthat, ha a lakóházak egy-egy csoportját árok övezi, vagy választja el más lakóépületektől, vagy azok csoportjától,[655] ugyanis az árkokkal lehatárolt terület adott esetben a helyhez köthető identitás kifejezésében is szerepet játszhatott.[656]

A lakóházakon belüli tüzelőberendezés, esetleg kemence az esetek többségében nem ismert. Kivételt képez ez alól a Szeged-Tápé Széntéglaégetőn feltárt 4-es és 8-as lakóház, ahol a lakóházhoz tartozó kemencét sikerült kibontani,[657] A lakóházak tájolása rendszerint ÉNy-DK-i, vagy ÉK-DNy-i (K-Ny-i irányhoz közeli), amelyet az uralkodó széliránytól kezdve, a nap természetes fénye és hője hasznosításán keresztül számtalan más tényező befolyásolhatott.[658] Ami viszont releváns lehet, hogy egyazon településen belül a lakóházak tájolása rendszerint megközelítőleg azonos. A kérdéses épületek közül többnyire a hosszanti tengely mentén elhelyezett egy-egy cölöp által tartott nyeregtetős szerkezet, esetleg egy vagy két központi cölöppel rendelkező sátortetős szerkezet a jellemző.[659] Ezt figyelembe véve az eltérő méret és szerkezet, eltérő funkcióra is utalhat, amely az Arad-Barieră B05-ös lelőhely esetében lehet fontos, ahol a cx30 és cx56 objektumok esetében a lakóépülettől eltérő funkció is felmerülhet, tekintve az objektumoknak a többitől eltérő, kisebb alapterületét és szerkezetét.[660]

---

[654] Walter 2021b, 44.

[655] Lásd például a kistájtól északra fekvő Nagymágocs-Paptanyán feltárt települést: Walter 2021b, 54. 2. tábla.

[656] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Siklósi 2010, 315.

657 Vörös 1992, 27. További 3 lakóházhoz tartozó kemence ismert Szeged-Kiskundorozsma Nagyszékről (Szalontai–Tóth 2000, 62.) A korábbi időszakokhoz képest eltérő, kemencével rendelkező lakóházak előzmény nélküli feltűnését egy új népesség megjelenésével is összefüggésbe hozták az Alföldön a késő császár- és/vagy a hunkor folyamán, vagy legalábbis egy külső kulturális hatással (Gindele 2019, 226.). Ami könnyen meg is állja a helyét, bár érdemes lehet számításba venni a korszakot közvetlenül megelőző hirtelen lehűléshez (I.2 fejezet) való alkalmazkodás lehetőségét is.

[658] Az adott település topográfiai adottságaihoz való alkalmazkodás, a korábbi lakóépületek tájolása és az általuk addigra kialakított rendszer stb.

[659] Jelen esetben még kérdéses, hogy a két szerkezeti megoldásnak van-e kronológiai relevanciája?

[660] Kérdéses, hogy ez összefüggésbe hozható-e a cx_56-os objektumból előkerült orsógombokkal, és az épületnek egy esetlegesen speciális, termelőgazdálkodásra (fonás) utaló funkcióját takarhatja. (lásd: Grumeza et. al 2013, 122. Pl.XII)

Lelőhely	Obj. szám	Keltezés	Ház típus	Tüzelő berendezés	Alapterület	Irodalom
Arad-Barieră B05	15	4.	földbemélyített	Nincs	10.8	Grumeza et al. 2013, 15.
	22	4.	földbemélyített	Nincs	10.8	Grumeza et al. 2013, 15.
	27	4.	földbemélyített	Nincs	9.5	Grumeza et al. 2013, 15.
	30	4.	földbemélyített	Nincs	4.75	Grumeza et al. 2013, 15.
	56	4.	földbemélyített	Nincs	6.4	Grumeza et al. 2013, 15.
	57	4.	földbemélyített	Nincs	9.45	Grumeza et al. 2013, 15.
	61a	4.	földbemélyített	Nincs	9.25	Grumeza et al. 2013, 15.
Makó Igási járandó 33	14	2-4.	földbemélyített	Nincs	15.95	Sztankovánszki 2017, 105.
	15	2-4.	földbemélyített	Nincs	10.5	Sztankovánszki 2017, 105.
	19	2-4.	földbemélyített	Nincs	16.63	Sztankovánszki 2017, 105.
	45	2-4.	földbemélyített	Nincs	14.5	Sztankovánszki 2017, 105.
	58	2-4.	földbemélyített	Nincs	11.99	Sztankovánszki 2017, 105.
	74	2-4.	földbemélyített	Nincs	8.32	Sztankovánszki 2017, 105.
	86	2-4.	földbemélyített	Nincs	16.18	Sztankovánszki 2017, 105.
	105	2-4.	földbemélyített	Nincs	7.48	Sztankovánszki 2017, 105.
	128	2-4.	földbemélyített	Nincs	15.19	Sztankovánszki 2017, 105.
Németság (Șagu) A1_1	29	4-5.	földbemélyített	Nincs	7.19	Kapcsos 2017, 19.
Szeged-Algyő	H1	4-5.	földbemélyített	Nincs	12.24	Kőhegyi–Vörös 1991, 90.
Szeged-Tápé Széntéglaégető	4	4-5.	földbemélyített	Van	8.64	Vörös 1992, 27.
	6	4-5.	földbemélyített	Nincs	9.45	Vörös 1992, 27.
	8	4-5.	földbemélyített	Van	4.84	Vörös 1992, 27.

56. ábra: A kistáj lakóépület típusainak sajátosságai. (készítette Kapcsos Norbert)

Mindezidáig a – kistájhoz közel található – Szatymazon feltárt[661] többosztatú, nagy alapterületű, összetett csölöpvázas szerkezetű felszíni épület nyomai – tudomásom szerint – a kistájról nem ismertek[662]. Ez azért lényeges, mivel a nagyméretű épületek esetén legyen

[661] Béres 2006.

[662] Fontos megemlíteni, hogy a települést és a csölöpvázas épületet tágan, a 2–4. századra keltezték, ezen belül is a 2. század végét – 3. századot valószínűsítették leginkább (Béres 2006, 200.), így elképzelhető, hogy sokkal korábbi, mint az általam tárgyalt időszak.

szó lakóépületről – amely lakójának társadalmi státusára utalhat[663] –, vagy közösségi épületről, ezeknek úgy a megléte, akárcsak a hiánya társadalomrégészeti szempontból jelentőséggel bírhat. A lakóházak kis mérete egyrészt arra utal, hogy azokat feltehetőleg egy-egy kisebb közösség (család, család bizonyos tagjai?) használhatta, másrészt pedig, hogy a mindennapi tevékenység színhelye a szabadban feltételezhető, amely kapcsán a közösségi épületek hiánya mellett ez azt sugallja, hogy fontos szerepet kaphatott egy-egy településen belül annak – esetleges – közösségi tere, amelynek elsődleges funkciója a társadalmi integráció elősegítésében nyilvánulhat meg.[664]

A lakóházaktól eltérő funkciójú épületek kapcsán a kistáj településeinél feltűnő módon a korábbi korokhoz képest a késő császárkortól nagyobb gyakorisággal jelennek meg az ún. füstölő-gödrök[665] (57. ábra). Ezek kapcsán felmerülhet a korábbi korszakokhoz képest kevésbé gyakori[666] (?), feltehetően állathústartósításra alkalmas technológia megjelenése, amely egyúttal kérdéseket vethet fel a felől, hogy ez utalhat-e a termelőgazdálkodásban mutatkozó változásokra is? Az adatbázisba felgyűjtött publikációk alapján füstölő-gödrök főként a 3–4. századoktól keltezhető településekről[667] kerültek elő és legtöbbjük a késő császárkori és hunkori periódusra tehető. Településszerkezeti szempontból – bár a megfelelő következtetések levonásához elegendő mennyiségű nagy felszíni ásatás térképe nem ismert – úgy tűnik, hogy a füstölőgödrök nagyobb eséllyel kerülnek elő a települések periférikus részeiről, mint azok „középpontjából"[668], amely egyrészt szabályszerűségre is utalhat, másrészt pedig arra is, hogy bizonyos településeken belül, adott esetben speciális funkciót betöltő településrészeket feltételezhetünk.

[663] Siklósi 2010, 42. Itt gondoljunk csak a Vindobona és Brigetio előteréből fekvő limestől északra feltárt elit hatalmi központ épületeire. (Krekovič 2005, 295; Varsik–Kolnik 2013.)
[664] Wason 1994, 134.
[665] Ásatásokon jellemző módon két, kiégett falú kürtővel egybekötött gödör. (lásd: Vaday 1996, 102. Fig. 26.
[666] Lásd Makó-Dáli ugar M43-38. 2-3 századi lelőhely füstölő-gödreit. (Benedek-Bene–Benedek 2015.)
[667] További füstölő-gödör említése ismert Sándorfalva-Eperjesen feltárt településről (Kőhegyi,Vörös 1992, 108. 48. jegyzet)
[668] Lásd: Kőhegyi–Vörös 1992, 65. 2. kép; Grumeza et. al 2013, 102. Pl II. korábbi korszakból: Benedek, Benedek 2015, 219. 1. kép.

Lelőhely	Keltezés	Irodalom
Arad - Barieră B05	4.	Grumeza et. al 2013
Algyő, Pörös-ér mellett, M43 15	Na	Fogas 2010, 127.
Makó - Dáli ugar M43-38.	2–3.	Benedek-Bene–Benedek 2015, 206.
Nagylak - Nădlac 2 M	3–4.	Ursuțiu et. Al. 2013, 221.
Szeged - Algyő	4–5.	Kőhegyi–Vörös 1992, 63, 116.
Szeged-Algyő, SZBT2 kút	„késő szarmata”	Pópity 2009, 278-279.

57. ábra: A kistájon belüli füstölő gödrökkel rendelkező települések. (készítette Kapcsos Norbert)

Az állathústartósítás természetesen a termelőgazdálkodás szempontjából az állattartással hozható összefüggésbe, amellyel kapcsolatos ismereteink a kistáj esetében igencsak töredékesek. Az általam vizsgált területről – az adatbázisban – mindössze két lelőhely esetében rendelkezem a települések arheozoológiai vizsgálatával,[669] ezek Apátfalva-Nagyút-Dűlő M43-43. lelőhely települése, illetve Kiskundorozsma-Nagyszék (M5. 34. 26/72) lelőhely települése.[670] Míg az apátfalvi 4–5. század eleje körülire keltezett település állatcsontmaradványainak 48%-a szarvasmarhától származik,[671] addig a kiskundorozsmai település esetében nagyjából ugyanezek az arányok a település minden fázisaiban dominálnak[672], bár a 3–4. századból az azt megelőző és azt követő periódusokhoz képesest sokkal nagyobb számban fordulnak elő,[673] amely az állattartás és ezen belül is a szarvasmarhatartás intenzitásának változásával kapcsolatosan vet fel kérdéseket (*intesification*). Sajnálatos módon az ismert települések alacsony esetszáma az állattartásban kimutatható korszakonkénti tendenciák követéséhez nem elegendő,[674] így

[669] A Csanádpalota-Országhatár M43-56. lelőhely állatcsontanyagán ugyancsak Tóth Anikó végzett archaeozoológiai vizsgálatokat, amelyekben a szarvasmarha csontok aránya a fentemlített két településnél mutatkozó arányokkal közel megegyezik. (Tóth 2018, 80. 1. táblázat). A lelőhely nem szerepel az adatbázisban.

[670] Többek között ezen sorok szerzőjének sem volt lehetősége a Șagu/Németság A1_1-es településrészlet állatcsontanyagán archaeozoológiai vizsgálatokat végeztetni.

[671] Tóth 2015, 158. 1. táblázat

[672] Az összes csontanyag 49%-a szarvasmarha (Tóth 2014, 162.)

[673] Tóth 2014, 134. 2. táblázat.

[674] A vizsgálatok kevés esetszáma miatt nem dönthető el, hogy a – kistájon kívülre eső – Szegvár-Oromdűlő állatcsontanyagának arányai, azaz a szarvasmarha csontanyagnak a későbbi periódusokhoz képest alacsonyabb (29%) aránya általános lehet-e a korábbi korszakokban (2–3 . századok). (Vörös 2005, 115. 1. táblázat)

messzemenő következtetések levonásához sem.[675] Habár rendkívül izgalmas lehetőségeket rejthet magában – többek között – annak kutatása, hogy az állattartás a létfenntartási szükségletekre korlátozódott-e, vagy a kistáj cserehálózatában is szerepet játszhatott, amennyiben figyelembe vesszük a temetkezések olykor nagyszámú presztízstárgyai (vagy alapanyaguk) eredetének kérdéseit. Ilyen szempontból Tóth Anikó kutatásainak eredményei ígéretesnek mutatkoznak, aki az állattartás (szarvasmarha) kapcsán a kereskedelemre való termelés lehetőségére következtetett.[676]

A speciális funkcióval rendelkező épületek kapcsán szükséges lehet némi szót ejteni a kerámiaégető kemencék kérdéséről is (58. ábra). Az általam vizsgált kistájon belül, az adatbázisba bevezetett lelőhelyekről 6 olyan település ismert, ahonnan kerámiaégető kemence került elő.[677] Ezek jelentős része, a Makó-Dáli ugar M43-38. lelőhelyét leszámítva, nagyrészt a késő császárkori és főként hunkori időszakokra keltezhetőek.

Lelőhely	**Keltezés**	**Irodalom**
Arad-Ceala/Csálya	4–5.	Crișan 1968, 246–249.
Horia/Újpanát – Pusta Rodnei	4.	Dörner 1968, 24–25.
Makó, Dáli-Ugar M43 38	2-3. sz	Benedek-Bene–Benedek 2015.
Makó, Dáli-Ugar M43 40	3. vége	Sóskuti 2016, 76–96.
Makó-Járandószél M43-35	4 vége - 5 eleje	Haraszti 2017, 129–142.
Sándorfalva-Eperjes	4-5.	Vörös 1982, 27–36.

58. ábra: A kistájról származó fazekaskemencék. (készítette Kapcsos Norbert)

Az ismert esetekben a szerkezeti felépítésüket tekintve nagyfokú hasonlóság jellemzi őket. Többnyire központi támaszfallal ellátott kétosztatú tüzelőtér, és a támaszfallal alátámasztott rostély az általános, amely egyúttal a kemence égetőterét is elválasztja annak tüzelőterétől. A tüzelőnyilások előterében rendszerint nagyméretű, néha amorf formájú munkagödör található. Arad-Ceala/Csáján[678] a kerámiaégető kemence

[675] Talán annyit meg lehet említeni, hogy Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria alföldi gyűjtése nyomán megfigyelhető korszakbéli arányokkal a két település archaeozoológiai anyaga jól illeszkedik. A szarvasmarha csontok arányainak dominanciája következetes képet mutat. (Lásd: Istvánovits–Kulcsár 2015.)
[676] Tóth 2014, 138; Tóth 2015, 162.
[677] Benedek-Bene Zsuzsanna és Benedek András csak az M43-as autópálya nyomvonaláról 4 lelőhelyről 6 kerámiaégető kemencét említ (mindegyik Makó környékéről), amelyből az adatbázisban csak 2 lelőhely szerepel. (Benedek-Bene–Benedek 2015, 205.)
[678] A kerámia készítő telep leletanyagán statisztikai vizsgálat készült, az eredményeket Peter Hügellel tervezzük publikálni.

újraépítését is sikerült dokumentálják (59. ábra), amely egy hosszabb időszakon keresztüli használatra utalhat. Településszerkezeti szempontból úgy tűnik, hogy ezek a kemencék rendszerint a füstölő-gödrökhöz hasonlóan a települések perifériáin

59.ábra: Arad-Ceala/Csáján feltárt kerámiaégető kemence (Dörner Egon felvétele)

helyezkednek el, bár a lakóépületektől nem túl távol.[679] A korszak településeinek leggyakoribb objektumai, vagy telepstruktúrái voltaképpen a különböző formájú és méretű gödrök,[680] amelyek esetében az eltérő méret és szerkezet, vélhetően különböző funkciót feltételez. A kerek, méhkasalakú – vagy hengeres, egyenes – metszettel rendelkező gödrök úgy tűnik, hogy eredetileg tárolóverem funkcióját tölthették be, amelyeknél idővel funkcióváltás feltételezhető, azaz használatuk utolsó fázisában szemetesgödrök lehettek,[681] amelyre az olykor betöltésükből előkerülő nagy mennyiségű – különböző és sokszor hiányos edényekhez tartozó – kerámiatöredék és állatcsont is utal. A tárolóvermek az eddigi ásatási felszínrajzok tanúságai szerint rendszerint a lakóházakhoz, vagy azok csoportjaihoz közel találhatóak, ahol egyaránt előfordul a „lazább" térszerkezet,[682] vagy a tárolóvermek nagy száma és területi koncentrációja is megfigyelhető,[683] amely rendszerint a település huzamosabb használati idejével hozható összefüggésbe.[684] A tárolóvermek, illetve azok magas száma a mezőgazdálkodásból származó javak raktározásának szükségességére utalhatnak, ezt látszik némileg megerősíteni a települések kerámiaanyagában előforduló hombáredényeknek a viszonylag magas aránya is (Arad-Barieră B05 – 37.14%,[685] Németság/Șagu A1_1 – 18%).[686] A legtöbb település esetében archaeobotanikai vizsgálatok hiányában nem ismert, hogy mely növényeket termesztették

[679] Béres, Béres, 2015, 214; Vörös 1982, 36. (lelőhelytérkép)
[680] Grumeza et. al 2013, 17. Fig 3.
[681] Kapcsos 2017, 21; Sztankovánszki 2017, 106.
[682] Kőhegyi–Vörös 1992, 65. 2. kép; Kapcsos 2017, 14. Fig. 2
[683] Grumeza et. al 2013, 102. Pl II; Sztankovánszki 2017, 114. 2. kép
[684] Vaday 2003, 275. A tárolóvermek száma az idő előrehaladtával növekszik.
[685] Grumeza et. al 2013, 30. Fig. 6. Az Alföld közel egyidejű településeinek hombáredény arányait lásd: Grumeza et. al. 2013, 31. Fig. 8.
[686] Kapcsos 2017, 16.

és milyen arányban, illetve a rendelkező adatok alapján csak találgatni lehet, hogy a mezőgazdálkodás súlya mekkora arányban volt része az állattartás mellett a termelésnek. Holott a Kiskundorozsma-Nagyszék (M5. 34. 26/72) lelőhelyen feltárt település archeobotanikai vizsgálatai rendkívül izgalmas eredményekkel szolgáltak a korabeli mezőgazdasági termelést illetően, amely szerint elsősorban az árpa és a köles, illetve ezek mellett a búza szerepelt a termesztett gabonák között.[687] Ilyen körülmények között tisztázásra vár, hogy a mezőgazdasági termelés csak a létfenntartásra korlátozódott-e és a településen belüli újraelosztásban vett részt, vagy cserére is termeltek.[688] Gyakori lehet még a különböző, olykor rendkívül nagy méretű, akár több tíz négyzetméter alapterületű, amorf formájú gödrök jelenléte is, amelyek feltehetően eredetileg agyag kitermelésre használt gödrök lehettek. Ugyanakkor ezek esetében is felmerülhet, hogy egyazon időben más-más funkciót is betölthettek (munkagödör is), továbbá gyakorinak mondható a funkcióváltás, adott esetben ezeken belül eltérő helyen, használatuk különböző fázisában (különböző feltöltődési és bemosódási rétegek).

A különböző gödrök betöltésének metszetében gyakran különböző rétegeket lehet megkülönböztetni, amelyek mindegyike más-más betöltődési fázist jelöl. Adott esetben a betöltésrétegek közötti mészkő lerakódás (kalcit) nyom a gödrökben hosszabb ideig felgyülemlett víz egykori jelenlétére utalhat, amely gyakran a kerámia töredékek falán is nyomot hagy. Ennek jelentősége – a különböző betöltési rétegek jelenléte mellett – az, hogy szemben az egynemű betöltésekkel, ezek következetesen ismétlődő előfordulása a településeken való hosszabb időn keresztüli megtelepedésre utalhat. Azonban ezen idő kiterjedésének meghatározása a régészet lehetőségein sok esetben már túlmutat.

A korszak alföldi – elsősorban nagy, adott esetben több hektárt felölelő – hosszú ideig lakott településeinél sok esetben a telepstruktúrák „horizontális rétegződését" figyelték meg, azaz a telepstruktúrák az idő előrehaladtával történő térbeli „elcsúszását", míg más esetekben egymáshoz közel található kisebb település-láncokat említenek.[689] A kistájon belül ezek megfigyelése több akadályba is ütközik, kezdve attól, hogy mindezidáig egyetlen teljesen feltárt település sem ismert, a nagyfelszíni megelőző feltárások azokat

[687] Gyulai 2005, 90. További hasznos adatnak minősülő észrevétel, miszerint a sarló használata feltételezhető az aratásnál.
[688] A témával kapcsolatban lásd: Istvánovits–Kulcsár 2018, 237–238.
[689] Vaday 2003, 275.

rendszerint „sávszerűen” érintették továbbá ezen ásatások eredményeinek régészeti feldolgozása is jelenleg még várat magára.[690] Egyelőre nem tisztázott, hogy a kistájon belül, hasonló jelenségre (térbeli elcsúszás) utalhat-e a Pécska/Pecica 4R lelőhely esete, ahol a lelőhely egyik temetkezése (Cx_10) a két objektumcsoportból álló település egyik korábbi gödrét vágta,[691] ugyanakkor a Makó-igási járadó M43. 33 lelőhely 2–4. századi települése is szerkezetileg összetett képet mutat[692], viszont a vele kapcsolatos ismereteink egyelőre csekélyek a fentemlített jelenség magyarázatához. A Németság/Șagu A1_1-en, Sándorfalva-Eperjesen, Szeged-Algyőn és Tápé-Széntéglaégetőn feltárt települések szerkezete az előbbi kettőhöz képest, kevésbé összetett, sokkal „lazább”. A hosszú életű települések esetében a jelenség lehetséges magyarázatát többnyire a mezőgazdasági termelés sajátosságaival magyarázzák, miszerint a termőföldek kimerülése indokolhatja, a települések „elmozdulását”, azaz az újonnan művelés alá vett földekhez közelebb építik az újabb lakóházakat.[693] Tekintve a szarvasmarha-tartás magas arányát a termelésben, az eddigi adatókból ítélve a nagy és összetett szerkezetű, illetve a kisebb, és egyszerűbb szerkezetű települések esetében egyaránt szóba jöhet a megtelepedésnek/településeknek az aktuális legelőhelyek használatával történő összehangolása, olyan formában, hogy a települések népessége és a települések száma és mérete adott esetben a szarvasmarha állomány legeltetésének megfelelően időszakosan/ciklikusan változhatott. Egyelőre kérdés, hogy a társadalmaknak (vagy egy adott település népességének) mekkora hányada vehetett részt a szarvasmarhatartásban, és a legelőterületek használatbavétele hogyan befolyásolta ennek a szarvasmarhalegeltetéssel foglalkozó népesség-csoportnak a feltételezhetően időszakos helyváltoztatását. Ugyanis a tradicionálisnak tekinthető szarvasmarha legeltetéses gazdálkodás[694] a társadalmak bizonyos csoportjainak (települések népessége egy részének) nagyfokú és időszakos mobilitását[695] és esetleges időszakos szállások használatát feltételezheti, nagy vonalakban a táj természeti adottságainak, a szarvasmarhaállomány méretének és az évszakok váltakozásának

[690] A feltárások eredményeinek régészeti feldolgozásának lehetőségeiről lásd: Masek 2018
[691] Kapcsos 2014, 165, Plate 2. A lelőhely későcsászárkori települése/települései mindezidáig nem lehettek feldolgozva. A felszínrajzon mutatkozó két objektumcsoport közti kronológiai viszony nem tisztázott.
[692] Sztankovánszki 2017, 114. 2. kép
[693] Vaday 2003, 275.
[694] A témáról bővebben lásd: Bíró et. al 2019, 150–157, Wright–Makarewicz 2015, 266–269. A legeltetéses szarvasmarhatartásról lásd: Paládi-Kovács 2001.
[695] Lásd: V.2.3 fejezet.

függvényében (szárazabb és nedvesebb időszakokban, áradás alkalmával és az követően, nyári és téli időszakban használt legelők), amely meghatározó lehet a régészetileg azonosítható települések/megtelepedés nyomok vizsgálatánál.[696] Továbbá mindennek fényében a tárgyalt korszaknak a feltételezhetően nagymértékben szarvasmarhatartásra támaszkodó (szocio-)gazdasági-rendszerének rekonstruálása egyúttal az adott társadalmak szerkezeti felépítésére és szerveződésére is rávilágíthat. Természetesen mindaddig, amíg nem gyarapodnak jelentősen a települések állatcsontanyagának archaeozoológiai vizsgálatai, ez nem több mint egy ellenőrzésre váró munkahipotézis.[697]

VII.1.2. Települések, településhálózat és társadalom

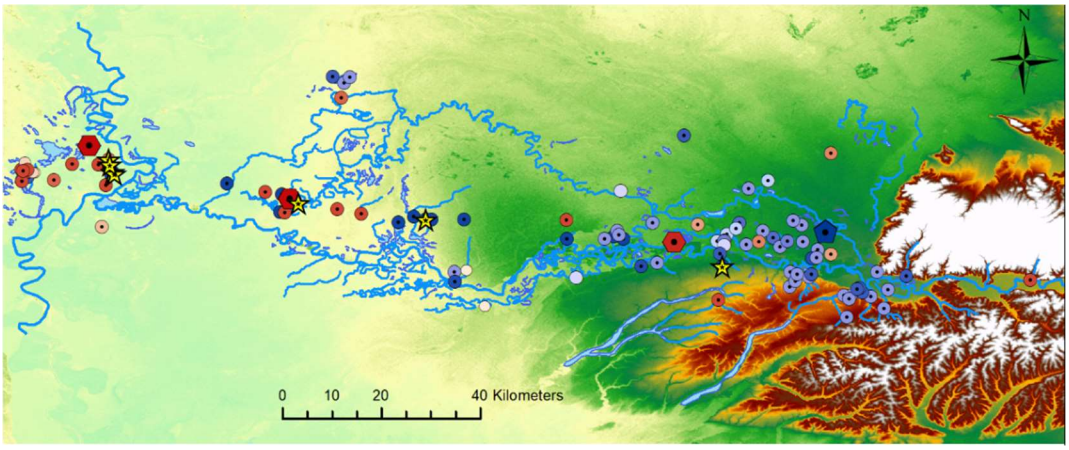

60. ábra: A Maros alsó szakasza késő császárkori és hun kori településeinek térképe (piros: 5. század közepéig keltezett települések; kék: 4. századig keltezett települések; lila: „késő szarmata kori" települések; árnyalat: kutatottság mértéke, csillag: füstölő; hexagon: edényégető kemence). (készítette Kapcsos Norbert)

A kistáj társadalomrégészeti szempontú településhálózati (60. ábra) vizsgálatánál szükségszerű lehet – ismételten – rögzíteni néhány tényezőt. Az – adatbázis alapján – ismert települések különböző szinten lettek kutatva, illetve eltérő minőségű publikációk láttak róluk napvilágot (II.2. fejezet). A települések kiterjedése nagy felszíni ásatás esetén is olykor csak nagy vonalakban, becslés szintjén ismert, sokszor teljes mértékben az sem tisztázott, hogy a – gyakran több korszakú – lelőhely kiterjedésére, vagy a település

[696] Nem utolsó sorban a temetkezőhelyek értékelése kapcsán is érdemes lehet figyelembe venni.
[697] Annál is inkább különös figyelmet érdemelhet a kérdés vizsgálata, mivel úgy tűnik, hogy a szarvasmarha legeltetésre nagymértékben támaszkodó (szocio-)gazasági-rendszer modellje, talán sztyeppei „előképpel" rendelkezhet (Mordvintseva 202, 238.), amelyet a helyi ökológiai adottságokhoz megfelelően adaptálni lehetett.

kiterjedésére utalnak-e az adatok. A települések térbeli eloszlásában mutatkozó település-koncentrációk a terepkutatások jelenlegi stádiumával is összefüggésben állnak.[698] Így fordulhat elő, hogy – a jelentős infrastrukturális beruházások helyszínein, mint – Szeged, Makó, Nagylak, Pécska és Arad környékén jelentős településkoncentrációval lehet számolni. A települések közötti pontos kronológiai viszony alig ismert, a települések egyidejűsége fenntartásokkal kezelendő,[699] így csak nagyobb kronológiai-léptékben vizsgálhatóak. Mindezeket figyelembe véve eléggé korlátozott keretek között vonhatok le következtetéseket.

Esetleges településhierarchia kimutatásánál egyrészt a települések számának és méretének korszakonként történő változása lehet iránymutató (településintegráció), továbbá a településszerkezet összetettsége, a lakóházak méreténél jelentkező eltérések, a speciális funkciót betöltő épületek jelenléte vagy hiánya és a településekről előkerült leletanyag nyújthat némi támpontot. A rendelkezésre álló adatokból nem nehéz észrevenni, hogy a korszakonkénti esetleges település integrációra (kevés, de nagy települések), vagy dezintegrációra (sok, de kicsi települések) utaló következtetéseket a kistáj kiegyensúlyozatlan kutatottsága nem tesz lehetővé. A 4. századig keltezhető települések száma, meghaladja az 5. század közepéig keltezhető településekét, viszont ez elsősorban a romániai és a magyarországi régészeti kutatások eltérő jellegéből adódó különbség is lehet. A települések méretére az adott körülmények között, többnyire csak a feltárt objektumok száma és azok szerkezete alapján lehet következtetni. Ilyen szempontból a rendelkezésre álló felszínrajzok alapján Makó-Igási járandó 33. és Arad-Barieră B05 lelőhelyeken feltárt települések szerkezetileg sokkal összetettebb képet mutatnak, mint Szeged-Algyő, Németság/Șagu A1_1, Szeged Tápé-Széntéglaégető, vagy Sándorfalva-Eperjes. Bár érdemes lehet megjegyezni, hogy itt különböző típusú települések lehetősége is felmerülhet, ahogyan arra Sándorfalva-Eperjesen feltárt kerámiaégető kemence is utal, illetve szem előtt kell tartani, hogy nem ismert, hogy a létfenntartás tekintetében a termelésben a mezőgazdálkodás, vagy az állattartás dominált-e ezeken a településeken. A kerámiaégető kemencék kapcsán egyrészt felmerül a kerámiatermeléshez szükséges erőforrásoknak az egyazon helyen való együttes előfordulása, mint a kellő minőségű és

[698] A nagyberuházások gyakorisága egyenesen arányos az ismert telepek számával.
[699] Lásd a romániai lelőhelyek/települések következetes 3-4. századi általános keltezését (III. fejezet)

mennyiségű agyag, víz, faanyag és nem utolsó sorban a bizonyos szintű specializációt feltételező technológiai tudás, másrészt pedig a kész termékek esetleges tárolása és újraelosztásának lehetősége. Ilyen alapon kisebb kerámiakészítésre szakosodott településeket lehet feltételezni a mai Szeged, Makó és Arad környékén, amelyeknél a kerámiatermelés vélhetőleg helyi szükségleteket elégíthetett ki. Az ismert kerámiaégető kemencék alacsony számából[700] és területi eloszlásából ítélve a termelést és az újraelosztást viszonylag kismértékű centralizáció jellemzi. A (kerámia) termelésnek egyazon helyen való nagyfokú összpontosulása, mint például Aranyosmeggyes-Șuculeu lelőhelyen[701] vagy Üllő 5 és 9. lelőhelyeken[702] a kistájon belül nem figyelhető meg. A füstölő-gödrök aránya és területi szóródása, a kerámiaégető kemencék előfordulásához hasonlóan ugyancsak egyenetlen képet mutat és a kettő – mikro-regionális szinten – némileg fedi is egymást – bár, mint említettem ezek a területek régészetileg is jól kutatottak. A füstölő-gödrök esetében felmerülhet, hogy azok egy adott településtípus esetében fordulhatnak elő, ahol az állattenyésztésnek kiemelkedő szerepe lehetett. Továbbá a technológiai tudás ugyancsak egy bizonyos szintű specializációt feltételezhet, amely egyúttal az élelemtartósítás, a felhalmozás és a későbbi újraelosztás lehetőségére és jelentőségére utalhat. Ilyen körülmények között – még a fentemlített fenntartásokat is figyelembe véve –, a kistájon belül felmerülhetnek olyan mikro-régiók, mint elsősorban a mai Szeged és Makó környéke és másodsorban, mint Nagylak és Arad környéke, amelyek talán településhierarchia szempontjából jelentősebb központok lehettek. Erre utalhat a viszonylag jelentős településkoncentráció, a speciális funkciójú objektumok jelenléte, amely bizonyos szintű specializációra is utal, továbbá a raktározás és újraelosztás lehetősége is felmerülhet ugyanezen szempontok alapján.

[700] Dömötör László Arad-Ceala/Csályán 2 kerámiaégető kemencét említ (Dömötör 1901, 334.), Dörner Egon egy továbbit tárt fel ugyanott (Dörner 1968); Az M43-as autópálya nyomvonalán 5 császárkori kerámiagégető kemencét tártak fel (Benedek, Benedek, 2015, 205), illetve Sándorfalva-Eperjesről egy további ismert (Vörös 1982).
[701] Gindele 2018.
[702] Istvánovits–Kulcsár, Mérai 2011.

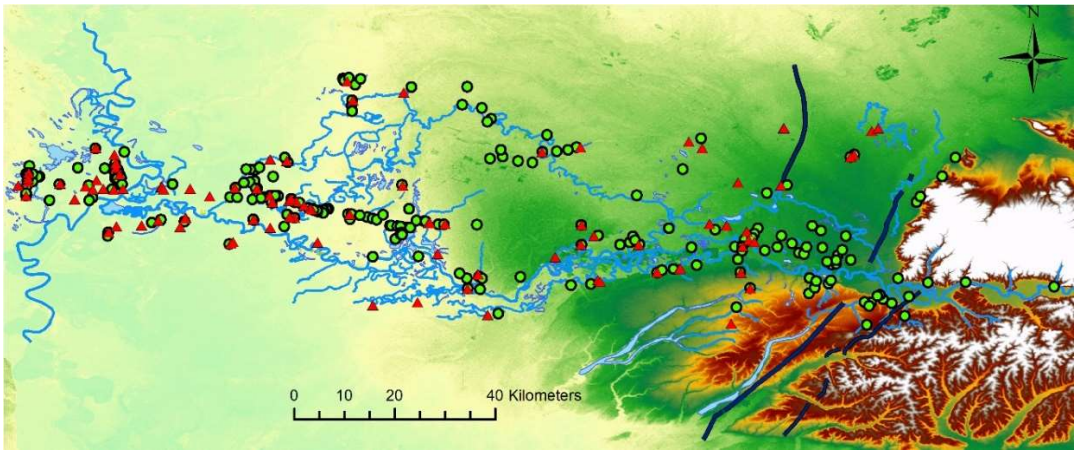

61. ábra: A Maros alsó szakasza menti sánc-árok rendszerek és a 2. század eleje és az 5. századra keltezhető települések és temetkezőhelyek viszonya. (készítette Kapcsos Norbert)

A településhálózattal összefüggésben tárgyalt kérdéseket tekintve érdemes lehet némi szót ejteni az alföldi – különösen Csörsz – sánc-árok rendszerek kérdéséről is, amelyeknek a kutatásával kapcsolatos eddigi eredményeket Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria foglalták össze,[703] ezért itt csak a kistáj szempontjából releváns ismereteket összegezném röviden. Bár a kistáj keleti peremén voltaképpen három különböző észak-déli irányba futó sánc-árok rendszerről lehet beszélni (61. ábra), ezek közül ásatással mindössze csak az úgymond középső sánc-árok rendszer kutatott, amely vonalvezetését tekintve az alföldi sánc-árok rendszerek közül, az úgy nevezett Csörsz-árokkal illeszkedik.[704] Mindazonáltal, hogy a Csörsz-árok Maros menti szakasza régészetileg igen jól kutatott,[705] a keltezésével kapcsolatos kérdések jól lehet továbbra is megoldásra várnak. Dörner Egon és Vasile Boroneanț 1966-os kovaszinci (Kovaszinc/Covansânț – Pusta lui Deseanu lelőhely) ásatása alkalmával öt párhuzamosan futó „V" és „U" metszettel rendelkező árkot sikerült azonosítson. Ásatásuk eredményei alapján a sánc-árok-rendszer kiépítésének idejét az 1. századot követő és körül-belül a 3–4. századot megelőző időszakra feltételezték.[706] 2018-ban Peter Hügel vezetésével az előbbi két régész ásatásához közel,

[703] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Istvánovits–Kulcsár 2018, 352–368.
[704] A nyugati árok-rendszer nagyvonalakban Zimándújfalutól – Simándig fut, az utóbbi település déli határáig az Arad-Nagyvára közötti út nyomvonala mentén, majd attól Simándnál É-Nyi irányban elválik. A középső Csörsz-árok nyomvonala Világostól–Temesvárig nyomon követkető. A keleti sánc-árok rendszer Neudorfnál a Marostól indul és Temesjenőig nyomon követkető.
[705] Dörner–Boroneanț 1968.
[706] A IV. és V. árkok között előkerült 1. századra keltezett kerámia darabok, valamint az I. és IV. árkok betöltéséből és aljáról előkerült későbbi, 3–4. századra keltezett töredékek alapján. (Dörner–Boroneanț 1968, 14–15.)

Gyorok (Ghioroc/Gyorok CFR sit 2) mellett végeztünk megelőző feltárásokat,[707] ahol hat párhuzamosan futó, különböző szélességű és mélységű árokvonal szakaszt sikerült azonosítanunk. A keltezéssel kapcsolatosan megnyugtató eredmények nélkül[708] záródó ásatás, elsősorban a sánc-árokrendszer szerkezetével kapcsolatosan szolgált részletesebb megfigyelési lehetőségekkel, amelyek alapján a római erődépítészetnél használt ároktípusok sajátosságai köszöntek vissza (*fossa fastigata*). A korábbiakban megfigyelt szerkezeti eltérések az árkok – „V" és „U" – metszeteinél vélhetően nem eltérő kronológiai és építkezési fázisokra[709] utalhatnak, hanem azoknak ennél sokkal prózaibb, elsősorban rétegtani magyarázata lehet.[710] Bár rendkívül vonzó lenne a kistáj településhálózatát a Csörsz-árokkal összefüggésben elemezni – lévén szó monumentális energia-ráfordítást feltételező közösségi munkáról – a keltezésével kapcsolatban megnyugtatóan biztos támpontok[711] hiányában egyelőre erre a római erődépítészetre utaló párhuzamok ellenére sem vállalkoznék.

VII.1.3. Települések és termelés. Összegzés.

Ami a településeket illeti, a földbemélyített lakóépületekre a viszonylag kicsi – nagyjából 10m^2 körüli – alapterület a jellemző, a méretekben mutatkozó kisfokú eltérések nem utalnak jelentős társadalmi egyenlőtlenségre. Az olykor eltérő mérethez társuló eltérő szerkezet is vélhetőleg különböző funkcióra utalhat.[712] Az ismert esetek közül a településeken belüli lakóépületek száma viszonylag alacsony, ami a felszíni épületeknek a bonyolultabb régészeti azonosíthatóságával is magyarázható,[713] bár úgy a recens, mint a

[707] Az ásatások eredményeit összefoglaló tanulmányon jelenleg is dolgozunk a vezető régésszel, Peter Hügellel. A részeredmények ismertetésének lehetőségét ez után is köszönöm.
[708] A 6. Ny-i, legszélső 2.10 m mély árokból 1.20 m-es mélységben előkerült állatcsontanyag (Caseta 9 – Cx1) C14-es vizsgálatára a közeljövőben kerül majd sor.
[709] Benea 2008, 42–43.
[710] A „V" alakú metszet – az ásató régész megfigyelései szerint – rendkívüli hasonlóságot mutat a római erődöknél jellemző *fossa fastigata* típusú árkokkal. Az olyan esetekben, ahol az „U" alakú metszet fordul elő, rendszerint az árokok által vágott geológiai rétegekkel magyarázható, ahol egyrészt a legalsó kavicsos-homok réteg nem tette lehetővő a klasszikus „V" metszetű *fossa* kialakítását, másrészt pedig az árkok betöltésében jelentős bemosódásra és beomlásra utaló rétegeket sikerült elkülönítenünk, amely ugyancsak nagymértékben befolyásolta az árkok metszetét.
[711] Nem titkolt célom megvárni a Nagykerekihez közel feltárt sánc-árok szakasz embercsontmaradványainak esetleges C_{14}-es vizsgálatának eredményét.
[712] Arad-Bariera B05, cx 30 és 56 (Grumeza et al. 2013, 15.)
[713] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Sztankovánszki 2017, 104–105. Walter 2021b, 42.

korábbi terepkutatások is arra utalnak, hogy a felszíni épületek gyakorisága jelentősebb lehetett, mint eddig gondoltuk. Ez viszont további kérdéseket vethet fel a lakóik közötti esetleges társadalmi különbségek szempontjából. A lakóépület csoportok lakói közötti – esetleges rokoni, nagycsaládi – kapcsolat nem, vagy csak alig tisztázható, bár felmerülhet, hogy egy-egy lakóépületet egy-egy család, vagy annak tagjai használhatták, míg az egymáshoz szorosan közeli lakóépületek csoportjának lakóiban egy nagy/kiterjesztett család feltételezhető.

A települések térszerkezetében egyfajta kismértékű tudatos felosztás, tagolás feltételezhető, ahol a különböző formájú tárolóvermek többnyire a lakóépületek/lakóépület csoportok környékén koncentrálódnak.[714] A lakóépület csoportokhoz tartozó tárolóvermek sűrűségénél számottevő különbségek nem észlelhetőek, amelyek arra utalnának, hogy a mezőgazdasági termékek raktározása és újraelosztása a település egy adott helyén összpontosulna, azaz, hogy a raktározás és újraelosztás egy településen belül meghaladná a feltételezhetően nagycsaládi – legalábbis lakóépületcsoport – szintet. Bár hozzá kell tenni, teljes településszerkezetet nem ismerek.

A tárolóvermekkel szemben a kutak a lakóépületek közötti köztes területen,[715] illetve speciális funkciót betöltő településrész,[716] vagy településtípus esetében, – mint Sándorfalva-Eperjes – az agyagnyerő (munka)gödrök és kerámiaégető kemencék közvetlen közelében fordulnak elő.[717] Az eddigi ásatási felszínrajzokból ítélve, bizonyos speciális funkciót (is) betöltő településtípus esetében a kerámiaégető kemencék, a hozzájuk tartozó agyagnyerő gödrökkel és kutakkal, valamint az esetlegesen előforduló füstölő-gödrök, a lakóépületektől egy bizonyos távolságra a települések perifériáján helyezkednek el. A rendelkezésre álló kevés esetből szabályszerűségre bár nem lehet következtetni, viszont adott települések esetében nem lehet kizárni a településszerkezetben mutatkozó tudatos felosztásban a kisebb műhelykörzetek meglétét sem.

A speciális funkcióval (is) rendelkező településtípusoknak a kistáj késő császárkori és hunkori településhálózatában mutatkozó egyenetlen eloszlását, és bizonyos fokú koncentrálódását tekintve, településhierarchiai szempontból kisebb – az egy település

[714] Grumeza et. al 2013, 102. Pl. II.; Sztankovánszki 2017, 114. 2. kép
[715] Grumeza et. al 2013, 102. Pl. II. (Cx 17, 42, 68.)
[716] Lásd a Cx 17 kutat a Cx 19 és 20 jelzésű füstölő-gödör közelében (Grumeza et. al 2013, 102. Pl. II.)
[717] Vörös 1982, 36.

szintjét meghaladó – termelő és elosztó körzetek feltételezhetőek, a már említett mai Szeged, Makó és talán Arad környékén. A jelenlegi kutatási stádium alapján úgy a termelés, mint az újraelosztás is csak kis mértékben lehetett centralizált, inkább jellemzi egy viszonylagos decentralizáció, amire a kerámiaégető kemencék kis száma és területi szóródása is utal. Mivel a társadalomban/társadalmakban egy bizonyos szintű specializáció feltételezhető (pl. fazekas), a létfenntartáshoz szükséges élelemtermelésből – idősazkosan (?) – kiesett csoport/csoportok részét is a közösség többi tagjának kellett megtermelnie, amely ezeken a helyeken a környező településekéhez képest egy komplexebb raktározási és újraelosztási-rendszer szükségét feltételezhette. Ugyancsak egy bizonyos mértékű specializációt feltételezhet egyrészt a füstölő-gödrök szélesebb körű megjelenése a késő császárkortól kezdve, másrészt pedig ezzel összefüggésben – a kevés archaeozoológiai adat alapján – a szarvasmarha tartás viszonylag jelentős szerepe a termelőgazdálkodásban.[718] Olyan formában, hogy a társadalom/társadalmak egy bizonyos csoportja – akár családok – vélhetőleg ennek az állatállománynak az időszakos legeltetésére, hajtására és védelmére specializálódhatott, továbbá a legelőterületek használatbavétele kapcsán felmerülhet, ennek a pásztorkodásra specializálódott csoportnak egy bizonyos – adott esetben nagy – fokú mobilitása is. A korabeli legeltetéses szarvasmarhatartással kapcsolatos technológiai ismereteknek[719] a régészeti forrásanyagban mutatkozó töredezettsége némileg zavarba ejtő, így messzemenő következtetések levonása egyelőre nem lehetséges, bár úgy a kulturális antropológiai,[720] mint a közelmúlt néprajzi[721] példái sokrétű tanulsággal szolgálhatnak a továbbiakban úgy a kistáj településhálózatával és településhierarchiájával, mint a temetkezőhely használat által a tárgyalt korszak társadalmával/társadalmaival kapcsolatos kérdésekben.

[718] Ez úton külön szeretném megköszönni Rózsa Zoltán kedves kollégámnak, hogy megosztotta velem az általam vizsgált kistáj középkori szarvasmarha legeltetéses termelőgazdálkodással kapcsolatos meglátásait. Gondolatai értékes kiindulópontnak szolgáltak kutatásom során. (A középkori szarvasmarhatartással összefüggésben kirajzolódó cserekapcsolati hálózatokról lásd: Rózsa 2022.)
[719] Wright–Makarewicz 2015
[720] Khazanov 1994, 19–22. A történettudomány szempontjából a római gazdaságtörténeti vonatkozásban lásd: Grüll 2017, 197–200.
[721] Paládi-Kovács 2001.

VII.2. A temetkezőhelyek és temetkezések társadalomrégészeti elemzésének eredményei. Lehetséges vertikális és horizontális társadalmi különbségek

Általánosságban elmondható, hogy a fenneb vizsgált temetkezőhelyek publikációinak a forrásértéke rendkívül változó, ezért a társadalomrégészeti értékelésük részletessége is eltérő. A vizsgálat folyamán többnyire a „szükséges – lehetséges”[722] elv mentén dolgozhattam.

VII.2.1. A temetkezőhelyek mérete

Regionális viszonylatban a kistájon belül a temetkezőhelyek sírszáma a magányos és/vagy szeparált temetkezésektől kezdve több tíz temetkezést feltételező temetkezőhelyek között váltakozik, azonban egy-egy temetkezőhely temetkezéseinek a száma ritkán haladja meg az ötvenet (62. ábra). Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy ezek az adatok korántsem abszolutizálhatóak, mivel a tárgyalt időszakból Apátfalva-Nagyút-dűlö M43-43 temetkezőhelyen kívül mindezidáig nem ismert teljes egészében feltárt és közölt temetkezőhely a kistájról. A késő császárkori és hunkori temetkezőhelyek közül a Makó-Dáli-ugar M43-40-es lelőhelyről ismert a legtöbb temetkezés (78 db),[723] ezt követően pedig Tápé-Malajdok A (53db), Csanádpalota-Országhatár M43-57[724] (56 db), Apátfalva-Nagyútdűlő M43-43 (47/48 db) és Óföldeák-Ürmös M43-10-es (48 db) lelőhelyek temetkezőhelyeiről.[725] Összehasonlításképpen 623 temetkezés ismert Madaras-Halmokon feltárt temetkezőhelyről,[726] míg 604 a kistáj közvetlen közelében fekvő Hódmezővásárhely-Aranyágról.[727] Természetesen hozzá kell tenni, hogy mindkét temetkezőhelyet egy hosszabb időszakon keresztül használták, míg az általam vizsgált temetkezőhelyek a késő császárkori és hunkor időszakára keltezhetőek. A temetkezőhelyek mérete és a különböző méretű temetkezőhelyek regionális eloszlása az adott korszak társadalmi komplexitásáról is árulkodhatnak, ugyanis népesség szempontjából minél

[722] Siklósi 2010, 334.
[723] Sóskuti 2016, 76–96. A temetkezőhely mindezidáig csak részben közölt, ezért nem volt mód a társadalom-régészeti vizsgálatára.
[724] Feldolgozás alatt: Walter 2020.
[725] Figyelembe kell venni, hogy ezek közül, mindössze csak Apátfalva-Nagyút-dűlő tekinthető teljesen feltárt temetkezőhelynek, vagy legalábbis temetőnek.
[726] Kőhegyi–Vörös 2011, 235. Jelenleg csak részben közölt.
[727] Haraszti 2020, 25.

nagyobb egy adott társadalom, annak tagjai között annál gyakoribb és változatosabb interakcióval lehet számolni, következésképpen annak struktúrája is összetettebb.[728] Természetesen a kis sírszámú temetkezőhelyek, nem feltétlenül jelentik az adott közösség alacsonyabb társadalmi komplexitását, ahogyan azt a Sándorfalva-Eperjesen feltárt temetkezések is sejtetik, adott esetben bizonyos státuscsoportok, vagy magas társadalmi ranggal rendelkező családok a szélesebb értelembe vett közösségtől eltérő helyen, szeparáltan is temetkezhetnek.[729]

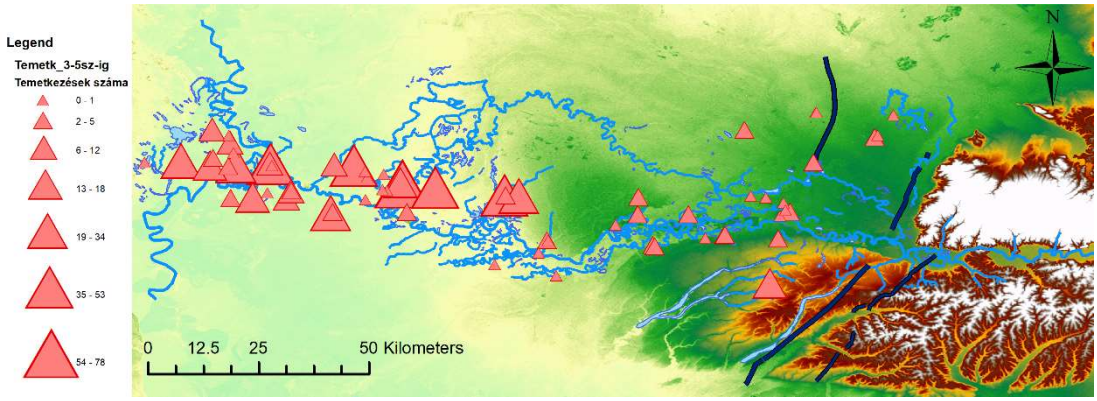

62. ábra: Szakirodalom alapján ismert temetkezés szám. (készítette Kapcsos Norbert)

VII.2.2. A temetkezőhelyek kronológiai viszonya

A kistáj késő császárkori és hunkori társadalmának/társadalmainak vizsgálatánál az egyik legfőbb kérdés az volt, hogy mely temetők egyidejűek (63. ábra.), és mely temetők közötti időrendi különbség utalhat – rituselemekben, leletanyagban megmutatkozó – esetleges kontinuitására vagy diszkontinuitására. Ilyen alapon a vizsgált periódus – késő császárkori és hunkor – időszakához sorolható temetkezések szeriációs vizsgálata[730] csak részben adhatott választ erre a kérdésre, mivel sok temetkezőhely csak jelzés szintjén ismert a szakirodalomban, másrészt pedig maga a módszer a ritka melléklettel rendelkező temetkezéseket nehezen tudta kezelni. Ilyen esetekben a publikációk által meghatározott keltezést használtam. A temetkezések leletanyagának szeriációja alapján[731] a legtöbb – késő császárkori és hunkori – temetkezőhely használatának egy bizonyos szakaszában

[728] Spencer 2006, 50.
[729] X.1.25 fejezet.
[730] VI. fejezet.
[731] Tekintve, hogy a divat feltehetően temetkezőhelyenként/társadalmanként más-más ritmusban változott, a temetkezések C14-es vizsgálata okozhat még meglepetéseket.

egyidejűség feltételezhető[732] (48. és 51. ábra). Kivételt képeznek ez alól a – késő császárkori és hunkorra vonatkozó – kronológiai sorozat két végén elhelyezkedő temetkezőhelyek. Feltehetőleg a Németságpuszta/Hunedoara Timișeană B07-B08, Szeged-Algyő SZT1, Makó-Vöröskereszt II, Makó-Innenső Jángor 3. temetkezőhelyek és a Tápé-Malajdok A és B között kronológiai egymásutániság feltételezhető, használatukban nem valószínűsíthető időrendi átfedés. Mindazonáltal az egyidejűleg és eltérő időben használt temetkezőhelyek sorozata mondhatni izgalmas lehetőséget nyújt a temetkezési rítusban és leletanyagban nyomon követhető változások megfigyeléséhez, illetve a temetkezőhelyek által rekonstruálható társadalmi struktúrákban mutatkozó esetleges változások nyomon követéséhez.

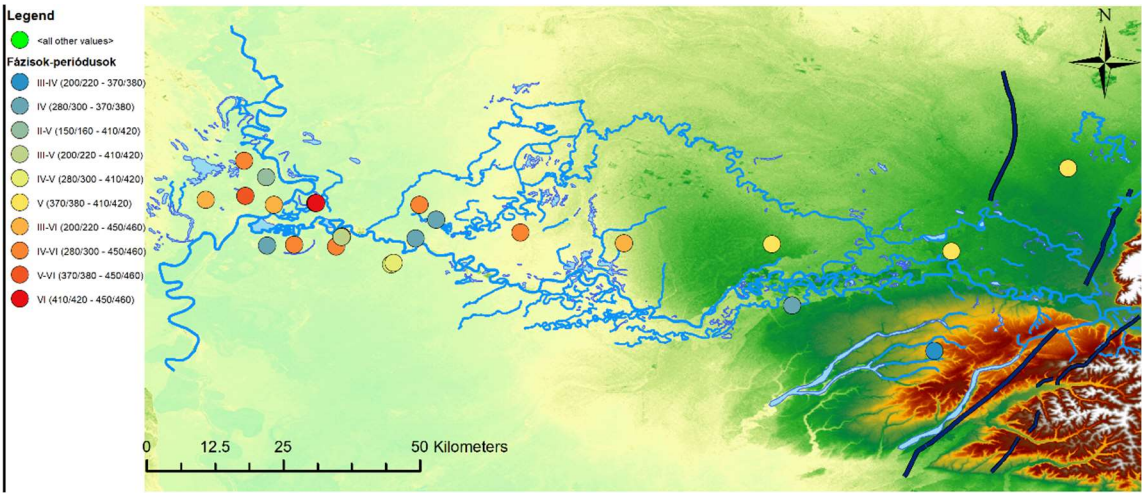

63. ábra: Szeriációval keltezett temetkezőhelyek a kistájról. (készítette Kapcsos Norbert)

VII.*2*.3. A temetkezőhelyek demográfiai struktúrájáról

A legtöbb publikációkból ismert temetkezőhely korábbi ásatásokból származik, így társadalomrégészeti vizsgálatok alapfeltételeit képező fizikai antropológiai adatok kevés esetben, főként recens ásatások feldolgozásaiból ismertek. Ilyen körülmények között a lehetséges státus különbségek, státuscsoportok, vagy esetleges társadalmi rétegződés kimutatására csak korlátozott lehetőségek adódtak. A rendelkezésre álló antropológiai

[732] Ezek közül a Németságpuszta/Hunedoara Timișeană B07-B08 temetkezőhely esetében merült fel, hogy a temetkezési csoportok között jelentősebb időrendi különbség lehet. Másrészt pedig a temetkezések melléklete hirtelen divatváltásra is utalhat. Lásd a római eredetű korongfibulák és egytagú aláhajlított lábú fibulák egymáshoz viszonylag közel fekvő temetkezésekben való előkerülését. illetve a Tápé-Malajdok A temetkezőhely úgy tűnik, hogy egy rövidebb időszakra a klasszikusnak tekinthető hunkorra keltezhető.

vizsgálatok alapján a temetkezőhelyek csontanyaga demográfiai szempontból nem tekinthető reprezentatívnak. Összességében véve a női temetkezések aránya meghaladja a férfi temetkezésekét, bár Óföldeák-Ürmös II. M43-10. és Nagylak/Nădlac N3M esetében a két nem aránya első látásra kiegyensúlyozott, előbbinél a temetkezőhelyet feltehetően két eltérő közösség (leszármazási ág, vagy klán?) használhatta, így temetkezési csoportok lebontásában az arány megváltozik.[733] Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy mindkét temetkezőhely csak részben lett feltárva, amely tény a temetkezőhelyek demográfiai struktúráját alapvetően meghatározza. A férfi temetkezések alacsony, míg a női temetkezések magas arányát számtalan tényező együttesen is befolyásolhatta, így magyarázata feltehetően összetett és további szempontok figyelembevételét igényelheti. Egy másik zavarba ejtően szembetűnő jelenség a gyermek temetkezéseknek az alacsony aránya, ami a korszak magas csecsemőhalandóságának összefüggésében, elvárható módon egy-egy temetkezőhelyen belül sokkal jelentősebb kellene legyen. Ami a gyermek temetkezések közül, elsősorban az *Infans I*-es korcsoport alacsony arányát illeti, több okra visszavezethető – multikauzális – magyarázat is szóba jöhet. Mivel nagy eséllyel egy szabályszerűen ismétlődő mintázatról van szó, az egyik kézenfekvő lehetőség, hogy azok a gyerekek, amelyek még azelőtt elhunytak, hogy a megfelelő beavatási szertartás által a közösség elismert tagjai lehettek volna, annak hiányában nem a közösségük által használt temetkezőhelyen belül lettek elhelyezve, illetve nem részesültek a közösség tagjainak kijáró rituális bánásmódban sem. További lehetséges és egyazon időben érvényes magyarázat, hogy a csecsemők csontjai általában rendkívül rossz megtartásúak, így a talajadottságnak megfelelően a csontok egy része nem maradt fenn, még ha a gyermekek át is esetek a beavatási szertartáson és a temetkezőhelyen belül is lettek eltemetve. Mindezek kapcsán társadalomrégészeti szempontból rendkívül érdekesek azok az esetek, amikor az *Infans 1*-es temetkezések a körárkos temetkezések körárkaiból kerültek elő, mint Óföldeák-Ürmös esetében, ahol szándékos körárokba való temetkezés lehetősége merülhet fel. A jelenség további tárgyalása a körárkok kapcsán lehet célszerű.

[733] X.1.20.2.1. Fejezet

VII.2.4. A temetkezőhelyek rituális jellegzetességei

A kistájon belül, az Alföld többi részéhez hasonlóan a csontvázas temetkezési rítus dominál, az elhunytakat nem és életkortól függetlenül, rendszerint a hátukra fektetve, nyújtott alsó végtagokkal helyezték a többnyire lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödörbe, azonban a karok pozíciója esetenként változatos is lehet.[734] Minden olyan eset, ahol a temetkezési rítus ettől eltér, különös figyelmet érdemel. Ilyen temetkezőhelyek Újszentanna/Sântana–Gară, Arad–Moise Nicoară, Arad–Grădiște str. Lucreției, Sajtény/Șeitin–Imaș/Nimaș, vagy a kistájtól észak-keletre fekvő Olari/Fazekasvarsánd–Cărămidărie, ahol urnás-hamvasztásos temetkezések kerültek elő.[735] Regionális elhelyezkedésüket tekintve a kistáj keleti peremén fordulnak elő, kivételt képez ez alól a sajtényi urnás-hamvasztásos temetkezés, amely a Maros alsó szakaszának középső részéről látott napvilágot. Véletlenszerű előkerülésükből adódóan a régészeti megfigyelések korlátozottak, azonban a csontvázas temetkezésektől eltérő rítus elsősorban a halál eltérő tematizálására és a túlvilági létről alkotott eltérő felfogásra utalhat. Ugyanakkor a csontvázas és urnás-hamvasztásos temetkezőhelyek területi elkülönülése és a birituális temetők hiánya kapcsán horizontálisan elkülönülő közösségek lehetősége is felmerül. Az urnás-hamvasztásos temetkezések leletanyagát képező urnák mindössze csak a fazekasvarsándi és a sajtényi temetkezések esetében térnek el a kistájra jellemző kerámiaművesség termékeitől. Főként a belső-Erdélyi, obrázsai és a mezőszopori urnás-hamvasztásos temetkezésekkel mutatnak nagy hasonlóságot.[736] Az újszentannai, és a két aradi temetkezőhely urnái és mellékletei ezzel szemben már a kistáj csontvázas temetkezéseinek leletanyagával rokoníthatóak, amely kapcsán egy bizonyos szintű akkulturáció lehetősége is felmerülhet, így a temetkezési rítus alapján feltételezhető horizontális társadalmi különbségek némi árnyalásra szorulhatnak a továbbiakban.

A csontvázas temetkezések tájolása, az újra felnyitások miatt olykor csak nehezen állapítható meg, azonban az ismert esetek alapján nemtől és életkortól függetlenül a – fejnek megfelelően – dél-északi tájolás tekinthető általánosnak, amely az Alföld más egyidejű temetkezőhelyeivel jól illeszkedik.[737] Ez alól a vizsgált időszak elejéről

[734] Kujáni 2014
[735] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Kapcsos 2019.
[736] A vonatkozó szakirodalommal lásd: Kapcsos 2019.
[737] Kulcsár 1998, 16.

egyedüliként a németságpuszati/Hunedoara-Timișeană B07-B08 temetkezőhely képez kivételt, ahol az észak-délihez közeli tájolás dominál (77%). Továbbá az időszak – feltehetően – legkésőbbi fázisából ugyancsak ismertek a dél-északi tájolóstól eltérő, nyugat-keleti, vagy azzal illeszkedő tájolással rendelkező temetkezőhelyek és temetkezések. Ezek közé sorolható, Apátfalfa–Kossuth utca, Arad–Mikelaka, Klárafalva–Vasútállomás, Perjámos–Tizedszérű, Sajtény–Imaș/Nimaș, Tápé–Széntéglaégető és Újszentiván–Téglagyár, valamint Szeged–Öthalomról ismert SZO27-es temetkezés. A kérdéses temetkezőhelyek leletanyaguk mennyiségében, változatosságában és összetételében is eltérnek úgy a dél-északi tájolású temetkezőhelyektől, mint akár egymástól is. Ebből kifolyólag a nyugat-keleti tájolás – önmagában – egyaránt utalhat egy a közel egyidejű dél-északi tájolású temetkezésekétől eltérő túlvilági létről alkotott felfogásra, valamint ezen temetkezések helyválasztásával (szeparáció?), további rituselemeinek jelenlétével vagy hiányával (körárok?) és leletanyagával együttesen értékelve egyéb horizontális és vertikális társadalmi különbségek meglétét is feltételezheti. Ami viszont egyértelműnek tűnik, hogy úgy rituális, mint mellékletadás és társadalmi szempontból az előző – III. és IV. – fázisokhoz képest egy sokkal heterogénebb képpel állunk szembe.

Úgy a koporsó és lepelhasználat, mint a sírgödrök aljának növényi rosttal/szerves anyaggal (gyékény, prém?) való borítása vagy mészkőzúzalékkal való felszórása, netalán esetleges égésnyomra utaló hamu megléte[738] sokszor csak rendkívüli esetben, „kedvező" talajadottságok esetén azonosítható. Koporsó és lepelhasználat, valamint az életkor és nem közötti összefüggések vizsgálata, még az olyan jól dokumentált temetkezőhelyek esetében sem járt megnyugtató eredménnyel, mint az apátfalvi, vagy az óföldeáki, ezért a vertikális társadalmi különbségek értékelése kapcsán mindenképp mértéktartásra késztet. Bár növényi rost, legalábbis valamely szerves anyag jelenlétét sikerült dokumentálni, úgy Németságpuszta/Hunedoara-Timișeană B07-B08, Kiszombor B, Tápé-Malajdok A, vagy Sándorfalva-Eperjesen, temetkezőhelyenként jelentkező különbségekre, vagy szabályszerűségekre nem lehet következtetni. Amely mindegyik kategória (koporsó, lepel, szerves anyag, mészkőzúzalék, stb) közös tulajdonságát jelentheti, az az elhunyt testének a környezetétől való elkülönítése – mint funkció –, amely kapcsán felmerülhet egyazon –

[738] A kérdésről bővebben lásd: Kulcsár 1998, 27–30.

akár vallási képzeten alapuló – elvnek a más-más (társadalmi?) szempontok alapján történő eltérő értelmezése.

Az életkor és vertikális társadalmi különbségek mentén jelentkező rituális jellegzetességek kapcsán a körárkok vizsgálata rendkívül izgalmas lehetőségeket rejthet magában. Bár úgy a női, mint a férfi temetkezéseknél is előfordulnak, mindössze csak az *Adultus* korcsoporttól kezdődően jellemzőek. *Infans* vagy *Juvenis* korú körárkos temetkezések a kistájon belül mindezidáig nem ismertek, a különös eseteket tekintve az apátfalvi AND131 és 132-es is voltaképpen egy *Juvenis* és *Maturus* korú kettős temetkezés, illetve a Sándorfalva-Eperjesen feltárt SE3-as, feltételezhetően[739] felnőtt temetkezés mellett, további két gyermek temetkezés került elő, viszont a sírgödrök elhelyezkedése alapján a körárok a felnőtt temetkezéshez tartozott.

A rendelkezésre álló temetőtérképek alapján a körárkos temetkezéseket feltételező temetkezőhelyek szerkezete, azok méretének megfelelően változatos. Míg Óföldeákon, Nagylakon és Sándorfalván a körárkos temetkezések egyfajta központi szerepet tölthettek be, addig Apátfalván a körárkos temetkezéseknek a többitől való egyfajta területi szeparációja figyelhető meg, amely elkülönülés a temetkezések energiaráfordításában és mellékletében is megnyilvánult. A körárkos temetkezéseknek az életkor, energiariáfordítás és leletanyag alapján a többi temetkezéstől való elkülönülésében – egyrészt – annak társadalmi hátterét kereshetjük, vélhetőleg fontos szerepet tölthettek be bizonyos státuscsoport(ok) társadalmi reprezentációjában. A körárkok betöltéséből, rendszerint az árok megszakítása mellől előkerülő, állatcsontmaradványok és kerámiatöredékek a temetési szertartás alkalmával,[740] vagy azt követően végzett – ezeknek megfelelően – átmeneti rítusokra, vagy közösségi megemlékező szertartásokra utalhatnak, amelyek célja, tartalma és jelentése az alacsony esetszám alapján nehezen tisztázható. Azonban úgy tűnik, hogy mindezek arra utalhatnak, hogy a körárkoknak nem csak társadalmi reprezentációban volt szerepük, hanem a túlvilági létről alkotott felfogással is kapcsolatban állhattak.

[739] Nem készült fizikai antropológiai vizsgálat.
[740] Kujáni 2014; Walter 2020.

VII.2.5. A temetkezések kialakításának energiaráfordítása

A temetkezések energiaráfordításának vizsgálata az olyan viszonylag nagy sírszámú temetkezőhelyek esetében volt releváns, amelyeket egyazon közösség használhatott, vagy a használói között egy bizonyos fokú egyidejűséget és kapcsoltot lehet feltételezni, amely arra utalna, hogy az adott társadalmon belül egyfajta viszonyrendszer feltételezhető. Ilyen temetkezőhelyek elsősorban Apátfalva-Nagyút-dűnő M43-43 és Óföldeák-Ürmös II. M43-10 temetkezőhelyek. A szeparált temetkezések esetében ugyanezen szempontok nem érvényesek, ugyanis nem dönthető el, hogy mihez képest nagyobbak, vagy kisebbek. Ugyanez érvényes az eltérő fázisokhoz tartozó temetkezőhelyek esetében is. A temetkezések alapterületében és/vagy relatív mélységében adott esetben nagyságrendi eltérések jelentkeznek, amelyek vertikális társadalmi különbségekre is utalhatnak. Az ezek alapján és az esetlegesen a temetkezésekhez tartozó körárkok méretei alapján becsült energiaráfordítás – mint a közösségi munkához való hozzáférés és kontroll – a társadalmon belüli hatalmi, vagy uralmi viszonyokról és azok összpontosulásának mértékéről is árulkodhat.[741] Ilyen összefüggésben a körárkok megléte vagy hiánya is a társadalmon belüli státuskülönbségekre utalhat, ugyanis míg a sírgödör méretbeli változásainál versengés feltételezhető, a körárkok elsősorban státusjelző szerepet (is) feltételeznek. Az apátfalvi és az óföldeáki temetkezések energiaráfordításának korreszpondencia-vizsgálatai az ismétlődő mintázat alapján arra utalnak, hogy a temetkezések kialakításának energiaráfordítása az élekor előrehaladtával fokozatosan növekszik, illetve változatosabb, adott esetben sokkal egyenlőtlenebb is lesz, amely vélhetőleg a felnőtt korcsoportok közötti státus különbségekkel állhat összefüggésben, majd a *Senilis* korcsoportnál ez sokkal szerényebb kereteket ölt.[742] Az energiaráfordítás mértéke, illetve a temetkezések mellékletében szereplő státustárgyak és presztízstárgyak jelenléte között összefüggés feltételezhető,[743] illetve temetkezőhelyenként mindhárom eloszlása egyenlőtlennek tűnik. Adott esetben, mint ahogy azt az apátfalvi AND127-es

[741] A temetkezésekhez tartozó körárkok olykor egyenetlen, vályú szerű alja annak szakaszos, közösségi munka által történő kialakításáról árulkodik. Lásd a Sándorfalva-Eperjesen feltárt temetkezéseket (Vörös 1983.).
[742] Részletesen lásd: X.1.2. és X.1.20. fejezet.
[743] Sajnos az újra felnyitások magas aránya miatt nem ellenőrizhető sem kereszttáblás, sem többváltozós statisztikai módszerrel.

körárkos temetkezés is mutatja, a temetkezések energiaráfordításában nagyságrendi különbségek is mutatkozhatnak.

A fenti megállapítások a vizsgált periódus – feltehetően – utolsó fázisát jelölő szeparált temetkezésekre nem érvényesek, vagy nem ellenőrizhetőek, amely a magas társadalmi státus reprezentációjában bekövetkező változásokra és egyúttal diszkontinuitásra utalhat. Ennek kapcsán lásd Apátfalava-Kossuth utca szeparált temetkezéseinek esetét, illetve Perjámos-Tizeszérű, Tápé-Lebő és Makó-Bahnhoffbrunnen esetét – ahol utóbbiak nem ellenőrizhetőek – azonban a kiemelkedő energiaráfordítás helyett sokkal nagyobb hangsúly kerül a temetkezések mellékleteire és azok szeparációjára.

VII.2.6. A temetkezések leletanyaga

A késő késő császárkor és hunkor időszakának temetkezéseiben a mellékletadás általánosnak tekinthető, illetve a temetkezőhelyek tárgykategóriái alapján rendkívül változatos mellékletadás jellemzi őket. Ez alól kivételt képeznek az urnás-hamvastásos rítusú temetkezések, amelyeknél az urna mellett általában két-három egyéb tárgykategória fordul elő, illetve a vizsgált időszak késői – V. és VI. – fázisában előfordulnak olyan temetkezőhelyek, amelyek mellékletadása már kevésbé változatos, ezek Tápé-Széntéglaégető, Szeged-Tarján, Apátfalva-Kossuth utca és Újszentiván téglagyár, amely a korábbi fázisoktól eltérő kulturális hagyományok megjelenését feltételezheti.

Ami a temetkezéseknek a nemtől és életkortól független mellékletadási szokásait illeti, az újra felnyitások nagy aránya miatt, csak vázlatos képet alkothatok, illetve biztosabban csak az apátfalvi és az óföldeáki temetkezőhelyek korreszpondencia-vizsgálatára tudok támaszkodni. Az egyik leggyakoribb tárgykategória, amely a temetkezésekben nemtől és életkortól függetlenül előfordul, az az edénymelléklet,[744] amely a korreszpondencia-vizsgálatok plotjában is annak origójában helyezkedett el. Nagyfokú tipológiai változatosságait tekintve feltehetően elsősorban annak tartalma lehetett releváns. Következetesen ismétlődő edénytípus előfordulása mindössze csak Németságpuszta/Hunedoara-Timișeană B07-B08 temetkezőhelyről ismert, ahol a korsók dominálnak, továbbá Apátfalva-Nagyút-dűlő M43-43 temetkezőhelyen a gömbtestű

[744] Azonos következtetést lásd: Kulcsár 1998, 69.

edények aránya kifejezetten magas. A korsók következetes előfordulása feltehetően ugyancsak az előbbi megállapítást igazolja, csak ez esetben a folyadék jelentősége kerülhetett egyértelműbb kihangsúlyozásra. Azonban, tekintve, hogy a németságpusztai temetkezések legtöbbje *Infans* korú, az edénytípus – és az alapján feltételezhető tartalom (?) – és életkor közötti összefüggések további vizsgálatokat igényelhetnek a jövőben. Ennek kapcsán felmerülhet, hogy bár az edény, mint tárgykategória általános mellékletnek tekinthető, viszont az edény típusa már összefüggésben állhat, az elhunytak életkorával, esetleg nemével is. A fibulák előfordulása ugyancsak igen gyakorinak tekinthető, egyaránt előfordulnak úgy a férfi, mint a női, vagy gyermek temetkezésekben is, azonban részletes korcsoportra való lebontásra a temetkezések alacsony száma miatt nem volt lehetőség. További vizsgálatra szoruló kérdés, hogy a mellékletekben szereplő fibula típusok és az elhunytak nem, életkora és társadalmi státusa között van-e összefüggés. Mivel a temetkezések egy jelentős része nem rendelkezik antropológiai vizsgálatokkal, illetve az újra felnyitások aránya általában kifejezetten magas, ennek vizsgálata nem valósulhatott meg. A továbbiakban a fibulák egy része különös figyelmet érdemelhet, mint presztízstárgy a temetkezések vertikális társadalmi különbségeinek fényében, ahol azok ritkasága, összetettsége és alapanyaga az elhunytak társadalmi státusával állhatott összefüggésben. Ilyen biztosabban mindössze csak az Fi8.9 típusú fibula (IV. tábla) esetében feltételezhető, amely rendszerint, olyan gazdag mellékletű – feltehetően – női temetkezésekből került elő, mint amelyek Makó-Mikócsáról, Kiszombor B és Klárafalva-Községházáról ismertek. Hasonló a helyzet a csatok előfordulásával is, amelyekre a fibulákra tett megállapítások csak részben érvényesek. Bár előfordulnak úgy a női, mint a férfi, illetve gyerek temetkezésekben is, a változónak a korreszpondencia-vizgálat plotjában az origótól való távolsága arra utal, hogy az koránt sem általános, hanem hogy létezett olyan csoport, amelynek nemtől, életkortól függetlenül előfordul a temetkezéseiben a csat (és veretes öv?), amely viszont inkább vertikális társadalmi különbségekre utal.

VII.*2.*7. Nemtől és életkortól függő mellékletadás

Érdekes módon nem lehet egyértelműen nem, vagy korspecifikus tárgyakról beszélni. sőt azok temetkezőhelyenként is változhatnak, erre jó példa a sarlónak az

apátfalvi és az óföldeáki temetkezőhelyeken belül női és férfi temetkezésben való előfordulása is.[745] A különböző tárgykategóriák gyakorisága nemenként és korcsoportonként jóformán csak eltérő tendenciákat mutat, szabályszerűségeket csak ritka esetekben lehetett kimutatni.

Az vizsgált temetkezőhelyek alapján az érme, vaslándzsa, illetve a vas ár az, amely kizárólag férfi temetkezésekből került elő. A Sándorfalva-eperjesi és a Tápé-Malajdok A temetkezőhelyek alapján, mindössze valószínűsíthető – bár igencsak biztosnak tűnik –, hogy a két élű hosszú kardok és hosszú kések férfi temetkezések mellékletei. Ezzel szemben a női temetkezéseket egy rendkívül változatos mellékletadás jellemzi. Talán általánosan elmondható, hogy a gyöngyök, fülbevalók, orsókarikák, különböző csüngők, valamint a torquesek, a karperecek, a tűk és tűtartók továbbá a tükrök és különböző doboz/ládika tartozik a női temetkezésekre jellemző leletanyag sorába. A gyermek temetkezésekből előkerült tárgykategóriák legtöbbje megegyezik a mindkét nem temetkezéseinél előforduló tárgykategóriák egy jelentős részével, illetve a női nemspecifikus tárgykategóriák közül a fülbevalók azok, amelyek már gyermek temetkezésekben is megjelennek. Úgy tűnik, hogy az *Infans 1*-es kortól az életkor előrehaladtával a temetkezések melléklete általános jelleggel változatosabbá válik, a munkamegosztás nemi szerepeire utaló tárgyak a gyermek temetkezésekben ennek függvényében egyre hangsúlyosabban jelentkeznek – orsókarika megjelenése az *Infans 2* végén és *Juvenis* korban – és az *Adultus* kortól úgymond a legszínesebb a mellékletadás, majd a *Senilis* korra sokkalta szerényebb lesz. A női nemspecifikus tárgyak (fülbevaló) már *Infans* 1-es kortól, pontosabbn 6-7 éves kortól megjelennek a gyerek temetkezésekben és ezt követően a női nem specifikus tárgyaknak gyakoriságának egy fokozatos növekedése figyelhető meg. A társadalmilag elfogadott felnőttkor kezdete a mellékletadás fényében a női temetkezéseknél némileg egyértelműbb, ahol az hozzávetőleg a *Juvenis* életkorra tehető, azonban a férfi temetkezéseknél már koránt sem volt egyszerű megállapítani. Az átmeneti rítusok, így a társadalmilag elfogadott felnőttkorba lépés is többnyire összhangot mutatnak a biológiai éréssel, amely nőknél a *Juvenis* kor esetében elfogadható, a férfi temetkezésekre ez a megállapítás sajnos nem volt megerősíthető, a két nem között előfordulhat, hogy eltérő életkorban váltak közösségük felnőtt tagjaivá.

[745] Lásd: X.1.2. fejezet és X.1.20. fejezet.

VII.*2*.8. Presztízstárgyakról általánosan

Az elméleti fejezetben meghatározott kritérium-rendszer alapján igyekeztem a temetkezésekben előforduló presztízs- és státustárgyakat azonosítani,[746] amelyet a temetkezések újra felnyitása igencsak megnehezített, így jóllehet a téma a jövőben nagymértékű kiegészítésre szorul majd.

A presztízstárgyak körvonalazásában a legbiztosabb támpontot az nyújtotta, ha egy adott tárgytípusnak az imitációját is azonosítani lehetett[747], továbbá pedig, ha valamely oknál fogva – távoli helyről származik, magas technológiai tudást feltételez, korlátozottan rendelkezésre álló alapanyag – annak ritkasága feltételezhető. A korábbi időszakokhoz képest, ahol a római – készítésű, típusú és feltehetően származású – fibulák és *terra sigillatak* esetében, azok barbaricumi imitációja alapján[748] nagy eséllyel – legalábbis egy adott ideig – presztízstárgyakkal számolhatunk, a késő császárkor majd a hunkor időszakára a temetkezések mellékletében előforduló tárgyak, vagy előképeinek eredete már a Felső-Tisza, illetve a Fekete-tenger északi partvidékének irányába is mutat, így a kritériumok alkalmazása és a presztízstárgyak azonosítása kifejezetten bonyolulttá válik, továbbá egy igen tág kronológiai, regionális és kulturális keretben tárgyalható.

Az egyik legbiztosabb a tárgyak alapanyagának – ritkasága és imitációi – szempontjából való megközelítés. Elsősorban az apátfalvi és az óföldeáki, valamint a sándorfalvai temetkezések mellékletének alapján az egyik, nagy eséllyel presztízstárgyak készítéséhez felhasznált alapanyag az ezüst, továbbá az arany lehetett,[749] amelyre az alapanyag utánzatául szolgáló ólom és bizonyos bronztárgyak – aranyos csillogását kölcsönző – magas réztartalma is igazolni látszik. Továbbá ez azt is jelenti, hogy a presztízstárgyaknak adott esetben rendkívül változatos tárgykategória és azon belül típus szerinti variációjával lehet számolni. Ennek megfelelően úgy az ezüstből, mint aranyból készült eltérő tárgykategóriák, mint fibulák, csatok és veretes övgarniturák, torquesek, karperecek, az alapanyaguk természetéből adódóan presztízstárgyak lehettek, ugyanis a nemesfémek feltehetően nem tartoztak azok közé a javak közé, amelyekhez a közösségek

[746] V. fejezet
[747] Miller 2006. Lásd még: V. fejezet
[748] Vaday 2005; Gabler–Vaday 1986.
[749] Természetesen kicsit sem meglepő, viszont a kritérium-rendszer alapján végzett vizsgálat meggyőzően alátámasztja.

szélesebb köre hozzáférhetett. Itt egyaránt felmerülhet a nemesfémekhez való korlátozott hozzáférés, vagy egy olyan csoport megléte, amely a többiek számára korlátozta a hozzáférést, ezért a nemesfém imitációja révén igyekeztek az alacsonyabb státusú személyek/családok a társadalmi tekintély megszerzésére.

Egy másik, némileg bonyolultabb megközelítés a tárgykategóriák, vagy típusok – ritkasága és imitációja – szempontjából való megközelítés (64. ábra), ahol ugyanazon, rendszerint ritka tárgy más alapanyagból készült, és/vagy imitációját egyszerűbb technológiai tudást feltételező kivitelezés jellemezi. A teljesség igénye nélkül tárgyalva ezek közül a kistájon belül leggyakrabban előforduló presztízstárgyak a különböző üvegpoharak, Cyprea-csigából készült csüngők, római készítésű ládikák. Ugyanakkor viszonylag gyakran előfordulnak a hunkori női elit által presztízstárgyaknak – feltehetően a Krím félsziget és a vele szomszédos területről származó[750] – reprezentációs eszközként használt, adott esetben bronzból készült imitációi, mint a női viselet kivarrásainál használt apró veretek.

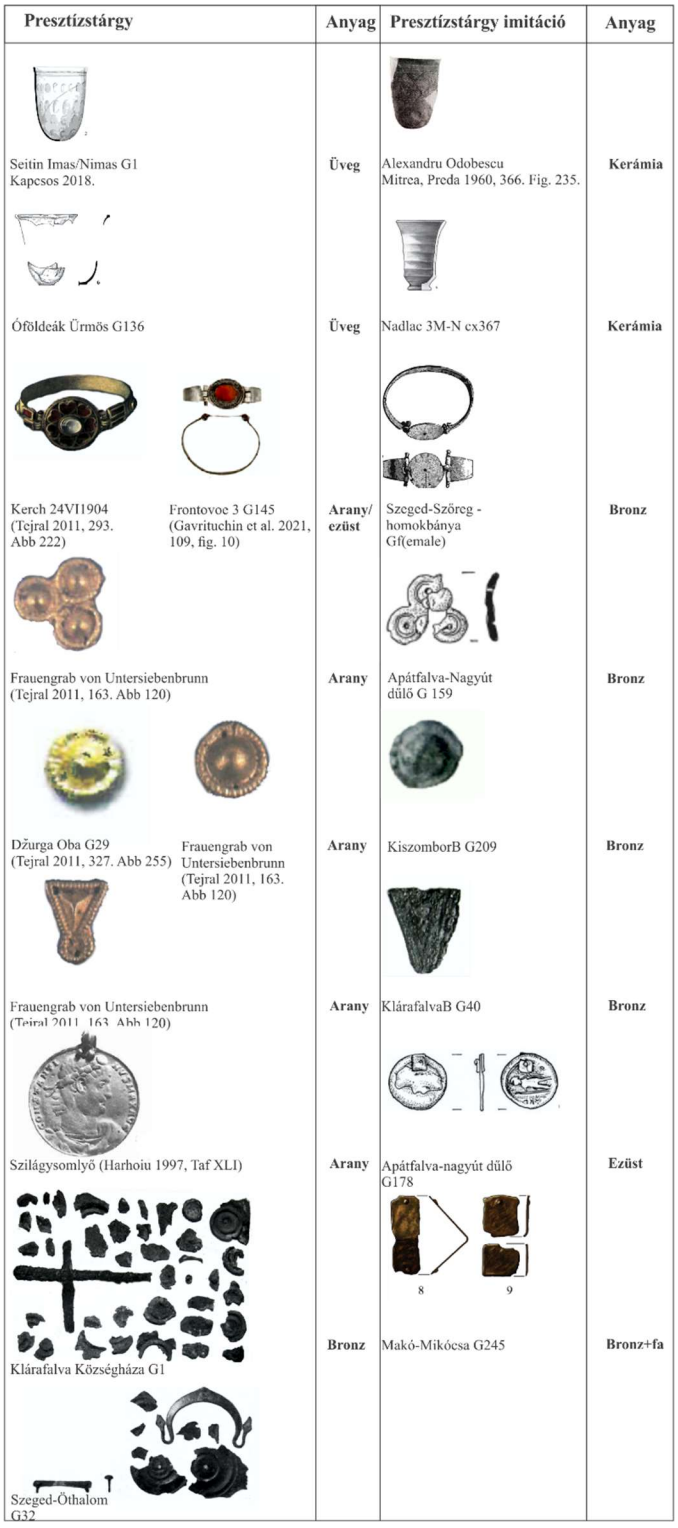

64. ábra: Késő császárkori és hunkori prezstízstárgyak. (készítette Kapcsos Norbert)

[750] Ilyenek Kerch, Frontovoe 3, Džurga-Oba temetkezőhelyei. (Gavrituchin et al. 2021; МАСТЫКОВА 2021; Tejral 2011, 327.)

VII.2.9. Státustárgyakról általánosan

A temetkezésekben esetlegesen előforduló státustárgyak azonosítása, a társadalmak komplexitásának megfelelő státuscsoportok ismeretében sokkal könnyebb lett volna. Tovább bonyolította a temetkezések leletanyagán belüli elkülönítésüket a temetkezések újra felnyitásának magas aránya, illetve az antropológiai vizsgálatok hiánya lévén, hogy a társadalmi státus két meghatározó kritériuma a nem és az életkor. Az elméleti fejezetben felvázolt kritériumok mellett,[751] olyan szempontok bizonyultak támpontnak, mint az elidegeníthetetlenség azaz, hogy a tárgyak státushoz tartoznak és egy adott státuscsoportot jelenítenek meg, így nem személyhez köthetőek, illetve, hogy ez a státuscsoport – és az általa végzett, adott esetben speciális tevékenység – valamely oknál fogva fontos lehetett a társadalmak fennmaradása szempontjából.[752] Mint látható ez egy igen széles skálát feltételez, amely alapján a termelés és létfenntartás, külső fenyegetéssel szembeni védelem, csak pár szempont, amely egy társadalom fennmaradása szempontjából fontos lehet, így ezeknek azonosítása a jövőben további kutatásokat igényel.

Ezek alapján a férfi temetkezésekben előforduló státustárgyak között említhetőek a különböző tűzcsiholók és az ár, amelyeket a „*pásztorkészségek*” gyűjtőfogalma alatt tart számon a kutatás,[753] bár érdemes megjegyezni, hogy temetkezőhelyenként változó módon az ár női temetkezésekben megjelenik, amely további magyarázatra szorul. A két tárgy együttesen is előfordulhat, mint Szeged-Tápé SZT G5 és 22-es temetkezéseiben,[754] illetve külön-külön is, mint Tápé-Malajdok A G33-as temetkezésében a tűzcsiholó[755] és ApátfalvaNagyút-dűlő AND G127-es – körárkos – temetkezésében az ár.[756] A bizonyos fegyvermelléklettel rendelkező – feltehetően felnőttkorú – férfi temetkezések esetében a különböző típusú szúró és vágó támadófegyverek nagyobb biztonsággal sorolhatóak egy adott – ez esetben azonosítható, nagy eséllyel harcos – státuscsoportot reprezentáló

[751] V. fejezet
[752] Az esetleges státustárgyak azonosításában meglepő segítséget nyújtott, a szilágysomlyói I kincs mell-láncának miniatűr – szimbolikus? – eszközei (Rácz–Szenthe 2015.), amely vélhetőleg a Hun kort közvetlenül megelőző és követő időszak társadalmi státusait jelenítheti meg és „fogja össze” (mint egy ideológia szimbóluma?). A dolgozat tematikus keretei nem adtak lehetőséget a téma körül járására, azonban különös figyelmet érdemelhet, amennyiben valóban a korszak társadalmainak és leletanyagának megértését szolgáló Rosette-i kőnek tekinthető.
[753] Kulcsár 1998, 56.
[754] Vörös 1996.
[755] Párducz 1948.
[756] Kujáni 2015.

státustárgyak közé. Ilyen temetkezések főként Tápé-Malajdok A[757] és Sándorfalva-Eperjes[758] temetkezőhelyről ismertek, ahol a harcos réteg jelenlétére utaló státustárgyak – Szeged környéki – területi koncentrációja példanélküli a kistájon belül, illetve elszórtan előfordul még az apátfalvi AND G165-ös temetkezésben és Makó-Igási-járandó II. temetkezőhely 17-es sírjából.[759] A temetkező helyek között ugyanakkor egyidejűség feltételezhető, amely az adott korszakban az adott státuscsoport társadalmi felértékelődésére utalhat.

A női temetkezések esetében a tű és tűtartók jelenléte viszonylag ritka, és ez a társadalmi munkamegosztás női feladatainak egyik legösszetettebb folyamatára utaló tárgykategória, amely kapcsán felmerülhet, hogy azok egyúttal egy különleges – kevés ismert eset alapján *Adultus* kortól jellemző – státust és talán státuscsoportot reprezentálhattak.[760] Ezt látszik igazolni az is, hogy a tű és tűtartó melléklettel rendelkező női temetkezésekben gyakori a presztízstárgyak előfordulása. Ilyen temetkezések feltételezhetőek Sándorfalva-Eperjes SE G6-os, Tápé-Malajdok A TMA G29-es, Kiszombor B KZB G112-es, Makó-Mikócsa-dűlő MMG 215-ös, valamint Apátfalva-Nagyút-dűlő AND G139, 203-as temetkezések esetében.

A női temetkezések egy részénél előforduló tükrök és pipere-eszközök esetében a presztízs és státustárgyak meghatározásánál használt kritériumok alapján rendkívül nehéz eldönteni, hogy azokat melyik kategóriához sorolhatóak. A tükrök gyakori szándékos rongálása a státustárgy lehetőségét veti fel, illetve a pipere-eszközök esetében, bár rongálás nem jellemző, de ugyanez elmondható az imitációkról is.

Úgy tűnik, hogy a temetkezésekből előkerülő sarlók egy különleges státust és/vagy státuscsoportot jeleníthetnek meg. Erre utalhat az a tény, hogy ilyen kontextusban rendkívül ritkák. Ugyanakkor bár felnőtt temetkezésekben fordulnak elő, az előkerült 2 példány női és férfi temetkezésekből ismert és ez a tény némileg zavarba ejtő, ugyanis az Alföldről temetkezésekből eddig ismert darabok férfiaknak tulajdoníthatóak.[761] Azonban

[757] Párducz 1948. Ilyen temetkezések: TM-A G8, 18, 19, 21, 23,31, 32, 33, 37, 40, 43.
[758] Vörös 1983. Ilyen temetkezések: SE G1, 3, 5, 7.
[759] Gulyás 2012. A temetkezőhely nem szerepel a lelőhely és temetkezés adatbázisban.
[760] A társadalmi státusnak megfelelő ruházat, átmeneti rítusok alkalmával használt ruházat készítése, szimbólumok ismerete és használata
[761] Madaras 658-as feltételezhetően halmos férfi temetkezése (Kőhegyi–Vörös 2011, 172.). A Tiszalök-rázompusztai fegyveres temetkezés (Méri 2000, 116, 5. kép)

szélesebb kontextusukat tekintve egyaránt előfordulnak rituális deponálásokban is, mint Baráthely és Nagyernye lelőhelyek,[762] ahol utóbbi esetében a mezőgazdálkodással kapcsolatos rituális tevékenységekkel feltételeztek összefüggést.[763] Ilyen összefüggésben felmerülhet, hogy a sarlóval rendelkező temetkezésekben nyugvó személyek a létfenntartás szempontjából kivételesen értékes mezőgazdálkodási ismeretekkel rendelkeztek, vagy időszakos tevékenységekben töltöttek be vezető funkciót, esetleg aratási ünnepségekben tölthettek be különleges szerepet. Rendkívül izgalmas lehetőségeket rejthet a kérdésnek a késő császárkorra tehető gyors lehűlés – RCO vége[764] – kontextusában, szélesebb regionális keretek között való vizsgálata.

VII.2.10. Sajátos összefüggések

A temetkezőhelyek demográfiai struktúrája kapcsán a férfi temetkezések alacsony aránya bizonyult rendkívül nyugtalanítónak és okozta a legtöbb fejtörést. A férfi temetkezések alacsony, míg a női temetkezések magas arányát számtalan tényező együttesen is befolyásolhatta. Férfi csontvázak alacsony arányának esetében a háborúskodás, viszály, vadászat, a valamely oknál fogva más helyre való temetkezés, vagy esetleg az eltérő rituális bánásmód is szóba jöhet. A női temetkezések magas arányát a reprodukcióképes korcsoport esetében a magas gyermekágybetegség okozta elhalálozás is eredményezhette.[765] Mindezeket figyelembe véve továbbra is kérdés marad, hogy ezek indokolhatnak-e ilyen mértékű eltérést, adott esetben fordított arányt. A női temetkezések magas arányát tekintve – bár kevés az adat – az előbbi feltevést látszik megerősíteni, hogy úgy az apátfalvi, mint az óföldeáki temetkezőhely esetében a női temetkezések korcsoport szerinti eloszlásában (180. ábra.) az *Adultus* korcsoportnál figyelhető meg a modus (csúcs). Ezzel szemben a férfi temetkezések esetében a modus (csúcs) az idősebb, *Maturus* korcsoportnál található. Azonban ugyanezt a Nagylak/Nădlac M3N temetkezőhely antropológiai adatai nem igazolják, itt a két nem aránya kiegyensúlyozott, akárcsak a korcsoport szerinti eloszlásuk. Az apátfalvi és óföldeáki csontanyag alapján a fiatal, *Juvenis* korú férfi csontvázak majdhogynem ismeretlenek, illetve az *Adultus* korúak száma

[762] Lăzărescu, Crișan 2010; Bârzu 1973, 302 Pl. XXI.; Mitrea 1960, 617. fig. 152.
[763] Lăzărescu, Crișan 2010, 236.
[764] I.2. fejezet
[765] V. fejezet

is jóval alacsonyabb, mint a *Maturus* korcsoporté. A – mindössze régészetileg és fizikai antropológiailag is – férfiként meghatározott temetkezések alulreprezentáltsága, a temetkezések leletanyagának szeriációjában is megnyilvánult, ahol a korai időszakokban a férfi temetkezések szinte ismeretlenek,[766] és csak a későbbi fázisokban jelentkeznek nagyobb számmal, de mint látható, ez esetben is alulmúlják a női temetkezések számát. Az ismétlődő mintázatot feltételező jelenségre az Alföld több temetkezőhelye kapcsán felfigyelt már a kutatás[767] és úgy tűnik, hogy a – kistájra vonatkoztatva – a „szarmata" kultúrhorizonton belül annak korai és késői fázisa között egyfajta növekvő tendenciát lehet érzékelni, azaz a késői fázisokra a férfi temetkezések arányának egy graduális növekedése figyelhető meg. Mindennek hátterében vélhetőleg kulturálisan és/vagy társadalmi szempontból rögzült magyarázatot lehet keresni, amelynek kidolgozását sem a dolgozat kronológiai, vagy tematikai keretei, sem a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé. Szigorúan a késő császárkori és hunkori időszakot tekintve arra gondolhatunk, hogy a férfi temetkezések alacsony aránya és azon belül is az *Adultus* – leggyakrabban kockázatoknak kitett – korcsoport – feltehető – alulreprezentáltsága összefüggésben állhat a társadalom/társadalmak (szocio-)gazdasági-rendszerének – feltételezhetően – szarvasmarha legeltetésre nagymértékben támaszkodó termelőgazdálkodásával is, amely a társadalom/társadalmak egy bizonyos csoportjainak, esetleg családoknak nagyfokú, időszakos mobilitását feltételezhette. Ennek összefüggésében a pásztorkodásra specializálódott (státus?) csoport temetkezései területileg elkülönülhetnek saját közösségeik temetkezőhelyeitől, amely magyarázatot adhat a – nem elitnek tulajdonítható (szeparált), de – magányosan jelentkező temetkezésekre, a kis számú sírcsoportokra, vagy a temetkezőhelyek főbb temetkezési csoportjaitól jelentősebben elkülönülő temetkezésekre is.[768] Azonban mindaddig, amíg hiányoznak a települések módszeres feldolgozásai és archaeozoológiai, valamint archaeobotanikai vizsgálatai, amelyek választ adhatnak a kistáj társadalmának/társadalmainak termelőgazdálkodását és elosztási-rendszerét övező kérdésekre, a fenti magyarázat a temetkezőhely elemzések ellenére is alig több, mint egy műveltebb találgatás. A probléma kapcsán egy másik jelentős szempont,

[766] A kistájon belül lásd: Makó-Igási-Járandó (Balogh 2015.)
[767] Istvánovits–Kulcsár 2001, 22; Istvánovits–Kulcsár 2018, 249; Farkas 1998, 78.
[768] A pásztorkodó és nagyállattartó életmóddal kapcsolatban egy hasonló megállapítást lásd: Lőrinczy–Rácz 2014, 171.

hogy a késő császár- és hunkorra helyezhető fázisokban, a szeriáció által is jelzett tendenciának megfelelően a férfi temetkezések arányának – enyhe – gyarapodásával párhuzamosan, a férfi temetkezések esetében két másik jelenségre is fel lehet figyelni. Egyik a fegyveres férfi temetkezéseknek a megjelenése,[769] a másik adott esetben bizonyos férfi temetkezéseknek a nagyobb temetkezőhelyeken belüli szeparációja,[770] amely két jelenség, jóllehet nem feltétlenül különíthető el egymástól. Az újra felnyitások magas aránya miatt e temetkezések leletanyagának részletes értékelése nem történhetett meg, viszont az ápátfalvi temetkezőhely alapján, a temetkezőhelyen belül elkülönülve jelentkező férfi temetkezések kialakítása jelentős, körárkos temetkezése esetében olykor kiemelkedően magas energiaráfordítást feltételezett. Ennek kapcsán felmerül annak a lehetősége, hogy a késő császárkorban és a hunkorban valamely oknál fogva – feltehetően a háborúskodás fokozódásával – létfenntartás szempontjából társadalmilag felértékelődik egy olyan fegyveres férfiakból álló csoport jelentősége, amely fokozatosan egy specializálódó státuscsoportot alkotva, a társadalom/társadalmak harcos rétegévé alakul.[771] Talán ennek összefüggésében értékelhető a Sándorfalva-Eperjesen feltárt kissírszámú (családi?) temető is, amelyben feltehetőleg ennek a specializált harcos rétegnek és az ehhez tartozó család, vagy egyazon leszármazási ág szeparációját vélhetjük felfedezni.

VII.2.10.1. Körárkok és társadalom

A körárkok megléte rendszerint jelentős, olykor kiemelkedően nagy közösségi energiaráfordítással és a temetkezésekben presztízstárgyak és olykor státustárgyak jelenlétével is társul. Ez alapján nagy eséllyel az elhunyt magas társadalmi rangjával és jelentős társadalmi státusával állhatnak összefüggésben, amely alapján egyaránt felmerülhet, hogy csak bizonyos státuscsoportokat és/vagy bizonyos leszármazási ágakat illettek meg, akik társadalmi reprezentációjában, a túlvilági létről alkotott felfogásukkal összhangban a körárkoknak fontos szerepe lehetett. Az egyazon temetkezőhelyen belül

[769] Elsősorban lásd: Sándorfalva-Eperjes (Vörös 1985.) és Tápé-Malajdok A (Párducz 1950.), valamint Apátfalva-Nagyút-dűlő M43-43 (Kujáni 2014.), Makó-Igási-Járandó II (Gulyás 2012.)

[770] Lásd például Apátfalva-Nagyút-dűlő M43-43 (IX.1.2. fejezet), illetve Csanádpalota-Országhatár M43 56. (Walter 2020, 137. 3. kép) egyidejű temetkezőhelyeit.

[771] Az, hogy korábbi fázisokban ismeretlenek a fegyveres férfi temetkezések, nem feltétlenül jelenti a harcosok hiányát. Mindössze csak arra utalhat, hogy a társadalmak legtöbb férfi tagja fegyverforgató volt, azonban a társadalmak létfenntartása szempontjából ez nem igényelt nagyfokú specializációt.

előforduló körárkos temetkezések méretbeli különbségei egyaránt utalhatnak az elhunytak, vagy státuscsoportok társadalmi megbecsülése (presztízs) közötti különbségekre vagy társadalmi versengésre. Az a tény, hogy körárok nélküli temetkezések energiaráfordítása esetenként meghaladhatja egy-egy körárkos temetkezés energiaráfordítását, feltételezhetően arra utalhat, hogy az elhunyt társadalmi megbecsülésétől függetlenül, létezett egy státuscsoport, amelyet a körárok megilletett.[772] Mindemellett *Infans I* korú gyermek temetkezések ismertek az Óföldeák-ürmösi temetkezőhely körárkos temetkezéseinek körárkaiból, ahol úgy tűnik szándékos beletemetkezések lehetősége feltételezhető.[773] Tekintve az *Infans 1*-es korcsoportnak, a korábbiakban már tárgyalt nagyfokú csecsemőhalandóság alapján elvárható igen alacsony arányait, ennek a körárkot használó státuscsoportnak bizonyos korú leszármazottjai vagy családtagjai valamilyen oknál fogva, az egyik ős temetkezéséhez tartozó körárokban lettek, vagy lehettek eltemetve. Kérdés marad, hogy ezek az *Infans 1*-es korú gyerek temetkezések azért kerülhettek-e a körárkokba, mert még nem estek át a megfelelő beavató szertartáson, de családjuk magas státusa révén a közösség tagjait megillető rituális bánásmódban részesülhettek? Ugyanis akkor társadalmi rétegződésre utaló egyenlőtlen rituális bánásmódról lehet szó. Bár Sándorfalava-Eperjes SE 2 és 4-es temetkezései is feltételezhetően – nagyobb korú – gyerekekhez tartozhatnak,[774] feltűnő módon azok már a körárkon belül kaptak helyet, hasonló jelenség figyelhető meg az apátfalvi AND 131 és 132-es kettős temetkezés esetében, ahol egyikük *Juvenis* korú. Bár az eszmefuttatás próbára teszi az adatok teherbíróképességét, viszont felmerülhet annak lehetősége, hogy mindez egyrészt társadalmi rétegződésre utalhat, másrészt e státuscsoportok esetében a társadalmi státus öröklődhetett.

VII.2.10.2. A temetkezések újra felnyitása és társadalom

Bár kutatásomnak társadalomrégészeti szempontból nem volt kifejezett célja a temetkezések újra felnyitását részletbemenő módon vizsgálni, azonban mivel olykor a temetkezések kiemelkedően magas arányára volt jellemző, ezért – kisebb túlzással,

.[772] X.1.2. fejezet
[773] X.1.20. fejezet
[774] Hasonló jelenséget lásd: Csanádpalota-Országhatár M43 56. 12. és 13. temetkezéseinél (Walter 2020, 137. 3. kép)

mondhatni – egyik általános tulajdonságának tekinthetőek és megkerülhetetlen tényezőt képviselnek. Mivel a következetesen ismétlődő csontvázas rítus, sírgödör forma, uralkodó dél-északi tájolás és mellékletadás szokása mellett ez volt az egyik legszabályosabban ismétlődő – döntéshozatali folyamatra utaló[775] – mintázat, amely úgy a férfi, mint a női és a gyermek temetkezéseknél is előfordult – igaz utóbbiak esetében sokkal kisebb arányban –, ezért az olyan szerencsésen jól dokumentált esetekben, mint Apátfalva-Nagyút-dűlő M43-43 és Óföldeák-Ürmös M43-10 lehetőség adódott részletesebben elemezni ezeket.

Ami a temetkezések életkorát illeti az újra felnyitás leginkább az *Adultus* és *Maturus* korcsoportra jellemző és bár az *Infans* korú temetkezéseknél is előfordul, az újra felnyitott temetkezéseken belüli arányuk 10-28% között mozog. Az újra felnyitások és a temetkezések neme közötti összefüggés nem egyértelmű, mindössze csak az óföldeáki temetkezőhely esetében volt kimutatható statisztikailag is szignifikáns összefüggés a temetkezések neme és újra felnyitások gyakorisága között, ahol a női temetkezéseknél sokkal gyakoribb volt. A körárkos temetkezéseknek pedig kivétel nélkül mindegyikét felnyitották. Az újra felnyitások beásásainak sírgödrön belüli helyzetét és a sírgödör érintettségének hányadát csak ritka esetben lehetett megfigyelni, ahol azok többnyire a sírgödör tájolásnak megfelelő felső 2/3-át, vagy középső részét érintették. A temetkezések életkora és neme közötti eltérés, ilyen szempontból nem tapasztalható. Ami a csontoknak az újra felnyitást követő elmozdulását jelenti, az temetkezőhelyenként eltér, bár gyakran a csontoknak a sírgödrön belüli szórt helyzete fordul elő (F3), ugyanakkor nem érzékelhető eltérés a temetkezések életkora és neme szempontjából. Továbbá gyakorinak számít, hogy a csontok nagymértékben hiányoznak a felnyitst követően. Mindezek a temetkezések újra felnyitásának ideje szempontjából arra utalnak, hogy a temetkezést követő beavatkozások a lágy szövetek lebomlását követően történhettek. Ami igazán figyelemreméltó, hogy a rendelkezésre álló szuperpoziciók alapján és az apátfalvi temetkezőhely sajátosságai alapján,[776] a temetkezések újra felnyitása a temetkezőhely aktív használatával párhuzamosan, azzal egyidejűleg zajlott.

Az átmeneti rítusok szempontjából a temetkezési szertartás két állapot, vagy státus közötti átmenetként fogható fel, míg az egyiktől elválaszt, a másikhoz hozzárendel

[775] O'Shea 1996, 15.
[776] X.1.2. fejezet

(élő/halott).[777] Ami az átmeneti rítusokat illeti azok minden esetben három fázist feltételeznek: a szeparációt, a liminálást és az inkorporációt, vagy másképp kifejezve az első voltaképpen preliminális és az utolsó postliminális fázisnak tekinthető.[778] Ilyen körülmények között a liminalitásnak központi szerep jut, amely egy olyan állapotot jelöl, ahol a korábban érvényes törvények, szabályok, jogok már nem érvényesek, viszont az ezt követő új állapot, vagy státus törvényei, szabályai, vagy biztosított jogai még nem jutottak érvényre, így a liminális entitások voltaképpen két állapot, vagy világ között helyezkednek el.[779] Ahogyan a liminalitás az átmeneti rítusokban központi szerepet játszik, úgy bizonyos esetben annak ideje és összetettsége alapján egyfajta önállóságot is élvezhet a szertartás többi – szeparációs és incorporációs – részétől,[780] amely elegendő ahhoz, hogy a liminalitás alatt a korábbi állapot megszűnjön, átalakuljon, megsemmisüljön, felszámolódjon.[781] Az átmeneti rítusok liminalitása sok esetben a biológiai változás jeleivel vagy szimbólumaival állhat összhangban, a biológiai halál beálltát követően ilyen – hosszabb időt feltételező – változásnak számít a lágy szöveteknek a csontokról való lebomlása is,[782] más kérdés, hogy a halál azonnali beálltával számoltak, vagy folyamatként értelmezték-e, viszont a lágy szövetek lebomlása és a letisztult csontok feltehetően a túlvilágra való áttérést jelképezhetik.[783]

Mindez természetesen még nem ad magyarázatot a temetkezések újra felnyitására, amely értelmezésénél jól lehet, csak nehezen tudunk saját kultúránktól elvonatkoztatni, amelyre az is utal, hogy azokat esetenként bolygatásnak, vagy rablásnak értelmezzük. Ez vélhetőleg egyrészt a keresztény felfogásunk túlvilágképével állhat összefüggésben a

[777] Huntington–Metcalf 1979, 8.
[778] Van Gennep 1960, 21.
[779] Turner 1991, 95. Akárcsak ezen sorok szerzője, aki már nem PhD hallgató, de még nem szerzett PhD fokozatot sem.
[780] Van Gennep 1960, 146; Huntington–Metcalf 1979, 11.
[781] Turner 1991, 103.
[782] Huntington–Metcalf 1979, 11–13.
[783] Ezzel összefüggésben rendkívül érdekes további kutatási lehetőségekkel szolgál a Nart Eposz, ahol a Szoszlant többször is kérdőre vonták, hogy eleven létére hogyan lehet a Halottak Országában: *„…No és ki hallott már olyat, hogy valaki elevenen belépett volna a Holtak Országába? Az én segítségem nélkül ezt nem tehetted volna meg. Amikor távoli kalandon éget téged a távoli nap, felhőként röpülök fölötted és védelmezlek a sugaraitól. Amikor pedig csata közben az ellenségeidre hatalmas zápor szakad, az tőlem ered, én segítem a harcosaidat győzelemre. És ezt elmondván Veduha elment Barasztirhoz, a Holtak Országának urához, kért tőle levelet Az fájáról, elhozta Szoszlannak és így szólt: — Erővel törtél be a Holtak Országába, ahova Isten akarata szerint eleven ember nem teheti be a lábát. De ugyanúgy, ahogy az élő nem mehet a holtakhoz, nincs út a Holtak Országából az elevenek honába sem. És ha már eljutottál a Holtak Országába, innen nincs visszaút."* (Istvánovits–Kulcsár 2000, 364.)

bolygatásként való értelmezés esetén,[784] holott a temetkezések újra felnyitása néprajzi adatok alapján a közelmúlt keleti rítusú keresztény kultúrkörén belül is gyakori volt.[785] Másrészt pedig rablásként való értelmezés esetén a – weberi értelembe vett – eszköz-racionális (*instrumentally-rational*), gazdasági haszonszerzésre irányuló motivációt részesítjük előnyben, holott érték-racionális (*value-rational*) és tradicionális (*traditional*) motiváció – akár együttesen is – szóba jöhet.[786] Az előbbi esetében mivel az egyén lehetőségeit és a társadalmi cselekvés (*social action*) motivációit az a társadalom, vagy kultúra határozza meg amelyben él,[787] a temetkezések folyamatos rablása inkább destabilizálja a társadalmat, mint fenntartaná a társadalmi rendet. Legalábbis a társadalom működéséről egy igencsak groteszk képet festene. Bár a temetkezések mellékletének integritása feltehetően nagymértékben megváltozik, és csak találgatni lehet, hogy mely tárgyak kerültek kiemelésre, talán fontosabb a lehet olyan szabályszerűségeket keresni, hogy melyek azok a tárgykategóriák, vagy típusok, amelyek valamilyen oknál fogva (tabu?) a beavatkozásokat követően hátra maradtak.

Ilyen értelembe véve az újra felnyitásoknak, az olyan szabályosan ismétlődő mintázat jellegét tekintve, amely a temetkezőhely használatával egyidejűleg történt, arra lehetne gondolni, hogy azok elsősorban – egy bizonyos jelentést, tartalmat és célt feltételező – rituális jellegű beavatkozások, amelyet feltehetőleg a temetkezőhelyet használó közösség, vagy az elhunytak családtagjai művelhettek. Bár amennyiben elfogadjuk a rituális értelmezést, a beavatkozások társadalmi és hitvilági – talán együttes és sokoldalú – funkciójának tisztázása korántsem egyértelmű. Viszont ilyen keretek között felmerülhet, hogy az őskultusszal állhat összefüggésbe, amely alapján az ősök és azok temetkezőhelye – a Saxe-Goldstein hipotézis értelmében – egyrészt a közösségnek a

[784] A halottak nyugalmának megzavarása *(„Nyugodjon békében!”*). Vonatkozó szakirodalommal bővebben lásd: Kaznakov 2013, 177.
[785] *„Három ével a gyermek, öt évvel a fiatal és hét évvel az idős halálát követően, mindenhol a Románoknál mindegyik halottat kiástak, hogy az első temetéséhez hasonlóan új misét tartsanak neki (…) . A temetést követő harmadik, ötödik vagy a hetedik év szombatján az elhunyt legközelebbi rokonai kiásták a sírt, hogy az elhunyt csontjait kiszedjék (…). (…) Miután véget ért az egész mise, a menettel kiviszik a templomból a zsákot az elhunyt maradványaival a cinteremig, úgy ahogyan a megszokott halottat szokták és közben a menetben résztvevőknek és a zsákot vivőknek zsebkendőt, vagy ttörülközőt osztogatnak (…).* (Marianu 1892, 114 – 115.)
[786] Weber 1978, 24. Azért teszem, mert hasznot hoz. Azért teszem, mert így a helyes. Azért teszem, mert mindig is így volt szokás.
[787] O’Shea 1996, 10.

területhez és annak erőforrásaihoz való hozzáférési (öröklés) jogát garantálta.[788] Másrészt pedig az ősök a társadalom szerveződése szempontjából tölthettek be fontos szerepet, ahol a leszármazás alapján egy adott státuscsoporthoz való tartozást határozhattak meg, ezáltal legitimálva a leszármazási ágak közötti esetleges társadalmi egyenlőtlenségeket a fennálló társadalmi rend megőrzése céljából.[789] Mindez pedig a temetkezőhelyek demográfiai struktúrájának szempontjából rendkívül érdekes kérdéseket vet fel, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a kistájon belül a korai fázisokban a férfi temetkezések majdhogynem ismeretlenek, viszont a temetkezések újra felnyitása már ebben a korai időszakban is megjelenik értelemszerűen női temetkezéseknél.[790] Ez arra utalhat, hogy míg a korai fázisokban a kistájon belüli társadalmak matrilineáris leszármazási vonal mentén szerveződtek és feltehetően matrilokálisak voltak, addig a késő császárkor és a hunkor folyamán egy fokozatos súlypont eltolódás tanúi lehetünk, ahol már egyaránt megjelenik és jelentőséget nyer a patrilineáris leszármazás is.

[788] Hill–Hageman 2016, 43–44.
[789] Hill–Hageman 2016, 45; Stephenson 2015, 38, 47; Pertierra 1987, 199.
[790] Balogh 2015. Makó-Igási-Járandó M43-25 temetkezőhely MIJ G8, 9, 13 temetkezései

VIII. A Hatalmi központok problematikája. A Maros alsó szakaszának helyzete a késő császárkori hatalmi központok/körzetek fényében.

VIII.1. Bevezetés

A kutatásom során felmerült a kérdés, hogy a Maros alsó szakaszáról előkerült aranyérmék milyen mértékben szolgálhatnak releváns információval a kistáj késő császárkori és hunkori szerepének értékeléséhez. A tárgyalt kistáj 6 lelőhelyéről előkerült 8 db – különböző római uralkodó által kibocsájtott – érmének térbeli szóródása az 1439 darabos szikáncsi éremlelettel egyetemben jóformán nem rajzol ki egy kellőképpen értelmezhető mintázatot. Így merült fel a forráscsoport vizsgálatának kiterjesztése a Kárpát-medence egészére – amely így utólag meglepő egyben tanulságos észrevételekkel szolgált.

A kárpát-medencei barbaricum aranypénzforgalmával legutóbb Prohászka Péter foglalkozott doktori disszertációjában,[791] ahol Augustus és Zeno császárok uralkodása által fémjelzett időszakból mintegy 331 aureust és solidust gyűjtött össze és elemzett. Továbbá Vlad-Andrei Lăzărescu volt az, aki az Erdélyi-medence és a Kárpátok keleti oldalának késő császárkori és hunkori éremforgalmának elemzése kapcsán a térség aranyérméit is összegyűjtötte és elemezte.[792]

Az általam végzett elemzés a két szerző által szerkeszett katalógus alapján adatbázisba gyűjtött 224 aranyérmének statisztikai és térinformatikai vizsgálatán alapszik, amely kronológiai kereteit tekintve az Aurelianus és III Valentinianus uralkodása által keretbe foglalt időszakot jelenti. A kárpát-medencei aranyéremforgalom vizsgálatának egy „Barbaricum-központú" szemléletét igyekeztem előnyben részesíteni a „Birodalom-központú" szemlélettel szemben, amelynek indoklására a következőekben térek ki.

VIII.2. Az aranyérmek funkciója a kárpát-medencei Barbaricumban

A kutatás többnyire egyetért abban, hogy a kárpát-medencei Barbaricumból előkerült késő császárkori és hunkori aranyérmék egy különleges leletcsoportot képviselnek. Mindazonáltal megfigyelhető két egymástól némileg eltérő szemléletmód,

[791] Prohászka 2008.
[792] Lăzărescu 2014.

ami barbaricumi előfordulásuknak értelmezését illeti. Bár kevésbé markánsan különül el, de többé-kevésbé egy „Barbaricum-központú" és egy „Birodalom-központú" szemléletet lehet körvonalazni, amely rányomja bélyegét az érmék funkciójának értelmezésére is.

A „Birodalom-központú" szemléletmód az aranyérmék pénzrendszerben betöltött szerepéből indul ki,[793] amelyet a birodalmi kormányzat a katonaság részére, a főtisztviselői réteg számára és nagyobb összegű kiadások finanszírozására veret,[794] amelyek egyúttal a kibocsájtójuk propagandáját is szolgálják,[795] azaz üzenetértékű mindenki számára, hogy miért veretik, illetve, hogy kik, mikor, miért és hogy milyen mennyiségben juthattak hozzá. Többnyire a nagyobb összegű kiadások finanszírozása és az aranyérmek propagandisztikus funkciójának megvilágításából kerültek értelmezésre a Barbaricum területéről előkerült aranyérmék, ahol azoknak a nagyobb számú előfordulása esetében a római külpolitika sajátos eszközét, illetve a császári és/vagy provinciális kormányzat szerepét emelték ki.[796] A limesen túli előfordulásuk esetében a kereskedelemben betöltött funkciójuk szinte kizárható.[797] Római szempontból nagy eséllyel egyszeri kifizetések, váltságdíj (*redemption Captivorum*), évi adó (*annum munera*), segéd csapatoknak juttatott fizetség (*stipendium, donativa*), a szövetségi rendszer *foederati*-jainak fizetett évjáradéknak (*annonae foederaticae*) tulajdoníthatóak.[798] Ennek megfelelően beáramlásuk okait a történeti forrásokból rekonstruált eseményekhez kötik, és az értelmezés folyamán a római külpolitika szerepe kerül túlsúlyba.

Szemben a „birodalmi szemlélettel" a „barbaricumi szemlélet" szerint a római érmék és értelemszerűen az aranyérmek funkciója a Barbaricumba kerülésüket követően gyökeresen megváltozott,[799] illetve régiónként és periódusonként is eltérő lehetett.[800] Ugyanakkor nem lehet egyértelműen elválasztani egymástól azoknak gazdasági, társadalmi, rituális és szimbolikus funkcióit.[801]

---

[793] Egy pénzrendszeren belül ahhoz, hogy az aranyérmék "teljes értékű pénz" (*all purpose money*) szerepét töltsék be, egyöntetűen négy funkciót kell, hogy teljesítsenek: Fizetőeszköz, váltóeszköz, értékstandard, értékgarancia. (Bursche 2008, 397.)
[794] Prohászka 2008, 79.
[795] Prohászka 2008, 78.
[796] Prohászka 2008, 83–84.
[797] Bursche 1996a, 105.
[798] Bursche 1996a, 105; Prohászka 2008, 83.
[799] Bursche 2008, 396.
[800] Bursche 2008, 397–398; Bursche 1996b, 45.
[801] Bursche 1996b, 44; Bursche 2008, 408.

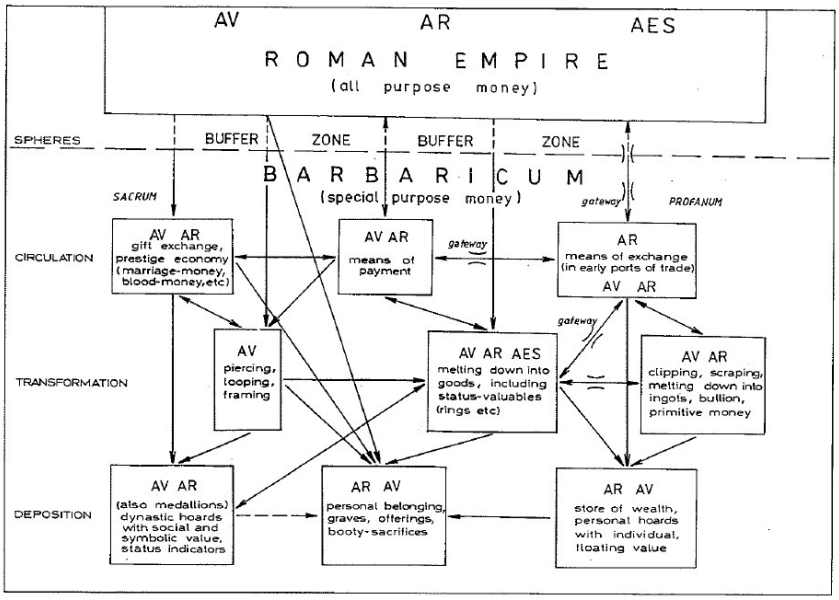

65. ábra: A római érmék funkciója a Germán társadalmaknál a 3. és 5. század között (Bursche 1996b, 44. Table 1. nyomán)

A. Bursche modellje alapján az aranyérmek Barbaricumon belüli funkciói három szinten értelmezhetőek, többnyire a szakrális világ/rituális tevékenységek, valamint az elit kapcsolatrendszerének körében (65. ábra). A birodalmi kormányzattól különböző módon (*annum munera, stipendium, donative, annoae foederati*) beérkező aranyérmék barbaricumi területeken elveszítik azok „teljes értékű pénz" (*all purpose money*) funkcióit,[802] és az elit által meghatározott redisztribúciós folyamatokban már „különleges pénzként" (*special purpose money*) működnek egy presztízs alapú gazdaságban, ahol többnyire társadalmilag és politikailag meghatározott „ügyletekben" használják fel azokat (ajándék, fejpénz, hozomány, adó).[803] Az így szerzett aranyérme különböző átalakításokat követően (fülezés, lyukasztás, keretelés), vagy akár anélkül is rituális deponálásra esetleg temetkezésekbe kerülhet bizonyos társadalmaknál mint presztízstárgy, míg más társadalmaknál előfordulhat, hogy státustárgy szerepét töltik be, az adott társadalom komplexitásának függvénye szerint.[804] (65. ábra). Ennek értelmében további elemzésemben külön figyelmet szenteltem azoknak az érméknek, amelyeket átlyukasztottak, esetleg füllel láttak el a poprádi fejedelmi temetkezés, vagy a szilágysomlyói kincs tanulságai szerint, ahol ezek az érmék elképzelhető módon

[802] Azaz nem érvényesül mind a négy kritérium, amely az aranyérmét teljes értékű pénzként határozza meg.
[803] Bursche 2008, 398.
[804] Lásd: V. fejezet

státustárgy szerepét töltötték be a korszak elitjének számára,[805] következésképpen egy adott periódusban történő előfordulásuk hatalmi központok jelenlétére utalhat.

A barbaricumi aranyérmék lehetséges funkcióinak körvonalazása, azok földbekerülési körülményeinek tisztázását is elősegítheti. Míg az aranyérmék Római Birodalmon belüli sajátos funkciójának köszönhetően azok földbekerülése többnyire prózai módon történhetett elvesztésük, esetleg elrejtésük által,[806] addig a barbaricumban más deponálással kapcsolatos lehetőségek is könnyedén szóba jöhetnek (kincsek, házi/település deponálások, vizi deponálás, temetkezések emlékanyaga).[807] Első látásra egy sokkal bonyolultabb kép tárul elénk az érmék földbekerülési módjának variabilitása kapcsán, holott tulajdonképpen csökken az esetlegesség lehetősége, azok térbeli szóródásának és csoportosulásának mintázatai egy adott korszakon belül így sokatmondóak, továbbá egy adott területen és korszakon belüli koncentrációjuk az anyagi kultúra „pozitív torzulásaként" az elit réteg jelenlétére is utalhat.[808]

VIII.3. Az aranyérmek beáramlásának periodizációja a kárpát-medencei Barbaricumban. Újabb kronológia?

A kutatás számára korán szembetűnővé vált, hogy a 3. század végétől jelentős mértékben megugrik a barbaricumba áramló aranyérmeknek a száma,[809] illetve, hogy egyes uralkodók aranyérmei nagyobb gyakorisággal fordulnak elő bizonyos barbár területeken. Így hát feltevődik a kérdés, hogy az aranyérmek – mint a Római birodalmi kormányzat és a barbár elit számára egyaránt különleges funkcióval bíró tárgykategória – esetében van-e lehetőség barbaricumi beáramlásuk periodizációjára? Illetve, hogy a beáramlásuk alapján kimutatható-e valamilyen tendencia?

[805] Bursche 2008, 400.
[806] Bursche 2008, 403. Így egy nehezen feloldható módszertani kihívás elé állítva a kutatást, ami egy adott térség érmeforgalmát illeti, mivel az elveszített és elrejtett érmék és a forgalomban levő érmék közötti viszony kellőképpen nem tisztázható. (Hügel 2003, 84.)
[807] Bursche 2008, 403.
[808] Váczi 2014, 262.
[809] Bursche 1996, 85-87.; Bursce 2008, 396; Prohászka 2008, 88.

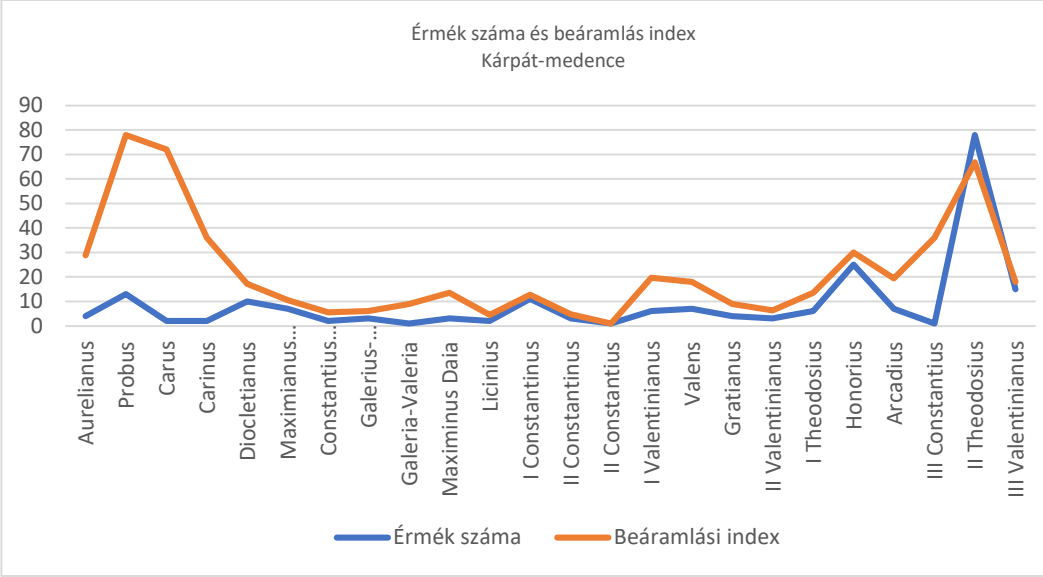

66. ábra: A Kárpát-medence aranyérméinek száma és érmebeáramlási indexe uralkodónként. (észítette Kapcsos Norbert)

Prohászka Péter doktori disszertációjában az aranyérmeket római uralkodónként és uralkodási periódusonként foglalta katalógusába, kronologikus sorrendben századonként felosztva, a 3. század végétől különbséget téve a tetrarchia kora, a Constantinus dinasztia, valamint az azt követő periódusok között.[810] Igaz vizsgálatának célja a Prohászka Péterétől eltért, Vlad-Andrei Lăzărescu az Erdélyi-medence késő császárkori és hunkori éremforgalmának vizsgálata kapcsán egy már meglévő kronológiai rendszert alkalmazott, amely többnyire a császári kormányzat monetáris politikájában végbemenő reformokon alapult.[811] Bár úgy Aurelianus, mint Diocletianus, vagy Constantinus pénzügyi reformja is érintette az aureus, illetve későbbiekben a solidus súlyának a római fonthoz való viszonyítását, azok barbaricumi beáramlását elsősorban a római kormányzat és a barbaricumi hatalmi-struktúrák közötti változó kapcsolatrendszer motiválta. Ennek értelmében az esetleges periódusok meghatározásánál ez esetben talán szerencsésebb egy adott uralkodó által kibocsájtott aranyérmék számát figyelembe venni, azok beáramlási indexével együtt értelmezve (66. ábra).[812] Ha az érmékre, mint a birodalmi kormányzat diplomáciai eszközeire tekintünk, következetes külpolitikára utaló tendenciára Probus,

[810] Prohászka 2008, 111–131.
[811] Lăzărescu 2014, 207–208.
[812] Amely ez esetben az évi átlagnak felel meg (érmék száma/uralkodási időtartam). Lásd: Hügel 2003, 87–92.

Diocletianus és Maximianus, I Constantinus, I Valentinianus és Valens, Honorius, valamint II Theodosius érméinek száma utal. Az adatokat nagymértékben torzítja a Hunoknak juttatott évpénzek mennyisége ezért, ha ezeket figyelmen kívül hagyva vizsgáljuk az érmék számának és a beáramlásuk indexének viszonyát, más-más tendenciák rajzolódnak ki. Az érmék számát tekintve Probus, Diocletianus és I Constantinus érméi jelentkeznek a legnagyobb számban. Annak magyarázata, hogy a beáramlási index Probus esetében nem tér el nagyban az érméinek számától, azonban Diocletianus és I Constantinus esetében ezek nem követik ugyanazt a tendenciát, voltaképpen uralkodásuk rövid, illetve utóbbi kettő esetében hosszú időtartamával magyarázható. A Probus által veretett érmék esetében nagy valószínűséggel ezek az érmék egy rövid idő intervallum alatt érkezhettek a barbaricumba, míg a másik két uralkodó esetében ez már nem olyan egyértelmű, ez esetekben beáramlásuk egy hosszabb idő intervallumot is feltételezhet.[813] Mindezekkel szemben II Constantius uralkodását követő időszak egy egyértelműen graduális érmebeáramlásra utal az, ahogy az érmék száma által kirajzolt görbe a beáramlási index görbéjéhez illeszkedik.

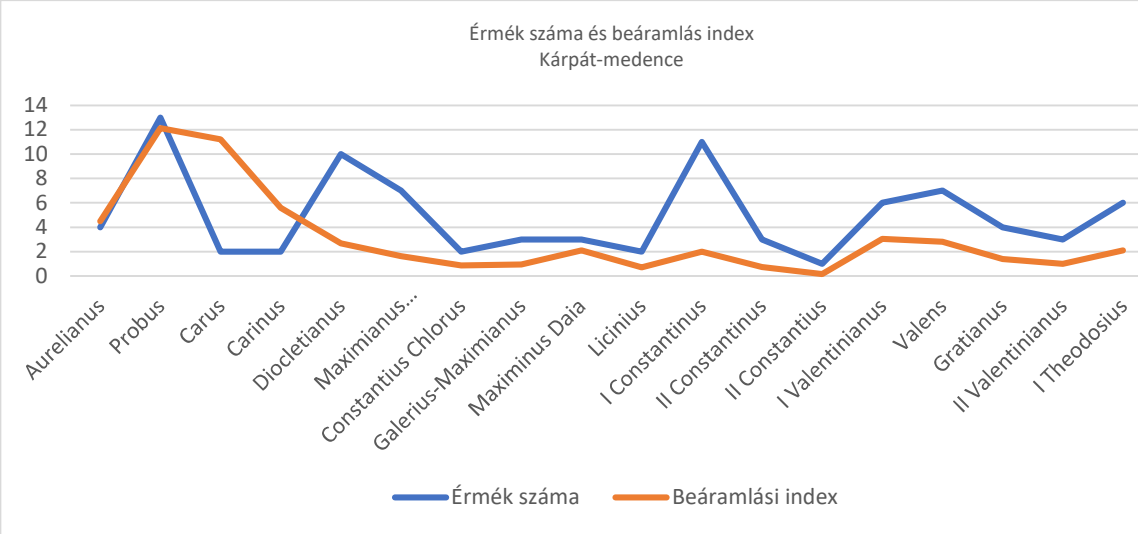

67 ábra: A Kárpát-medence aranyérméinek száma és érmebeáramlási indexe uralkodónként Aurelianustól I Theodosiusig. (készítette Kapcsos Norbert)

[813] Ezt látszanak alátámasztani Vlad-Andrei Lăzărescu kutatásai is, ahol a teljes érmeforgalmat tekintve úgy Diocletianus, mint I Constantinus érméinek száma egyenesen arányos azok beáramlási indexével, más szóval minél hosszabb időn keresztül uralkodtak, annál gyakoribbak az általuk veretett érmék az Erdélyi-medencében. (Lásd: Lăzărescu 2014, 242. Fig. 27.)

A. Bursche az áramlat (*stream*) és hullám (*wave*) fogalmakat vezette be az előbbi jelenségek leírására, ahol az áramlat egy rövid időszakot jelöl, ahol nagy mennyiségű érme áramlik be egy adott térségbe, míg a hullám egy hosszabb periódust, amikor szakaszosan áramlik be az érme a vizsgát térségbe.[814]

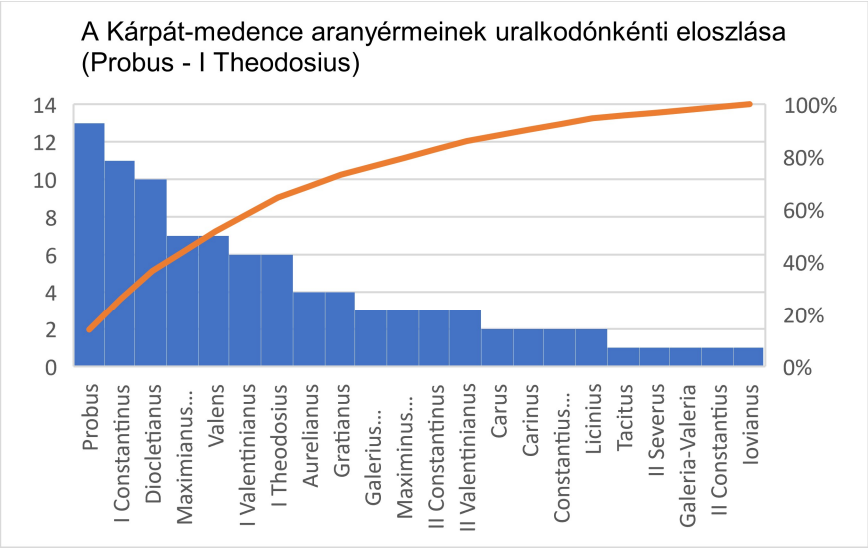

68. ábra: A Kárpát-medence aranyérmeinek uralkodónkénti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

Vélhetően nem esik nagy tévedés, ha a kárpát-medencei aranyérmeforgalom periódusainak csúcspontjait, az aranyérmék számainak hullámhegyei mentén keressük,[815] azaz Probus, Diocletianus, Maximianus, I Constantinus és Valens uralkodása által fémjelzett „áramlatok" és „hullámok" környékén. Erre utal a kárpát-medencei aranyérmek Pareto-eloszlása is,[816] ahol az érméknek több mint a fele (közel 60%-a) az előbbi öt uralkodó által kibocsájtott érmék közül valóak. Következésképpen a hun korszakot megelőzőleg az említett hullámhegyek alapján az érmebeáramlás további négy periódusát lehet elkülöníteni:

[814] Bursche 1996a, 95.

[815] Bár a medalionok esetében – mint birodalmi ajándék – a pénzverést követően a barbaricumba jutásukig rövid idő elteltét feltételezik (Bursche 2000, 764.), a különböző stipendium-ok és annonae-ák részét képező aureusok és solidusok Barbaricumba jutásáig akár több év, esetleg évtized is eltelhetett, amihez földbekerülésükig még hozzáadódik a már említett presztízs alapú gazdaság cserekapcsolataiban való felhasználásuk és esetleges tezaurizációjuknak a folyamata így mindenképp egy apriori értelembe vet *terminus post quem* értékkel kell számolni minden érme esetében. Következésképpen a kidolgozott periódusok munkahipotézis értékűek a további elemzések folyamán.

[816] Bár a "Pareto-elv" nem érvényesül teljes mértékben, viszont figyelemreméltó, hogy az érméknek közel 60%-a az uralkodók 22%-a által veretett érmék közül került ki.

Aurelianus ~ Carinus	270–285	3. sz vége	I
Diocletianus ~ Maximinus (Licinius)	284–313	~ tetrarchia kora	II
(Licinius) I Constantinus ~ II Constantius (Iovianus)	308–340	~ Constantinus dinasztia	III
(Iovianus) Valentinianus ~ I Theodosius	337 (363) –395	~ Valentinianus dinasztia	IV
Honorius ~ III Valentinianus	393–455	hunkor	V

69. ábra A kárpát-medencei barbaricumi érmebeáramlás fő periódusai. (készítette Kapcsos Norbert)

Az így kirajzolódó periódusok (69. ábra) hozzávetőleg egybeesnek a V.A. Lăzărescu által alkalmazott kronológia periódusaival és a Prohászka P. vizsgálatának periódusaival, holott teljesen más a módszertani megalapozottságuk.

VIII.4. Árulkodó mintázatok

Mint már arról szó esett az anyagi kultúrának egy adott helyen és perióduson belüli pozitív torzulása, azaz ebben az esetben az aranyérmek periódusonkénti koncentrációja egy adott terület elit rétegének jelenlétére utalhat. Egyelőre nehéz eldönteni, hogy az arany érmék presztízstárgyként, vagy státustárgyként értékelhetőek, hiszen egyaránt előfordulnak egyszerű érmék formájában, valamint medalion, vagy fülezett és lyukasztott formában is. Amennyiben a fülezés és/vagy lyukasztás imitációnak számít elképzelhető, hogy a presztízstárgy lehetősége valószerűbb[817]. A kérdés eldöntése további kutatásokat igényel. Mindazonáltal esetleges hatalmi körzetekre utaló felhalmozódásuk a Maros alsó szakasza szerepének szempontjából is releváns adatokat nyújthat.

Az érmek szóródásának és koncentrációjának vizsgálatánál az ArcGis 10.4 térinformatikai szoftwercsomagot használtam. A koncentrációk kimutatására a Spatial Analysis Tool Kernel Density[818] és a Hotspot Analysis[819] opcióit alkalmaztam együttesen az eredmények ellenőrzése érdekében. Ahol mindkét módszer koncentrációt mutatott, azt

[817] Lásd: V.1.2 fejezet.

[818] A pontok közötti távolságot és az érmék pontonkénti előfordulását veszi figyelembe a koncentráció kimutatásánál.

[819] Az érmék pontonkénti előfordulása és azok távolsága mellett figyelembe veszi egy adott térségen belül (40 km ≈ két napi járóföld) a szomszédos pontok érméinek számát, így egy statisztikailag releváns „hot spot-okat" kijelölve. Ha egy pont és a szomszédos pontok különböznek a többitől, akkor „hot-spot"-nak minősül. (lásd Kapcsos 2018, 143–144.)

hatalmi körzetként értelmeztem. Az adatbázis ez irányú vizsgálata a torzítások elkerülése végett mellőzi a deponálások (rituális depók, kincsek) éremleleteit. A periódusonként és régiónként változó érmebeáramlás ábrázolására a Kárpát-medence természetföld- és vízrajzi szempontból meghatározható területeit némileg figyelembe vevő négyzetrácsot használtam.[820]

A periódusonként változó érmebeáramlás esetében – a vegyes érvelés elkerülése érdekében – igyekeztem annak történeti interpretációját mellőzni, ugyanakkor az írott források tükrében és az eddigi történelmi szakirodalom alapján megpróbáltam azokat a fontosabb eseménytörténeti mozzanatokat azonosítani, amelyek az adott korszakban nagyobb mértékű érmebeáramlást motiválhattak.

I periódus (270–285) – A katonacsászárok időszakát lezáró Aurelianus és Carinus közötti periódus aranyérméinek szóródása jelentős részben a Tiszántúlt és kisebb mértékben a bánsági területeket érinti, jelentősebb koncentrációt két térségben a Felső-Tisza vidéken és Szamos alsó szakasza mentén, valamint a Berettyó és a Sebes-Kőrös középső szakasza menti területeknél lehet megfigyelni. (70. ábra)

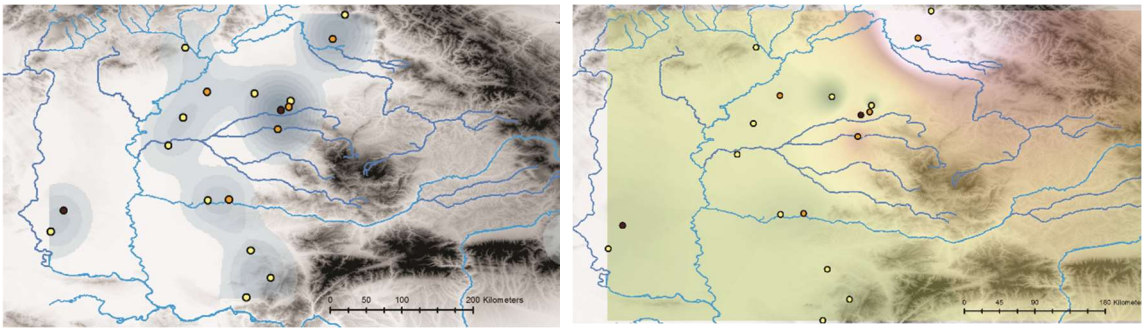

70. ábra: Az I periódus lehetséges hatalmi körzetei. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

Azonos következtetésre jutott Prohászka Péter is, aki felfigyelt Probus érméinek a Kárpát-medence szóban forgó két területén való, szinte kizárólagos előfordulására. Ennek magyarázatát a térségeknek a vandál (Hasding) hatalmi-struktúra uralma alá tartozásával

[820] A négyzethálós megoldás bár első látásra önkényes választásnak tűnik, tulajdonképpen egy szükségmegoldás. Az érmék egy adott területen belüli szóródásának és beáramlásának vizsgálata már a terület meghatározásának pillanatában nehézségekbe ütközik. Nehéz eldönteni, hogy milyen szempontok szerint határozhatunk meg egy területet. Földrajzilag? Kulturális-csoport szempontjából? Egy hatalmi-struktúra szempontjából? Ezek fedik-e egymást, illetve ha igen, akkor milyen mértékben? Mindezeket figyelembe véve a négyzethálós kísérleti megoldás módszertani szempontból többnyire értéksemleges választási opciónak tűnt, ugyanakkor a négyzetháló „felbontásának” növelése által nagymértékben árnyalni lehet a kirajzolt képet.

magyarázta.[821] A felvetés eldöntése további kutatásokat igényel, ami viszont valószínűnek tűnik, hogy a 3. század végén a Római Birodalom számára kiemelkedő jelentőségű területnek számíthatott úgy a Tiszántúl, mint a Felső-Tisza vidék, erre utal az aranyérmebeáramlás területenkénti eloszlása is (71. ábra).

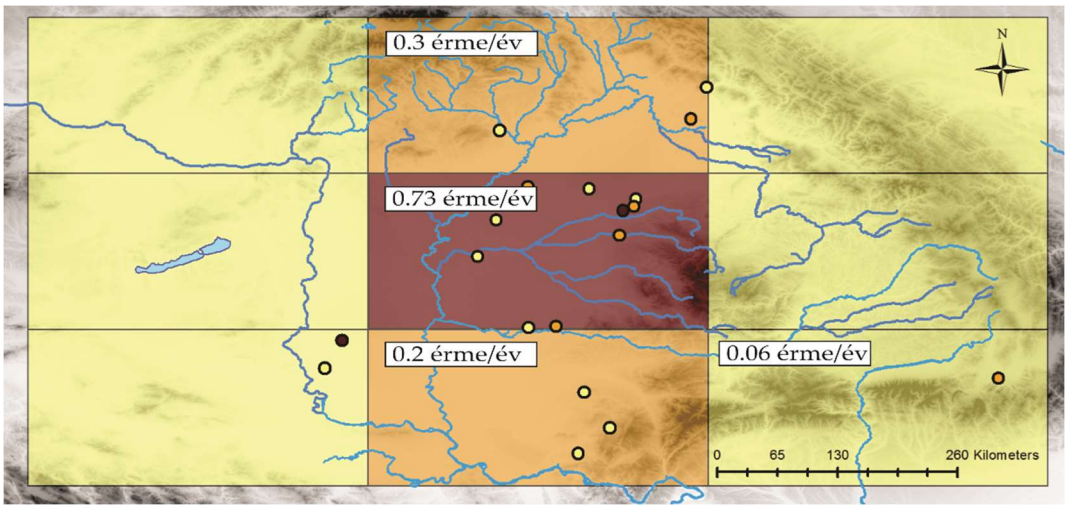

71. ábra: Az I periódus régió szerinti érmebeáramlása. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

Ugyanakkor feltűnő, hogy az aranyérmék koncentrációja egybe esik a lyukasztott, illetve fülezett érmék előfordulásával, így ennek fényében a Kárpát-medencében két konkrétabb hatalmi körzet feltételezhető az I periódusban, az egyik a Felső-Tisza vidéken, másik a Berettyó és a Sebes-Körös középső szakasza mentén.[822]

A történeti források alapján a Historia Augusta adatait tekintve,[823] úgy Aurelianus, Probus mint Carus uralkodása alatt jelentős veszteség érte az Illyricumot a szarmaták támadásai miatt. Érdekes módon az említett császárok veretei hiányoznak a Duna-Tisza közéről. Bár kézenfekvő volna azt feltételezni, hogy a Római Birodalom – az Aurelianus harcait követő béke után[824] – a vandálok megnyerésével próbálta volna ellensúlyozni a szarmatákat a Kárpát-medencében, ennek kellő bizonyosságú alátámasztását nem teszik lehetővé az írott források.

[821] Prohászka 2008, 89.
[822] Természetesen nem a kárpát-medencei hatalmi központok tényleges elhelyezkedését, számát és azok viszonyát körvonalazza, hanem mindössze azokét, amelyek a Római kormányzattal szorosabb kapcsolatban állhattak az adott időszakban (lásd lennebb)
[823] SHA Aurel. 6, 3. – Car. 9, 4.
[824] Prohászka 2008, 90.

II periódus (284–313) – A tetrarchia időszakában az aranyérme területi eloszlásában mutatkozó koncentráció többnyire ugyancsak a Tiszántúli és a Felső-Tisza vidéki területeknél jelentkezik, holott ez alkalommal már jelentősebb mértékű szóródás figyelhető meg a Duna-Tisza közén (72. ábra), a Bánságban és az Erdélyi-medencében is. Mindazonáltal jelentősebb koncentráció, a korábbi periódushoz hasonlóan a Sebes és a Fekete-Kőrösök mentén figyelhető meg egyértelműen, valamint a Bánság dél-keleti részén (Viminacium előtere), továbbá a Duna-Tisza közének dél-keleti részén (Sirmium előtere). A Felső-Tisza és a Szamos alsó szakaszának vidéke ez esetben bár kétségtelenül elkülönül, az érmek koncentrációja alapján csak fenntartással lehet hatalmi körzetre következtetni.

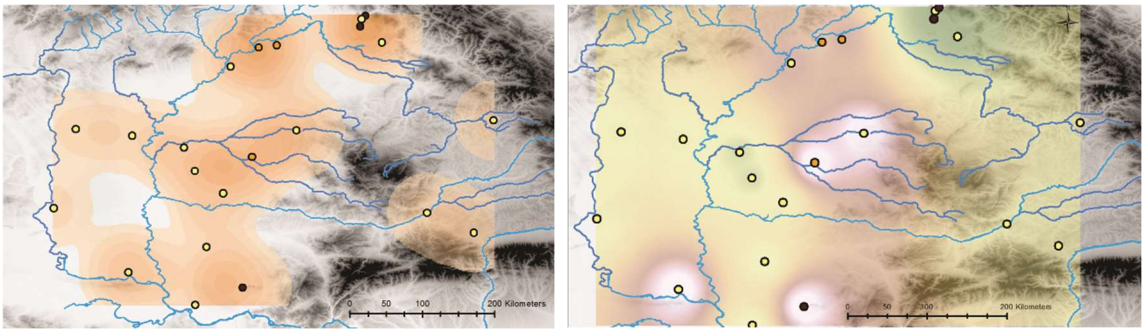

72. ábra. A II periódus lehetséges hatalmi körzetei. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

Illetve megfigyelhető, hogy az előbbi korszak nagy méretű hatalmi körzeteihez képest további kisebb hatalmi körzetek is kirajzolódnak a Tisza a Sajó és a Bodrog összefolyása mentén.

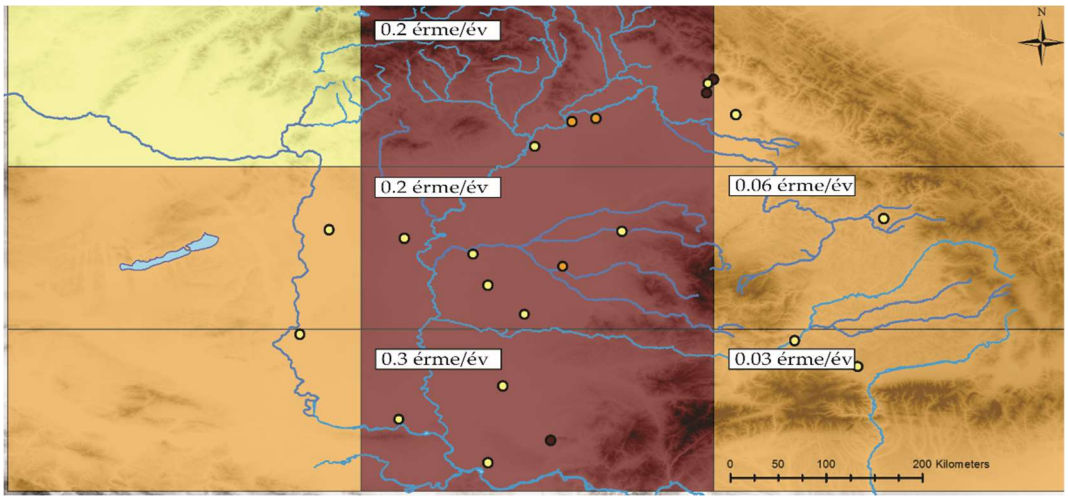

73. ábra: A II periódus régió szerinti érmebeáramlása. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

Bár úgy a Felső-Tisza vidéket, mint a Tiszántúlt az érmebeáramlás visszaesése jellemzi, ez leghangsúlyosabban az utóbbi esetében figyelhető meg, ami utalhat a korábbi periódus érmebeáramlásának már említett „áramlat" jellegére, azaz egy egyszeri nagyobb mennyiség beáramlására (73. ábra). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az előző periódushoz hasonlóan a két terület továbbra is megőrizte fontosságát a római kormányzat számára. Enyhe növekedés és egyben súlyponteltolódás figyelhető meg a Bánság és a Duna-Tisza köze dél-keleti részének érmebeáramlásában (Sirmium és Viminacium előterében), ahol ez vélhetőleg a két hatalmi körzet és a Római Birodalom közötti tisztázatlan jellegű kapcsolatok kiépülésével magyarázható.

Mindezeket a tetrarchia kori római-szarmata háborúk kontextusával nehéz párhuzamba állítani. Diocletianus 285 és 299 között négyszer vette fel a Sarmaticus Maximus jelzőt, míg Maximianus 289 és 299 között háromszor, valamint Galerius 294 és 302 között ugyancsak háromszor vette fel ugyanezt. Mócsy András felvetette, hogy 294-en követően nem lehet eldönteni, hogy valóban háborús sikerekhez lehet-e kötni a Sarmaticus Maximus jelzők felvételét, vagy a római propaganda részeként ezek alatt diplomáciai sikereket kell-e keresni.[825] Utóbbi lehetőség helytállóságára utalhat, hogy Diocletianus 294-et követően már nem tartózkodott Sirmiumban.[826] Ami viszont bizonyosnak tűnik, hogy a harcokat követően kialakult *status quo*-t a Római Birodalom és a barbárok között szövetségi rendszer szabályozhatta,[827] így mindennek fényében nem tartható kizártnak, hogy II periódus aranyérmei – legalább is egy jelentős részük – ennek keretében kerülhettek a Kárpát-medence barbaricumi részébe.

[825] Mócsy 1972, 95.
[826] Kovács 2011, 20.
[827] Mócsy 1972, 96.

III periódus (308–340)

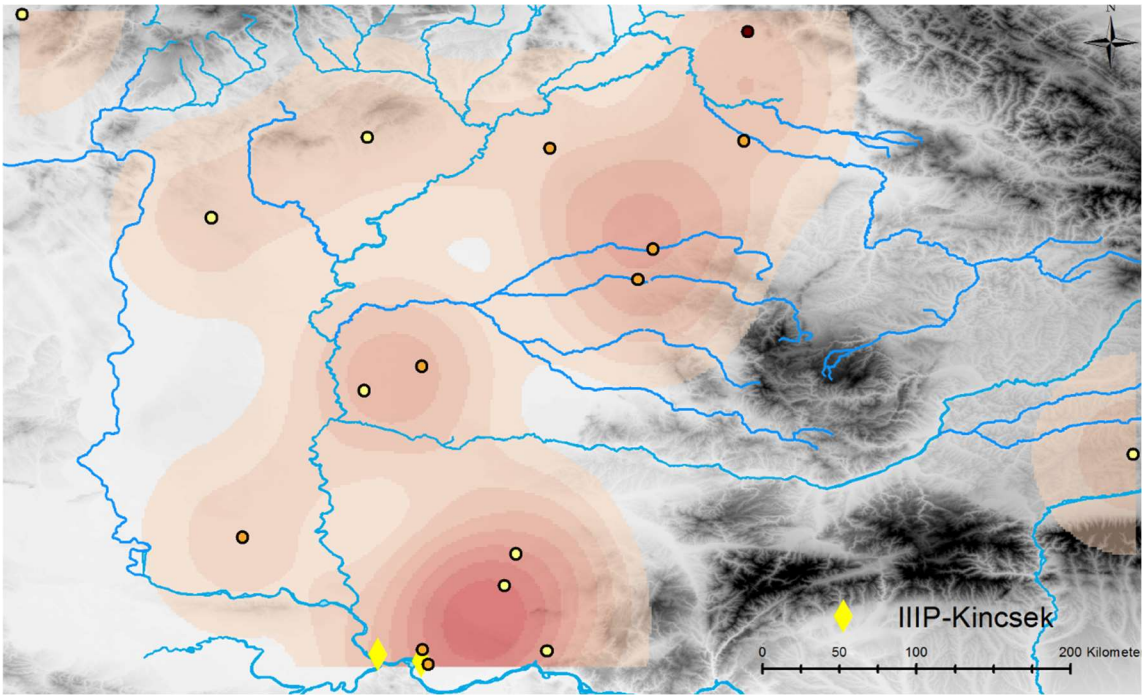

74. ábra: A III periódus lehetséges hatalmi körzetei. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

A harmadik periódus érme eloszlásának és koncentrációjának (74.ábra) elemzése a Hot Spot analysis hiányában a korábbi időszakokhoz képest kevesebb támponttal rendelkezik. Azonban a korábbi két periódushoz hasonlóan a Felső-Tisza vidék, illetve a Berettyó és a Sebes-Kőrös menti hatalmi körzetek úgy tűnik továbbra is jelentkeznek, hasonlóképpen a Bánságban a Viminacium előterében kirajzolódó hatalmi körzethez.

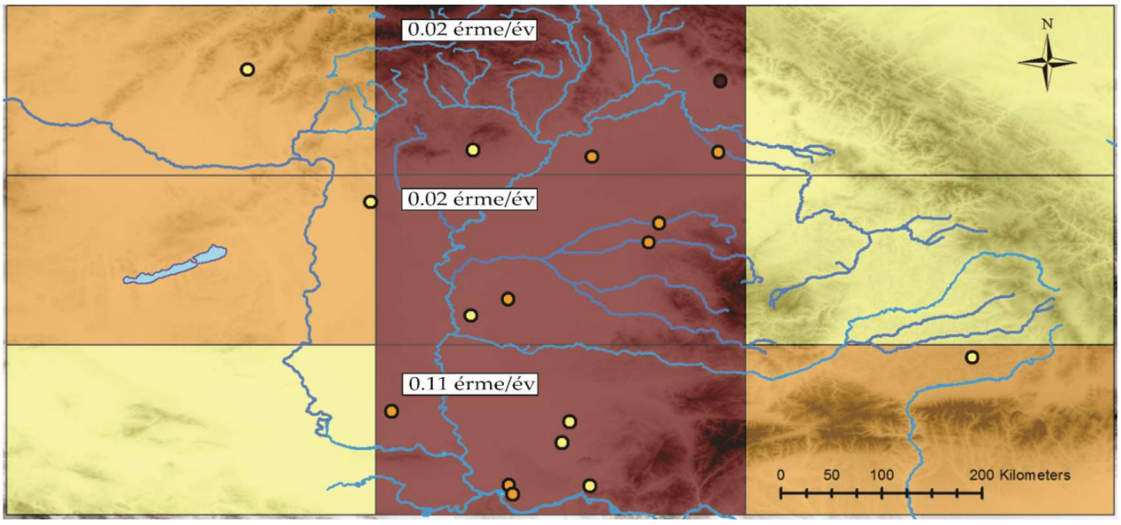

75. ábra: A III periódus régió szerinti érmebeáramlása. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (Készítette Kapcsos Norbert)

Bár a III periódusban továbbra is a Felső-Tisza, a Tiszántúl Körösök menti részére és a Bánság területeire összpontosul Róma figyelme az aranyérme beáramlás alapján (75. ábra) és arányait tekintve követi a korábbi időszak tendenciáit, viszont – még ha ez kevésbé jelentős is, de – a bánsági területek némileg szorosabb kapcsolatot feltételeznek a római kormányzattal. Ami azonban rendkívül szembetűnő, hogy a korábbi időszakhoz képest a IV periódusban jelentősen visszaesett az érmebeáramlás mértéke.

Rendkívüli kihívás a többnyire I Constantinus uralkodásával fémjelzett korszak eseményeinek kontextusával párhuzamba állítani az érmebeáramlást. A 322-es Római-Barbár harcokat tekintve még napjainkban sem került nyugvópontra a kutatás a Rausimodus féle támadást illetően. Egyaránt felmerült egy esetleges Camponat ért Rausimodus[828] által levezényelt barbár támadás,[829] mint egy al-dunai limest érintő barbár támadás.[830] Talán Kovács Péter érvelése az, amely rámutat a probléma feloldására, aki a 322-es évnek két külön, egy Camponat és egy Margumot ért barbár támadását sikerült rekonstruálnia.[831] Nem kizárt, hogy az I Constantinus győzelmét követően kötött *foedus* értelmében került a III periódus aranyainak java a szövetséges barbár vezetőkhöz, és talán nem véletlen az sem, hogy bánsági hatalmi körzet Viminacium mellett Margummal van átellenben,[832] ahol történetesen Kovács Péter a másik 322-es barbár támadást feltételezi. Erre az erős szövetségi rendszerre utal I Constantinusnak is a 332-es Szarmata-Gót háborúba való beavatkozása is,[833] ahol vélhetőleg a Diocletianus által a tetrarchia-kori háborúkat követően kiépített status-quo fenntartása érdekében avatkozott be I Constantinus is. Bár a 332-es eseményekig, ha zavarosan is, de többnyire nyomon követhetőek voltak azok az események, amelyek a tárgyalt területekre való érmebeáramlást motiválnak, az ezt követő Arcaragantes és Limigantes „belharc", valamint a 334/335-ös Geberich és Visumar közötti – homályosan adatolt – Maros menti összecsapás az eddigieknél is jobban

[828] A név germán jellegéből adódóan megkérdőjeleződött az esetleges szarmata támadás. Ezt az ellentétet Kovács Péter sikeresen oldotta fel, aki elfogadhatónak tartja azt a lehetőséget, hogy Rausimodus egy vandál uralkodó lenne. Ez összhangban van azzal, hogy római kori barbár társadalmak szerveződése – mint azt a korábbi fejezetben tárgyaltam – úgy tűnik „verikális", azaz az elit által meghatározott, semmint etnikai alapú.
[829] Mócsy 1972, 96.
[830] Madgearu 2013, 308–309.
[831] Kovács 2013, 202.
[832] Bár a hatalmi körzetek mentén található borcsai és a sztarcsovai kincsleletek tezaurizálódása már I Constantinus uralkodásától feltételezhető, viszont deponálásuk II Constantius uralkodását követően történhetett ezért azokat csak a térképen tűntettem fel, tárgyalásukat a következő periódusban fejtem ki.
[833] Mócsy 1972, 97.

bonyolítja ennek rekonstruálását. Talán nem esik nagy tévedés azt feltételezni, hogy a térség hatalmi instabilitása ebben az időszakban hozzájárulhatott az aranyérme beáramlás visszaeséséhez is (75. ábra).

IV periódus (337 (363) –395)

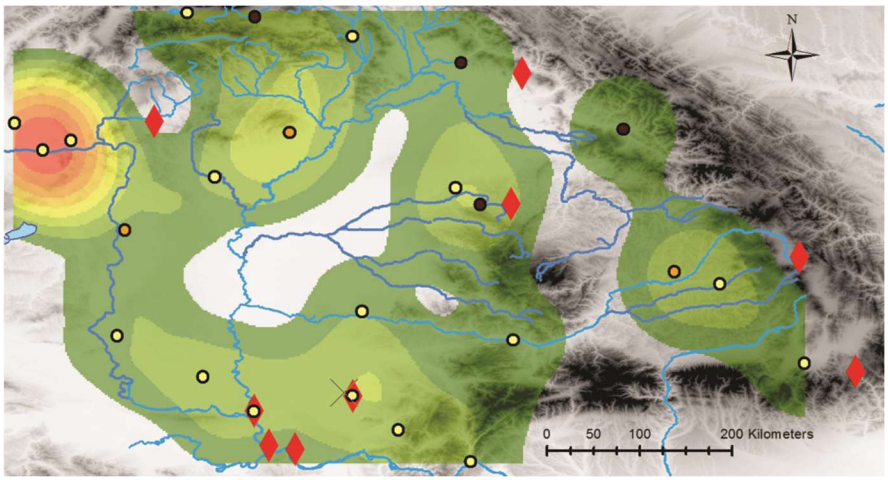

76. ábra. A IV periódus lehetséges hatalmi körzetei. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

A IV periódus aranyérméinek szóródása az előbbi periódusokhoz képest némileg eltérő képet mutat, ugyanakkor az érme koncentráció mintázataiból bizonyos elemek a korábbi időszakokat idézik (76. ábra). Feltűnő, hogy a Felső-Tisza vidéken korábban jelentkező hatalmi körzet az érmék alapján már nem rajzolódik ki továbbá, hogy az előkerült érmék szinte kizárólag a Hernádtól Ny-ra kerültek elő. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a Berettyó és a Sebes-Kőrös menti hatalmi körzet némileg ÉK-i irányba „tolódott". A Bánságban úgy tűnik továbbra is jelentkezik az eddigiekben Viminaciummal szemben elhelyezkedő hatalmi körzet, bár az érmék koncentrációja kevésbé konzisztens a korábbi periódusokhoz képest. Ez alkalommal két másik hatalmi körzet rajzolódik ki a Kisalföldnek a Dunától északra fekvő barbaricumi területein. Bár az Izsa és környéke a régészeti ásatásokkal igen jól kutatott területnek számít – ami torzulást eredményezhet –, az elemzésben kirajzolódó érmekoncentráció megfelel a Eduard Krekovič által, a 4. század második felére meghatározott hatalmi központok területével.[834] Ennél némileg érdekesebb az ez alkalommal az Erdélyi-medence területén kirajzolódó hatalmi körzet, amely a tetrarchia korát (II Periódus) leszámítva kevésbé markánsan, vagy egyáltalán nem

[834] Krekovič 2005, 300.

jelentkezett az aranyéremanyag tükrében. Az izolált éremleletek alapján kirajzolódó hatalmi körzetek többé-kevésbé fedésbe vannak a korszakra keltezhető éremkincsekkel (depó leletek?), amelyeket ez esetben egyrészt a módszer ellenőrzéséhez alkalmaztam, illetve jelentős támpontot nyújtottak a szóródás értelmezésénél is.

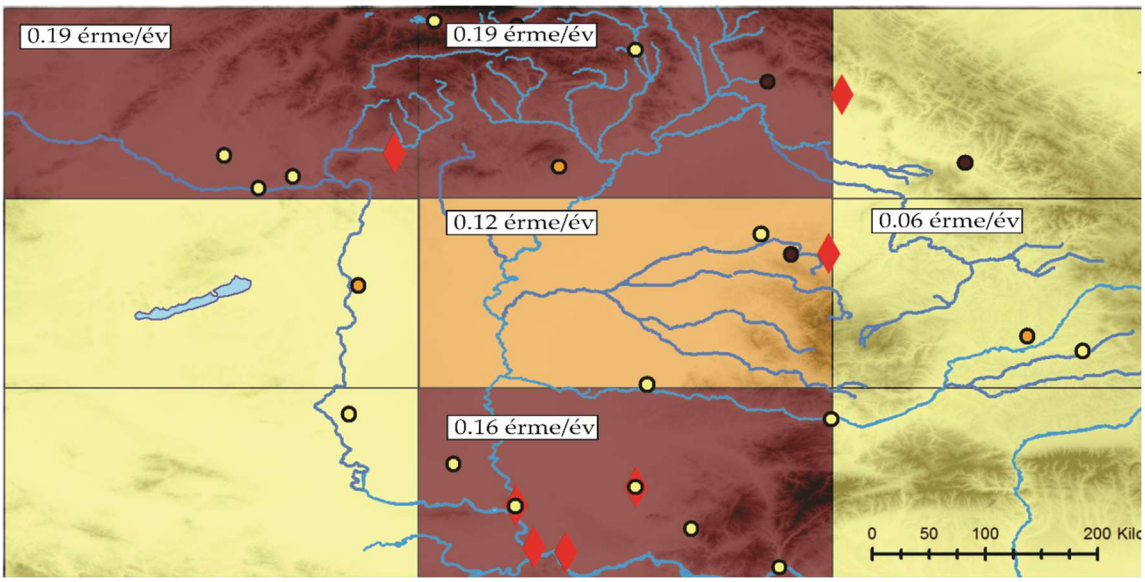

77. ábra: A IV periódus régió szerinti érmebeáramlása. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

A kérdéses területek érme beáramlásának alapján úgy tűnik a Felső-Tisza vidék, a Tiszántúl és a Bánság területén található hatalmi körzetek továbbra is megőrizték jelentőségüket a Római Birodalom számára, mindazonáltal felmerül annak lehetősége, hogy a Kisalföld északi része és részben az Erdélyi-medence némileg felértékelődött ebben az időszakban (77. ábra).

A 332 utáni hatalmi harcokat a szarmata Barbaricumban II Constantiusnak sikerült rendeznie 358 környékén. Az események Ammianus Marcellinus forráshelye alapján rendkívül jól adatoltak. II Constantius az Arcaragantes helyzetének rendezésekor Zizaist ültette trónra, azaz hatalmának forrása mondhatni a császártól ered és egyben a korábbi szövetségi rendszer újjáépítését feltételezi. Csábító és egyben kézenfekvő volna azt feltételezni, hogy a borcsai éremkincslelet[835] ehhez az időszakhoz volna köthető, azonban csak annyi feltételezhető kellő bizonyossággal, hogy a lelet tezaurizációja I Constantinus uralkodásának idejére és azt követő időre feltételezhető, valamint, hogy annak elásása II

[835] Prohászka 2008, 120.

Constantius uralkodását követően történhetett. Medalionokról lévén szó, felmerülhet, hogy *donativaként* érkezhettek a területre, röviddel kibocsájtásukat követően,[836] így nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a III és IV periódus közötti II Constantius uralkodásával fémjelzett átmeneti periódushoz legyenek köthetőek. Felmerülhet, hogy az érmék az elit reprezentációjában játszhattak szerepet és az uralkodó portréját ábrázoló medalionok feltételezhető viselése, annak szimbolikus jelentőségét tekintve arra is utalhat, hogy az viselője hatalmának legitimálásában is szerepet játszott.[837] Nagyjából hasonló tezaurizációs időszakot feltételez a Sztarcsovai kincslelet is, ahol Maximianus Herculiustól II Constantiusig 12 aranyérme ismert, nagyrészük lyukasztva (presztízstárgy imitáció?) további presztízstárgyakkal együtt.[838] Konkrétan a IV periódust tekintve feltűnő, hogy Valens aranyérmei egy Erdélyi-medencei darabot leszámítva a Felső-Tisza és az Északi középhegység területén fordulnak elő, kérdés hogy ennek magyarázata milyen mértékben kapcsolódik Valens és a gótok közötti kiéleződött helyzethez? Ezzel szemben I Valentinianusnak az érmei értelemszerűen a pannoniai provinciák előteréből kerültek elő, többek között megjelennek az Ormódi kincsleletből, Titelről és Dentáról a Bánság környéki hatalmi körzetekből, valamint a Szilágysomlyói kincsleletből, ahol feltételezhetően *donativaként* kerülhettek, mivel medalionokról van szó. A Brigetio előteréből ismert érmék egyike sem származik I Valentinianustól, hanem az uralkodását követő periódusokhoz köthetőek, így az sem kizárt, hogy a római-kvád háborúkat követő békeszerződés nyomán kerültek a területre.

V periódus (393–455) – A Honorius és II Theodosius császárok uralkodása közé eső – hunkornak megfelelő – V periódus aranyérméinek szóródási mintázata (78. ábra) néhány elemet megőriz a korábbi időszakokból is. Mindazonáltal ebben a periódusban, bár az érméknek a kiáramlása a Római Birodalom területéről történt, annak Kárpát-medencén belüli újraelosztása feltehetően már a hun nomád-államszervezet struktúráját követve és az elit szövetségeseivel kialakított kapcsolatrendszer keretén belül valósulhatott meg – legalábbis a római kormányzatnak sokkal kisebb szerep juthatott a barbaricumi eloszlásnál.

[836] Bursche 2000, 764.
[837] Bursche 2000, 767.
[838] Prohászka 2008, 120; Ivanišević–Bugarski 2008, 40-41.

Ennek megfelelően megfigyelhető, hogy a korábbi periódusokból a Duna és Tisza összefolyásánál és a Berettyó és Sebes-Kőrös menti hatalmi körzetek továbbra is jelentkeznek az aranyérmék koncentrációja alapján. A Felső-Tisza vidéken jelentkező hatalmi körzet a korábbi periódusokhoz képest eltérő jelleget mutat, ugyanis ezúttal a Tisza felső és a Szamos alsó szakaszától délre található régióban terül el. Kérdés, hogy ez összefüggésbe hozható-e a vandáloknak a 4. század végi elvonulásával és ez esetben egy új hatalmi-körzetről lehet-e szó? Ugyancsak egy új hatalmi körzet rajzolódik ki a Kisszamos-völgyében, továbbá érdekes módon – bár nem meglepően – a Dunántúli területeken kirajzolódó hatalmi övezetek a hunkori elithez kötött „halotti áldozatok", vagy rituális deponálások szóródásával mutatnak átfedést.[839] Némileg megtévesztő viszont, hogy a Maros Tiszába való torkolatánál nem rajzolódik ki hatalmi körzet, holott az előbbi területhez hasonlóan a Szegedről is ismert rituális deponálás, ugyanakkor a térségből származik a szikáncsi éremkincs is, amely II Theodosius 1439 db verdefényes érméit tartalmazza,[840] így értelemszerűen a – példanélküli – presztízstárgy felhalmozódás ugyancsak a hunkori elit jelenlétére utalhat.

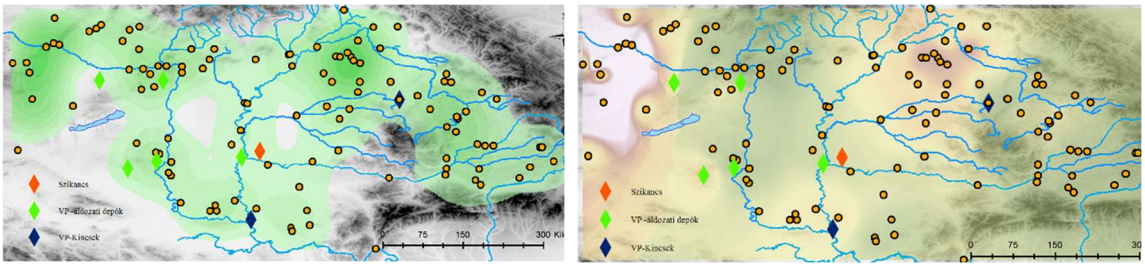

78. ábra: Az V periódus lehetséges hatalmi körzetei. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

Mivel a kárpát-medencei római aranyéremforgalom meghatározó eleme ezúttal a hunkori elit ebben a korszakban, feltevődik a kérdés, hogy van-e értelme a régiónkénti aranyérme beáramlás tanulmányozásának?

[839] lásd: Pannonhalma, Telki, Bátaszék, Pécs
[840] Rácz–Szenthe 2015, 372.

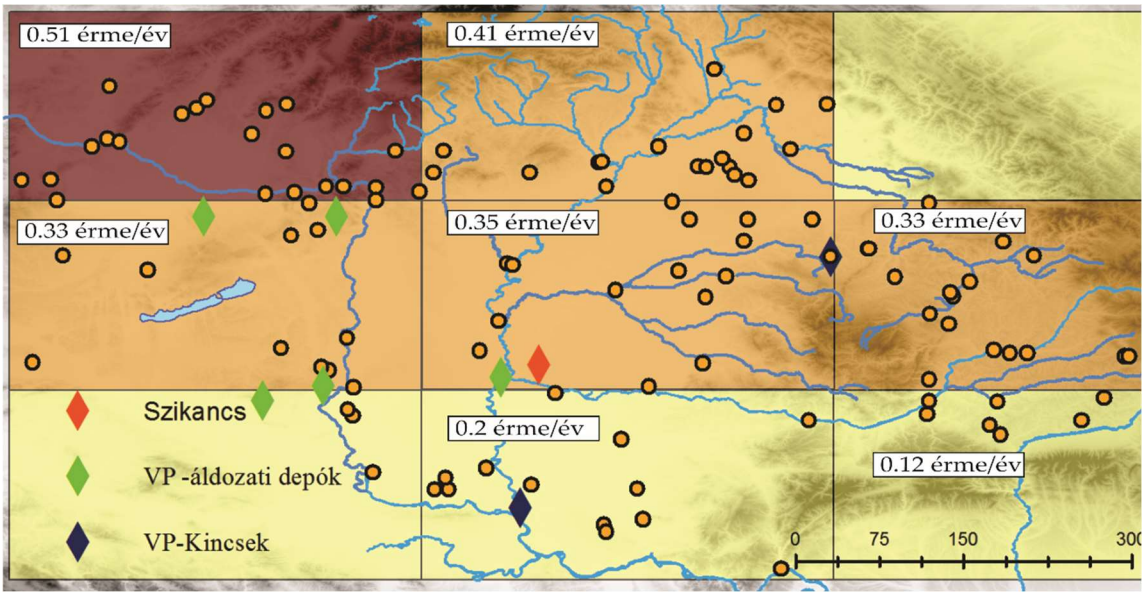

79. ábra: Az V periódus régió szerinti érmebeáramlása. Sötét barna: fülezett, világos barna: lyukasztott, sárga: aranyérme. (készítette Kapcsos Norbert)

A korábbi periódusokkal való komparatív vizsgálat tekintetében mindenképp tanulságos megfigyeléseket lehet tenni. Szemben a megelőző időszakokkal – bár ez esetben az 5. század második harmadától a pannoniai provinciák már hun uralom alatt állnak – az éremanyagnak a viszonylag egyenletes eloszlása a szembetűnő. Közel megegyező arányban fordulnak elő a Felső-Tisza-vidéken, a Tiszántúlon, a Dunántúlon, vagy az Erdélyi-medence északi részében. Ettől némileg eltér a kisalföldi régió. Ezzel bár kirajzolódik egy hatalmi körzet, megfigyelhető a Bánság és a Tisza Dunába torkolatának vidéke esetében az érmék viszonylag alacsony aránya a többi régióhoz képest, továbbá hasonlóan a korábbi korszakokhoz a Duna-Tisza közén többnyire elszórtan jelentkeznek aranyérmek.

Ami az aranyérmék Kárpát-medencébe való beáramlását tekinti, az az írott források alapján igen jól adatolt. A Ruga által kieszközölt 350 font aranyat,[841] a margumi békekötést követően 700 fontra emelték,[842] ez az Anatolius féle békekötésben már háromszorosára, azaz 2100 fontra emelkedett.[843] Mindennek fényében korántsem meglepő az V periódus érméinek magas aránya, illetve az érmebeáramlás ilyen magas szintje (79. ábra).

[841] Bóna 1991, 47.
[842] Bóna 1991, 55.
[843] Bóna 1991, 58. Bár nagy valószínűséggel az aranyak jelentős része ötvösök keze által ékszerekké alakult, – talán erre utal, hogy a korábbi korszakokhoz képest a szórvány érmék esetében már nem figyelhető meg az érmék fülezése, vagy lyukasztása sem.

VIII.5. A Maros alsó szakasza a kárpát-medencei aranyérme szóródás tanulságai szerint. Lehetséges hatalmi körzetek?

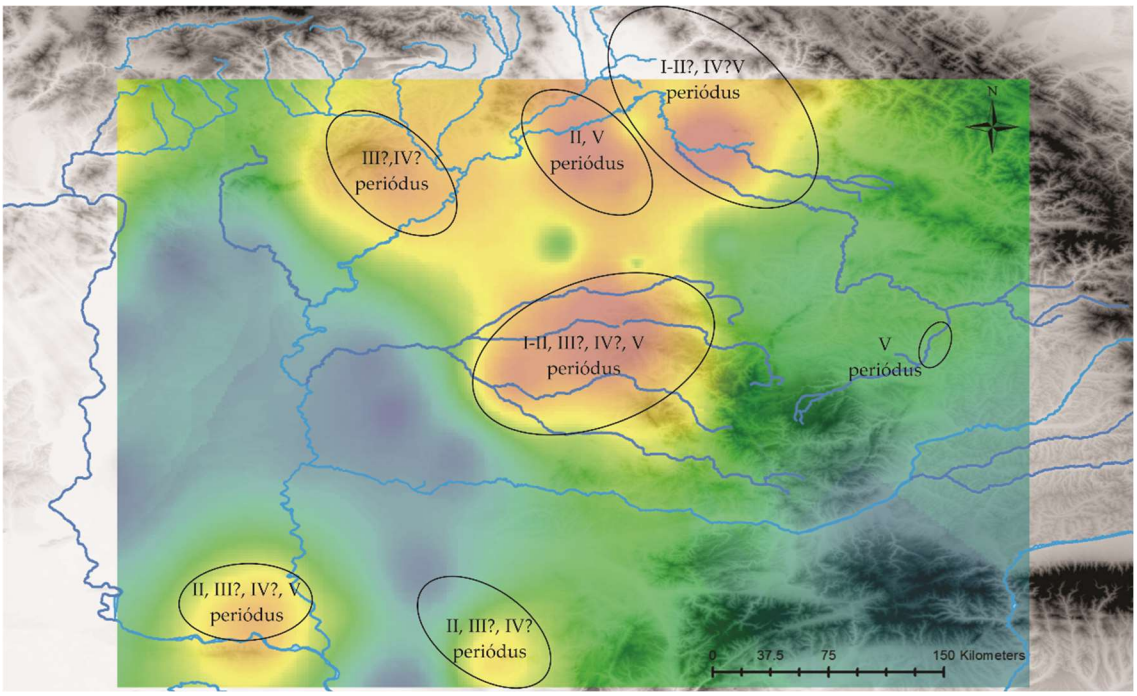

80. ábra: A Kárpát-medence lehetséges hatalmi körzetei a késő császárkorban és a hunkorban. (készítette Kapcsos Norbert)

A Kárpát-medence alföldi, illetve Erdélyi-medencét magába foglaló területein, következetes módon a Tisza Dunába való torkolatánál (Sirmium előtere), a Bánság délkeleti szögletében (Viminacium előtere) a Kőrösök és a Berettyó völgyében, a Felső-Tisza és az Alsó-Szamos mentén, A Tisza és a Bodrog, valamint a Hernád és a Sajó Tiszával való összefolyása mentén rajzolódtak ki hatalmi körzetek. A Kis-Szamos völgye mindössze az V periódusban értékelődött fel, feltehetően ekkor már a hunkori elit számára. Ami római aureusok és solidusok (presztízstárgyak) területi koncentrációja alapján kirajzolódó mintázatoknak a történeti írott forrásokkal való párhuzamba állítását illeti, mindössze a Sirmium és Viminacium előterében kirajzolódó hatalmi körzetek esetében merülhet fel nagyobb biztonsággal az Amicenses és Picenses névvel jelölt barbár közösségekkel való azonosság[844]. A többi hatalmi körzet esetében az írott források földrajzi

[844] Mócsy 1972, 97; Istvánovits–Kulcsár 2018, 343.

vonatkozásai sokkal bizonytalanabbak ilyen szempontból, így körülményes lenne fejtegetésekbe bocsájtkozni.

Többnyire ezzel a területi eloszlás alapján mutatkozó koncentrációval összhangban alakult a területenkénti érmebeáramlás is a Kárpát-medencében. Az I periódust követően – amely elsősorban a Felső-Tisza vidéket és a Tiszántúlt érintette – a II periódusban jelentős visszaesés tapasztalható, ahol az alföldi területek (Felső-Tisza vidék, Tiszántúl, Bánság) esetében azonos tendenciák figyelhetőek meg egészen a III periódusig, ahol a Felső-Tisza vidéket visszaesés jellemzi és fokozatosan felértékelődik egészen az V periódusig elsősorban a Kisalföld és az Erdélyi-medence (81. ábra).

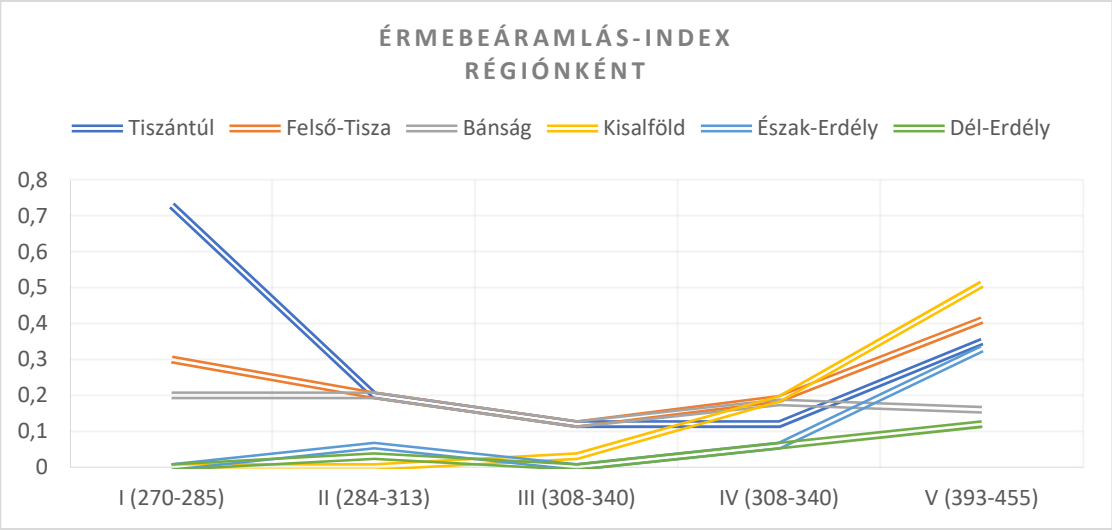

81. ábra: Az érmebeáramlás régiónkénti érmebeáramlása a vizsgált időszakokban. (készítette Kapcsos Norbert)

Az aranyérmék eloszlásának és koncentrációjának vizsgálata sajnos nem teszi lehetővé a különböző hatalmi körzetek és a környékükön jelentkező elszórt érmékkel rendelkező területek közötti hierarchikus viszony tisztázását, mindössze azt mutatja, hogy a Római Birodalom a vizsgált periódusokban mely hatalmi körzetekkel tartott fenn szorosabb „diplomáciai kapcsolatokat". Következésképpen a vizsgálat számára „láthatatlanok" mindazok a hatalmi körzetek, amelyekkel a római kormányzat nem számolt, mint releváns politikai tényezővel, vagy éppenséggel teljesen más jellegű kapcsolatokat épített ki, mint a többi hatalmi körzettel. Talán némileg megnyugtató, hogy feltételezhetően presztízstárgyakról lévén szó, az érmék nagy valószínűséggel bizonyos mértékben „vándorolhattak" az adott hatalmi-struktúrák szoció-gazdasági hálózatán belül, amely igy felfedheti a Rómával közvetlen kapcsolatban nem álló kisebb hatalmi-

struktúrákat is. Mindennek fényében kérdéses a Duna-Tisza közének és a Maros alsó szakaszának vidéke, ahol a többi régióhoz képest mindössze elszórtan jelentkeznek a római aranyak, továbbá nem figyelhető meg jelentős koncentráció sem, amely hatalmi körzetre utalna. Ez több értelmezési lehetőséget is felvet, amely természetesen a Maros alsó szakaszát tekintve a társadalomrégészeti vizsgálatok eredményeivel együttesen értékelendő.

Figyelemreméltó, hogy azok a területek, amelyeket a hatalmi körzetek hiánya jellemzi, többnyire megfelelnek az úgynevezett „arany horizont" temetkezőhelyei által meghatározott területnek. Ezzel szemben a markomann háborúk folyamán és azokat követően ennek a területnek a peremvidékére telepedtek le új csoportok és itt alakultak ki új hatalmi-struktúrák[845]. Értelemszerűen Rómával és a szomszédos barbár hatalmi-struktúrákkal teljesen más jellegű – római szempontból értékelve – „diplomáciai kapcsolatokat" építettek ki.

Mindezen megállapítások fényében a Maros alsó szakasza egyfajta periférikus jellegű területnek tekinthető a Bánsági és Tiszántúli hatalmi körzetek és a Duna-Tisza közi korábbi területek között. Ez legalábbis érvényes az I és a IV periódusok közötti időszakra, a hunkort felölelő V periódus bár megőriz elemeket a korábbi struktúrákból, mégis némi változásokat idéz elő. Bár a Maros alsó szakaszán mind az öt periódusból megjelennek római aranyérmék (lyukasztva, vagy Gratianus medalionja, mint presztízstárgy), tehát kisebb hatalmi központokat lehet feltételezni, annak megállapítása, hogy a Maros alsó szakasza – pontosabban annak bizonyos részein élő társadalmak – a kérdéses hatalmi körzetek (vagy hatalmi-struktúrák) melyikének befolyása alá tartozott, feltehetően periódusonként változott. Ennek a kérdésnek a megközelítése a régészeti leletanyag további tárgykategóriáinak bevonását igényli.

[845] Istvánovits–Kulcsár 2018, 308–309.

IX. Összefoglalás

A dolgozat célja egy adott kistáj – a Maros alsó szakasza – késő császárkori és hunkori szerepének a – rendelkezésre álló – írott és régészeti források alapján történő értékelése volt. Ez önmagában első látásra igen tág tematikai kereteket feltételez, ugyanis valami nagyon kicsinek, valami nagyon nagy kontextusban való vizsgálatát feltételezi. Ezért is próbáltam meg a dolgozat céljait a lehető legegyszerűbb módon, a feltett kérdések mentén meghatározni. Az egyik, hogy milyen hatalmi-struktúrákkal számolhatunk a Maros alsó szakaszán? Illetve, hogy milyen jellegű hatalmi átalakulások nyomait lehet felfedezni esetleg feltételezni a szóban forgó időszakban? Ennek megfelelően a dolgozat szűkebb értelemben vett célja a késő császár és hunkori hatalmi átalakulások nyomon követése a kistájon belül.

Mivel a megfogalmazott célok alapján, alapvetően egy „térben és időben" tájékozódó kutatásról van szó, mindenképp szükségszerűnek tűnt a kistájnak, az elsősorban föld- és vízrajzi szempontok alapján történő természetföldrajzi körül határolása, illetve a tárgyalt periódus klimatikus viszonyinak felvázolása. Ami szembetűnő, és sok szempontból releváns észrevétel lehet, hogy a – régészeti értelemben tárgyalt – kistáj természetföldrajzi szempontból voltaképpen igen heterogén, az további kisebb tengerszint feletti magasságú hátakra és folyóvölgy menti alacsonyabb síkokra tagolódik, amelyet egy rendkívül összetett, mocsarakkal, meanderekkel, időszakos vizekkel és további erekkel átszőtt vízrendszer jellemezte.[846] Maga a táj természetesen nem egy statikus rendszerként értelmezhető, az az idők folyamán többek között a Maros hordalékfelhalmozó tevékenysége, a történelmi lépték szempontjából lassú – és az emberi generációk által alig érzékelhető – futásirányváltása, az időszakos áradások és globális klimatikus viszonyok olykor gyorsabb és lassabb ütemű, hosszútávú és ciklikus változásainak dinamikája határozta meg.[847] A Maros medrének futásirányát tekintve mindössze csak az utóbbi 1-2 ezer éve folyik jelenlegi medrében,[848] egyelőre nem ismert,[849] hogy a késő császár és

[846] Lásd vonatkozó szakirodalommal: Paluch 2011, 11.
[847] Lásd: I.2. fejezet
[848] Sümeghy 2014, 73; Balogh et al. 2017, 310.
[849] Ilyen körülmények között új értelmet nyer a földrajz tudományban is jártas Ferenczi Istvánnak a lehetséges Maros menti limes elméletét megkérdőjelező érvrendszerének magabiztossága (Ferenczi 1979). Gyakorlatilag értelmét veszti a Maros menti ripa szerű limes kérdése, olyan körülmények között, ahol a megfelelő adatok hiányában nem vagyunk tisztában a folyó korabeli mederviszonyaival sem.

hunkor időszakában – annak jelenlegi fattyúágai – az Aranka és a Száraz-Ér milyen mértékben volt meghatározó vízfolyás, bár felmerülhet, hogy sokkal nagyobb jelentőségük volt a korabeli megtelepedés szempontjából, mint ahogyan azt korábban gondoltuk. Többnyire csak napjainkból rendelkezünk biztosabb, és a kistáj vonatkozásban is releváns adatokkal a római klíma optimum végét illetően, amely alapján úgy tűnik, hogy már a 3. század közepét követő időszaktól egy viszonylag gyors lehűlés után, egy több százéves hideg telekkel jellemezhető,[850] valamint a 350–450-es évek között egy csapadékosabb nyarakkal leírható időszak követett.[851] Mindezek alapján egyelőre kérdés, és egyúttal további vizsgálatokra szorul, hogy a kistáj ciklikus tájökológiai dinamikája és a római klíma optimum végét követő változások hogyan és milyen mértékben voltak meghatározóak a kistáj császárkori és hunkori társadalma/társadalmainak termelőgazdálkodására, megtelepedési mintázataira, elosztási rendszereire, cserehálózatára, illetve, hogy ezek a szocio-gazdasági rendszerek mentén szerveződő hatalmi-struktúrákat milyen mértékben befolyásolhatták és azok milyen jellegű átalakulásait eredményezhették – úgy a kistáj, mint makró-regionális viszonylatban.

A kistáj ezen időszakának történeti és régészeti kutatástörténete közvetlen módon – úgymond – nincs kiélezve a lehetséges hatalmi-struktúrák szempontjából történő megközelítésre, amely nem véletlen, ugyanis ez a személét többnyire csak napjaink kutatásának került homlokterébe. Mindazonáltal lehetőség adódott a téma kutatástörténetének egy olyan tematikai csoportok metszés-, vagy kapcsolódásipontjai mentén való vizsgálatára, mint a kistáj településtörténeti kutatásai és leletanyagának tipológiai és kronológiai rendszerezése, valamint ugyanazon leletanyag és/vagy az írott források alapján a késő császárkori és hunkori népességnek – rendszerint etnikai – meghatározása. Bár nem volt teljesen váratlan, viszont a kutatástörténeti értékelésnek egyik legmegdöbbentőbb felismerése a kutatás kultúra-történeti és történeti-régészeti irányzatának keretein belül tárgyalt tematikai csoportjainak egy erőteljes átpolitizáltsága és ideológiai túltelítettsége volt. Ezt a kistáj etnikailag értelmezett lelőhelyeinek térképe szemlélteti a legplasztikusabb módon, amelyek mentén az aktuális nemzetállami politikai-

Következésképpen az összes többi, olyan további – késő császárkorra vonatkozó – történeti elmélet, amely ebből az elképzelésből eredeztethető.

[850] Kern 2010, 84. Lásd még: Vadas–Rácz 2010, 43.

[851] Harper–McCormic 2018, 36.

adminisztratív határok vonala rajzolódik ki (30. ábra.), ami aligha tükrözheti a korabeli realitásokat. A történeti és régészeti kutatás ideológiai túlterheltsége a kistáj magyarországi és romániai oldalán eltérő politikai közegben, különböző mértékben érvényesült. Míg a romániai kutatás egy kisebb intermezzot leszámítva a kommunizmus időszakában is folytatta a dáko-román kontinuitás nacionalista elméletének hagyományait, addig a magyarországi oldalon a II. világháborút követően az Alföldi András által jól kijelölt szakmai keretek között maradt. Ezzel is magyarázható az a tény, hogy akár a közelmúlt romániai kutatásának egyes munkáiban is egy – horizontális, etnikai(?) – csoportidentitással rendelkező népességként tartották számon – a voltaképpen – elméleti konstrukciót képező „szabad-dákokat", vagy „dáko-rómaiakat", addig a római írott forrásokban szarmataként megjelölt népesség története – mivel a magyar nemzetté válásban vélhetőleg jelentéktelen, vagy csekély szerepet tulajdonítottak nekik – még az 1984-es Magyarország történetében sem kapott egy fejezetet.[852] Ilyen körülmények között fordulhat elő, hogy a Maros alsó szakaszán a késő császárkorban és a hunkorban is – az eddigi kutatások alapján – egyaránt – csontvázas rítusú temetkezések alapján – szarmata, – urnás-hamvasztásos rítusú temetkezések alapján – „szabad-dák", valamint – a Maros menti limes korábbi elmélete szerint egy romanizált – „dáko-római", vagy esetenként germán jellegű népességgel is számolnak, függetlenül attól, hogy melyik ország történeti, vagy régészeti kutatásáról legyen szó. Nem is beszélve arról, hogy bár úgy a romániai, mint a magyarországi kutatás elvetette a feltételezett Maros menti limes lehetőségét, viszont az elmélet „mellékcsapásai" továbbra is felfedezhetőek többek között a romániai, – etnikailag(?) – szarmataként értékelt temetkezőhelyek és települések egy része 3–4. századra való keltezésének hagyományában. Holott amennyiben nem zárt kultúrák és etnikumok kategóriáiban gondolkodunk, hanem a késő császárkori és hunkori temetkezések rituselemeinek és leletanyagának egy szocio-kulturális keretek közötti aszinkron, változásában, amely végsősoron ezeknek a párhuzamos kontinuitások és diszkontinuitások szemszögéből való megközelítését jelenti,[853] egy rendkívül izgalmas, ugyanakkor összetett kép rajzolódhat ki, ami a hatalmi-struktúrákat illeti.

[852] Istvánovits–Kulcsár 2018, 10.
[853] Brather 2006; Lásd még a „kultúrhorizont" meghatározását. (Gáll et. al. 2017.)

Nagyvonalakban ilyen kutatástörténeti összefüggésekben a feltett kérdések vizsgálatának egyik legelső lépése a rendelkezésre álló és felhasználható forráscsoportoknak a felgyűjtését és lehetőségeinek értékelését jelentette. Ennek megfelelően az írott és régészeti források esetében két eltérő jellegű forráscsoportról lévén szó, már az elején egyértelművé vált, hogy más-más lehetőségeket feltételeznek és más-más részkérdésekre adhatnak választ. Továbbá jellegükből adódóan, míg a történeti írott források a kistájra vonatkozóan elsősorban jobbára egy deduktív jellegű megközelítést támogatnak – mivel egy esetet leszámítva – *expressis verbis* nem is említik azt, ezzel szemben a kistáj területéről származó régészeti források, ahhoz közvetlenül is kapcsolódva inkább egy induktív megközelítést (*bottom-up approach*) szorgalmaznak. A felismerés így nem kis módszertani kihívás elé állított, ezért igyekeztem a két forráscsoportot saját tudományterületeinek keretén belül és azok sajátos módszerei által értékelni, illetve a kapott eredményeket – a továbbiakban – párhuzamba állítani és „szembesíteni" egymással.[854.]

Az írott források adatai kiválónak bizonyultak Pannonia és Dacia limese előterének késő császárkori és hunkori eseménytörténeti kontextuális vázlatának kidolgozásához, azonban meg kell említeni, hogy szinte csak kivételes esetben sikerült a kistájra vonatkozó, esetleg a kistájra is vonatkoztatható adatokat, vagy összefüggéseket lelni. Az írott források alapján többszempontból is – úgymond – nyilvánvaló a római szemlélet érvényesülése, egyrészt olyan értelemben, hogy a környező barbár világ történéseit, többnyire a római birodalmi politika összefüggésében rögzítették, azaz minél inkább érdekelt volt Róma a limes menti eseményekben, annál részletesebbek a római auctorok beszámoló is. Másrészt pedig úgy tűnik, hogy a limes előterében és a provinciák érintésével is zajló események barbár résztvevőit egy a korszakra jellemző „*mi és ők*" dichotómia mentén ábrázolták és igyekeztek rendszerezni, ahol a törvények mentén szerveződő „*Populus Romanus*" és egy etnikai szempontból homogén népmodellt feltételező, barbár „*gensek*" között tettek különbséget,[855] amely szemlélet mindössze csak a késő-antikvitásban alakult át valamelyest – ez esetben Jordanesnél –, olyan formában, hogy az etnikai színezet

[854] A megközelítés mellett a vegyes érvelés elkerülése végett döntöttem, az inspirációs modellt ilyen szempontból Kiss P. Attila munkája nyújtotta. (Kiss P. 2015, 9.)
[855] Geary 2002, 50, 155; Kiss P. 2015, 10.

elvesztésével a két kategória közötti különbség elmosódott.[856] Ez a korábbi időszakokra – ez esetben a vandáloknak a Maros völgyében való említésére – vonatkozó feljegyzések értelmezésénél ellentmondásos helyzeteket eredményezett – lévén, hogy az ugyanarra az időszakra vonatkozó, korabeli források szarmatákat említenek az alföldi limes előterében. Utóbbiak esetében is nehéz eldönteni, hogy etnográfiai makro-csoportokról van-e szó, vagy a forrásokban megjelenő *gensekről*, amelyeket olykor a modern fordításokban, vagy a szakirodalomban a nép fogalmával feleltetnek meg, amely voltaképpen egy a 18. századtól – a népszuverenitás[857] és társadalmi szerződés eszmerendszere mentén – körvonalazódó, modern társadalmi realitásokra vonatkozó fogalom, amellyel a késő császárkori és hunkori tradicionális társadalmak megfeleltetése problémás lehet. Ilyen körülmények között az írott források – *gensként,* adott esetben *natioként* megjelölt – korabeli tradicionális társadalmainak és azok szerveződésének megragadásához, a Reinhard Wenskus által kidolgozott „*tradíciómag/Traditionkern*" és „*etnogenézis/Stammesbildung*" fogalmain alapuló koncepció[858] egy sokkalta rugalmasabb értelmezési modellt nyújtott.

Mindezek ismeretében felmerül a kérdés, hogy az eseménytörténeti vázlat által rekonstruált történeti kontextust[859] miképpen lehet megközelíteni, ha figyelembe vesszük azt, hogy a *gensek* esetében az antik római auctorok egy etnikai népmodellt alkalmaztak, míg Jordanesnél ez a népmodell némileg már átalakult a 6. század közepe tájára? Továbbá, hogy ebben segíthet-e a „bécsi iskola" által javasolt modell, amely a *genseket* elsősorban hatalmi-alakulatoknak/struktúráknak[860] (polity?) tekinti és ezek tagjainak etnikai identitása egy szerveződési folyamatnak a velejárója?

---

[856] Feltehetően a koraközépkori barbár királyságok kialakulásával és azok késő római és barbár társadalmának átalakulásával. (A kérdésről részletesen lásd: Pohl 2018.)
[857] Kis 2006, 9.
[858] Wenskus 1961.
[859] IV. fejezet
[860] A *gensek* hatalom mentén való szerveződésére Ammianus Marcellinus adata utal: Ammianus Marcellinus XVII.12.18: *„…a barbároknál ugyanis rendszerint* ***minden jog az erőszakon alapszik****."* (Fordította Szepesy Gyula) Ammianus Marcellinus XVII.12.14: *„Ekkor Usafer következett, hogy előadja kéréseit. Araharius hevesen tiltakozott ezellen, mondván, hogy az általa szerzett békét ki kell terjeszteni Usaferra is, aki* ***alá van neki rendelve, és megszokta, hogy az ő parancsainak engedelmeskedjen.****"* (Fordította Szepesy Gyula). Vagy Priszkor rhétor: „...és barbár **gazdájának** a szkítáknál fennálló **szokás szerint átadta mindazt, amit a háború folyamán szerzett**, szabadságot nyert jutalmul. Barbár nőt vett feleségül, már gyermekei is vannak, egyébként **állandó vendég Onégésios asztalánál**." (Fordította Szilágyi Sándor) Ammianus Marcellinus töredékei a *genseknek* a hatalom mentén történő hierarchikus szerveződésére utalnak és leginkább a főnökség jellegzetességeit idézik. Priskos Rhétornál bár nem egyértelmű, de jelentős szerepet játszhatott a kultúr-

Ami a 3. század végi források esetében egyértelműnek tekinthető, hogy Dacia feladását követően az Al-Dunától északra fekvő barbaricumban a különböző *gensek* között jelentős hatalmi átalakulások mentek végbe. A hatalmi harcok vélhetőleg elég gyakoriak lehettek, amit talán az is jelezhet, hogy a Római Birodalmat is rendszeres jelleggel érték a karpok támadásai.[861] A hatalmi harcok magas volumenére az is utalhat, hogy azok az Alföld barbár népességét sem hagyták érintetlenül, amelyek idővel – részben – ennek következtében a pannoniai limesre támadtak.[862] A karpok pacifikálására azoknak több hullámban történő betelepítése (*reteptio*) révén került sor, ezzel szemben a Római–szarmata háborúk rendezését elsősorban fegyveres úton oldotta meg a Római Birodalom, amelyeket feltehetően egy szövetségi rendszer követett[863] – bár szarmataként azonosított csoportok betelepítését ugyancsak említik források.[864] Úgy a barbár hatalmi harcok, mint a tetrarchia korabeli római–szarmata háborúk következtében az Alföldnek feltehetően egyébként is fragmentált[865] hatalmi-struktúrái jelentősen meggyengülhettek. A Római Birodalom területe mellett a – jóllehet már egyébként is heterogén népességű – karpoknak különböző csoportjai jó eséllyel más *gensekhez* is csatlakozhattak, ideértve az Alföld „szarmata" hatalmi-struktúráit is. Mamertinus adatai szerint ugyanilyen alapon természetesen egyéb barbár *gensek* csoportjainak alföldi megjelenése is szóba jöhet. A feszültségek különösebben 322-re sem oldódhattak fel az Alföldön, amelyre Rausimodus camponai támadása is utal, viszont Róma továbbra is igyekezett fenntartani a limes előterében húzódó szövetségi-rendszert. Ezt követően már az Excerpta Valensiana[866] és

antropológia által körvonalazott reciprocitás mechanizmusa a hatalom mentén való szerveződésben. (kiemelés a szerzőtől)

[861] Kovács 2011.

[862] Mindezekkel kapcsolatban ne feledkezzünk meg a Római Klíma Optimum végét követő, hirtelen lehűlésről sem (I.2 fejezet), amelynek a korabeli termelői- és elosztó-rendszerekre általunk még ismeretlen hatást gyakorolhattak.

[863] Mócsy 1972, 96.

[864] Orosius VII.15.12. *12 „postea per eosdem duces strenue adversus Carpos Basternasque pugnatum est. Sarmatas deinde vicerunt: quorum copiosissimam captivam multitudinem per Romanorum finium dispersere praesidia."*

[865] Vaday 1989, 208.

[866] Excerpta Valensiana VI.31–32. „*Azután a gótok ellen háborúba bocsátkozott, és segítséget vitt a könyörgő szarmatáknak. Így Constantinus császár miatt majdnem százezren szenvedtek éh- és fagyhalált. Akkor túszokat is szedett, köztük Ariaricus király fiát. Amikor ily módon megszilárdította velük a békét, a szarmaták ellen fordult, akik kétes hűségűeknek bizonyultak. De a szarmaták szolgái mindannyian fellázadtak uraik ellen. Akiket miután előztek, Constantinus szívesen fogadott, és több, mint 300 000, különböző korú és nemű embert osztott szét Thraciában, Scythiában, Macedoniában, és Italiában."* (Fordította Kiss Magdolna, Polgár Tamás). Érdekes módon „*servi Sarmatarum*" formában jelennek meg, amely nem feltétlenül jelenti azt is, hogy – kizárólag – szarmatákról lenne szó.

Ammianus Marcellinus[867] visszautalásai tesznek említést az Alföldön történt 332-es szarmata–római–gót háború utáni időszakra vonatkoztatható eseményekről. A valeriai és pannonia secundai limes előterének kiemelkedő stratégiai jelentőségét a rómaiak számára az is jól mutatja, hogy a birodalom alföldi – feltételezhető – szövetségesei mellett beavatkozott a 332-es háborúba. Ennek igazi jelentősége talán abban rejlik, hogy így a gótok – mint hatalmi-struktúra – a továbbiakban már ugyanahhoz a Róma által irányított szövetségi rendszerhez tartoztak.

Nem sokkal ezt követően esik szó az Aracaragantes és a Limigantes közötti harcokról, amelyeket már sokkal nehezebben lehet rekonstruálni. Jóllehet, hogy a már említett korábbi hatalmi harcok révén az Alföldön megjelenő új barbár csoportokat, a közel egy generációnyi idő alatt a meggyengült hatalmi-struktúrák képtelenek voltak integrálni. A 3. század végét követően és a 4. század elején szinte rendszeres barbár konfliktusok újabb és újabb csoportok megjelenését feltételezheti az Alföldön. Az újonnan megjelenő csoportok integrálásának egyik alapvető feltétele azoknak hosszú időn keresztül való stabil megtelepedése[868] – illetve a hatalmi struktúrán belüli hatalom mértéke és stabilitása –, amiről ez esetben értelemszerűen nem lehet beszélni. Az Arcaragantes és a Limigantes közötti konfliktus feltehetően a korábbi alföldi hatalmi-struktúrák átalakulásának következménye. Mivel a korábbi struktúrák[869] hatalmi szempontból fragmentáltak (decentralizáltak?) voltak, képtelenek voltak kiterjeszteni hatalmukat,[870] a kezdetben alárendelt státusú, vagy státuscsoportba sorolt[871] új barbár elemekre és azokat integrálni. Ezt követően a korábbi „szarmata" hatalmi-struktúrák – a karpokhoz hasonlóan –

[867] Ammianus Marcellinus XVII. 12. 18–19. *„Valamikor mint országuk őslakói hatalmasak és tekintélyesek voltak, de egy alattomos zendülés gaztettre ösztökélte rabszolgáikat, a barbároknál ugyanis rendszerint minden jog az erőszakon alapszik. A szolgák, akik a szilajságban éppen úgy kitűntek, számra nézve pedigjóval többen voltak, legyőzték uraikat. Azok félelmükben fejvesztve a távolabb lakó Victohalusokhoz menekültek. Úgy gondolták, hogy szerencsétlen helyzetükben inkább engedelmeskednek oltalmazóiknak, mintsem saját szolgáiknak."* (Fordította Szepesy Gyula)

[868] Wenskus 1961, 76.

[869] Ammianus Marcellinus XIX.11: *„ ...a sarmata limigansok, akik, mint már elmondtam, elűzték uraikat* ***ősi, örökölt*** *lakóhelyükről"* (Fordította Szepesy Gyula)

[870] Ammianus Marcellinus XVII.12: *"Valamikor, mint országuk őslakói hatalmasak és tekintélyesek voltak, de egy alattomos zendülés gaztettre ösztökélte rabszolgáikat, a barbároknál ugyanis rendszerint* ***minden jog az erőszakon alapszik****."* (Fordította Szepesy Gyula)

[871] Ammianus Marcellinus XVII.12: "***A szolgák****, akik a szilajságban éppen úgy kitűntek, számra nézve pedig jóval többen voltak,* ***legyőzték uraikat****."* (Fordította Szepesy Gyula); Eusebius. Vit. Const. IV.6 "…*Ezek a* ***rabszolgák*** *először legyőzték a megszállókat és azután* ***uraik*** *ellen fordították fegyvereiket, mindnyájukat elkergették* ***szülőföldjükről" (***Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria fordítása angol nyelvről. Lásd: Istvánovits–Kulcsár 2018, 329.)

ugyancsak szétestek. Az Arcaragantes egy része a Római Birodalomba kapott bebocsájtást, míg más részük a victovalokhoz menekült. Róma ezt követően a Limigantesekkel volt kénytelen szövetséget kötni.

A 334-et követő eseményekről még zavarosabbak az ismereteink. Jordanes ebben az időszakban a vandálok jelenlétével számol a Maros völgyében. Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli történetírói gyakorlatnak megfelelően már egy a korábbitól eltérő népmodellt alkalmaz, akkor nem feltétlenül a vandálok etnikai jelenlétét kellene ez alatt érteni a folyó völgyében. Sokkal valószínűbb, hogy a vandálok hatalmának a kérdéses területen élő – a szétesett korábbi hatalmi-struktúrákhoz tartozott – csoportok fölé való kiterjesztéséről lehet szó. Ez nyilvánvalóan ütközött Róma érdekeivel, aki nem engedhette meg egy újabb hatalmi koncentráció kiépülését a Limes előterében.[872] Valószínű lehet, hogy a 332-es *foedus* értelmében a Geberich vezette gót szövetségeseik révén vetettek gátat Visumar ilyen jellegű ambícióinak. A sorozatos barbár hatalmi harcok következtében a 3. század végén és a 4. század közepéig a *gensek* rendívül „képlékenyekké" váltak lévén, hogy hatalmi-struktúrák szűntek meg és ezek csoportjai más *gensekhez* csatlakoztak, amelyeket a hatalom stabilitásának, mértékének és az idő függvényében vagy sikerült integrálniuk, vagy nem, ami ismét instabilitást eredményezett (Arcaragantes–Limigantes).

Természetesen még mindig kérdés marad, hogy ilyen összefüggések között mi történt az Arcaragantesszel és úgy egyébként a victovalokkal, akik esetében talán az a legbeszédesebb, hogy ezt követően sorsukról a források már nem tesznek említést. Nem kizárt, hogy a vandálok hatalmának megerősödése révén a victoválok integrálódtak azoknak a hatalmi-struktúrájába és megszűntek önálló hatalmi entitásként létezni. Sokáig ellenmondást jelentett Jordanesnek az a megjegyzése is, amely a vandáloknak a Birodalomba való betelepedését említi, holott a római szerzők közel ugyanebben az időszakban a szarmaták betelepítéséről írnak.[873] A közös elem a barbárok betelepítésének a ténye, a különbség feltehetően az elérő népmodell alkalmazásának a következménye. Míg a korabeli római szerzők az etnikai népmodellt alkalmazzák, addig Jordanes már a 6. századra jellemző jogi-politikai közösségen alapuló népmodellt, amely alapján már értelmet nyer a részlet. Ezt követően II Constantius megtorló hadjáratának ilyenformán

[872] Lásd Maraboodus, Catualda és Decebal, majd később Cniva esetét.
[873] Eusebius 223,6c; Excerpta Valensiana VI.32.

egyik célja a korábbi szövetségi-rendszer restaurálása lehetett a Pannonia Secunda limesének előterében, ahol a *„dubiae fidei”* helyett a szövetségi szempontból jól kipróbált Arcaragantest helyezte hatalomba Zizais személyében.

Ami talán megalapozottnak tűnik, hogy úgy a Constantinus kori, mint a II. Constantius-kori római „külpolitika” szándéka a limes előterének egy szövetségi rendszer keretében való biztosítása lehetett, amely nem tűrte meg az ezen kívül eső barbár *gensek* hatalmi koncentrációját, sem a limes előterének instabilitását. Rómának ez a stratégiája határozhatta meg hatalmi szempontból a pannoniai limes előterének *genseit* egészen a valentinianusi korig. Ezt a többnyire konszolidálódott szövetségi rendszert gyengíthette meg a Gabinius megölését követő római-barbár háború, majd számolta fel végül a hunoknak a hadrianopolisi csatát követő európai térnyerése is.[874] A vandál, szvéb és alán „kevert” elemekből álló népességnek a 400-as évek folyamán történő elvándorlása a Kárpát-medencéből, feltehetően már a hun birodalom hatalmi központjának alföldi berendezkedését jelölheti. A hun hatalmi központnak az Alföldre – feltehetően a Maros alsó szakaszára, gyakorlatilag a korábbi hatalmi-struktúrák közötti „határvidékre” (?) – való áthelyezése ezt követően egy olyan hatalmi összpontosulást jelenthetett, amely – ha rövid időre is, de – integrálhatta a korábbi alföldi hatalmi-struktúrákat és/vagy azok töredékeit is, amelynek felbomlását (Nedao) követően újabb hatalmi-struktúrák jöhettek létre, ám ezúttal szerveződés szempontjából már magukba olvasztva a hun „nomád-államalakulat” számos jellegzetességeit.

Egy az elit által hordozott eredetmítoszt feltételező *„tradíciómagnak”*, az elit hatalmi törekvéseit támogató alacsonyabb státusú csoportok általi átvételét követő csoportidentitás kialakulásaként summázható *„etnogenézis”* koncepciója kiválóan rezonál a kulturális antropológiában ismert társadalom modellekel. Nem nehéz észrevenni, hogy ennek a modellnek az eredetmítoszt tartalmazó *„tradiciómag”* és *„etnogenézis”* mellett, a másik *„főkomponense”* egy olyan szintű társadalmi komplexitás megléte, amely az elit létezését feltételezi. Mindez a felismerés egyszersmind lehetőséget teremthet arra, hogy a két forráscsoportot – a történeti írott forrásokat és a régészeti forrásokat – interdiszciplináris keretek között, a kulturális antropológiai társadalmi modellek, és

[874] Olyan módon, hogy a gótoktól elszenvedett vereséget követően a Duna-medencében megingott Róma hatalma.

szociológiai alapfogalmak mentén – a vegyes érvelést elkerülve – összehangoljuk és erre pedig úgy tűnt, hogy a társadalomrégészet az, amely megfelelő kereteket biztosíthat – amennyiben azt a rendelkező régészeti források is lehetővé teszik. Ami a régészeti forráscsoport kutatottságának mértékét és a publikációs tevékenység mennyiségi és minőségi jellegzetességeit illeti, az bár sok – köztük politikai-adminisztratív – szempontból is kiegyensúlyozatlan vonásokat mutat, a szakirodalmi adatok alapján felépített adatbázis szerint a késő császárkor és a hunkor a legkutatottabb periódusa a tágabban vizsgált félezer éves időszaknak, amely egyúttal a társadalomrégészeti kutatásokhoz is elengedhetetlen fizikai antropológiai vizsgálatokra is érvényes.

Mivel a vegyes érvelés hiányában kibékíthetetlennek tűnő két – történeti írott és régészeti – forráscsoport között a szociológiai és kulturális antropológiai alapfogalmak bizonyultak lehetséges „*lingua Francanak*", ezért a kistáj késő császárkori és hunkori társadalmának/társadalmainak a települések és temetkezőhelyek alapján történő értékeléséhez és rekonstruálásához igyekeztem egy megfelelő elméleti és módszertani keretet kidolgozni.[875] Továbbá, mielőtt a temetkezőhelyek társadalomrégészeti értékelésének nekifogtam volna, mivel azok keltezése eltérő, olykor versengő kronológiai rendszerek alapján, vagy konvencionálisan történt[876] és sok esetben történeti prekoncepcióktól[877] sem volt teljesen mentes, szükségszerűnek bizonyult egy egységes és következetes kronológiai rendszer kidolgozása is. Ez egyrészt lehetőséget biztosított a késő császárkor és a hunkor kronológiai kereteinek a kistájon belüli meghatározására, illetve el lehetett dönteni, hogy melyek azok a temetkezőhelyek, amelyek a késő császárkori és hunkori időszakára helyezehetőek, valamint társadalomrégészeti szempontból egyazon kronológiai kontextuson belül tárgyalhatóak.

A szeriáció és korreszpondencia-vizsgálat együttes alkalmazásával a kistájról származó 477 temetkezés alapján 6 különböző fázist lehetett elkülöníteni nagyjából az 1-2. század fordulója és az 5. század dereka közötti időszakban. Ezen belül a késő császárkor és a hunkor időszakának a IV., V. és VI fázisok felelnek meg, amelyek alatt abszolút kronológiai értelembe véve sorban a 3. század vége és a 4. század vége, a 4. század utolsó

[875] V. fejezet
[876] Azért keltezem így, mivel a tárgy analógiái alapján X is így keltezte.
[877] Lásd a Maros menti limes kérdését. III.1.3.1. fejezet.

harmada és az 5. század első két évtizede, valamint az 5. század első évtizedei és az 5. század közepe, vagy annak 60-as évei közötti periódusok érthetőek, amelyek természetszerűleg a leletanyag változásai alapján kevésbé éles kronológiai határok között értelmezhetőek.[878]

A szeriációs vizsgálat természetéből adódóan – amely egy adott kistáj kronológiájának meghatározását célozta meg –, annak eredményei csak korlátozott jellegű történeti következtetéseket tettek lehetővé. Abszolút kronológiai értelembe véve úgy tűnik, hogy a Maros alsó szakaszán az ún. „Szarmata" kultúrhorizont[879] az 1-2. század fordulóján jelenhetett meg (az I fázis kezdete). Ezt a periódust többnyire a Makó-Igási járandó 25-ös és a Hódmezővásárhely-Fehértó temetkezőhelyek fémjelzik.[880] A történelmi kontextus viszonylatában elég nehéz megbízható módon rámutatni azokra a történelmi eseményekre, amelyek a kultúrhorizont kistájon belüli megjelenését elősegíthették, viszont igen valószínű módon ez fokozatosan ment végbe és nagy vonalakban egy időszakra esetett a római-dák háborúkkal és Dacia provincia megszervezésével,[881], amely – a Sânicolau-Mare Seliște SMS G7 temetkezésének tanúságai szerint – úgy tűnik, hogy egybe eshetett az ún. alföldi „aranyhorizont" eltűnésével.

Egy rendkívül érdekes kérdést képvisel, hogy az I Fázis Fi8.11-es fibulája vissza vezethető-e a késő La Tène hagyományokig, annál is inkább mivel Arad B06, Békéssámson-Erdőháti halom és Makó-Igási járadó korongolatlan edényeinek díszítése, valamint az Arad B06 gyümölcsöstál alakú tálja a késő La Tène kori fazekas hagyományok tovább élését sugallja egészen a II Fázisig. A fibulaanyag többi része a római provinciákkal való erőteljes kapcsolatokra utal, egészen a III Fázisig (200/220–280/300), amely kevésbé

[878] Lásd: VI. fejezet

[879] A terminológia meghatározását lásd: Gáll et. al. 2017, 133. Használatát lásd: Rustoiu–Ferencz 2019.

[880] A Sânnicolau-Mare (Nagyszentmiklós) 7. temetkezést ki kellett küszöbölni a kísérleti adatvizsgálatban, bár a recens keltezése úgy tűnik megfelelő mértékben támogatja a megállapítást. (lásd: Bârcă 2016)

[881] A Tiszántúlra vonatkozóan már Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria is kimutatták (A témáról lásd: Istvánovits–Kulcsár 2018, 244; Bârcă 2014a, 67–69; Grumeza 2014, 142–143.). A trapézlábú erősprofilú fibulák elterjedése két nagyobb koncentrációt mutat a Barbaricumban, egyet a Morva folyó mentén, másikat és jelentősebbet pedig a Tiszántúlon. (Lásd Jacek Andrzejowski térképét: Andrzejowski 1992, 113. fig. 2; illetve: Sóskuti 2017, 143. 25. kép). A fibula típus által jelölt időszakból számos konfliktust feljegyeztek a Római Birodalom és a barbár hatalmi-struktúrák között – Domitianus *Expeditio Suebica et Sarmatica-ja,* Traianus Római-Dák Háborúi, amelyet 107 és 117-ben a jazigok támadási követett – amely elősegíthette a „Szarmata" kultúrhorizonthoz sorolható temetkezésekből ismert fibulák elterjedését.

egyértelmű kapcsolatoknak[882] a tisztázása – meghaladja a kutatásom kereteit és – további vizsgálatokat igényel. Viszont, amint az feltűnő a „barbár eredetű" fibulák ettől az időszaktól kezdve kerülnek túlsúlyba és a Felső-Tisza vidékével kivételesen jelentős kapcsolatokat feltételezhetnek,[883] amely a markomann háborúkat követően vélhetőleg egy jelentős hatalmi tényezővé vált a Kárpát-medencében, ami ismételten, további vizsgálatokat igényel.[884] A római termékek – mint a Klárafalva B KLB G40. temetkezésének dobozfibulája és a Makó-Vöröskereszt II-ről származó temetkezés üvegpohara alapján – már csak elszórtan jelentkeznek a IV Fázisban (280/300–370/380), bár a kistájnak a Felső-Tisza vidékkel való kapcsolata marad a meghatározó a fibula anyag alapján, többek között a kétrészes, mobilis, korongos karperec (Ka6.1)[885] már további Fekete Tenger északi partvidéki kapcsolatok kiépülésére utalhat.[886] Az V Fázistól kezdődően (370/380–410/420) a férfi temetkezések melléklete sokkalta változatosabbá kezd válni, és egyes temetkezésekben már fegyver melléklet is megjelenik, amely már egy harcos réteg fokozódó jelentőségére utalhat. Az utóbbi jelenség vélhetőleg egy jelentős társadalmi változás eredménye lehet, amely talán a kistájnak a Hun hatalmi-struktúrába való integrálódásával is összefüggésben állhat, bár maga a folyamat korábbi előzményekre is utalhat. Sajnos a VI. Fázis felső kronológiai határát nem lehet egész pontosan meghatározni, bár úgy fest, hogy az némileg meghaladhatja akár az 5. század közepét is.[887] Hasonló módon a VI Fázisnak az ún. D2/D3-as periódussal való viszonya – amelyet többnyire a nagyméretű lemezfibulás temetkezések fémjeleznek – megnyugtató módon nem tisztázható, amely nem meglepő, hiszen a periódus többnyire a női elit temetkezések alapján ismert és lett meghatározva.[888]

[882] A Németságpusztán/Hunedoara Timişană előkerült temetkezések ugyanezt a megfigyelést támogatják, bár a temetkezések egy jelentős része ki lett küszöbölve a vizsgálat folyamán. Mindazonáltal a temetkezések melléklete a III. fázisba sorolható.
[883] Az ún. „Szarmata típusú" számszeríj fibulák (Fi 3.1 and Fi3.2) és az egytagú aláhajlított lábú fibulák (Fi5.1 – Fi5.6). Sorin Cociș és Vitalie Bârcă hívták fel legutóbb a figyelmet, hogy eredetük a Przeworsk „kulturális környezet" (cultural environment) felé mutat. (Cociș–Bârcă 2014, 208–209; Bârcă 2014b, 30.)
[884] Megfelel a $III_{M,}$ amelyet a női divatban egy gyors váltás jellemez.
[885] Vörös 1986, 25. II. tábla, 1.
[886] Kazanski 2009, 358. Fig. 80.
[887] A csat, kés és fegyvermellékletek alapján rendkívül izgalmas lehetőségeket rejthetett volna magában a gepidakori Szőreg-Téglagyár temetkezőhelynek a szeriációba való bevonása. (Nagy 2005.)
[888] A kiküszöbölt Arad-Micala, Perjámos-Tizedszerű, Makó-Bahnhofsbrunnen és Tápé-Lebőn feltárt temetkezések vélhetőleg ehhez az időszakhoz sorolhatóak.

Ami ténylegesen a Maros alsó szakaszának – mint kistájnak – a késő császár és hunkori szerepét illeti, az ezzel kapcsolatos következtetések és olykor csak hipotézis szintjén megfogalmazott észrevételek, egyrészt nagymértékben támaszkodnak a szeriációs vizsgálat fenti megállapításaihoz, másrészt pedig a temetkezőhelyek és települések társadalomrégészeti vizsgálatának eredményeihez is, továbbá a kárpát-medencei Barbaricum késő császárkori és hunkori aranyérmeforgalmának értékelése alapján kirajzolható hatalmi körzetek együttes értékeléséhez. Míg előbbi vizsgálat léptékét tekintve egy mikro szintű, addig utóbbi egy makro szintű rálátást biztosít a korszak hatalmi-strukturális viszonyainak megértéséhez, amelyen belül a Maros alsó szakaszának szerepe – nehezen,[889] de – értelmezhetővé válik. Bár a temetkezőhelyek társadalomrégészeti szempontú értékelése képezi a dolgozat gerincét és terjedelmében is felülmúlja az összes többi fejezetet, az ezekkel kapcsolatos következtetések, jóllehet az elvárásokhoz képest sokkal szerényebbek, elsősorban azért, mert a temetkezőhelyek eltérő forrásértékkel rendelkeztek, másrészt pedig inkább struktúrákat és folyamatokat lehet „feltárni" semmint eseményeket rekonstruálni. Ami a kistáj késő császárkori – voltaképpen – különböző mértékben interkonnektált társadalmait illeti úgy fest, hogy egy leszármazási alapon, vélhetőleg klán szinten szerveződő, viszonylag közel egyenlő szegmensekből álló – Nikolay Kradin nyomán heterarchikus – közösségeiről beszélhetünk.[890] Ami a társadalmak komplexitását illeti, méretük továbbá a presztízs és létfenntartáshoz szükséges javak egyenlőtlen eloszlása és a temetkezések energiaráfordítása, valamint a vertikális társadalmi különbségeket tükröző rítuselemek alapján esetükben minimum egy a társadalmi státusok rangsorolása alapján kimutatható státushierarchiát lehet feltételezni, azonban vélhetőleg már a társadalmi státusok örökletes jellegét és bizonyos szintű társadalmi rétegződést feltételező nagyobb mértékű társadalmi komplexitás lehetősége is nagy bizonyossággal felmerül. A késő császárkorban a hatalomnak egy viszonylag kis mértékű koncentrációjával, vagyis decentralizációjával lehet számolni, amely csak ritka esetben

[889] A temetkezések leletanyagában mutatkozó változások alapján kirajzolódó fázisok, a római érme beáramlás periódusaitól egy eltérő, aszinkron ütemet mutatnak.

[890] Sajnos mindezidáig nem ismert a Nagylak/Nădlac 1M lelőhely (Bârcă–Cociș 2013, 32.) két körárkos-sírkamrás női temetkezésinek a keltezése, amelyek sírkamrája az energiaráfordítás tekintetében (alapterület: 10.64 és 9.6 m^2; térfogat: 9.57 és 9.6m^3) kiemelkedő értékekeket képvsiel és messze fölülmulja az általam vizsgált temetkezőhelyek értékeit ilyen szempontból. A sírkamrák alapterülete a földbemélyített lakóházak alapterültével vetekszik (lásd: VII.1.1.). A két temetkezés ilyen módon a társadalmi egyenlőtlenség és komplexitás szempontjából különös figyelemet érdemel a jövőben.

haladhatta meg a klán szintet és terjedt ki egy összetetteb törzsi, vagy szegmentáris szintig, ahol vélhetőleg az eltérő ősöktől való leszármazási rend biztosította az uralomhoz szükséges legitimációt.[891] Bizonyos női temetkezések leletanyagának sajátosságai arra utalnak, hogy egyes felnőtt korcsoporthoz tartozó nők, egy a klánok szerveződésében nagy társadalmi megbecsüléssel járó társadalmi státust tölthettek be, amelynek kifejezésére szolgáló szimbólumok közé tartozott, az Fi9.5 típusú fibula, a tükör, varrótű, ruházat flitteres/lemezes díszei, csüngős nyakék és dobozka melléklet. Ilyen temetkezések a Makó-Mikócsa-dűlő MMG 215 és 245, Klárafalva-Községháza KLKH G1 és Kiszombor B KZB112 és 209-es temetkezései. Bár további kutatásokat igényel, viszont úgy tűnik, hogy ezeknek a klán alapon szerveződő társadalmaknak, kiemelkedően fontos volt az ősökkel való kapcsolattartás, akik az uralomhoz szükséges legitimációt biztosító leszármazás mellett, az erőforrások birtoklásának jogát is biztosíthatták az utódok számára. Abból ítélve, hogy a szarmata „kultúrhorizont" korai időszakától kezdve a női temetkezések újra felnyitása volt gyakori – lévén, hogy rendkívül ritkák a férfi temetkezések – ezek a társadalmak valószínűleg matrilineárisan tarthatták számon a leszármazást, amely utalhat ezen női temetkezések „gazdag" mellékletadására is. Mindazonáltal a vezető szerep elképzelhető, hogy bizonyos jelentősebb közösségi érdekeket jelentő és nagyobb fokú összehangolást feltételező feladatokat – mint például háborúskodás – leszámítva csak különböző, a létfenntartást szolgáló tevékenységekre korlátozódhatott – amelyre a különleges státusokkal összefüggésbe hozható státustárgyak is utalhatnak: például sarló, tűzcsiholó –, valamint a presztízstárgyak eloszlása.[892] A létfenntartáshoz szükséges alapvető javak elosztása, vélhetőleg nem haladta meg a klán szintet, bár ebből a szempontból sem a települések, sem a temetkezések adatai nem egyértelműek.[893] Úgy az egyének, mint a leszármazási ágak, valamint az esetleges klánok közötti állandó versengés feltételezhető, amelyre a temetkezések kialakításának energiaráfordítása és a presztízstárgyak mennyisége és azok imitációi is utalnak. A – legitimációtól független – hatalomnak ezt a kismértékű koncentrációját támogatja a viszonylag egyidejű római

[891] Lásd: V.2.3. fejezet kapcsán a heterarchiák meghatározását

[892] Az elit fennmaradásának egyik eszköze a presztízsjavak hozzáférésének korlátozása mellett az alapvető javak feletti kontrol. (Lásd bővebben: Siklós 2010, 34–35.)

[893] Lásd az Apátfalva-Nagyút-dűlő M43-43 temetkezőhely déli férfi temetkezéseinek a fizikai antropológiailag becsült termetét (genetikai adottságok + külső tényezők). Az összehasonlítási alap hiányában messzemenő következtetések nem lehetségesek.

aranyérmék kárpát-medencei területi eloszlása és regionális koncentrációja alapján kirajzolódó hatalmi körzetek elhelyezkedése is (80. ábra). Ezek alapján a 3. század végétől kezdve a Maros alsó szakasza egy a Felső-Tisza vidék és a Körösök menti, valamint nagyjából a 3–4. század fordulójától a Viminacium és Sirmium előterében elhelyezkedő hatalmi körzetek közötti perifériku és köztes területnek számíthatott egészen ezeknek a hatalmi-hálózatoknak a 4. század közepe környékétől kezdődő bizonyos fokú átrendeződéséig, amely a század végétől már gyökeres változásokon ment át. Jelenleg kérdés, hogy milyen – esetleg hierarchikus (?) – viszony feltételezhető a Maros alsó szakasza késő császárkori társadalmai, és a Hódmezővásárhely-Aranyágon feltárt, jelentősebb társadalmi komplexitást feltételező, és erőteljes Felső-Tisza vidéki kapcsolatokat mutató társadalmával.[894] A római aranyérmék alapján feltételezhető 4. század közepe körül kibontakozó kárpát-medencei hatalmi átrendeződés, a egyidejű temetkezőhelyek alapján nem mutat egyértelmű jeleket, bár felmerülhet, hogy némi összefüggés feltételezhető azzal a társadalmi átalakulással, amely a férfi temetkezések számarányának fokozatos növekedésével járhatott, majd a század vége környékén részben a fegyveres férfi temetkezések megjelenését is eredményezte, amely ugyanakkor a következő, hunkor előestéjének is tekinthető. Ennek megértése vélhetőleg további kutatásokat igényel, ugyanis időben ez nagy vonalakban megfelel bizonyos Fekete-tenger északi partvidéki – feltételezhetően egyrészt krím-félszigeti eredetű – tárgytípusoknak a megjelenésével is, amelyek kapcsán – a kutatás földrajzi keretei miatt – egyelőre nem dönthető el, hogy azok mindössze cserehálózati kapcsolatok kiépülését jelentik, és/vagy migrációs folyamatokkal is összefüggésben állhatnak-e. Migráció lehetőségére utaló horizontális társadalmi különbségek, a – szeriáció alapján – nagyjából a 4. század utolsó harmada körüli időszakra keltezhető aradi és újszentannai urnás-hamvasztásos temetkezések kapcsán merülnek fel, amelyek a sajtényi és fazekasvarsándi azonos – urnás-hamvasztásos – rítusú temetkezések alapján feltételezhetően már korábban is megjelentek

[894] Haraszti 2020, 29. 4. kép. Lásd a temetkezőhely fibulájának nagykolcsi párhuzamát. Hasonló módon erőteljes Felső-Tisza-vidéki kapcsolatokra utal Hódmezővásárhely Kenyere-éren feltárt temetkezőhely 309-es (harcos?) temetkezése is (Varga 2020, 45–48.). Mindkét temetkezőhely esetében a „szarmata" kultúrhorizontra jellemző, csontávázas temetkezéseből kerültek elő, Felső-Tisza-vidéki presztízstárgzak (fibula), illetve a régió hamvasztásos temetkezéseinek harcos-reprecentációjban használt státustárgyak (sarkantyú, lándzsahegy és pajzsdudor). – Messzemenő következtetések levonása a temetkezések pontos keltezése híján nem lehetséges. Ilyen összefüggések közepette különösen érdekesnek tekinthetőek Párducz Milhály korai munkájának észrevétele (Párducz 1931, 152. és III.1.2. fejezet)

a Maros alsó szakasza környékén, és a 4. század végére, a leletanyaguk alföldi párhuzamai alapján egy bizonyos fokú akkulturáción is keresztülmehettek, ami kérdés, hogy utalhat-e ezen közösségeknek a kistáj társadalmaiba való strukturális integrációjára. Ezekkel szemben a csontvázas temetkezések rituselemeinek sajátosságai nem, vagy rendkívül ritkán és jobbára csak az 5. századot követően utalnak horizontális társadalmi különbségekre.[895]

A férfi temetkezések számarányának fokozatos növekedése kapcsán merült fel annak a lehetősége, hogy valamely oknál fogva, mint például a háborúskodás, a létfenntartás szempontjából egy fegyveres férfi – harcos (?) – réteg[896] jelentősége társadalmi szempontból felértékelődhetett, amely már a temetkezések társadalmi reprezentációjában is fokozatosan megmutatkozott, úgy a fegyvermellékletek alapján, mint bizonyos körárkos férfi temetkezéseknek a temetkezőhelyen belüli szeparációjában, vagy kissírszámú szeparált temetkezőhelyekben. Ez részben meg is állja a helyét, viszont az olyan fegyveres temetkezéseket rejtő temetkezőhelyek, mint Tápé-Malajdok A és B, Sándorfalva-Eperjes, vagy Apátfalva-Nagyút-dűlőn szeparált – jelentős energiaráfordítással kialakított – férfi temetkezései, már egy új korszak, feltehetően a Hun hatalmi-struktúra alföldi megjelenésével állhat összefüggésben nagyjából a 4. század utolsó harmadát követő időszaktól. A korábbi klán alapon szerveződő heterarchikus, alapvetően decentralizált hatalmi-struktúrát képező társadalmak az ugyancsak klán alapon szerveződő, de ezúttal centralizált nomád-állam struktúráiba feltételezhetően könnyen integrálódni tudtak és talán ennek nyomai lehetnek a fentemlített temetkezőhelyek is. Azonban ez az integráció már egy összetettebb társadalmi komplexitást eredményező folyamat lehetett, amely újabb státuscsoportok megjelenését eredményezhette, illetve a sándorfalvi temetkezések szeparációja a hatalom nagyobb fokú centralizációjára is utalhat. A Maros alsó szakasza társadalmainak integrációja olyan értelembe valósulhatott meg könnyedén, hogy azok kevésbé összetett, klán alapon szerveződő heterarchikus társadalmak voltak, amelyeknél a közös őstől való leszármazást a legtöbb esetben –

[895] Lásd például Németságpuszta/Hunedoara-Timișeana észa-déli tájolású temetkezéseit, illetve az 5. századtól előforduló nyugat-keleti tájolású temetkezéseket.

[896] Vélhetőleg ezt megelőzően is számolni lehet fegyverforgató férfiakkal, azonban azok talán még nem alkottak egy különálló – „életvitelszerűen" specializált – státuscsoportot és ezért is nem jelent meg a temetkezések társadalmi reprezentációjában.

feltehetően az őskultusszal összefüggésbe hozható rituális keretek között – számon tudták tartani és ez egyben azok horizontális csoportidentitásának alapját is képezhette. Ezzel szemben összetettebb társadalmi komplexitás esetén, főnökségeknél (*gens*?) már megjelenik a fiktív közös őstől való leszármazás – eredetmítosz, mint – kezdetleges ideológiája,[897] amely már a klán szintet meghaladó – horizontális, ez úttal már valószínűleg etnikai – csoportidentitás alapját képezhette, amiből kifolyólag e társadalmak integrációjához a hun hatalmi-struktúrának nagyobb erőfeszítésre lehetett szüksége.[898] Ilyen körülmények között ezek a klán alapon szerveződő társadalmak megőrizve – annak megfelelő – csoportidentitásukat, az integrációt követően könnyedén „válhattak hunokká".

A harcos réteget feltételező fegyveres temetkezések jelenléte mellett, a Szeged-Nagyszéksóson előkerült rituális deponálás vagy áldozati lelet, illetve a – példanélküli presztízstárgy felhalmozásra utaló – szikáncsi kincslelet ezt követően már egy jelentős – a korábbi állapotoktól merőben eltérő – hatalmi központ kiépülésének lehetőségét veti fel a korábbi időszakok barbaricumi hatalmi központjainak marginális területein, amely alapvetően egy letelepült, agrártársadalmat feltételező államstruktúra, a Római Birodalom közelében helyezkedett el.

[897] Az elit rendszerint meglévő, már adott értékrendszerekből (ősök tisztelete) szerez előnyt magának és alakít ki – netalán igazol (?) – fennálló egyenlőtlenségeket. (vonatkozó szakirodalommal lásd: Siklósi 2010, 39.)
[898] Kérdés, hogy erre utalhatnak-e a közösségi rítusokat feltételező hunkori üstöknek bizonyos területeken való előfordulása. (Lásd: Szenthe 2021, 567–569.)

X. Függelék

X.1. A késő császárkori és hunkori temetkezések és temetkezőhelyek társadalomrégészeti értékelése

A függlék a szeriáció által kronológiailag meghatározott temetkezések és temetkezőhelyeknek az elméleti és módszertani fejezetben[899] összegzett szempontok alapján végzett társadalomrégészeti vizsgálatát tartalmazza.

X.1.1. Apátfalva Kossuth Utca[900]

X.1.1.1. A temetkezőhely

Az Apátfalva Kossuth utcai temető a mai település nyugati szélén található a Marostól ÉK-re 500 méterre, egy alacsony hát lejtője mentén. A Béres Mária hitelestő ásatása alkalmával két aknasír lett megkutatva, amelyek közül egyiket a megtaláló munkások már korábban felnyitották[901].

X.1.1.2. A sírok egymáshoz való viszonya és térszerkezet

A temetkezések egymáshoz viszonylag közel kerültek elő, további temetkezés a területről nem ismert.

X.1.1.3. Antropológiai adatok

A két sírból egy *Adultus* és egy *Juvenis* korú női csontváz került feltárásra. Az AK G1-es sír *Adultus* korú női csontvázán a koponya fronto-occipitális torzítását sikerült megfigyelni[902].

X.1.1.4. Kronológia

A két temetkezést a publikáló régészek a 4. század vége és az 5. század közepe közötti időszakra keltezték. A temetkezések egyedi jellegű leletanyagának szeriációs keltezésrére nem volt lehetőség, azok kiugró értéket képviseltek.

[899] V. fejezet
[900] Béres–Vörös 1998.
[901] Béres–Vörös 1998, 177.
[902] Béres–Vörös 1998, 177-178.

X.1.1.5. Rituális jellemzők

A temetkezések északnyugat-délkelet, illetve nyugat-keleti tájolásúak. A sírgödrök lekerekített sarkú téglalap alakú aknasírok, az AK G2-es sírnak a fala lépcsőzetesen lett kialakítva. Mindkét temetkezés csontvázas rítusú, a vázak hanyatt, nyújtott testhelyzetben feküdtek. Koporsó nyomait, mindössze az AK G2-es temetkezésből kerültek elő.

X.1.1.6. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

Felnyitást csak az AK G1-es temetkezésnél sikerült megfigyelni, a másik érintetlen volt.

X.1.1.7. Leletanyag

Mindössze az AK G1-es temetkezésből került elő leletanyag. A publikáló régészek által pannoniai termékként azonosított mázas korsó[903] nagy eséllyel presztízstárgyként értékelhető, akárcsak a temetkezés mellékletét képező üvegpohár. A temetkezésből egy kétsoros csontfésű is előkerült.

X.1.1.8. Értékelés

Az Apátfalva Kossuth utcán feltárt két temetkezés esetében – mivel további sírok nem kerültek elő –, felmerülhet egyrészt, hogy szeparált temetkezésekről, és/vagy egy kisebb temetkezési csoportról lehet beszélni. A terület beépítettsége miatt az kutatóárokkal csak korlátozott mértékben volt ellenőrizhető, ami óvatosságra inthet. A temetkezések nyugat-keleti, vagy ahhoz közeli tájolásúak, amely eltér a kistáj közel azonos korú temetkezéseinél uralkodó dél-északi tájolásától. Az AK G1-es temetkezésben fennmaradt – kiterjedt kapcsolati-hálóra utaló –, presztízstárgyként értékelhető leletanyag, továbbá a mesterséges koponya-torzítás vélhetőleg az elhunyt megkülönböztetett társadalmi státusával hozható összefüggésbe.

X.1.2. Apátfalva Nagyút-dűlő M43-43904

X.1.2.1. A temetkezőhely

Az Apátfalva Nagyút-dűlő 43-as temetkezőhely Apátfalvától 6.5 kilométerre északi irányba fekszik az M43-as autópálya nyomvonalán, a Marostól északra. A temetkezőhely

[903] Béres–Vörös 1998, 179.
[904] Kujáni 2014.

a folyónak egykori fattyúága mentén fekszik. A Paluch Tibor által vezetett megelőző feltáráson 47 temetkezés került elő, amelyeket Kujáni Yvett publikált[905].

X.1.2.2. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet.

A temetkezőhely térszerkezetével kapcsolatban (82. ábra) a Kujáni Yvett megállapításaihoz képest nagyságrendekkel részletesebb észrevételt nem lehet tenni[906]. A temetkezőhelyet a publikáló régész egy teljesen feltárt temetőként értelmezte, amelyet úgy a temető felszínrajza, mint az ásatásról készült légi felvétel is támogat. Ez alapján a temetkezőhelyet egyértelműen egy zárt egységként, azaz temetőként lehet kezelni. A temetőt egy nyugaton két helyen, míg keleti oldalán egy helyen megszakított árok övezi, a temetkezések jelentős része ezen belül helyezkedik el, kivételt mindössze csak az AND G203. és a 238. temetkezés képez, amelyek ezen kívül kerültek elő. A temetkezések területi szóródása egyenetlen, azok többnyire az árokkal körülvett terület K-i részében sűrűsödnek, míg a Ny-i oldal „legyező szerű" területéről további sírok nem kerültek elő. A körárkos temetkezések egymástól két csoportban elkülönülve, az árokkal körülvett terület É-i, illetve D-i szélén helyezkednek el, míg a temető központi területén a temetkezéseknek egyfajta sűrűsödése tapasztalható[907]. Egy esetben figyeltek meg sírgödrök közötti szuperpozíciót az AND G135. és 136. temetkezések között, amely a temető centrális területéhez közel helyezkedett el.

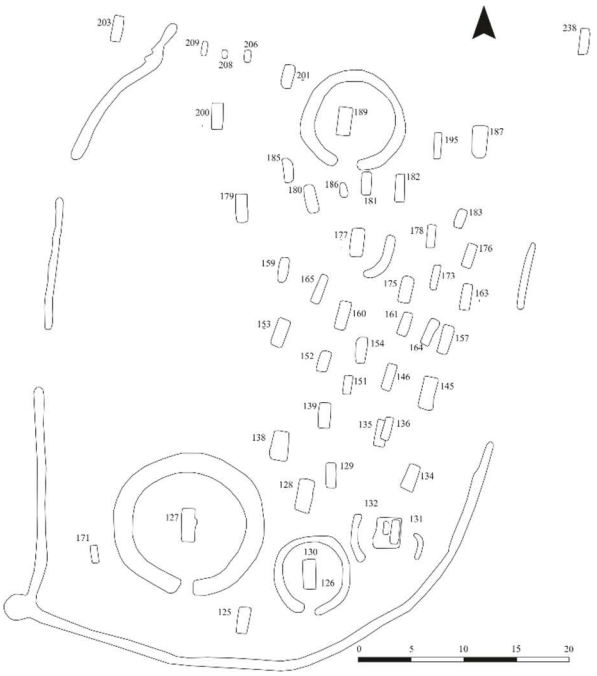

82. ábra: Az Apátfalva-Nagyút-dűlői temetkezőhely térszerkezete. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

[905] A 47 temetkezésből Kujáni Yvett egyet kettős temetkezésként értékelt. A kettős temetkezést a továbbiakban két külön temetkezésként kezelem, ezért az arányok az eredeti publikációhoz képest eltérhetnek.
[906] Kujáni 2016, 51.
[907] Kujáni 2016, 51.

Térszerkezeti szempontból a körárkos temetkezéseken kívül további csoportokat egyértelműen nem lehet elkülöníteni.

X.1.2.3. Antropológiai adatok és demográfia

X.1.2.3.1. Nem és életkor szerinti megoszlás

A temetkezések embertani anyagán Marcsik Antónia végzett fizikai antropológiai vizsgálatokat[908]. A csontvázak neme a temetkezések 64%-ánál (31db) volt megállapítható, míg 85.4%-ának esetében azok kora is ismert. A temető 43.8%-át teszik ki női, 20.8%-át férfi és 20.8%-át gyermek temetkezések – ahol a biológiai nem ismeretlen –, a többi esetekben a csontvázak nemét nem volt lehetőség meghatározni, vagy üres temetkezések voltak (83. ábra).

	Gyakoriság	Gyakoriság %	Kum. Gyakoriság %
Nő	21	43.8	43.8
Férfi	10	20.8	64.6
Gyermek	10	20.8	85.4
NA	7	14.6	100.0
Total	**48**	**100**	

83.ábra: A temetkezések eloszlása nemek szerint Apátfalva-Nagyút-dűlőn. (Készítette: Kapcsos Norbert)

	Gyakoriság	Gyakoriság %	Kum. Gyakoriság %
Inf1	6	12.5	12.5
Inf2	4	8.3	20.8
Iuv	3	6.3	27.1
Ad	13	27.1	54.2
Mat	11	22.9	77.1
Sen	3	6.3	83.3
NA	8	16.7	100.0
Total	48	100.00	

84. ábra: A temetkezések eloszlása korcsoportonként Apátfalva-Nagyút-dűlőn. (Készítette: Kapcsos Norbert)

[908] Marcsik–Kujáni 2015.

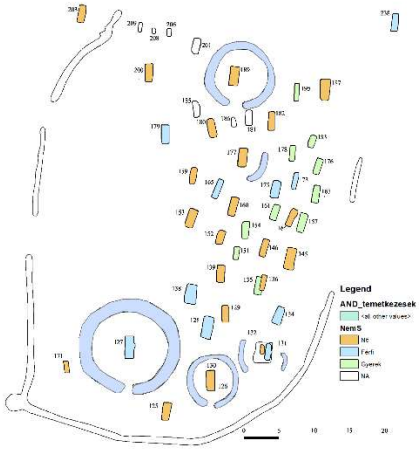

85. ábra: Nemek területi eloszlása. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

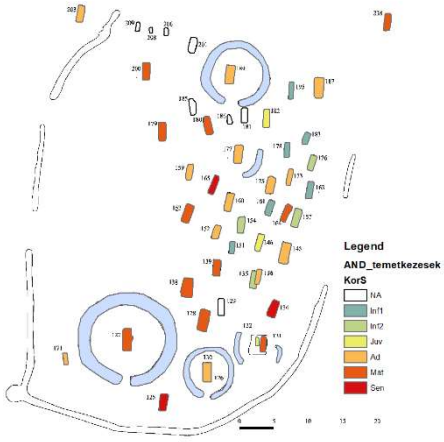

86. ábra: Korcsoportok területi eloszlása. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

A férfi temetkezések fele a temető déli részében található, egymáshoz viszonylag közel, míg a további férfi temetkezések némileg elszórtan a temető központi részéhez közel jelentkeznek. Kivételt képez az AND G238. férfi temetkezés, amely – vélhetőleg – a temető területén kívül került elhantolásra. A női temetkezések viszonylag egyenletesen szóródnak, bár jelentős részük a temető központi, illetve északi részében található. A temetkezések korcsoportok szerinti területi szóródásánál nem lehetett szabályszerűséget megfigyelni, leszámítva a Kujáni Yvett által is említett jelenséget, miszerint a gyermek temetkezések többnyire a temető keleti sávjában koncentrálódnak[909]. A jelenség magyarázata prózai is lehet, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a gyermek temetkezések nagyobb eséllyel fordulnak elő a felnőtt korú – elsősorban női – temetkezésektől keletre, mint azoktól nyugatra. A temetkezések közötti kronológia viszony ismeretének híján, messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, azonban a mintázatnak más temetőkben való nyomon követesé különös figyelmet érdemel.

X.1.2.3.2. Demográfiai struktúra

Az egyik talán legalapvetőbb kérdés, hogy a temetkezések csontanyaga a teljes közösséget tükrözi-e, vagy annak jellegzetességei arra utalnak, hogy bizonyos kor, vagy nemi csoportok eltérő helyen kerülhettek elhantolásra, esetleg más rituális bánásmódban

[909] Kujáni 2016, 51.

részesültek-e? A temető demográfiai struktúráját tekintve a gyermek temetkezések aránya a 21%-hoz közelít, amely a magas gyermekhalandóság alapján elvárt arányhoz képest némileg alacsony, illetve a kor előre haladtával a *Juvenis* korig fokozatos csökkenés észlelhető, amely egyrészt azzal is magyarázható, hogy erre a korra a halandóság jelentősen lecsökken. A csecsemő sírok arányának alakulását némileg az a tény is befolyásolhatta, hogy a gyermek csontok rendszerint rossz megtartásúak, így sok esetben nem marad régészeti nyomuk, ahogy arra az AND G185 és 209 temetkezések esetében is utalás történt[910], továbbá alacsony számuk magyarázataként az is felmerülhet, hogy elhalálozásukkor még nem tekintették őket az adott közösség tagjainak, így nem részesültek az annak tagjait megillető rituális bánásmódban sem[911].

	Infans 1	**Infans 2**	**Juvenis**	**Adultus**	**Maturus**	**Senilis**	**NA**	**Total**
Nő	0	0	3	11	5	1	1	21
Férfi	0	0	0	2	6	2	0	10
Gyermek	6	4	0	0	0	0	0	10
NA	0	0	0	0	0	0	7	7
Total	**6**	**4**	**3**	**13**	**11**	**3**	**8**	**48**

87. ábra: A temetkezések eloszlása nemenként és korcsoportonként. (készítette: Kapcsos Norbert)

A nők és férfiak aránya hozzávetőleg 2:1-hez, azaz nemi megoszlás szempontjából a temető struktúrája igencsak kiegyensúlyozatlan – ami a továbbiakban különös figyelmet érdemel. Az *Adultus* korú nők aránya kiemelkedő mértékben meghaladja az azonos korú férfiak arányát, a két érték mindössze a *Maturus* és *Senilis* korcsoportoknál közelít egymáshoz. Az *Adultus* korcsoportnál hasonló jelenség figyelhető meg az Óföldeák-ürmösi temetkezőhely esetében is. A férfi nem alulreprezentáltságánál számtalan lehetőség felmerülhet, hadi esemény és vadászat alkalmával való elhalálozástól kezdve, egyéb kulturális magyarázatokig, mint például a máshova történő, vagy az eltérő rítus szerinti temetkezés[912]. Ugyanakkor az *Adultus* korú női sírok magas száma esetében egyaránt szóba jöhet a gyermekágybetegség, mint lehetséges magyarázat. A temető csontanyagának nemi kiegyensúlyozatlansága mindenesetre óvatosságra inthet a további következtetések megfogalmazásánál.

[910] Kujáni 2015.
[911] Lásd Sóskuti Kornél észrevételelit: Sóskuti 2015, 353–354.
[912] Lásd: V. fejezet.

X.1.2.4. Rituális jellemzők

A temetkezések mindegyike, kivétel nélkül csontvázas rítusú.

X.1.2.4.1. Tájolás és irányítás

Az felnyitások gyakorisága miatt[913], mindössze a temetkezések (csontvázak) 58%-ánál volt lehetőség a tájolás meghatározására. Ezen belül a dél-északi tájolás a legjellemzőbb (33%), amely a nemek szerint történő lebontásban is közel ugyanezt az arányt mutatja. A DDNy-ÉÉK-i és DDK-ÉÉNy-i tájolások esetében feltehetően ugyancsak a dél-észak tájolás az, ami dominál, amelyre ezek alacsony

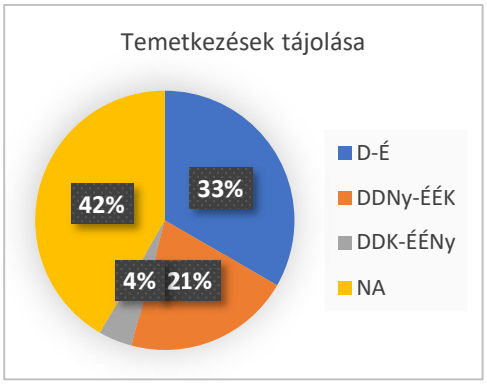

88. ábra: A temetkezések tájolása. (készítette: Kapcsos Norbert)

aránya is utalhat. Mindennek fényében a temetkezések tájolása viszonylag egységes képet mutat, jelentős eltérés a nemek szerinti lebontásban sem észlelhető.

	D-É	D-É%	DDNy-ÉÉK	DDNy-ÉÉK%	DDK-ÉÉNy	DDK-ÉÉNy%	NA	NA%	Total
Nő	6	37.5	4	40	2	100	9	45.0	21
Férfi	6	37.5	2	20	0	0	2	10.0	10
Gyermek	4	25	4	40	0	0	2	10.0	10
NA	0	0	0	0	0	0	7	35.0	7
Total	16	100	10	100	2	100	20	100.0	48

89. ábra: A temetkezések tájolásának eloszlás nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

Mivel a temetkezések tájolásának csupán kicsivel több mint a fele, 58%-a ismert, ezért sokkal biztosabb adatot nyújt a sírgödrök irányítása – hátránya, hogy ez esetben például az É és D irányítás ekvivalnes, míg előnye, hogy

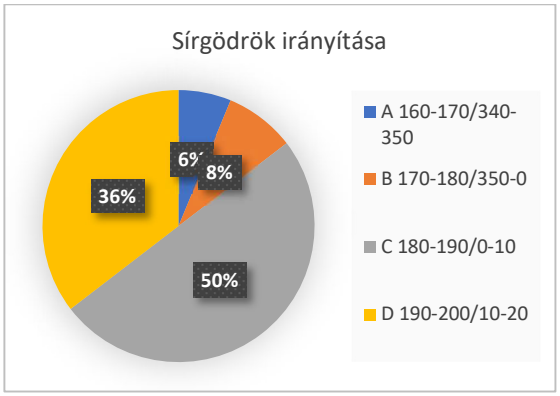

[913] A publikáló régésszel ellentétben az AND G130. és 187. temetkezéseket a csontok elmozdulásának magas mértéke miatt tájolás szempontjából a nem meghatározható (NA) kategóriába soroltam, míg a 203. temetkezés tájolásánál a sírrajz adatai alapján fogadtam el a tájolást, ugyanis az a leírással nem egyezett.

térszerkezeti szempontból irányadó lehet a sírgödrök egymáshoz való viszonyának vizsgálata esetében. Ennek megfelelően megfigyelhető, hogy többnyire a 180-190/0-10 és a 190-200/10-20 fokok közötti irányítás dominál (a sírgödrök 86%-a), illetve az ettől eltérő irányítás csak elszórtan jelentkezik. A női és férfi temetkezéseknek a 2:1-es arányát tekintve a sírgödrök nemek szerinti eloszlása, egyenletesnek tekinthető. Azonban míg a 180-190/0-10 fokok közötti irányítással rendelkező sírgödrök többnyire a temető északi és déli részén helyezkednek el, addig a 190-200/10-20 fokok közöttiek a temető központi részén foglalnak helyet. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: p= 0.747 >0.05. Nincs statisztikailag szignifikáns összefüggés az irányítás és a nem között).

90. ábra: A sírgödrök irányítása. (készítette: Kapcsos Norbert)

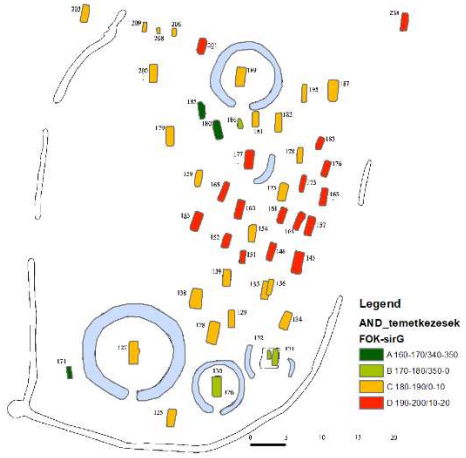

91. ábra: A temetkezőhely térképe és a sírgödrök irányítása. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

	A 160-170/ 340-350	A%	B 170-180/ 350-0	B%	C 180-190/ 0-10	C%	D 190-200/ 10-20	D%	Total
Nő	2	66.7	2	50	10	41.7	7	41.2	21
Férfi	0	0.0	1	25	6	25.0	3	17.6	10
Gyermek	0	0.0	0	0	4	16.7	6	35.3	10
NA	1	33.3	1	25	4	16.7	1	5.9	7
Total	3	100	4	100	24	100	17	100	48

92. ábra: A sírgödrök irányítása nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

X.1.2.4.2. A sírgödrök formája és méretei

A 48 temetkezés 47 sírgödrének mindegyike lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír, mindössze egy esetben figyelték meg az egyik hosszanti oldalon padka kialakítását az AND G189. körárkos temetkezésnél[914].

X.1.2.4.2.1. Alapterület

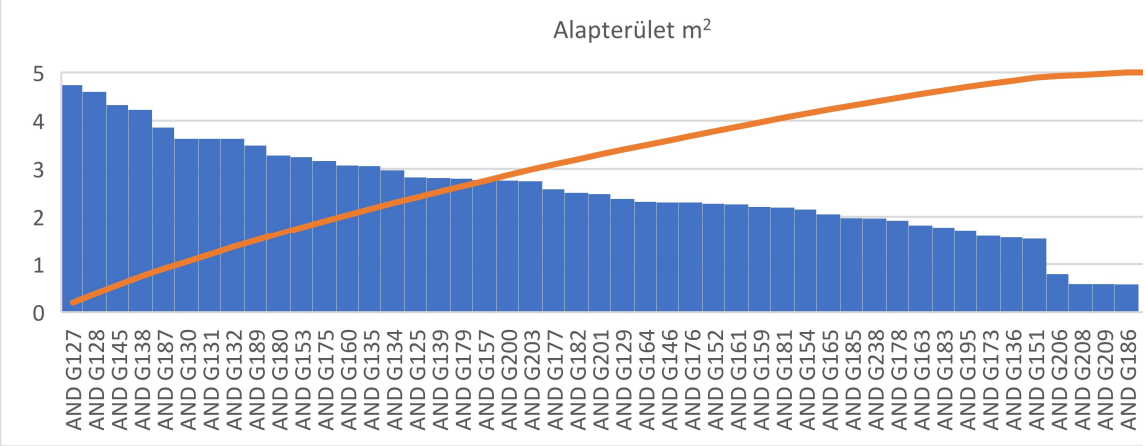

93. ábra: A sírgödrök alapterülete. (készítette: Kapcsos Norbert)

AT_A 0.58-1.28	A%	AT_B 1.28-1.97	B%	AT_C 1.97-2.66	C%	AT_D 2.66-3.35	D%	AT_E 3.354.05	E%	AT_F 4.05-4.74	F%	Total
4	8.5	**7**	14.9	**15**	31.9	**12**	25.5	**5**	10.6	**4**	8.5	47

94. ábra: A sírgödrök alapterületének kategóriák szerinti eloszlása. (készítette: Kapcsos Norbert)

[914] Kujáni 2014

Az apátfalvi temető sírgödreinek alapterülete 0,58 és 4,74 m^2 között változik[915] és az átlag méret 2,55 m^2. Mindemellett megfigyelhető, hogy a 3 m^2 feletti sírgödrök (14db ~30%) teszik ki a sírok össz alapterületének 43%-át, így a nagy és kis méretű sírgödrök alapterülete között nem figyelhetőek meg jelentős méretbeli eltérések. A sírgödrök alapterületének kategóriák szerinti lebontását tekintve változatos képet mutatnak. A közepes méretű sírgödrök a legjellemzőbbek (C és D), míg a kis méretű és kifejezetten nagy méretű sírgödrök gyakorisága folyamatosan csökken (94. ábra). A nagy alapterülettel rendelkező sírgödrök a temető északi és déli részében helyezkednek el, míg a közepes méretűek, többnyire annak középső részein (95. ábra). A sírgödrök alapterületének nemek szerint történő eloszlásánál úgy a női, mint a férfi temetkezésekre inkább a közepes méretű sírgödrök jellemzőek (C és D), azonban a férfi sírok esetében az igazán nagy méretű sírgödrök (F) gyakrabban fordulnak elő (96. ábra). Mindenképp érdemes ez esetben figyelembe venni, hogy a női és férfi sírok aránya közel 2:1-hez. Értelemszerűen gyermek temetkezéseknél elsősorban a kis (B) méret az, ami dominál, bár előfordulnak közepes alapterületű sírgödrök is. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: p= 0.067 >0.05. Nincs statisztikailag szignifikáns összefüggés alapterület és a nem között).

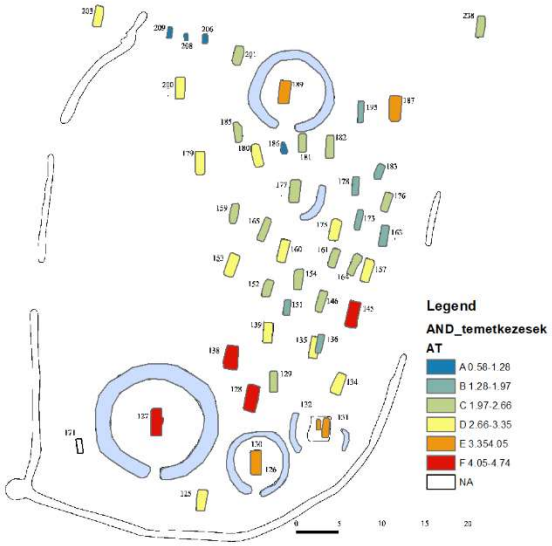

95. ábra: A temetkezőhely térképe és a sírgödrök alapterülete. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

	AT_A 0.58-1.28	A%	**AT_B 1.28-1.97**	B%	**AT_C 1.97-2.66**	C%	**AT_D 2.66-3.35**	D%	**AT_E 3.354.05**	E%	**AT_F 4.05-4.74**	F%	**Total**
Nő	0	0	1	14.3	7	46.7	7	58.3	4	80	1	25	20
Férfi	0	0	1	14.3	2	13.3	3	25.0	1	20	3	75	10

[915] A 171. temetkezés esetében a sírgödör hossza nem volt megállapítható.

Gyer-mek	0	0	5	71.4	3	20.0	2	16.7	0	0	0	0	10
NA	4	100	0	0.0	3	20.0	0	0.0	0	0	0	0	7
Total	4	100	7	100.0	15	100.0	12	100.0	5	100.0	4	100.0	47

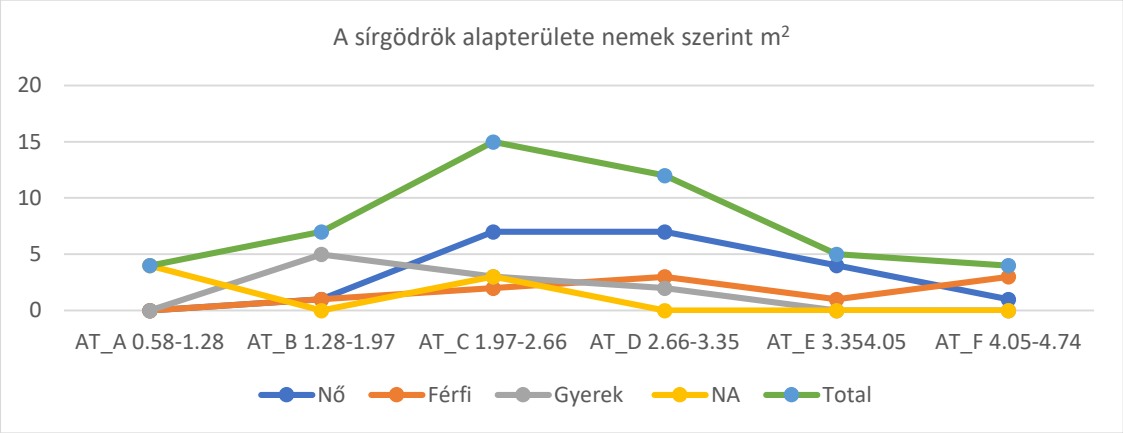

96. ábra: A sírgödrök alapterületének eloszlása nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

A sírgödrök alapterületének korcsoportok szerinti eloszlásánál az *Infans* 1-es korcsoport esetében leginkább a kis alapterületű sírgödrök a jellemzőek (B), vélhetően a testmagasság függvényének megfelelően gyakorlati szempontok érvényesülnek. Az *Infans* 2-es korcsoportra már a közepes alapterületű (C és D) sírgödrök a jellemzőek, ahol ugyancsak a testmagasságból adódó gyakorlati szempontok is számításba jöhetnek, holott az *Adultus* és *Maturus* korú temetkezések jelenléte ugyanabban az alapterület kategóriában óvatosságra inthet[916]. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy csak az *Adultus* és *Maturus* korcsoport az, amelyik a nagy alapterületű sírgödrök kategóriájában előfordul (E és F). A kifejezetten nagy alapterületű sírok méretei aligha magyarázhatóak mindössze gyakorlati szempontok alapján, ha tekintetbe vesszük, hogy az *Adultus* és *Maturus* korcsoport nagy számban előfordul úgy a kis, mint a közepes alapterületű sírgödröknél is (97. ábra). (Fisher's exact test nem számolható)

	AT_A 0.58-1.28	A%	**AT_B 1.28-1.97**	B%	**AT_C 1.97-2.66**	C%	**AT_D 2.66-3.35**	D%	**AT_E 3.354.05**	E%	**AT_F 4.05-4.74**	F%	**Total**
Inf1	0	0	5	71.4	1	6.7	0	0.0	0	0	0	0	6

[916] A sírgödrök mérete és a csontvázak alapján számolt testmagasság közötti összefüggés a viszonylag alacsony esetszám miatt nem vizsgálható (Lásd: Kujáni, Marcsik 2015.)

Inf2	0	0	0	0.0	2	13.3	2	16.7	0	0	0	0	4
Juv	0	0	0	0.0	2	13.3	0	0.0	1	20	0	0	3
Ad	0	0	2	28.6	3	20.0	3	25.0	3	60	1	25	12
Mat	0	0	0	0.0	2	13.3	5	41.7	1	20	3	75	11
Sen	0	0	0	0.0	1	6.7	2	16.7	0	0	0	0	3
NA	4	100	0	0.0	4	26.7	0	0.0	0	0	0	0	8
Total	4	100.0	7	100.0	15	100.0	12	100.0	5	100.0	4	100.0	47

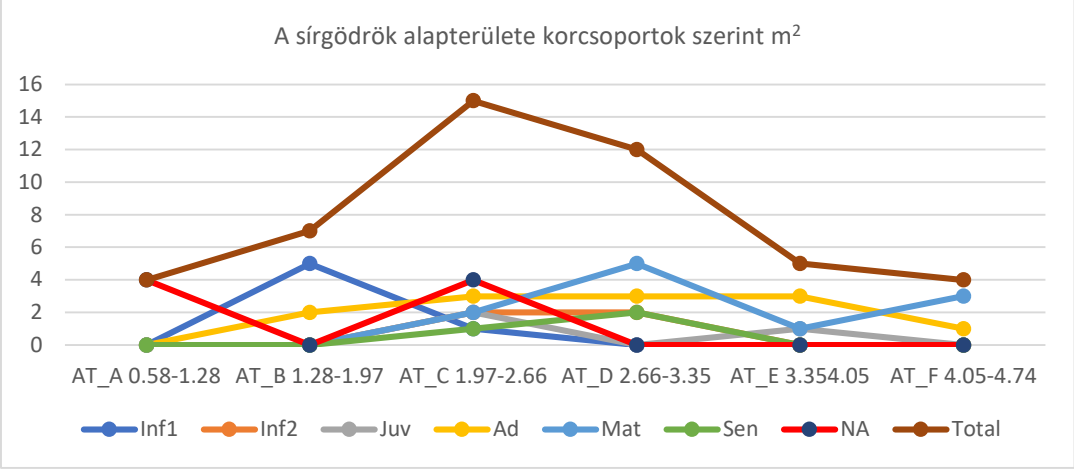

97. ábra: A sírgödrök alapterületének eloszlása korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

X.1.2.4.2.2. Mélység

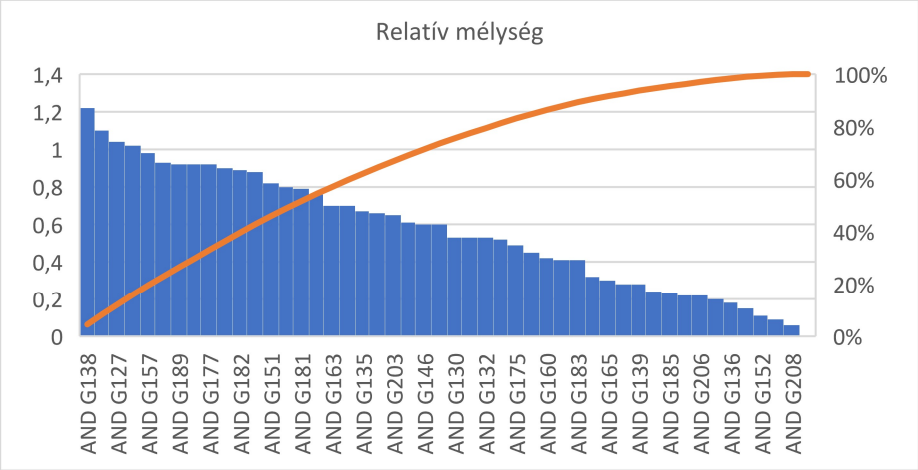

98. ábra: A sírgödrök relatív mélysége. (készítette: Kapcsos Norbert)

Az apátfalvi temető sírgödreinek relatív mélysége 0.06 és 1.22m között váltakozik és az átlag mélység 0.58m (98. ábra). A relatív mélységadatok kategóriaként történő lebontása alapján elsősorban a kis (A és B) és másodsorban a közepes (C és D) méretű sírgödrök a leggyakoribbak, némileg kevesebb a nagy mélységű sírgödröknek a száma (E és F), ahol az igazán mély sírgödrök a legritkábbak (F). Megfigyelhető, hogy a nagyobb mélységgel rendelkező sírgödrök esetében (E és F) nem jelentkezik egyértelmű területi csoportosulás, azok egyaránt előfordulnak, úgy a temető északi és déli, mint annak középső részein, ugyanakkor a kisebb mélységgel rendelkező sírgödrök, jórészt a temető központi területén jelentkeznek (99. ábra).

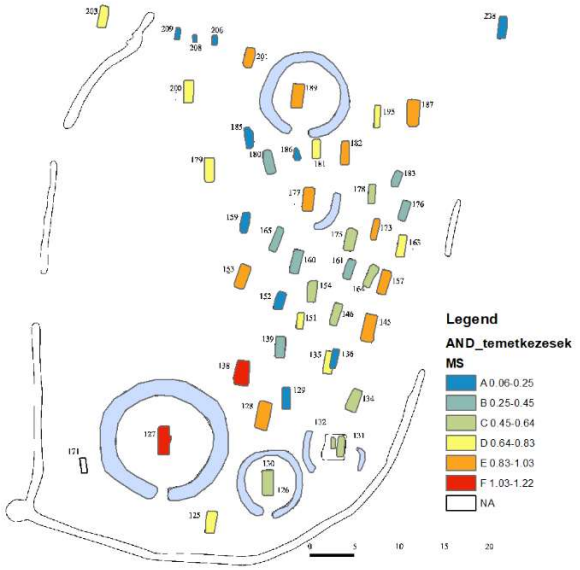

99. ábra: A temetkezőhely térképe és relatív mélység. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

M_A 0.06-0.25	A%	**M_B 0.25-0.45**	B%	**M_C 0.45-64**	C%	**M_D 0.64-0.83**	D%	**M_E 0.83-1.03**	E%	**M_F 1.03-1.22**	F%	**Total**
10	21.3	7	14.9	9	19.1	9	19.1	9	19.1	3	6.4	47

100. ábra: A temetkezések relatív mélységének kategóriái. (készítette: Kapcsos Norbert)

A sírgödrök relatív mélységeinek nemenként történő eloszlásánál ugyancsak érdemes figyelembe venni, hogy a női és férfi temetkezések aránya 2:1-hez, amely részben magyarázza, hogy egyes kategóriákban miért gyakoribbak a női sírok (magasabb számuk miatt). Ugyanakkor elmondható, hogy míg úgy a női, mint a férfi temetkezések közel egyenletesen oszlanak el a kis és közepes mélységű sírgödrök között (A és D), addig az E kategóriára inkább a női temetkezések, míg az F kategóriára inkább a férfi temetkezések a jellemzőek. A gyermek temetkezések ezzel szemben a mély sírgödrök (E és F) esetében alul reprezentáltak (101. ábra). (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák

esetszámai alapján: Fisher's exact test: 0.335>0.05) Nincs statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés a temetkezések neme és a sírgödrök mélysége között.

	M_A 0.06-0.25	A%	**M_B 0.25-0.45**	B%	**M_C 0.45-64**	C%	**M_D 0.64-0.83**	D%	**M_E 0.83-1.03**	E%	**M_F 1.03-1.22**	F%	**Total**
Nő	4	40	3	42.9	4	44.4	3	33.3	6	66.7	0	0.0	20
Férfi	1	10	1	14.3	3	33.3	1	11.1	2	22.2	2	66.7	10
Gyermek	0	0	3	42.9	2	22.2	4	44.4	1	11.1	0	0.0	10
NA	5	50	0	0.0	0	0.0	1	11.1	0	0.0	1	33.3	7
Total	10	100	7	100	9	100	9	100	9	100	3	100	47

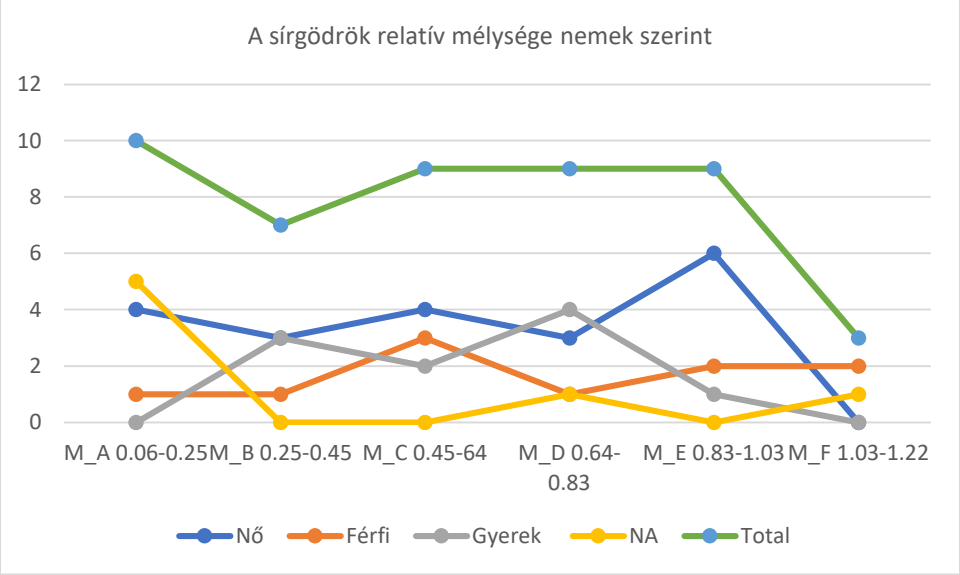

101. ábra: A sírgödrök relatív mélysége nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

Ha a sírgödrök relatív mélységadatainak a korcsoportonként történő eloszlását vizsgáljuk az *Infans* 1-es korcsoportra többnyire a sekély (B) és közepes mélységű (D) sírgödrök a jellemzőek. Az *Infans* 2-es és *Juvenis* korcsoportok esetében szinte lehetetlen bárminemű szabályszerűséget felfedezni, azonban az *Adultus* korcsoportnál feltűnő – az elsősorban – a sekély (A) és a mély (E) kategóriáknál jelentkező kimagasló arány tekintve azt, hogy a *Maturus* korcsoport kategóriaként való eloszlása sokkal egyenletesebb (102. ábra). Nem számolható Fisher's exact test.

	M_A 0.06-0.25	A%	**M_B 0.25-0.45**	B%	**M_C 0.45-64**	C%	**M_D 0.64-0.83**	D%	**M_E 0.83-1.03**	E%	**M_F 1.03-1.22**	F%	**Total**
Inf1	0	0.0	2	28.6	1	11.1	3	33.3	0	0.0	0	0.0	6

Inf2	0	0.0	1	14.3	1	11.1	1	11.1	1	11.1	0	0.0	4
Juv	0	0.0	0	0.0	2	22.2	0	0.0	1	11.1	0	0.0	3
Ad	3	30.0	1	14.3	2	22.2	1	11.1	5	55.6	0	0.0	12
Mat	1	10.0	2	28.6	2	22.2	2	22.2	2	22.2	2	66.7	11
Sen	0	0.0	1	14.3	1	11.1	1	11.1	0	0.0	0	0.0	3
NA	6	60.0	0	0.0	0	0.0	1	11.1	0	0.0	1	33.3	8
Total	10	100	7	100	9	100	9	100	9	100	3	100	47

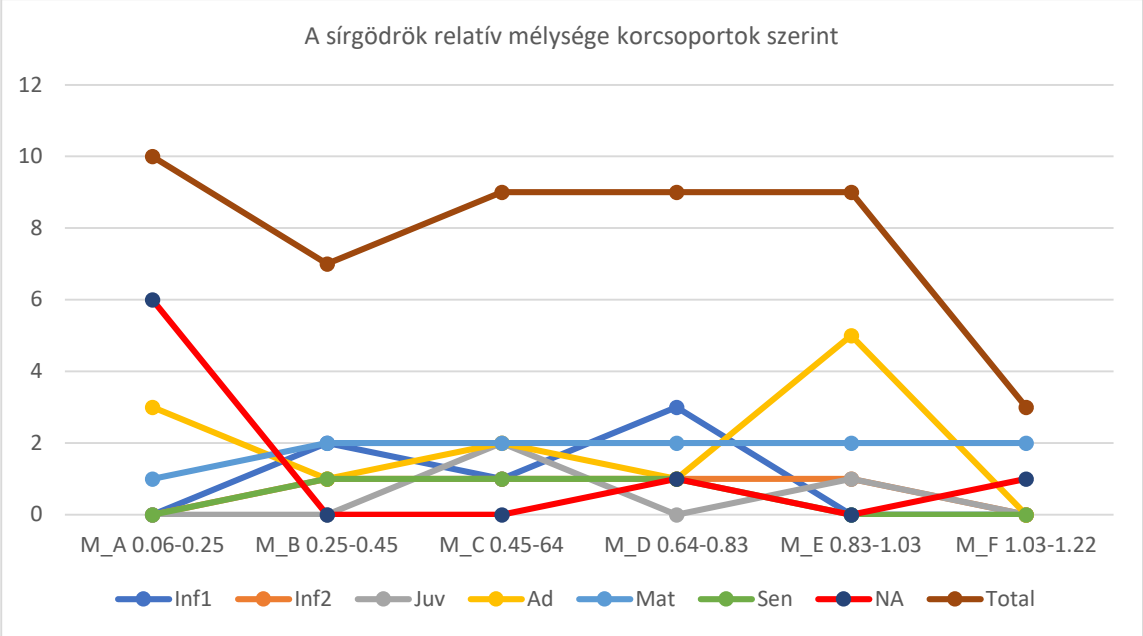

102. ábra: A sírgödrök relatív mélysége korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

X.1.2.4.2.3. Paraméter index

A sírgödrök paraméter indexe 1.31 és 3.71 között váltakozik (104. ábra), míg a temető átlaga 2.47. A paraméter index kategóriákra való lebontása szerint a téglalap formájú sírgödrök dominálnak, mindössze 10 esetben volt megfigyelhető a nyújtott téglalap forma (E és F), illetve 1 esetben a négyzethez közelítő forma. A különböző formájú sírgödröknek a területi szóródásánál nem mutatkoznak markánsan elkülönülő csoportok, holott a nyújtott téglalap forma többnyire a temető központi területére a jellemző.

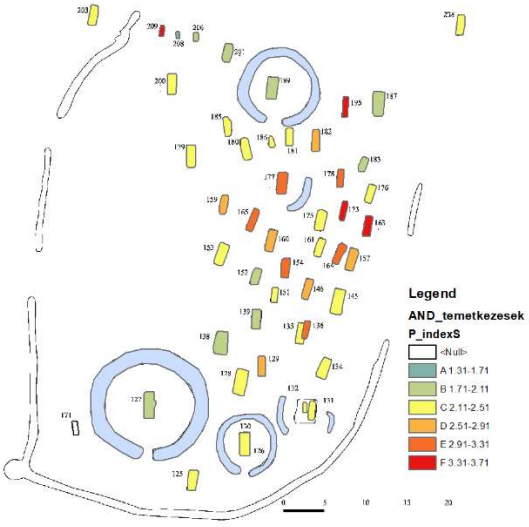

103. ábra: Temetőtérkép és paraméterindex. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

Pi_A 1.31-1.71	A%	Pi_B 1.71-2.11	B%	Pi_C 2.11-2.51	C%	Pi_D 2.51-2.91	D%	Pi_E 2.91-331	E%	Pi_F 3.31-3.71	F%	Total
1	2.1	9	19.1	21	44.7	6	12.8	5	10.6	5	10.6	47

104. ábra: A sírgödrök paraméter indexei. (készítette: Kapcsos Norbert)

A kategóriákon belül nem észlelhető nemek szerinti eltérés, mindkét nem és a gyermek temetkezések esetében is az átlagos érték körül mozgó C kategória az, amely a legjellemzőbb (105. ábra). (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: 0.671>0.05) Nincs statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés a temetkezések neme és a sírgödrök formája között.

	Pi_A 1.31-1.71	A%	Pi_B 1.71-2.11	B%	Pi_C 2.11-2.51	C%	Pi_D 2.51-2.91	D%	Pi_E 2.91-331	E%	Pi_F 3.31-3.71	F%	Total
Nő	0	0	4	44.4	8	38.1	5	83.3	2	40	1	20	20
Férfi	0	0	2	22.2	6	28.6	0	0.0	1	20	1	20	10
Gyermek	0	0	1	11.1	4	19.0	1	16.7	2	40	2	40	10
NA	1	100	2	22.2	3	9.5	0	0.0	0	0	1	20	7
Total	1	100	9	100	21	100	6	100	5	100	5	100	47

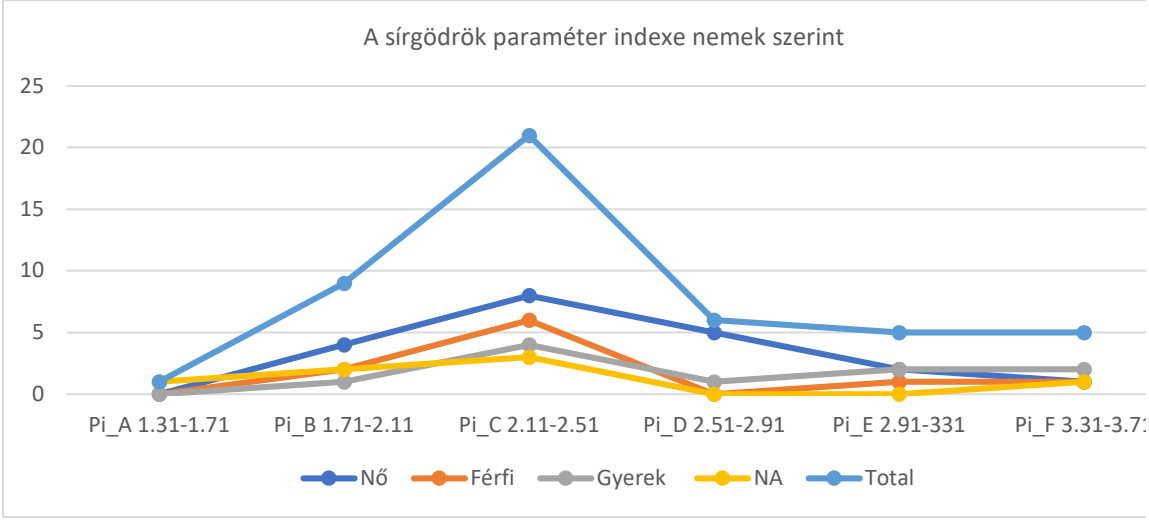

105. ábra: A sírgödrök paraméter indexe nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

Hasonlóan a nemek szerinti eloszláshoz, korcsoportonként is az átlag érték körül mozgó C kategória a legjellemzőbb, azonban a hosszúkás téglalap formájú sírok esetleg az *Infans* 1 és *Adultus* korosztályra jellemzőbbek (106. ábra). Nem számolható Fisher's exact test.

	Pi_A 1.31-1.71	A%	Pi_B 1.71-2.11	B%	Pi_C 2.11-2.51	C%	Pi_D 2.51-2.91	D%	Pi_E 2.91-331	E%	Pi_F 3.31-3.71	F%	Total
Inf1	0	0	1	11.1	2	9.5	0	0.0	1	20	2	40	6
Inf2	0	0	0	0.0	2	9.5	1	16.7	1	20	0	0	4
Juv	0	0	0	0.0	1	4.8	2	33.3	0	0	0	0	3
Ad	0	0	3	33.3	4	19.0	2	33.3	1	20	2	40	12
Mat	0	0	3	33.3	7	33.3	0	0.0	1	20	0	0	11
Sen	0	0	0	0.0	2	9.5	0	0.0	1	20	0	0	3
NA	1	100	2	22.2	3	14.3	1	16.7	0	0	1	20	8
Total	1	100	9	100	21	100	6	100	5	100	5	100	47

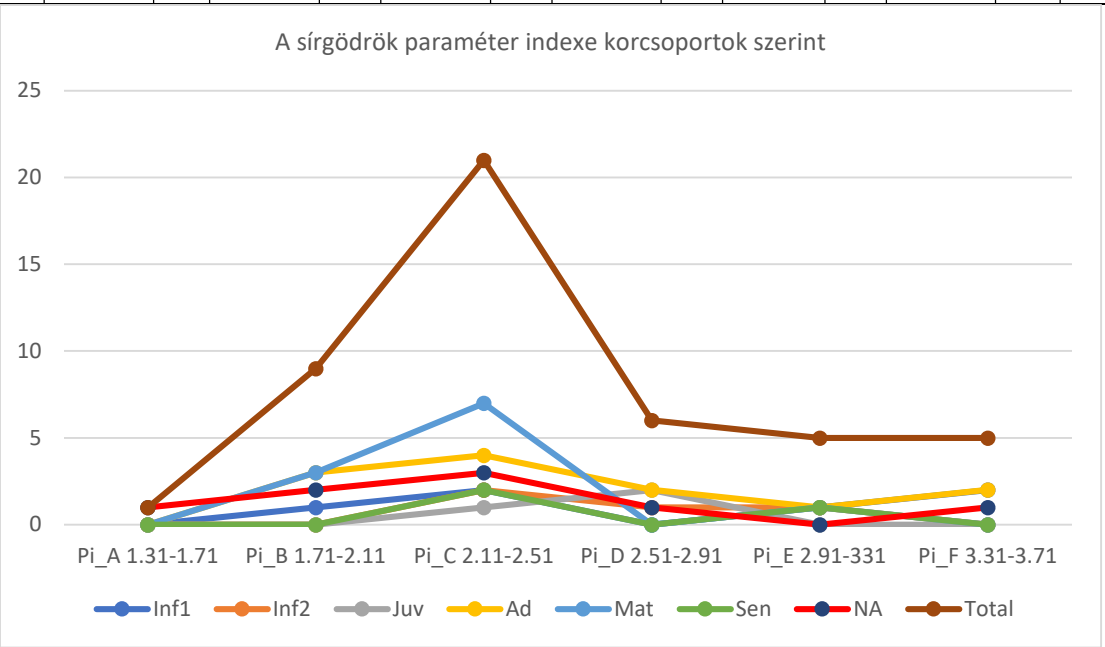

106. ábra: A sírgödrök paraméter indexe korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

X.1.2.4.3. Fektetés

Az Apátfalván feltárt 48 temetkezés mindegyike csontvázas rítusú, a dokumentálható esetek közül az elhunytak hanyatt fektetve, többnyire nyújtott végtagokkal lettek a sírba helyezve, ugyanakkor Kujáni Yvett a karoknak a könyéknél történő esetenkénti meghajlítására és a kézfejeknek a medencén való elhelyezésére hívta fel a figyelmet [917].

X.1.2.4.4. Koporsó használat és lepel

Az apátfalvi temető temetkezései közül 13 esetben, azaz a temetkezések 27,1%-ában sikerült koporsó, míg 7 esetben (14,6%) síkerült halotti lepel nyomait dokumentálni. A temetkezéseket publikáló régész is felhívja a figyelmet a koporsós női temetkezéseknek a

[917] Kujáni 2014, 106–104.

férfi temetkezéseket meghaladó arányára, amely valószínűleg ismételten csak a nemek közötti 2:1-es aránnyal állhat összefüggésben. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy sok esetben, úgy a korporsó, mint a lepel nyomainak régészeti megfigyelése rendkívül bonyolult lehet. Az adatok nem abszolutizálhatóak.

	Koporsó	Koporsó%	Lepel	Lepel%	NA	NA%	Total
Nő	7	53.8	4	57.1	10	35.7	21
Férfi	4	30.8	1	14.3	5	17.9	10
Gyermek	2	15.4	2	28.6	6	21.4	10
NA	0	0.0	0	0.0	7	25.0	7
Total	13	100	7	100	28	100	48

107. ábra: Koporsó és lepel használata nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

A temetkezéseknek a korcsoportok szerint történő lebontása a koporsó és lepel használat tekintetében némileg árulkodóbb. Míg a nemek esetében nem észlelhetőek jelentős eltérések, ez esetben a koporsóhasználat elsősorban a *Maturus* korcsoportra jellemző, míg a lepel használatánál az *Adultus* korcsoport túlsúlya észlelhető. Bár úgy a koporsó, mint a lepel használatát megfigyelték az *Infans* 1 és *Infans* 2-es korcsoportnál is, jellemző módon ezeknél a koporsó és a lepel hiánya az, ami általános[918]. ugyanakkor ismételten érdemes kihangsúlyozni, hogy az alacsony esetszámok óvatosságra intenek.

	Koporsó	%	Lepel	%	NA	%	Total
Inf1	1	7.7	1	14.3	4	14.3	6
Inf2	1	7.7	1	14.3	2	7.1	4
Juv	1	7.7	1	14.3	1	3.6	3
Ad	3	23.1	3	42.9	7	25.0	13
Mat	6	46.2	0	0.0	5	17.9	11
Sen	1	7.7	1	14.3	1	3.6	3
NA	0	0.0	0	0.0	8	28.6	8
Total	13	100	7	100	28	100	48

108. ábra: Koporsó és lepel használata korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

X.1.2.4.5. Körárok

A 47 sírgödör közül 5 sír rendelkezett körárokkal, ami a síroknak a 10,6%-át teszi ki, ezek közül az egyik sír kettős temetkezés (AND G131 és 132.). A temetkezések körárkainak átmérője, alapterülete, szélessége és mélysége is változatos képet mutat. A körárkok szélessége és mélysége többnyire a körárok átmérőjének függvényében arányosan

[918] Organikus anyagról lévén szó, rendkívül nehéz a lepel régészeti azonosítása ezért, ami a következtetéseket illeti ez a tény mindenképp mértéktartásra int. Ugyanakkor az apátfalvi temetőben tett megfigyelések mindenképp az alkalmazott ásatástechnikát dicsérik.

váltakozik. A körárkok egyaránt előfordulnak női és férfi temetkezéseknél, azonban az apátfalvi temetőben kizárólag az *Adultus* és *Maturus* korcsoportra jellemzőek. A méret adatokat tekintve számottevő különbség elsősorban a körárkok alapterületénél figyelhető meg, illetve belőlük kitermelt föld térfogatánál, ahol a 127-es temetkezés és a többi között nagyságrendi különbség mutatkozott (109. ábra).

Temetkezés	Nem	Kor	Átmérő (m)	Szélesség (m)	Mélység (m)	Alapterület (m^2)	Térfogat (m^3)	Kettős temetkezés
AND G127	férfi	MATURUS	14.0	1.98	0.45	153.9	33.6	
AND G189	nő	ADULTUS	9.5	1.2	0.42	70.8	13.1	
AND G130	nő	ADULTUS	7.0	0.63	0.16	38.5	2.0	
AND G177	nő	ADULTUS	7.0	0.72	0.19	38.5	2.7	
AND G131	férfi	MATURUS	6.5	0.57	0.15	33.2	1.6	G132/ nő/JUV

109. ábra: A temető körárkos temetkezései. (készítette: Kapcsos Norbert)

X.1.2.4.6. Körárkok leletanyaga

Mindössze a 127-es temetkezéshez tartozó körárokból került elő leletanyag: ló, szarvasmarha, sertés, juh/kecske vázcsontok, illetve „*néhány jellegtelen perem-, fül-, oldal- és fenéktöredéken felül egy megvastagodó peremű, kónikus oldalú tál, egy koncentrikus körökkel bepecsételt oldaltöredék és egy hornyolt peremű- és vállú, bepecsételt tojásfüzér motívummal díszített tál darabjai*”[919], azonban sajnálatos módon ezek szűkebb kontextusáról, körárkon belüli és egymáshoz való helyzetéről nem lehet sokkal pontosabb információt tudni. A publikáló régész az AND G130-as temetkezés körárkából előkerült ló metapodiumot mindössze csak feltételesen kezeli annak leletanyagaként.

[919] Kujáni 2014, 105.

X.1.2.5. Az energiaráfordítás értékelése

A temetkezések becsült energiaráfordításának vizsgálatánál elsősorban a sírgödrök és az esetenként hozzájuk tartozó körárkok metrikus adataiból lehet kiindulni. A sírgödrök térfogata 0.04 és 5.16 m^3 között váltakozik, az átlag 1,65 m^3 körül mozog és mint látható a kis (A és B) és közepes (C) méretű sírgödrök a leggyakoribbak, majd a térfogat növekedésével az esetszámok gyakorisága folyamatosan csökken (110. ábra). Ami a nagyobb térfogatú sírgödröket (D, E és F) illeti, a 2.6 m^3 feletti sírgödrök (9db ~19%) teszik ki a sírok össz térfogatának közel 40%-át, amelynél az egyenetlen eloszlás alapján egy bizonyos mértékű egyenlőtlenség feltételezhető.

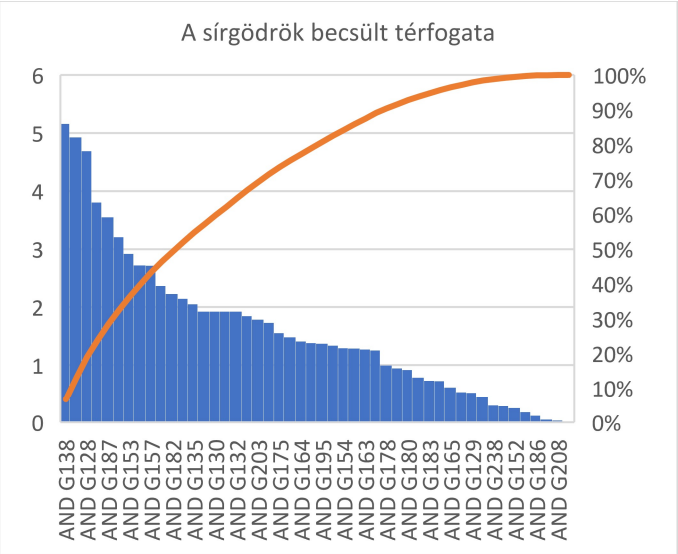

110. ábra: A sírgödrök becsülhető térfogata. (készítette: Kapcsos Norbert)

TF_A 0.04-0.89	A%	TF_B 0.89-1.74	B%	TF_C 1.74-2.6	C%	TF_D 2.6-3.45	D%	TF_E 3.45-4.30	E%		TF_F 4.3-5.16	F%	Total
14	29.8	14	29.8	10	21.3	4	8.5	2	4.3		3	6.4	47

111. ábra: A sírgödrök térfogata. (készítette: Kapcsos Norbert)

A különböző térfogatú sírgödrök nemek szerinti eloszlása bár eltérő, nem mutatható ki statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: p= 0.147>0.05) aközött, hogy férfi, női esetleg gyermek temetkezéseknél mely kategória lenne jellemzőbb (112. ábra).

	TF_A 0.04-0.89	A%	TF_B 0.89-1.74	B%	TF_C 1.74-2.6	C%	TF_D 2.6-3.45	D%	TF_E 3.45-4.30	E%	TF_F 4.3-5.16	F%	Total
Nő	5	35.7	4	28.6	7	70.0	2	50.0	2	100	0	0	20
Férfi	2	14.3	3	21.4	2	20.0	0	0.0	0	0	3	100	10
Gyermek	2	14.3	6	42.9	1	10.0	1	25.0	0	0	0	0	10
NA	5	35.7	1	7.1	0	0.0	1	25.0	0	0	0	0	7
Total	14	100	14	100	10	100	4		2	100	3	100	47

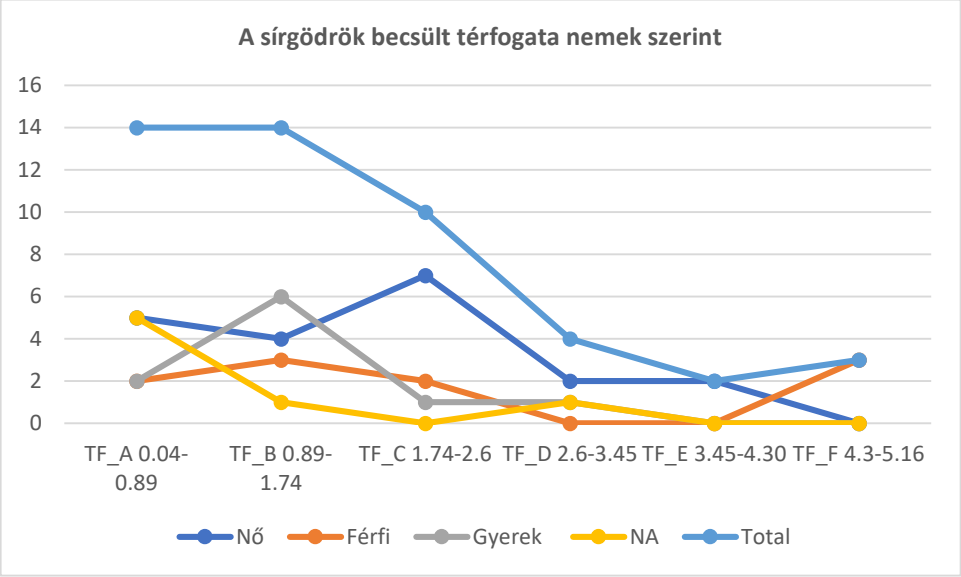

112. ábra: A sírgödrök térfogata nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

A sírgödrök térfogatának korcsoportonként való lebontásában is jóformán tendenciákat lehet csak megfigyelni. Az egyik legszembetűnőbb a gyermek, *Infans* 1 és *Infans* 2-es temetkezéseknek az eloszlása, amelyeknél, holott előfordulnak nagyobb sírgödrök is, többnyire – értelemszerűen – a legkisebb térfogatú sírgödrök a jellemzőek. Nem számolható Fisher's exact test.

	TF_A 0.04-0.89	A%	TF_B 0.89-1.74	B%	TF_C 1.74-2.6	C%	TF_D 2.6-3.45	D%	TF_E 3.45-4.30	E%	TF_F 4.3-5.16	F%	Total
Inf1	2	14.3	4	28.6	0	0.0	0	0.0	0	0	0	0	6
Inf2	0	0.0	2	14.3	1	10.0	1	25.0	0	0	0	0	4
Juv	0	0.0	1	7.1	2	20.0	0	0.0	0	0	0	0	3
Ad	3	21.4	3	21.4	3	30.0	1	25.0	2	100	0	0	12
Mat	2	14.3	2	14.3	3	30.0	1	25.0	0	0	3	100	11
Sen	1	7.1	1	7.1	1	10.0	0	0.0	0	0	0	0	3
NA	6	42.9	1	7.1	0	0.0	1	25.0	0	0	0	0	8
Total	14	100	14	100	10	100	4	100	2	100	3	100	47

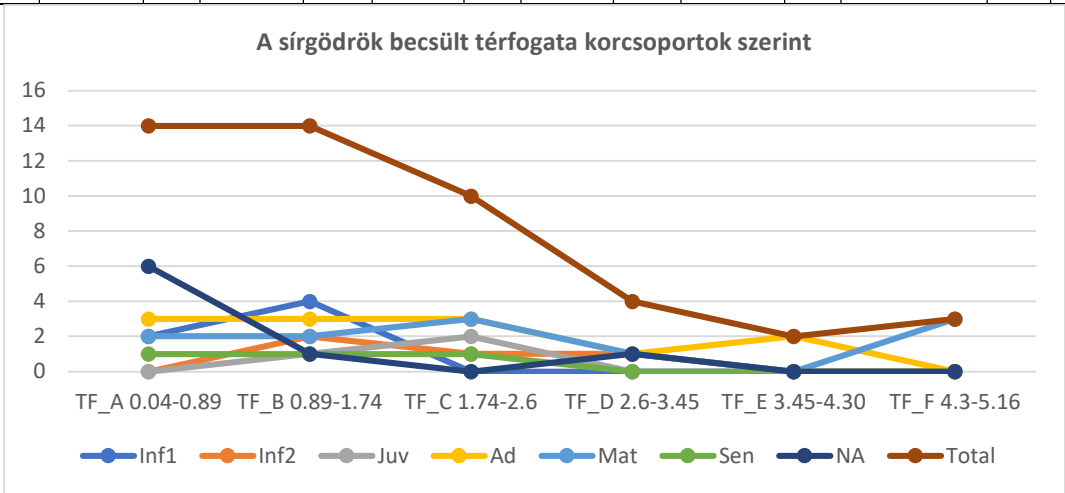

113. ábra: A sírgödrök térfogata korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

A női temetkezéseknél a sírok térfogatának eloszlása sokkal egyenletesebb a férfi temetkezésekhez képest, olyan értelemben, hogy a férfiak sírjainak egy része kicsi és közepes (B és C), míg másik része kifejezetten nagy (F), ezzel szemben a nők legtöbbjeire (112. ábra) a közepes térfogattal rendelkező temetkezések jellemzőek (C).

Amint arról már korábban is szó esett a temető 48 temetkezése közül, mindössze 10.4%-uk, azaz 5 temetkezés rendelkezett körárokkal és mint látható, a becsülhető energiaráfordítás tekintetében is jelentős különbségek figyelhetőek meg közöttük (114. ábra), amelyet mi sem mutat jobban, mint az

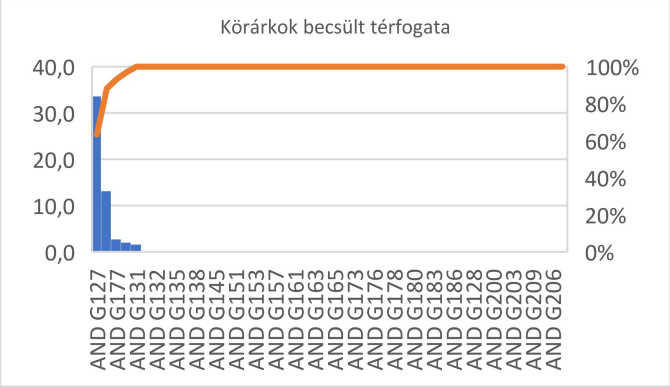

114. ábra: A körárkok becsülhető térfogata. (készítette: Kapcsos Norbert)

AND G127-es temetkezés körárkának térfogata, amely a körárkok össz térfogatának 63.36%-val rendelkezik, így meghaladja az összes többi temetkezés körárkának térfogatát együttvéve.

A temetkezések kialakításánál megmozgatott földmennyiség becsült térfogata 0.04 és 33.6 m^3 között váltakozik és átlagosan 2.78 m^3 földet mozgattak meg egy-egy sírgödör és/vagy az esetlegesen hozzá tartozó körárok kialakításánál, amely az energiaráfordítás szempontjából jelentős egyenlőtlenséget feltételez (115. ábra.). Amint az látható az AND G130, 131 és 177-es temetkezések esetében a megmozgatott földmennyiség tekintetében nem mutatkozik nagyságrendi különbség a körárkos és a körárok nélküli temetkezések között. Sőt bizonyos temetkezések, amelyek nem rendelkeznek körárokkal, a megmozgatott földmennyiség szempontjából felülmúlnak egy-egy olyan temetkezést, amelyet körárokkal láttak el (például az AND G138, 128 és 145-ös temetkezések sírgödrei). A megmozgatott földmennyiség becsülhető térfogatának eloszlásánál érdekes jelenséget mutat, miszerint a temetkezések ~20%-a (10db) rendelkezik a megmozgatott földmennyiség közel 70%-val (67.13%), amely arra utal, hogy az energiaráfordítás szempontjából már jelentős mértékű egyenlőtlenségről lehet beszélni. Ez az energiaráfordítás béli egyenlőtlenség az AND G127-es temetkezés esetében a legmarkánsabb, amelynek kialakításánál a becsülhető össz földmennyiség közel 30%-át mozgatták meg (33.6 m^3)[920].

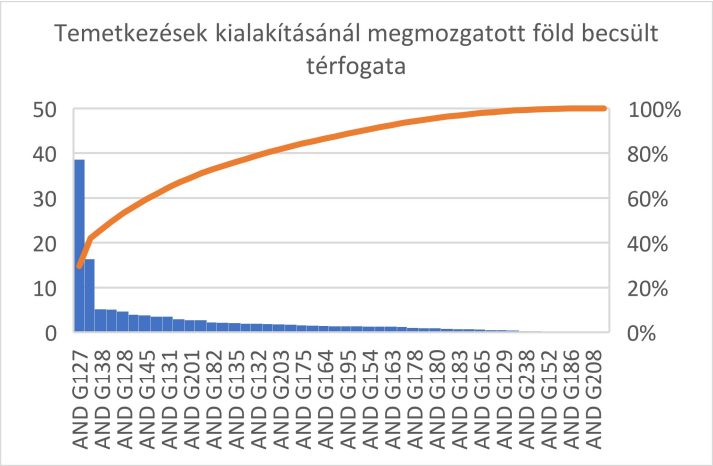

115. ábra: Temetkezések kialakításánál megmozgatott föld térfogata (sírgödör és körárok) (készítette: Kapcsos Norbert)

[920] Ami a viszonyítási alapot illeti, hozzávetőleg 3 m^3 föld szállítható egy IFA tehergépjárművel.

A temetkezések energiaráfordításának további vizsgálatánál abból az alapelvből indultam ki, hogy az elhunytak neme biológiailag adott[921], illetve eltérő életkorban hunytak el és lettek eltemetve. Ez meghatározó szempont úgy a fiziológiai adottságokból eredő pragmatikus jellegű bánásmód esetében, mint a kulturálisan rögzült nemi és életkor szerinti, valamint társadalmi megkülönböztetések esetében is. Az energiaráfordításnál elsősorban a sírgödrök és körárkok metrikus adatait, formájukat vettem figyelembe. A korrespondencia-vizsgálat egyik nagy előnye részben hátránya is azaz, hogy elsősorban az adatban rejlő struktúrát tárja fel és a klaszter-analízissel ellentétben, olykor nem különít el egyértelműen csoportokat, amely megnehezítheti a kirajzolt struktúra régészeti értelmezését. A korrespondencia-vizsgálatban kirajzolódó struktúránál a csoport megnevezést nyitott értelemben használom lévén szó, hogy az egységek (temetkezések) a közöttük levő távolság alapján csoportosulnak, vagy éppen különülnek el egymástól, amely nem feltétlenül jelenti a közöttük levő kapcsolat teljes hiányát.

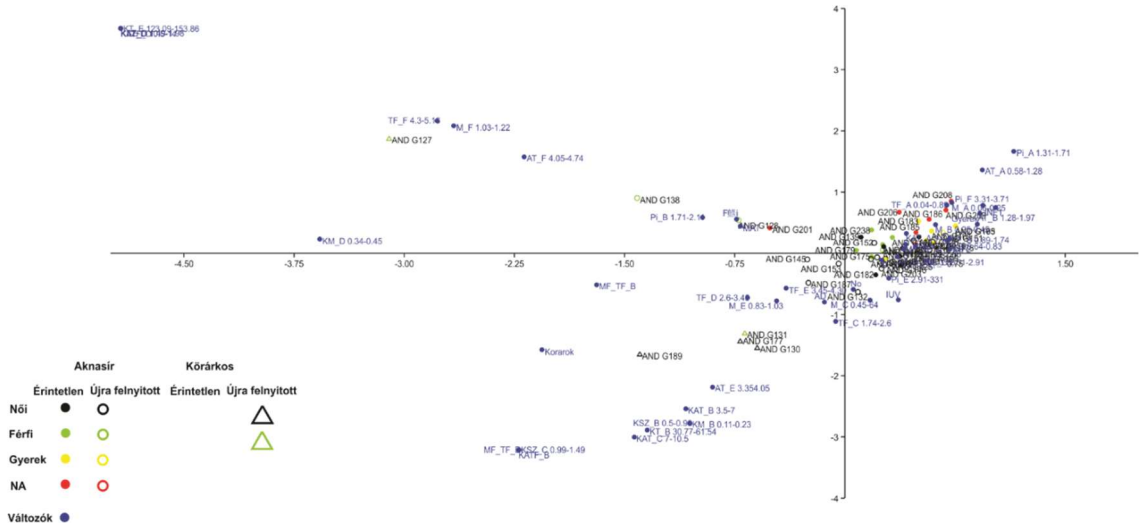

116. ábra: Az Apátfalva Nagyút-dűlői temetkezések energiaráfordításának korrespondencia-vizsgálata nemek szerint színezve. Egységek és változók. (M-mélység; AT-alapterület; TF-térfogat; Pi-paraméter index; KAT-körárok átmérő; KT- körárok terület; KASZ-körárok szélesség; KATF-körárok térfogat; MF_TF-mozgatott föld térfogat.) **(készítette: Kapcsos Norbert)**

Ami a vizsgálatot követően egyértelműen szembetűnő, hogy a plot-ban megjelenített temetkezések, többnyire egy aszimmetrikus Y alakban rendeződnek, illetve

[921] A női és férfi nem mellett, hogy minimalizáljam a hiányzó eseteket, a változóknál külön feltüntettem, ha az elhunyt gyermek volt, ugyanis ez esetben nem volt lehetőség az elhunytak nemének antropológiai meghatározására. Alapvetően a Siklósi Zsuzsanna által is kiemelt módszertani szempont szerint jártam el (Siklósi 2010, 69.).

az Y lába sokkal kompaktabb szemben annak két szárával, amely szórt képet mutat (116. ábra). A struktúra esetében felmerülhet a kérdés, hogy ez összefüggésben álhat-e az elhunytak nemével (nő, férfi, gyermek)? A temetkezések nemére vonatkozó változók esetében a válasz, mindössze a gyermek temetkezéseknél egyértelmű, ahol a változó – tekintve annak az origótól való távolságát – jelentős mértékű megkülönböztetést eredményez (91 ábra). Ezzel szemben úgy a férfi, mint a női változók a plot origójához viszonylag közel találhatóak, és bár némileg közre játszhatnak, ebben az esetben sokkalta nagyobb megkülönböztetést eredményeznek a körárkok metrikus adatait rögzítő változók, amelyek az Y két száránál helyezkednek el. Ugyanakkor feltűnő, hogy a körárok a gyermek temetkezésekkel negatív asszociációt mutat, amelyet az magyaráz, hogy mindössze *Adultus* és *Maturus* korúak temetkezését látták el körárokkal. Az Y struktúra magyarázatához némileg közelebb vihet a temetkezések korcsoportonként való megjelenítése (92. ábra). Ez esetben jól látható, hogy a temetkezések elrendeződésében a korcsoportok sorrendje jelentős szerepet játszott. Míg az Y lábánál helyezkednek el az *Infans1* és *Infans2*-es temetkezések, ezeket követik a *Juvenis* korú, majd az Y két szára felé az *Adultus* és *Maturus* korú temetkezések. Rendkívül érdekes, hogy a *Senium* korú temetkezések, többnyire a plot közepén helyezkednek el további fiatalabb korcsoportoknak a társaságában, azonban a kis esetszám miatt messzemenő következtetéseket nehéz lenne levonni.

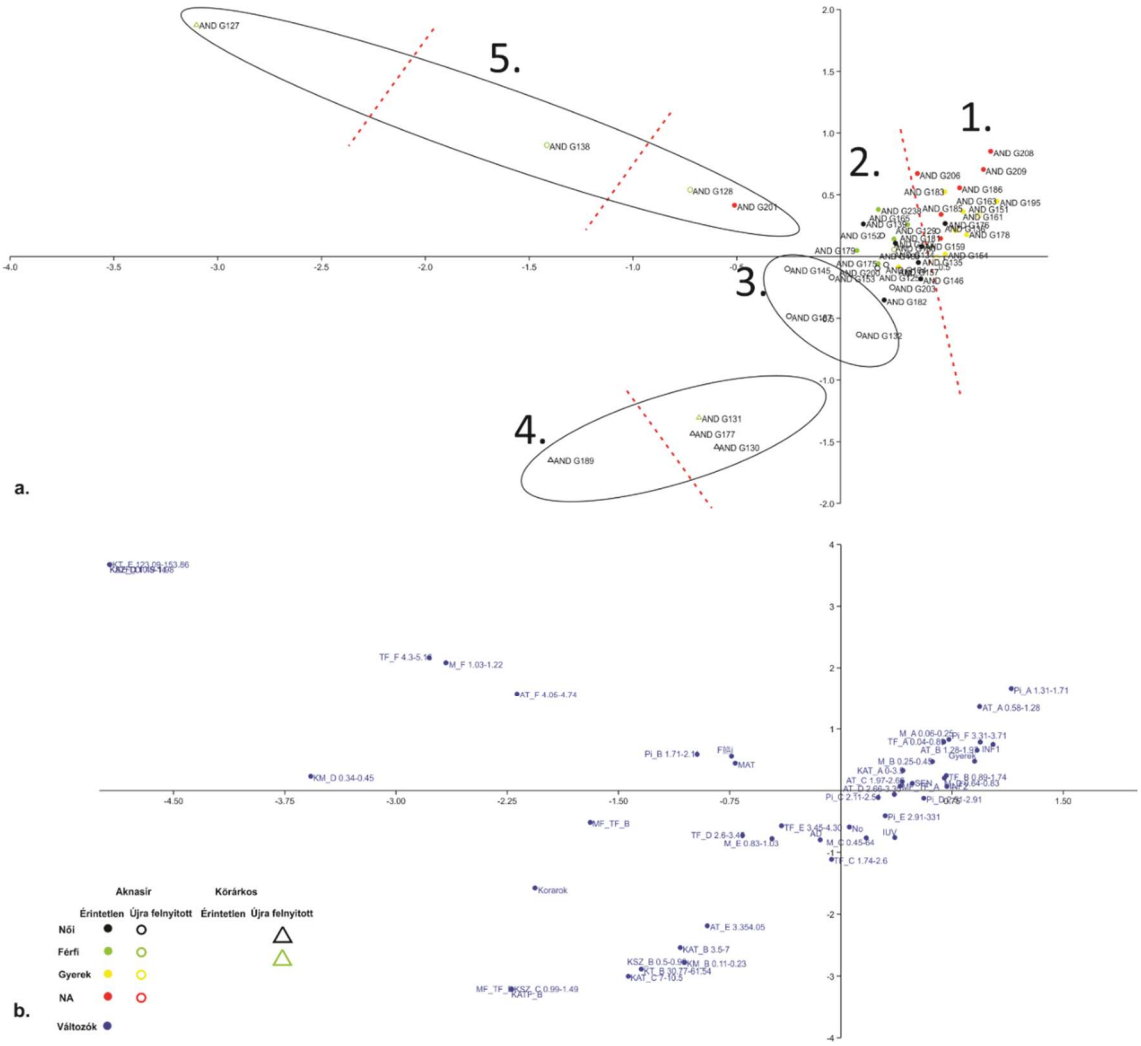

117. ábra: Az Apátfalva Nagyút-dűlői temetkezések energiaráfordításának korrespondencia-vizsgálata nemek szerint színezve. a. egységek; b. változók. (M-mélység; AT-alapterület; TF-térfogat; Pi-paraméter index; KAT-körárok átmérő; KT- körárok terület; KASZ-körárok szélesség;KATF-körárok térfogat; MF_TF-mozgatott föld térfogat.) **(készítette: Kapcsos Norbert)**

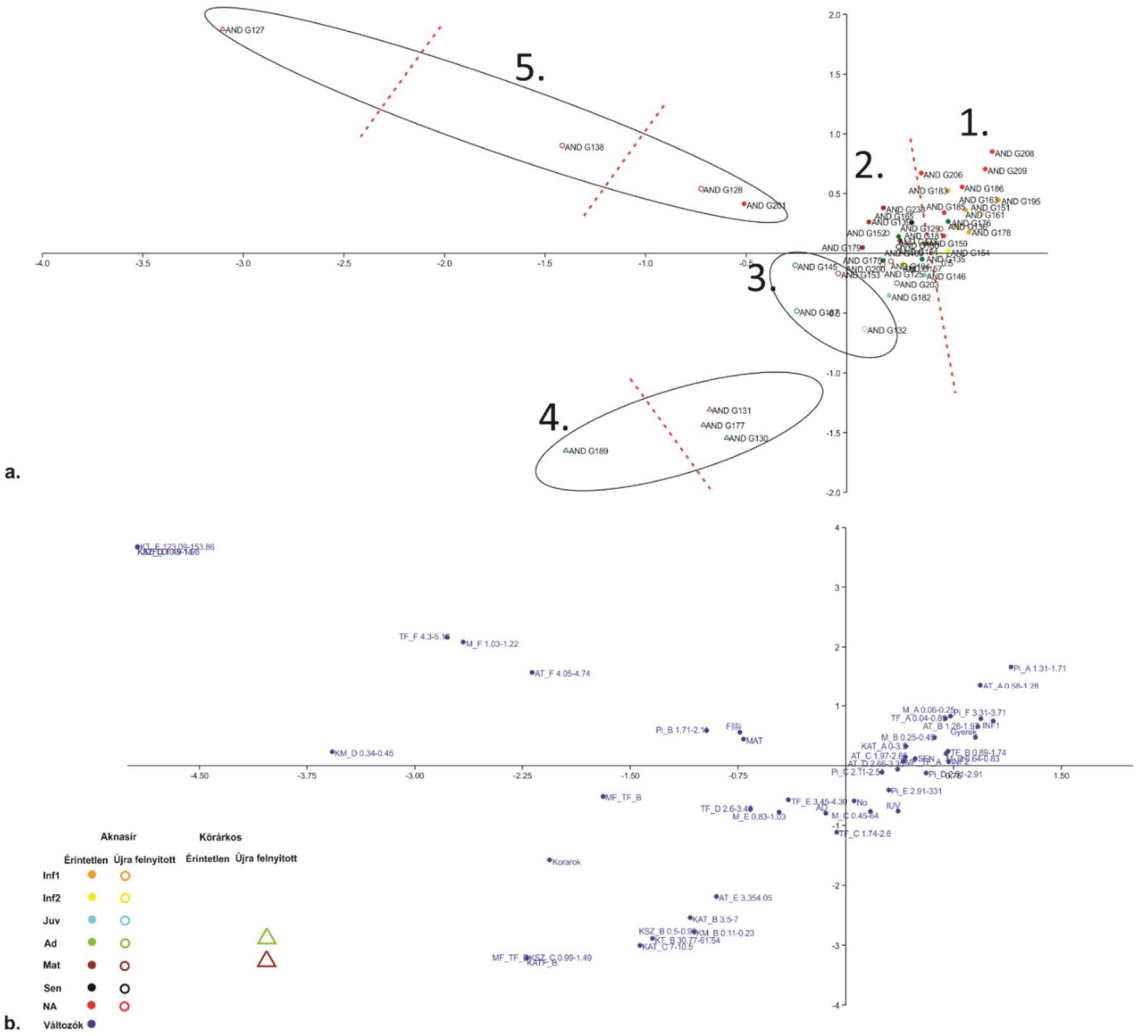

118. ábra: Az Apátfalva Nagyút-dűlői temetkezések energiaráfordításának korrespondencia-vizsgálata korcsoportok szerint színezve. a. egységek és változók; b. egységek. (M-mélység; AT-alapterület; TF-térfogat; Pi-paraméter index; KAT-körárok átmérő; KT- körárok terület; KASZ-körárok szélesség; KATF-körárok térfogat; MF_TF-mozgatott föld térfogat.) **(készítette: Kapcsos Norbert)**

Mindazonáltal, hogy a struktúrán belüli csoportok elkülönítésére csak korlátozott mértékben van lehetőség megfigyelhető, hogy a temetkezések közötti távolság alapján hozzávetőleg öt csoport az, amely többé-kevésbé egyértelműbben körvonalazódik:

1. csoport: Az Y lábát jórészt *Infans1* és *Infans2*-es korú temetkezések alkotják, az *Adultus* korú sírok száma elenyésző (1db), a sírgödrök kialakítása feltehetően pragmatikus szempontok szerint történt, amelyre úgy mélységük, alapterületük, mint formájuk is utal. Jórészt a legkisebb alapterületű és legsekélyebb, továbbá hosszúkás téglalap alakú sírgödrök jellemzik leginkább ezt a csoportot. Érdekes módon az ebbe a csoportba tartozó temetkezések területileg is közel helyezkednek egymáshoz. Mint arra Kujáni Yvett is

felhívta a figyelmet, a gyermek temetkezések a centrális sírok között, a temető keleti részében sáv szerű módon húzódnak, azonban a többi temetkezés és a köztük levő pontos kronológiai viszony ismeretének hiányában nehéz volna megfelelő következtetéseket levonni. A publikáló régész által üres sírgödörként értelmezett temetkezések (AND G208, 208, 209), némileg e csoporton belül is elkülönülnek, amelynek oka egyrészt azoknak többnyire téglalaphoz közeli formája, továbbá az antropológiai adatoknak a hiánya. Az elkülönülésük a temető térszerkezetében is megmutatkozik, azok a temető észak-nyugati szélén helyezkednek el. Ez esetben magyarázatként – mint ahogy már erről szó esett – egyaránt szóba jöhetnek, mint olyan csecsemő temetkezések, ahol nem maradt hátra csontanyag, vagy mint szimbolikus temetkezések (*cenotaphium*). Az ismert gyermek temetkezések sajátosságait tekintve utóbbi lehetőség igen valószerűnek tűnik, bár a kérdést mindenképp célszerű nyitva hagyni.

2. csoport: A plot origójától jobbra helyet foglaló csoporthoz tartozik a temetkezések nagy része. Itt az *Infans* korú temetkezések aránya jelentős mértékben csökken, bár egy *Infans2*-es temetkezés ez esetben is megfigyelhető. Ez az a csoport, amelyben *Infans2*-től *Senium*-ig bezárólag az összes korcsoport és mindkét nem is képviselteti magát, bár feltűnő az *Infans 1*-es temetkezések hiánya. A csoportot többnyire kis- és közepes alapterületű, kis- és közepes mélységű és közepes térfogatú sírgödrök jellemzik. Temetőn belüli területi koncentrációjuk bár nem figyelhető meg, ezek a sírok jórészt a temető középső részén szóródnak, azonban ide sorolható a temető területén kívül elhantolt AND G283-as temetkezés is.

3. csoport: A plot origójától balra található temetkezések csoportja úgy a nem, mint a korcsoportok szempontjából sokkalta exkluzívabb, itt egy *Juvenis* korú temetkezést leszámítva, szinte csak az *Adultus* és *Maturus* korba sorolható temetkezések jelentkeznek és csak a női nemhez tartozó temetkezések fordulnak elő. A sírgödrök alapterületének, mélységének, illetve térfogatának a mérete magas értékek körül mozog, a sírgödrök térszerkezetileg előfordulnak úgy a temető központi területén, mint egy-egy az északi és déli körárkos temetkezések közelében.

4. csoport: A végső soron az Y az alsó szárát képező csoportot, kizárólag *Adultus* és *Maturus* korú, – a 130-ast temetkezést leszámítva – többségében nő nemű temetkezések alkotják. A sírgödrök alapterületét, térfogatát és mélységét tekintve többnyire

megegyeznek az előző csoport temetkezéseivel, a két csoport közötti különbséget valójában inkább a körárkok megléte, semmint a megmozgatott földmennyiség térfogata jelenti, kivételt mindössze az AND G189-es körárkos női temetkezés képvisel, amely a körárok paramétereit tekintve a csoport többi temetkezéséhez képest kiugró értéket mutat. Úgy a 3-as, mint a 4-es csoportban a jelentős alapterületet és mélységet, valamint ennek megfelelően a sírgödrök térfogatát aligha lehet mindössze gyakorlati szempontokkal magyarázni. Itt támpontot jelenthet, miszerint a Madaras-halmoki és a Rákoscsaba-péceli-úti temetkezéseknél Nagy Margitnak sikerült összefüggést kimutatnia a sírgödrök kiemelkedő mérete és az elhunytak életkora között[922], amely esetében utóbbi az elhunyt élete folyamán hozzáférhető társadalmi státusoknak szempontjából meghatározó kritérium. Ezen felül, a megkülönböztetett társadalmi státusra már sokkal egyértelműbben utal az 5-ös csoport temetkezéseinek a körárka. Míg a sírgödrök kiemelkedő méretek szerint történő kialakításánál társadalmi versengés feltételezhető, a temetkezéseknek körárokkal való kialakítása egy társadalmilag szabályozott szempont-rendszer meglétére utalhat, azaz vélhetőleg csak egy bizonyos státus-csoport tagjai részesülhettek ebben a megkülönböztetett bánásmódban. A csoportba tartozó temetkezések területi szóródását tekintve két-két temetkezés található az északi és déli körárkos temetkezések közelében, azaz a többi temetkezéstől és egymástól is egyfajta területi szeparáció figyelhető meg.

5. csoport: Az Y felső szárán foglalnak helyet azok a temetkezések, amelyek a sírgödrök mérete és a megmozgatott földmennyiség szempontjából is kiemelkedő értékeket mutatnak. A nemek szerinti elkülönülés kevésbé egyértelmű, mint a korcsoport esetében, bár az ismert temetkezések *Adultus* és *Maturus* korú férfiakhoz tartoznak. A csoporton belüli temetkezések, ami a sírgödrök alapterületét, mélységét és térfogatát illeti sok egyezést mutatnak, azonban az AND G127-es temetkezés a megmozgatott fölmennyiség szempontjából jelentős mértékben elkülönül úgy a csoporthoz tartozó AND G128 és 138-as temetkezésektől, mint a körárkának méretei alapján a 4-es csoport körárkos temetkezéseitől.

A Y szárait alkotó utolsó két csoport esetében a temető térszerkezeti szempontjából elsősorban az AND G127-es körárkos temetkezés, a 128-as és 138-as temetkezések mutatnak területi koncentrációt, ugyanakkor a többi temetkezéstől egyfajta elkülönülést

[922] Nagy 2014, 121–124.

(szeparáció), másodsorban pedig az AND G189-es és 177-es északi körárkos temetkezésekre is érvényes ez a mintázat – igaz kisebb mértékben, mint a déliekre. A temető déli perifériáján elhelyezkedő három temetkezés a körárkot leszámítva a fentebb felvázolt szempontoknak (metrikus adatok, forma, irányítás) szinte mindenikében egyezést mutat. A közöttük levő kronológiai viszony ismeretének híján nehéz volna pontos magyarázatot adni, bár egyaránt felmerülhetnek azonos leszármazási ágat jelölő családi kötelékek és/vagy azonos társadalmi rang, mint lehetséges magyarázat, illetve kronológiai eltérés esetén a területi koncentráció kapcsán a társadalmi rang örökletes jellege is szóba kerülhet. Mindenképp szükséges kiemelni, hogy ezeknek a felmerülő lehetőségeknek az ellenőrzése további DNS és C14-es vizsgálatokat igényel, továbbá a temetkezések felnyitása és a leletanyag esetenkénti hiányos jellege a megfelelő következések levonásához kevés mozgásteret biztosít. Nagy vonalakban ugyanezekkel a lehetőségekkel lehet számolni az északi körárkos temetkezések csoportjánál is, bár a nagy méretű sírgödörrel rendelkező temetkezések területileg kevésbé koncentráltan jelentkeznek. Továbbá az északi és a déli körárkos temetkezéseknek az egyidejűsége esetén, a magas társadalmi státussal rendelkező családok/kisebb csoportok versengése az, ami lehetséges magyarázatként szóba jöhet azonban, ha időrendi szempontból egymásutániságról van szó, akkor a hatalomnak egy adott családon, vagy leszármazási ágon belül való koncentrációja merülhet fel az adott közösségnél.

X.1.2.6. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

Az apátfalvi temető esetében az felnyitások viszonylag alacsony arányának következtében lehetőség nyílik a jelenségnek egy részletesebb vizsgálatára is, szemben az olyan temetőkkel, ahol ez az arány pl. 70% körüli, vagy akár azt meg is haladja.

	Gyakoriság	Gyakoriság %	Kum. Gyakoriság %
Felnyitott	20	41.7	41.7
Érintetlen	28	58.3	100
Total	**48**	**100**	

119. ábra: A temetkezések felnyitásának gyakorisága. (készítette: Kapcsos Norbert)

A temetkezéseknek kicsivel kevesebb mint a fele, 41.7%-a került felnyitásra (119. ábra), míg közel ugyanennyi maradt érintetlen[923]. Az felnyitott temetkezéseknek egy jelentős része a temető D-i oldalában található és kisebb mértékben annak centrális területén, illetve a körárkos temetkezések É-i csoportjának közelében. Az felnyitásoknak a temetkezések neme szerinti megoszlásában jelentős eltérések nem mutatkoznak, bár a női temetkezések esetében azok némileg gyakrabban fordultak elő, amely valószínűleg esetleges, ha a két nem közötti 2:1-hez arányt is tekintetbe vesszük. Ugyanakkor feltűnően alacsony az felnyitott sírok közül a gyermeksíroknak az aránya, azok legnagyobb része érintetlenül maradt fenn. Azonban mielőtt a jelenség magyarázatának egy lehetséges kulturális hátterét keresnénk, érdemes a temetkezések felnyitását korcsoportok szerint is megvizsgálni.

	Felnyitott	%	Kum%	Érintetlen	%	Kum%	Total
Nő	13	65.0	65.0	8	28.6	28.6	21
Férfi	5	25.0	90.0	5	17.9	46.4	10
Gyermek	2	10.0	100.0	8	28.6	75.0	10
NA	0	0.0		7	25.0	100.0	7
Total	20	100		28	100		48

120. ábra: A temetkezések felnyitása nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

Amint látható azokban az esetekben, ahol a csontvázak neme ismert az felnyitások gyakorisága esetlegességre utal (120. ábra), ezt látszik alátámasztani az is, hogy az felnyitások gyakorisága és az elhunytak neme között nem mutatható ki statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: p= 0.114>0.05). Hasonlóképpen ugyanez mondható el azokról a temetkezésekről is, ahol az életkor is megállapítható volt. A temetkezések felnyitása mindegyik korcsoport esetében megfigyelhető bár az *Infans* korú temetkezésekre a többi korcsoporthoz képest kevésbé mondható jellemzőnek. Figyelemre méltó módon a temetkezések felnyitásának gyakorisága egyértelműen a felnőtt korcsoportokba sorolható temetkezések esetében kiemelkedő (121. ábra), az *Adultus*, *Maturus* és *Senilis* korcsoportok együttesen a felnyitott temetkezések 80%-át teszik ki. Mindannak ellenére, hogy az *Infans 1* és *Infans 2* korú temetkezések többsége érintetlen,

[923] Az felnyitott temetkezések aránya ez esetben eltér a publikáló régész által megadott értéktől, ugyanis a vizsgálatba bevontam az általa üres sírként értelmezett temetkezéseket is az érintetlen kategóriába, mivel nem jelezte utólagos beásás nyomát.

még sincs statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés az elhunytak életkora és az felnyitások gyakorisága között (Az ismert korcsoportok – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: p= 0.443>0.05)[924]. Azonban mindenképp szem előtt kell tartani, hogy a mintául szolgáló temető embertani anyaga nemi szempontból kiegyensúlyozatlan, azaz a férfi temetkezések alul reprezentáltak, illetve a gyermek temetkezések nem érik el a magas gyermekhalandóság alapján becsülhető arányt. Bár a temető belső kronológiája nem tisztázott és jóformán C14-es vizsgálatok híján nem is tisztázható ez esetben nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az *Infans* korú temetkezések a temető centrális területének keleti szélén helyezkednek el, míg a többi korcsoport temetkezései területileg egyenletesebben szóródnak, amely abból a szempontból releváns, hogy a centrális és a temető déli és északi szélén elhelyezkedő temetkezések között kronológiai különbségek is felmerülhetnek. Erre utalhat az is, hogy érdekes módon az érintetlen temetkezések és a gyermek temetkezések javát felölelő temetkezések centrális csoportja területileg is egybe esik, amely a sírgödrök irányítása szempontjából is jól elkülönül az északi és déli periférián elhelyezkedő temetkezésektől, továbbá az AND G135 és 136-os temetkezések közötti szuperpozíció is ezt a feltevést erősíti.

	Felnyitott	%	Kum%	**Érintetlen**	%	Kum%	**Total**
Inf1	1	5.0	5.0	5	17.9	17.9	6
Inf2	1	5.0	10.0	3	10.7	28.6	4
Juv	1	5.0	15.0	2	7.1	35.7	3
Ad	7	35.0	50.0	7	25.0	60.7	14
Mat	7	35.0	85.0	4	14.3	75.0	11
Sen	2	10.0	95.0	1	3.6	78.6	3
NA	1	5.0	100.0	6	21.4	100.0	7
Total	20	100		28	100		48

121. ábra: A temetkezések felnyitása korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

Az felnyitások beásásait a sírgödrök eltérő részein sikerült dokumentálni, illetve azok a sírgödrök különböző hányadát érintették. A beásások leggyakrabban a sírgödrök felső 2/3-át, illetve annak középső részét fedték le (122. ábra). A temetkezések neme és életkora szerint az alacsony esetszámokból adódóan nem figyelhetőek meg szabályszerűségek, bár a két *Infans* korú temetkezés esetében a sírgödör középső részét

[924] A vizsgálatba nem lettek bevonva azok a temetkezések, ahol a nem és életkor ismeretlen (NA).

érintette a ráásás, míg a felnőtt temetkezések esetében gyakoribb a sír 2/3-át érintő beavatkozás (122 és 123. ábra).

	Uf0	Uf0%	Uf1	Uf1%	Uf2	Uf2%	Uf3	Uf3%	Uf4	Uf4%	Uf5	Uf5%	Uf6	Uf6%	Total
Nő	8	28.6	0	0.0	6	75.0	3	42.9	0	0.0	0	0.0	4	100.0	21
Férfi	5	17.9	0	0.0	2	25.0	2	28.6	1	100.0	0	0.0	0	0.0	10
Gyermek	8	28.6	0	0.0	0	0.0	2	28.6	0	0.0	0	0.0	0	0.0	10
NA	7	25.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	7
Total	28	100	0	0	8	100	7	100	1	100	0	0	4	100.0	48

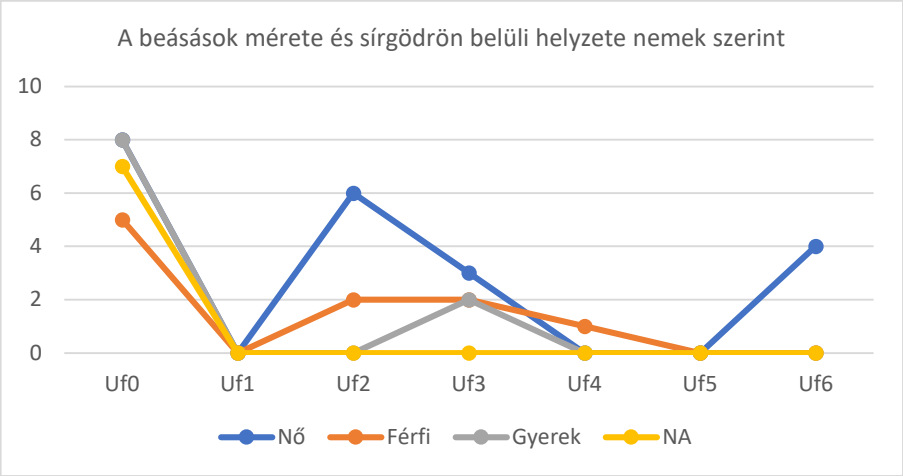

122. ábra: A beásások sírgödrön belüli helyzete nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

	Uf0	Uf0%	Uf1	Uf1%	Uf2	Uf2%	Uf3	Uf3%	Uf4	Uf4%	Uf5	Uf5%	Uf6	Uf6%	Total
Inf1	5	17.9	0	0.0	0	0.0	1	12.5	0	0	0	0	0	0	6
Inf2	3	10.7	0	0.0	0	0.0	1	12.5	0	0	0	0	0	0	4
Juv	2	7.1	0	0.0	1	12.5	0	0.0	0	0	0	0	0	0	3
Ad	6	21.4	0	0.0	3	37.5	2	25.0	0	0	0	0	2	50	13
Mat	4	14.3	0	0.0	3	37.5	1	12.5	1	100	0	0	2	50	11
Sen	1	3.6	0	0.0	1	12.5	1	12.5	0	0	0	0	0	0	2
NA	7	25.0	0	0.0	0	0.0	1	12.5	0	0	0	0	0	0	8
Total	28	100	0	0	8	100	7	100	1	100	0	0	4	100	48

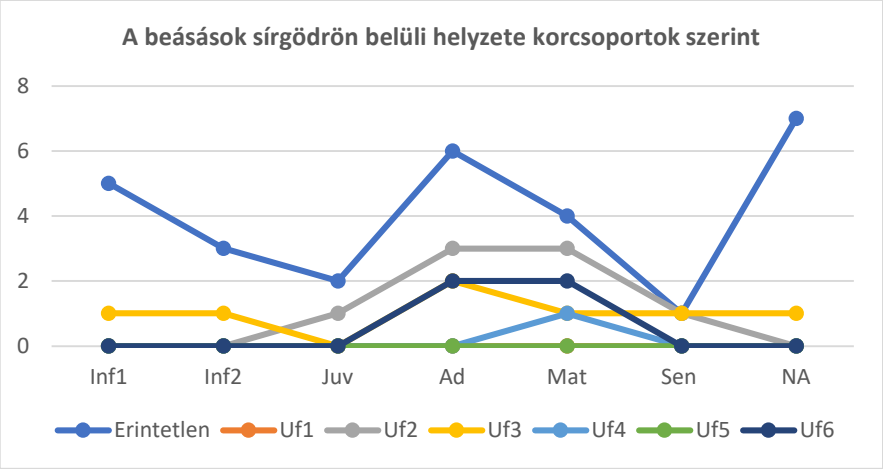

123. ábra: A beásások sírgödrön belüli helyzete korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

	F1	F1%	F2	F2%	F3	F3%	F4	F45	F5	F5%	Total
Nő	8	36.4	1	33.3	9	60.0	1	100.0	2	28.6	21
Férfi	5	22.7	0	0.0	5	33.3	0	0.0	0	0.0	10
Gyermek	6	27.3	2	66.7	1	6.7	0	0.0	2	28.6	11
NA	3	13.6	0	0.0	0	0.0	0	0.0	3	42.9	6
Total	22	100	3	100	15	100	1	100	7	100	48

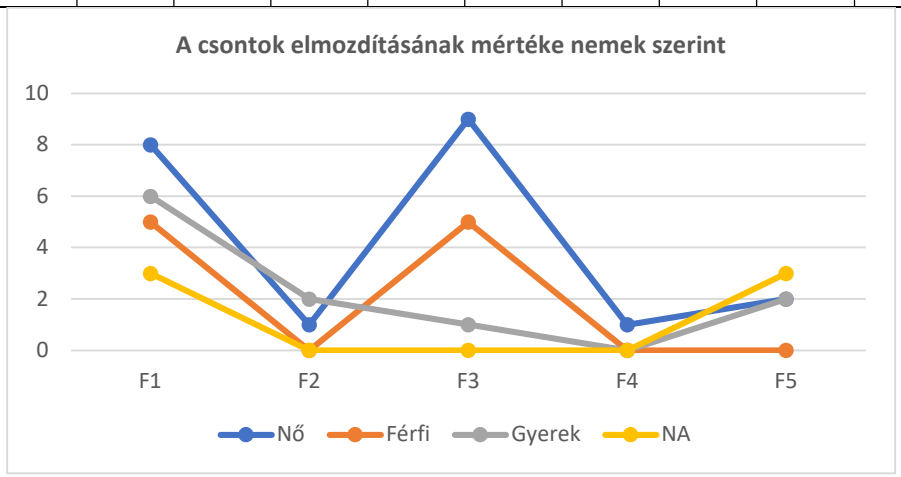

124. ábra: A csontok elmozdításának mértéke nemek szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

A temetkezések felnyitása során a csontok különböző mértékű elmozdítását lehet megfigyelni, ahol a csontoknak többnyire szórt jellegű előkerülése a leggyakoribb (F3). Az F3-as kategóriába sorolható temetkezések elsősorban a temető déli részében koncentrálódnak, bár kisebb arányban az északi részén is jelentkeznek, ahol inkább a csontoknak a nagy mértékű elmozdítása (F5) a jellemzőbb (124. ábra). A központi terület

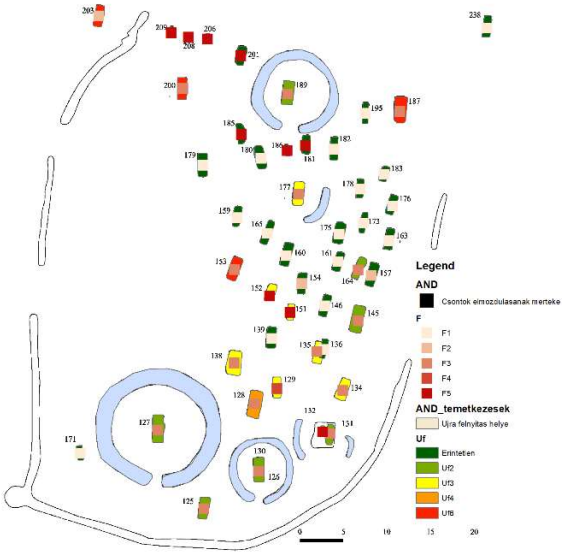

125. ábra: A temetkező hely térképe és az felnyitások sírgödrön belüli helye és a csontok elmozdítása. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

mutatja a legváltozatosabb képet ilyen szempontból, azonban az érintetlen temetkezéseknek (F1) a dominanciája szembetűnő (125. ábra). A csontok elmozdításának nemenként előforduló aránya nem mutat jelentős eltérést. Ugyanakkor a csontok elmozdítása mértékének korcsoportonként változó arányairól a kevés esetszám miatt nehéz megnyugtató következtetéseket levonni, azonban ami némileg egyértelműbbnek tűnik, hogy a felnőtt korcsoport esetében a csontoknak a többnyire a nagy mennyiségben szórt jellegű (F3) való előkerülése (126. ábra) a jellemzőbb[925]. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: p= 0.280>0.05). A temetkezések neme és a csontok különböző elmozdulása között nincs statisztikailag szignifikáns összefüggés.

	F1	F1%	F2	F2%	F3	F3%	F4	F4%	F5	F5%	
Inf1	5	22.7	0	0.0	0	0.0	0	0	1	20	6
Inf2	1	4.5	2	66.7	1	6.7	0	0	0	0	4
Juv	2	9.1	0	0.0	0	0.0	0	0	1	0	3
Ad	6	27.3	1	33.3	5	33.3	0	0	1	20	13
Mat	4	18.2	0	0.0	7	46.7	0	0	0	0	11

[925] Két *Infans 2*-es korú (154. és 157.) temetkezések esetében a csontoknak a kis mértékű elmozdulása (F2) figyelhető meg, későbbi beásásra utaló nyomot azonban nem sikerült azonosítani, így feltehetően rágcsálók általi bolygatás jöhet szóba.

Sen	1	4.5	0	0.0	2	13.3	0	0	0	0	3
NA	3	13.6	0	0.0	1	6.7	0	0	3	60	7
Total	22	100	3	100	16	100	0	0	6	100	47

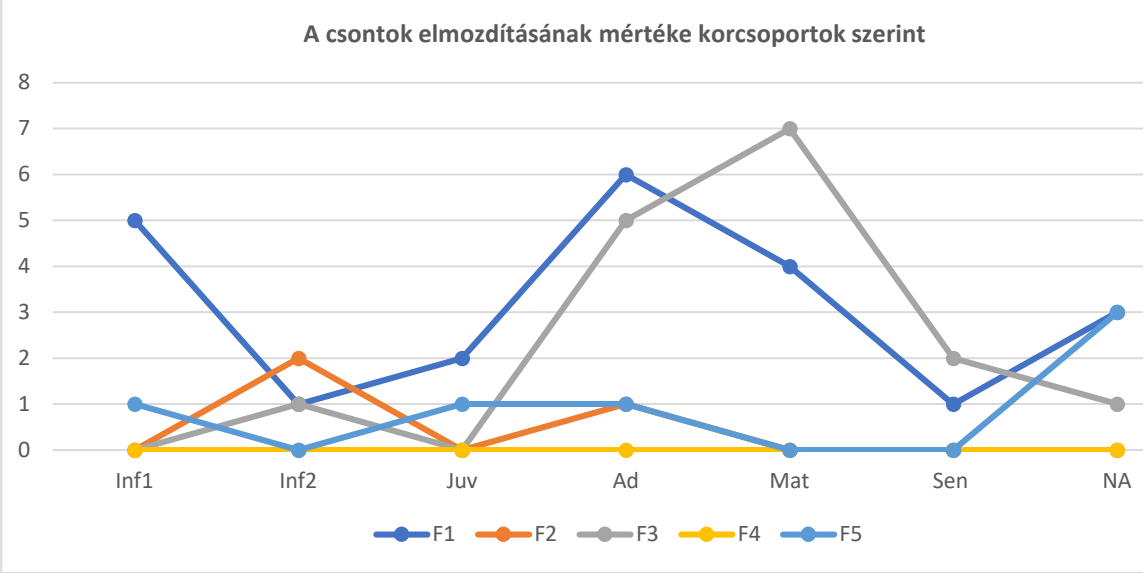

126. ábra: A csontok elmozdításának mértéke korcsoportok szerint. (készítette: Kapcsos Norbert)

Feltétlenül érdemes szót ejteni az olyan esetekről, amikor egy temetkezésnél két későbbi beásás nyomait is dokumentálni lehetett, amely a temetkezések felnyitásának két különböző alkalmát feltételezi, mint például az AND G127 körárkos temetkezés, illetve az AND G131 és 132 körárkos, kettős temetkezések[926]. Ezek közül az utóbbi kettős temetkezés különös figyelmet érdemel, ahol a két egyidejű temetkezés egyikét (AND G132.) két alkalommal nyitották fel, míg az AND G131 temetkezést csak egy alkalommal. A felnyitások gyakoriságával és eltérő alkalmával kapcsolatosan megfigyelt eltérések arra utalnak, hogy a felnyitások elsősorban az elhantolt egyént „célozták meg", semmint magát a sírgödröt. Fisher's exact test nem számolható.

X.1.2.7. Leletanyag

A temető leletanyagának tipo-kronológiai vizsgálatánál és kapcsolatrendszerének elemzésénél a publikáló régész példaértékű munkát végzett, így az elemzés céljának megfelelően ezúttal igyekszem a társadalomrégészeti szempontú következtetések levonására helyezni a hangsúlyt.

[926] Kujáni 2014, 108. 2. táblázat

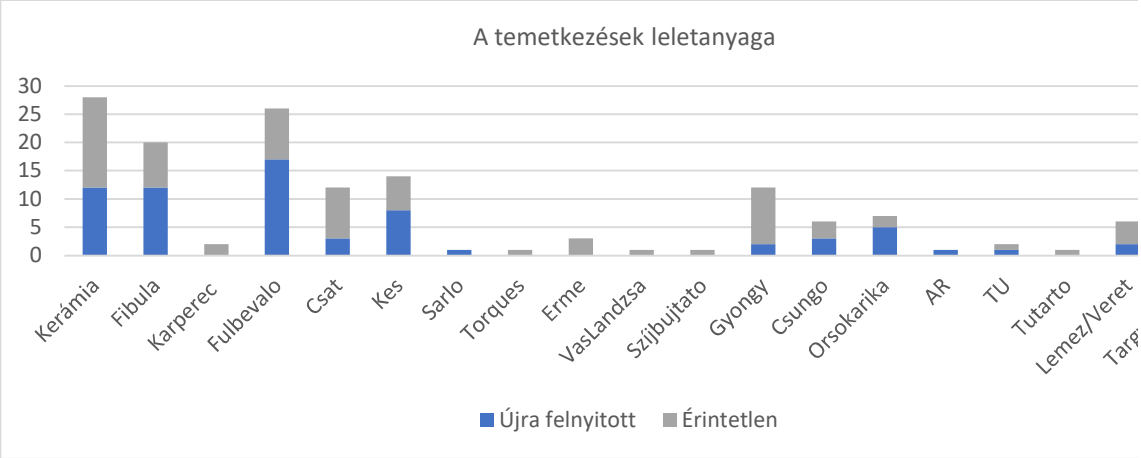

127. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette: Kapcsos Norbert)

Az Apátfalva-Nagyút-dűlőn feltárt temető 48 temetkezésének 94%-ából került elő leletanyag. A maradék 6%-ot a temető észak-nyugati szélén feltárt két temetkezés (AND G206. és 208) alkotja, amelyek méret és forma szerint is eltérést mutatnak a többi temetkezéstől, illetve az északi körárok csoport melletti AND G181 temetkezés, ahonnan embertani anyag sem került elő. A temetkezések felnyitásának 41,7%-os arányát is figyelembe véve a mellékletadás szokása így általánosnak tekinthető. A temetkezésekből 18 eltérő tárgykategória került elő, amely egy rendkívül változatos mellékletadási szokásról tanúskodik (127. ábra). Ugyanakkor a mellékletadásnak a nemekkel és korcsoportokkal való összefüggéseit statisztikai módszerekkel az felnyitások magas arányának következtében szinte képtelenség vizsgálni[927], továbbá ez a tény rendkívül megnehezíti a nemspecifikus és az életkorral összefüggésbe hozható tárgyaknak a meghatározását és ezek alapján a megfelelő társadalomrégészeti következtetéseknek a levonását (128. ábra). Ilyen körülmények között a többváltozós statisztikai vizsgálatok azok, amelyek némi támpontot nyújthatnak, azonban az alacsony mintaszám miatt, nincs lehetőség a temetkezéseknek a részletes korcsoportonként történő differenciálására, így azokat mindössze nemi szempontból, illetve gyermek/felnőtt kritériumok szempontjából különítettem el[928].

[927] Ez alatt értendő, hogy az adott tárgykategória nemenként, vagy korcsoportonként való előfordulásának kereszttáblás és statisztikai módszerekkel történő (Fisher's exact test) vizsgálatára nincs lehetőség. (Lásd V.5.2.1. fejezetet).
[928] A vizsgálati módszer modelljét lásd: Korobov 2018, 109–113.

X.1.2.7.1. Nemmel és életkorral összefüggésbe hozható leletanyag

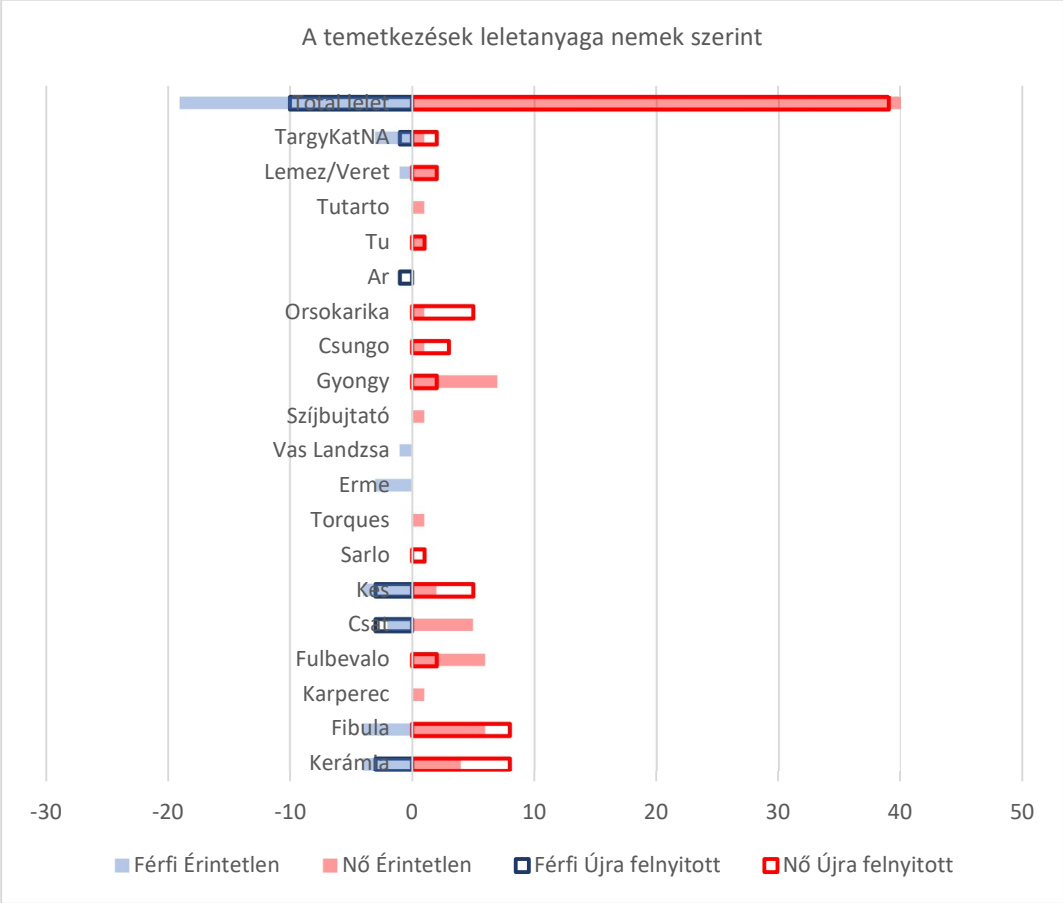

128. ábra: A női és férfi temetkezések leletanyaga. (készítette: Kapcsos Norbert)

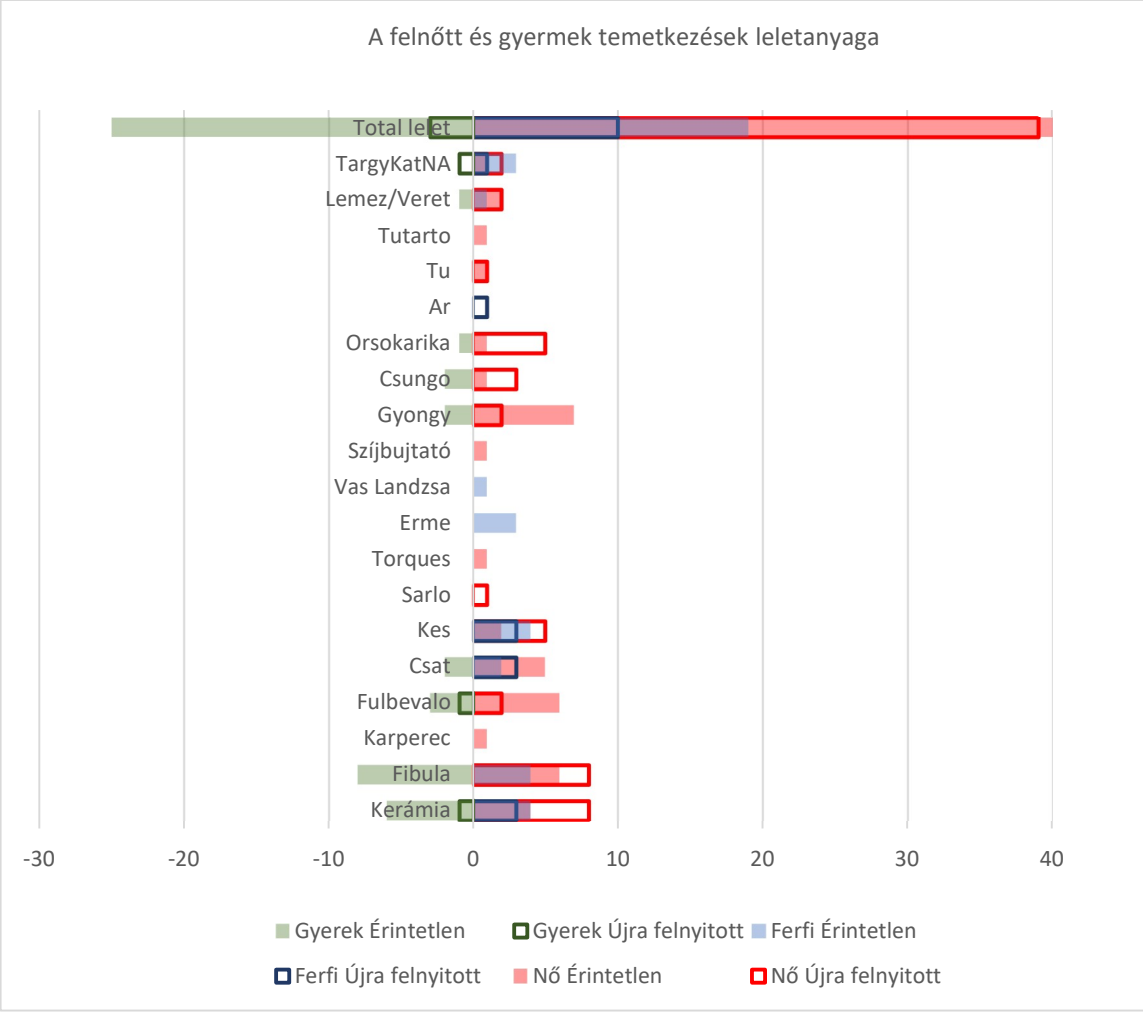

129. ábra: A felnőtt és gyermek temetkezések leletanyaga. (készítette: Kapcsos Norbert)

Amint az látható a temetkezések leletanyaga alapján igen nehéz nem és/vagy korspecifikus tárgyakról beszélni (129 és 129 ábra). Néhány kivételtől eltekintve, egy-egy tárgykategória nemmel és korral összefüggő gyakoriságának esetében jóformán csak különböző tendenciákat lehet kimutatni, szabályszerűségről alig figyelhető meg. Ezt látszanak igazolni a temetkezések leletanyaga és azok neme és életkora alapján végzett korrespondencia vizsgálatból kirajzolódó összefüggések is, ahol ritka esetben fordul elő, hogy egy bizonyos tárgykategória csak egy adott nemnél forduljon elő. Ebben az esetben is szükségszerű kihangsúlyozni, hogy a temetkezések jelentős részét felnyitották, illetve, hogy a temető demográfiai szempontból kiegyensúlyozatlan képet mutat (női és férfi temetkezések kiegyensúlyozatlan aránya: 2:1 és a gyermek temetkezések alacsony aránya), amely nagymértékben befolyásolja a különböző tárgykategóriák esetszámainak gyakoriságát.

X.1.2.7.1.1. Nemspecifikus leletanyag

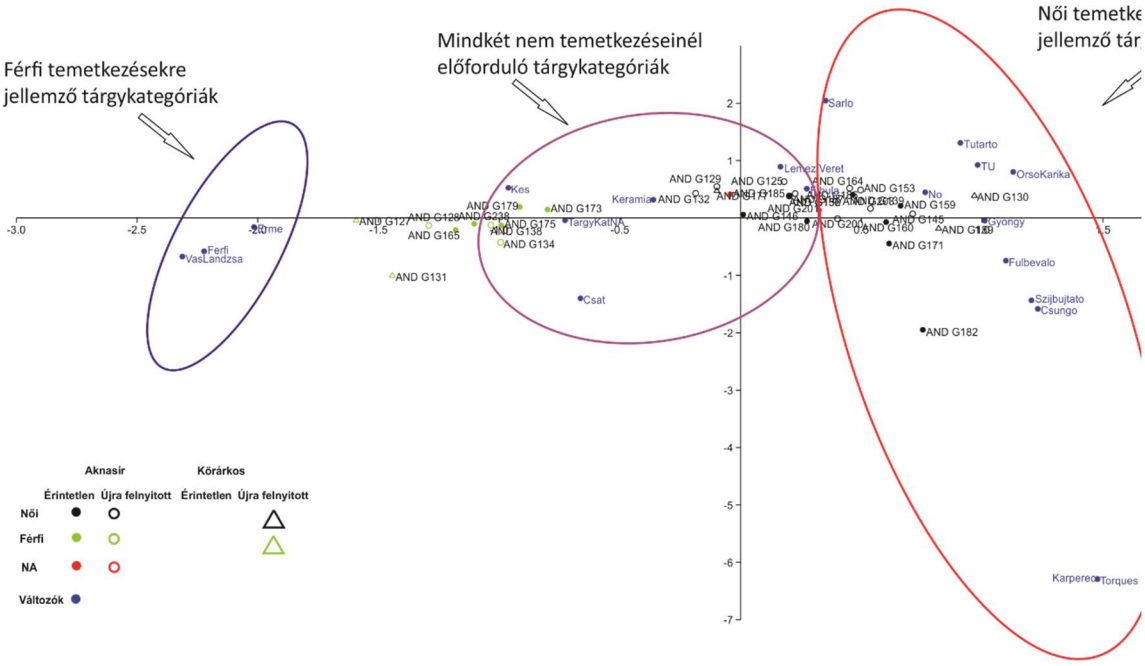

130. ábra: A női és férfi temetkezések leletanyagának korrespondencia vizsgálata. (készítette: Kapcsos Norbert)

Az apátfalvi temetőben a férfi temetkezések nemspecifikus tárgyainak esetében mindössze néhány tárgykategória kerül szóba. A nemspecifikus tárgykategóriák a korrespondencia vizsgálat plot-jának szélein helyezkednek el, míg a mindkét nem temetkezéseiben előforduló tárgykategóriák a plot origójához közel találhatóak. Elsősorban az érme, vaslándzsa (1 eset), illetve a vas ár[929] (1 eset) az, amely kizárólag férfi temetkezésekből került elő, ezek közül is az érme melléklet volt a leggyakoribb 3 esetszámmal (130. ábra). Bár fülezett érme a 178-as gyermek temetkezésből is előkerült, annak akasztója arra utal, hogy a férfi sírok érme mellékletétől eltérő funkciót tölthetett be. A vizsgálatnak a férfi temetkezésekkel kapcsolatos eredményeit a korábbi kutatások megfigyelései is alátámasztani látszanak, amelyek az érme, szálfegyver, illetve „pásztorkészségek" közé sorolt árt a férfi temetkezések jellegzetességei között említették[930].

Ezzel szemben a női temetkezések nemspecifikus leletanyaga sokkalta színesebb képet mutat. Elsősorban a gyöngy (9 eset) fülbevaló (8 eset), orsókarika (6 eset) és

[929] A változó kiugró értéket képviselt a korrespondencia vizsgálatban, ezért kizártam. (Null rows, 209 és Ár - kiküszöbölve)
[930] Kulcsár 1998, 57.

különböző csüngők (4 eset), valamint a torques (1 eset, 1 kérdéses), a karperec (2 eset), a tű (2 eset) és tűtartó (1 eset), sarló (1 eset) és szíjbújtató (1 eset) az, ami kizárólag női temetkezésekből került elő, azonban mint az látható utóbbi 6 tárgykategória többnyire csak egy-egy esetszámmal képviselteti magát (129. ábra). A kerámia melléklet, kések, csatok, fibulák és különböző funkciót betöltő veretek eltérő arányban, de mindkét nem temetkezéseiben előfordulnak, így kizárólagos módon egyik nemhez sem köthetőek. Nehéz megbecsülni, hogy a jelen képet milyen mértékben befolyásolja a temetkezéseknek az felnyitása, ugyanis jóformán csak találgatni lehet, hogy mely tárgykategóriák voltak azok, amiket kiemeltek.

X.1.2.7.1.2. Életkorral összefüggésbe hozható leletanyag

A fentiekkel ellentétben megfigyelhető, hogy nem lehet kizárólag gyermekekhez köthető, külön tárgykategóriákról beszélni. A gyermek temetkezésekben előforduló tárgykategóriák a mindkét nem temetkezéseinél előforduló tárgykategóriák egy részével megegyezőek, illetve a női nemspecifikus tárgykategóriák egy része már gyermek temetkezésekben is megjelenik (131. ábra).

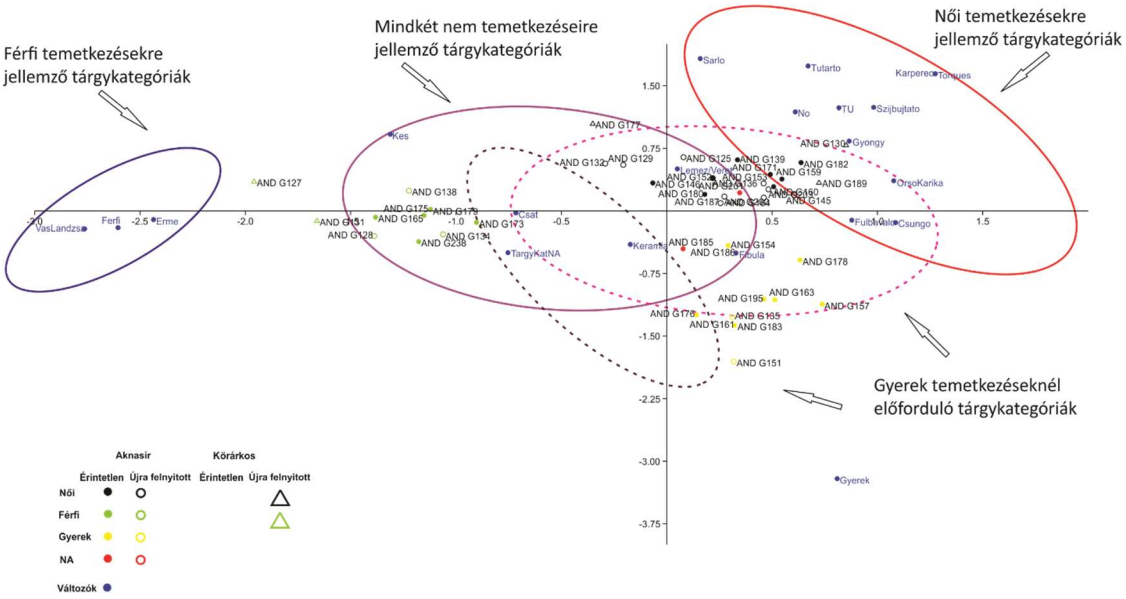

131. ábra: A felnőtt és gyermek temetkezések leletanyagának korrespondencia vizsgálata. (készítette: Kapcsos Norbert)

Bár a kevés esetszám miatt (10 db gyermek temetkezés) általános érvényű következtetéseket nehéz lenne levonni, viszont ezeken belül a kerámia, illetve a fibula melléklet a leggyakoribb, amely előkerült. Vélhetőleg ez a két tárgykategória volt az,

amely – összhangban a túlvilági létről alkotott felfogással – a családok szocio-gazdasági potenciáljának megfelelően a közösséghez tartozó elhunytak legtöbbjeit, illetve a közösség tagjaként elismert gyermekeket megillette. Erre utal, hogy úgy a kerámia melléklet, mint a fibula már *Infans 1*-es életkortól megjelenik a temetkezésekben (Kerámia: AND G151, 161, 163, 176, 183, 195 – *Infans 1*; AND G154 – *Infans 2*. Fibula: AND G161, 163, 178, 183, 195 – *Infans I*; AND G 154, 157, 176 – *Infans 2*). Hasonló módon már az *Infans 1*-es kortól megjelenik a gyermek temetkezésekben a női temetkezések jellegzetes tárgyai közé tartozó fülbevaló (AND G 178, 195 – *Infans 1*; AND G 135, 154 – *Infans 2*) és a gyöngy (AND G178 – *Infans 1*; AND G178 – *Infans 2*), bár az utóbbi csak nyakék formájában, azonban sajnos az alacsony esetszám miatt nehéz messzemenő következtetéseket levonni.

Valószínűleg az *Infans 2* vége és a *Juvenis* életkor környékére helyezhető a társadalmilag elfogadott felnőttkor kezdete[931]. Erre utalhat, hogy a csat (AND G154, 176), és – a munkamegosztás nemi szerepeire utaló – orsókarika (AND G157) mindössze *Infans 2*-es életkortól jelenik meg a temetkezésekben. A mindkét nem temetkezéseiben jelentkező csat eltérő funkciót tölthet be a temetkezésekben. Míg az AND G154 és 176-os *Infans 2* korú temetkezések csatjai az öv tartozékaiként értelmezhetőek, addig az AND G182-es *Juvenis* korú temetkezés két csatja a lábbelihez köthető. Feltehetően az életkorral összefüggésbe hozható nemspecifikus funkcióról lehet beszélni ruha/nadrágaljnak a gyönggyel való kivarrása esetében is, ahol rekonstruálható módon 4 temetkezésnél (AND G182 – *Juvenis*; AND G159, 171 – *Adultus*; AND G139- *Maturus*) sikerült a ruha/nadrágalj kivarrását megfigyelni, illetve további 4 temetkezésnél is valószínűsíteni lehet, amelyek a női temetkezések 38%-át jelentik. A kevés esetszámból lehetetlen megnyugtató következtetéseket levonni, azonban szembetűnő az *Infans* korúaknak a teljes hiánya, illetve a ruha/nadrágalj kivarrásának az *Adultus* korcsoportnál jelentkező magas esetszáma[932].

[931] Bár földrajzi és kronológiai szempontból is „távolinak" tekinthető, a temetkezések kivételesen magas számából adódóan kiváló összehasonlítási alapnak bizonyul a Madaras-halmoki temetkezésihely. Ahol bár könnyen érvelhetnénk, hogy a ruhaalj gyönggyel való kivarrása, az orsó és késmelléklet, az érme és a pásztorkészségek gyermek temetkezésekben is előfordulnak, jobban megfigyelve, azok a gyermek temetkezések, ahol a felnőtt temetkezésekre jellemző tárgykategóriák előfordulnak többnyire kivételt képeznek a többi közül. Erre a tényre a publikáló régész is felhívja a figyelmet. Kőhegyi–Vörös 2011, 273-276.

[932] Hasonló észrevételeket lásd a madarasi temetkezőhely kapcsán: Kőhegyi–Vörös 2011, 312.

Amint az látható a *Juvenis* kortól a nemspecifikus tárgyak, illetve azok különböző kombinációi a női temetkezéseknél már jól érzékelhetően jelentkeznek, erre kiváló példa az apátfalvi temetőnek az AND G182-es érintetlen temetkezése, amelyre a temető vertikális társadalmi különbségeinél a későbbiekben még érdemes lesz visszatérni. Kérdéses marad, hogy a mindkét nem temetkezéseire jellemző késeknek a gyermek temetkezésekből való hiánya összefüggésbe hozható-e a társadalmilag elfogadott felnőttkorba lépéssel? Míg a női temetkezésekben már *Juvenis* kortól megjelennek mellékletként a kések, azok férfi temetkezésekben mindössze csak *Adultus* kortól figyelhetőek meg. Azonban az *Infans* korú gyermekek nemének ismerete híján és a *Juvenis* korú férfi sírok hiányában nehéz lenne megmondani, hogy a társadalmilag elfogadott felnőttkor kezdete mindkét nem esetében azonosan az *Infans 2* végére és *Juvenis* korra helyezhető-e, ugyanis bár rendszerint az átmeneti rítusok a biológiai éréssel többnyire összhangban zajlottak, nemenként időben némileg eltérhet, hogy milyen életkortól tekintettek valakit társadalmilag érettnek. Ennek fényében kérdés marad, hogy erre utalhat-e, hogy a kések megjelenése a két nem esetében eltérő életkorra helyezhető.

Míg a női temetkezésekben a tű és – bár rendkívül ritka, de – sarló jelenléte *Adultus*, *Maturus*, illetve *Senilis* korra jellemző, addig a férfi temetkezésekben az érme az ár és lándzsahegy az, ami jellegzetesen az *Adultus, Maturus és Senilis* korú temetkezések leletanyaga. A rendkívül alacsony esetszámok miatt mindössze csak feltételezhető, hogy a tárgykategóriák egy része összefüggésben állhat a munkamegosztás egy-egy összetetteb folyamatának nemi szerepével.

X.1.2.8. Vertikális és horizontális társadalmi különbségek

A vertikális társadalmi különbségek kimutatására a temetkezéseknek a magas fokú felnyitásából adódóan, a biztos adatokból kiindulva elsősorban az energiaráfordítás mértéke, illetve leletőség szerint a státustárgyak, valamint a presztízstárgyak jelenléte nyújthat némi támpontot.

A temető déli körárkos csoportja közelében helyezkednek el, a legnagyobb energiaráfordítással kialakított temetkezések (132. ábra). Itt elsősorban az AND G127-es, 128-as, 130-as, 131-es és 138-as temetkezésekre kell gondolni, amelyek közül a 127-es, 130-as és 131-es temetkezéseket körárok is övezte. A temetkezések leletanyaga a további vertikális társadalmi különbségek vizsgálatát tekintve rendkívül kevés fogódzót nyújt. Mindössze az AND G128-as temetkezés kettős kerámia

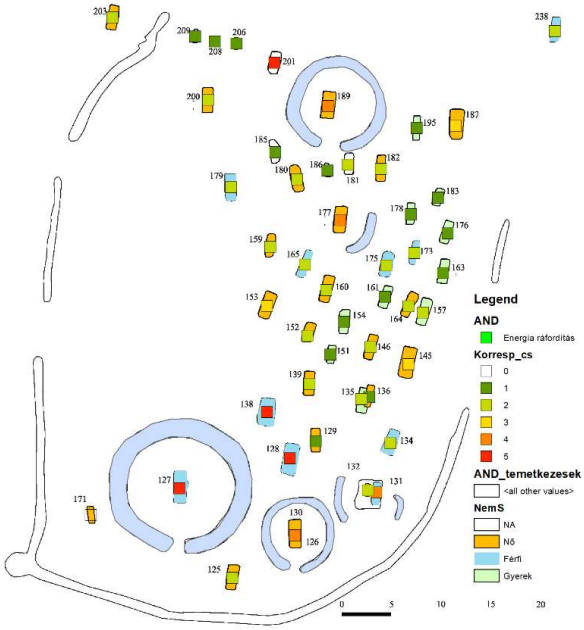

132. ábra: Az energiaráfordítás mértéke és a temetkezések neme. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

melléklete mutat rendhagyó jelleget, úgy a temető többi temetkezéseihez képest, mint a korszak temetkezési szokásaihoz képest is[933]. Itt az ugyanabból a tárgykategóriából a „hagyományostól" eltérő nagyobb mennyiség a magas társadalmi presztízs kifejezésével is összefüggésbe hozható. A jelentős energiaráfordítással kialakított sírgödrök és a háromból két körárkos temetkezés mind felnőtt férfiak egy csoportjához tartozik, akik nagy valószínűség szerint a közösség magas státusú tagjainak számítottak, azonban egyértelműen nem dönthető el, hogy ezekben a körárokkal övezett temetkezésekben a közösség vezetőinek nyughelyeit fedezhetjük-e fel. Az elhunytak magas társadalmi pozíciója annál is valószerűbbnek tűnik, mivel érdekes módon a temetkezések embertani anyagának sajátosságai – a csontvázak mérhető magassága és a csontozat robusztus jellege – alapján is elkülönülnek a többi temetkezéstől, Marcsik Antónia és Kujáni Yvett vizsgálata alapján ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy ezekben a sírokban nyugodhat a közösség „*fegyveres rétege*"[934]. A fentemlített temetkezések területi

[933] Kulcsár 1998, 67.
[934] Marcsik–Kujáni 2015, 142.

koncentrációja és egyben elkülönülése kapcsán – mint ahogy az energiaráfordítás korrespondencia-vizsgálatánál is említettem – nehéz megítélni, hogy azonos leszármazási ágról van-e szó, amelyen belül a magas státus öröklődik, vagy a területi csoportosulás valamely más szempontok eredménye lehet.

Az energiaráfordítás mértéke és – az felnyitásokat követően fennmaradt – leletanyag alapján ugyancsak a magas társadalmi státusra utalnak elsősorban az AND G189-es és 177-es körárkos temetkezések, továbbá a 201-es és a 187-es temetkezések sajátosságai, másodsorban közelségük miatt ugyancsak ezekkel temetkezésekkel helyezhető összefüggésbe az AND G200-as,

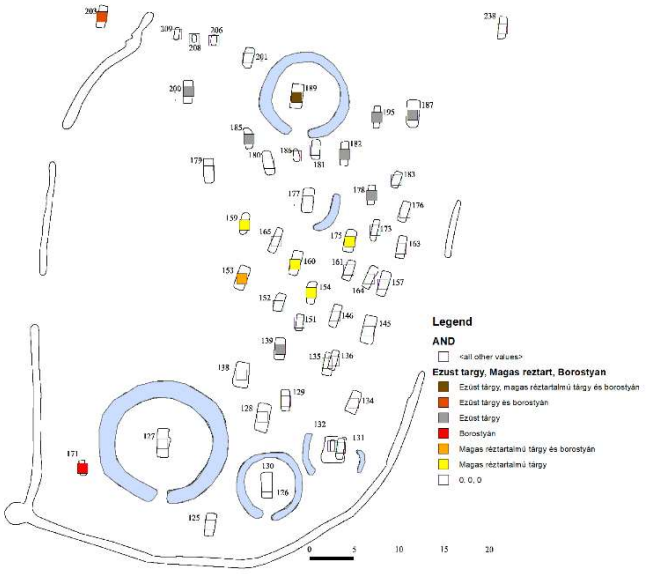

133. ábra: Ezüst, magas réztartalmú és borostyán tárgyak területi eloszlása. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

illetve az érintetlenül fennmaradt AND G182-es temetkezés is. A 182-es *Juvenis* korú érintetlen női temetkezésnek a körárkos temetkezésekhez való közelsége és tájolása alapján felmerülhet a temetkezések közötti rokoni kapcsolat lehetősége is – bár további DNS vizsgálatok híján ez pusztán csak feltételezés. Azérintetlenül fennmaradt temetkezést a leletanyaga alapján a publikáló régész is a közösség egy magas státusú tagjaként értékelte[935], illetve a neki, és/vagy családjának a közösség státus-hierarchiájában betöltött magas rangjára enged következtetni a presztízs-tárgyként értékelhető gondosan kivitelezett ezüst torquese, illetve az ezüstből készült karperec párja is[936]. Az AND G182-es temetkezés ezüst torquese zárógombjának tipológiai jegyei alapján, Kujáni Yvett az AND

[935] Kujáni 2016, 28.

[936] A *Juvenis* korú nő esetében a gazdag melléklettel ellátott őskori fiatalkorú női temetkezések példája és néprajzi analógiák („halott lakodalom") alapján családjának a szocio-gazdasági potenciálja is szóba jöhet, így kérdéses marad, hogy a magas társadalmi státus családon belül öröklődött, azaz társadalmilag rögzült vertikális különbségről van-e szó, vagy a családjának magas társadalmi rangú tagja rá is kivetítette státusát.

G189-es felnyitott körárkos temetkezésben is egy hasonló torques meglétét feltételezi, amely – amennyiben helytálló feltételezés – ugyancsak az AND G182-es temetkezés és családjának magas társadalmi státusára utal.

A fentemlített temetkezések esetében, mint látható egyfajta területi csoportosulás figyelhető meg, amely nagy vonalakban egybeesik az ezüst tárgyakat tartalmazó temetkezésekkel (133. ábra) – leszámítva az AND G139-es felnőtt női temetkezést, amely a déli körárok csoport közelében található. Az ezüst tárgyak két gyermek temetkezéstől eltekintve mind felnőtt női temetkezésből kerültek elő, illetve mindkét gyermek temetkezés (AND G178, 195 *Infans 1*) egy-egy körárkos temetkezés mellett helyezkedett el – attól keletre. Az ezüst tárgyaknak az északi temetkezésekben való szinte kizárólagos előfordulása kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy az adott közösségnél az ezüst alapanyaghoz, mint (presztízs) javakhoz való hozzáférés korlátozott és/vagy korlátozva volt-e a közösség többi részének számára? Ebben a vonatkozásban fontos kiemelni, hogy dacára annak, hogy a központi temetkezések jelentős része érintetlenül maradt fenn, azokból nem került elő ezüst tárgy, viszont ezzel szemben – az aranyos fényt kölcsönző[937] – magas réztartalmú bronztárgyak[938] ebben a centrális területi csoportban koncentrálódnak. Az aranynak, mint alapanyagnak, illetve az AND G153-as temetkezésnél az ezüstnek az imitációja[939] azt az előbbi feltevést támogatja miszerint a nemesfémek nem tartoztak a

[937]Kujáni 2016, 36.
[938] Itt érdemes külön megemlíteni az AND G153-as temetkezés – feltételezhetően ezüstöt imitáló – ólombetétes, magas réztartalmú bronz övveretét. (Kujáni 2016, 36.)
[939] Kujáni 2016, 36.

közösség szélesebb körének számára hozzáférhető javak közé, viszont az imitációk révén a közösség alacsonyabb társadalmi rangú családjai is részt vettek a presztízsért és/vagy rangért folyó versengésben. Ezt tűnik némileg igazolni az AND G159-es temetkezésnek a háromtagú, lóhere (?) alakú bronzverete is, amely az untersiebenbrunni női temetkezés, hasonló formájú aranyflitter típusának imitációja[940]. Az északi és a déli körárkos temetkezések csoportja felnyitásának magas aránya nem teszi lehetővé az olyan összefüggések mélyrehatóbb vizsgálatát, mint a magas réztartalmú tárgyakat tartalmazó központi temetkezéseknek a kettős fibula viselettel való területi átfedése és azoknak az ezüst tárgyakat tartalmazó temetkezésektől való elkülönülése. Nyitva marad a kérdés, hogy a kettős fibula viselet ugyancsak imitáció eredménye, vagy az egyazon tárgykategória nagyobb mennyisége, a társadalmi presztízs kifejezését volt hivatott szolgálni?

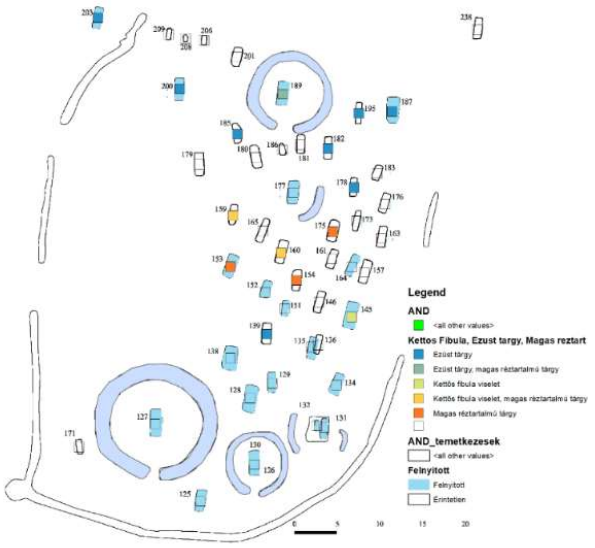

134. ábra: Ezüst, magas réztartalmú tárgyak és felnyitás. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

[940] Lásd: Kujáni 2015, 122; Tejral 2011, 163.

Funkciójukat tekintve külön kategóriát képviselnek a különböző típusú csüngők, amelyek, mint látható kizárólag női és gyermek temetkezésekben fordulnak elő. Gyermek temetkezésekben elsősorban *Infans 1*-es korú gyermekeknél (AND G163 és 178), míg női temetkezésekben 1 *Juvenis* (AND G182), 2 *Adultus* (AND G189 és 203), valamit 1 *Maturus*(AND G200) temetkezésben. Amint az látható valójában nem köthetőek

135. ábra: Paleopatológiás elváltozások és apothropaikus tárgyak. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

életkorhoz, illetve – mivel a gyermek temetkezések neme antropológiai szempontból nem határozható meg – nemspecifikus tárgyként sem jöhetnek szóba. Érdekes módon úgy az *Infans 1*-es korcsoport, mint a fiatal felnőtt nők az egyik legsérülékenyebb korcsoportot alkotják egy-egy népességen belül, amelyet a halálozási adatok is jól igazolnak[941] így igen valószínű, hogy a különböző csüngők apothropaikus funkciókat töltöttek be. Ez annál is biztosabbnak tűnik, mivel Kujáni Yvett és Marcsik Antónia is összefüggést mutatott ki a paleopatológiás elváltozások és a csüngőhasználat között[942]. Ami viszont ennél is érdekesebb, az elsősorban a csüngőkkel rendelkező temetkezéseknek az északi körárkos temetkezések környékén való területi csoportosulása (135 ábra), illetve másodsorban azoknak területi átfedése az ezüst tárgyakat tartalmazó temetkezésekkel. Az apothropaikus tárgyak használata valószínűleg a betegségek súlyosságával állhat összefüggésben erre utalhat az is, hogy a 4 TBC-s betegségben szenvedők közül három temetkezésből csüngők kerültek elő. Ugyanakkor vélhetően mindössze a közösség egy szűkebb részének volt

[941] Lásd: V.3.1 Fejezet
[942] Marcsik–Kujáni 2015

lehetősége hozzáférni az apothropaikus szerepet betöltő tárgyakhoz, amelyet az is igazolni látszik, hogy a paleopatológiás elváltozások nyomait mutató temetkezéseknek a szóródása a temetőn belül sokkalta egyenletesebb[943], mindennek fényében felmerül annak lehetősége is, hogy viselete összefüggésben álljon az elhunt társadalmi státusával is. Természetesen ezt a vázlatos képet nagy mértékben befolyásolja a temetkezések felnyitása.

A női viselet ruha/nadrágalj kivarrásának a felnőtt női temetkezésekben való szinte kizárólagos előfordulása az életkorral összefüggésbe hozható leletanyag kapcsán már a korábbiakban is szóba került. Az felnyitások miatt a kivarrásnál használt gyöngyök kvantitatív vizsgálata nem valósítható meg, némi támpontot csak a kivarrás összetétele nyújthat. Rendszerint üvegpaszta, valamint egy kiterjedtebb kapcsolati hálót feltételező karneol, korall és borostyán gyöngy használat jellemzi a temetőt. A ruha/nadrágalj kivarrás fenti alapanyagainak mennyisége és arányai vélhetőleg ugyancsak az elhunytak presztízsét volt hivatott kifejezni. Egyértelmű területi csoportosulás nem figyelhető (136. ábra) meg a ruha/nadrágalj kivarrással rendelkező temetkezések esetében, bár az északi körárokcsoporthoz közeli női temetkezésekben némileg gyakoribbnak mondhatóak. Míg a centrális terület temetkezéseire kevésbé jellemző a ruha/nadrágalj kivarrása, addig a korallgyöngy mint alapanyag sokkalta gyakrabban jelentkezik, mint a temető többi részeiben.

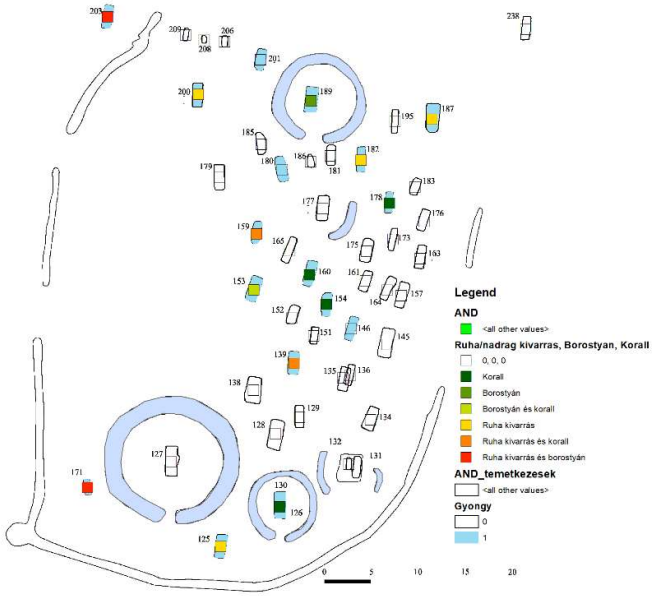

136. ábra: Gyöngy alapanyag és funkció területi eloszlása. (Kujáni 2014, 121. 2. tábla nyomán készítette: Kapcsos Norbert)

[943] Érdemes figyelembe venni, hogy a paleopatológiás elváltozások, mindössze olyan betegségekre utalnak, amelyek a csontozaton is nyomot hagytak, ezeken felül természetesen további betegségek is szóba jöhetnek.

Egy különleges tárgykategóriát képvisel az AND G125-ös *Senilis* korú női temetkezés sarlója, amely bár első látásra hétköznapi használati tárgynak tűnik, annak kontextusa már koránt sem tekinthető megszokottnak. Kujáni Yvett is jelezte, hogy a kárpát-medencei szarmata Barbaricumból ritka esetben kerültek elő temetkezésekből sarlók és olyankor is mindössze férfi sírok leletanyagaiként[944]. Az apátfalvi temető esetében a sarló melléklet feltehetően az elhunytnak a közösségben betöltött különleges társadalmi státusára utalhat, ez annál is valószínűbbnek tűnik, mivel az eddig azonos kontextusból ismert darabok – Madarasról és Tiszalökről – úgy a temetkezések leletanyaga, mint az energiaráfordítás alapján magas társadalmi státussal rendelkező egyének temetkezéseiből kerültek elő[945]. Bár szimbolikus jelentésére nehéz következtetni, maga a tárgy státusjelző szerepére utal a sarlónak a nagyernyei és baráthelyi áldozati deponálásban való előfordulása is[946]. Vélhetően az AND G125-ös temetkezésnek a déli körárkos temetkezési csoport közelében való elhelyezkedése sem lehet véletlen, azonban az esetleges családi kapcsolat kimutatására nem állnak rendelkezésre eszközök.

Ugyancsak a közösség életében betöltött megkülönböztetett társadalmi státusra utal az AND G165-ös *Senilis* korú temetkezés státustárgyként értelmezhető vaslándzsája is. Az elhunyt előrehaladott életkorát tekintve kérdés, hogy a korának megfelelő társadalmi státusát fejezi ki a melléklet, avagy az egykor betöltött státusát és a közösség által is elismert társadalmi személyiségét tükrözi (*social persona*). Ettől eltekintve a fibula magas technikai tudást feltételező kivitelezése alapján presztízstárgyként értékelhető, így minden bizonnyal a temetkezés magas társadalmi rangjával hozható összefüggésbe, ahogyan azt a publikáló régész is feltételezte[947].

A vertikális társadalmi különbségekhez hasonlóan a temetkezések felnyitásából adódóan a horizontális társadalmi különbségek vizsgálatánál is számtalan probléma felmerülhet, ugyanis a temetkezés helyének megválasztása mellett rendszerint a sírok tájolása lehet az egyik kritérium[948], amely alapján horizontális különbségek

[944] Kujáni 2016, 42.
[945] A madarasi 658 temetkezés esetében a sírgödör jelentős méretei mellett az ásató régészek halom is feltételeztek (Kőhegyi–Vörös 2011, 172.) A Tiszalök-rázompusztai fegyveres temetkezés mellékletei egyértelműen az elhunyt kiemelkedő státusára utalnak. (lásd: Méri 2000, 116, 5. kép)
[946] Lăzărescu, Crișan 2010; Bârzu 1973, 302 Pl. XXI.; Mitrea 1960, 617. fig. 152.
[947] Kujáni 2016, 40.
[948] Binford 1971, 50.

feltételezhetőek. A temetőtérkép alapján az AND G203-as és a 238-as temetkezésnek a többi temetkezéstől való elkülönülése az, amely horizontális társadalmi különbségekre enged következtetni azonban a temető területén kívül való elhantolás további magyarázatra szorul. Ez esetben az egyik legkézenfekvőbb lehetőség, amely felmerülhet, hogy a két temetkezésben elhantolt egyén – valamely oknál fogva – nem számított a közösség teljes értékű tagjának (exogámia?), mindazonáltal a mellékleteik alapján a nemüknek és életkoruknak megfelelő bánásmódban részesültek, ugyanakkor az AND G203-as temetkezés ezüst és borostyán tárgyai, valamint a ruhaalj kivarrása arra utal, hogy mindennek ellenére jelentős társadalmi elismerésnek örvendett.

A temető térkép alapján egy másik szembetűnő különbség a körárkos temetkezéseknek a temető északi, illetve déli részében való csoportosulása alapján figyelhető meg. A sírok relatív kronológiai viszonyának ismerete híján – mint már említettem – egyaránt felmerülhet egyidejűség, vagy egymásutániság, így rendkívül nehéz magyarázatot találni a csoportosulásukra. Az egyik legvalószínűbb lehetőség, ami szóba jöhet, hogy a körárokkal övezett temetkezések egy-egy család/háztartási egység vagy szélesebb értelembe vett klán egyik leszármazási ágának egy-egy kiemelkedően magas társadalmi státussal rendelkező tagját jelöli. Azonban a két körárkos temetkezési csoport nemi szempontból kiegyensúlyozatlan képet mutat. Míg az északi csoportban kizárólag női temetkezések fordulnak elő, addig, a déli három körárkos temetkezés közül kettő férfié – egyik kettős temetkezés – így az elkülönülés különös figyelmet érdemel annak tudatában, hogy korábbi periódusokban a férfi temetkezések kifejezetten ritkának számítanak.

A temető északi perifériáján, egymás mellett helyezkedik el az AND G206, 208 és 209-es temetkezés, amelyek nagy fokú hasonlóságot mutatnak úgy az energiaráfordítás, mint a leletanyag hiányának szempontjából – az AND G209-es temetkezést leszámítva. Egy részük értékelésénél egyaránt felmerült azok csecsemő temetkezésként való értékelése, míg más részüknél üres temetkezésként való interpretálása[949], azonban az energiaráfordítás szempontjából jelentős mértékben eltérnek a többi gyermek temetkezésektől. Ilyen körülmények között – csoportosulás, perifériás jelleg és energiaráfordítás béli eltérések alapján – a horizontális különbségek is felmerülhetnek az

[949] Kujáni 2015.

említett temetkezések és a temető többi temetkezései között, az üres sírok szimbolikus jellege (cenotaphium) is szóba jöhet.

X.1.2.9. Kronológia

A szeriáció alapján a temetkezőhely nagy vonalakban a IV és VI fázis időszakára keltezhető, bár csak az AND G 182 és 185-ös temetkezések sorolhatóak a IV fázishoz, amit az is eredményezhet, hogy mindkét temetkezés érintetlen, így több változóval kapcsolódhatott (tárgytípus), a IV fázishoz. Ennek megfelelően talán a 4. század közepe és az 5. század közepe közötti időszak az, ami szóba jöhet.

X.1.2.10. Értékelés

Az apátfalvi temetkezőhely térszerkezeti sajátosságai alapján zárt egységet képez, így nagy valószínűséggel temetőként értékelhető, amelyet egyazazon közösség használt. A temető embertani anyaga alapján – bár a korszaknak megfelelő módon megszokott képet mutat – annak demográfiai kiegyensúlyozatlanságából adódóan rendkívül érdekes kérdéseket vet fel. Itt elsősorban a női és a férfi temetkezéseknek a 2:1-hez való aránya szembeötlő, amely esetében magyarázatként felmerülhetnek harci események, vagy vadászat, amely alkalmával a közösség férfi tagjai életüket veszthették, azonban ezek a lehetőségek aligha magyaráznak ilyen magas aránykülönbséget. Figyelembe véve, hogy a megelőző korszakokra helyezhető temetőkből a férfi sírok alig ismertek[950], illetve azoknak a temetőn belüli számaránya többnyire csak a késői időszakban növekszik, további kulturális magyarázatok is szóba jöhetnek, mint a közösség férfi tagjai egy részének más helyre való temetkezése, esetleg eltérő rituális bánásmódban való részesülése. A férfi temetkezésekkel kapcsolatban érdekes jelenséget képvisel azoknak a temetőn belüli egyfajta elkülönülése, amelynek magyarázata egyelőre kérdéses. Hasonló jelenséget például Csanádpalota-Országhatár M43 56. lelőhelyén lehetett megfigyelni[951]. Az *Infans* korú temetkezéseknek az aránya ugyancsak jóval alulmarad a magas gyermekhaladóság alapján becsülhető aránytól. A csecsemő temetkezéseknek a hiánya egyrészt a csontok gyenge megtartásával is magyarázható, ugyanakkor felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a csecsemőkorban

[950] Istvánovits–Kulcsár 2018, 249.
[951] Walter 2020, 137. 3. kép

elhunytakat még nem tartották a közösség tagjának ezért nem a temetőben kerültek elhantolásra.

A temetkezési rítus tájolást és irányítást, valamint a sírgödrök formáját illető sajátosságai szempontjából a temető igen homogén képet mutat. A temetkezések felnyitásának magas arányából, mindössze a temetkezések 58%-ánál ismert azok tájolása, amelynél a dél-észak tájolás dominál. Az uralkodó tájolás valamely variánsának magyarázata kapcsán felmerülhet az eltérő évszak, különböző napszakjában történő temetés, vagy a korábbi szomszédos sírgödrökhöz való igazodás. Ugyanakkor, ami a sírgödrök biztosabban ismert irányítását illeti, területi szempontból a temető északi és déli perifériáján elhelyezkedő temetkezések jól elkülönülnek a temető központi területén fekvő temetkezésektől. Ennek kapcsán egyaránt felmerülhetnek a területi csoportok közötti kronológiai eltérések és/vagy eltérő leszármazási ághoz való tartozás is, mint lehetséges magyarázat, amely egyformán érvényes és nem kizáró jellegű.

Gyakorinak tekinthető, bár a 41,7%-os aránnyal nem kiemelkedően magas a temetkezések felnyitása. A temető demográfiai sajátosságait is figyelembe véve az felnyitások gyakoriságánál nem észlelhető nemek közötti különbség, viszont a korcsoportonként történő lebontás szerint az felnyitott gyermek temetkezések aránya a felnőtt temetkezésekhez képest alacsonyabb. Nem észlelhető jelentős eltérés a beásások helye és kiterjedése, illetve a csontok elmozdításának mértéke és a nemek, valamint korcsoportok összefüggésében sem. Az felnyitásoknak az egyazon temetkezésen belül ismétlődő jellege kapcsán felmerülhet, hogy azok elsősorban az elhunytat célozták meg semmint magát a sírt, természetesen nem zárható ki az esetlegesség lehetősége sem. A gyermek temetkezések kapcsán az felnyitásoknak a felnőtt temetkezésekhez mért alacsony arányát sikerült megfigyelnie Vörös Gabriellának és Kőhegyi Mihálynak is a Madaras-halmoki temetőnél – a későbbi beavatkozásokat sírrablásként értelmezve, az alacsony arányt a gyermek sírok leletszegénységével magyarázták[952]. Mint arról már szó esett az apátfalvi temetőben érdekes módon az érintetlen temetkezések és a gyermek temetkezések javát felölelő temetkezések csoportja területileg is egybeesik, amely a sírgödrök irányítása szempontjából is jól elkülönül az északi és déli periférián elhelyezkedő temetkezésektől. Mielőtt azonban a korcsoportok és felnyitások közötti közvetlen összefüggésre

[952] Kőhegyi–Vörös 2011,

gondolnánk, érdemes figyelembe venni, hogy a temető belső kronológiája nem tisztázott és jóformán C14-es vizsgálatok híján nem is tisztázható, így a területi átfedésben és az felnyitások korcsoportok szerinti alakulásában feltehetően a temető belső evolúcióját érintő kronológiai tényezők is közre játszhattak. A beavatkozások sajátosságai és területi mintázata alapján a temetkezések felnyitása vélhetőleg a temető használatával párhuzamosan zajlott, feltehetően a temető központi részén elhelyezkedő temetkezések jelölik a temető utolsó fázisát, amelyek felnyitására a temető feladását követően már nem került sor. A temetési szertartást követő utólagos beavatkozások alkalmával végzett felnyitásokat a kutatás hagyományos módon sírrablásként értelmezi[953]. Az interpretációs modell megalapozottsága mellett szól az érintett temetkezések leletanyagának – különböző mértékben – hiányos jellege, amely gazdasági motivációt feltételez. Az apátfalvi temető esetében érdekes kérdéseket vet fel az a tény, hogy a felnyitások nagy valószínűséggel a temető használati ideje alatt zajlottak, amelynek kapcsán a temetőt használó közösség szerepe nehezen tisztázható abban az esetben, ha a beavatkozásokat sírrablásként értelmeznénk. A jelenség pontosabb értelmezése további temetőknek a vizsgálatba való bevonását indokolja, ezért a beavatkozások motivációs hátterének eldöntésénél egyelőre nem kívánok állást foglalni.

A temetési szertartás alkalmával az elhunytakat egyrészt életkoruknak megfelelően eltérő energiaráfordítást feltételező bánásmódban részesítették másrészt, az életkor előrehaladtával az energiaráfordítás *Adultus* és *Maturus* korig fokozatosan növekedett és változatosabbá is vált. Feltételezhetően – és igen életszerű módon – az *Adultus* kortól kezdődően és *Maturus* korban töltötték be az elhunytak az adott közösségen belül a legfontosabb státusokat, amire egyrészt az is utal, hogy a körárkok kizárólag ehhez a két korcsoporthoz tartoznak továbbá, hogy *Senium* korú temetkezéseknél a sírgödrök kialakításában az energiaráfordítás már szerényebb formákat öltött. A kiemelkedően nagy energiaráfordításnál már nem pusztán az elhunyt életkora volt a meghatározó szempont, hanem feltehetően az összefüggésben álhatott az adott közösség társadalmi szerkezetével, ahol a közösségen belüli vertikális társadalmi különbségek is szerepet játszottak a temetési szertartás alkalmával megnyilvánuló eltérő bánásmódban, azaz feltehetően a magas

[953] V.3.5 fejezet

társadalmi státus jelentősebb energiaráfordítást feltételezett[954]. Részben erre utal a korrespondencia-vizsgálat plotjának struktúrája is, ahol megfigyelhető az Y lábának kompaktsága, míg szárainak szórt jellege továbbá, hogy mindössze csak a temetkezéseknek egy kisebb hányada az, amelyik kialakításuk energiaráfordítása alapján a többiek közül kitűnik. A körárkos temetkezéseknek területileg két csoportban való koncentrálódása egyaránt jelölhet kronológiai eltérést, illetve a magas társadalmi státussal rendelkező családok, vagy szűkebb csoportok közötti versengésre is utalhat. A körárkok megléte nem feltétlenül jelent kiemelkedően magas energiaráfordítást. Feltehetően csak egy bizonyos státus-csoport, vagy csoportok voltak azok, amelyeket megilletett a sírgödörnek körárokkal való ellátása. Ugyanakkor megfigyelhető a körárkos és további jelentős energiaráfordítású temetkezések északi és déli csoportjának úgy egymástól, mint a temető többi sírjaitól való elkülönülése (szeparáció). Többnyire azonos mintázat tükröződik a temetkezések leletanyagának vizsgálata alapján is, ahol a társadalmi presztízst tükröző tárgyak és a társadalmi státussal összefüggésbe helyezhető melléklet az északi és déli körárkos temetkezési csoport és az azokat övező temetkezésekből került elő. Az ezüst tárgyaknak az északi csoport temetkezéseiből való kizárólagos előkerülése és a centrális – kisebb mértékben felnyitott – temetkezésekből előkerült nemesfémet imitáló tárgyak jelenléte a presztízstárgyakhoz való korlátozott hozzáférést feltételezi, amelynek alapján a közösségen belül már egy rögzült státushierarchiát lehet feltételezni, az hogy ezek egy adott területi csoportban koncentrálódónak, illetve, hogy ennek a csoportnak a gyermek és fiatalkorú (*Juvenis*) temetkezéseiben is megjelennek ezüsttárgyak, felveti a magas társadalmi státus örökletes jellegének lehetőségét is.

X.1.3. Arad-Barieră (Vasúti sorompó) – B05

Az Arad-Barieră B05 nevű temetkezlési hely Arad városától 1.4 kilométerre délre fekszik az A1-es autópálya nyomvonala mentén, a Marostól délre, a folyó alsó szakaszának vízgyűjtő medencéjéhez tartozó két egykori vízfolyás közötti területen. A Sorin Cociș által vezetett megelőző régészeti feltáráson összesen 5 temetkezésként értelmezhető objektum

[954] lásd: Tainter 1975; Härke 2000

került elő, illetve a település két objektumban további három egyénhez tartozó emberi csontváz maradványok kerülte feltárásra (cx_008 két egyén és cx_56 egy egyén).

X.1.3.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet.

A feltárási felületen belül az 5 temetkezés területileg két csoportban, egymástól jelentős távolságra került elő. Míg 3 – valószínűleg – felnőtt egyén vázmaradványait rejtő temetkezés a feltárási felület dél-keleti végéből került elő, addig két gyermek csontváz (cx_061b/ 1 és2) annak észak-nyugati végében, egy korábbi félig földbemélyített lakóépületben lett feltárva. Bár a gyermek temetkezések a lakóépület padlószintjén kerültek elő, utólagos beásásra utal, hogy azok szuperpozíciót alkotnak a lakóépület keleti végében feltárt cölöplyukkal, azaz a lakóépületnél későbbiek. Az emberi vázmaradványokat tartalmazó objektum az előbbitől elkülönülve, hozzávetőleg a feltárási felület középső részének nyugati széléről került elő.

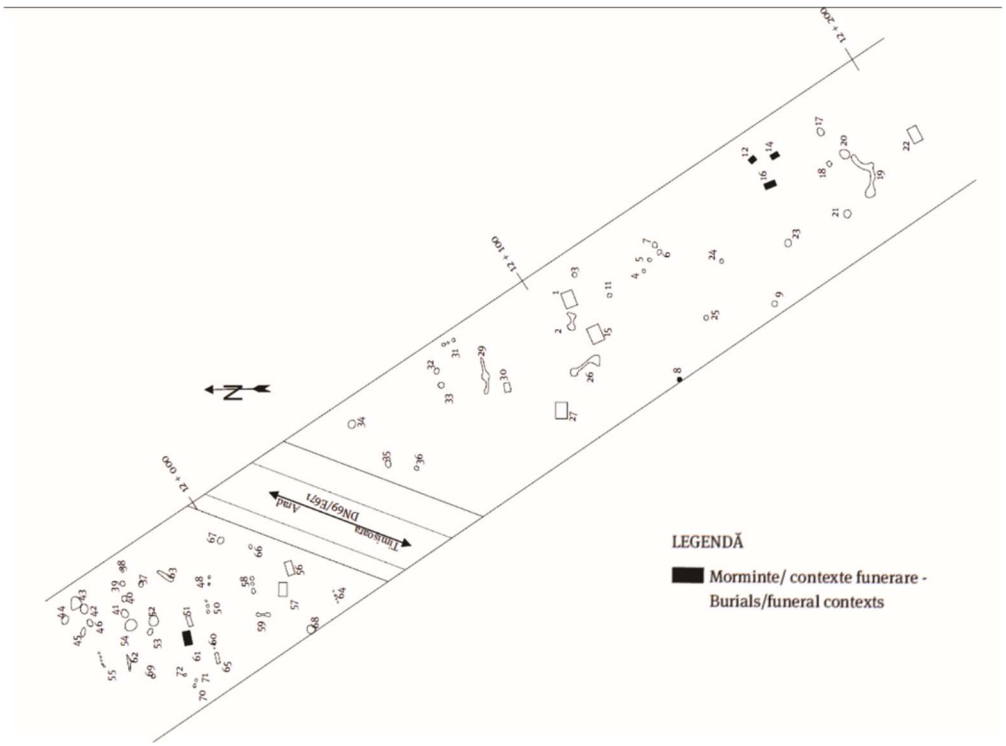

137. ábra: Arad B05-„Barieră” lelőhely felszínrajza. A temetkezések és emberi vázmaradványok feketével jelölve. (Grumeza et al. 2013, 102. PL II. nyomán)

X.1.3.2. Antropológiai adatok.

A temetkezések és az emberi váz maradványok csontanyagán antropológiai vizsgálatok készültek, amelyeket Ana-Maria Doja végzett[955]. A 3 temetkezés (cx_012, 014 és 016 temetkezések) nemét nem volt lehetőség megállapítani, viszont a cx_012-es és 014-es temetkezések az *Adultus* korcsoporthoz tartoznak. A cx_012-es temetkezésen post-mortem sérüléseket sikerült megfigyelni[956]. A cx_061a lakóépületben elföldelt két gyermek temetkezés mindegyike *Infans 1*-es korú, ahol a cx_61b/1-es 5 év (+/-1.5 év) körüli, míg a cx_61b/2-es 2 év (+/- 8 hónap) körüli gyermek. A település két objektumából előkerült emberi csontmaradványok nemét nem sikerült megállapítani, a cx_008-as objektumból két felnőtt korú egyén csontvázának részei (alsó végtagok és medence darabjai) kerültek elő, míg a cx_056-os objektumból egy 16-20 év körüli, *Juvenis* korú egyén, lábszárcsontjának középső része és az alsó állkapcsa. A cx_008-as objektum mindkét vázának csontjain bronz oxidációs nyomok voltak megfigyelhetőek, amelyek bronztárggyal való érintkezést feltételeznek egy hosszabb időn keresztül[957].

X.1.3.3. Rituális jellemzők

X.1.3.3.1. Tájolás és irányítás

A lelőhely 3 temetkezésének (cx_012, 014, 016) tájolása az objektum leírások alapján eltér. Két esetben dél-északi tájolás van meghatározva (cx_012 és 014), míg egy esetben fordított É-D tájolás (cx_016). Tekintve, hogy mindhárom temetkezése felnyitáson esett át, mindössze a cx_012-es temetkezés esetében lehet többé kevésbé annak tájolására következtetni. A cx_014 temetkezés rendkívül hiányos, feltételezhetően a gyöngyök síron belüli helyzete volt döntő a tájolás meghatározásában, viszont a cx_016-os temetkezése esetében emberi csont nem került elő, így tájolása bizonytalan marad[958]. A cx_061/1 és 061/2-es gyermek temetkezések tájolása dél-észak.

[955] Doja 2013, 53-58.
[956] Doja 2013, 56. Az antropológus nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a csontok a bontás során sérültek volna meg.
[957] Doja 2013, 54. Feltételezhetően az objektumból előkerült bronz torquestől is származhatott (Grumeza et al. 115, Pl. XV/2.). A csontok és a torques viszonyáról nincs adat.
[958] Grumeza et al. 2013, 66-67.

X.1.3.3.2. A sírgödrök és telepobjektumok formája és méretei

A cx_012, 014 és 016-os temetkezések sírgödrei lekerekített sarkú téglalap alakúak, alapterületük 2.55 m^2 és 4.14 m^2 közötti, mélységük 0.34m és 0.75m között váltakozik. Paraméter indexük 2.11 és 3.02 közötti, azaz a nyújtott téglalap forma jellemző. A cx_008-as objektum egy „szokványosnak" tekinthető kerek, az alja felé kiszélesedő falú gödör, míg a cx_056-os egy lekerekített sarkú téglalap alakú, 3.20mx2m-es, 6.40 m2-es, észak-déli tájolású (?) objektum, amelyet a publikáló régészek lakóépületként határoztak meg[959].

X.1.3.4. Energiaráfordítás

A cx_012, 014 és 016-os temetkezések kialakításában nagyságrendi eltérések nem észlelhetőek, a sírgödrök becsülhető térfogata 0.87 és 2.48 m^3 között váltakozik.

X.1.3.5. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

A három temetkezés mindegyikénél megfigyelték azok felnyitását, így 100%-os arányról lehet beszélni. A cx_061a gyermek temetkezések esetében azonban temetkezést követő beavatkozások nyoma nem volt megfigyelhető.

További temetkezést követő beavatkozásra utalhatnak a cx_008 és a cx_056-os objektumainak kontextusából előkerült emberi csontmaradványok. A cx_008-as objektum két *Adultus* korú egyénhez tartozó csontjai nem képeznek két teljes csontvázat, azoknak mindössze – azonos – alsó végtagokhoz tartozó részei kerültek elő a gödörből néhány borda töredék társaságában. Mindkét alsó végtag lábfejei hozzávetőleg É-i irányba mutatnak, illetve a bordákon kimutatható oxidációs nyom egy bronztárggyal való hosszú ideig tartó érintkezést feltételez. Nem zárható ki annak lehetősége, hogy a vázmaradványok a lágyszövetek lebomlását követően kerülhettek a cx_008-as objektumban. A cx_056-os objektumból egy *Juvenis* korú edény vázmaradványait képező *fibula* és *mandibula* töredékei kerültek elő. Ez esetben sem lehet teljes vázról beszélni, sőt mi több a vázmaradványok kontextusát tekintve a téglalap alakú objektumból nagy mennyiségben kerültek elő összeilleszthető tárolóedényekhez tartozó kerámia töredékek. Az emberi vázmaradványok hiányos jellegéből adódóan ez esetben is felmerülhet temetkezést követő beavatkozások lehetősége.

[959] Grumeza et al. 2013, 87. Az objektum leírásában megadott tájolás nem egyezik a felszínrajz és az objektumrajzban megadott tájolással, amely alapján NyDNy-KÉK tájolás valószínűsíthető.

X.1.3.6. Leletanyag

A feltárási felület DK-i részén feltárt 3 temetkezés közül csak a cx_012-es temetkezésből került elő melléklet: egy vas fibula töredéke, korongolt kerámia edény, illetve további kerámia töredékek a temetkezés betöltéséből[960]. Ezek alapján a temetkezések 1/3-a rendelkezett melléklettel, amely összefüggésben állhat az felnyitás 100%-os arányával is.

A cx_008-as objektumból előkerült kerámia töredékek mellett egy bronz torques töredéke és további gyöngyök is előkerültek[961], amelyek feltételezhetően az objektumban feltárt emberi vázmaradványokhoz tartozhattak. A cx_056-os objektumból összeilleszthető tároló edényekhez tartozó kerámia töredékek mellett, további orsókarika, gyöngy és ismeretlen funkciót betöltő vastárgy maradványai kerültek elő[962], amelyek vélhetőleg összefüggésbe hozhatóak az objektumból előkerült vázmaradványokkal.

A cx_61b/2-es – idősebb – *Infans 1*-es temetkezés mellékleteként látott napvilágot egy szögletes metszetű bronz karperec és egy üveggyöngy

X.1.3.7. Kronológia

A település és a temetkezések keltezése a mellékletek analógiáinak alapján történt, amelyek tipo-kronológiai besorolása alapján a publikáló régészek a települést a 4. század második felére helyezték, míg a temetkezések mellékletéből már egy sokkal színesebb képet vázoltak fel. A cx_008-as objektumot a bronz torquesének analógiái alapján csak tág időszakra a 2-3 század és a késő szarmata korszak közé eső periódusra sikerült keltezni, a cx_061b/2-es temetkezést a karperece alapján ugyancsak tágabban a 2-4. századra volt lehetőség datálni, míg a cx_012-es objektumot az aláhajlított lábú vasfibula alapján a 3. század vége – 4. századra[963]. A temetkezések a szeriációs vizsgálatból a leletanyag hiánya miatt ki lettek küszöbölve.

[960] Grumeza et al. 2013.
[961] Grumeza et al. 2013, 64.
[962] Grumeza et al. 2013, 85–86.
[963] Grumeza et. al. 2013, 46–47.

X.1.3.8. Értékelés

Az Arad B05– „Barieră” (hu. Vasúti sorompó) lelőhelyről előkerült temetkezések és emberi vázmaradványokat tartalmazó objektumok más-más értelmezési lehetőségeket feltételeznek.

A feltárási terület DK-i részén feltárt 3 temetkezés és a településrészlet közötti kronológiai viszony pontosan nem tisztázható, az egymásutániság csak feltételezhető. A megnyitott ásatási felület sajátosságaiból adódóan nem határozható meg az sem, hogy a temetkezések egy nagyobb temetkezőhely részét képezhették-e, vagy mindössze csak egy kisebb temetkezési csoporttal van dolgunk. A cx_012, 014 és 016-os temetkezések között azok közelségéből adódóan bizonyos fokú egyidejűség feltételezhető, továbbá a térszerkezeti sajátosság alapján horizontális társadalmi különbségek szempontjából az egyének feltételezhetően egyazon közösséghez tartozhattak. A temetkezések felnyitását követően, a mellékletek hiányos mivolta, illetve a temetkezések biológiai nemének ismerete híján vertikális társadalmi különbségek nem mutathatóak ki, a sírgödrök kialakításának energiaráfordítása nem nyújt biztosabb fogódzót, azt számtalan tényező befolyásolhatta.

A cx_008-as és 056-os objektumokból előkerült vázmaradványok számtalan kérdést vethetnek fel. A telepobjektumokból előkerülő egész vagy részleges vázmaradványok előfordulásának a jelenségét a korszak szakirodalma az ún. „gödörhulla” *terminus technicus*-szal írta eddig körül, amely jelenségnek számos értelmezési lehetősége felmerült az utóbbi évtizedek folyamán. Egyik legújabb és talán legfontosabb eredmény e tématerületen, hogy a telepobjektumoknál tapasztalt emberi vázmaradványokat feltételező régészeti jelenségek koránt sem alkotnak egy homogén kategóriát. Az olykor eltérő típusú „telepobjektumokból” előkerült eltérő integritású és mellékletű csontvázak és vázmaradványok régészeti nyoma vélhetőleg eltérő okokra vezethető vissza, ezért módszertani szempontból is eltérő megközelítést igényelnek[964], ezért minden esetet érdemes külön-külön megvizsgálni. Nincsen ez másképp a cx_008 és 056-os objektumok esetében sem, ahol eltérő formájú – és feltételezhetően rendeltetésű – objektumok eltérő típusú (csont típus) és mennyiségű (egyének száma) emberi vázmaradványokat

[964] Masek 2015, 386–388.

tartalmaztak. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a vázmaradványok valamikor egy egész csontvázhoz tartozhattak, a cx_008-as objektum esetében feltételezhetően nem temetkezésekről van szó[965], hanem a vázmaradványok jóval az esetleges „temetkezés" után[966] kerülhettek az objektumokba, a lágy szövetek valamilyen szintű lebomlását követően[967]. A cx_056-os objektum esetében kérdéses marad a tárolóedények jelenlétében előkerült emberi *mandibula* és *fibula* csontok értelmezése, bár ami bizonyosnak látszik, hogy elvethető a temetkezés lehetősége. Úgy tűnik mindkét esetben az emberi vázmaradványok jelenléte a temetkezést követő beavatkozásokkal hozhatóak összefüggésbe, amelyeknek értelmezése további egyrészt – post-mortem és peri-mortem sérüléseket célzó – antropológiai vizsgálatokat igényel egy nagyobb esetszámú minta alapján, illetve másrészt elengedhetetlen az objektumoknak a pontos dokumentációja, amely részletes információt nyújthat az előkerült vázmaradványok pontos kontextusáról (esetleges mellékletek viszonya a vármaradványokkal). Mindaddig a temetkezéseket követő beavatkozások értelmezése nem több, mint egy műveltebb találgatás[968] (*educated guess*).

Külön figyelmet igényelnek a cx_061a lakóépülettel szupepoziciót alkotó cx_61b/1 és 2-es gyermek (kettős)temetkezések. Mindkét temetkezés dél-északi tájolású, amely megfelel a korszak uralkodó tájolási irányának. Bár mindkét gyermek *Infans 1*-es korcsoporthoz tartozik, a mellékletadás mindössze az idősebb, 8 év körüli gyermek esetében volt megfigyelhető, amely alapján feltételezhető, hogy valamilyen szinten elismerte, integrálta a közösség. Külön kérdést vet fel, hogy milyen okból lettek elföldelve az egykori település egy korábbi lakóépületében[969] és nem a közösség számára fenntartott temetőben/temetkezőhelyen esetleg családi temetkezési csoportban. Ez abból a szempontból is figyelemre méltó, mivel a temetők és esetenként temetkezőhelyek demográfiai struktúrája alapján a gyermek temetkezések aránya bár magas, sokszor alul marad a magas csecsemő halandóság alapján elvárható magas – olykor akár 50%-os –

[965] A cx_008-as objektum mélysége 0.80m, a vázmaradványok 0.15m mélységben kerültek elő. A vázak elhelyezését megelőzően az objektum vélhetőleg más funkciót tölthetett be használatakor.
[966] Perimortális – halál idejével közel megegyező – sérülések hiánya utalhat erre.
[967] Erre utalhat a csontokon jelentkező bronz oxidációs nyom.
[968] Ezzel kapcsolatosan felmerül a kérdés, hogy összefüggésbe hozhatóak-e a „telepobjektumokból" előkerült emberi vázmaradványok, a temetkezések felnyitását követő olyan sírokkal, ahol az emberi csontvázak hiányosak? Illetve, hogy a kérdés milyen módszerekkel vizsgálható?
[969] Feltételezhetően ismert volt számukra, a gyerek temetkezések nem vágják a lakóépület oldalait.

aránynak. Egyik elfogadott nézet szerint a településeken belül előkerült gyermek temetkezések esetében azokról van szó, akik még nem esetek át a megfelelő beavatási szertartáson, így nem tekintette őket közösségük a csoport teljes értékű tagjának.

X.1.4. Arad-Grădiște- Str. Lucreției (Hu: Arad-Mosóczy telep)

Az Arad- **Grădiște**-i temetkezőhely, Arad egyik északi külvárosi negyedében található, a Maros folyó Holt-Maros nevű holtágától 1.4km északi irányban. A temetkezőhelyről építkezési munkálatok alkalmával 1974-ben véletlenszerű módon egy urnás-hamvasztásos temetkezés került elő. A temetkezőhelyről további hamvasztásos temetkezésekről nincs információ. Az embertani anyagról antropológiai elemzés nem készült. A temetkezést Florin Dudaș publikálta 1975-ben[970].

X.1.4.1. Rituális jellemzők

Urnás-hamvasztásos temetkezés. A hamvasztást követően az emberi csont maradványokat egy urnaként felhasználat korsóban helyezték el a hozzá tartozó melléklettel. Az urna gödrének méretéről és formájáról nincs adat. Esetleges urna fedélről nincs adat. A mellékletként szolgáló tárgyakon égésnyomokat lehetett kimutatni[971].

X.1.4.2. Leletanyag

Az emberi csontokat egy gyorskorongolt, szürke finomkerámia korsóban helyezték el. A temetkezés mellékletét egy kéttagú, oldalt hajlított lábú vasfibula, egy – talán – enyhén görbe hátú vaskés és egy ovális testű vascsat képezte.

X.1.4.3. Kronológia

Az Arad-Grădiște-i hamvasztásos temetkezés leletanyaga alkalmas volt a szeriációs vizsgálatba való bevonásba, amely alapján a Maros alsó szakasza római kori és kora népvándorláskori kronológiájának V fázisába, azaz – hozzávetőleg – a 4. század utolsó harmada és az 5. század első két évtizede közötti periódusra keltezhető[972].

[970] Dudaș 1975.
[971] Dudaș 1975, 13. A fibula szándékos elhajlítását figyelték meg, amelyet az urnába való helyezés szükségességével magyarázott a publikáló régész.
[972] Kapcsos 2020.

X.1.4.4. Értékelés

Amint az látható, elsősorban a régészeti megfigyelések, másrészt pedig az antropológiai vizsgálatok hiányából adódóan rendkívül kevés információ áll rendelkezésre a megfelelő társadalom-régészeti következtetések levonásához. Az adott körülmények között nem dönthető el, hogy a temetkezés egy nagyobb temetkezőhelyhez, temetőhöz, vagy egy kisebb temetkezési csoporthoz tartozik-e, esetleg magányos temetkezésről lenne-e szó. Mindazonáltal az Arad-Grădiște-i temetkezés voltaképpen annak (hamvasztásos) temetkezési rítusa alapján különül el a kistáj és a korszak temetkezéseitől, amelyet a csontvázas rítus jellemez. A temetkezési rítus szempontjából az Sântana-Gară (Hu. Újszentanna-Vasútállomás), Arad-Moise Nicoară és a Șeitin-Imaș/Nimaș-ról előkerült közel azonos korú urnás-hamvasztásos temetkezésekkel mutat rokonságot. Ugyanakkor szembetűnő módon annak leletanyaga rendkívüli hasonlóságot mutat a földrajzilag szűkebb értelembe vett környezetének azonos korú – csontvázas rítusú – temetkezéseinek leletanyagával[973]. A csontvázastól eltérő temetkezési rítus elsősorban egy eltérő túlvilági létről alkotott képre utalhat, ugyanakkor egyaránt feltételezhet – vagy sem – egyfajta horizontális társadalmi különbséget is, bár a kettő nem szükségszerűképpen fedi egymást. Erre a temetkezés mellékletének és kombinációjának a – bizonyos – csontvázas temetkezésekkel való hasonló vonásai utalhatnak, amelyek egyrészt kiválóan alkalmasak a vertikális társadalmi különbségek kifejezésére, másrészt pedig a nagyfokú hasonlóság egyfajta akkulturációs folyamat leletőségét is feltételezheti.

X.1.5. Arad Mikelaka

A temetkezőhely Arad két városrészének határvonalán, az Arad-Hegyalja (Ro. Podgoria) tér és Mikelaka (Ro. Micălaca) negyed közötti területen fekszik, hozzávetőleg a Maros folyó egykori Holt-Maros nevű holtágának északi partja mentén. Az Arad-mikelakai két temetkezés vasútépítkezési munkálatok alkalmával, véletlenszerűen került elő 1903-ban. A temetkezőhelyről további temetkezések nem ismertek. Az embertani anyagon antropológiai vizsgálat nem készült. A temetkezések mellékletének közlését és a

[973] Lásd: Kapcsos 2019, 143.

leletkörülmények rekonstrukcióját Prohászka Péter végezte el 2004-ben[974], a temetkezések melléklete csak részben maradt fenn.

X.1.5.1. Rituális jellemzők

Mindkét temetkezés csontvázas rítusú, egyikük északnyugat-délkeleti tájolású, míg másik nyugat-keleti tájolású aknasírból került elő. A sírgödrök mélysége hozzávetőleg 2m lehetett. A csontvázak síron belüli helyzetére, esetleges koporsó, vagy lepelhasználatra vonatkozóan nincs adat.

X.1.5.2. Leletanyag

A temetkezőhelyről előkerült leletanyag síronként való szétválasztására csak részben volt lehetőség. Mindkét temetkezésből előkerült egy-egy áttört, poliédergombos, arany fülbevaló, illetve a 2. temetkezésből egy *„füles agyagkorsó”.* Továbbá a temetkezőhelyről egy Brătei típusú bronzfibula, vese formájú bronz övcsat, ezüstövveret, kampós végű ezüstpálcika, keresztidomos, kiemelkedő peremű bronztükör, bronz kúp, illetve borostyán és különféle üveggyöngyök ismertek, amelyeket nem sikerült a temetkezések valamelyikéhez társítani[975].

X.1.5.3. Kronológia

Bár a mikelakai 2. temetkezés leletanyaga alapján alkalmas volt a szeriációs vizsgálatba való bevonása, annak egyedi tárgytípusai révén a *„kísérleti adat vizsgálatnál”*[976]szükségszerű volt kivonni, ezért a leletanyag klasszikusnak tekinthető tipo-kronlógiai keltezését vehetjük alapul. A temetkezéseket Prohászka Péter az 5. század középső harmadára – második felére keltezte, amely a tárgytípusok bemutatott analógiái alapján megalapozottnak tekinthető.

X.1.5.4. Értékelés

A régészeti megfigyelések és az antropológia vizsgálatok hiánya nagy mértékben korlátozza a társadalom-régészeti szempontú értékelést. Bár a temetkezések mellékletük alapján nagy valószínűséggel nőkhöz tartozhattak, azok pontos életkora nem állapítható meg. Ugyanakkor a temetkezőhely jellegével kapcsolatban is mindössze csak

[974] Prohászka 2004.
[975] Prohászka 2004, 115–116.
[976] Experimental data analysis. Lásd: Hoilund Nielsen 1997.

feltételezésekbe lehet bocsátkozni, azaz, hogy – a korszakra jellemző módon – a sírok egy kisebb temetkezési csoporthoz tartozhattak[977]. Meg kell elégednünk annyival, hogy nincs erre vonatkozó biztos adat. Az utóbbi évtizedek nagy felszíni megelőző feltárásai óvatosságra intenek, mivel a temetkezések könnyen részét képezhették, egy nagyobb kiterjedésű, korazonos temetkezőhelynek is, amelyen belül a kis méretű temetkezési csoportoknál a többi közösségektől való szeparáció lehetősége is felmerülhet.

A vertikális társadalmi különbségeket tekintve a temetkezéseket publikáló régész azokat leletanyaguk összetétele alapján ún. „*köznépi temetkezésekként*" értelmezte[978], amely terminológia az elit és az alávetett népesség egyfajta dichotóm jellegű kapcsolatát, illetve utóbbinak társadalmi szempontból homogén természetét feltételezi. Bár a temetkezések szeparációja nem bizonyítható, azok leletanyaga alapján kétségtelenül legalább annyi hasonlóságot mutatnak a perjámosi és makói nagy méretű lemezes fibulás női temetkezésekkel, mint amennyire eltérnek azoktól. Ez és a temetkezések leletanyagának alapanyagul szolgáló nemesfém (arany, ezüst) és borostyán jelenléte nagyfokú óvatosságra inthet, ugyanis az azokhoz való hozzáférés egy kiterjedt kapcsolati hálózatot[979], továbbá esetlegesen fennálló társadalmi korlátozó mechanizmusok meglétét feltételezheti, amennyiben ritkaságuk és az összetett technológiai tudás alapján azokat presztízstárgyként értékeljük (aranyfülbevaló, ezüst övveret, borostyán). A vertikális társadalmi különbségek szempontjából az Arad-mikelakai és a vele közel korazonos nagy méretű lemezes fibulás női temetkezések közötti eltérés vizsgálatánál az ún. Brătei típusú lemezes, bronzfibula nyújthat némi támpontot. A szobanforgó fibulatípus már régóta felkeltette a kutatás érdeklődését. Esetünkben egyik legjelentősebb szempont az az, hogy a fibulatípusnak egy mesteri módon kimunkált, – rendszerint – ezüst variánsát, vagy előképét és egy kevésbé magas techológiai tudást feltételező bronz variánsát is szamon tartja a kutatás. Utóbbi esetében – amelyhez a mikelakai darab is tartozik – nagy valószínűség szerint az előkép imitációját lehet felfedezni, azaz az ezüstből készült darabok feltételezhetően presztízstágyként tarthatóak számon, amelyek viselete az elhunytak magas társadalmi státusát feltételezi. Ezzel szemben az imitációk vélhetőleg az előbbiektől

[977] Prohászka 2004, 122.
[978] Prohászka 2004, 122.
[979] Amely nem tisztázható, hogy egy adott redisztribúciós rendszerként, vagy cserekapcsolatok eredményeként értékelhető.

alacsonyabb társadalmi státussal rendelkezők számára voltak „hozzáférhetőek", amelyekkel követhették az elit által meghatározott divatot és egy úttal részt tudtak venni a társadalmi versengésben is[980]. Mindennek értelmében, míg a perjámosi, vagy a makói nagyméretű lemezfibulás temetkezésekben a hunkor és az azt követő időszak női elit temetkezéseit vélhetjük felfedezni, a mikelakai temetkezések feltehetően bár nem tartozhattak ehhez az elit körhöz, viszont a társadalmi reprezentációban használt tárgytípusok alapján, közvetlenül a korszak elitjét követhették a társadalmi státus hierarchiában.

X.1.6. Arad-Moise Nicoară (Lieceul Ioan Slavici)

A temetkezőhely az aradi Moise Nicoară Középiskola – a korábbi Ioan Slavici Liceum, vagy egykori Magyar Királyi Főgimnázium – épülete előtti téren, a mai Decebal – korábbi Erzsébet – híd nyugati hídfőjéhez közeli területen fekszik, közvetlenül a Maros északi partja mentén. A temetkezőhelyről biztosabb kontextusból egy urnás-hamvasztásos temetkezés került elő, illetve egy további feltételezhető, egy a lelőhelyről előkerült kéttagú aláhajlított lábú fibula alapján. Az urnás hamvasztásos temetkezés(ek) 1969-ben véletlenszerűen, földmunkálatok alkalmával került elő és mindeddig csak egy rövid jelentésből és Maros alsó folyása régészeti repertóriumából volt csak ismert[981]. Az urnás hamvasztásos temetkezés leletanyagát e sorok szerzője közölte és értékelte 2019-ben[982].

X.1.6.1. Rituális jellemzők

Urnás-hamvasztásos temetkezés(ek?). A biztosabb kontextusból ismert G1-es temetkezés esetében a hamvasztást követően az emberi csont maradványokat egy urnaként felhasználat korsóban helyezték el a hozzá tartozó bronzfibula melléklettel. Az urna gödrének méretéről és formájáról nincs adat. Esetleges urna fedélről nincs adat. Az emberi csontok nem maradtak fenn/nem kerültek begyűjtésre. Egy esetleges további temetkezés lehetőségére a temetkezőhelyről előkerült bronzfibula utal, amelynek kontextusáról nem marad feljegyzés[983].

[980] A témában lásd: Miller 2006, 89.
[981] Dörner 1970; Rep Arh. 1999.
[982] Kapcsos 2019.
[983] Lásd még: Kapcsos 2019, 142.

X.1.6.2. Leletanyag

Az AMNG1-es urnás-hamvasztásos temetkezés urnájaként egy nagy méretű, gyorskorongolt, szürke, tojásformájú finomkerámia korsót használtak. A temetkezés mellékletét egy erőteljesen ívelt kengyelű, kéttagú oldalhajlított lábú bronzfibula képezte. A temetkezőhelyről előkerült további fibula egy kéttagú, aláhajlított lábú bronzfibula.

X.1.6.3. Kronológia

Az Arad-Moise Nicoară temetkezőhely G1-es temetkezése bár alkalmas volt a szeriációs vizsgálatra, leletanyagának egyedi jellegéből adódóan ki lett küszöbölve a kísérleti adatvizsgálat alkalmával. Mindazonáltal a leletanyag tipológiai sajátosságainak, illetve azok esetenkénti pontos analógiái alapján hozzávetőleg a 4 század második felére, esetleg az 5. század elejére lehet keltezni[984].

X.1.6.4. Értékelés

Véletlenszerű felfedezésről lévén szó, a megfelelő régészeti megfigyelések, illetve az embertani vizsgálatok hiánya, a leletanyag feltételezhetően hiányos jellege rendkívül beszűkíti a társadalom-régészeti jellegű megfigyeléseket. Nem dönthető el, hogy a temetkezés, vagy a temetkezések egy nagyobb temető, vagy egy kisebb temetkezési csoporthoz tartozhattak-e. Antropológiai vizsgálatok híján némileg biztosabb támpontot, csak a temetkezés rítusa és leletanyaga nyújthat. Előbbi estében a temetkezés a Sântana-Gară (Hu. Újszentanna-Vasútállomás), Arad-Grădiștei és a Șeitin-Imaș/Nimaș-ról (Hu. Sajtény) előkerült temetkezésekkel mutat hasonlóságot, illetve urnás-hamvasztásos rítusa alapján eltér a korszak uralkodó, csontvázas temetkezési rítusától. A rítusbéli eltérés ellenére a leletanyaga némi hasonlóságot mutat a szűkebb kistáj fibulaanyagával, illetve a korszak alföldi kerámiaművességével is, bár érdemes megjegyezni, hogy a szórványként előkerült fibula már földrajzi értelembe véve kiterjedtebb kapcsolati-hálót feltételez[985]. Amint arról már korábban szó esett, a temetkezési rítus elsősorban a túlvilági léttel kapcsolatos felfogásra utal, bár közvetett módon horizontális társadalmi különbségeket is feltételezhet, amennyiben azt egyúttal egy eltérő identitás kifejezésére is felhasználták. A

[984] Kapcsos 2019, 143.

[985] Míg a G1-es temetkezés fibulájának teste a sándorfalvai hagymagombos fibulával mutat szoros rokonságot, addig a másik fibula típus alapján egy kiterjed kapcsolati hálózatot lehet kirajzolni Szászújőstől-Pancsevóig. Az urna kerámia korsójának pontos analógiája ugyanakkor Rákócszifalváról ismert.

temetkezések leletanyaga azonban egy helyi redisztribuciós-rendszerbe való illeszkedésre utal (fibula és korsó), amely kapcsán egyfajta akkulturációs folyamat lehetősége is felmerülhet.

X.1.7. Deszk-Újmajor

A Deszk-újmajori temetkezőhely Deszktől nagyjából 2.6 km-re keletre, a Szeged-Makó vasútvonalhoz és a ferencszállási főcsatornához közeli területen, a Marostól délre, annak egykori meandere mentén található magasparton fekszik. A területen 1940-ben a Móra Ferenc Múzeum régészeinek 18 temetkezést sikerült megásniuk,

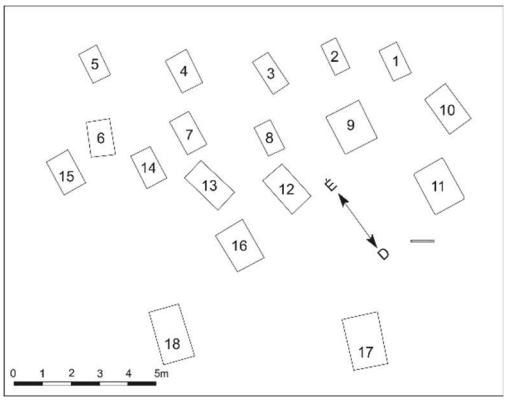

138. ábra: A temetkezőhely felszínrajza. (Párducz 1945, 74. 1. kép nyomán)

azonban a temetkezőhely csak részben lett feltárva[986]. A temetkezések csontanyagán embertani vizsgálat nem készült.

X.1.7.1. Rituális jellemzők

A 18 temetkezés mindegyike csontvázas rítusú, a sírgödrök formájáról és méreteiről a mélység adatokat leszámítva nem került feljegyzés, a temetőtérkép alapján azonban egyszerű aknasírokról lehet szó[987]. A temetkezések sírjainak mélysége 0.55 és 1 m között váltakozik. A temetkezések tájolásánál a dél-északi az uralkodó irány, amely 10 esetben fordul elő, illetve 4 esetben az ahhoz közeli, délnyugat-északkeleti tájolást sikerült megfigyelni. A Párducz Mihály által publikált leírások körárkokról nem tesznek említést, viszont tekintve, hogy az ásatások 1940-ben zajlottak, ez egyúttal a kutatás korai stádiumával is magyarázható, ti a körárkok meglétére csak ezt követően figyeltek fel. A leírások alapján, bolygatásként való értelmezéssel 3 esetben történik utalás a temetkezések felnyitására, továbbá 3 esetben sikerült koporsó nyomati meffigyelni.

[986] Párducz 1945.
[987] Párducz 1945.

X.1.7.2. Leletanyag

A 18 temetkezés közül csak kettőből nem került elő leletanyag. 12 temetkezésben volt – tipológiai szempontból értékelhető – kerámia melléklet, 5-ből került elő fibula, 5-ből karperec, 1-ből fülbevaló, 2-ből kés, 1-ből csat, 2-ből torques, 6-ból gyöngy, 3-ból orsókarika/orsógomb, 2-ből koporsókapocs és 1-ből ár. A felvázoltak alapján a mellékletadás szokását a deszki temetkezőhelyen általánosnak lehet tekinteni.

X.1.7.3. Kronológia

A Deszk-Újmajoron feltárt temetkezőhelyet Párducz Mihály a 3. század legvégére és a 4 századra keltezte[988]. És bár a temetkezések egy jelentős részét be lehetett vonni a szeriációs vizsgálatba, ezt a keltezést voltaképpen nem sikerült pontosítani. A szeriáció alapján a temetkezések a IV. és X. fázisra, azaz elég tágan, a 3. század végétől az 5. század elejéig lehet keltezni.

X.1.7.4. Értelmezés

A publikációban mellékelt temetőtérkép alapján igen nehéz annak szerkezetére vonatkoztatható következtetéseket levonni. Egyaránt felismerhető a soros struktúra, illetve amennyiben a sírgödrök méretarányosan lettek feltűntetve a nagy alapterületű temetkezések körüli csoportosulás is feltételezhető. A sírok számából ítélve a temetkezőhely szóba jöhet, mint egy jelentősebb temetkezési csoport, viszont tekintve, hogy nem lett teljes egészében feltárva, egy nagyobb temetkezőhely lehetőségével is számolni lehet. Rendkívül megnehezíti a megfelelő társadalom-régészeti következtetések levonását az a tény, hogy nem ismert a temetkezések neme és életkora sem. A leletanyag sok esetben elegendő támasznak bizonyulhat, azonban figyelembe véve, hogy sok tárgykategória mindkét nem esetében előfordulhat, illetve jóformán csak női temetkezéseknél lehet biztosabban nemspecifikus tárgyakról beszélni ez a módszer félrevezető is lehet – itt gondolhatunk az Apárfalva-Nagyút dűlői és óföldeáki temetkezőhelyek tanúságaira. A – női (?) – temetkezések leletanyaga erőteljes hasonlóságot mutat a – földrajzilag is közel fekvő – Kiszombor B, Klárafalva B és Makó környéki közel egyidejű temetkezéseivel, amelynek magyarázata további vizsgálatokat igényel.

[988] Párducz 1945, 78.

X.1.8. Hunedoara-Timișeană B0_7-B0_8 (Hu. Németságpuszta)

A Németságpusztán feltárt Hunedoara-Timișeană B0_7-B0_8 jelzésű temetkezőhely Németságpusztától nagyjából 1.2 km-re Ny-ra található az A1-es autópálya nyomvonalán, a Marostól hozzávetőleg 13 km-re D-i irányban. A Vitalie Bârcă által vezetett megelőző feltárásról 18 temetkezés került elő, amelyből egyet későbbi objektum vágott, így az megsérült[989].

X.1.8.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet

A temető térkép alapján a feltárási terület észak-déli irányban érintette a temetkezőhelyet, Vitalie Bârcă meglátása szerint azon kívül további temetkezésekkel lehet számolni, amelyet a temető térkép is megerősíteni látszik. Mindez alapján a temetkezőhely nem tekinthető teljes mértékben feltártnak. A temetkezések térszerkezeti sajátosságai alapján a publikáló régésznek azok három területi csoportját sikerült elkülönítenie – a továbbiakban északról déli irányba haladva I, II és III –, amelyek, mint a későbbiekben láthatjuk tájolásukban is eltérnek egymástól[990], ezért a zárt egység értelmében vett temető helyett célszerűbbnek tűnik azokat egy nyitott, temetkezőhely kontextusán belül tárgyalni. Mivel a temetkezések többnyire területi csoportokban koncentrálódva kerültek elő, ez alapján felmerülhet, hogy a kérdéses temetkezések esetleg eltérő közösséghez is tartozhatnak.

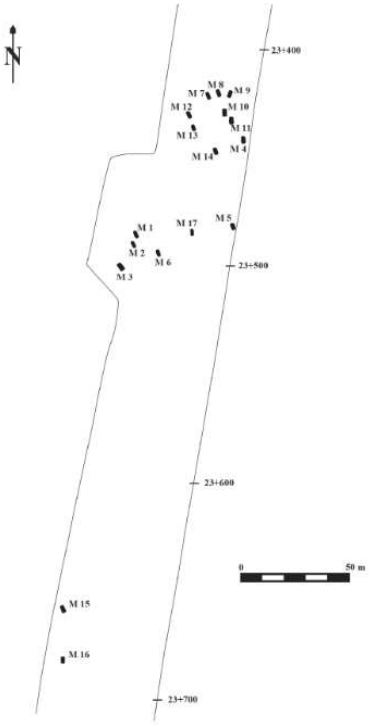

139. ábra: A temetkezőhely felszínrajza. (Bârcă 2014, 15. Fig. 3 nyomán)

[989] Lásd: Bârcă 2014, 14.
[990] Bârcă 2014, 71.

X.1.8.2. Antropológiai adatok és demográfia

X.1.8.2.1. Nem és életkor szerinti megoszlás

A 18 temetkezés (140. ábra) közül 17-ből került elő embertani vizsgálatokhoz alkalmas csontanyag[991], amelyek eredményei alapján rendkívül izgalmas kép rajzolható ki. A temetkezések nemi eloszlását tekintve, az elhunytak biológiai neme mindössze 1 esetben volt megállapítható (5.56%), azaz a 18 temetkezés közül mindössze egy férfi temetkezést sikerült azonosítani a csontok töredezettsége miatt (141. ábra). Ugyanakkor a temetkezések túlnyomó többsége gyermekekhez tartozik, azaz a csontvázak 72.22%-a esetében értelemszerűen a biológiai nem megállapítására nem volt lehetőség. Ezzel szemben az elhunytak életkora a temetkezések 94.44%-ánál, azaz 17 esetben már ismert, ahol feltűnő az *Infans I*-es korcsoport dominanciája, illetve a felnőtt korcsoportok alulreprezentáltsága (142. ábra.).

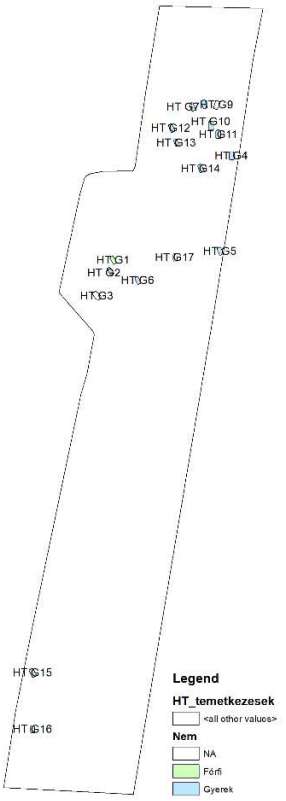

140. ábra: Temetkezések neme és területi eloszlása. (Bârcă 2014, 15. Fig. 3 nyomán készítette Kapcsos Norbert)

	Gyakoriság I	Gyakoriság %	Gyakoriság II	Gyakoriság %	Gyakoriság III	Gyakoriság %	Gyakoriság Total	Gyakoriság % Total	Kum. Gyakoriság % Total
Nő	0	0.00	0	0.00	0	0.00	0	0.00	0.00
Férfi	0	0.00	1	16.67	0	0.00	1	5.56	5.56
Gyerek	8	88.89	3	50.00	2	100.00	13	72.22	77.78
NA	1	11.11	2	33.33	0	0.00	4	22.22	100.00
Total	9	100.0	6	100	2	100	18	100	

141. ábra: A temetkezések nemek szerinti aránya. (készítette Kapcsos Norbert)

[991] Az antropológia vizsgálatokat Caludia Radu és Szeredai Norbert végezte. (Radu−Szeredai 2014.)

	Gyakoriság I	Gyakoriság %	Gyakoriság II	Gyakoriság %	Gyakoriság III	Gyakoriság %	Gyakoriság Total	Gyakoriság % Total	Kum. Gyakoriság % Total
Inf1	6	66.67	3	50.00	2	100.00	11	61.11	61.11
Inf2	2	22.22	0	0.00	0	0.00	2	11.11	72.22
Iuv	1	11.11	1	16.67	0	0.00	2	11.11	83.33
Ad	0	0.00	2	33.33	0	0.00	2	11.11	94.44
Mat	0	0.00	0	0.00	0	0.00	0	0.00	94.44
Sen	0	0.00	0	0.00	0	0.00	0	0.00	94.44
NA	0	0.00	0	0.00	0	0.00	1	5.56	100.00
Total	9	100	6	100	2	100.00	18	100	

142. ábra: A temetkezések korcsoportok szerinti aránya. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.8.2.2. Demográfiai struktúra

Mint látható úgy a temetkezőhely, mint a temetkezési csoportoknak a demográfiai struktúrájáról rendkívül kevés információ áll rendelkezésre. Mivel a demográfiai struktúra arra (is) ad választ, hogy a temetkezések az egész közösséget, vagy közösségeket képviselik-e, elég egyértelműen eldönthető, hogy a rendelkezésre álló embertani anyag ilyen szempontból koránt sem tekinthető reprezentatívnak. A temetkezőhely embertani anyaga alapján nem ismertek női temetkezések. A HT G3-as, 9-es és 17-es temetkezéseket (140 és 143. ábra) a publikáló régész mindössze leletanyaguk alapján határozta meg nőként a leírásokban. A biológiai szempontból férfiként értékelt temetkezések aránya alacsony. A gyermekek a temetkezések összességének 72.22%-át teszik ki, amely arány az elvárhatóan magas gyermekhaladóság mellett is túlontúl nagynak tekinthető. Akár csak a nemi eloszlás, úgy a korcsoportok szerinti eloszlás is zavarba ejtő képet mutat, a felnőtteket mindössze csak az *Adultus* korcsoport képviseli, az is alacsony aránnyal, feltűnő a *Maturus* és *Senilis* korcsoport teljes hiánya (142. ábra).A gyermek temetkezéseknél, mint már említettem igen

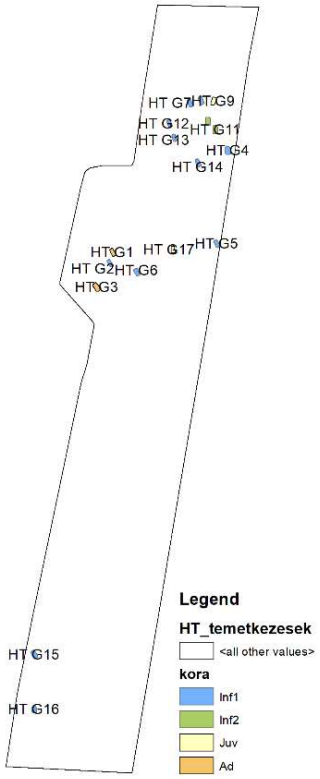

143. ábra: Temetkezések életkora és területi eloszlása. (Bârcă 2014, 15. Fig. 3 nyomán készítette Kapcsos Norbert)

magas az *Infans 1*-es korúak aránya, ezen belül is megfigyelhető, hogy a 1.5-2 év közé tehető a legfiatalabb temetkezés, azaz csecsemőkhöz köthető temetkezés nem ismert, amely alapján felmerülhet, hogy a gyermekek ezt az életkort követően, vagy e körül eshettek át azon a beavatási szertartáson, amelytől már a közösség tagjainak számítottak. A különös demográfiai struktúrát részben az is magyarázhatja, hogy a feltárási felületen kívül további temetkezésekkel lehet számolni, a temetkezőhely nincs teljes egészében feltárva. A németságpusztai temetkezések, azok sajátos demográfiai struktúrája alapján (144. ábra), társadalom-régészeti szempontú vizsgálatokra mindössze korlátozott mértékben alkalmasak, a női temetkezések ismerete híján, illetve a korcsoportok nagymértékű kiegyensúlyozatlansága miatt a vertikális és horizontális társadalmi különbségre csak részben van lehetőség kitérni.

	Inf1	Inf2	Juv	Ad	Mat	Sen	NA	Total
Nő	0	0	0	0	0	0	0	0
Férfi	0	0	0	1	0	0	0	1
Gyerek	11	2	0	0	0	0	0	13
NA	0	0	2	1	0	0	1	4
Total	11	2	2	2	0	0	1	18

144. ábra: A temetkezések nemi és életkor szerinti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.8.3. Rituális jellemzők

X.1.8.3.1. Tájolás

Németságpusztán a temetkezések tájolását mindössze 2 esetben nem sikerült megállapítani (145. ábra), ahol az azokat publikáló régész arra a következtetésre jutott, hogy a temetkezőhelyen az É-D, illetve az ahhoz közeli tájolási irány az uralkodó[992]. Feltűnő módon mindkét dél-északi tájoláshoz közeli temetkezés *Adultus* korú, illetve az észak-déli tájoláshoz közeli temetkezések aránya

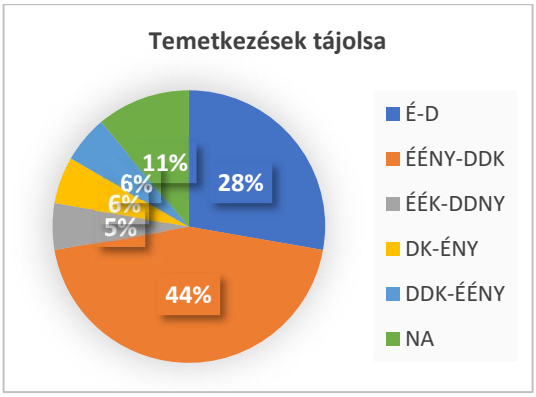

145. ábra: A temetkezéske tájolása. (készítette Kapcsos Norbert)

[992] Bârcă 2014, 80.

(77.78%) nagyjából megegyezik a gyermek temetkezések arányával (72.22%). Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy a temetkezések tájolásánál uralkodó észak-déli tájolás, elsősorban nem-e pusztán csak a gyermek temetkezésekre jellemző? A felnőtt temetkezések alacsony esetszáma miatt a fenti kérdést kénytelenek vagyokk nyitva hagyni, bár úgy tűnik a demográfiai struktúra egy olyan tényező, amely nem hagyható figyelmen kívül. Óvatosságra int az a tény is, hogy hasonló esetet a Maros alsó szakaszáról mindezidáig nem dokumentáltak.

X.1.8.3.2. A sírgödrök formája és méretei

A temetkezőhely demográfiai struktúrájából kiindulva jóformán csak a gyermek temetkezéseket volna lehetőség egymással összevetni és ilyen körülmények között nem meglepő, ha valamelyik felnőtt temetkezés sírgödrének méretei kitűnnek a többi közül. Ezt jól példázza, hogy a relatív mélység adatokat leszámítva úgy az alapterület, mint a térfogat maximum értékei *Adultus* korú felnőtt (3-as) temetkezéshez tartoznak (146. ábra).

Összes temetkezés	Alapterület	Mélység	Térfogat	P-index
Min	0.77	0.75	0.69	1.61
Max	3.64	1.24	3.89	3.56
Range	2.87	0.49	3.21	1.94
Mean	1.31	0.99	1.33	2.50
StDev	0.70	0.12	0.80	0.56

146. ábra: A sírgödrök méretének metrikus adatai.

(készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések paraméter-indexe alapján a sírgödrök többnyire téglalap alakúak, csak az 1-es férfi és 11-es gyermek temetkezés esetében volt megfigyelhető azok nyújtott téglalap alakú formája.

X.1.8.3.3. Koporsóhasználat és lepel

Mindössze egy esetben, a HT G3-as *Adultus* korú temetkezésnél volt lehetőség a koporsóhasználat nyomainak megfigyelésére, amely temetkezés, mint láthattuk úgy a sírgödör alapterülete és térfogata alapján is kitűnik a többi közül. Bár halotti lepelre utaló nyomokat nem sikerül megfigyelni, három esetben a sírgödör alján növényi rostokra utaló nyomokat dokumentáltak, illetve egy esetben apró mészkővel lett a sírgödör alja beszórva. A gödör aljának ilyen módon történő kialakítását *Infans I* és *Infans II*-es temetkezésekben is egyaránt sikerült megfigyelni.

X.1.8.4. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

A németságpusztai temetkezőhelyen, a temetkezések leírásai alapján az felnyitásoknak egy kifejezetten alacsony, 5.56%-os arányát lehet megfigyelni (147. ábra). Mindössze az HT G5-ös számú, *Infans I*-es korú temetkezés esetében dokumentálták annak felnyitását, amely a feltárási terület középső részén, a II-es területi csoport K-i szélén található.

	Gyakoriság	Gyakoriság %	Kum. Gyakoriság %
Felnyitott	1	5.56	5.56
Érintetlen	16	88.89	94.44
NA	1	5.56	100.00
Total	**18**	**100**	

147. ábra: A temetkezések felnyitásának gyakorisága. (készítette Kapcsos Norbert)

Mindazonáltal, hogy az felnyitások aránya igen alacsony, a csontok elmozdulása, vagy megőrzése sokkal változatosabb képet mutat. Feltűnő módon az *Infans I*-es korú temetkezések esetében a leggyakoribb, az F5-ös kategória, amely a csontoknak a legkisebb mértékű megőrzését feltételezi a sírban (148. ábra). Korábbi ásatási tapasztalatok a gyermek csontok rossz megtartása miatti „felszívódásával" magyarázták a jelenséget[993]. A két *Adultus* korú temetkezés esetében jól látható, hogy azok sokkal jobb állapotban maradtak fenn a sírokban, a csontok hiányát, vagy elmozdulását állatjárat általi bolygatás is előidézhette.

	F1	F2	F3	F4	F5	NA	Total
Inf1	0	0	0	0	11	0	11
Inf2	0	1	0	0	1	0	2
Juv	0	0	0	0	2	0	2
Ad	0	2	0	0	0	0	2
NA	0	0	0	0	0	1	1
Total	0	3	0	0	14	1	18

148. ábra: A csontok elmozdulásának mértéke korcsoportok szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.8.5. Leletanyag

A németságpusztai temetkezések mindegyikéből került elő, szám szerint 12 különböző kategóriába tartozó leletanyag (149. ábra), így a mellékeltadás szokása általánosnak tekinthető. A leggyakoribb leletanyag kategóriák közé az edény melléklet, a

[993] Lásd: Kőhegyi–Vörös 2011; Kujáni 2014.

fibula, illetve a különböző funkciót betöltő gyöngyök sorolhatóak, amely a legtöbb korcsoportnál megfigyelhetőek. A karperec, torques és üveg(pohár?) töredékek a legritkább tárgykategóriákhoz tartoznak, bár így sem társíthatóak egy adott korcsoporthoz. A temetkezőhely sajátos demográfiai struktúrája miatt a leletanyagnak a nemmel és életkorral való összefüggéseit nincs lehetőség vizsgálni. A temetkezések közül kétségtelenül feltűnő leletgazdagság jellemzi a HT G3-as *Adultus* (17-25 év) korú és a HT G 17-es Juvenis korú (15 év) temetkezéseket, amelyek biológiai neme bár nem ismert, a leletanyag jellegzetességei alapján Vitalie Bârcă-vel egyetértve nagy valószínűséggel női temetkezéseket fedezhetünk fel ezekben. Hasonlóképpen figyelemre méltó a HT G7-es számú, *Infans 1*-es (4-5 év) temetkezés leletgazdagsága is. A három temetkezésre a későbbiekben még érdemes lesz kitérni.

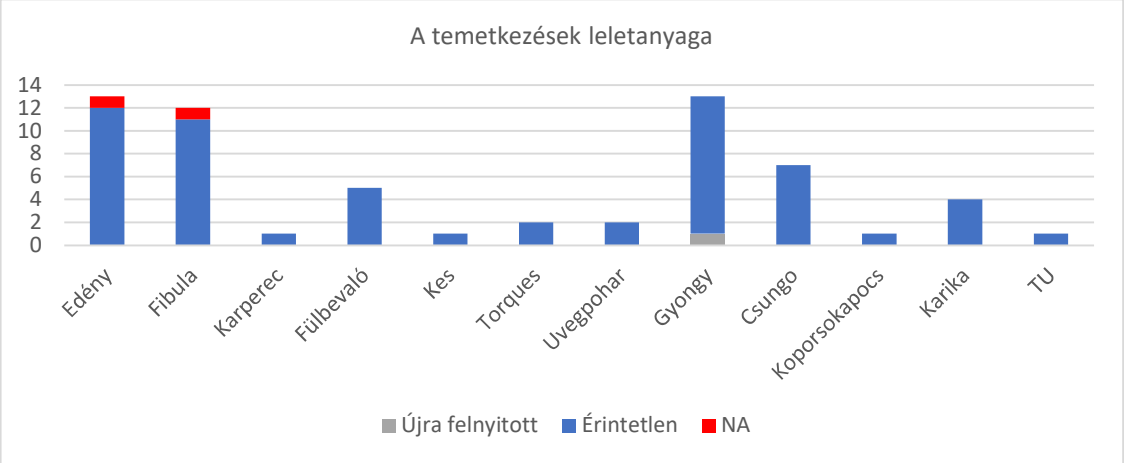

149. ábra. A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.8.6. Kronológia

A németságpusztai temetkezéseket Vitalie Bârcă a 2. század vége és a 3. század utolsó harmada közé keltezte[994] és bár jelentős részük alkalmasnak bizonyult szeriációs vizsgálatra, sok közülük az egyedi tárgytípusok révén ki lett küszöbölve a kísérleti adatvizsgálat során, így a szeriáció alapján a temetkezőhely a Maros alsó szakasza római és kora népvándorláskori kronológiája szerint annak két fázisára: a 3. század eleje és 3. század vége, illetve a 3. század vége és a 4. század utolsó harmada közé keltezhető. Ennek megfelelően a temetkezések, illetve temetkezési csoportok esetében felmerülhet, hogy

[994] Bârcă 2014.

azok között jelentős kronológiai különbségek is szóba jöhetnek, vagy egy rövid idő alatt bekövetkezett divatváltás is lehetséges.

X.1.8.7. Vertikális és horizontális társadalmi különbségek

Lévén szó temetkezőhelyről, célszerűnek tűnik elsőként a temetkezések közötti horizontális különbségeket felvázolni, amelyhez fontos támpontot nyújthat a temetkezések helyválasztásának és tájolásának vizsgálata[995]. Míg az I-es és II-es temetkezési csoportok között 30 m távolság mérhető, addig a III-as csoport és az előbbiek közötti távolság már jóval jelentősebb, nagyjából 150 métert feltételez[996]. Tájolás szempontjából, mint az látható volt az I-es területi csoport többnyire egynemű, kisebb „kilengésekkel" az észak-déli tájolás az, ami dominál. Ezzel szemben a II-es területi csoport esetében már jelentős eltérések mutatkoznak, az *Adultus* korú temetkezések tájolása ellentétes dél-északi, míg a III-as csoportnál nem észlelhető jelentős tájolásbéli eltérés. mindezeket figyelembe véve, azonban a temetkezőhely sajátos demográfiai struktúrájából, pontosabban a felnőtt temetkezések rendkívül alacsony arányából adódóan rendkívül nehéz a temetkezési csoportok közötti horizontális különbségek kimutatása. Ezt tovább bonyolítja az a tény is, hogy a temetkezőhelynek csak egy része került feltárásra. Ami bizonyosnak tűnik, hogy a III-as temetkezési csoport feltehetően az előző kettőtől eltérő közösségé lehetett. Azonban az I és II-es területi csoportoknál ez már korántsem ilyen egyértelmű.

A temetkezőhely demográfiai struktúrája, illetve a temetkezések kronológiai viszonyával kapcsolatos hiányos ismeretek a vertikális társadalmi különbségek vizsgálatát is megnehezítik. Egyérészt mivel többnyire *Infans* korú temetkezések uralják a temetkezőhely demográfiai képét, ahol az elhunytak életkora alapvetően behatárolja a hozzáférhető státusok összességét, másrészt pedig a kiterjedt időszak alatt magában a társadalmi struktúrában is változások mehettek végbe. Ezt szem előtt tartva a sírgödrök kialakításának energiaráfordítása sem bizonyult hatékonynak, koránt sem meglepő módon a HT G3-as *Adultus* korú temetkezés volt az, amelynek térfogata az összes többi (gyermek) temetkezését meghaladta. Korábbi temetkezőhelyeknél (Apátfalva, Óföldeák) a vertikális társadalmi különbségek kimutatása a presztízs és esetenkénti státustárgyak vizsgálata által

[995] Binford 1971.
[996] Bârcă 2014, 71.

volt kivitelezhető, itt hatékonynak bizonyult az ezüstből készült tárgyak és az üvegedények területi szóródásának/csoportosulásának vizsgálata. Az ezüst tárgyak mennyiségi előfordulása alapján a HT G17-es *Juvenis* korú temetkezés (4 db), majd a HT G7-es *Infans I*-es temetkezés (3db) és a már korábban említett HT G 3-as *Adultus* korú temetkezés (3 db) emelkedik ki a többi közül, amelyet a HT G14-es *Infans I*-es (2db), a HT G4-es *Infans I*-es (1db) és a HT G9-es *Juvenis* korú temetkezés követ (1db). Ugyanezen temetkezések közül a HT G 3-as és HT G17-es temetkezésből került elő üveg, illetve a HT G7-es és HT G17-es temetkezés egy-egy torquessel rendelkezett, valamint a HT G14-esből került elő egy bronz karperec. Tekintve a temetkezések életkorát a gyermek korú temetkezések ezüst tárgyai talán inkább tükrözik azok családjának szocio-gazdasági helyzetét, esetleg valamelyik szülőnek a közösség státushierarchiában elfoglalt pozícióját, semmint az elhunytnak az esetlegesen örökölt státusát. Ezzel szemben a HT G3-as és 17-es fiatal korú nők (?) (17-25 és 15 év) esetében kísérteties hasonlóság figyelhető meg az apátfalvi temető 182-es és az óföldeáki 221-es temetkezéssel, ahol a fiatal női temetkezésekben ugyancsak rendkívül gyakori volt a presztízstárgyak jelenléte, itt bár szóba kerülhet a magas társadalmi státus, bár a presztízstárgyak magas száma valószínűleg ugyancsak összefüggésbe hozható a család szocio-gazdasági potenciáljával is[997].

X.1.8.10. Értékelés

A németságpusztai temetkezőhely csak részben került feltárásra, amelyet a demográfiai struktúra is rendkívül jól szemléltet. Kiemelkedően magas az *Infans 1*-es korú temetkezések aránya, és a felnőtt temetkezések alul reprezentáltak. Antropológiai szempontból nem ismertek női temetkezések, bár a leletanyag alapján valószínűsíthető, hogy a HT G3-as, 9-es és 17-es temetkezések esetében női temetkezésekről van szó. Ezzel szemben csak 1 *Adultus* korú férfi temetkezés ismert. A temetkezések tájolása heterogén képet mutat, bár az észak-déli és az ahhoz közeli tájolás az uralkodó, a két egyértelműen felnőtt temetkezés ezzel ellentétes tájolású[998]. Egyértelmű horizontális különbséget

[997] Ebben az esetben lásd a néprajzi kutatások alkalmával dokumentált „halott lakodalom" jelenségét, amelyet már fentebb is említettem (Hesz 2012, 122.).

[998] A legtöbb esetben a csontok rendkívül rossz megtartásúak voltak, sok esetben a tájolás mindössze csak a leletanyag síron belüli helyzete alapján volt megállapítható. Kérdéses, hogy nem lehet-e számolni a temetkezéseknek egy nagyobb fokú felnyitásával, abból ítélve, hogy a temetkezések fém tárgyai sok esetben rendkívül töredékes állapotban (törés) maradtak fenn, illetve síron belüli helyzetük is sokszor nehezen értelmezhető, amely befolyásolhatja a leletanyag helyzete alapján való tájolás pontosságát.

mindössze csak a III-as területi csoport esetében lehetett kimutatni, az I-es és II-es csoport továbbra is kérdéses, hogy egyazon közösséget feltételez-e, annál is inkább mivel a temetkezések egyidejűsége is kérdéses. A férfi temetkezés esetében szembetűnő annak a többi temetkezéshez viszonyított leletszegénysége, a temetkezőhely „leggazdagabb" temetkezései *Juvenis* és *Adultus* korú, fiatal (női?) temetkezésekhez tartoznak, elsősorban a HT G3-as és 17-es temetkezések.

X.1.9. Kiszombor A

A Kiszombor A jelzésű temetkezőhely a település DNy-i részén, az óbébai út mentén található, a Maros folyásának déli oldalán. A lelőhely nagy részét valószínűleg a Vályogos nevű horgásztó érinti. A Móra Ferenc által 1928-ban vezetett ásatásokból két temetkezés ismert, amelyeket Párducz Mihály közölt[999]. A temetkezések csontanyagán antropológiai vizsgálatok nem készültek. A sírgödrök tájolása, mérete és formája nem ismert.

X.1.9.1. Leletanyag

Az egyes temetkezés leletanyaga között egy aláhajlított lábó bronzfibula mellett egy ezüstből készült fülbevalópár szerepel. A temetkezés gyöngykészletéből borostyán gyöngyök is előkerültek.

X.1.9.2. Kronológia

A két temetkezést Párducz Mihály a késő szarmata korba sorolta, pontosabb keltezését illetően nagyjából a 3-4. százara keltezhetőek[1000]. A temetkezőhely 1-es sírja szeriációs vizsgálatra alkalmasnak bizonyult, amely alapján a 3. század vége és a 4. század utolsó harmada közötti időszakra volt keltezhető (IV fázis).

X.1.10. Kiszombor B

A Kiszombor B jelzésű temetkezőhely voltaképpen egy többkorszakú lelőhely, amely a településtől D-re az óbébai út és a Nagydűlő út kereszteződéséhez közel fekszik, a Marstól D-re. A lelőhelyen Móra Ferenc végzett ásatásokat 1928-ban, ahol 426

[999] Párducz 1950, 14.
[1000] Kulcsár 1998, 127.

temetkezést sikerült feltárnia[1001], amelyből 26 (28?) volt szarmata korra keltezhető. Nem ismert, hogy a temetkezőhely milyen mértékben lett feltárva, illetve temető térkép hiányában a temetkezések egymáshoz való viszonya sem ismert. A temetkezések csontanyagán antropológiai vizsgálatokat nem végeztek.

X.1.10.1. Rituális jellemzők

A csontvázas rítusú temetkezések közül egy DK-ÉNy-i tájolósút leszámítva, mindegyik temetkezés észak-déli tájolású[1002], mindazonáltal a temetkezések mélységadatait leszámítva a sírgödrök pontos mérete nem ismert. Három esetben sikerült koporsóhasználat nyomait megfigyelni (73, 74 és 209 temetkezés), 3 esetben dokumentálták a sírgödör aljának mészkőzúzalékkal való behintését (73, 74, 119-es temetkezések), egy esetben figyelték meg hamu jelenlétét a csontváz felett (103. temetkezés), illetve a csontváz alatt megfigyelt szövet alapján felmerülhet a halotti lepel lehetősége is. Mindemellett a 112-es temetkezés alatt növényi rostok (gyékény) jelenlétét jelezték.

X.1.10.2. A sírgödrök formája és méretei

A sírgödrök formájára és méreteire vonatkozó adatok elszórtak, többnyire csak a sírgödrök relatív mélysége került lejegyzésre, amely 0.3 és 1.7 m között váltakozik, 1.13 m-es átalag mélységgel (150. ábra).

[1001] Párducz 1950, 14. Lásd még: Kürti 2008.
[1002] Kürti 2008, 57.

min	0.3
max	1.7
mean	1.13
range	1.4
stdev	0.39

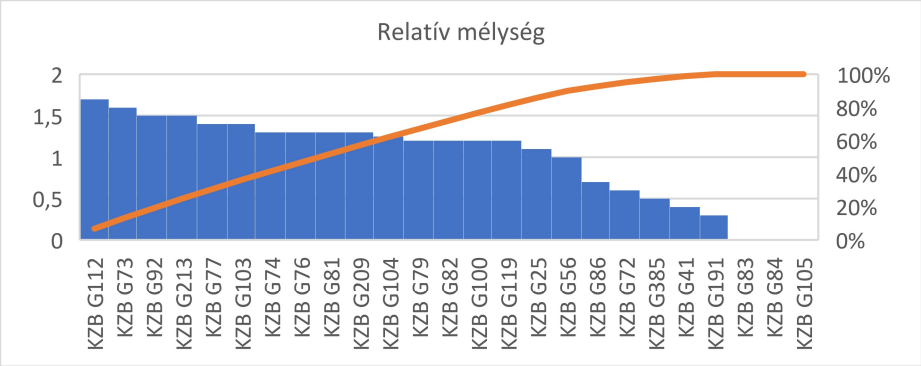

150. ábra: A temetkezések relatív mélységadatai. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.10.3. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

Az eredeti publikáció mindössze két esetben tesz (81 és 84 temetkezések) említést a temetkezést követő beavatkozásokról, azok felnyitását bolygatásként értékelve. Amennyiben 26 temetkezéssel számolunk ez igen alacsony aránynak tekinthető. Sírrajzok híján az felnyitások pontos aránya nem ellenőrizhető.

X.1.10.4. Leletanyag

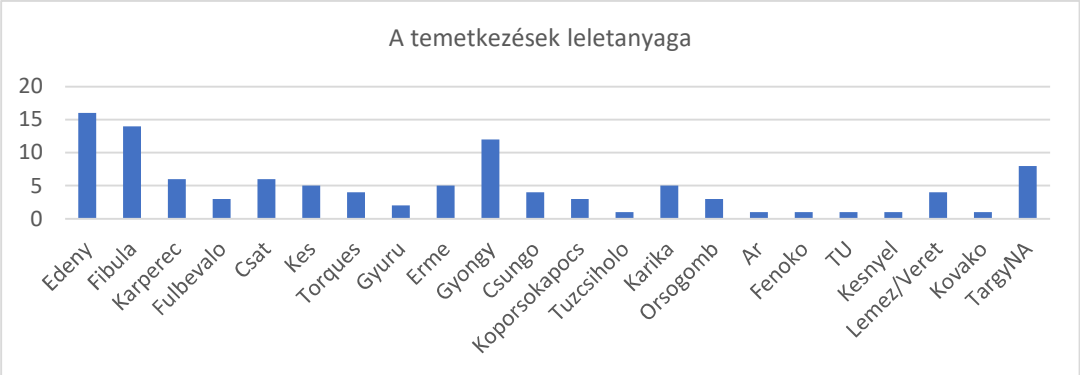

151. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések mindegyike tartalmazott leletanyagot, így a mellékletadás szokása általánosnak tekinthető és a 21 leletanyag kategória alapján változatosnak tekinthető (151. ábra). A leggyakoribb leletanyag az edény, illetve a fibula, bár a feltehetően különböző funkciót betöltő gyöngyök is igen gyakoriak. Az antropológiai vizsgálatok hiányban a

nemspecifikus és korcsoportra jellemző tárgykategóriák különválasztása problémás. A temetkezések esetleges felnyitásáról hiányosak az ismeretek, mindazonáltal az 56-os, 73-as, 82-es, 112-es és 209-es temetkezéseket különös leletanyag gazdagság jellemzi. Az 56-os temetkezés az aranylemezzel borított, ú.n. Victoval típusú (Fv típus) fibulája által tűnik ki, és vélhetőleg a többi temetkezésnél korábbi kronológia horizonthoz tartozhat (lásd lennebb). A kései temetkezések – az 56-os korábbi temetkezést leszámítva (25db)– 48%-a tartalmazott ezüst tárgyat, ezek közül az ezüst tárgyak jelentős mennyisége alapján elsősorban a 122-es temetkezést érdemes kiemelni.

X.1.10.5. Kronológia

A temetkezéseket Párducz Mihály a késő szarmata korra keltezte, hozzávetőleg a 3. század vége és a 4. század első felének időszakára.[1003] A temetkezések nagy része szeriációhoz alkalmasnak bizonyult. Ezek alapján feltételezhető, hogy az 56-os temetkezés egy a többitől eltérő kronológiai horizonthoz sorolható, az 1-2. század fordulója és a 2 század közepe közötti időszakra, illetve a temetkezések többi része további két fázisba, a IV. (3. század vége – 4. század utolsó harmadáig) és az V.-re (a 4. század utolsó harmada és az 5. század első harmada) keltezhető.

X.1.10.6. Értékelés

A részleges ásatási dokumentáció miatt a temetkezések energiaráfordítása jóformán alig értékelhető, mindössze a sírgödrök mélysége iránymutató. Az energiaráfordítás, a nem és életkor közötti összefüggések az antropológiai adtok hiányában nem ismertek. Ugyanez elmondható a leletanyag esetében is. Némileg iránymutató lehet a tárgykategóriák számának, az ezüsttárgyak mennyiségének és sírgödrök mélyégeinek összevetése, amelyek jelentős egyenlőtlenségekre és így vertikális társadalmi különbségekre is utalhatnak. Példának okáért említhető a 112-es temetkezés, amely tárgykategóriák változatosságában, ezüst tárgyak számában és a sírgödör mélységében egyaránt kiemelkedik a többi temetkezése közül, így nagy eséllyel ez utalhat az elhunyt kiemelkedően magas társadalmi rangjára az adott közösségen belül. Hasonló helyzet áll fen, a 82-es temetkezés esetében, azonban az email berakásos fibulatípusa (Fi 4.2 típus) alapján előbbinél korábbi horizonthoz sorolható.

[1003] Párducz 1950, 112.

X.1.11. Klárafalva-Községháza

A Marostól D-re, a klárafalvi községháza területén 1941-ben végzett építkezések során két szarmata korra keltezett temetkezést találtak, amelyeket Párducz Mihály közölt 1951-ben.[1004] A temetkezések egymáshoz való viszonya és további temetkezések nem ismertek. Antropológiai vizsgálatok nem készültek a csontanyagon.

X.1.11.1. Rituális jellemzők

Mindkét temetkezés csontvázas rítusú, a csontok egy-egy dél-északi tájolású aknasírból kerültek elő. Az 1-es sír hossza 2.2 m, mélysége 1.7m, míg a 2-es sír 1.9m mély.

X.1.11.2. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

A 2-es temetkezés koponyája hiányzott, ami feltehetőleg a temetkezés felnyitására utalhat.

X.1.11.3. Leletanyag

Az 1-es temetkezés leletanyagban rendkívül gazdag, amelyet a vállakon kettős fibulaviselet jellemezez (IV. tábla – Fi8.9 típus), illetve egy további fibula ismert a mellkasról. Külön jellegzetessége a nyak alatt talált hármas féltorques (To8 típus) viselet és ezüst gyűrű, továbbá a lábak mellől előkerült ládika és tükör, valamint bronz edény. A 2-es temetkezés leletanyaga összetételében jelentősen eltér, azt övcsat, kés és érme melléklet alkotja.

X.1.11.4. Kronológia

A temetkezéseket Párducz Mihály a szarmata kor III periódusára, a 3-4. századra, annak is nagyjából a második felére keltezte.[1005] A temetkezések szeriációja alapján a temetkezéseket a IV fázishoz tartoznak, a 3. század vége és a 4. század utolsó harmada közé eső periódusba.

X.1.11.5. Értékelés

Régészeti megfigyelések hiányában nem dönthető el, hogy mekkora a temetkezőhely kiterjedése és hogy hány temetkezéssel lehet számolni, ahogy az sem, hogy esetleg szeparált temetkezésekről lehet-e szó. Az 1-es temetkezés esetében a leletanyagának

[1004] Párducz 1951.
[1005] Párducz 1951, 24–25.

változatos összetétele, egyazon tárgykategória magas száma (3 fibula, 3 féltorques), a tükör, ládika és bronz edény melléklet alapján olyan presztízstárgy felhalmozásról lehet beszélni, amely egyértelműen az elhunyt magas társadalmi státusára utal. Párducz Mihálynak is feltűnt az 1-es temetkezésnek a Kiszombor B temetkezőhely 112-es temetkezésével való rendkívüli hasonlósága,[1006] amelyre a későbbiekben még érdemes lesz kitérni.

X.1.12. Klárafalva vasútállomás

A Marostól D-re, a klárafalvi vasutállamáshoz közel található temetkezőhelyről Párducz Mihály 7 temetkezést közölt 1950-ben.[1007] A temetkezőhely kiterjedése és a temetkezések egymáshoz való viszonya nem ismert, illetve nem dönthető el, hogy milyen mértékben lett feltárva a temetkezőhely. Antropológiai vizsgálatokat a csontanyagon nem végeztek.

X.1.12.1. Rituális jellemzők

Csontvázas rítusú temetkezések többsége DDK-ÉÉNy-i tájolású, az 5. temetkezést leszámítva, amely NyÉNy-KDK-i tájolású. A temetkezések méretadatai közül csak azok mélysége ismert, amely 0.4 és 1.35 m között váltakozik.

X.1.12.2. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

Párducz Mihály mindössze két esetben, a 3-as és a 6-os temetkezéseknél említette azok felnyitását bolygatásként értékelve, amely egy viszonylag alacsony arányt feltételez.

X.1.12.3. Leletanyag

A temetkezések mindenikéből került elő leletanyag, így a mellékletadás általánosnak tekinthető. Ezen belül is az edény melléklet a leggyakoribb, majd a fibula, csat és érme. A temetkezések tárgytípusainak alapanyagát tekintve a bronz és vas tárgyak a leggyakoribbak, ezüst mindössze az érmék anyagát jellemzi és ezen kívül csak a 7. temetkezésből került elő, mint karika. A gyöngykészletet az üveg, karneol és mészkő jellemzi.

X.1.12.4. Kronológia

Párducz Mihály a temetkezéseket a késő szarmata korra keltezte, illetve a temetkezések szeriációa alapján azokat a IV és V periódusra lehetett helyezni a 3. század vége és a 4.

[1006] Párducz 1951, 25.
[1007] Párducz 1950, 31. Az általam készített adatbázisból kimaradt a 7. temetkezés.

század utolsó harmada, valamint a 4. sz utolsó harmada és az 5. század első két évtizede közötti időszakra.

X.1.13. Makó-Banhoffsbrunnen

A Marostól északra, a makói vasútállomás előtti szökőkútnál 1882-ben egy csontvázas rítusú temetkezésre bukkantak véletlenszerűen, amelyet Gheorghe Diaconu és Dörner Egon közöltek 1967-ben. További temetkezés nem ismert, a csontanyagon embertani vizsgálatok nem készültek.

X.1.13.1. Leletanyag

A temetkezésből egy nagy méretű, lemezes, ezüst fibulapár ismert, illetve további polikróm és borostyán gyöngyök, feltehetően a melléklet nem teljes.

X.1.13.2. Kronológia

A publikáló régészek a temetkezést, nagy vonalakban az 5 század derekára keltezték. A keltezést szeriációval nem volt mód pontosítani.

X.1.13.3. Értékelés

A temetkezőhely kiterjedése és további temetkezések nem ismertek. Mindössze csak feltételezni lehet, hogy a lemezfibulás temetkezés a hunkort lezáró és azt követő időszak szeparált női elit temetkezéseinek sorába tehető.

X.1.14. Makó-Innenső Jángor 3.

A Marostól északra, a Makótól ÉK-it irányban fekvő Jángor-ér D-i magaslatán fekvő temetkezőhelyről 2009-ben egy csontvázas rítusú temetkezés került elő megelőző próbafeltárás alkalmával. A lelőhely kutatóárkokkal való megkutatása nem nyújt biztos képet a temetkezőhely kiterjedését illetően, nem dönthető el, hogy magányos, szeparált temetkezésről van-e szó, vagy esetleg további temetkezésekkel lehet-e számolni. A temetkezést Sóskuti Kornél értékelte, a csontanyagon Paja Lászó végzett antropológiai vizsgálatokat.

X.1.14.1. Rituális jellemzők

DNy-ÉK-i tájolású csontvázas rítusú, érintetlen temetkezés, a sírgödör 2.14m hosszú, 0.79m széles és 0.22m a relatív mélysége. Az elhunyt nő nemű, Maturus korú, 45-55 év közötti.

X.1.14.2. Leletanyag

A temetkezés leletanyagát bronz fibula, karperec és fülbevaló, gömbtestű kerámia edény és orsógomb képviseli.

X.1.14.3. Kronológia

A temetkezést a publikáló régész a 3-4. századra keltezte. A szeriáció alapján ez a 3. század vége és a 4. század utolsó harmada közötti időszakra, azaz a IV periódusra volt szűkíthető.

X.1.15. Makó Mikócsa-dűlő, 31.

A temetkezőhely a Marostól északra, a folyó egykori mellékága mellett, Makótól 1-1.5km -re keletre található, a város Mikócsa nevű határrészében. A voltaképpen többkorszakú lelőhelyen két szarmatakori temetkezést tárt fel Pópity Dániel, amelyek vélhetőleg egy É-ÉK-i irányba folytatódó nagyobb temetkezőhelyhez tartozhatnak[1008]. A temetkezések csontanyagán embertani vizsgálatok nem készültek.

X.1.15.1. Rituális jellemzők

A két csontvázas rítusú temetkezés (215. és 245.) egy-egy DNy-ÉK-i tájolású aknasírból került elő. Míg a 215-ös temetkezés sírgödrének fala padkás kialakítású, addig a 245-ös temetkezés sírgödre meredek falú. A temetkezések relatív mélysége 0.64 és 0.42 m között váltakozik, alapterületük 3.46 és 3.77 m^2, míg térfogatuk 1.45 és 2.41 m^3 közé tehető, ahol a 245-ös temetkezés rendelkezik a nagyobb értékekkel. A 215-ös temetkezésben rönkfa koporsó nyomait sikerült megfigyelni, míg a 245-ös temetkezésnél csak feltételezhető annak jelenléte.

[1008] Pópity 2014, 161.

X.1.15.2. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

A temetkezést követő beavatkozások esetében mindössze csak a 215-ös temetkezésnél lehet annak felnyitásáról beszélni, amelyet a publikáló régész recens bolygatásként értelmezett,[1009] ezzel szemben a 245-ös temetkezés érintetlen volt.

X.1.15.3. Leletanyag

Mindkét temetkezés kiemelkedően „gazdag" és változatos leletanyaggal rendelkezik, ugyanakkor nagy mértékű hasonlóság figyelhető meg a temetkezések mellékletének összetételében is.

Kód	Edeny	Fibula	Karperec	Fulbevalo	Kes	Tukor	Gyongy	Csungo	Orsogomb	TU	TUT	Lemez/ Veret	Lada
MMG215	1	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	0	0
MMG245	1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1

152. ábra: A temetkezéske leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések fibula (IV. tábla – Fi8.9), karperec (Ka3) és fülbevaló anyaga (Fv7) azok típusaiban is megegyezik, a különbség csak alapanyagukban mutatkozik meg, ahol a 245-ös temetkezésben ugyanazok a típusú tárgykategóriák ezüst változatai fordulnak elő. Külön érdemes kiemelni a 245-ös temetkezésben a ládika jelenlétét, illetve annak tükrét és csüngőkből álló nyakékét.

X.1.15.4. Kronológia

A Mikócsa-dűlőn feltárt két temetkezést Pópity Dániel a 4. század végére- 5. század elejére helyezte. Érdekes módon a kistáj temetkezéseinek szeriációja alapján a két temetkezés ugyancsak az V fázisba, a 4. század utolsó harmadára és az 5. század első két évtizedére lett keltezve.

X.1.15.5. Értékelés

A temetkezések már önmagukban a feltárási területen belüli elhelyezkedésük miatt is érdekesnek tekinthetőek. Sajnos nem dönthető el egyértelműen, hogy valóban egy nagyobb kiterjedésű temetkezőhelyhez tartozhatnak-e, vagy szeparált, magányos temetkezéseknek lehet-e őket tekinteni. Ugyanakkor amennyiben az első lehetőség áll fenn, azok periférikus jellege alapján nem zárható ki egyfajta szeparáció lehetősége sem. Az antropológiai adatok

[1009] Pópity 2014, 169. Vélhetőleg a melléklet nagy fokú integritása alapján részesült előnyben a recens bolygatás a sírrablással szemben.

hiánya nagy mértékben behatárolja az értelmezések lehetőségeit, mindazonáltal nagy eséllyel elfogadható a publikáló régész azon meglátása, miszerint női temetkezésekről van szó, ugyanakkor a közöttük levő esetleges korkülönbségből adódóan társadalmi státusbéli különbségek is felmerülhetnek. Kérdés, hogy ez nyilvánul-e meg a temetkezések leletanyagában is, ahol a 215-ös temetkezés tű és tűtartó, valamint orsógombja egy a 245-ös temetkezéstől eltérő társadalmi státusra utalhat, ahol utóbbi esetben az elhunytnak jelentős társadalmi státusával állhat összefüggésben a presztízstágyak nagymennyiségű jelenléte (lásd: ezüst tárgyak), ezen belül is a tükör melléklet és a ládika.

X.1.16. Makó-Vöröskereszt 2.

A temetkezőhely a Marostól É-ra, Makó Ny-i részén, a maroslelei és Ó-szegedi út közötti területen fekszik. A temetkezőhely, egy nagyobb kiterjedésű, többkorszakú lelőhely részét képezi, ahonnan Löffler Zsuszanna és Borsódi Martin 3 szarmata kori temetkezést közölt. A 3 szarmata kori temetkezés közül az MVK22 ás 27 egymáshoz közel került elő, míg az MVK38-as temetkezés azoktól jelentős, több mint 100 m-es távolságra feküdt, amely alapján a publikáló régészek két külön és eltérő korú temetkezési csoportot körvonalaztak.[1010] Esetemben az első kettő, általuk késő szarmata korra keltezett temetkezés bizonyult relevánsnak.

X.1.16.1. Antropológiai adatok

Az MVK22 egy 40-50 év körüli *Maturus* korú egyén temetkezése, akinek neme bizonytalan. Az MVK27-es egy ugyancsak *Maturus* korú, 50-60 éves férfi temetkezése.

X.1.16.2. Rituális jellemzők

A két csontvázas rítusú temetkezés egy-egy DNy-ÉK-i tájolású aknasírból került elő. A sírgödrök relatív mélysége 0.35 és 0.64 m között váltakozik, alapterületüknél kisebb eltérés jelentkezik, az 1.42 és 1.87 m^2-re tehető. Kiemelkedően magas eltérés nem figyelhető meg a sírgödrök térfogatánál sem, az 0.64 és 0.94 m^3-re tehető.

X.1.16.3. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

Mindkét temetkezésnél sikerült azok felnyitását megfigyelni.

[1010] Löffler –Borsódi 2019.

X.1.16.4. Leletanyag

Csak az MVK27-es temetkezés rendelkezett leletanyaggal, amely kerámia edényből, ezüst fibulából, vaskésből, érméből és egy üvegpohárból állt.

X.1.16.5. Kronológia

A temetkezéseket a publikáló régészek a 3. század végére – 4. század elejére keltezték. A szeriáció alapján az MVK27-es temetkezés a IV fázisra, a 3. század vége és a 4. század utolsó harmada közötti időszakra tehető.

X.1.16.6. Értékelés

A megkutatott felület alapján nem dönthető el, hogy a két temetkezés egy nagyobb temetkezőhelyhez tartozik-e, vagy esetleg szeparált temetkezésekről lehetne beszélni. Az energiaráfordítás esetében a releváns következtetések levonásához nincs elegendő összehasonlítási alap. Az MVK27-es temetkezés ezüst fibulája, de elsősorban annak üvegpohara alapján azok presztízstárgyként való értelmezésére gondolhatunk, amelyek jelenléte vélhetőleg összefüggésbe hozható az elhunyt jelentős társadalmi státusával.

V.1.17. Nagylak/Nădlac-3M-N

A temetkezőhely a Maros alsó szakaszától nagyjából 7km-re északra, a Nagylak környéki tavakba ömlő egykori Blezanyicza-ér Ny-i partja mentén fekszik, Nagylaktól É-ra, az A1-es autópálya északi felhajtója területén. A több korszakú lelőhelyen[1011] Sorin Cociș vezetésével 2014-ben folytak megelőző feltárások[1012], ahol 28 szarmata kori temetkezés került elő. A temetkezéseket Lavinia Grumeza és Adrian Ursuțiu közölte.

[1011] Az avar kori temetkezőhelyet lásd: Gáll 2017.
[1012] A lelőhely avar kori temetkezőhelyének feltárásán e sorok szerzője is részt vett.

X.1.17.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet.

A temetőtérkép alapján a feltárási terület a temetkezőhelyet ÉK-DNy-i irányban határolta le, így valószínűleg az azon kívül eső területen, Ny-i és DK-i irányban további temetkezésekkel lehet számolni, azaz a temetkezőhely csak részben került feltárásra[1013] (153. ábra). Bár a temetkezések területi kompaktsága arra utal, hogy azok egy temető részét képezhetik, annak területi kiterjedése és a temetkezések pontos száma ismeretlen. A publikáló régészek – vélhetőleg – a temetkezések közötti távolság alapján, családi kötelékeket feltételezve térszerkezetileg 4 temetkezési csoportot különítettek el[1014].

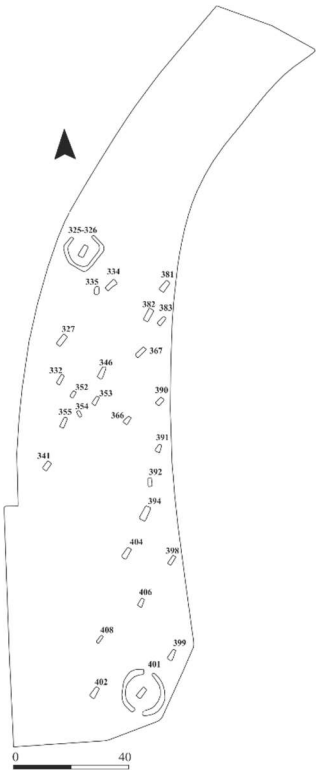

153. ábra: A temetkezőhely térképe. (Grumeza, Ursuțiu 2016, 308. Pl III. noymán)

X.1.17.2. Antropológiai adatok és demográfia

X.1.17.2.1. Nem és életkor szerinti megoszlás

A Nagylakon feltárt 28 temetkezés csontanyagán Claudia Radu végzett antropológiai vizsgálatokat, ahol a temetkezések nemének megállapítására, a gyermek temetkezéseket is leszámítva 13 (46.43%) esetben volt lehetőség, míg az életkor 20 temetkezés (71.43%) esetében volt meghatározható (154. ábra).

[1013] A publikáló régészek azonos észrevételét lásd: Grumeza–Ursuțiu 2016, 309.
[1014] Grumeza–Ursuțiu 2016, 309.

	Gyakoriság	Gyakoriság %	Kum. Gyakoriság %
Nő	7	25.0	25.0
Férfi	6	21.4	46.4
Gyerek	3	10.7	57.1
NA	12	42.9	100.0
Total	28	100	

154. A temetkezések eloszlása nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

	Gyakoriság	Gyakoriság %	Kum. Gyakoriság %
Inf1	1	3.6	3.6
Inf2	2	7.1	10.7
Iuv	1	3.6	14.3
Ad	14	50.0	64.3
Mat	2	7.1	71.5
Sen	0	0.0	71.5
NA	8	28.6	100.0
Total	28	100.0	

155. ábra: A temetkezések eloszlása korcsoportonként. (készítette Kapcsos Norbert)

Amennyire az alacsony esetszámok engednek következtetni csak a női temetkezések területi szóródásában mutatkozik egyfajta csoportosulás, a temetkezőhely É-i, Ny-i és D-i részén, a férfi temetkezések területi eloszlása többnyire egyenletes (156 és 157. ábra). Persze itt hozzá kell tenni, hogy a temetőnek csak egy része ismert, illetve csak a temetkezések alig felénél volt lehetőség a biológiai nem meghatározására. Mindebből kifolyólag a temetkezési rítuselemek, illetve a biológiai nem közötti összefüggések vizsgálata nem lehetséges, hasonló a helyzet a korcsoportok közötti összefüggésekkel is, ahol a gyerek temetkezések alul reprezentáltak (154 és 155. ábra).

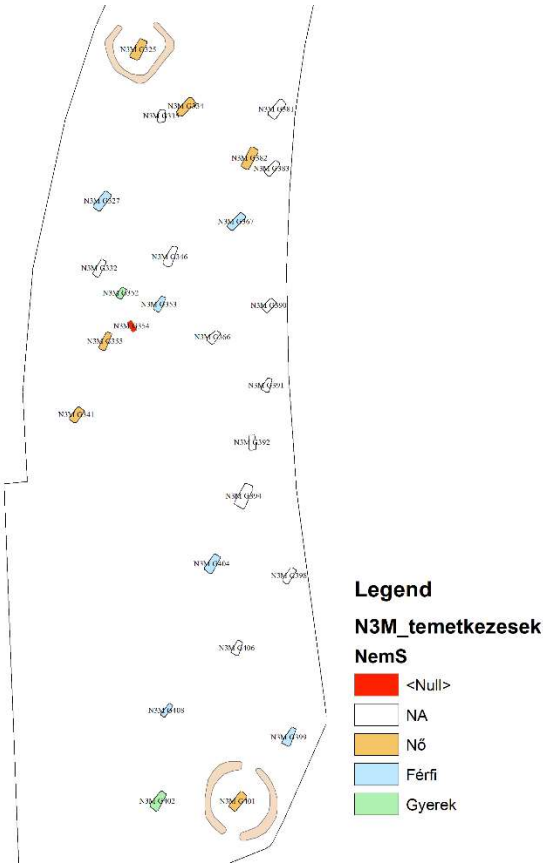

156. ábra: A nemének szerinti területi eloszlás. (Grumeza, Ursuțiu 2016, 308. Pl III. nyomán készítette Kapcsos Norbert)

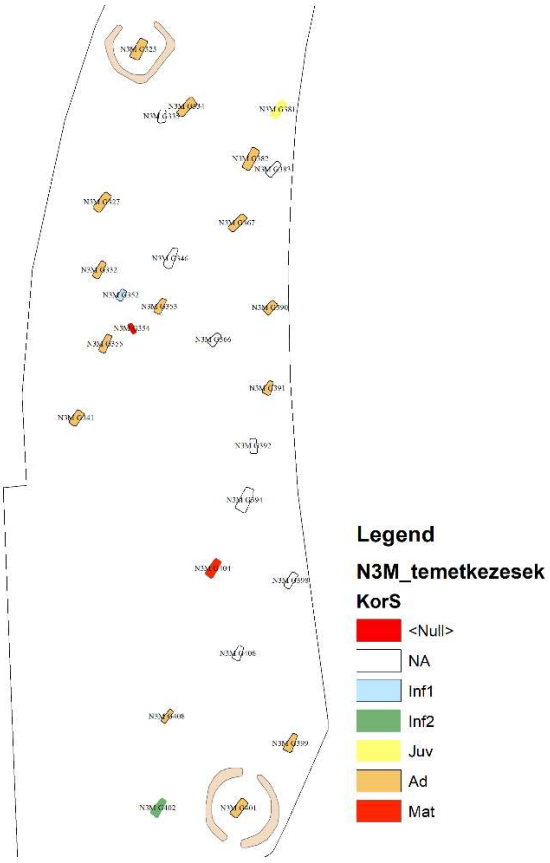

157. ábra: A korcsoportok szerinti területi eloszlás. (Grumeza, Ursuțiu 2016, 308. Pl III. nyomán készítette Kapcsos Norbert)

X.1.17.2.2. Demográfiai struktúra

	Infans 1	Infans 2	Juvenis	Adultus	Maturus	Senilis	NA	Total
Nő	0	0	0	6	1	0	0	7
Férfi	0	0	0	5	1	0	0	6
Gyerek	1	2	0	0	0	0	0	3
NA	0	0	1	3	0	0	7	11
Total	1	2	1	14	2	0	8	28

158. ábra: A temetkezések eloszlása nemeként és korcsoportonként. (készítette Kapcsos Norbert)

A temető demográfiai struktúrája kapcsán az egyik legalapvetőbb kérdés, hogy vajon a temetkezések a közösség egészét tükrözi-e? Amint az látható az esetek 71.5%-ában lehetőség adódott a temetkezések nemének meghatározására, ezt és a korszak magas gyermek halandóságát tekintetbe véve a gyermek temetkezések 10.7%-os aránya igen alacsony, amely kapcsán felmerülhet, hogy azok egy részét más helyen temették el és/vagy

más rituális bánásmódban részesítették[1015]. Hasonló jelenség a megfelelően dokumentált temetkezőhelyek közül biztonsággal Apátfalva-Nagyút-dűlő és Óföldeák-Ürmös esetében követhető nyomon.

Az ismert adatok arra utalnak, hogy a nők és férfiak aránya nagyjából kiegyensúlyozottnak tekinthető, bár a biológiai nem meghatározhatóságának alacsony aránya ez esetben is óvatosságra int. A nők és férfiak legtöbbje az *Adultus* korcsopothoz tartozik, a *Maturus* korúak alul reprezentáltak, arányuk elenyésző, a *Senilis* korcsoport nem jelenik meg a temető embertani anyagában, amely talán a várható élettartammal állhat összefüggésben.

X.1.17.3. Rituális jellemzők

X.1.17.3.1. Tájolás és irányítás

A leírások alapján az esetek 96%-ában volt megállapítható a temetkezések tájolása. Az ismert esetekben a dél-északihoz közeli tájolás dominál, ezen belül is a délnyugat-északkeleti tájolás van túlsúlyban (159. ábra). A temetkezések neme és életkora, valamint azok tájolása között nem vizsgálható az összefüggés.

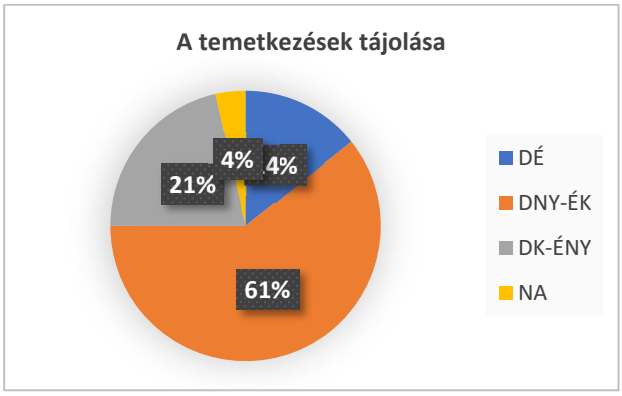

159. ábra: A temetkezések tájolása. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.17.3.2. A sírgödrök formája és méretei

A 28 temetkezés sírgödrének mindegyike lekerekített sarkú, többnyire téglalap alakú aknasír.

[1015] Lásd Sóskuti 2017.

X.1.17.3.2.1. Alapterület

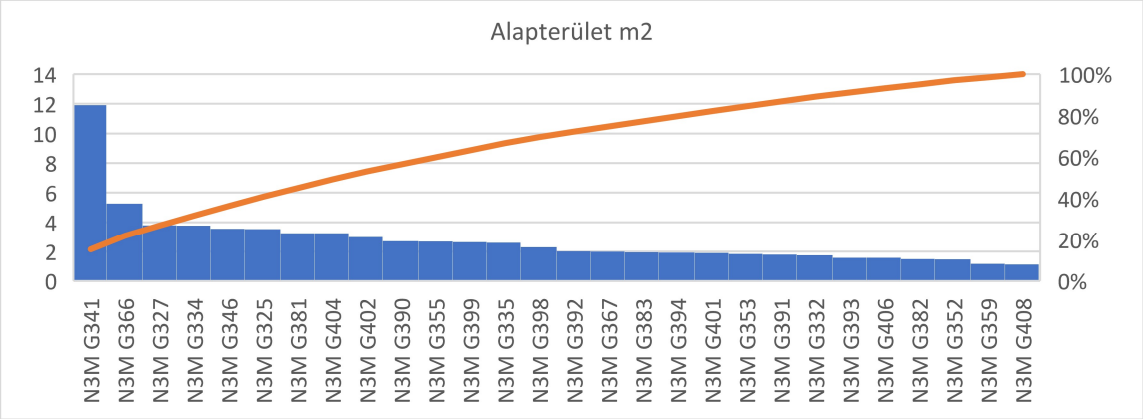

160. ábra: A sírgödrök alapterülete. (készítette Kapcsos Norbert)

AT_A 1.14-2.94		AT_B 2.94-4.74		AT_C 4.74-6.54		AT_D 6.54-8.33		AT_E 8.33-10.13		AT_F 10.13-11.93		AT_NA	NA%	Total
19	67.9	**7**	25.0	**1**	3.6	**0**	0.0	**0**	0.0	**1**	3.6	0	0.0	2,8

161. ábra: A sírgödrök alapterületének kategóriái. (készítette Kapcsos Norbert)

A nagylaki temető sírgödreinek alapterülete 1.14 és 11.93 m^2 között változik és az átlag méret 2,78 m^2. A leggyakrabbak az A kategóriába tartozó, 3 m^2 alatti területtel rendelkező temetkezések[1016]. A B kategóriához tartozó, 3 m^2 feletti sírgödrök (7db~25%) teszik ki a sírgödrök össz alapterületének közel 50%-át, amelyet számtalan tényező befolyásolhat, így ennek háttere ismeretlen. A sírgödrök alapterületének méreteinél mindössze csak két temetkezés, az N3M G341-es női és az M3N G366-os temetkezés esetében lehet nagyságrendi eltérést megfigyelni, ahol az előbbi méretei kiemelkedőek.

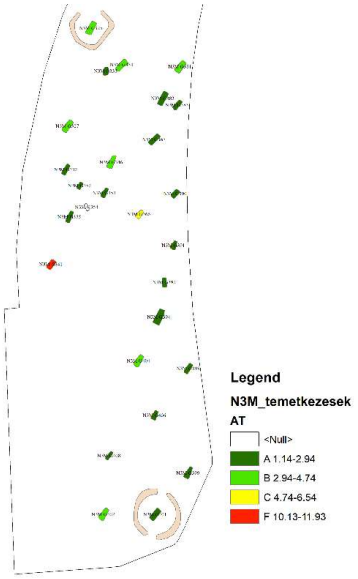

162. ábra: A sírgödör alapterület kategóriák területi eloszlása. (Grumeza, Ursuțiu 2016, 308. Pl III. nyomán készítette Kapcsos Norbert)

[1016] Amint a nagylaki temető esete mutatja az *„equal width binning”* módszer nem alkalmazható megfelelően a kiugró értékek esetében, azokra kifejezetten érzékeny. Bár 5 kategória lett megkülönböztetve, azok egy része felül reprezentált, míg bizonyos kategóriák egy esetszámmal sem rendelkeznek.

X.1.17.3.2.2. Relatív mélység

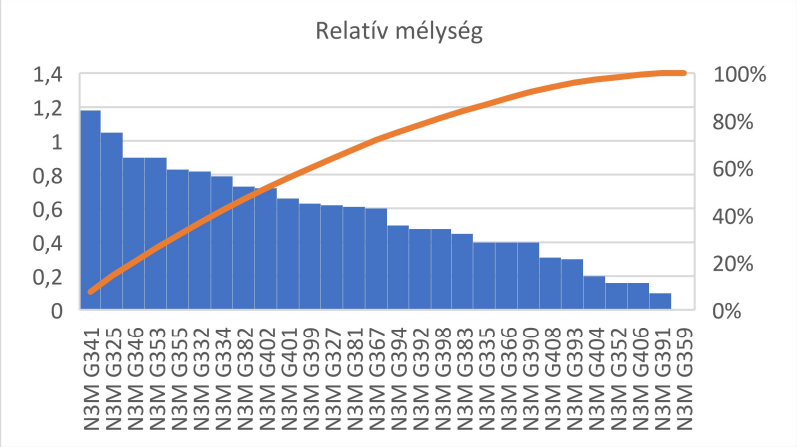

163. ábra: A sírgödrök relatív mélysége. (készítette Kapcsos Norbert)

A temető sírgödreinek relatív mélysége 0.1 és 1.18m között váltakozik és az átlag mélység 0.57m. A relatív mélységadatok kategóriaként történő lebontása alapján a mérsékelten kicsi és közepes (B és C) mélységű sírgödrök a leggyakoribbak, elenyésző a kifejezetten mély sírgödrök aránya (F). Mindkét legnagyobb relatív mélységgel rendelkező sírgödör *Adultus* korú női temetkezésekhez tartozik, mindazonáltal a sírmélység és nem, valamint korcsoportok közötti összefüggés a töredékes adatok miatt nem vizsgálható.

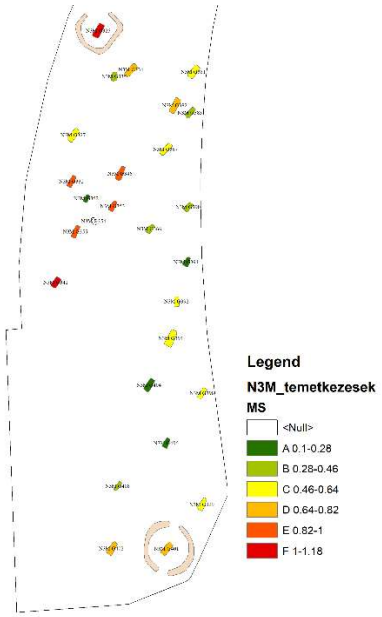

164. ábra: A sírgödör relatív mélység kategóriák területi eloszlása. (Grumeza, Ursuțiu 2016, 308. Pl III. nyomán készítette Kapcsos Norbert)

M_A 0.1-0.28	A%	**M_B 0.28-0.46**	B%	**M_C 0.46-0.64**	C%	**M_D 0.64-0.82**	D%	**M_E 0.82-1**	E%	**M_F 1-1.18**	F%	**NA**	NA%	**Total**
4	14.3	6	21.4	7	25.0	4	14.3	4	14.3	2	7.1	1	3.57	**28**

165. ábra: A sírgödrök relatív mélység kategóriái. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.35.3.2.3. Paraméter index

Pi_A 1.05-1.58	A%	Pi_B 1.58-2.11	B%	Pi_C 2.11-2.64	C%	Pi_D 2.64-3.17	D%	Pi_E 3.17-3.7	E%	Pi_F 3.7-4.23	F%	Total
3	10.7	5	17.9	14	50.0	4	14.3	1	3.6	1	3.6	28

166. ábra: A sírgödrök formai kategóriái. (készítette Kapcsos Norbert)

A sírgödrök paraméter indexe 1.05 és 4.23 között váltakozik, míg a temető átlaga 2.33 (166. ábra), a sírgödrök legjava az átlagos érték körül mozog, azaz többnyire a téglalap alakú forma az uralkodó, a négyzetes és a nyújtott téglalap forma elenyésző.

X.1.17.3.2.4. Fektetés

A feltárt 28 temetkezés kivétel nélkül mind csontvázas rítusú, az elhunytak fektetését az felnyitások kifejezetten magas aránya miatt nem lehetett megfigyelni.

X.1.17.3.2.5. Koporsó használat és lepel

Koporsóhasználat nyomait csak az N3M G341-es temetkezésnél lehetett megfigyelni. lepelre utaló nyomok nem ismertek. A valós arány természetesen ettől eltérő is lehet, a talaj adottságok alapvetően meghatározzák a szerves anagyagok fennmaradásának lehetőségeit.

X.1.17.3.2.6. Körárok

A 28 temetkezés közül 2 sír rendelkezett körárokkal, ami a síroknak a 7.14%-át teszi ki. Az N3M G325-ös temetkezés körárkának metrikus adatai közül mindössze csak annak átmérője ismert, amely 10 m, az N3M G104-es temetkezés körárkának átmérője 12m, szélessége 0.90-1.44m, mélysége 0.14-0.50m között váltakozik.

X.1.17.4. Az energiaráfordítás értékelése

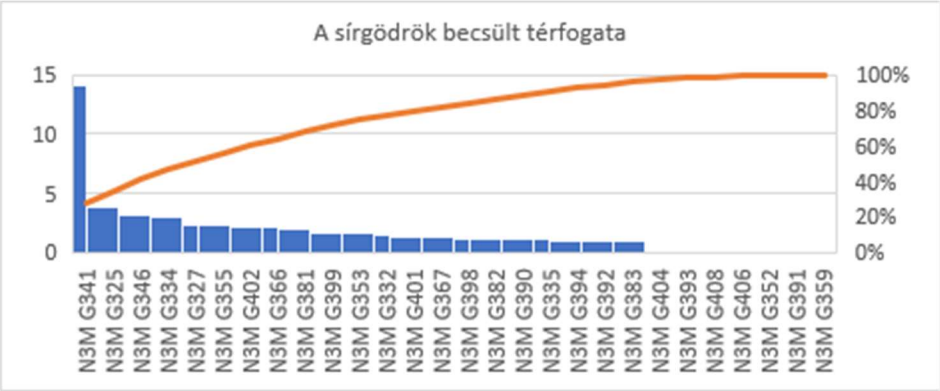

167. ábra: A sírgödrök becsült térfogata. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések becsült energiaráfordításának értékelésénél kizárólag a sírgödrök térfogatából lehet kiindulni, mivel a körárkok metrikus adatai csak részben ismertek. Mindez csak egyoldalú – és félő, hogy torz – képet nyújthat az energiaráfordításról, amelyet célszerű ennek megfelelően kezelni. A sírgödrök térfogatánál az N3M G341-es temetkezés a maga 14.77m^3-es térfogatával kiugróan magas értéket képvisel, egyszersmind nagyságrendi különbségekre is utal, ami az energiaráfordításban megmutatkozó egyenlőtlenségeket illeti, hiszen egy temetkezés rendelkezik az összes sírgödör térfogatának 27.43%-ával.

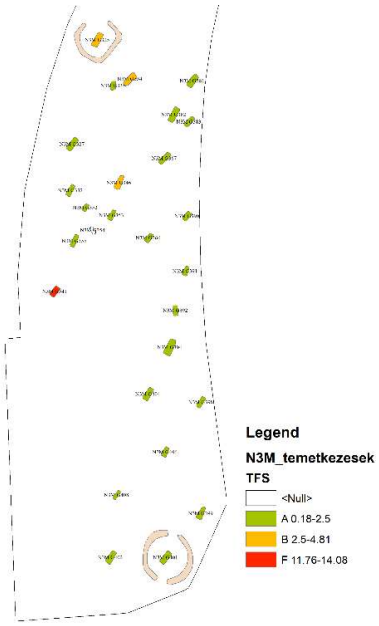

168. ábra: A sírgödrök becsülhető térfogata szerinti területi eloszlás. (Grumeza, Ursuțiu 2016, 308. Pl III. nyomán készítette Kapcsos Norbert)

TF_A 0.18-2.5	A%	TF_B 2.5-4.81	B%	TF_C 4.81-7.13	C%	TF_D 7.13-9.44	D%	TF_E 9.44-11.76	E%	TF_F 11.76-14.08	F%	NA	NA%	Total
23	82.1	3	10.7	0	0.0	0	0.0	0	0.0	1	3.6	1	3.6	28

169. ábra: A sírgödrök térfogatának kategóriái. (készítette Kapcsos Norbert)

Az *„equal width binning”* módszer ezúttal is érzékeny volt a kiugróan magas értékre, így ebből kifolyólag a kis mértékű energiaráfordítást jelölő kategória került túlsúlyba, ahol a temetkezések 82,1%-a az A kategóriába kerül és mint látható, azon belül is jelentős eltéréseket lehet megfigyelni.

X.1.17.5. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

	Total	Total%	Total kum.%
Felnyitott	28	100.0	100.0
Érintetlen	0	0.0	100.0
Total	28	100.00	

169. ábra: A temetkezések felnyitásának aránya. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések felnyitásának 100%-os aránya arra utal, hogy az effajta temetkezést követő utólagos beavatkozás a nagylaki temetkezőhelyen átlagos.

	F1	F1%	F2	F2%	F3	F3%	F4	F4%	F5	F5%	Total
Felnyitott	0	0.0	4	14.3	3	10.7	12	42.9	9	32.1	28
Érintetlen	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0
Total	0	0	4		3		12		9	32.1	28

170. ábra: A csontok elmozdításának mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

A felnyitásokat követően az emberi csontok elmozdulásának különböző mértékű elmozdulását lehetett megfigyelni, ezen belül is a rendkívül hiányos mértékben fennmaradt csontok kategóriája (F4) kiemelkedő, és azok az esetek, amikor alig, vagy egyáltalán nem maradtak fenn értékelhető emberi csontok (F5). A csontok elmozdulásának mértéke és a temetkezések antropológiai adatai közötti összefüggés ne értékelhető. A beásások sírgödrön belüli pontos helyzetéről és szerkezetéről a leírásokban nincs adat.

X.1.17.6. Leletanyag

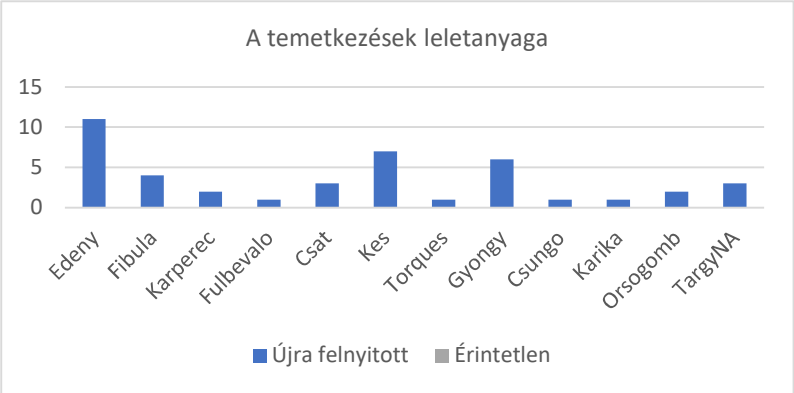

171. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések közül csupán 8-ból nem került elő leletanyag, azok 71.43%-a rendelkezett valamilyen leletanyaggal, így a mellékletadás szokása általánosnak tekinthető, még olyan körülmények között is, hogy 100%-os az felnyitások aránya. A temetkezésekből előkerült 11 eltérő tárgykategória alapján viszonylag változatos mellékletadásról lehet beszélni, ezen belül is az edény melléklet és a kések számítanak a leggyakoribbnak. A presztízstárgyakkal összefüggésbe hozható ezüst alapanyaga mindössze egy temetkezésben, az N3M G393-as női temetkezésben volt megfigyelhető egy vas karperecet díszítő ezüst gyöngy formájában.

X.1.17.6.1. Nemmel és életkorral összefüggésbe hozható leletanyag

Ami a nemmel és életkorral összefüggésbe hozható leletanyagot illeti, az mindössze korlátolt keretek között vizsgálható, azaz a temetkezések 46.43%-ában, ahol a biológiai nem ismert. Mindezek alapján feltűnő, hogy a kevés gyermek temetkezés egyike sem rendelkezett leletanyaggal, amelynek magyarázata nem egyértelmű, számtalan szempont szóba jöhet. Ugyanakkor jól látható módon, néhány kivételtől eltekintve nehéz nemspecifikus tárgyakról beszélni, azok egy jelentős része mindkét nem temetkezéseiben előfordul és markáns elkülönülés, mindössze csak a női temetkezéseknél észlelhető, ahol talán a gyöngy, csüngő, torques és orsógomb az, ami nemspecifikus tárgyként tekinthető, a többi tárgykategóriáknál mindössze eltérő tendenciák érvényesülnek. Mindazonáltal kérdéses marad, hogy ezt milyen mértékben befolyásolta az felnyitások általános jellege. A töredékes antropológiai adatok miatt a kérdésnek többváltozós statisztikai módszerrel való vizsgálata félő, hogy nem volna célszerű.

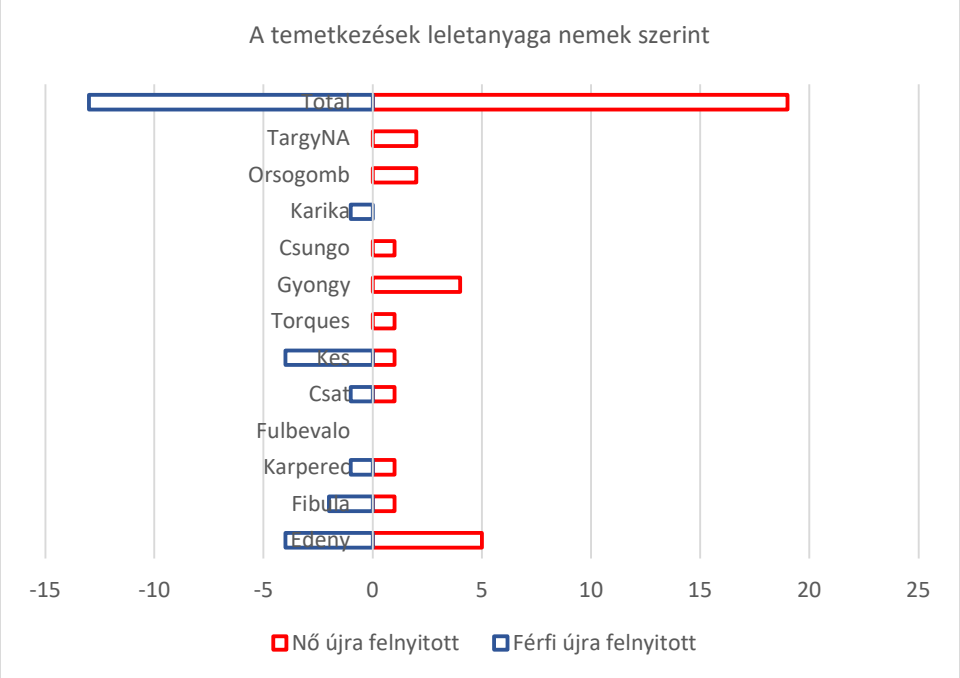

172. ábra: A női és férfi temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.17.7. Kronológia

A nagylaki temetkezéseket a publikáló régészek a 3-4. századra keltezték[1017]. A temetkezések leletanyagának töredékes jellegéből adódó nehézségek a szeriációban is megmutatkoztak, ahol a 28 temetkezésből, mindössze 3 temetkezés bizonyult keltezésre alkalmasnak, amelyek a III és a IV. fázisra tehetőek. Mindennek kapcsán vélhetőleg egy hosszabb időszakon keresztül használt temető lehetősége merülhet fel, azonban tekintetbe véve, hogy az N3M G355 temetkezést jóformán egy orsókarika és szögletes füstölőedény keltezte, utóbbi időszak tekinthető elfogadhatóbbnak, így feltételezhetőleg a temető használata – bár a VI fázisra tehető, az ezt megelőző fázis is megélve – közel a 4. század végére és az 5 század közepére helyezhető.

X.1.17.8. Értékelés

Bár a nagylaki temető a kifejezetten jól dokumentált temetők közé sorolható, annak csak egy bizonyos részlete ismert és az antropológiai anyaga is töredékes adatokat nyújtott, amely korlátokat szab a társadalomrégészeti megfigyeléseknek. A temető térszerkezetének viszonylagosan zárt jellege és a sírgödrök tájolásának homogenitása, a horizontális társadalmi különbségek szempontjából arra utalhat, hogy egyazon közösség több családja által, egy hosszabb időszakon keresztül használt temetőről van szó. A női temetkezések területi csoportosulása és a férfi temetkezések szórt jellege egyelőre nem tisztázható, kérdéses marad, hogy ezek összefüggésbe hozhatóak-e a temetőt használó közösséget alkotó családokkal esetleges klán felmenő ágakkal, a feltevés ellenőrzése DNS vizsgálatokat igényel.

A vertikális társadalmi különbségek ugyancsak korlátozott keretek között értékelhetőek, a körárkokra vonatkozó metrikus adatok töredékes jellege, nem teszi lehető az energiaráfordítás vizsgálatába való bevonásukat, az jóformán csak a sírgödrök kialakításán keresztül értékelhető, amely elég egyoldalú és így kevésbé szerencsés megoldásnak bizonyul. Mindazonáltal szembetűnő módon, úgy a legnagyobb energiaráfordítással rendelkező sírgödör, mint a két körárkos temetkezés is egy-egy *Adultus* korú nőhöz tartozik, amelyek temetkezései a temetőn belül bár perifériku jegyeket mutatnak, ezek alapján azonban egyfajta „központi” jelleget és mintegy kulcsfontosságú

[1017] Grumeza–Ursuțiu 2016, 297.

szerepet feltételezhetnek a temető térszerkezetében, amennyiben figyelembe vesszük, hogy az őket övező temetkezések energiaráfordítása alacsonyabb, illetve értelemszerűen nem lettek körárokkal megkülönböztetve. Mindezek alapján a 3 temetkezés – N3M 325, 341, 401- esetében a közösség egy-egy magas státusú tagját feltételezhetjük.

A temető leletanyaga ilyen szempontból, már kevésbé sokatmondó, feltűnő a presztízstárgyak hiánya, az N3M G393-as temetkezése ezüst gyönggyel díszített karperece kérdéses ilyen szempontból. Az N3M G353 és 367 temetkezéseinek presztízstárgy imitációi – üvegpohár kerámia imitációja[1018] – kapcsán felmerülhet annak lehetősége, hogy a presztízstárgyakhoz való hozzáférés korlátozott/korlátozva volt a közösség bizonyos tagjai számára, azonban a társadalmi versengés az imitációk révén továbbra is megvalósult. Mindössze az N3M G327 és 355-ös – *Adultus*, férfi és női – temetkezések kettős kerámia melléklete némiképp rendhagyó, szemben a temető más temetkezéseivel és egyúttal a korszak temetkezési szokásaihoz képest is[1019]. Itt az ugyanabból a tárgykategóriából a „hagyományostól" eltérő nagyobb mennyiség a magas társadalmi presztízs kifejezésével is összefüggésbe hozható, ugyanakkor az M3N G355-ös temetkezésének – feltételezhetően – füstölő edénye ugyanakkor egyfajta megkülönböztetett társadalmi státusra is utalhat.

Szembetűnő módon a magas társadalmi státusra utaló jellegzetességek a temetőn belül területileg nem koncentrálódnak, korcsoport szempontjából jóformán az *Adultus* korcsoporthoz társulnak – ne feledjük alacsony a *Maturusok* aránya –, azonban míg a férfiak esetében a megkülönböztetett társadalmi státus kizárólag csak a leletanyag alapján követhető némileg nyomon, addig a női temetkezések esetében az az energiaráfordítás egyenlőtlenségeiben is megmutatkozik. Ez egyszersmind a két nem között is jelentős energiaráfordításbéli egyenlőtlenséget jelent. A presztízstárgyak imitációinak jelenléte és ezen keresztül a presztízstárgyakhoz való hozzáférés korlátozottsága, a társadalmi státusok presztízs szerinti rangsorolását feltételezni, azonban esetleges státuscsoportok kimutatására csak korlátozott lehetőségek adódnak, az mindössze csak a körárkok és azok területi elkülönülése alapján feltételezhető, amelyek talán egy-egy felmenő ág vezetőjére utalhat egy klánon belül. Ez sajnos az adatok alapján nehezen értékelhető.

[1018] Lásd a kerámia poharak üveg előképét: Grumeza–Ursuțiu 2016, 293. Fig.9.
[1019] Kulcsár 1998, 67.

X.1.18. Németszentpéter/Sânpetru German -Fântâna vacilor

A temetkezőhely a Marostól délre, Németszentpétertől nagyjából 450 m-re K-re fekszik, a folyó egykori fattyúágának, az Aranka északi partja mentén. A többkorszakú lelőhelyen Dörner Egon 1965 folyamán két csontvázas rítusú, dél-észak és DDNy-ÉÉK-i tájolású temetkezést tárt fel, amelyeket 1970-ben publikált.[1020] A temetkezések csontanyagán antropológiai vizsgláat nem készült.

X.1.18.1. Leletanyag

A temetkezések leletanyaga kerámia mellékletből, fibulából, karperecből és különböző anyagú és típusú gyöngyökből állt.

X.1.18.2. Kronológia

A temetkezéseket a publikáló régész tágan, a 3-4. száztadra keltezte. A keltezést szeriációval nem lehetett pontosítani.

X.I.19. Németszentpéter/Sânpetru German-Hotarul Rech

A temetkezőhely a Marostól délre, Németszentpétertől nagyjából 600 m-re K-re fekszik, a folyó egykori fattyúágának, az Aranka északi partja mentén. Az 1960-as években a település Rech nevű haterrészéről egy csontvázas rítusú temetkezés leletanyaga került be a Arad Megyei Múzeumba, amelynek a leletanygagát Egon Dörner közölte 1970-ben.[1021] Lavinia Grumeza ugyanarról a lelőhelyről még egy temetkezést említ.[1022] A temetkezés(ek) csontanyagán embertani vizsgálat nem készült.

X.1.23.1. Leletanyag

A Dörner Egon által publikált temetkezésből (SG-R G1) két féltorques ismert, és további különböző típusú üvegpaszta és borostyán gyöngyök ismertek.

X.1.23.2. Kronológia

A temetkezést a publikáló régész a 3-4. századra keltezte, amely nagy vonalakban megfelel a szeriáció által meghatározott időszakkal, a IV fázissal – 3. század vége – 4. század utolsó harmada.

[1020] Dörner 1970, 451–455.
[1021] Dörner 1970, 455–456.
[1022] Grumeza 2014, 225.

X.1.20. Óföldeák-Ürmös II. lelőhely (M43-10)[1023]

Az **Óföldeák-Ürmös II. lelőhelyen** feltárt temetkezőhely Óföldeáktól 2.5 kilométerre déli irányba fekszik az M43-as autópálya nyomvonalán, a Maros és a Száraz-Ér közötti területen. A Gulyás Gyöngyi által vezetett megelőző feltáráson 48 temetkezés került feltárásra. A 48 temetkezés különböző területi csoportokban koncentrálódva, illetve elszórtan jelentkezett a feltárási felületen, így kérdéses, hogy azokat egy, esetleg több közösség használhatta-e.

X.1.20.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet.

A temető térkép tanúsága szerint a feltárási terület a temetkezőhelyet nyugat-keleti irányban érintette. Gulyás Gyöngyi meglátását miszerint a temetkezések északi és déli irányban is tovább folytatódnak a temető térkép egyértelműen megerősíti, ezért az nem tekinthető teljes mértékben feltártnak. A temetkezőhely térszerkezetének sajátosságai alapján a publikáló régésznek három, egymástól jelentősebb távolságra elhelyezkedő sírcsoportot sikerült elkülönítenie és maga is megjegyzi, hogy a nyugati (III.) csoporton belül további sírokat és sírcsoportokat lehet elkülöníteni. Ebből kiindulva rendkívül szembetűnő, hogy a körárkos temetkezések a feltárási területen belül egymástól jól elkülönülve helyezkednek el, amely alapján térszerkezeti szempontból – a Gulyás Gyöngyi által javasolt területi csoportokat megtartva) – egyértelműbben 4 körárkos temetkezési csoportot lehet körvonalazni (173. ábra): az OU-OU_Sn-136, OU-OU_Sn-159 és OU-OU_Sn-160-as körárkos temetkezések (a továbbiakban: Ia); az OU-OU_Sn-171-es körárkos temetkezés csoportja (a továbbiakban Ib); a OU-OU_Sn-212-es körárkos temetkezés (a továbbiakban: IIIa) és az OU-OU_Sn-262 és OU-OU_Sn-233 körárkos temetkezések csoportja (a továbbiakban IIIb). Ugyanakkor az egymástól területileg elkülönülő körárkos temetkezési csoportok között további temetkezések jelentkeznek elszórtan, amely egyrészt ezen síroknak egyenetlen területi szóródását mutatja, másrészt pedig további vizsgálatokat igényel annak kiderítése, hogy az elszórtan jelentkező aknasírok és a körárkos temetkezési csoportok között milyen jellegű viszony

[1023] Gulyás 2014. A feltárás alkalmával kiderült, hogy az Óföldeák határában lehatárolt 9. és 10. lelőhelyek esetében voltaképpen egy és ugyanarról a lelőhelyről van szó.

feltételezhető[1024]. A szóbanforgó temetkezéseket az OU-OU_Sn-35, 36, 37 (a továbbiakban: II) és a mezőgazdasági úttól nyugatra feltárt temetkezések képezik, amelyeket nem lehet egyértelműen csoportként kezelni. Az óföldeáki temetkezések térszerkezeti sajátosságai arra utalnak, hogy nem lehet egy zárt egység értelmébe vett temetőről beszélni[1025], ezért a temetkezések további vizsgálatánál sokkal helyénvalóbb azokat egy nyitott temetkezései hely kontextusán belül vizsgálni, azaz külön-külön kitérni mindegyik körárok csoport temetkezéseire (173. ábra) és figyelembe venni azt a tényt miszerint a temetkezési csoportok egyike sem tekinthető teljes mértékben feltártnak.

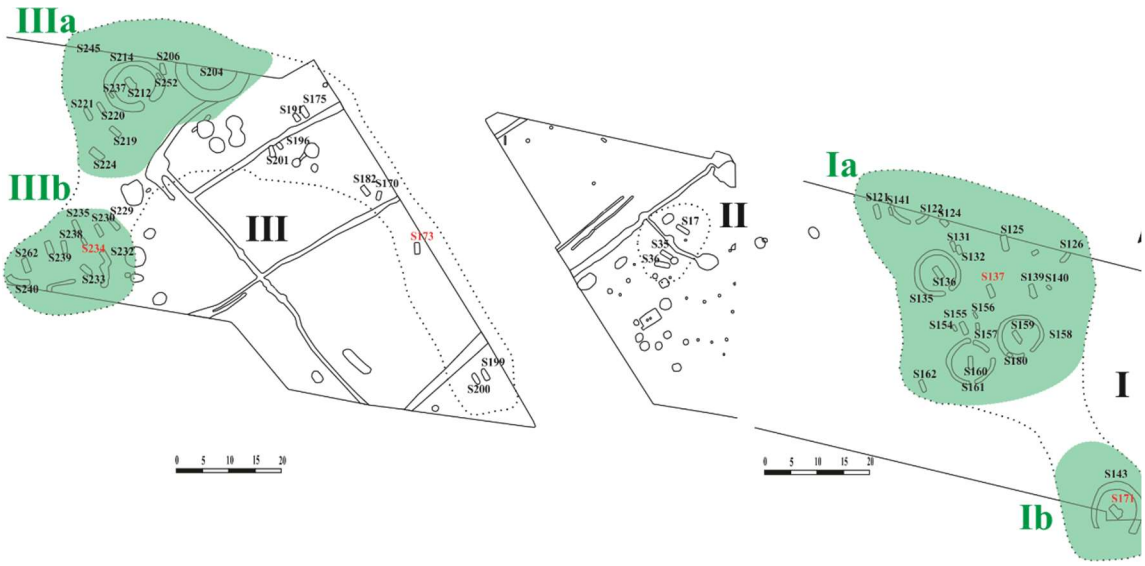

173. ábra: Szaggatott körvonallal: a Gulyás Gyöngyi által javasolt térszerkezeti csoportok; Zölddel: további területileg elkülönülő körárkos temetkezési csoportok. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

X.1.20.2. Antropológiai adatok és demográfia

X.1.20.2.1. Nem és életkor szerinti megoszlás

Az óföldeákon feltárt 48 temetkezés közül 45 temetkezésből került elő embertani anyag, amelyeken fizikai antropológiai vizsgálat készült[1026]. A 45 temetkezésből 44 esetben

[1024] Az elszórt temetkezéseket a továbbiakban IIIc-ként jelölöm, azonban nem kezelhetőek tényleges területi csoportként.

[1025] A temetkezőhely területi csoportjai kapcsán Gulyás Gyöngyi is elkülönülő sírkerteket említ. (Gulyás 2014, 35–36.)

[1026] Gulyás 2014, 39. Mivel az OU-OU_Sn-224-es temetkezést bizonytalan (NA) temetkezésként kezelem, az általam vizsgált értékek eltérnek a Gulyás Gyöngyi által megadott értékektől. Az eredeti publikáció a 45 embertani anyagot tartalmazó sírból 17 férfi, 13 női és 16 gyermek csontváz anyagát említ, továbbá másik 3 sírt, amelyből nem került elő embertani anyag. Mindazonáltal a temetkezések nemére vonatkozó arányok az eredeti publikációval nagyvonalakban megegyeznek.

lehetett megállapítani az alhunytak nemét, az OU-OU_Sn-224-es temetkezésben egy-egy *Maturus* korú női és férfi csontváz került elő keveredve, ezért a temetkezés nemének meghatározását bizonytalanként kezelem. Ennek alapján a temetkezések 91.67%-ának esetében (44 db) volt megállapítható a csontvázak neme és 93.75%-ának esetében (45db) azok kora szintén meghatározható volt. A temetkezések 27.08%-át teszik ki a női, 31.25%-át a férfi és 33.33%-át a gyermek temetkezések, azaz antropológiai szempontból a biológiai nemük ismeretlen (175. ábra), mindemellett további 4 temetkezésből nem kerültek elő vázrészek, illetve a biológiai nem bizonytalan.

	Gyakoriság Ia	Gyakoriság %	Gyakoriság Ib	Gyakoriság %	Gyakoriság II	Gyakoriság %	Gyakoriság IIIa	Gyakoriság %	Gyakoriság IIIb	Gyakoriság %	Gyakoriság Elszórt t.	Gyakoriság %	Gyakoriság Total	Gyakoriság % Total	Kum. Gyakoriság % Total
Nő	5	29.4	1	100	0	0	1	12.5	4	44.4	2	20	13	27.1	27.1
Fér-fi	4	23.5	0	0	3	100	3	37.5	1	11.1	4	40	15	31.3	58.3
Gyerme k	7	41.2	0	0	0	0	3	37.5	3	33.3	3	30	16	33.3	91.7
NA	1	5.9	0	0	0	0	1	12.5	1	11.1	1	10	4	8.3	100.0
Total	17	100.0	1	100	3	100	8	100	9	100	10	100	48	100	

174. ábra: A körárok csoportok és az elszórt temetkezések eloszlása nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

	Gyakoriság I (Ia+Ib)	Gyakoriság %	Gyakoriság II	Gyakoriság %	Gyakoriság III (IIIa+IIIb+E.t.)	Gyakoriság %	Gyakoriság Total	Gyakoriság % Total	Kum. Gyakoriság % Total
Nő	6	33.3	0	0	7	25.9	13	27.1	27.1
Férfi	4	22.2	3	100	8	29.6	15	31.3	58.3
Gyermek	7	38.9	0	0	9	33.3	16	33.3	91.7
NA	1	5.6	0	0	3	11.1	4	8.3	100.0
Total	18	100.0	3	100	27	100	48	100	

175. ábra: A területi csoportok temetkezéseinek eloszlása nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

A Gulyás Göngyi által meghatározott területi csoportok és a területileg elkülönülő körárok csoportok temetkezéseinek nemek alapján való eloszlása nem mutat jelentős eltérést a temetkezőhely összes temetkezéseinek nemenként való eloszlásától – figyelembe véve azt a tényt is, hogy az/azok csak részben kerültek feltárásra. A temetkezések nemek szerinti

területi szóródásánál egyedül a II csoport mutat homogén képet, amelyet kizárólag felnőtt férfi temetkezések alkotnak. Továbbá a IIIa és IIIb körárok csoportok esetében azok nemek szerinti területi szóródásánál a női és férfi temetkezések aránya fordított, illetve a körárkos temetkezések nemek szerinti előfordulása is ellentétes, azaz északon, a IIIa körárok csoportban férfi körárkos temetkezés, míg délen a IIIb körárok csoportban női körárkos temetkezések fordulnak elő.

	Gyakoriság Ia	Gyakoriság %	Gyakoriság Ib	Gyakoriság %	Gyakoriság II	Gyakoriság %	Gyakoriság IIIa	Gyakoriság %	Gyakoriság IIIb	Gyakoriság %	Gyakoriság Elszórt t.	Gyakoriság %	Gyakoriság Total	Gyakoriság % Total	Kum. Gyakoriság %Total
Inf1	6	35.3	0	0	0	0.0	2	25	1	11.1	3	30	12	25.0	25.0
Inf2	1	5.9	0	0	0	0.0	1	12.5	2	22.2	0	0	4	8.3	33.3
Iuv	1	5.9	0	0	0	0.0	0	0	1	11.1	1	10	3	6.3	39.6
Ad	5	29.4	1	100	1	33.3	1	12.5	3	33.3	1	10	12	25.0	64.6
Mat	2	11.8	0	0	2	66.7	4	50	1	11.1	3	30	12	25.0	89.6
Sen	1	5.9	0	0	0	0.0	0	0	1	11.1	1	10	2	4.2	93.8
NA	1	5.9	0	0	0	0.0	0	0	0	0.0	1	10	3	6.3	100.0
Total	17	100	1	100	3	100	8	100	9	100	10	100	48	100.0	

176. ábra: A körárok csoportok és az elszórt temetkezések eloszlása korcsoportonként. (készítette Kapcsos Norbert)

	Gyakoriság I	Gyakoriság %	Gyakoriság II	Gyakoriság %	Gyakoriság III	Gyakoriság %	Gyakoriság Total	Gyakoriság % Total	Kum. Gyakoriság % Total
Inf1	6	33.33	0	0.0	6	22.2	12.0	25.0	25.0
Inf2	1	5.56	0	0.0	3	11.1	4.0	8.3	33.3
Iuv	1	5.56	0	0.0	2	7.4	3.0	6.3	39.6
Ad	6	33.33	1	33.3	5	18.5	12.0	25.0	64.6
Mat	2	11.11	2	66.7	8	29.6	12.0	25.0	89.6
Sen	1	5.56	0	0.0	2	7.4	2.0	4.2	93.8
NA	1	5.56	0	0.0	1	3.7	3.0	6.3	100.0
Total	18	100	3	100	27	100	48.0	100	

177. ábra: A területi csoportok temetkezéseinek eloszlása korcsoportonként. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések korcsoportonként való eloszlásánál hasonlóan szembetűnő területi koncentráció, esetleg eltérés alig figyelhető meg. Mindössze a körárkos temetkezésekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy azok kizárólag *Adultus* és *Maturus* korú elhunytakhoz köthetőek, illetve a körárkokba utólag beásott temetkezések mindegyike *Infans 1*-es korúakhoz tartozik, amely egyfajta szabályszerűségre utalhat, így a további vizsgálatok folyamán különös figyelmet érdemel.

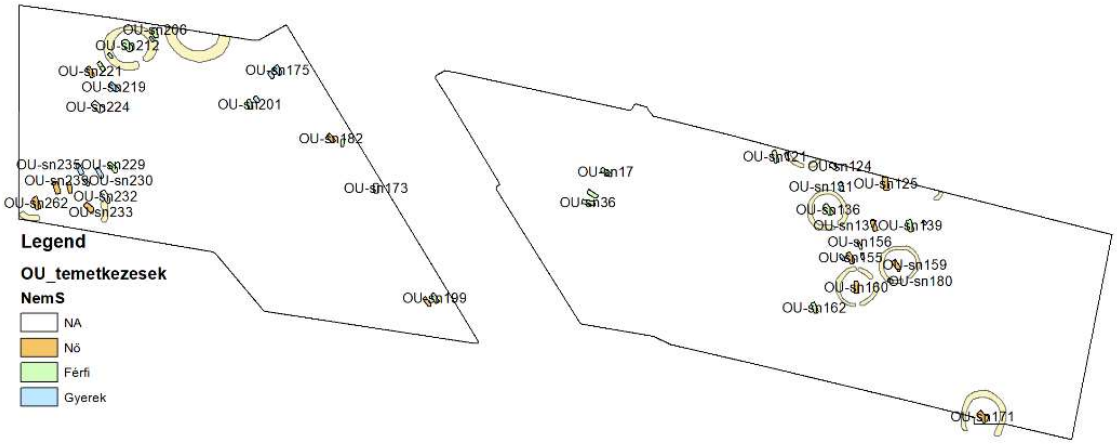

178. ábra: A temetkezések nemek szerinti területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

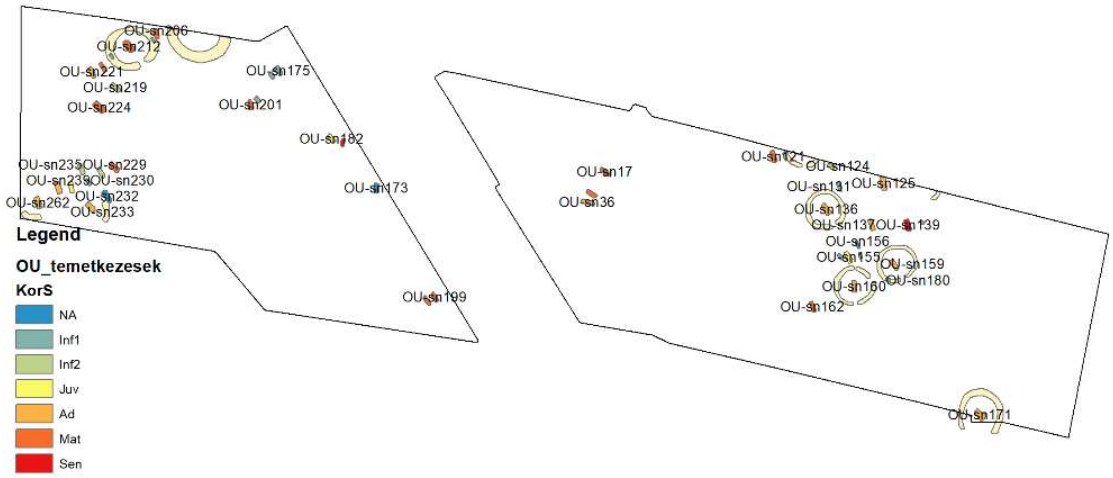

179. ábra: A temetkezések korcsoportok szerinti területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

X.1.20.2.2. Demográfiai struktúra

Mivel az óföldeáki temetkezőhelyet nem lehet egy zárt egységként, azaz temetőként kezelni, ezért nem lehetünk megbizonyosodva arról, hogy azt egy, vagy több közösség használhatta, ezért egyaránt érdemes magának a temetkezőhelynek, illetve a – Gulyás Gyöngyi által lehatárolt – területi csoportoknak, valamint a körárok csoportokhoz tartozó temetkezéseknek a demográfiai struktúráját külön-külön megvizsgálni. Mindazonáltal, hogy a módszer fontos támpontot nyújthat annak eldöntéséhez, hogy mely temetkezések tartozhattak egyazon közösséghez, további adatokat is nyújthat afelől, hogy a temetkezések csontanyaga a teljes közösséget tükrözi-e, vagy bizonyos kor, vagy nemi csoportok esetleg más helyen lettek eltemetve, vagy eltérő rituális bánásmódban részesülhettek-e. Külön nehézséget jelent az is, hogy a temetkezőhely körárok csoportjaihoz tartozó temetkezéseknek csak egy része került feltárásra, a nyomvonalon kívül további temetkezések valószínűsíthetőek, így mindössze csak egy relatív képet kaphatunk azok demográfiai struktúrájáról.

	Infans 1	Infans 2	Juvenis	Adultus	Maturus	Senilis	NA	Total
Nő	0	0	3	9	1	0	0	13
Férfi	0	0	0	3	10	2	0	15
Gyermek	12	4	0	0	0	0	0	16
NA	0	0	0	0	1	0	3	4
Total	12	4	3	12	12	2	3	48

180. ábra: A temetkezőhely temetkezéseinek nemeként és korcsoportonként való eloszlása.

(készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezőhelyen belüli temetkezések demográfiai struktúráját (176 és 177. ábra) tekintve a gyermek sírok aránya 33.3%, míg a Gulyás Gyöngyi által elkülönített I területi csoportban, ugyanez 38.9% és a III területi csoportban 33.3%, amely a temetkezőhelyen feltárt gyermek temetkezésétől nem mutat jelentős aránybéli eltérést[1027]. Amennyiben körárok csoportonként vizsgáljuk az Ia körárokcsoport esetében a gyermek temetkezések aránya már 41.2%, valamint a IIIa körárokcsoportnál 37.5% és a IIIb csoportnál 33.3%. További gyermek temetkezések kerültek elő a feltárási terület központi részén elszórtan jelentkező sírok között is, azonban nem ismerve a temetkezések valós területi kiterjedését, arányokat sem lehet megállapítani. Jól látható módon a gyermek temetkezések a temetkezőhely temetkezéseinek konzekvens módon 1/3-át teszik ki és ez az arány körárok csoportonként, illetve a meghatározott területi csoportonként sem tér el nagy mértékben. Bár a két korcsoportra oszló (*Infans* 1 és *Infans* 2) gyermek temetkezések aránya igen jelentős, az némileg kisebb értéket mutat, mint a korszak magas gyermekhalandósága alapján becsülhető arány, amely akár a temetkezések 50%-át is megközelítheti. Ugyanakkor az életkor előrehaladtával egészen a *Juvenis* korig egy fokozatos csökkenés figyelhető meg, amely összefüggésben állhat azzal is, hogy erre a korra a gyermekhalandóság fokozatosan lecsökken. A gyermek temetkezéseknek a némileg alacsony arányát tekintve több lehetőség is szóba jöhet, mint a temetkezőhely részleges feltárása, vagy a gyermek csontoknak a rossz megtartása, amely következtében azok idővel lebomlottak – bár az embertani anyagot nem tartalmazó sírok jelentős mérete nem feltétlenül támogatja az elképzelést. További lehetőségként felmerülhet, hogy bizonyos gyermekek elhalálozásukkor még nem estek át a megfelelő beavatási szertartáson, így nem

[1027] A II területi csoportot kizárólag Adultus és Maturus korú férfi. így értelemszerűen a gyermek temetkezések aránya ennek megfelelően alakul.

váltak a közösségük tagjaivá és ezáltal nem részesülhettek az annak tagjait megillető rituális bánásmódban sem az elhalálozást követően[1028].

Korcsoport/év	0,5-1	1,5-2	2-3	6-7	Inf 1	8-10	12-14	Juv	**Total**
Infans 1	3	1	3	3	2	0	0	0	12
Infans 2	0	0	0	0	0	1	3	0	4
Juvenis	0	0	0	0	0	0	0	3	3

181. ábra: A gyermek temetkezések számának korcsoportonként és életkor szerinti alakulása. (készítette Kapcsos Norbert)

Óföldeákon a női temetkezések (13) száma némileg alulmarad a férfi temetkezésekhez (15) képest (175. ábra), amennyiben azokat a temetkezőhely kontextusában vizsgáljuk, azonban az még így is egy többé-kevésbe kiegyensúlyozott képet mutat. Természetesen ez ugyancsak egy relatív kép, ismételten amiatt, hogy nem ismert a temetkezőhely teljes kiterjedése. Amennyiben viszont a Gulyás Gyöngyi által lehatárolt területi csoportokat, vagy a körárok csoportokhoz tartozó temetkezéseket vesszük alapul, ez a kép már sokkalta mozaikosabb, illetve az arányok is jelentős mértékben eltérnek az összképtől. A Gulyás Gyöngyi által lehatárolt I csoport esetében a női és férfi nem aránya 3:2, míg az Ia esetében némileg kiegyensúlyozottabb és az Ib csoportnál nem lehet férfi temetkezésről beszélni. Míg a III területi csoportnál az arány igencsak kiegyensúlyozott, a IIIa és IIIb csoportoknál – mint azt már korábban említettem – a női és férfi nem aránya fordított: 1:3-hoz, illetve 4:1-hez (175. ábra). A korcsoportok nemenként való eloszlásánál rendkívül érdekes jelenség, hogy nem ismertek *Juvenis* korú férfi temetkezések, továbbá az *Adultus* korú női temetkezések aránya jóval meghaladja az azonos korú férfi temetkezések arányát (3:1). Ilyenképp magyarázatként nők esetében felmerülhetnek a gyermekágybetegségek, míg férfiaknál hadi események, esetleg máshova történő temetés vagy eltérő rituális bánásmód. Ezzel szemben ez az arány a *Maturus* életkorra megfordul (1:10), illetve mindkét *Senilis* korú csontváz férfiakhoz tartozik. A két nem kiegyensúlyozatlan korcsoportonkénti arányainál, azaz *Adultus* korban a férfiak alul, míg nők felülreprezentáltságánál, valamint a *Maturus* korban ennek fordítottjánál az egyik legkézenfekvőbb magyarázat, amely szóba jöhet, az az, hogy úgy a temetkezőhely, mint a csoportok demográfiai struktúráját nagy mértékben torzítja az a tényező, hogy annak/azoknak csak egy részlete került feltárásra. Mindazonáltal a férfi temetkezéseknek

[1028] Sóskuti 2015, 353–354.

a korcsoportonként történő alakulása – még ha nem is bocsátkozok merészebb értelmezésbe – ekkora esetszámnál koránt sem lehet véletlen, így a továbbiakban az különös figyelmet érdemel. Az embertani anyag jellegzetességei és annak területi szóródásának tanúságai alapján felmerülhet, hogy az Ia – talán együtt az Ib körárkos temetkezéssel – temetkezési csoportot alkotó temetkezések más közösséghez tartoztak, mint a IIIa és IIIb temetkezések. Utóbbi esetében a körárkos temetkezések nemi eloszlása alapján felmerülhet, hogy a két körárok csoport körül koncentrálódó temetkezéseiben egyazon közösség (leszármazási ág?) tagjai nyugodhatnak[1029], mindazonáltal a II csoport és az elszórt temetkezések hovatartozása a továbbiakban még válaszra vár.

X.1.20.3. Rituális jellemzők

X.1.20.3.1. Tájolás és irányítás

A publikáció sírleírásai alapján a temetkezések tájolása az esetek mindegyikében megállapítható volt és ez alapján egy igen homogén kép tárul fel, amelyben a DK-ÉNy-i tájolás az esetek 90%-ával az uralkodó tájolási irány (182. ábra). Ez mellett DNy-ÉK-i és az ÉNy-DK-i tájolás elenyésző és kizárólag férfiak temetkezéseinél fordul elő (183. ábra). Tájolás alapján egyértelmű területi csoportosulás mindössze az ÉNy-DK-i tájolású temetkezések esetében figyelhető meg, amelyeket a Gulyás Gyöngyi által elkülönített II csoport férfi temetkezései alkotnak (185. ábra), ugyanakkor érdekes módon az uralkodó tájolástól eltérő tájolással rendelkező temetkezések a temetkezőhelyen belül elszórtan jelentkező temetkezések között fordulnak csak elő, ezzel szemben a körárok csoportokhoz tartozó temetkezések tájolása egységes.

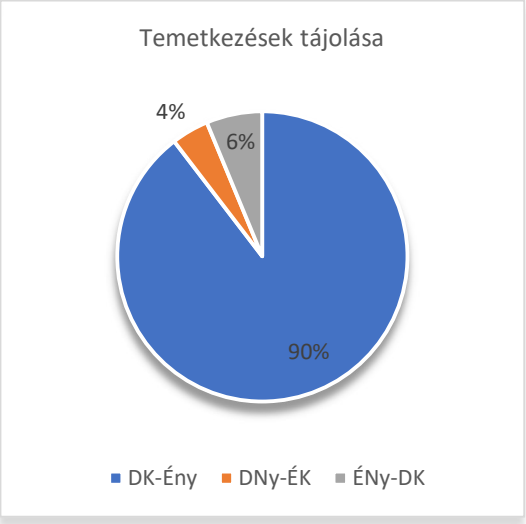

182. ábra: A temetkezések tájolása. (készítette Kapcsos Norbert)

[1029] Az Apátfalva-Nagyút-dűlő 43. lelőhely temetőjének sajátosságai alapján, ahol a női és férfi nem hasonló módon eltérő arányokat mutat annak északi és déli körárok csoportjaiban.

	DK-Ény	DK-Ény%	DNy-ÉK	DNy-ÉK%	Ény-DK	Ény-DK%	Total
Nő	13	30.2	0	0	0	0	13
Férfi	10	23.3	2	100	3	100	15
Gyerek	16	37.2	0	0	0	0	16
NA	4	9.3	0	0	0	0	4
Total	43	100.0	2	100.0	3	100.0	48

183. ábra: A temetkezések tájolásának eloszlása nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

A tájolással szemben, ahol olykor jó pár fok eltérés is előfordulhat az azonos tájolásúként leírt temetkezéseknél, a sírgödrök irányítása némelyest „egzaktabb" adatokkal szolgálhat, illetve a felnyitások következtében olykor bizonytalanul megadott tájolást biztosabb adatokkal (184. ábra) helyettesítheti[1030].

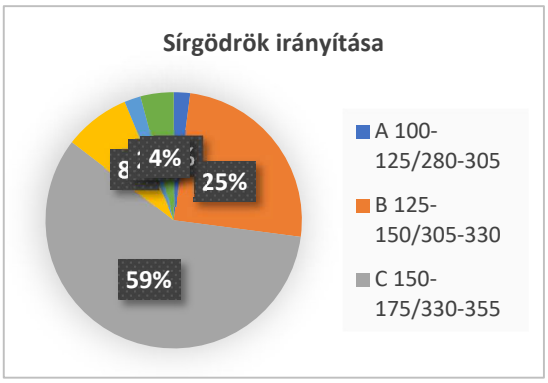

184. ábra: A sírgödrök irányítása. (készítette Kapcsos Norbert)

185. ábra: A sírgödrök irányítása és azok területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

	A 100-125/ 280-305	%	B 125-150/ 305-330	%	C 150-175/ 330-355	%	D 175-200/ 355-20	%	G 250-275/ 70-95	%	H 275-300/ 95-120	%	Total

[1030] Mint korábban is említettem a módszer hátránya, hogy az irányitás két iránya (pl 180 fok és 360 fok) egyenértékű.

Nő	0	0.0	5	41.7	7	25.0	1	25.0	1	100	2	100	16
Férfi	0	0.0	3	25.0	7	25.0	2	50.0	0	0	0	0	12
Gyerek	1	100.0	4	33.3	10	35.7	1	25.0	0	0	0	0	16
NA	0	0.0	0	0.0	4	14.3	0	0.0	0	0	0	0	4
Total	1	100	12	100	28	100	4	100	1	100	2	100	48

186. ábra: A sírgödrök irányítása nemenként. (készítette Kapcsos Norbert)

Megfigyelhető (186. ábra), hogy a B és C kategória az, amely dominál (84%), amelyen belül a két nem és a gyermek temetkezések eloszlása többnyire egyenletes, egyiküknél sem figyelhető meg kiugró érték. A gyermek temetkezéseknél egy esetben figyelhető meg jelentős eltérés az OU_Sn-180-as temetkezésnél, amelyet az OU_Sn-159-es temetkezés körárkába temettek, így annak irányítását a körárok vonala határozza meg – amely egyúttal arra is utal, hogy a szuperpozició szándékos beletemetkezést feltételez. Továbbá azok irányítása alapján a II-es csoport férfi temetkezései térnek el nagyobb mértékben a többi temetkezéstől. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: 0.774>0.05) Nincs statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés a temetkezések neme és a sírgödrök irányítása között.

X.1.20.3.2. A sírgödrök formája és méretei

A 48 temetkezés sírgödrének mindegyike lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír, mindössze egy esetben figyelték meg az egyik hosszanti oldalon egy 10 cm széles padka kialakítását az OU_Sn-200-as temetkezésnél[1031].

X.1.20.3.2.1. Alapterület

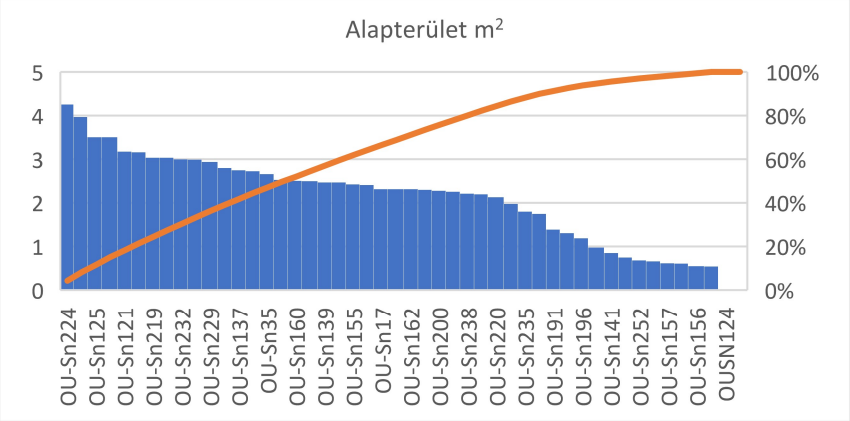

187. ábra: A sírgödrök alapterülete. (készítette Kapcsos Norbert)

[1031] Gulyás 2014.

AT_A		AT_B		AT_C		AT_D		AT_E		AT_F				
0.54-1.16	A%	**1.16-1.78**	B%	**1.78-2.4**	C%	**2.4-3.02**	D%	**3.02-3.64**	E%	**3.64-4.26**	F%	**AT_NA**	NA%	**Total**
9	18.8	**4**	8.3	**11**	22.9	**14**	29.2	**6**	12.5	**2**	4.2	2	4.2	48

188. ábra: A sírgödrök alapterületének kategóriák szerinti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

Az óföldeáki temetkezőhely sírgödreinek alapterülete 0,54 és 4,26 m^2 között változik[1032] és az átlag méret 2,19 m^2. A kis és nagy alapterületű temetkezések között nem figyelhetőek meg nagyságrendi méretbeli eltérések (188. ábra), amelyre az is utal, hogy a 3 m^2 feletti sírgödrök (8db ~18.8%) teszik ki a sírok össz alapterületének 30.8%-át. Bár a temetkezőhelyen belül a közepes méretű alapterülettel (C és D) rendelkező sírgödrök a legjellemzőbbek, nem hanyagolható el a kis alapterületű sírgödrök esetszáma sem (A).

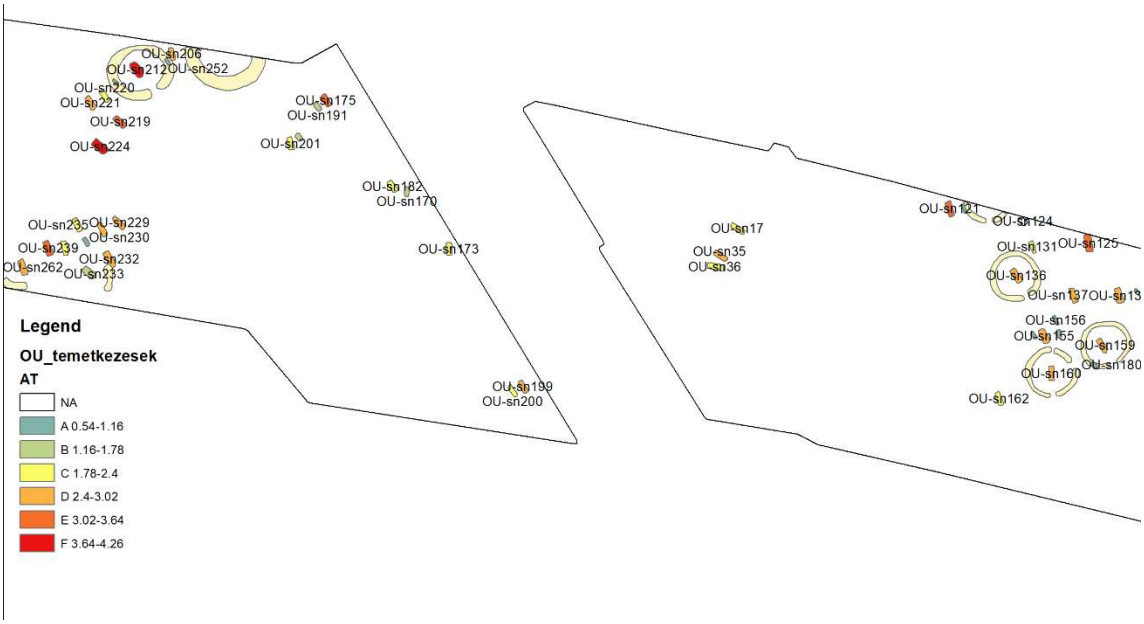

189. ábra: A temetkezések alapterületének területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

A sírgödrök alapterületének a körárok csoportonként, illetve a Gulyás Gyöngyi által meghatározott területi csoportotok szerinti lebontása alapján (189. ábra), a legkisebb alapterületű sírgödrök közül a II csoport egyik temetkezése tűnik ki annak magas értékével, illetve a IIIa körárok csoport OU_Sn-224-es temetkezése, amelynek alapterülete valamelyest meghaladja a többi területi és körárok csoport legnagyobb alapterületű sírgödreit. Ebben az esetben figyelemre méltó, hogy az említett temetkezésből két *Maturus*

[1032] A 171. temetkezés esetében a sírgödör hossza nem volt megállapítható.

korú női és férfi csontváz került elő, amely kapcsán felmerülhet, hogy kettős temetkezésről van szó[1033].

	Ia	Ib	I (Ia+Ib)	II	IIIa	IIIb	IIIa+IIIb	Elszórt	III (IIIa+IIIb+elszórt)	Total sírok
Min	0.54	-	0.54	2.2	0.61	0.98	0.61	-	0.61	0.54
Max	3.51	-	3.51	2.66	4.26	3.16	4.26	-	4.26	4.26
Mean	2.00	-	2.00	2.39	2.47	2.32	2.39	-	2.30	2.19
Range	2.97	-	2.97	0.46	3.65	2.18	3.65	-	3.65	3.72
StDev	1.09	-	1.09	0.24	1.34	0.80	1.06	-	0.92	0.96

190. ábra: A körárok csoportok és a G. Gy. által meghatározott területi csoportok sírgödrei alapterületének eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

A sírgödrök alapterületének eloszlása alapján (189. és 190. ábra) az Ia – talán együtt az Ib csoporttal – a IIIa+IIIb körárok csoportokhoz tartozó temetkezésekkel mutat jelentős hasonlóságot. Ennek kapcsán, ha elfogadjuk, hogy az Ia – és Ib – egy adott közösséget reprezentál felmerülhet, hogy az utóbbi két körárok csoporthoz tartozó temetkezések egy másik közösséghez tartozzanak, ahol a két körárok csoport (IIIa és IIIb) egyazon közösséget reprezentálja. Mindezzel szemben a II csoport temetkezései alapterületének eloszlása merőben eltér az összes többitől, amely ugyancsak arra utal, hogy a másik két közösségtől valamilyen szinten különálló közösséget alkothattak. Az elszórt temetkezések mivel nem alkotnak egyértelmű területi csoportokat ezzel a módszerrel nem vizsgálhatóak, így hovatartozásuk kérdéses marad.

A sírgödrök alapterületének nemek szerint történő eloszlásánál (191. ábra) a női és a férfi temetkezésekre elsősorban a közepes méretű sírgödrök jellemzőek (C és D), kisebb eltérés csak a C kategóriánál figyelhető meg. Az igazán nagy alapterületű sírgödrök (E és F) esetében, bár megfigyelhető a két nem közötti eltérés, az alacsony esetszámok alapján messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, bár feltűnő, hogy az F kategóriában a nők nem képviseltetik magukat. A gyermek temetkezések fele a legkisebb alapterületű temetkezésekben fordul elő, amely kapcsán a testmagasság lehet az egyik befolyásoló tényező, azonban figyelemre méltó, hogy két gyermek temetkezés (OU_Sn-175 és OU_Sn-219) az E kategóriában is megjelenik, amelynek alapterülete már jelentősnek tekinthető. A két temetkezés közül előbbi az elszórtan jelentkező temetkezések között található, míg

[1033] Gulyás Gyöngyi kizárta annak lehetőségét, hogy a két csontváznak az azonos sírban való előfordulása kettős temetkezésre utaljon. (Gulyás, 2014, 39. 25 jegyzet.)

utóbbi az IIIa körárokcsoportban. A temetkezések sírgödreinek alapterülete és a temetkezések neme között statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés figyelhető meg (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján – NA nélkül: Fisher's exact test: 0.0025<0.05). Azonban mivel nem beszélhetünk egy zárt egység értelmébe vett temetőről, illetve a temetkezéseknek csak a felület által értintett része került feltárásra, amelyek esetében a pontos kronológia viszony sem ismert, az eredményt mindenképp fenntartásokkal kell kezelni.

	AT_A 0.54-1.16	A%	**AT_B 1.16-1.78**	B%	**AT_C 1.78-2.4**	C%	**AT_D 2.4-3.02**	D%	**AT_E 3.02-3.64**	E%	**AT_F 3.64-4.26**	F%	**AT_ NA**	NA%	**Total**
Nő	0	0.0	1	25.0	3	27.3	6	42.9	3	50.0	0	0	0	0	13
Férfi	0	0.0	1	25.0	5	45.5	6	42.9	1	16.7	1	50	1	50	15
Gyerek	8	88.9	2	50.0	2	18.2	1	7.1	2	33.3	0	0	1	50	16
NA	1	11.1	0	0.0	1	9.1	1	7.1	0	0.0	1	50	0	0	4
Total	9	100	4	100	11	100	14	100.0	6	100.0	2	100.0	2	100.0	48

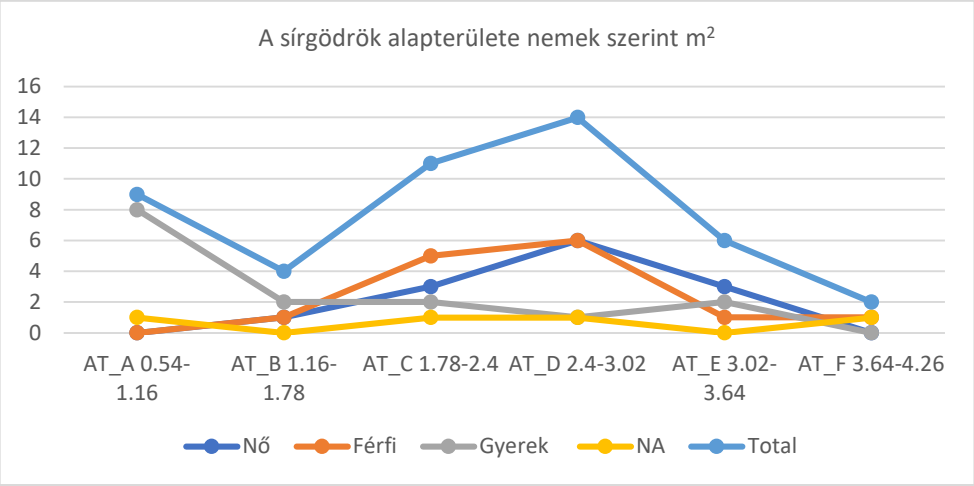

191. ábra: A sírgödrök alapterületének eloszlása nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

Ahogyan a gyermek temetkezések esetében felmerült az A kategóriába tartozó kis alapterületű sírgödrök mindegyike *Infans* 1-es korú, amely megerősíti a korábbi feltételezést, hogy a testmagasság fontos szempontot játszott a sírgödör kialakításában. Továbbá az ettől eltérő – ritka – esetek különös figyelmet érdemelnek. Az *Infans* 2-es temetkezések már nagyobb alapterületű sírgödrökben jelentkeznek (192. ábra). Bár alacsony az esetszámuk, de egyaránt előfordulnak közepes (C és D), illetve nagy alapterületű sírgödrökben is (E). Az *Adultus* és *Maturus* korú temetkezések a közepes (C és D) és nagy méretű (E) sírgödrökben fordulnak elő leginkább. Ugyanakkor a sír alapterületének növekedésével az esetszámok folyamatosan csökkennek, amely kapcsán

felmerülhet, hogy bár fontos szerepet játszhattak a gyakorlati szempontok is, a nem, életkor és testalkat mellet más, vélhetőleg társadalmilag szabályozott szempontok is érvényre juthattak, erre utal, hogy az igazán nagy (F) alapterületű temetkezések mindegyike *Maturus* korú egyénhez tartozott. Természetesen ennek ellenőrzéséhez további adatok szükségesek. Fisher's exact test nem számolható.

	AT_A 0.54-1.16	A%	**AT_B 1.16-1.78**	B%	**AT_C 1.78-2.4**	C%	**AT_D 2.4-3.02**	D%	**AT_E 3.02-3.64**	E%	**AT_F 3.64-4.26**	F%	**AT NA**	NA%	**Total**
Inf1	8	88.9	2	50.0	1	9.1	0	0.0	1	16.7	0	0.0	0	0.0	12
Inf2	0	0.0	0	0.0	1	9.1	1	7.1	1	16.7	0	0.0	1	50.0	4
Juv	0	0.0	0	0.0	2	18.2	1	7.1	0	0.0	0	0.0	0	0.0	3
Ad	0	0.0	1	25.0	1	9.1	6	42.9	3	50.0	0	0.0	1	50.0	12
Mat	0	0.0	0	0.0	5	45.5	4	28.6	1	16.7	2	100.0	0	0.0	12
Sen	0	0.0	1	25.0	0	0.0	1	7.1	0	0.0	0	0.0	0	0.0	2
NA	1	11.1	0	0.0	1	9.1	1	7.1	0	0.0	0	0.0	0	0.0	3
Total	9	100	4	100	11	100.0	14	100	6	100	2	100	2	100	48

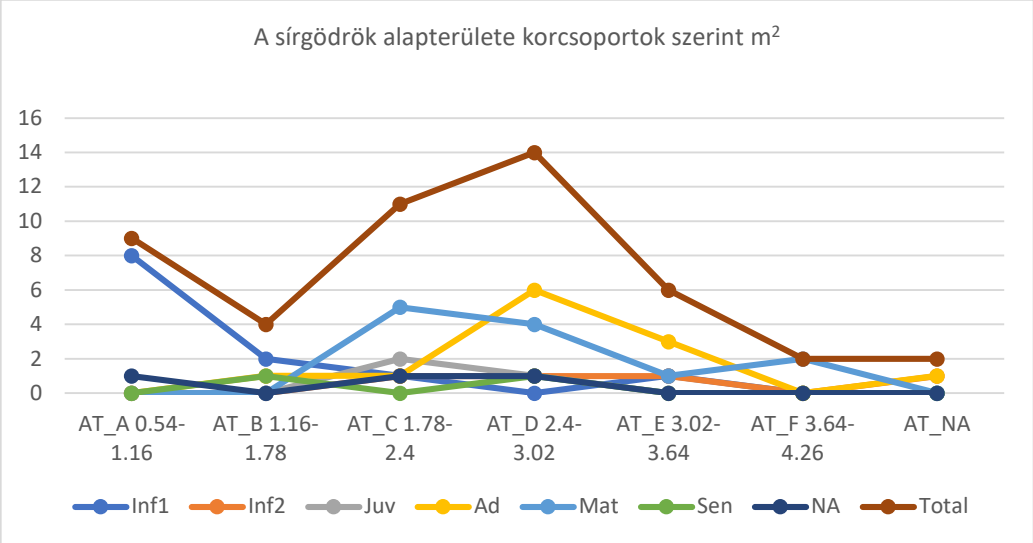

192. ábra: A sírgödrök alapterületének eloszlása nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.20.3.2.2. Relatív mélység

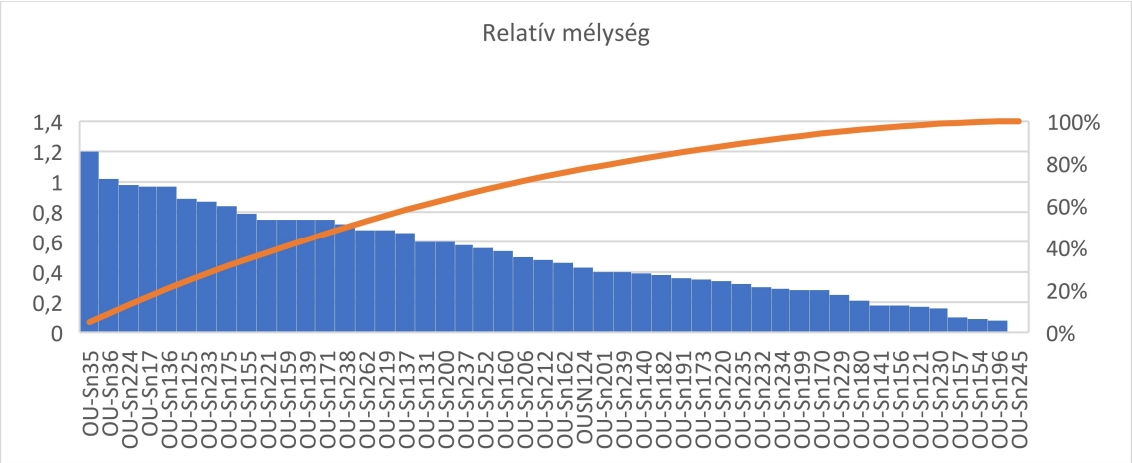

193. ábra: A sírgödrök relatív mélysége. (készítette Kapcsos Norbert)

Az óföldeáki temetkezőhely sírgödreinek relatív mélysége (193. ábra) 0.08 és 1.2m között váltakozik, illetve az átlag mélység 0.52m. A relatív mélységadatok kategóriaként történő lebontását tekintve (194. ábra) többnyire a kis (A és B) és közepes (C és D) relatív mélységgel rendelkező sírok dominálnak, némileg kevesebb a nagy mélységű sírgödröknek a száma (E és F), ahol az igazán mély sírgödrök elenyészőek (F).

M_A		**M_B**		**M_C**		**M_D**		**M_E**		**M_F**				
0.08-0.26	A%	**0.27-0.45**	B%	**0.45-0.64**	C%	**0.64-0.83**	D%	**0.83-1.01**	E%	**1.01-1.2**	F%	**NA**	NA%	**Total**
9	18.8	13	27.1	8	16.7	9	18.8	6	12.5	2	4.2	1	2.08	**48**

194. ábra: A sírgödrök relatív mélysége. (készítette Kapcsos Norbert)

A nagyobb relatív mélységgel (F) rendelkező sírgödrök esetében figyelhető meg területi csoportosulás, amely történetesen egybe esik a II területi csoporttal, a két legmélyebb temetkezés ezen belül található. Ugyanakkor a II csoportnak a minimum és maximum értékei alapján meghatározott szóródása (195. és 196. ábra) szerint is jelenetős mértékben eltér a többi területi csoporttól.

195. ábra: A sírgödrök területi eloszlása azok relatív mélysége alapján színezve. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

Az E kategóriába tartozó temetkezések esetében azonban hasonló területi csoportosulás nem jelentkezik, azok mindegyik körárkos temetkezési csoporthoz tartozó temetkezéseknél és a Gulyás Gyöngyi által elkülönített területi csoportoknál is megfigyelhetőek, illetve nem feltétlenül társul hozzájuk körárok is (195. ábra). Az ebbe a kategóriába (E) tartozó sírgödrök képezik a területi csoportok felső értékeit. Érdekes módon a kisebb relatív mélységgel rendelkező sírgödröknek egy jelentős része az ásatási felületen elszórtan jelentkező temetkezések esetében fordul elő, továbbá a IIIb körárok csoportban némileg nagyobb a gyakoriságuk, mint a többi körárok csoporthoz tartozó temetkezéseknél[1034].

	Ia	Ib	I (Ia+Ib)	II	IIIa	IIIb	IIIa+IIIB	Elszórt	III (IIIa+IIIb+elszórt)	Total sírok
Min	0.09	-	0.09	0.97	0.34	0.16	0.16	-	0.08	0.08
Max	0.97	-	0.97	1.2	0.98	0.87	0.98	-	0.98	1.20
Mean	0.48	-	0.50	1.06	0.61	0.44	0.52	-	0.48	0.52
Range	0.88	-	0.88	0.23	0.64	0.71	0.82	-	0.90	1.12
StDev	0.29	-	0.29	0.12	0.2	0.25	0.23	-	0.23	0.28

196. ábra: A körárok csoportok és a G. Gy. által meghatározott területi csoportok sírgödrei relatív mélységének a szóródása. (készítette Kapcsos Norbert)

[1034] Ez természetesen összefüggésben állhat az ásatási felület által érintett terület terepadottságaival és/vagy az ásatás folyamán végzett humuszolással is.

Jól látható, hogy a II területi csoportot leszámítva, úgy a körárkos temetkezésekhez tartozó sírgödrök csoportjai (Ia, Ib, stb), mint a Gulyás Gyöngyi által lehatárolt területi csoportok mélységadatai rendkívül homogén értékeket képviselnek. A minimum és maximum értékeknél az eltérések jóformán árnyalatnyiak, illetve az átlagértékek, valamint a relatív mélységadatok eloszlása sem segít különösebben abban, hogy el tudjuk dönteni – a II csoporthoz hasonlóan – mely területi csoportok képeztek egy-egy közösséget. Némi hasonlóság mindössze az Ia+Ib és a IIIa+IIIb körárokcsoportok átalagértékeinél és szóródásánál figyelhető meg, amely messzemenő következtésekre nem elegendő.

Mindazonáltal a nők és a férfiak sírgödrei mélységeinek kategóriák szerinti szóródása eltér egymástól, míg a férfiak esetében többnyire egyenletes az eloszlás, addig a női síroknál a D kategória kiugró értéket képvisel (197. ábra). Amennyiben jobban megfigyeljük, a női temetkezéseknél jelentkező kiugró érték, alapvetően megegyezik a korcsoportok szerinti eloszlás magas értékével, amely a temetkezőhely demográfiai struktúrájára vezethető vissza, azaz a női temetkezéseknek egy jelentős része *Adultus* korú (13-ból 9), akiket valamilyen oknál fogva mélyebbre temettek, mint a többi korcsoport, vagy a másik nem képviselőit. A temetkezések sírgödreinek relatív mélysége és a temetkezések neme közötti statisztikai szempontból is szignifikáns összefüggés is ezt a megfigyelést támogatja (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján – NA nélkül: Fisher's exact test: 0.028<0.05). Ismételten érdemes megjegyezni, hogy egy részben feltárt temetkezőhelyről van szó, amelyet több közösség is használhatott, akár eltérő időben is.

	M_A **0.08-0.26**	A%	**M_B** **0.27-0.45**	B%	**M_C** **0.45-0.64**	C%	**M_D** **0.64-0.83**	D%	**M_E** **0.83-1.01**	E%	**M_F** **1.01-1.2**	F%	**NA**	NA%	**Total**
Nő	0	0.0	2	15.4	2	25.0	7	77.8	2	33.3	0	0.0	0	**0.0**	13
Férfi	2	22.2	4	30.8	3	37.5	1	11.1	2	33.3	2	100.0	1	100.0	15
Gyerek	6	66.7	5	38.5	3	37.5	1	11.1	1	16.7	0	0.0	0	0.0	16
NA	1	11.1	2	15.4	0	0.0	0	0.0	1	16.7	0	0.0	0	0.0	4
Total	9	100	13	100	8	100	9	9	6	100	2	100	1	100	48

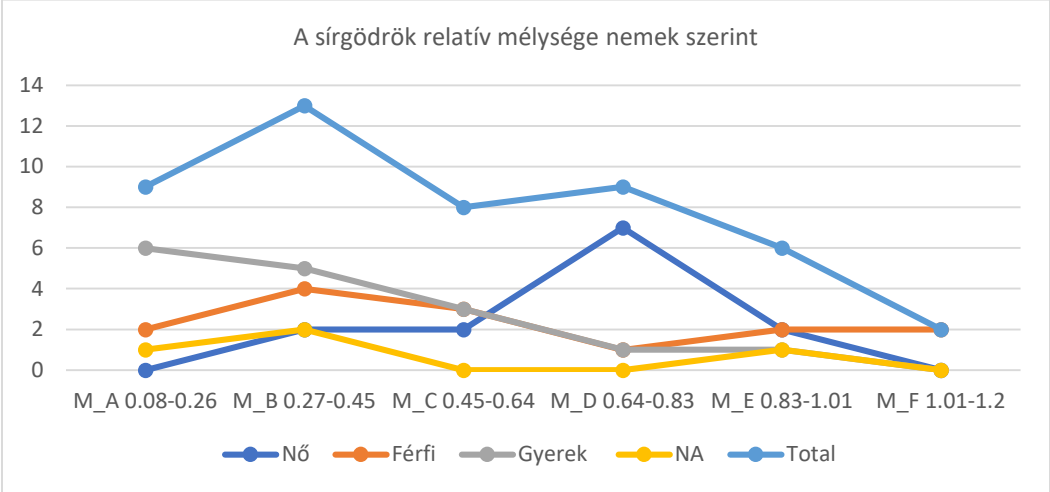

197. ábra: A sírgödrök relatív mélysége nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

Figyelemre méltó, hogy az F kategóriához tartozó sírgödrök mindegyike férfi temetkezéshez tartozott (197. ábra), illetve mindegyike *Maturus* korú (198. ábra), amelyek területileg is elkülönülnek és voltaképpen a II területi csoporthoz tartoznak. Ezzel szemben az E kategóriába tartozó temetkezések sírgödrei nemi szempontból kiegyensúlyozottak, továbbá minden esetben *Maturus* korú temetkezésekhez tartoztak, azaz a közösség/közösségek *Maturus* korú egyéneit nemtől függetlenül mélyebbre temették, mint a fiatalabb vagy idősebb korcsoportokhoz tartozókat. Fisher's exact test nem számolható.

	M_A 0.08-0.26	A%	**M_B 0.27-0.45**	B%	**M_C 0.45-0.64**	C%	**M_D 0.64-0.83**	D%	**M_E 0.83-1.01**	E%	**M_F 1.01-1.2**	F%	**NA**	NA%	**Total**
Inf1	5	55.6	3	23.1	3	37.5	0	0.0	1	16.7	0	0.0	0	0	12
Inf2	1	11.1	2	15.4	0	0.0	1	11.1	0	0.0	0	0.0	0	0	4
Juv	0	0.0	1	7.7	0	0.0	2	22.2	0	0.0	0	0.0	0	0	3
Ad	0	0.0	1	7.7	1	12.5	5	55.6	3	50.0	1	50.0	1	100	12
Mat	2	22.2	3	23.1	4	50.0	0	0.0	2	33.3	1	50.0	0	0	12
Sen	0	0.0	1	7.7	0	0.0	1	11.1	0	0.0	0	0.0	0	0	2
NA	1	11.1	2	15.4	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0	3
Total	9	100	13	100	8	100	9	100	6	100	2	100	1	100	48

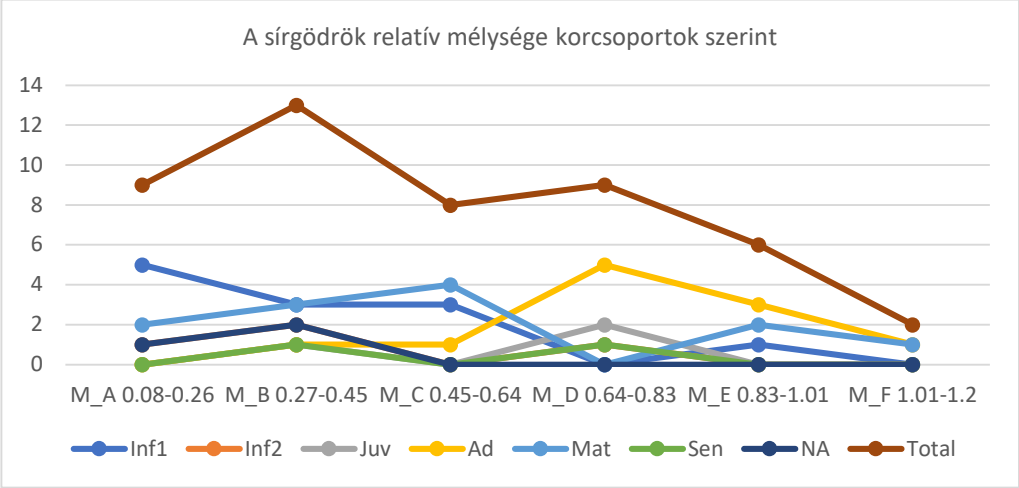

198. ábra: A sírgödrök relatív mélysége korcsoportok szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.20.3.2.3. Paraméter index

Az óföldeáki temetkezőhelyen a sírgödrök paraméter indexe 1.50 és 3.14 között váltakozik, míg a temetkezőhely átlaga 2.38. A paraméter index kategóriákra való lebontása alapján a téglalap formájú sírgödrök a legelterjedtebbek. Mindössze 12 esetben volt megfigyelhető a nyújtott téglalap forma (E és F), illetve 6 esetben a négyzethez közelítő forma (200. ábra).

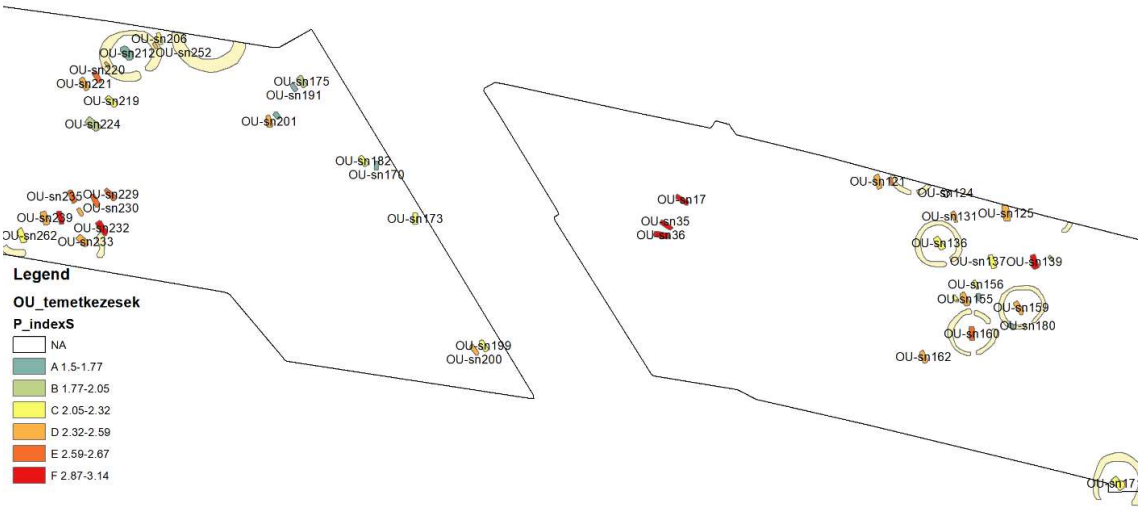

199. ábra: A különböző formájú sírgödrök területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

PI_A 1.5-1.77	A%	PI_B 1.77-2.05	B%	PI_C 2.05-2.32	C%	PI_D 2.32-2.59	D%	PI_E 2.59-2.67	E%	PI_F 2.87-3.14	F%	NA	NA%	Total
6	12.5	3	6.3	11	22.9	14	29.2	6	12.5	6	12.5	2	4.2	48

200. ábra: A sírgödrök formájának kategóriák szerinti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

A különböző formájú sírgödröknek a minimum és maximum értékei szerint számított eloszlás kiterjedése (range) és átlagértéke alapján egyértelműbben csak a II csoportnak a sírgödrei különülnek el a többitől (201. ábra), amely a temetkezőhely térszerkezetében is megmutatkozik (199. ábra). Igen érdekes kép rajzolódik ki a IIIa és a IIIb körárokcsoportokhoz tartozó temetkezések eloszlásának kiterjedése (range) és az átlagértékei alapján, ahol bár markáns eltérések nem észlelhetőek, az értékek közötti különbségek figyelemreméltóak. Érdemes itt megjegyezni, hogy a két körárokcsoport demográfiai struktúrája jelentős mértékben eltér, itt utalnék arra, hogy míg a IIIa csoportot alapvetően *Maturus* korú férfi temetkezések jellemzik, addig a IIIb-t *Adultus* korú nőiek. Az esetleges összefüggések további vizsgálatokat igényelnek.

	Ia	Ib	I (Ia+Ib)	II	IIIa	IIIb	IIIa+IIIB	Elszórt	III (IIIa+IIIb+elszórt)	Total sírok
Min	1.50	-	1.50	2.90	1.77	2.26	1.77	-	1.65	1.50
Max	3.06	-	3.06	3.14	2.82	3.00	3.00	-	3.00	3.14
Mean	2.33	-	2.33	3.05	2.30	2.63	2.48	-	2.33	2.38
Range	1.56	-	1.56	0.24	1.05	0.74	1.23	-	1.35	1.64
StDev	0.39	-	0.39	0.14	0.33	0.26	0.33	-	0.38	0.41

201. ábra: A területi csoportok sírgödrei formája eloszlásának jellemzői. (készítette Kapcsos Norbert)

A minimum/maximum értékek, az eloszlás kiterjedése és átlagértékei alapján figyelemre méltó, hogy a Gulyás Gyöngyi által körül határolt területi csoportoknál az I-es és a III-as csoportok rendkívül hasonlóak – a II-es ezektől is markánsan elkülönül (201. ábra). Ami abból a szempontból releváns, hogy a korábbiakban az alapterület és mélység sajátosságai alapján az I csoport és IIIa+IIIb körárok csoportok esetében nagy eséllyel beszélhetünk egy olyan zárt egységről, amelyet egy-egy adott közösség használhat. A paraméter index értékek eloszlásának kiterjedése (range) és átlagértékei alapján felmerülhet, hogy az elszórtan jelentkező temetkezések voltaképpen a IIIa és IIIb körárokcsoportokhoz tartozhattak. Mindazonáltal nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a temetkezőhely csak részben került feltárásra, amely – mint korábban említettem – nagy mértékben torzíthatja az adatokat. Ugyanakkor a kérdéses, hogy a feltételezést a leletanyag is igazolja-e.

	PI_A 1.5-1.77	A%	PI_B 1.77-2.05	B%	PI_C 2.05-2.32	C%	PI_D 2.32-2.59	D%	PI_E 2.59-2.67	E%	PI_F 2.87-3.14	F%	NA	NA%	Total
Nő	0	0.0	0	0.0	4	36.4	7	50.0	1	16.7	1	16.7	0	0.0	13
Férfi	2	33.3	0	0.0	3	27.3	3	21.4	2	33.3	4	66.7	1	50.0	15
Gyerek	4	66.7	2	66.7	2	18.2	4	28.6	3	50.0	0	0.0	1	50.0	16
NA	0	0.0	1	33.3	2	18.2	0	0.0	0	0.0	1	16.7	0	0.0	4
Total	6	100	3	100	11	100	14	100	6	100	6	100	2	100	48

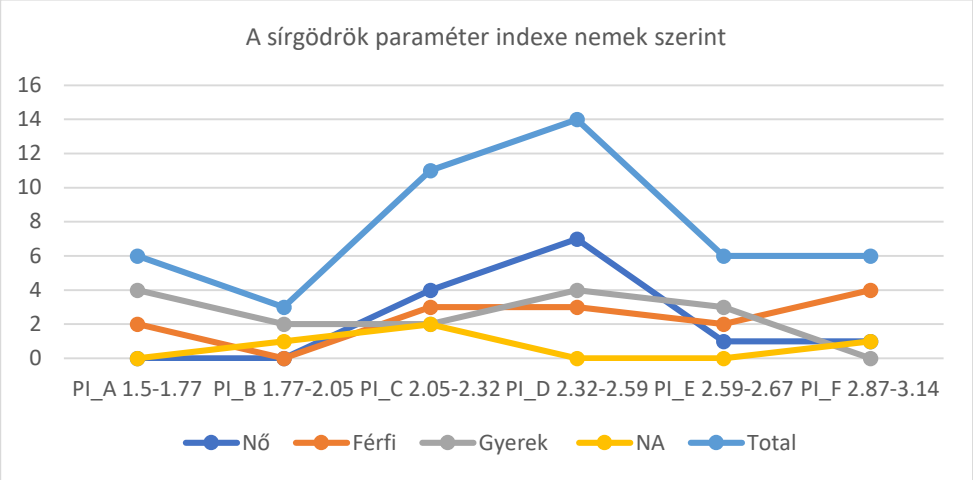

202. ábra: A sírgödrök paraméter indexe nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

A sírgödrök paraméter indexének kategóriáinál alig észlelhető szembetűnő nemek közötti eltérés (202. ábra), jóformán csak különböző mértékben eltérő tendenciákról lehet beszélni. Rendkívül érdekes a gyermek temetkezések paraméter indexének kategóriánkénti eloszlása, amely többé-kevésbé egyenletes. A nyújtott téglalap (D és E) alakú gyermek sírgödrök fele a körárkos temetkezések körárkait vágta és formáikat tekintve eltérnek azon gyermekekhez tartozó sírgödrök többségétől, amelyek nem állnak körárkokkal stratigráfiai viszonyban. Míg a női temetkezések csúcsértéke a D kategóriánál figyelhető meg, addig a férfi temetkezések sírgödrének kategóriánkénti eloszlása sokkal egyenletesebb, illetve szemben a női sírokkal egyaránt jellemző rájuk a négyzethez közeli forma és a nyújtott téglalap forma is. A temetkezések neme és a sírgödrök formája között nem figyelhető meg statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján – NA nélkül: Fisher's exact test: 0.11>0.05).

	PI_A 1.5-1.77	A%	PI_B 1.77-2.05	B%	PI_ 2.05-2.32	C%	PI_D 2.32-2.59	D%	PI_E 2.59-2.67	E%	PI_F 2.87-3.14	F%	NA	NA%	Total
Inf1	4	66.7	2	66.7	1	9.1	4	28.6	1	16.7	0	0.0	0	0.0	12
Inf2	0	0.0	0	0.0	1	9.1	0	0.0	2	33.3	0	0.0	1	50.0	4
Juv	0	0.0	0	0.0	1	9.1	1	7.1	0	0.0	1	16.7	0	0.0	3
Ad	0	0.0	0	0.0	4	36.4	5	35.7	1	16.7	1	16.7	1	50.0	12
Mat	1	16.7	1	33.3	2	18.2	4	28.6	2	33.3	2	33.3	0	0.0	12
Sen	1	16.7	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0	1	16.7	0	0.0	2
NA	0	0.0	0	0.0	2	18.2	0	0.0	0	0.0	1	16.7	0	0.0	3
Total	6	100	3	100	11	100	14	100	6	100	6	100	2	100	48

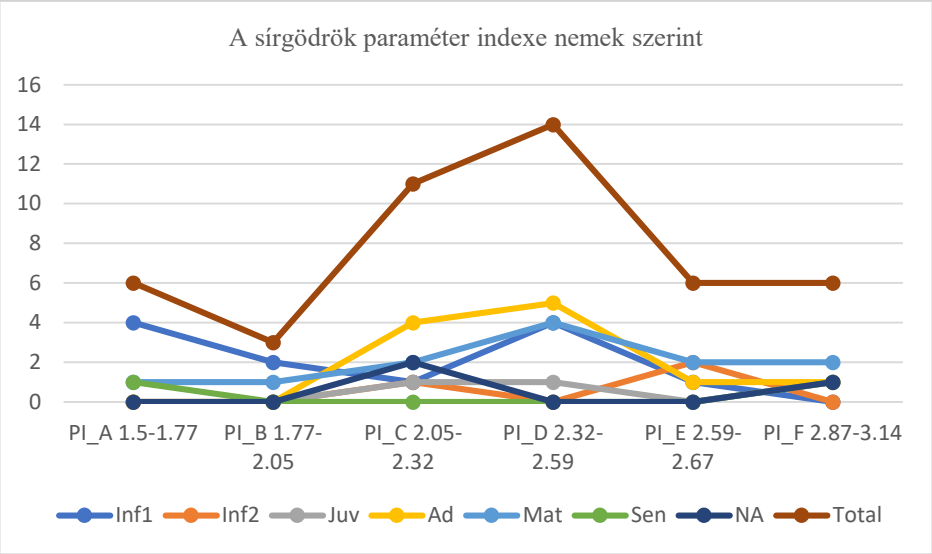

203. ábra: A sírgödrök paraméter indexe nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

Bár a sírgödrök paraméter indexének kategóriánkénti eloszlásában előfordulnak korcsoportok szerinti eltérések, ebben az esetben is csak kis mértékben különböző tendenciákról lehet beszélni (203. ábra). Talán az egyik legszembetűnőbb az *Infans* 1-es korcsoportot érinti, ahol az eloszlásban két csúcsértéket lehet megfigyelni, amely feltehetőleg a már korábban említett körárokba temetett gyereksírokkal állhat összefüggésben. Látványos az *Adultus* korcsoportnak az eloszlása, amelyre jóformán a téglalap forma (C és D) a jellemző, szemben a *Maturus* korcsoporttal, ahol mindegyik formai variáns képviselteti magát. A temetkezések kora és a sírgödrök formája között mindazonáltal nem beszélhetünk statisztikai szempontból szignifikáns összefüggésekről. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján – NA nélkül: Fisher's exact test: 0.27>0.05).

X.1.20.3.3. Fektetés

Az Óföldeákon feltárt 48 temetkezés kivétel nélkül mind csontvázas rítusú, az elhunytak legjelentősebb részét az ásatást vezető régész megfigyelései alapján hanyatt fektetve, nyújtott végtagokkal helyezték a sírgödörbe. Gulyás Gyöngyi a karoknak a könyéknél történő, különböző mértékben való meghajlítását említi[1035], amely következetes módon, mindössze csak a II csoport temetkezéseinél jelentkezett, ezen felül további területi csoportosulás nem figyelhető meg. A temetkezések felnyitásának magas arányai miatt a kézhelyzet, a nem és életkor közötti összefüggések nem vizsgálhatóak.

X.1.20.3.4. Koporsó használat és lepel

Az óföldeáki temetkezőhelyen a 48 temetkezésből 13 esetben, azaz a temetkezések 27,08%-ában sikerült koporsó, míg 9 esetben (18,75%) síkerült halotti lepel nyomait megfigyelni (204. ábra.). A koporsóhasználat dokumentálható esetei közül a női és a férfi temetkezések aránya kiegyensúlyozott, illetve gyerekeknél kevésbé gyakoribb. Ezzel szemben a lepel nyomait a férfi temetkezésekben sokkal többször sikerült megfigyelni, mint a nőiekben.

	Koporsó	%	Lepel	%	NA	%	Total
Nő	6	46.2	2	22.2	5	19.2	13
Férfi	5	38.5	5	55.6	5	19.2	15
Gyerek	2	15.4	2	22.2	12	46.2	16
NA	0	0.0	0	0.0	4	15.4	4
Total	13	100	9	100	26	100	48

204. ábra: Koporsó és lepel használata nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

Korcsoportra való lebontás alapján a koporsóhasználat elsősorban az *Adultus* korú temetkezések esetében sikerült megfigyelni, illetve a lepelre utaló nyomok jellemzően a *Maturus* korú temetkezésekből kerültek elő. Itt két fontos szempontra érdemes felhívni a figyelmet. Egyik a temetkezőhely sajátos demográfiai struktúrája, azaz, hogy a női temetkezések közül az *Adultus* korúak kiemelkedő értéket képviselnek, illetve a férfi temetkezések közül a *Maturus* korúak vannak túlsúlyban. Mint azt korábban jeleztem, a két korcsoport aránya fordított a két nem esetében. Egy másik rendkívül fontos szempont, hogy úgy a koporsó, mint a lepel organikus anyagok lévén sok esetben kevés olyan nyomot

[1035] Gulyás 2014, 38–39.

hagynak hátra, amely régészeti módszerekkel megfigyelhető és ez szintén torzíthatja a rendelkezésre álló adatokat.

	Koporsó	%	Lepel	%	NA	%	Total
Inf1	2	15.4	1	11.1	9	32.1	12
Inf2	0	0.0	1	11.1	4	14.3	4
Juv	1	7.7	1	11.1	1	3.6	3
Ad	7	53.8	1	11.1	4	14.3	12
Mat	2	15.4	5	55.6	5	17.9	12
Sen	1	7.7	0	0.0	1	3.6	2
NA	0	0.0	0	0.0	3	10.7	3
Total	13	100	9	100	27	100	48

205. ábra: Koporsó és lepel használata korcsoportok szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.20.3.5. Körárok

A 48 temetkezés közül 7 darab rendelkezett körárokkal, amely a temetkezőhely temetkezéseinek a síroknak a 14,6%-a. Ezen kívül további két körárok, illetve egy zárt árokkeret nyomait sikerült feltárni[1036], viszont a feltételezhetően hozzájuk tartozó sírgödrök az ásatási felületen kívülre eshettek. Első látásra a körárkok között azok átmérője és mélységadatai alapján alig észlelhetőek kiugró eltérések, azonban a körárkok szélessége, illetve a becsülhető alapterület és térfogat alapján már jelentős, olykor nagyságrendi eltéréseket lehet megfigyelni (206. ábra.) A körárkok mindkét nemnél előfordulnak, bár a nők esetében gyakoribban, azonban itt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a teljes temetkezőhely feltárására nem volt lehetőség. A temetkezőhelyen belül kizárólag *Adultus* és *Maturus* korúak temetkezéseinél fordul elő körárok, ahol utóbbi korcsoport alulreprezentált, amely vélhetőleg a temetkezőhely demográfiai struktúrájával állhat összefüggésben. Nem egyértelmű a temetkezések nemének és életkorának esetleges szerepe a hozzájuk tartozó körárok alapterületének és becsült térfogatának alakulásában, bár szembetűnő, hogy a *Maturus* korú OU_Sn-212-es férfi temetkezés ezek alapján kimagasló értékeket képvisel.

[1036] Gulyás Gyöngyi feltételezése alapján az OU_Sn-171-es temetkezéshez is zárt árokkeret tartozott. (Gulyás 2014, 40.) Azonban mivel a feltárási felület határai miatta az nem került teljes egészében feltárásra, ezért fenntartással kell kezelnem.

Temetkezés	Nem	Kor	Átmérő (m)	Szélesség (m)	Mélység (m)	Alapterület (m^2)	Térfogat (m^3)	Körárok csoport	Területi csoport	Körárokban gyereksír/kor
OU-OU_Sn-171	nő	ADULTUS	9.0	1.7	0.3	63.6	11.7	Ib	I	
OU-OU_Sn-136	férfi	ADULTUS	10.7	1.1	0.2	89.9	6.4	Ia	I	
OU-OU_Sn-159	nő	ADULTUS	7.7	1.1	0.2	46.5	4.6	Ia	I	Infans I
OU-OU_Sn-160	nő	ADULTUS	8.0	1.0	0.3	50.2	6.2	Ia	I	
OU-OU_Sn-212	férfi	MATURUS	11.5	1.8	0.4	103.8	21.9	IIIa	III	Infans I/ Infans I
OU-OU_Sn-233	nő	ADULTUS	NA	NA	NA	NA	NA	IIIb	III	
OU-OU_Sn-262	nő	ADULTUS	NA	1.0	0.2	NA	NA	IIIb	III	

206. ábra: A temetkezőhely körárkos temetkezései. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.20.3.6. Körárok és szuperpozició

A körárokkal rendelkező temetkezéseknél 2 esetből 3 alkalommal sikerült szuperpoziciót, azaz a körárokba való utólagos beletemetkezést megfigyelni az OU_Sn-159 *Adultus* korú női és az OU_Sn-212-es *Maturus* korú férfi temetkezés esetében. Az OU_Sn-180, illetve az OU_Sn-237 és OU_Sn-252 temetkezések mindegyike *Infans I*-es korú temetkezés, továbbá az Ib körárok csoport északi részében a részben feltárt körárokból kibontott OU_Sn-141-es temetkezés is az *Infans I*-es korcsoporthoz tartozik, amely egyfajta következetességre utal. Az OU_Sn-141-es temetkezést leszámítva, amely vágta a körárok szélét, a többi temetkezés a körárok széleinek vonalával tökéletesen illeszkedik, illetve azt a gyermek temetkezések sírgödrének tájolása is követi, amelyre legszemléletesebb példa az OU_Sn-180-as temetkezés. Figyelemre méltó, hogy a körárokból kibontott *Infans I*-es temetkezések alapterülete kizárólag a legkisebb (A) alapterületi kategóriához tartozik, míg a többi azonos korú gyermekek sírgödrei változatosabb kategóriaként való eloszlást mutatnak, amely természetesen esetleges is lehet, ezért a hasonló jelenségek vizsgálata különös figyelmet érdemel. A pontosabban becsülhető életkor szempontjából az OU_Sn-141-es temetkezést leszámítva, amely 6-7 év körüli, az OU_Sn-237 és 252-es temetkezések életkora nem haladta meg a 2.5 évet, továbbá az OU_Sn-141-es temetkezést leszámítva egyikből sem került elő leletanyag, amelyet nagy eséllyel érdemes szem előtt tartani.

Mindazonáltal a megfigyelt szabályszerűségek és sajátosságok arra utalnak, hogy az *Infans* I-es korú temetkezések esetében a körárokba való szándékos beletemetkezésről lehet szó[1037], amelyek motivációinak magyarázata értelmezésre vár[1038].

X.1.20.3.7. Körárkok leletanyaga

A körárkok mindenikéből került elő leletanyag, amelynek összetétele változatos képet mutat. Az OU_Sn-136, OU_Sn-159 és OU_Sn-171-ből edénytöredékek, az OU_Sn-160 állatcsont, az OU_Sn-212, OU_Sn-233 és OU_Sn-262-ből edénytöredékek és állatcsont került elő, ahol az OU_Sn-212 temetkezés körárkának nyugati oldalából lókoponya került kibontásra. A körárkokból előkerült leletanyag pontosabb kontextusáról, illetve azok egymáshoz való helyzetéről pontosabb információ nem ismert.

X.1.20.4. Az energiaráfordítás értékelése

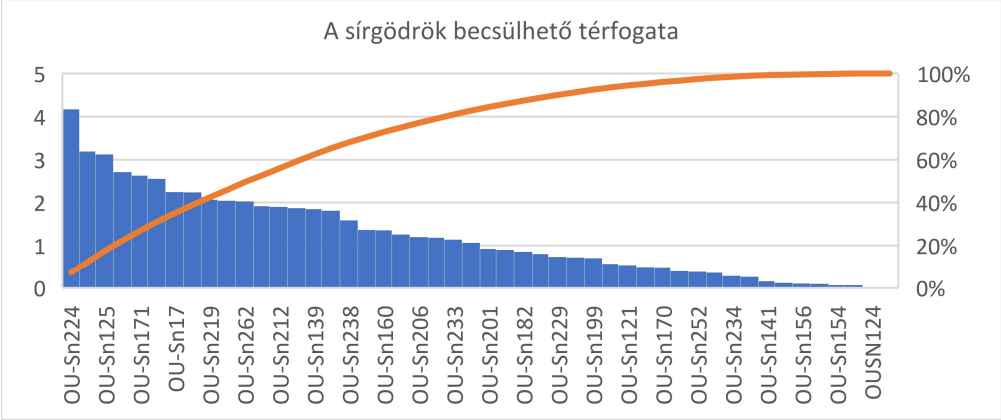

207. ábra: A sírgödrök becsülhető térfogata. (készítette Kapcsos Norbert)

Ez esetben is a temetkezések becsült energiaráfordításának egyik legpontosabb mutatója a sírgödrök és a hozzájuk tartozó körárkoknak a metrikus adataiból számolható térfogat. A temetkezőhely sírgödreinek térfogata 0.06 és 4.16 m^3 között váltakozik, az átlag 1,27 m^3 körül mozog. A fenti értékek a körárokcsoportok temetkezései, illetve Gulyás Gyöngyi által körül határolt területi csoportok esetében némileg eltérnek a temetkezőhely adatai alapján számított eloszlás kiterjedésétől (range) és átlagértéktől (208. ábra).

[1037] Amely megegyezik Gulyás Gyöngyi megfigyeléseivel. (Gulyás 2014, 36.)
[1038] Kulcsár Valéria a jelenség rituális magyarázatára hívja fel a figyelmet. Lásd: Kulcsár 1998, 39.

	Ia	Ib	I (Ia+Ib)	II	IIIa	IIIb	IIIa+IIIb	Elszórt	III (IIIa+IIIb+elszórt)	Total sírok
Min	0.06	-	0.06	2.24	0.35	0.28	0.28	-	0.10	0.06
Max	3.12	-	3.12	3.19	4.17	2.03	4.17	-	4.17	4.17
Mean	1.23	-	1.23	2.56	1.61	0.99	1.28	-	1.16	1.27
Range	3.06	-	3.06	0.95	3.82	1.75	3.89	-	4.08	4.11
StDev	1.04	-	1.04	0.55	1.26	0.57	0.98	-	0.90	0.98

208. ábra: A területi csoportok sírgödrei energiaráfordítása eloszlásának jellemzői. (készítette Kapcsos Norbert)

A sírgödrök térfogatai alapján számolt átlagértékek és eloszlásuk alapján az Ia+Ib körárokcsoportok értékei jelentős hasonlóságot mutatnak a IIIa+IIIb körárokcsoportok értékeivel. Ezzel szemben a II területi csoport minden szempontól elkülönül az előbbi kettőtől és ami a legszembetűnőbb, hogy – bár igaz, hogy felnőtt férfi temetkezések sírgödreiről van szó – azok térfogatainak átlagértéke jóval meghaladja a többi csoport átlagértékeit. Feltételezhetően a szóban forgó területileg is lehatárolható csoportok esetében külön-külön közösségeket vélhetünk felfedezni, ugyanakkor az elszórtan jelentkező temetkezések hovatartozása ismételten csak kérdéses.

209. ábra: A sírgödrök becsült térfogatának területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

Az óföldeáki temetkezőhelyen belül, mint látható a kis (A és B) és közepes (C) méretű sírgödrök a leggyakoribbak, majd a térfogat növekedésével az esetszámok gyakorisága folyamatosan csökken (210. ábra). Ami a nagyobb térfogatú sírgödröket (D, E és F) illeti,

a 2.12 m^3 feletti sírgödrök (8db ~16.7%) teszik ki a sírok össz térfogatának közel 40%-át (161. ábra), amely az energiaráfordítás egyenetlen eloszlást feltételezi.

TF_A		**TF_B**		**TF_C**		**TF_D**		**TF_E**		**TF_F**				
0.06-0.75	A%	**0.75-1.43**	B%	**1.43-2.12**	C%	**2.12-2.8**	D%	**2.8-3.49**	E%	**3.49-4.17**	F%	**NA**	NA%	**Total**
18	37.5	11	22.9	9	18.8	5	10.4	2	4.2	1	2.1	2	4.2	48

210. ábra: A sírgödrök térfogata. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezőhely különböző térfogatú sírgödreinek nemek szerinti eloszlásánál jelentős eltérések tapasztalhatóak, illetve statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés mutatható ki a sírgödrök térfogata és a temetkezések neme között (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján– NA nélkül: Fisher's exact test: p= 0.00037<0.05). A gyermek temetkezéseknél elsősorban a kis térfogattal rendelkező (A) sírgödrök a jellemzőek, amely egyrészt a gyermekek alacsony termetéből adódóan kézenfekvőnek tűnik, másrészt pedig az *Infans I* korcsoportnak az e kategóriában való túlsúlya is ezt igazolja (211. ábra). Ugyanakkor a férfi temetkezéseknek a kis térfogatú sírgödrökben mutatkozó magas aránya, arra utal, hogy az energiaráfordításnál nem pusztán a termet volt az elsődleges tényező, vélhetőleg egyéb társadalmilag szabályozott szempontok is érvényre jutottak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a *Maturus* korúaknak a kis térfogatú (A) sírgödrökben az aránya igen magas, amely ugyancsak arra utal, hogy a temetkezőhely sajátos demográfiai struktúrája az, ami befolyásoló tényezőként szóba jöhet. Amit azonban mindenképp szükséges kiemelni, hogy akárcsak az esetek legnagyobb többségében, itt is mindössze különböző tendenciákat lehet kimutatni.

	TF_A		**TF_B**		**TF_C**		**TF_D**		**TF_E**		**TF_F**				
	0.06-0.75	A%	**0.75-1.43**	B%	**1.43-2.12**	C%	**2.12-2.8**	D%	**2.8-3.49**	E%	**3.49-4.17**	F%	**NA**	NA%	**Total**
Nő	0	0.0	5	45.5	6	66.7	1	20.0	1	50	0	0	0	0.0	13
Férfi	5	27.8	3	27.3	2	22.2	3	60.0	1	50	0	0	1	50.0	15
Gyerek	12	66.7	1	9.1	1	11.1	1	20.0	0	0	0	0	1	50.0	16
NA	1	5.6	2	18.2	0	0.0	0	0.0	0	0	1	100	0	0.0	4
Total	18	100	11	100	9	100	5	100	2	100	1	100	2	100	48

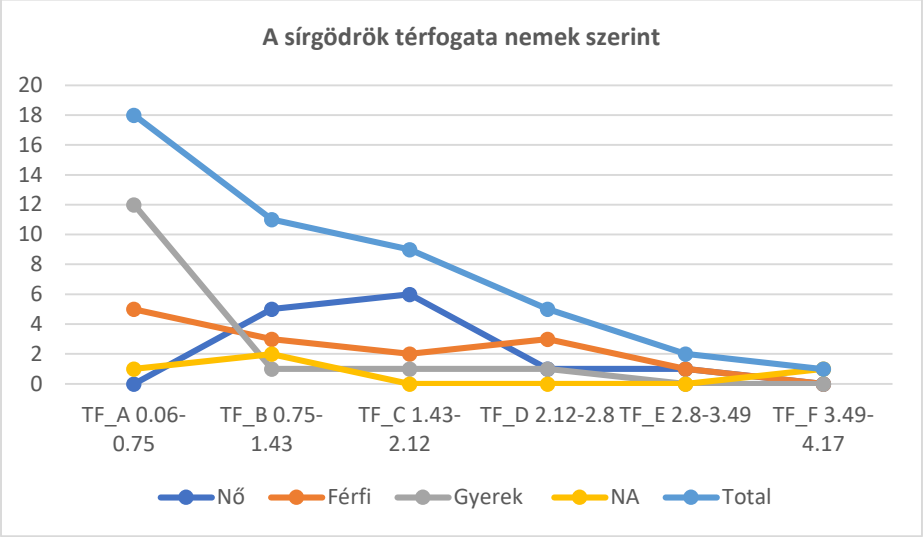

211. ábra: A sírgödrök térfogata nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

A sírgödrök térfogatának korcsoportonként való lebontásában az *Infans* 1-es, az *Adultus* és a *Maturus* korúaknál lehet megfigyelni jelentős mértékben eltérő tendenciákat. Az igazán nagy térfogatú sírgödrök esetszáma bár alacsony (E és F), viszont elsősorban a *Maturus* korúakra jellemző, *Adultus* korú csak egy esetben fordul elő. Nem számolható Fisher's exact test.

	TF_A 0.06-0.75	A%	**TF_B 0.75-1.43**	B%	**TF_C 1.43-2.12**	C%	**TF_D 2.12-2.8**	D%	**TF_E 2.8-3.49**	E%	**TF_F 3.49-4.17**	F%	**NA**	NA%	**Total**
Inf1	10	55.6	1	9.1	0	0.0	1	20.0	0	0	0	0	0	0.0	12
Inf2	2	11.1	0	0.0	1	11.1	0	0.0	0	0	0	0	1	50.0	4
Juv	0	0.0	1	9.1	2	22.2	0	0.0	0	0	0	0	0	0.0	3
Ad	0	0.0	3	27.3	4	44.4	3	60.0	1	20	0	0	1	50.0	12
Mat	4	22.2	4	36.4	1	11.1	1	20.0	1	20	1	100	0	0.0	12
Sen	1	5.6	0	0.0	1	11.1	0	0.0	0	0	0	0	0	0.0	2
NA	1	5.6	2	18.2	0	0.0	0	0.0	0	0	0	0	0	0.0	3
Total	18	100	11	100	9	100	5	100	2	100	1	100	2	100.0	48

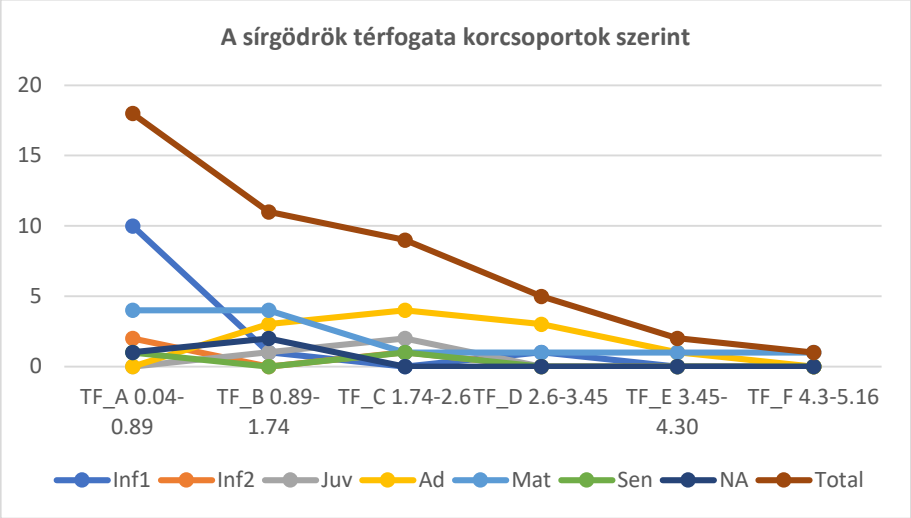

212. ábra: A sírgödrök térfogata korcsoportok szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

Mint arról már korábban szó volt, az óföldeáki temetkezőhely temetkezései közül mindössze a temetkezések 14,6%-a rendelkezett körárokkal. Illetve a 7 körárkos temetkezés közül csupán 5 körárok metrikus adatai alapján számolható ki azok térfogata, így a becsülhető energiaráfordítás szempontjából összehasonlításuk jelentős akadályokba ütközik. Mindazonáltal megfigyelhető, hogy a körárkok energiaráfordításának tekintetében nagyságrendi különbségek figyelhetőek meg (213. ábra), ahol az OU_Sn-212-es temetkezés körárka jóval meghaladja a többi körárkos temetkezését. A temetkezések kialakításánál megmozgatott földmennyiség

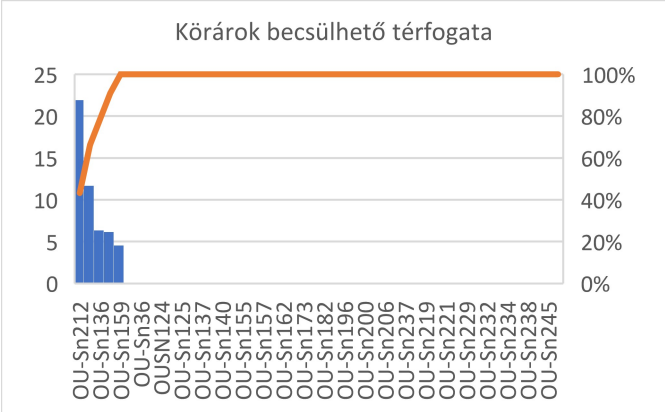

213. ábra: A körárkok becsülhető térfogata. (készítette Kapcsos Norbert)

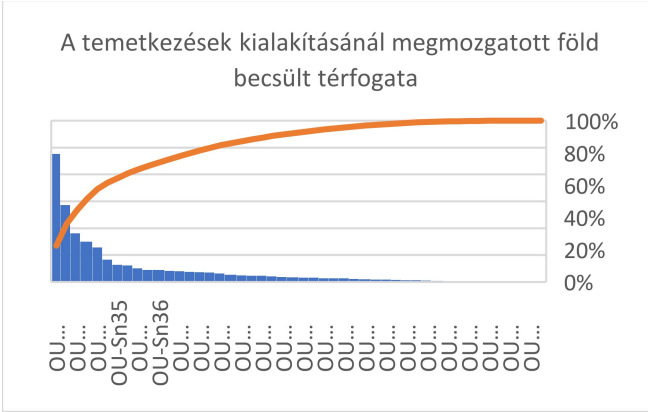

214. ábra: Temetkezések kialakításánál megmozgatott föld térfogata (sírgödör és körárok. (készítette Kapcsos Norbert)

becsült térfogata (körárkok térfogatával együtt) 0.06 és 23.84 m^3 között váltakozik és átlagosan 2.38 m^3 földet mozgattak meg egy-egy sírgödör és/vagy az esetlegesen hozzá tartozó körárok kialakításánál, amely az energiaráfordítás szempontjából már önmagában jelentős egyenlőtlenséget feltételez (214. ábra.). Bár a körárkos temetkezéseknél nem minden esetben értékelhető a becsült térfogat alapján a kialakításukhoz szükséges teljes energiaráfordítás, viszont ezen temetkezések rendelkeznek a megmozgatott földmennyiség közel 60%-val (57.65%) úgy, hogy mindössze a temetkezőhely temetkezéseinek ~10%-át[1039] (5db-11.4%) képezik. Ez az adat arra utal, hogy az energiaráfordítás szempontjából jelentős mértékű egyenlőtlenség tapasztalható a temetkezések kialakításánál, amely markánsan jelentkezik a körárok csoportokhoz tartozó és a területileg körül határolt temetkezési csoportok esetében is.

	Ia	Ib	I (Ia+Ib)	II	IIIa	IIIb	IIIa+IIIB	Elszórt	III (IIIa+IIIb+elszórt)	Total sírok
Min	0.06	-	0.06	2.24	0.35	0.28	0.28	-	0.10	0.06
Max	14.32	-	14.32	3.19	23.84	1.59	23.84	-	23.84	23.84
Mean	2.92	-	2.92	2.56	4.35	0.82	1.28	-	2.04	2.41
Range	14.26	-	14.26	0.95	23.48	1.31	3.89	-	23.74	23.77
StDev	4.06	-	4.06	0.55	7.97	0.47	5.93	-	4.73	4.28
Körárkos total	23.02		37.35	-	23.84	NA	23.84	-	23.84	61.18
Total	35.28		77.84	-	34.79	5.75	40.53	-	48.84	106.13
Nr temetkezés	17		18	3	8	9	17	-	27	48
NA	1		1		-	1	1	-	2	4

215. ábra: A temetkezés csoportok temetkezései kialakításánál megmozgatott földmennyiség eloszlásának jellemzői. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések energiaráfordításának további vizsgálatánál abból az alapelvből indultam ki, hogy az elhunytak neme biológiailag adott[1040], illetve eltérő életkorban hunytak el és lettek eltemetve. Ez meghatározó szempont úgy a fiziológiai adottságokból eredő pragmatikus jellegű bánásmód esetében, mint a kulturálisan rögzült nemi és életkor szerinti, valamint társadalmi megkülönböztetések esetében is. Az energiaráfordításnál elsősorban a sírgödrök és körárkok metrikus adatait, formájukat vettem figyelembe. A

[1039] Az értékkel nem rendelkező temetkezések (NA) nélkül. Azaz 5 körárkos és 44 total temetkezés.

[1040] A női és férfi nem mellett, hogy minimalizáljam a hiányzó eseteket, a változóknál külön feltüntettem, ha az elhunyt gyermek volt, ugyanis ez esetben nem volt lehetőség az elhunytak nemének antropológiai meghatározására. Alapvetően a Siklósi Zsuzsanna által is kiemelt módszertani szempont szerint jártam el (Siklósi 2010, 69.).

korrespondencia-vizsgálat egyik nagy előnye részben hátránya is azaz, hogy elsősorban az adatban rejlő struktúrát tárja fel és a klaszter-analízissel ellentétben, olykor nem különít el egyértelműen csoportokat, amely megnehezítheti a kirajzolt struktúra régészeti értelmezését. A korrespondencia-vizsgálatban kirajzolódó struktúránál a csoport megnevezést nyitott értelemben használom lévén szó, hogy az egységek (temetkezések) a közöttük levő távolság alapján csoportosulnak, vagy éppen különülnek el egymástól, amely nem feltétlenül jelenti a közöttük levő kapcsolat teljes hiányát.

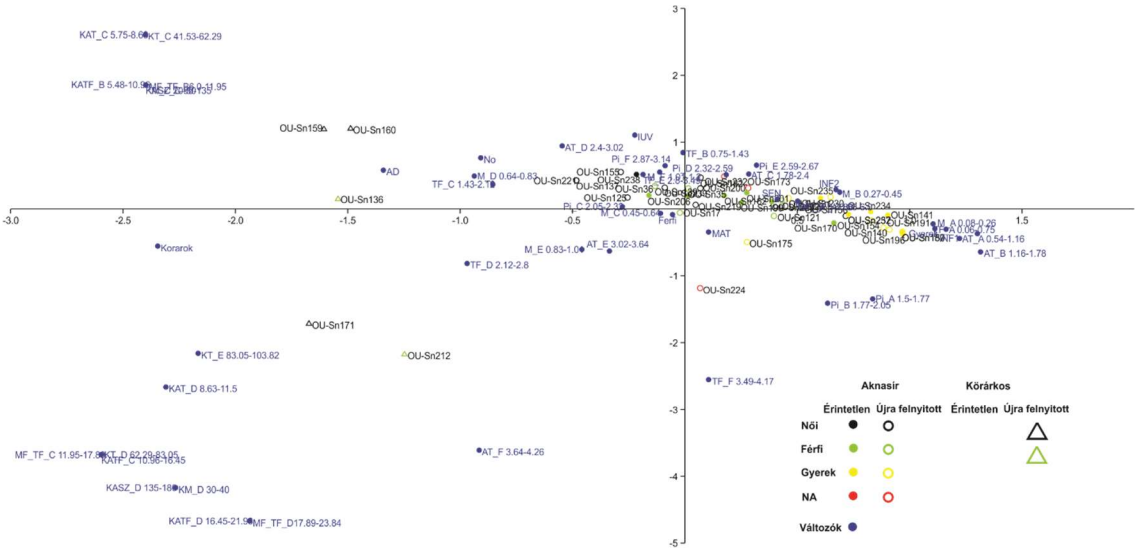

216. ábra: Az óföldeáki temetkezések energiaráfordításának korrespondencia- vizsgálata nemek szerint színezve. Egységek és változók. (M-mélység; AT-alapterület; TF-térfogat; Pi-paraméter index; KAT-körárok átmérő; KT- körárok terület; KASZ-körárok szélesség; KATF-körárok térfogat; MF_TF-mozgatott föld térfogat.) **(készítette Kapcsos Norbert)**

Az óföldeáki temetkezések energiaráfordítása alapján végzett korrespondencia vizsgálat plot-ja rendkívül hasonló az Apátfalava-Nagyút-dűlői temetkezések korrespondencia vizsgálatának plot-jában kirajzolódó struktúrához, azaz ebben az esetben is a temetkezések egy aszimmetrikus Y alakzatban rendeződnek (216. ábra), így az eddig ismertek fényében annak értelmezése is némileg könnyebben kivitelezhető. Feltűnő módon ez esetben is az Y két szárához képest annak lába sokkal kompaktabb, amely struktúrának magyarázata a plot origójától legtávolabb elhelyezkedő – így a legnagyobb megkülönböztetést eredményező – változók vizsgálatában rejlik. A temetkezések neme esetében mindössze csak a gyermek temetkezéseknél egyértelműbb a „gyerek” változó jelentős szerepe, ahol az az origótól jelentősebb távolságra helyezkedik el és így nagyobb megkülönböztetést is eredményez. Ilyen körülmények között, megfigyelhető, hogy a

„férfi” változó szerepe jóformán elhanyagolható a plot struktúrájában, továbbá a „nő” változó is csak kisebb mértékben határozza meg az Y szárait, amelyeknél elsősorban a körárkok metrikus adatai képeznek jelentős megkülönböztetést eredményező változókat. Ez esetben is szembetűnő, hogy a „körárok” változó a gyermek temetkezésekkel negatív asszociációt mutat, amelynek magyarázata elsősorban abban rejlik, hogy kizárólag *Adultus* és *Maturus* korú temetkezések rendelkeznek körárokkal. Jelentős – bár nem döntő – szerep jut a temetkezések életkorának is, ahol jó látható, hogy az *Infans 1* és *Infans 2*-es temetkezések az Y lábánál helyezkednek el (218. ábra), viszont a további korcsoportok nem követik az életkornak megfelelő sorrendet, amelyet vélhetőleg a temetkezőhely sajátos demográfiai struktúrája is befolyásolhat (női és férfi temetkezéseknél az *Adultus* és *Maturus* korúaknak a fordított aránya, *Juvenis* korúak kizárólag nő neműek, illetve *Senilis* korúak pedig férfiak). Különösebben részletbemenő megfigyelések alapján is szembetűnő, hogy alapvetően a legkisebb energiaráfordítástól, a legnagyobb energiaráfordításig, illetve az egyszerűtől a komplexebb sírhely kialakítás szerint rendeződnek a temetkezések. Azonban mivel egy feltételezhetően több közösség által használt temetkezőhelyről van szó, amelynek csak részleges feltárására volt lehetőség, messzemenő következtetéseket rendkívül nehéz levonni.

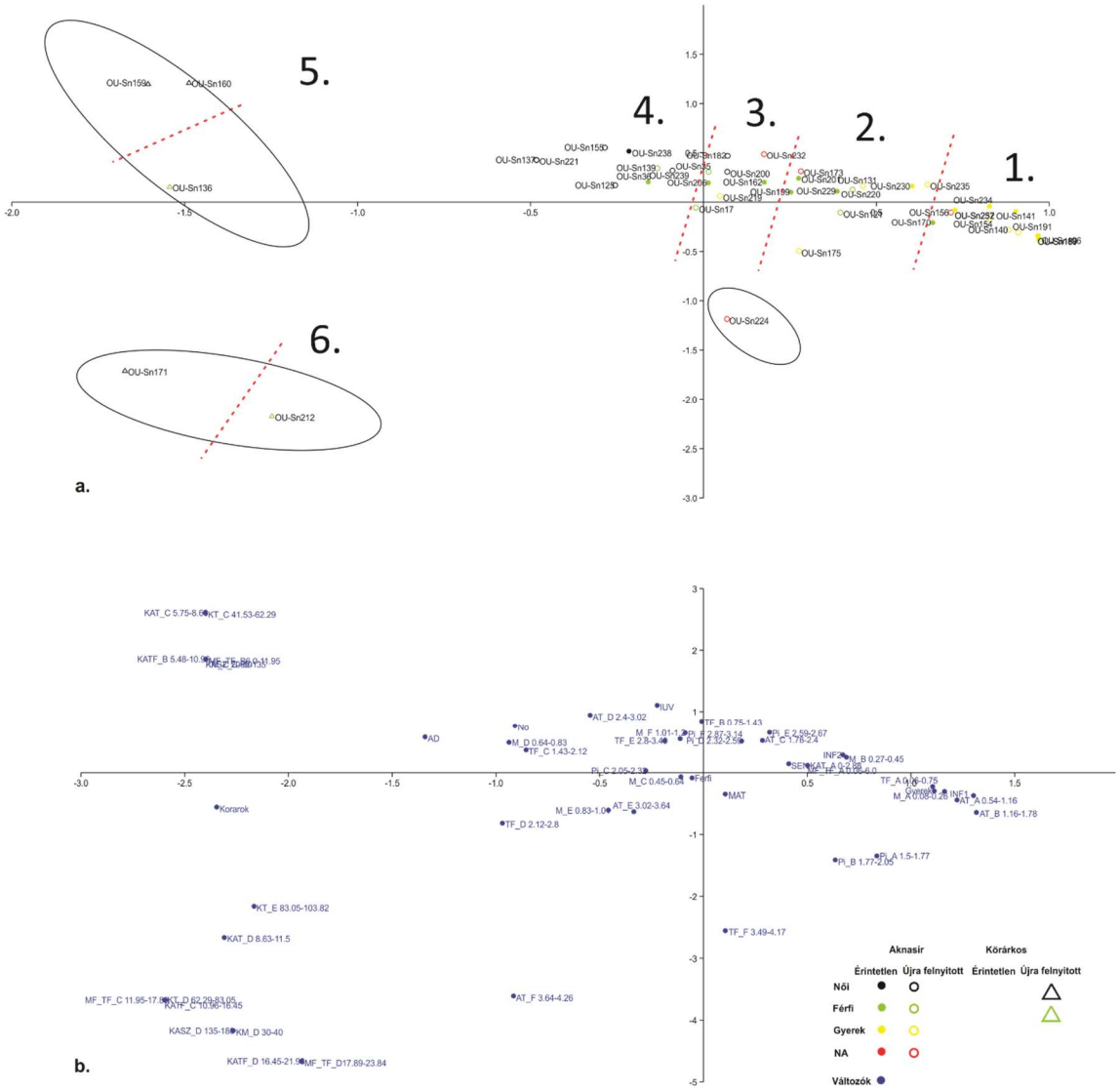

217. ábra: Az Apátfalva Nagyút-dűlői temetkezések energiaráfordításának korrespondencia-vizsgálata nemek szerint színezve. a. egységek; b. változók. (M-mélység; AT-alapterület; TF-térfogat; Pi-paraméter index; KAT-körárok átmérő; KT- körárok terület; KASZ-körárok szélesség;KATF-körárok térfogat; MF_TF-mozgatott föld térfogat.). **(készítette Kapcsos Norbert)**

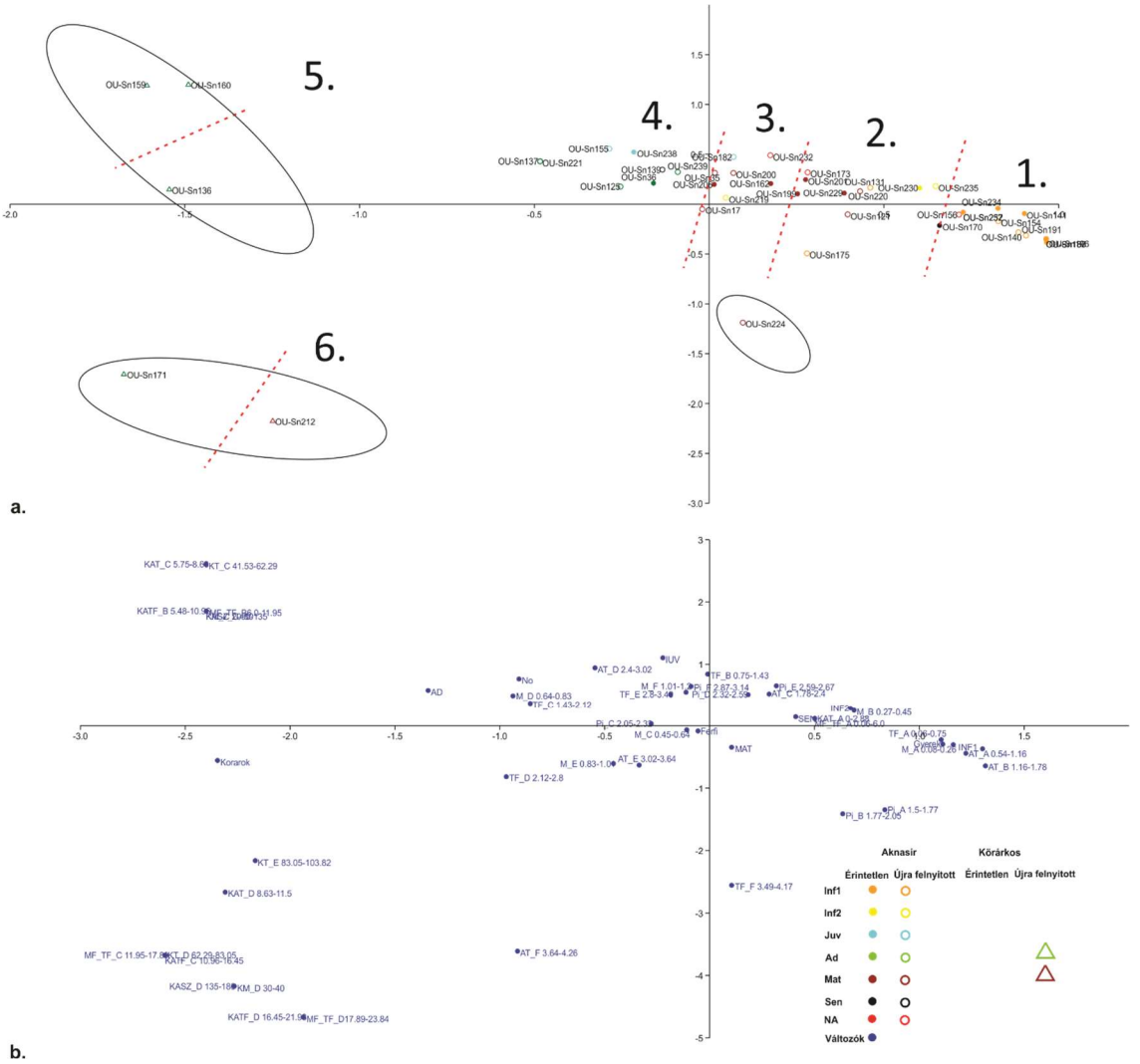

218. ábra: Az Apátfalva Nagyút-dűlői temetkezések energiaráfordításának korrespondencia-vizsgálata korcsoportok szerint színezve. a. egységek és változók; b. egységek. (M-mélység; AT-alapterület; TF-térfogat; Pi-paraméter index; KAT-körárok átmérő; KT- körárok terület; KASZ-körárok szélesség; KATF-körárok térfogat; MF_TF-mozgatott föld térfogat.). **(készítette Kapcsos Norbert)**

A korrespondencia vizsgálat plot-jában a temetkezések közötti távolság alapján körvonalazódó csoportokat a fent elmondottak szempontjából érdemes és szükséges a továbbiakban értelmezni. Nagyvonalakban – az egységek közötti távolság alapján – ez esetben hat nagyobb csoportot lehet a struktúrán belül elkülöníteni, amelyek más-más változók szerint csoportosulnak:

1. csoport: Az Y lábát túlnyomó részt *Infans1* korú gyermek temetkezések képezik, ezek mellett kizárólag 1 db *Senilis* korú férfi temetkezés és egy ismeretlen nemű és korú temetkezése található e csoportban. Vélhetően a sírgödrök kialakításánál elsősorban az

elhunytak testmagassága volt az elsődleges tényező, amely az energiaráfordítást meghatározta, legalábbis erre utal az a tény, hogy a legkisebb alapterületű, mélységű és legkisebb térfogattal rendelkező sírgödrök alkotják ezt a csoportot (az A kategóriák túlsúlya). Az ebbe a csoportba tartozó temetkezések közül területi koncentráció nem észlelhető, azok területileg egyenletesen szóródnak a körárkos temetkezési csoportok és az elszórtan jelentkező temetkezések között (ábra).

2. csoport: Rendkívül érdekes a plot origójától jobbra helyet foglaló csoportnak a nemi és korcsoport szerinti összetétele, amely alapján majdhogynem exkluzív, amennyiben a felnőtt korcsoportokat tekintjük. Mint látható az *Infans 1*-es temetkezések aránya jelentős mértékben csökkent, viszont ebben a csoportban foglalnak helyet az *Infans 2*-es temetkezések, amely esetben az előbbihez mért nagyobb energiaráfordítás magyarázata az elhunytak testmagasságával is összefüggésbe állhat. Ami érdekes, hogy a csoport felnőtt korú tagjait kizárólag *Maturus* korú férfi temetkezések alkotják, pontosabban azok a *Maturus* korú férfi temetkezések, amelyek körárokkal nem rendelkeznek, hanem a körárkos temetkezési csoportokban a körárkos temetkezésekhez közel találhatóak. Ugyanakkor ebben a csoportban találhatóak azok a gyermek temetkezések, amelyek a többihez képest jelentősebb alapterülettel rendelkeznek. A csoport sajátosságai közé tartozik a többnyire közepes alapterület és kis relatív mélység, valamint a kis térfogat és a téglalap alakú forma. Amint azt a következő csoportok értelmezésénél is látni fogjuk, nagy valószínűség szerint e csoport esetében a temetkezőhely sajátos demográfiai struktúrája meghatározó lehetett.

3. csoport: A plot origójához közel, attól jobbra található temetkezések csoportja nem és életkor szempontjából némileg változatosabb és az előbbihez képest kiegyensúlyozottabb képet mutat. A gyermek temetkezések jelenléte elenyésző, viszont ez esetben már a női nem is képviselteti magát. A sírgödrök mélysége és térfogata közepes értékek között mozog akárcsak azok alapterülete. Sokkal jellemzőbb a téglalap és nyújtott téglalap alakú sírgödör, amelyeket elsősorban a II területi csoporthoz tartozó férfi temetkezések képviselnek (OU_Sn-17 és OU_Sn-35). A plot 3-as csoportjánál Az e csoportban előforduló temetkezések közül gyakoribbak az ásatási felszínen elszórtan jelentkező temetkezések. A plot 2-es és 3-as csoportjához (218. ábra) közel található az OU_Sn-224-es *Maturus* korú temetkezés, amely, mint az látható a kiemelkedően nagy térfogata alapján

azoktól elkülönül. Ez abból a szempontból releváns, mivel a sírgödörből egy női és egy férfi csontváz maradványait sikerült kibontani, amely esetében a temetkezés sírgödrének a többi sírtól való jelentős eltérése azt a korábbi feltételezést erősíti, miszerint ez esetben egy kettős temetkezéssel van dolgunk.

4. csoport: A plot origójától közvetlenül balra elhelyezkedő csoport esetében a női nem a férfiakhoz képest felülreprezentált. Azonban amennyiben megfigyeljük a csoport korfája eléggé „fiatal", alapvetően *Juvenis* és főként *Adultus* korú temetkezések alkotják, amelyek esetében, mint azt korábban is említettem a férfi nem jóval alulmarad a női nemhez képest, azaz a temetkezőhely demográfiai struktúrája meghatározó. A csoport sajátosságai közé tartozik a közepes és nagy alapterület és mélység, illetve a sírgödrök közepes és nagy térfogata. Térszerkezeti szempontból érdekes mód a temetkezések – az OU_Sn-36-os temetkezést leszámítva – szinte kizárólag a körárkos temetkezési csoportok közvetlen közelében helyezkednek el. Amennyiben megfigyeljük a 2-es és 3-as csoportoknak a demográfiai összetételét és hozzájuk társított energiaráfordítást, a 4-es csoport temetkezéseinek esetében a testmagasság által meghatározott pragmatikus jellegű szempontok mellett egy társadalmilag szabályozott szempont-rendszer lehetősége is felmerülhet. Bár az egyén által betöltött/betölthető társadalmi státusok egyrészt az életkor függvénye szerint alakulnak, a temetkezőhely sajátos demográfiai struktúrája óvatosságra int az energiaráfordítás-életkor-társadalmi státus közötti összefüggések elemzésénél.

5. csoport: Az Y felső szárát alkotó csoport temetkezései kizárólag a körárkok megléte és metrikus paraméterei, valamint a megmozgatott földmennyiség becsülhető volumene szempontjából térnek el az előbbi csoport temetkezéseitől. Ugyanakkor sokkal jellemzőbb rájuk a közepes alapterület, mint a 4-es csoportra. Korcsoport szerinti megoszlás alapján homogén, mindössze *Adultus* korú temetkezések vannak jelen, viszont a női és férfi nem egyaránt képviseltetve van. Természetesen itt hozzá kell tenni, hogy a OU_Sn-262-es és OU_Sn-233-as temetkezések körárkának paramétereiről nincs adatunk, így nem ismert, hogy azok milyen módon, vagy milyen mértékben befolyásolják, vagy árnyalják a fenti képet. A 6-os csoportba tartozó körárkos temetkezések feltűnő módon területileg is elkülönülnek a többi körárkos temetkezéstől, azok mindegyike térszerkezeti szempontból az Ia körárokcsoporthoz tartozik. A 4-es és az 5-ös csoportok közötti hasonlóságok és különbségek tanúságai szerint

6. csoport: Az Y alsó szárához tartozó két körárkos temetkezés elsősorban a körárkok alapterülete, szélessége, térfogata, valamint a megmozgatott földmennyiség nagysága alapján, másodsorban pedig a sírgödrök alapterületének nagysága alapján térnek el az 5 csoport körárkos temetkezéseitől. Ugyanakkor a sírgödrök alapterülete alapján hasonlóak a 4-es csoport nagy alapterületű sírjaihoz. A 5-ös csoporttól eltérően itt a *Maturus* korcsoport is képviselteti magát, ugyanakkor a női és férfi nem egyaránt előfordul. A csoport két körárkos temetkezése területileg elkülönül úgy egymástól, mint az 5-ös csoport körárkos temetkezéseitől is. Mindkettő egy-egy különálló körárokcsoporthoz tartozik. Ismételten szükséges megemlíteni, hogy az OU_Sn-262-es és OU_Sn-233-as körárkos temetkezéseket nem lehetett bevonni a vizsgálatba.

A korrespondencia vizsgálat plot-jában körvonalazódó – alapvetően – minőségi csoportok a területileg is csoportosuló temetkezésekkel csak ritka esetben állnak átfedésben. Egyik ilyen csoport az Y felső szárát alkotó 5. csoport, amely tulajdonképpen az Ia körárkos temetkezési csoport temetkezéseit jelenti. Ugyanez a mintázat már nem érvényes az Y alsó szárát alkotó két körárkos temetkezésre, bár azok úgy a plot-ban, mint térszerkezeti szempontból is elkülönülnek az 5. csoporttól. Az értelmezést nagy mértékben nehezíti, hogy a IIIb körárokcsoport két körárkos temetkezését ilyen szempontból nem lehetett megvizsgálni. Mindazonáltal a körárkos csoportok demográfiai struktúrájával összevetve felmerülhet annak a lehetősége, hogy az Ia és a IIIa+IIIb körárokcsoportok és az azok közelében található temetkezések egy-egy különálló leszármazási ágat jelölő családi kötelékek szerint szerveződő közösséget feltételeznek (klán/ család). Itt meg kell jegyezni, hogy az Ia és IIIa csoport temetkezései a feltárási területtől északi irányba, míg a IIIb csoport temetkezései déli irányba is folyatódnak. Ennek kapcsán talán nem lehet elégszer kihangsúlyozni, hogy az óföldeáki temetkezőhely csak részben került feltárásra, illetve, hogy a temetkezések közötti kronológiai viszony – C14-es vizsgálatok híján – alig tisztázható, amely alapvetően minden nemű társadalomrégészeti szempontú vizsgálat lehetőségeit behatárolja. Ezt mindenképp szükséges szem előtt tartani a temetkezések kialakítására szánt energiaráfordításnak a korrespondencia vizsgálatánál is, ugyanis a temetkezőhely térszerkezeti és demográfiai sajátosságai alapján azt feltehetően több olyan közösség is használhatta, amelyek temetkezései csak részben ismertek és a közöttük levő viszony – DNS és stroncium izotóp vizsgálatok nélkül – csak rendkívül nehezen és az is

csak korlátozott mértékben tisztázható. Igy az apátfali temetővel szemben az itt körvonalazott minőségi csoportok nem alkalmasak egyértelmű státusok, illetve egy-egy közösségen belüli esetleges státushierarchia felvázolására, viszont a biológiai nem és az életkor függvényében alakuló energiaráfordítás mértékének szabályszerűségei megfelelő támpontot nyújthatnak a későbbiekben a leletanyag vizsgálatánál annak eldöntéséhez, hogy mely temetkezések tartozhattak egy adott közösséghez, annak tagjai milyen társadalmi rangot tölthettek be, illetve, hogy a közösség milyen alapon szerveződhetett.

X.1.20.5. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

	Total	Total %	Total Kum.%
Újrafelnyitott	32	66.7	66.7
Érintetlen	16	33.3	100.0
Total	48	100.0	

219. ábra: A felnyitott és érintetlen temetkezések aránya. (készítette Kapcsos Norbert)

Az óföldeáki temetkezőhely temetkezéseinek leírásai alapján azok 66,7%-a került felnyitásra (219. ábra), amely adat eltér az eredeti publikációban közölt 77%-os aránytól[1041]. Mindazonáltal, függetlenül az említett eltéréstől, az felnyitások magas aránya (közel 70%) arra utal, hogy a korszakra jellemző módon az óföldeáki temetkezőhelyen is a temetkezések felnyitása általános jelenségnek tekinthető. Továbbá, az a tény miszerint az felnyitások rendszerint a leletanyag összetételét és annak integritását is befolyásolják, ez által korlátot szabnak a társadalomrégészeti szempontú megfigyeléseknek is. Ebből kifolyólag, bár a jelenség részletes vizsgálata a kutatásomnak nem kiemelt célja, megkerülhetetlen tényezőként érdemes a problémát némileg körül járni.

[1041] Gulyás Gyöngyi a temetkezések 77%-át említi „rabolt" temetkezésként. Az eltérés okát a leírások többszöri ellenőrzését követően sem sikerült kiderítenem, ugyanakkor az általa körül határolt területi csoportok esetében az arányok megegyeznek (Gulyás 2014, 61.).

	Ia	%	Ib	%	I	%	II	%	IIIa	%	IIIb	%	IIIa+IIIb	%	III (a+b+elszórt)	%
Felnyitott	14	82.35	1	100.0	15	83.33	**2**	66.67	5	62.50	5	55.56	10	58.82	15	55.56
Érintetlen	3	17.65	0	0.0	3	16.67	1	33.33	3	37.50	4	44.44	7	41.18	12	44.44
Total	17	100	1	100.0	18		3	100	8	100	9	100	17		27	100

220. ábra: A felnyitott és érintetlen temetkezések aránya területi csoportonként. (készítette Kapcsos Norbert)

Bár a temetkezések egészének felnyitására vonatkozó arányok eltérnek a publikációban közöltektől, a Gulyás Gyöngyi által körvonalazott területi csoportok szerint lebontva már szinte megegyeznek (220. ábra). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy úgy a területileg körvonalazott csoportok, mint a körárokcsoportok esetében az arányok némileg eltérnek egymástól, viszont nagyságrendi különbségek mégsem érzékelhetőek. Az felnyitások aránya következetes módon minden csoport esetében meghaladja a temetkezések felét (220. ábra), továbbá számottevő területi koncentráció sem figyelhető meg a temetkezőhelyen belül.

	Felnyitott	%	Kum%	Érintetlen	%	Kum%	Total
Nő	12	37.5	37.5	1	6.3	6.3	13
Férfi	7	21.9	59.4	8	50.0	56.3	15
Gyerek	9	28.1	87.5	7	43.8	100.0	16
NA	4	12.5	100.0	0	0.0	100.0	4
Total	32	100		16	100		48

221. ábra: A felnyitott és érintetlen temetkezések nemek szerinti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

Rendkívül érdekes módon az óföldeáki temetkezőhelyen belül a temetkezések neme és azok felnyitása között statisztikai szempontból is szignifikánsnak tekinthető összefüggés van. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: $p= 0.027<0.05$). Közelebbről megnézve az felnyitásoknak a temetkezések neme szerinti megoszlásában a temetkezőhely szintjén rendkívül szembetűnő a női temetkezéseknek a magas aránya (221. ábra). Mindemellett a női temetkezéseknek az felnyitása (92,3%) sokkal gyakoribb, mint a férfi (46,7%), vagy a gyermek temetkezéseknek (56,3%), azaz a női temetkezések esetében sokkal jellemzőbbek az felnyitásukra irányuló temetkezést követő beavatkozások, holott a férfi és a női nem aránya demográfiai szempontból kiegyensúlyozott. Itt mindjárt hozzá kell tenni ismételten, hogy a temetkezőhely teljes egésze nem került feltárásra, így az esetleges további sírok bármikor

megváltoztathatják a felvázolt képet. Továbbá a temetkezések közötti kronológiai viszony sem tisztázott, amely nagy mértékben árnyalhatja ugyanazt a képet. Ugyanakkor óvatosságra int az a tény is, hogy az felnyitások és a temetkezések neme közötti statisztikailag szignifikáns összefüggés nem mutatható ki következetes módon a területi csoportok, illetve a körárok csoportok temetkezéseire külön-külön lebontva, így hát bár érdemes figyelembe venni, további vizsgálatok szükségesek annak eldöntéséhez, hogy a jelenségnek kulturális magyarázata van-e. (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Ia Fisher's exact test: p= 0.562>0.05; Ib nem számolható; I Fisher's exact test: p= 0.413>0.05; II Fisher's exact test: p= 1>0.05; IIIa Fisher's exact test: p= 1>0.05; IIIb Fisher's exact test: p= 0.485>0.05; IIIa+IIIb Fisher's exact test: p= 0.362>0.05; III Fisher's exact test: p= 0.068>0.05.

	Felnyitott	%	Kum%	**Érintetlen**	%	Kum%	**Total**
Inf1	6	18.8	18.8	6	37.5	37.5	12
Inf2	3	9.4	28.1	1	6.3	43.8	4
Juv	2	6.3	34.4	1	6.3	50.0	3
Ad	10	31.3	65.6	2	12.5	62.5	12
Mat	7	21.9	87.5	5	31.3	93.8	12
Sen	1	3.1	90.6	1	6.3	100.0	2
NA	3	9.4	100.0	0	0.0		3
Total	32	100		16	100		48

222. ábra: A felnyitott és érintetlen temetkezések korcsoportok szerinti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések felnyitása mindegyik korcsoport esetében megfigyelhető, ugyanakkor szembetűnő, hogy az elsősorban a felnőtt korcsoportra jellemző, az esetek 62.5%-ban, azaz *Juvenis* kortól *Senilis* korig, bár az *Infans* korúak esetében sem tekinthető kimondottan ritkának (222. ábra). Az felnyitások és a temetkezések életkora között nincs statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés, így egyértelmű szabályszerűségre nem utalnak a korcsoportonként jelentkező arányok sem, azok inkább egy tendenciát mutatnak (*Infans* 1-tól *Senilis*-ig – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Fisher's exact test: p= 0.585>0.05). Ezt tűnik igazolni az is, hogy az *Adultus* és *Maturus* korúaknál a felnyitások gyakorisága meghaladja a fiatalabb korcsoportokét. Természetesen a temetkezőhely részleges feltárása ez esetben is nagy mértékben befolyásolja a temetkezések ilyen irányú vizsgálatát.

	Inf1	**Inf1%**	**Inf2**	**Inf2%**	**Juv**	**Juv%**	**Ad**	**Ad%**	**Mat**	**Mat%**	**Sen**	**Sen%**	**NA**	**NA%**	**Total**

Újra felnyitott	6	50.0	3	75	2	66.7	10	83.3	7	58.3	1	50.0	3	100.0	32
Érintetlen	6	50.0	1	25	1	33.3	2	16.7	5	41.7	1	50.0	0	0.0	16
Total	12	100	4	100	3	100	12	100	12	100	2	100	3	100.0	48

223. ábra: A korcsoportoknak a felnyitás szerinti eloszlása. (készítette Kapcsos Norbert)

Az felnyitások beásásainak a sírgödrön belüli helyzetével kapcsolatban nem sikerült a vizsgálathoz elegendő adatot összegyűjtenem. Ugyanakkor mivel a temetkezések felnyitása a csontok különböző mértékű elmozdulását eredményezi, az további vizsgálatokra ad lehetőséget.

	F1	F1%	F2	F2%	F3	F3%	F4	F4%	F5	F5%	Total
Nő	0	0.0	6	46.2	4	40.0	3	30.0	0	0.0	13
Férfi	7	58.3	4	30.8	2	20.0	2	20.0	0	0.0	15
Gyerek	5	41.7	3	23.1	3	30.0	3	30.0	2	100.0	16
NA	0	0.0	0	0.0	1	10.0	2	20.0	1	50.0	4
Total	12	100	13	100	10	100	10	100	3	150	48

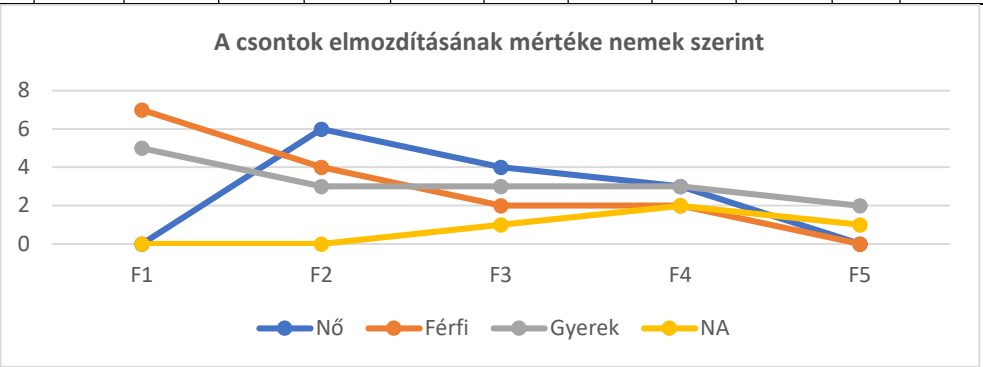

224. ábra: A csontok elmozdításának mértéke nemek szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

A csontok elmozdulásának mértékénél nemenként (224. ábra) nagyvonalakban ugyanazok a tendenciák érvényesülnek, azt leszámítva, hogy a férfi temetkezéseknél az érintetlen sírok aránya jóval meghaladja az érintetlen női temetkezések arányát, ennek megfelelően a csontok elmozdulásának mértékénél is gyakoribbak az olyan férfi temetkezések, ahol a csontok anatómiai pozícióban kerültek elő. Szembetűnő módon egyik kategória esetében sem figyelhetőek meg nemek szerinti kimagasló értékek, azaz vélhetőleg a csontok elmozdulásának mértéke független a temetkezések nemétől. Ezt látszik igazolni az is, hogy a temetkezések neme és a csontok elmozdításának mértéke között nincs statisztikai szempontból szignifikáns összefüggés (Nő, férfi és gyermek – NA nélkül –, illetve a kategóriák esetszámai alapján: Ia Fisher's exact test: $p= 0.101>0.05$).

	F1	F1%	F2	F2%	F3	F3%	F4	F4%	F5	F5%	Total
Inf1	4	33.3	2	15.4	1	10.0	3	30	2	66.7	12
Inf2	1	8.3	1	7.7	2	20.0	0	0	0	0.0	4
Juv	0	0.0	2	15.4	0	0.0	1	10	0	0.0	3
Ad	1	8.3	3	23.1	5	50.0	3	30	0	0.0	12
Mat	5	41.7	5	38.5	1	10.0	1	10	0	0.0	12
Sen	1	8.3	0	0.0	1	10.0	0	0	0	0.0	2
NA	0	0.0	0	0.0	0	0.0	2	20	1	33.3	3
Total	12	100	13	100	10	100	10	100	3	100	48

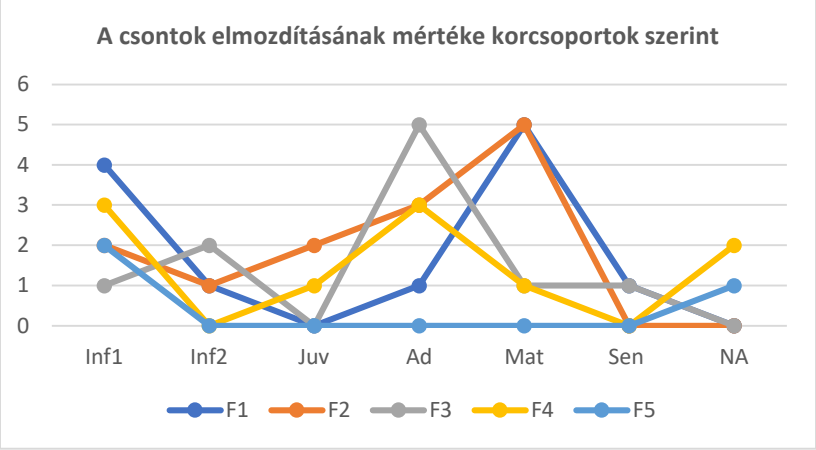

225. ábra: A csontok elmozdításának mértéke korcsoportok szerint. (készítette Kapcsos Norbert)

Ezzel ellentétben a csontok elmozdítása mértékének korcsoportok szerinti lebontása alapján (225. ábra) az F2 és az F3-as kategóriák elsősorban a felnőtt korcsoportokra jellemzőek. Azon belül is az *Adultus* korcsoportra a csontok kevésbé hiányos és szórt jellege (F3), míg a *Maturus* korcsoportra a kisebb mértékben elmozdított és kevésbé hiányos jellege (F2). Érdekes módon az *Infans 1*-es korcsoport az, amelyik esetében mindegyik kategória előfordul. Fisher's exact test nem számolható.

226. ábra: A csontok elmozdításának területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

A csontok elmozdításának mértéke alapján meghatározott kategóriák területi szóródása nagyjából egyenletes (226. ábra). Egyik kategória esetében sem mutatható ki területi koncentráció, illetve olyan mintázat, amely egy adott területi, vagy körárok csoportot jellemezne. Az alacsony esetszámok miatt egyelőre még kérdéses, hogy mit takar az a jelenség[1042], hogy az I-es csoport körárkos temetkezéseinek csontjai kisebb mértékben (F3) lettek elmozdítva, mint a IIIa és IIIb körárok csoportok körárkos temetkezései, amelyek hiányosabbak (F4), illetve, hogy egyáltalán releváns különbségről beszélhetünk-e? Hasonló a helyzet a II csoport temetkezéseivel, amelyek felnyitásánál, a csontok kis mértékű elmozdítása volt a jellemző (F2).

X.1.20.6. Leletanyag

Az óföldeáki temetkezőhely leletanyagának tipo-kronológiai vizsgálatát és kapcsolatrendszerének elemzését Gulyás Gyöngyi a temetkezések publikálásakor elvégezte ezért itt mindössze csak a társadalom-régészeti szempontú megfigyeléseket összegezném.

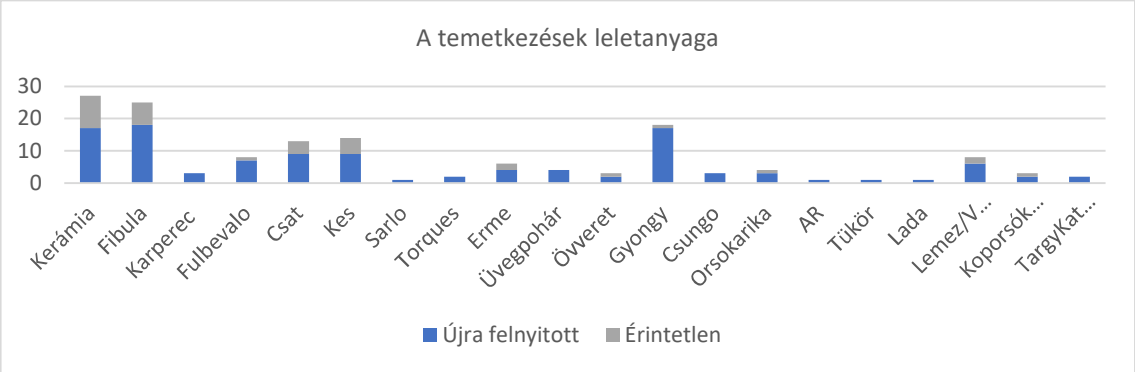

227 ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

A 48 feltárt temetkezésnek 83.33%-ából (40 db temetkezés) került elő mellékletet és/vagy viseleti elemet feltételező leletanyag. A melléklettel rendelkező temetkezések magas aránya alapján a mellékletadás az óföldeáki temetkezőhelyen belül általánosnak tekinthető még az felnyitások 66.7%-os gyakorisága mellett is. Továbbá a 19 különböző tárgykategória alapján meglehetősen változatos is (227.ábra). A maradék 16.67%-ot alkotó

[1042] Esetleges kronológiai különbségek: hiányosabb jelleg (F) – többszöri felnyitás? Esetleges kulturális eltérések: csontok eltérő mértékű elmozdítása – eltérő közösségek?

8 melléklet nélküli temetkezésből 4 gyermek temetkezés, 2 férfi temetkezés és 2 esetben azok neme ismeretlen, amelyek vizsgálatánál érdemes lehet egy kicsit elidőzni.

A 4 melléklet nélküli gyermek temetkezés mindegyike *Infans 1*-es korcsoportba tartozik, illetve a 4 gyermek temetkezés közül 3 gyermeké körárkos temetkezések körárkaiból került kibontásra (OU_Sn-180, OU_Sn-237, OU_Sn-252), amelyeknél azok felnyitására utaló nyomokat nem sikerült megfigyelni, következésképpen a mellékletek hiányát sem lehet az felnyitásokkal összefüggésbe hozni. Érdekes módon a szóban forgó körárkokból feltárt gyermek temetkezések közül egyik sem haladta meg a 3 éves kort – az OU_Sn-180-nál nem ismert a pontos életkor –, ami abból a szempontból releváns, hogy a 0-3 éves korcsoport esetében a mellékletek előfordulásának aránya (57.14%) kisebb, mint a 6-7 év közötti életkorral rendelkező gyerekek esetében (100%). A rendkívül alacsony esetszámok messzemenő következtetések levonásához nem adnak lehetőséget[1043], azonban a 0-3 alatti korosztály mellékletadásában jelentkező tendencia arra utal, hogy összefüggés feltételezhető az életkor-mellékletek hiánya és a körárokból előkerülő gyermek temetkezések között, amely összefüggés megválaszolása további vizsgálatokra vár.

A mellékletnélküli férfi temetkezések közül az OU_Sn-170-es *Senium* korú férfi temetkezés térszerkezeti szempontból az elszórtan jelentkező temetkezések között található. A temetkezés demográfiai szempontból az egyik legalacsonyabban reprezentált korcsoporthoz tartozik, illetve sírgödrének irányításában (180. ábra) is eltér a temetkezőhely többi temetkezésétől. Az OU_Sn-245-ös Adultus férfi temetkezés nincs feltűntetve a felszínrajzon, a nemileg meghatározhatatlan OU_Sn-156 és OU_Sn-173-as temetkezés pedig felnyitott temetkezések, ahol utóbbinak sírbetöltéséből bár előkerültek jellegtelen kerámiadarabok, mégsem egyértelmű, hogy az a melléklet részét képezte-e.

Hasonló módon az apátfalvi temetőhöz, az óföldeáki temetkezőhely esetében is a mellékletadásnak a nemekkel és korcsoportokkal való összefüggéseit az felnyitások magas aránya miatt statisztikai módszerekkel nem lehetséges vizsgálni. A nemspecifikus és életkorral összefüggésbe hozható tárgyak meghatározásánál elsősorban a többváltozós statisztikai módszerek lehetnek célravezetőek, amelyek némileg lehetővé teszik a

[1043] Bár Fisner's exact test-tel vizsgálható lenne a mellékeltadás-korcsoport; korcsoport-körárokból előkerült temetkezések; körárokból előkerült temetkezések-mellékletadás közötti összefüggés a megfelelő kereszttáblák alapján, érdemesnek tartanám a vizsgálatba további esetszámok bevonását.

megfelelő társadalom-régészeti következtetések levonását. A továbbiakban a temetkezéseket ugyancsak nemi és felnőtt/gyermek kritériumok szerint különítem el[1044] az alacsony mintaszámok miatt, amelyek nem teszik lehetővé a részletesebb korcsoport szerinti lebontást. Ugyanakkor különös figyelmet érdemel az a tény, hogy ez esetben nem egy zárt egységként kezelhető temetővel van dolgunk, amelyet egy adott közösség használ, hanem egy olyan temetkezési hellyel, ahova egy időben több közösség is temetkezhetett, igy a korrespondencia vizsgálatban elkülönülő „csoportok" vizsgálata nagyobb körültekintést igényel.

X.1.20.6.1. Nemmel és életkorral összefüggésbe hozható leletanyag

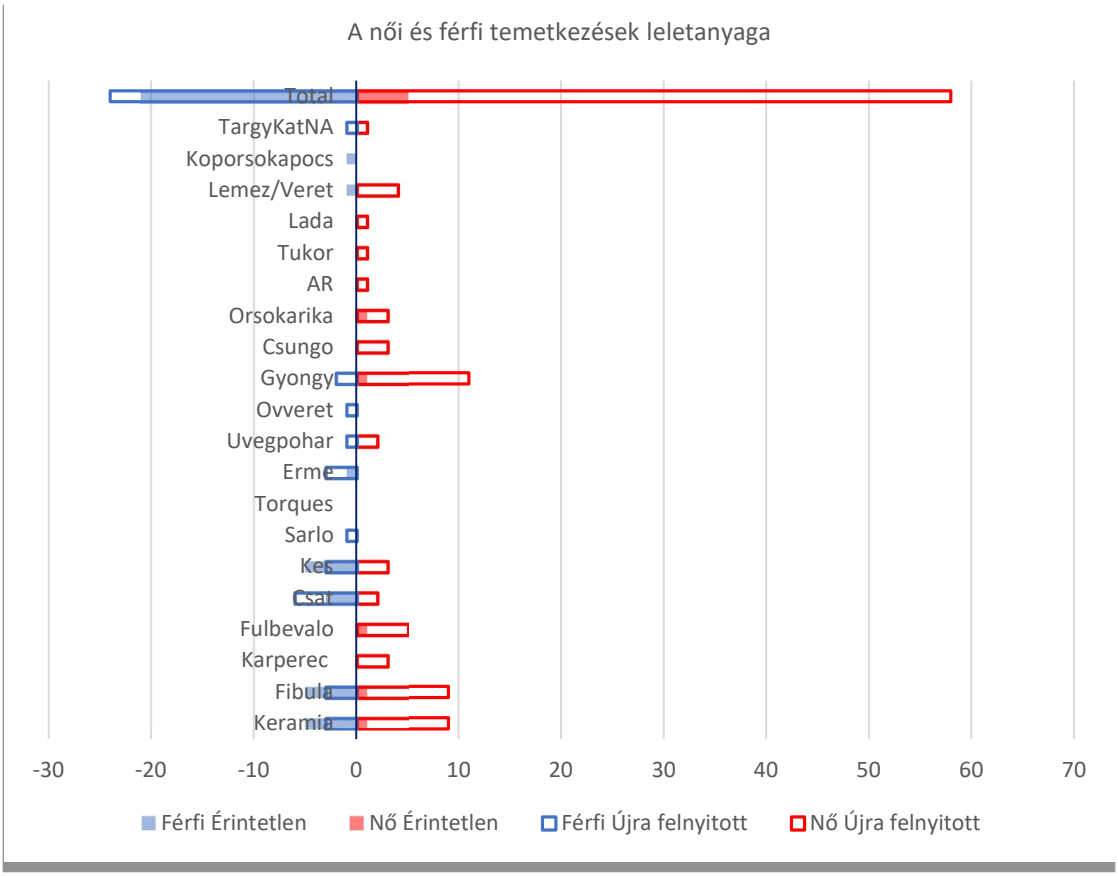

228. ábra: A női és férfi temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

[1044] A vizsgálati módszer modelljét ez esetben is lásd: Korobov 2018, 109–113.

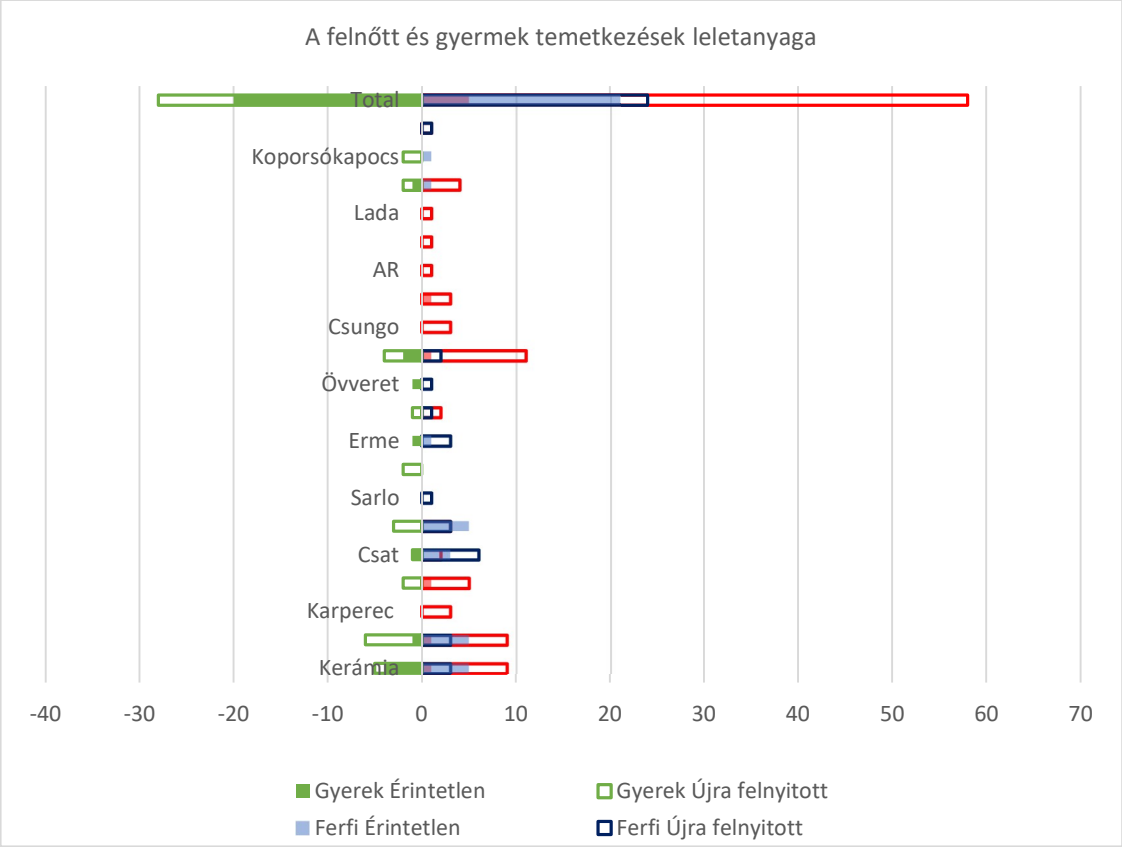

229. ábra: A felnőtt és gyermek temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

Az ápátfalvi temetőhöz hasonlóan ez esetben sem lehet egyértelműen nem, vagy korspecifikus tárgyakról beszélni. A különböző tárgykategóriák gyakorisága nemenként és korcsoportonként jóformán csak eltérő tendenciákat mutat, szabályszerűségek csak rendkívül ritkán mutatkoznak és azokban az esetekben sem mindig egyértelmű, hogy nem és/vagy korcsoport szerinti eltérésekről van szó. Erre utal a temetkezésekhez tartozó leletanyagkategóriákon végzett korrespondencia vizsgálat eredménye is, ahol csak ritka esetben fordul elő egy-egy tárgykategória kizárólagosan egy adott nemű temetkezésben. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a sokat hangoztatott szempontot sem, miszerint több közösség is használhatta egy időben az adott temetkezőhelyet, amelyeknek eltérő mellékletadási szokásaik lehettek. Továbbá az felnyitások ez esetben is egy olyan általános kritérium, amelytől nem lehet elvonatkoztatni.

X.1.20.6.1.1. Nemspecifikus leletanyag

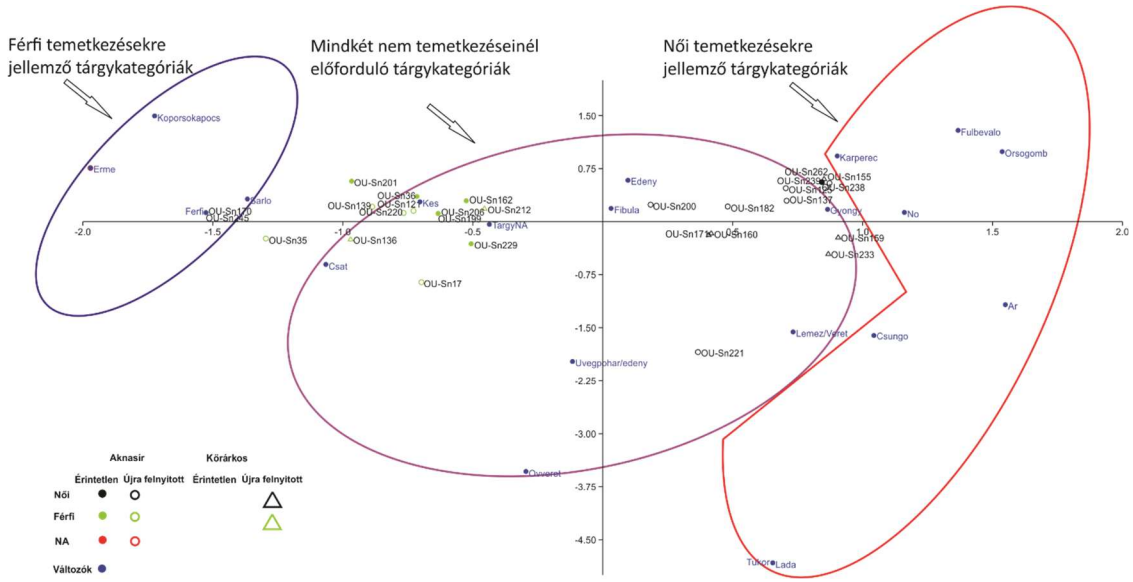

230. ábra: A női és férfi temetkezések leletanyagának korrespondencia vizsgálata. (készítette Kapcsos Norbert)

Az óföldeáki temetkezőhelyen a férfiakhoz köthető nemspecifikus tárgykategóriák, mondhatni ritkaságszámba mennek (228 és 229. ábra), amennyiben megfigyeljük a korrespondencia vizsgálat plotjának bal szélén elhelyezkedő tárgykategóriákat (230. ábra). Itt elsősorban az érme (3eset), koporsókapocs (1 eset) és a sarló (1 eset) azok a tárgykategóriák, amelyek kizárólag férfi temetkezésekből kerültek elő (230. ábra), mindazonáltal az alacsony esetszámok óvatosságra intenek. Annál is inkább mivel a koporsókapcsoknak a férfi temetkezésekben való előfordulása lehet pusztán esetleges is, korábbi kutatások nem utalnak arra, hogy összefüggés lehet azok előkerülése és az elhunytak neme között. Sokkal érdekesebb az érméknek a férfi temetkezésekben való szinte kizárólagos előkerülése, amelyeknél az elhunytak nemével és előfordulásukkal kapcsolatos összefüggéseket korábbi kutatások is igazolják[1045]. Hasonlóképp érdekes – a Gulyás Gyöngyi által hosszú kés, míg általam – sarlóként interpretált tárgynak az OU_Sn-220-as temetkezésből való előkerülése, amelyet a vertikális társadalmi különbségeknél igyekszem majd részletesebben tárgyalni.

A férfi temetkezésekhez képest a női temetkezések nemspecifikusnak tekinthető leletanyaga jól látható módon sokkal változatosabb képet mutat. Ezek között említhető a

[1045] Kulcsár 1998, 59.

plot jobb oldali szélén elhelyezkedő tárgyak közül a fülbevaló (6 eset), orsókarika (4 eset), karperec és csüngő (3-3 eset), illetve ár, tükör és – a lemezveretek alapján feltételezhető[1046] – ládika (1-1 eset), amelyek kizárólag női temetkezésekből kerültek elő.

A mindkét nem temetkezéseiben előforduló tárgykategóriák – között említhető kerámia melléklet, fibulák, kések, csatok, üvegpoharak, gyöngyök és veretek – gyakoriságukat és mennyiségüket tekintve bár nemenként eltérő arányban képviseltetik magukat, kizárólagos módon mégsem köthetőek egyik nemhez sem. Természetesen az felnyitások 66,7%-a mellett képtelenség megbecsülni, hogy azok milyen mértékben befolyásolhatták a temetkezések mellékletének összetételét és azok nemenként való szóródását.

X.1.20.6.1.2. Életkorral összefüggésbe hozható leletanyag

A gyermek temetkezésekből előkerült tárgykategóriák legtöbbje a mindkét nem temetkezéseinél előforduló tárgykategóriák jelentős részével megegyezik, illetve a női nemspecifikus tárgykategóriák közül a fülbevalók azok, amelyek már gyermek temetkezésekben is megjelennek (231. ábra). Rendkívül érdekes módon egyedül a torquesek azok, amelyek csupán gyermek temetkezésekből kerültek elő, azaz felnőtt női, vagy férfi temetkezésekből nem ismertek. Ez esetben felvetődhet a kérdés, hogy ezt milyen mértékben befolyásolja az a tény, hogy az felnyitott temetkezések közel 60%-át felnőtt temetkezések képezik, ugyanis a kistáj más temetkezőhelyein torquesek felnőtt temetkezésekből is ismertek.

[1046] Gulyás Gyöngyi az eredeti publikációban nem tesz említést doboz, vagy ládika meglétéről, azonban a temetkezésből előkerült lemezek és helyzetük ezt a lehetőséget valószínűsítik. Mindazonáltal az értelmezés még mindig fenntartásokkal kezelendő.

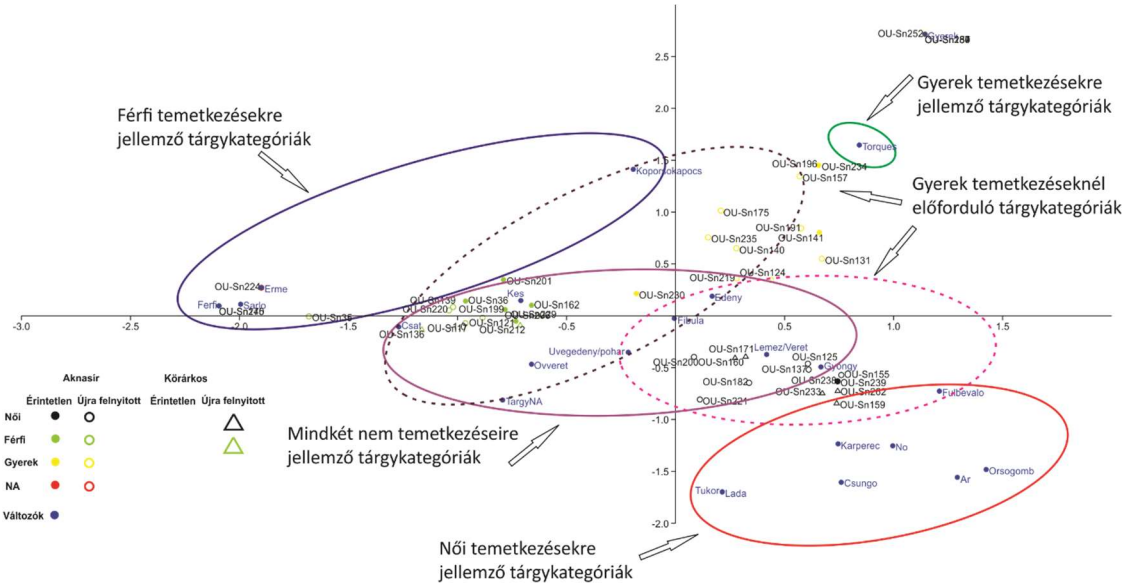

231. ábra: A felnőtt és gyermek temetkezések leletanyagának korrespondencia vizsgálata. (készítette Kapcsos Norbert)

A 16 darab gyermek temetkezésen belül a kerámia (9 eset) és a fibula (7 eset) volt a leggyakoribb leletanyag kategória, amely előkerült. Figyelembe véve, hogy ez a két leletanyag kategória a női és férfi temetkezésekben is az egyik leggyakoribb, talán megállja a helyét az a feltételezés, miszerint ezek azok a tárgyak, amelyek a közösség(ek) elismert tagjainak legtöbbjeit megillették – amely vélhetőleg összefüggésben állhatott egyrészt az egyén és családjának szocio-gazdasági lehetőségeivel és törekvéseivel, másrészt pedig a túlvilágról alkotott felfogásukkal is (túlvilágra/túlvilági útra szánt élelem?). Ugyanakkor ezt látszik megerősíteni az is, hogy egyik sem tekinthető nemspecifikus tárgynak, mindkettő – minimális megkülönböztetést eredményezve – a korrespondencia vizsgálat plotjának origójához közel helyezkedik el, illetve mindkettő már *Infans 1*-es életkortól megjelenik a temetkezésekben (Kerámia: OU_Sn-131, 141, 175, 191, 196, 234 – *Infans 1*; OU_Sn-219, 230, 235 – *Infans 2*; Fibula: OU_Sn-131, 140, 157, 175 – *Infans 1*; OU_Sn-219, 230, 235 – *Infans 2*)[1047].

A női temetkezések jellegzetes tárgyai közé tartozó fülbevaló igaz már az *Infans 1*-es kortól megjelenik, ám a legfiatalabb temetkezések, amelyeknél előfordul mindössze csak a 6-7 éves korosztályhoz tartoznak (OU_Sn-124-*Infans 1*; OU_Sn-131-*Infans 2*), a

[1047] Itt érdemes megjegyezni, hogy az edény melléklet (élelem?) legkorábban csak 2-3 éves kortól jelenik meg –az OU_Sn-191-es temetkezés (05-1 év) bronzkori edényét leszámítva, amely ritkaságnak számít így felmerülhet annak a lehetősége is, hogy presztízstárgyként értelmezhető.

szóban forgó tárgykategória elsősorban a női temetkezések *Juvenis* és *Adultus* korcsoportjaira jellemző. Ez abból a szempontból releváns, mivel a temetkezőhelyen belül, a nemspecifikusnak tekinthető tárgykategóriák korcsoportonként való eloszlásából rendkívül nehéz megállapítani, hogy hozzávetőleg milyen korra helyezhető a társadalmilag elfogadott felnőttkor kezdete. Ilyen szempontból talán az olyan mindkét nem temetkezéseiben előforduló tárgykategóriák vizsgálata nyújthat némi fogódzót, mint a kések, csatok és a különböző funkciót betöltő gyöngyök.

A mindkét nem temetkezéseire jellemző kések esetében bár megfigyelhető azok *Infans 1*-es korban való megjelenése (OU_Sn-175, 6-7 éves), továbbá *Infans 2*-es korú temetkezésekben való előfordulása (OU_Sn-219 és 235), azok túlnyomó részt felnőtt – *Adultus* és elsősorban *Maturus* korú. azon belül is férfi – temetkezésekre jellemzőek[1048]. Hasonló kép tárul fel amennyiben megfigyeljük a csatoknak a korcsoportonként való eloszlását, ahol mindössze két esetben jelennek meg *Infans 2*-es korú temetkezésekben (OU_Sn-124 és 230). Az OU_Sn-175-ös gyermek temetkezést leszámítva feltűnő módon a késsel és csattal rendelkező gyermek temetkezések mindegyike valamelyik körárkos temetkezés közelében helyezkedik el és nem az elszórt temetkezések között. A társadalmi szempontból elfogadott felnőttkor idejének hozzávetőleges megállapításánál az egyik legbiztosabb fogódzót a gyöngyök és azok szűkebb kontextusa jelentheti. Mint látható alacsony esetszámmal és kis mennyiségben férfi temetkezésekbe is előfordulnak gyöngyök (2 eset), azonban azok elsősorban a gyermek és női temetkezésekre jellemzőek. A gyermekek és nők esetében a gyöngyök előkerülésének kontextusa is eltér egymástól. Míg a gyermek temetkezéseknél elsősorban a karok, vagy a nyak környékén kerültek elő, azokban az esetekben, ahol az rekonstruálható volt – amelyet rendszerint karkötő és nyakék, vagy ruhaujj és nyaki rész kivarrásaként értelmeznek[1049] –, a női temetkezésekben már a bokák környékén is megjelennek, amelyet hagyományosan a ruha, vagy nadrágalj kivarrásának tekintenek. A ruha/nadrágalj gyönggyel való kivarrása a női temetkezéseknek mindössze 38.5%-nál volt megfigyelhető és kizárólag a *Juvenis* (2 eset), *Adultus* (2 eset) és *Maturus* (1 eset) korú nőkre jellemző, amely kapcsán felmerülhet, hogy a fiatalabb korcsoportokban a kivarrás hiánya összefüggésbe állhat azzal, hogy a nőket nagyjából a

[1048] Itt érdemes figyelembe venni azt is, hogy az *Adultus* és *Maturus* korúak aránya nemenként fordított.
[1049] Gulyás 2014.

Juvenis kortól tekintették társadalmilag is érettnek. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy ugyancsak *Juvenis* kortól jelenik meg a kizárólag női temetkezésekre jellemző orsókarika is a sírokban, amelynek *Adultus* korban a legmagasabb az esetszáma (3 eset), hasonlóképpen a karperecekhez, vagy a tükörhöz, amely esetében a vertikális társadalmi különbségeknél még érdemes lesz kitérni.

Míg a női temetkezéseknél a leletanyagkategóriák szóródása és kontextusa némileg megengedőbb annak eldöntésénél, hogy a közösség(ek) tagjai mikortól számítottak társadalmilag is érettnek, a férfi temetkezéseknél ez már koránt sem ilyen egyértelmű, amennyiben figyelembe vesszük, hogy az egyetlen leletanyag kategória, amely kizárólag férfi sírokból került elő, az az érme és a sarló[1050]. Az – ezüst – érmék jelenléte férfi sírokban leghamarabb az *Adultus* kortól figyelhető meg, *Maturus* korban a leggyakoribb és egy esetben fordult elő *Senilis* korú temetkezésben. Bár az OU-OU_Sn-230-as *Infans 2*-es (12-14 év) korú temetkezésből is előkerült egy – bronz – érme kérdés, hogy ez összefüggésbe hozható-e a társadalmi szempontból való felnőttkorba lépéssel, amely annál is óvatosabban kezelendő, mivel Gulyás Gyöngyi leírásában az OU-OU_Sn-230-as temetkezés lányként jelenik meg[1051]. Mint látható a férfi temetkezéseknél a temetkezőhely demográfiai struktúrája és azok leletanyagának sajátosságai miatt kénytelenek vagyunk nyitva hagyni a kérdést, hogy a közösség(ek) mikortól ismertek el valakit társadalmilag is érettnek.

Összegzésképp elmondható, hogy az *Infans 1*-es kortól az életkor előrehaladtával a temetkezések melléklete általános jelleggel változatosabbá válik, és az *Adultus* kortól úgymond a legszínesebb, majd a *Senilis* korra sokkalta szerényebb lesz. A női nemspecifikus tárgyak (fülbevaló) már Infans 1-es kortól, pontosabbn 6-7 éves kortól megjelennek a gyerek temetkezésekben és ezt követően a női nem specifikus tárgyaknak egy fokozatos növekedése figyelhető meg. A társadalmilag elfogadott felnőttkor kezdete a női temetkezéseknél némileg egyértelműbb, ahol az hozzávetőleg a *Juvenis* életkorra tehető, azonban a férfi temetkezéseknél már koránt sem ilyen egyszerű a helyzet. Bár az átmeneti rítusok, így a társadalmilag elfogadott felnőttkorba lépés is többnyire összhangban állnak a biológiai éréssel, amely a *Juvenis* kor esetében elfogadható, a férfi

[1050] Amelynél, mint már említettem a tárgy funkcionális besorolása kérdéses.
[1051] Nem egyértelmű, hogy mi alapján lett lányként meghatározva az OU-OU_Sn-230-as temetkezés neme. Antropológiai vizsgálatok alapján, vagy a leletanyaga alapján régészetileg. A vizsgálatba Infan 2-es korig ezért is soroltam mindegyik temetkezést a gyermek kategóriába.

temetkezésekre ez a megállapítás sajnos nem terjeszthető ki, a két nem között előfordulhat, hogy eltérő életkorban váltak közösségük felnőtt tagjaivá.

X.1.20.7. Vertikális és horizontális társadalmi különbségek

Mivel az óföldeáki temetkezések esetében nagy eséllyel egy olyan temetkezőhelyről lehet beszélni, amelyet (közel?) egy időben több közösség is használhatott, a vertikális társadalmi különbségek tárgyalása előtt kézenfekvőbb lenne a horizontális társadalmi különbségekre kitérni.

A horizontális társadalmi különbségek kimutatására széleskörűbben elfogadott régészeti módszer egyrészt a temetkezések helyválasztását, illetve azok tájolását veszi alapul[1052]. Más szóval az egymáshoz közel, vagy viszonylag közel eltemetett egyének, amelyek sírjainak tájolása is megegyező, horizontális szempontból – leszármazási ág, klán– nagy eséllyel egy azonos közösséghez tartozhattak, illetve a temetkezések közötti távolság növekedésének függvényében és/vagy tájolásban megmutatkozó eltérések alapján egy másik közösségtől azok elkülönülhettek. Amint arra már korábban is kitértem, az óföldeáki temetkezőhelyen belül, a temetkezések területi koncentrációja alapján térszerkezeti szempontóból négy körárokcsoportot lehet elkülöníteni (Ia, Ib, IIIa, IIIb), illetve további temetkezéseket, amelyek a feltárási területen belül elszórtan kerültek elő. Mint látható volt a temetkezések tájolása rendkívül homogén képet mutat és az irányítás vizsgálata alapján sem lehet markáns eltéréseket kimutatni. Mindazonáltal a fentemlített két kritérium alapján – közelség/távolság és tájolás – a Gulyás Gyöngyi által II csoportként meghatározott temetkezések megfelelő bizonyossággal elkülöníthetőek a többi temetkezéstől, vagy területi csoportoktól. Ez alapján nagy eséllyel feltételezhető, hogy a II csoportot alkotó három férfi temetkezés egyazon közösséghez tartozott, amely a többi körárokcsoport temetkezéseit használó közösség(ek)től valamilyen szempontból elkülönült, bár pontosan nem határozható meg, hogy rokoni szálak vagy más jellegű kapcsolat feltételezhető közöttük. A további horizontális szempontból egyenrangú, vagy elkülönülő közösségek körvonalazásában a tájolás, már nem nyújt megfelelő kapaszkodót, viszont a körárokcsoportok (Ia, Ib, IIIa, IIIb) közötti területi távolság alapján egyértelműen

[1052] Binford 1971.

elkülönül egymástól az Ia és Ib körárkos temetkezések csoportja és a IIIa és IIIb körárkos temetkezések csoportja, ugyanakkor az elszórt temetkezésekkel való viszonyuk még mindig kérdéses. Az egyik legnagyobb problémát ez esetben az jelenti, hogy a körárokcsoportok és a hozzájuk tartozó temetkezések nem lettek teljes mértékben feltárva. És bár a IIIa és IIIb temetkezések metrikus adataik alapján – mint láthattuk – rendkívüli hasonlóságot mutatnak (a sírgödrök formája és méretei fejezet), illetve demográfiai szempontból is kiegészítik egymást, olyan értelemben, hogy a nemek és korcsoportok eloszlásában a temetkezések együtt véve kiegyensúlyozottak, amely támpontot nyújthat a horizontálisan elkülönülő csoportok körvonalazásánál[1053], mégis a közöttük levő – kisebb – területi távolság nyugtalanító, mivel az ugyancsak valamilyen jellegű elkülönülést feltételez. Ehhez, mindenképp érdemes hozzátenni az olyan temetők és temetkezőhelyek tanúságait, mint a németságpusztai (Hunedoara-Timiseana), ahol a feltárt 17 temetkezésből mindössze csak 1 férfi temetkezés ismert[1054], illetve az Apátfalva-Nagyút-dűlői temető tanúságait, ahol a férfi nem alul reprezentált, illetve a férfi és női nem elkülönülése a temetőn belüli körárokcsoportokban is megmutatkozik[1055]. Hasonló probléma merül fel az Ia és Ib körárokcsoportok esetében is. A kérdés eldöntésében a temetkezések leletanyaga sem visz sokkal közelebb a válaszhoz, ugyanis az felnyitások aránya igen magas és az, mint látható volt nemek szerint és életkor szerint is változik, ahol a leletanyag esetleges kiemelése nagy mértékben torzíthatja a képet. A temetkezések leletanyagának kategóriáin és típusain végzett korrespondencia vizsgálat nem nyújtott releváns eredményt ilyen téren[1056]. Kizárólag a gyöngyalapanyagok területi szóródásának vizsgálata szolgált némi fogódzóval (232. ábra). A temetkezések gyöngykészletében a borostyán volt az egyetlen olyan – gyakori – alapanyag, amely területi koncentrációjának mintázata a IIIa és IIIb körárok csoportok temetkezéseivel – és részben az elszórt temetkezésekkel – van átfedésben, továbbá a borostyán, mint alapanyag teljes mértékben hiányzott az Ia és Ib körárokcsoportok temetkezéseinek gyöngykészletéből. Ennek kapcsán felmerülhet egyrészt, hogy a IIIa és IIIb körárokcsoportokhoz tartozó temetkezések talán azonos

[1053] O'Shea 1996, 18.
[1054] Bârca2014.
[1055] Lásd korábban: Apátfalva-Nagyút-dűlőt tárgyaló részt. Korai periódusban ugyancsak alacsony a férfinemhez tartozó temetkezéseknek az aránya. Lásd: Makó-Igási-járandó (Balogh 2015.)
[1056] Leletanyagkategóriákon és leletanyag típuson külön-külön és együtt végzett korrespondencia vizsgálat 1/0 adatbázis alapján. A plot horizontális társadalmi különbségek vizsgálata szempontjából értelmezhetetlen.

redisztribúciós rendszerhez tartozhattak, amely „egyes elemeiben” eltért az Ia és Ib körárok csoportokétól, vagy másrészt, hogy a IIIa és IIIb körárok csoportok között sokkal szorosabb csere-kapcsolati hálózatot lehet feltételezni, mint az Ia és Ib csoportok között. Míg előbbi lehetőség kapcsán felmerülhet a redisztribúciós-rendszernek egy horizontálisan egyenragú csoporton – kiterjesztett család, klán – belüli működése, a cserekapcsolat már két horizontális szempontból eltérő csoport lehetőségét is feltételezheti.

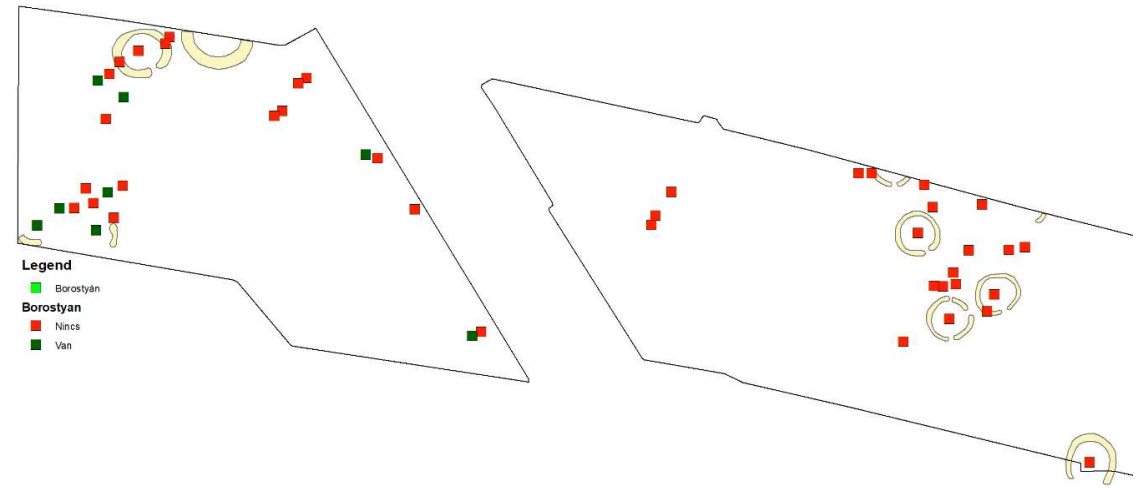

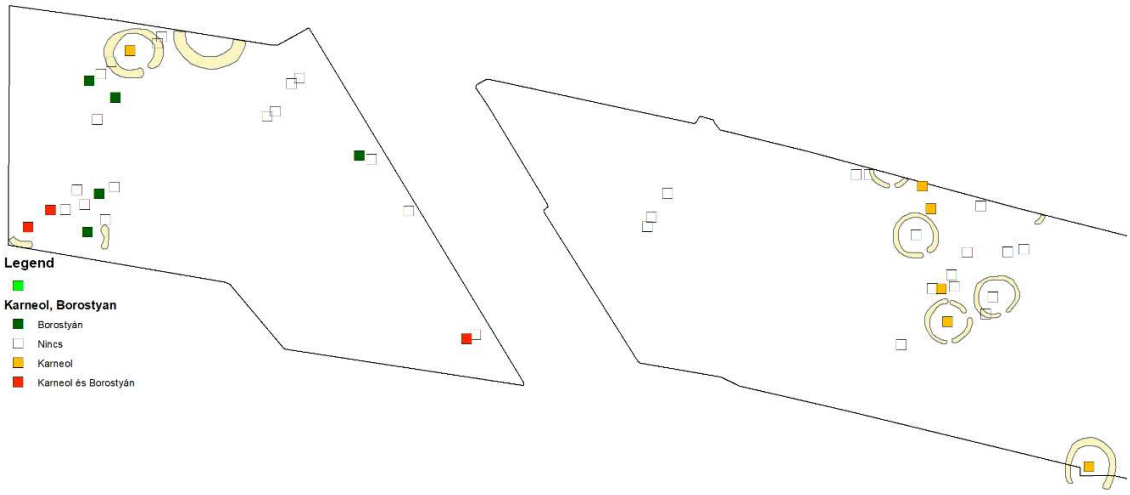

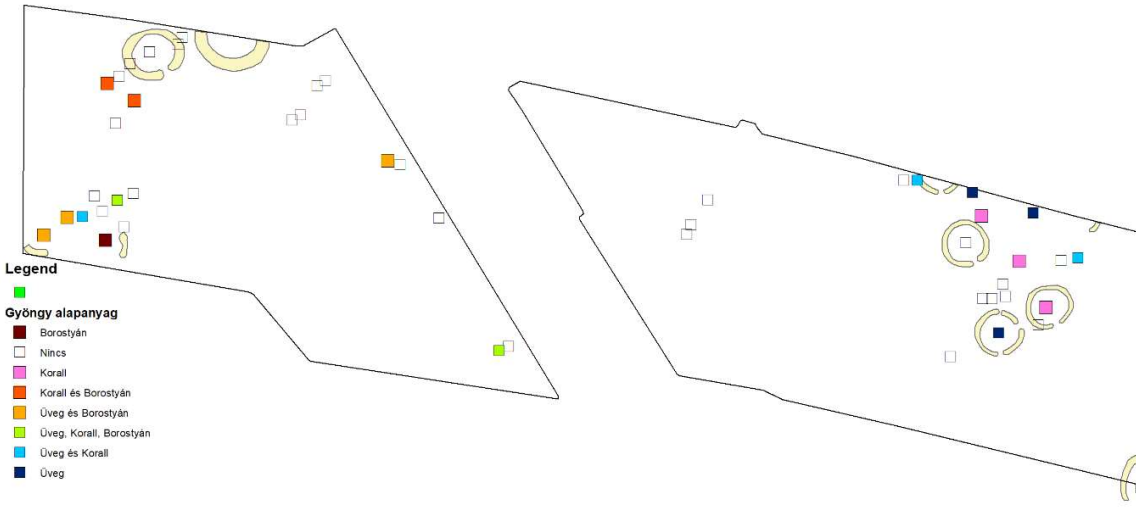

232. ábra: Az óföldeáki női temetkezések gyöngykészletének alapanyagai. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

A női temetkezések gyöngykészletének alapanyagából kirajzolható képpel, több probléma is adódhat. A leletanyag más kategóriái, vagy típusai alapján olyan egyértelműen hasonló területi koncentrációt nem lehet kimutatni, amely a fenti elképzelést megnyugtató mértékben támogatná, ami persze összefüggésbe állhat a temetkezések felnyitásával is. Mindössze a temetkezések fibulakészletében és csatkészletében figyelhetőek meg körárok csoportonként mutatkozó eltérések, ahol az Ia, IIIa és IIIb csoportok között a különböző fibula és csattípusok eltérő gyakorisággal jelentkeznek. (233. ábra).

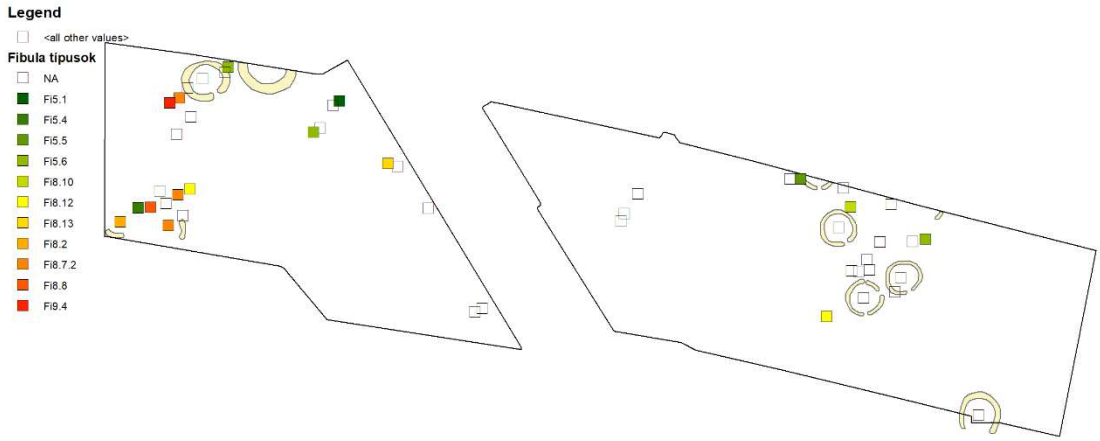

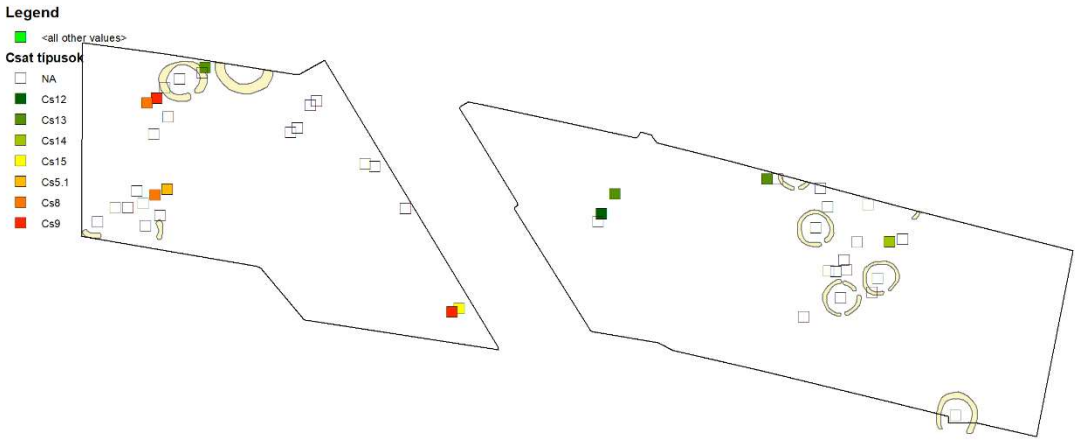

233. ábra: A temetkezések fibula és csattípusainak területi eloszlása. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések C14-es vizsgálatai híján, pusztán a leletanyag tipo-kronológiai vizsgálatára alapozva nem tisztázható a pontos kronológiai viszony a tárgyalt körárok csoportok temetkezései között, így a társadalminak vélt különbségek az alkalmazott „időrendi lépték" miatt könnyen lehetnek kronológiai eredetűek is. Azaz a IIIa és IIIb körárokcsoportok közössége/közösségei már/még rendelkeztek azzal a cserekapcsolati-hálózattal, amely lehetővé tette a borostyán beszerzését és az Ia és Ib körárokcsoportok közössége/közösségei még/már nem rendelkeztek ugyanazzal a cserekapcsolati-hálózattal, mászóval egymásutániság feltételezhető közöttük. Hasonló lehetőség állhat fenn a körárokcsoportok temetkezéseinek fibula és csatkészleténél is, amelynél az „uralkodó" vagy inkább gyakoribb típusok egyaránt utalhatnak tipo-kronológiailag nem detektálható időrendi eltérésekre, vagy eltérő disztribúciós-rendszerekre, amelyen keresztül a tárgyak és/vagy azok kombinációi közvetve a csoportok horizontális különbségeinek kifejezésére szánt szimbólumokként is értékelhetőek.

Mint látható a körárokcsoportok és a hozzájuk tartozó temetkezések közötti – kronológiai és/vagy társadalmi – viszony rendkívül nehezen körvonalazható. Ennek tisztázása sokkal összetettebb módszereket igényel, mint amire elemzésem vállalkozni tudna – elsősorban C14, DNS vizsgálat és strocium izotóp vizsgálat lehet célravezető[1057]. Viszont ami igen valószínűnek tűnik, hogy a temetkezőhelyet a II csoporton kívül legalább két (Ia és Ib – IIIa és IIIb) horizontális szempontból különböző közösséget alkotó –

[1057] A módszerek lehetséges eredménzeiről stroncium izotóp esetén lásd: Knipper et al. 2020. DNS vizsgálat eseténe lásd: Csáky et al. 2020.

vélhetőleg – kiterjesztett családot feltételező csoport használhatta, akár közel egy időben, amely közösségek közötti státuskülönbség, mint azt látni fogjuk szinte egyáltalán nem érzékelhető. Az elszórt temetkezések elsősorban térválasztása és másodsorban leletanyaguk összetétele alapján mindegyik körárokcsoporttól elkülönülnek, viszont a IIIa és IIIb temetkezésekkel úgy tűnik sokkal több kapcsolatot mutatnak mindkét szempont alapján, így feltételezhetően a közösségbe való integrálódásuk sokkal lazább keretek között képzelhető el, mint a kompakt körárokcsoportok temetkezéseinek esetében.

A temetkezések felnyitását követően pusztán csak a leletanyag alapján a vertikális társadalmi különbségek megbízható módon nem vizsgálhatóak, ezért elsősorban az energiaráfordítás mértéke, az esetleges presztízs- és státustárgyak együttes vizsgálata jelent biztosabb fogódzót.

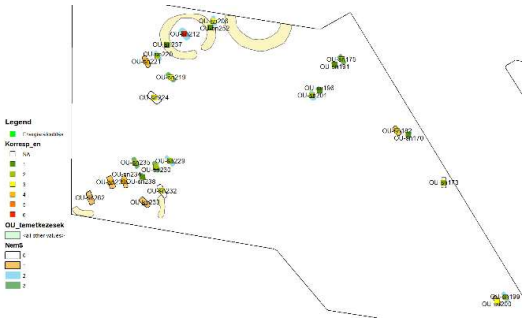

234. ábra: Az energiaráfordítás mértéke és a temetkezések neme (III). (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

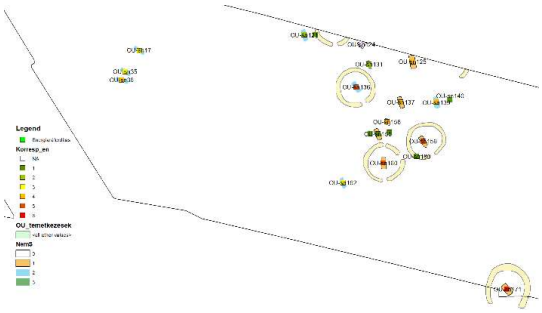

235. ábra: Az energiaráfordítás mértéke és a temetkezések neme (I és II). (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

Az óföldeáki temetkezőhelyen a 48 temetkezés közül mindössze 7 körárkos temetkezést sikerült feltárni[1058], amely a temetkezések 14.6%-át képezik. A temetkezések jelentős része a körárkos temetkezések mellett csoportosulva került elő, ahol a körárok csoportokon belül a körárkos temetkezések rendelkeznek a legnagyobb energiaráfordítással (234 és 235. ábra). Bár a körárkos temetkezéseknél is jelentős energiaráfordításbéli eltérések figyelhetőek meg, a körárokkal nem jelölt temetkezésekhez képest már nagyságrendbeli különbségek jelentkeznek. Bár a 7 körárkos temetkezés közül mindössze csak 5 esetben lehetett a kialakításukhoz szükséges energiaráfordítást megbecsülni, ezek a temetkezések rendelkeznek az össz megmozgatott földmennyiség 57.65%-ával, amely a közösségek tagjai között nagymértékű egyenlőtlenséget feltételez. Ennek megfelelően a körárkok

[1058] További 3 lehetséges körárokhoz tartozó temetkezések feltárására nem volt lehetőség.

gyakorisága arra utal, hogy mindössze a közösség(ek) egy rendkívül szűk részét illette meg temetkezéseiknek efféle megkülönböztetése és az energiaráfordítás mértéke alapján a temetkezések körárkai nagy valószínűséggel a magas társadalmi státussal hozhatóak összefüggésbe, ahol az OU_Sn-212, 233, 262, valamint az OU_Sn-136, 159, 160 és OU_Sn-171-es körárkos temetkezések rejthetik a közösségek legmagasabb rangú tagjait (vezetőit?).

A temetkezések felnyitását követően a vertikális társadalmi különbségek a – sok esetben csak hátra maradt – leletanyag alapján (236. ábra), mindössze korlátozott mértékben vizsgálhatóak. Bár a korábban értékelt temetkezőhelyeknél biztosabb fogódzót nyújtott az ezüstből készül tárgyak szóródásának vizsgálata, az óföldeáki temetkezéseknél azok szóródása igencsak egyenletes képet mutat, jól láthatóan mindegyik körárok csoportban előfordulnak, illetve 2 esetben az elszórtan jelentkező temetkezésekből is előkerültek. Férfiak temetkezésénél kizárólag ezüst denariusokról lehet beszélni, mindössze nők és gyermekek temetkezéseiből kerültek elő ezüstből készült fülbevalók és fibulák, rendszerint körárkos temetkezésekből (OU_Sn-136, 262), vagy azokhoz viszonylag közeli, körárokkal nem jelölt temetkezésekből (OU_Sn-121, 131, 219, 238, 239). Többnyire hasonló kép vázolható fel az üvegpoharak esetében is, ahol a temetkezőhelyről ismert 3 üvegpohárból 2 körárkos temetkezésből látott napvilágot (OU_Sn-136, 171), míg 1 másik egy körárkos temetkezés melletti temetkezésből (OU_Sn-221), amelyre érdemes lesz a továbbiakban röviden, külön kitérni.

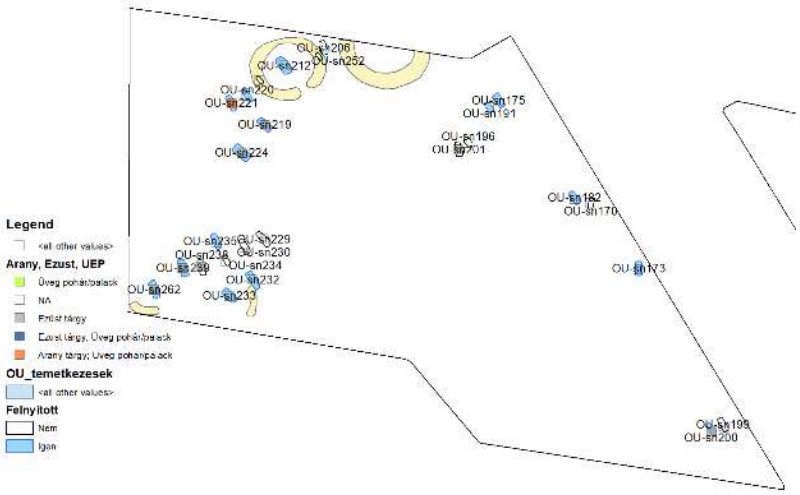

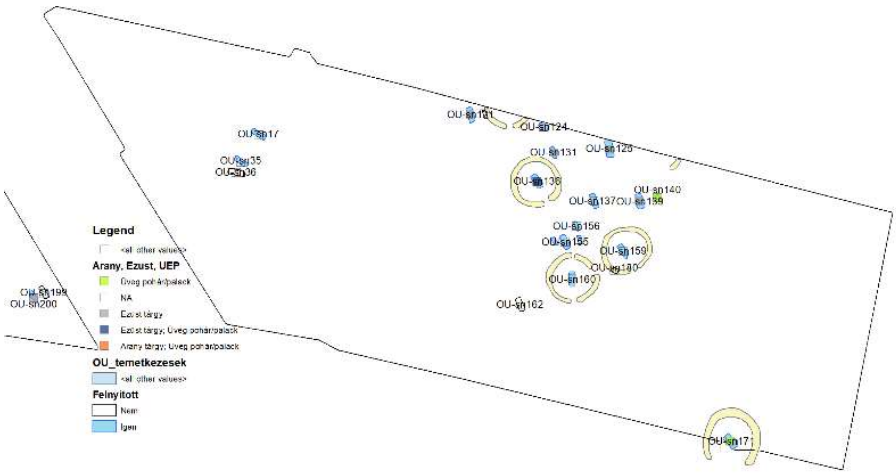

236. ábra: Az aranytárgyak, ezüsttárgyak és üveg edények szóródása az óföldeáki temetkezésekben. (Gulyás 2014, 73–74. I–II tábla nyomán készítette Kapcsos Norbert)

Az OU_Sn-221-es temetkezés egy fiatal (20-22 éves) *Adultus* nő temetkezése, amely térszerkezeti szempontból a IIIa körárokcsoport OU_Sn-212-es körárkos temetkezése mellől került elő és sírgödrének kialakítása viszonylag jelentős energiaráfordítást feltételez. A temetkezés mellékletének számtalan elemeiben rendkívülinek tekinthető és ami igazán szembetűnő az a presztízstárgyak gyakorisága és változatossága. Itt elsősorban a poncolt *aranylemez*, aranylemezes bronz *dobozfibula*, *Straume I/Kowalk/*Ph1 típusú *üvegpohár*, *bronztükör*[1059], *Cyprea-csiga*, *borostyángyöngyök* és egy esetleges bronz veretes *ládika*[1060]. A tárgyak presztízstárgy kategóriába való sorolását egyrészt azok alapanyaga és/vagy elkészítésükhöz szükséges technológiai tudás – és az azáltali ritkaságuk –, valamint az azok alapján megrajzolható kiterjedt makró-regionális kapcsolati hálózat-rendszer teszi lehetővé, amely az elhunyt és/vagy családja megkülönböztetett társadalmi státusára utal[1061]. Az, hogy feltételezhetően családjának szocio-gazdasági potenciálja is megjelenik mellékletében, egyrészt a temetkezés viszonylag fiatal korából, másrést az üvegpoharakat tartalmazó további temetkezésekből levonható tanulságok alapján gyaníthatjuk éspedig, hogy a másik két

[1059] A bronztükör esetében felmerült annak esetleges státustárgyként értékelhető szerepe, azaz, hogy egy adott nem és életkor szempontjából meghatározott társadalmi státust hivatott kifejezni, viszont annak elidegeníthetetlen jellegét nem támogatja annak esetleges szándékos rongálása. A tükör ép.
[1060] Gulyás 2014.
[1061] A női temetkezés viszonylag fiatal életkorából adódóan felmerülhet, hogy a mellékleteiben családjának szocio-gazdasági helyzete és potenciálja is megjelenik, így az annak státusát is reflektálhatja.

temetkezés, amelyből üvegpoharak előkerületek, azok nagy energiaráfordítást feltételező körárkos temetkezések voltak.

A IIIa körárok csoportban feltárt OU-OU_Sn-220-as *Maturus* korú férfitemetkezés sarló melléklete kérdéses, ugyanis az ásató régész azt hosszú késnek határozta meg. A mellékletrajz sajnos nem nyújt lehetőséget annak pontos meghatározására, viszont a sírrajz alapján annak ívelt háta és éle, valamint méretei egyetlen térségből ismert hosszú kés tipológiai sajátosságaival nem egyezik[1062], így jött számításba a sarlóként való értelmezés lehetősége. A sarlók temetkezésekben való előfordulására és azoknak egy különleges társadalmi státussal való esetleges összefüggéseire az apátfalvi 125-ös temetkezés kapcsán már kitértem. Az OU-OU_Sn-220-as temetkezéssel kapcsolatban, az elhunyt megkülönböztetett társadalmi státusa a fent leírtak alapján fenntartásokkal kezelendő.

X.1.20.8. Értékelés

Az óföldeáki temetkezések esetében nem lehet egy zárt értelembe vett temetőről beszélni. A temetkezések demográfiai struktúrája bár nemi szempontból többé-kevésbé kiegyensúlyozott, rendkívül szembetűnő az *Adultus* és *Maturus* korcsoport esetében a női és férfi nem kiegyensúlyozatlan jellege, sőt mitöbb annak közel fordított aránya. A jelenség hátterében az a magyarázat is állhat, hogy a temetkezőhely teljes egészének a feltárására nem volt lehetőség. Ugyanakkor míg a női nem esetében a gyakori gyermekágy betegségek miatt kézenfekvőnek tűnik az *Adultus* korcsoport magas aránya, a férfiaknál a *Juvenis* korcsoport teljes hiánya, illetve az *Adultus* korcsoport rendkívül alacsony aránya zavarba ejtő kérdéseket vethet fel. Rendszerint vadászat és harci események merülnek fel, mint lehetséges magyarázat, viszont egy teljes korcsoport hiánya, illetve az azt következő korcsoport ilyen mértékű alulreprezentáltsága esetén a jelenség magyarázatának kulturális jellege is felmerülhet, mint a más helyre való temetkezés, vagy a halottal való más rítus szerinti bánásmód lehetősége.

A temetkezések tájolása rendkívül homogén képet mutat, ez alól mindössze csak a II csoport temetkezései képeznek kivételt, amelyek a temetkezőhely uralkodó tájolási irányától eltérnek.

[1062] Lásd például Sándorfalva-Eperjes, vagy Tápé-Malajdok.

A temetkezéseket követő utólagos beavatkozások vizsgálatánál a temetkezőhely összes temetkezését tekintve az felnyitások aránya 66,7%. Ezen belül a női, majd férfi temetkezések kerültek leggyakrabban felnyitásra és a gyerek temetkezéseknél volt legkevésbé gyakoribb az felnyitás. Ugyanakkor érdekes módon a temetkezések neme és az felnyitások gyakorisága között statisztikai szempontból is szignifikáns összefüggés volt kimutatható, amely feltételezhetően a temetkezőhely részleges feltárásával állt összefüggésbe, ami meghatározta a statisztikai vizsgálatra szánt minta jellegét is. Az felnyitások területi mintázata bár egyértelmű képre nem utal, viszont ami a leginkább valószínűnek tűnik, hogy a beavatkozások a temetkezőhely használata alatt folyamatosan zajlottak, amely esetében a temetkezőhelyet használó közösségek szerepét illetően rendkívül érdekes kérdéseket vetnek fel. A korábbi interpretációs modellek gazdasági jellegű motivációt sejtettek az felnyitások hátterénél, azokat rablásként értelmezve. Azonban a jelenség kiemelkedően magas aránya, illetve olyan felnyitott temetkezések jelenléte, ahol a melléklet integritása a rablás magyarázatát nem erősíti, más lehetőségek figyelembevételére is felhívják a figyelmet. Mindazonáltal a jelenség vizsgálatába célszerű további, megfelelően feltárt és dokumentált temetkezések bevonása.

A temetkezési szertartartás alatt a temetkezések kialakítására szánt energiaráfordítás mértéke elsősorban az életkornak megfelelően történt, azaz az élekor előrehaladtával növekedett, majd a *Maturus* kort követően *Senilis* korban sokkal szerényebb kereteket öltött. Az energiaráfordítás feltételezhetően *Adultus* és *Maturus* korú egyének esetében „érte el a csúcsát”, erre utal az is, hogy kizárólag erre a két korcsoportra jellemzőek a körárkos temetkezések is, illetve a legnagyobb térfogatú sírgödrök is ennél a két korcsoportnál a leggyakoribbak. Ennek kapcsán felmerülhet, hogy e két korcsoport körül helyezkedett el az az életkor, amelyben az közösségek tagjai a legfontosabb státusokat betöltötték. A kiemelkedő mértékben jelentős energiaráfordítás nem feltétlenül az életkor függvényében alakult, abban minden bizonnyal szerepet játszhattak a közössége(ke)n belüli vertikális társadalmi különbségek is, amelyek a társadalmi státusnak megfelelően eltérő rituális bánásmódot feltételeztek a temetési szertartás alatt. Erre elsősorban az energiaráfordítás korrespondencia vizsgálatának Y struktúrája is utal, ahol megfigyelhető, hogy a temetkezések egy kis hányada rendelkezik kiemelkedően magas energiaráfordítással, míg akár ugyanazon korcsoporton belül, sokkal több egyén

temetkezésének kialakítása csak mérsékelt, vagy kifejezetten kicsi energiaráfordítást feltételez.

A legtöbb jel arra mutat, hogy a temetkezőhelyet horizontális szempontból legalább három, egymástól jól elkülöníthető kis méretű közösség használhatta, amelyek közül a IIIa+IIIb körárokcsoportok által feltételezhető közösségbe az elszórt temetkezésekben eltemetett egyének valamilyen szinten integrálódhattak. Ezektől a II, illetve a feltételezhetően egyazon közösséget alkotó Ia+Ib körárokcsoport közösségei elkülönültek. Ez egyrészt a temetkezések helyválasztása, a sírgödrök metrikus adatai, a körárok demográfiai struktúrája és a leletanyagtípusok körárokcsoportonkénti szóródása alapján feltételezhető, eltérő redisztribúciós-rendszerek lehetősége utal. Sajnos megfelelő vizsgálati módszerek híján képtelenség megállapítani, hogy a horizontálisan körvonalazható közösségek esetében külön-külön klánokról, avagy egy adott leszármazási vonalat feltételező kiterjesztett családról lehet-e beszélni, vagy a rokoni kapcsolatok sokkal lazábbak lehettek. Továbbá az esetleges kiterjesztett családot feltételező közösségek közötti kronológiai viszony ismeretének hiányában, nem lehet pontosan megállapítani az azok közötti kapcsolat pontos természetét sem. Mindazonáltal tipo-kronológiailag érzékelhetően jelentős kronológiai eltérések, a közösségek között nem mutathatóak ki. Ugyanakkor ami rendkívül érdekes, hogy a presztízstárgyak nagyfokú területi koncentrációja nem jellemző, az ezüsttárgyak szóródása egyenletesnek tekinthető, energiaráfordítás tekintetében nincsenek kiemelkedő területi csoportok, a körárkos temetkezésesek és az azoknak megfelelő energiaráfordítás mértéke, mindkét közösségnél nagyjából azonos. Ez arra utal, hogy a körárokcsoportok (Ia+Ib és IIIa+IIIb) által körvonalazható közösségek között jól érzékelhető státusbéli eltérés nem mutatható ki. Nagy valószínűség szerint a temetkezőhelyet két olyan eltérő és önálló kiterjesztett családot feltételező közösség használhatta, közel egy időben, amelyik közel azonos szerkezeti jegyekkel és rendkívül hasonló ideológiai felfogással rendelkezett (társadalmi státus reprezentációja – körárkok, presztízstárgyak, magas energiaráfordítás), ám bizonyos mértékben eltérő cserekapcsolati hálózattal rendelkeztek. Az elszórt temetkezésekben elhantolt egyének valamely szempontból csak bizonyos mértékben integrálódtak ebbe a szerkezetbe (más leszármazási ág vagy lazább rokonsági kötelék, netalán annak hiánya?), amelyre azok területi elkülönülése utal.

X.1.21. Pécska/Pecica 4R

A temetkezőhely Pécskától 4 km-re északra, a Maros és a Száraz Ér közötti területen fekszik az A1-es autópálya Nagylak-Aradi szakaszának nyomvonalán. A temetkezőhely egy nagyobb kiterjedésű többkorszakos lelőhely részét képezi, ahol George Pascu Hurezan vezetésével 2 szarmata kori érintetlen temetkezést (P4R10 és P4R20) tártak fel az Arad Megyei Múzeum munkatársai, illetve további két objektumot (cx_41 és 78), amelyekből leletanyag nem került elő, mindössze a tájolásuk alapján feltételezhető, hogy szarmata kori temetkezések lehetnek. A temetkezések egy korábbi település objektumait vágják (P4R10) és vélhetőleg egy nagyobb kiterjedésű temetkezőhely részét képezhetik, amely a feltárási felülettől É és ÉK-i irányba folytatódik. A két szarmata kori temetkezést e sorok szerzője közölte 2014-ben[1063], a temetkezések csontanyagán embertani vizsgálatok nem készültek.

X.1.21.1. Rituális jellemzők

A két csontvázas rítusú temetkezés egy-egy DDNy-ÉÉK-i és dél-északi tájolású aknasírból került elő. A sírgödrök relatív mélysége 0.27 és 0.70 m között váltakozik, ahol a P4R10-es sírgödör a mélyebb, alapterületük szinte azonos, 2.12 és 2.16 m^2-re tehető. Ezzel szemben a sírgödrök térfogatánál jelentős eltérés figyelhető meg, az 0.57 és 1.51 m^3-re tehető, a nagyobb energiaráfordítás a P4R10-es temetkezésnél feltételezhető. Halotti lepel használata mindössze a P4R20-as temetkezésnél volt feltételezhető.

X.1.21.2. Leletanyag

Mindkét temetkezést viszonylag gazdag melléklet jellemezte. Míg a P4R10-es temetkezésből egy bronz fibula és torques, valamint egy kerámia edény került elő, addig a P4R20-as temetkezésben a bronz fibula és fülbevaló pár mellett, egy orsókarika és egy vas ár, vagy kés és a ruházat aljának gyönggyel való kivarrása volt megfigyelhető.

X.1.21.3. Kronológia

Az eredeti publikációban a temetkezéseket a leletanyag analógiái alapján tágan a 3–4. századra kelteztem, ugyanakkor a kistáj temetkezéseinek szeriációja alapján, annak inkább végére, a 4. század utolsó harmadára és az 5. század első évtizedeire volt keltezhető, azaz az V fázisra.

[1063] Kapcsos 2014.

X.1.21.4. Értékelés

A két temetkezés vélhetőleg egy nagyobb kiterjedésű temetkezőhely részét képezheti, amelynek térszerkezetére vonatkozóan nincs elegendő rálátás. A társadalomrégészeti megfigyelések lehetőségeit nagyban behatárolja az antropológiai adatok hiánya. Bár feltételezhetően női temetkezésekről van szó, messzemenő következtésekbe nem lehet bocsátkozni, a temetkezések leletanyagának összetételbéli különbségei egyúttal életkorbéli és értelemszerűen társadalmi státusbéli különbségekre is utalhatnak. Az energiaráfordítás nem gyújt biztos támpontot, ugyanis nincs elegendő összehasonlítási alap.

X.1.22. Pécska/Pecica 18

A temetkezőhely Pécskától 3,5 km-re K-re, a Forgács-ér és a Holtmaros – a Maros egykori holtágai – közötti szigetszerű, környezetéből kiemelkedő magaslaton fekszik, az A1-es autópálya Nagylak-Arad szakaszának nyomvonalán. A területen Peter Hügel vezetésével két szarmata korra keltezhető – érintetlennek tűnő[1064] – temetkezés került feltárásra (P18G1 és P18G2), amelyek közül a második egy korábbi település objektumát vágták (Cx_227b). A temetkezéseket e sorok szerzője közölte 2017-ben,[1065] amelyek vélhetőleg egy nagyobb kiterjedésű, esetleg hosszabb időszakon keresztül használt temetkezőhely részét képezhették. Ezt látszottak igazolni a Pécska/Pecica 18-as lelőhelytől ÉNy-i irányban, a Pécska/Pecica-Duvenbeck lelőhelyen végzett megelőző feltárás is, amelyen e sorok szerzője is részt vett és további két – 4. századra keltezhető – temetkezési csoportot tárt fel. A temetkezéseken antropológiai vizsgálatokat nem végeztek.

X.1.22.1. Rituális jellemzők

A két csontvázas rítusú temetkezés egy-egy dél-észak és észak-déli tájolású aknasírból került elő. A sírgödrök relatív mélységei között jelentős különbségek mutatkoznak, míg a P18G1 0.11 m relatív mélységgel rendelkezik, addig a P18G2-es temetkezés mindössze 0.01 m-es relatív mélységgel. Jelentős eltérések mutatkoznak a temetkezések alapterületeinél is, amely 0.81 és 2.12 m^2 között váltakozik, ahol a P18G1-es temetkezés a nagyobb. Értelemszerűen a sírgödrök térfogatánál is jelentős különbségek mutatkoznak,

[1064] A humuszolás során a kis mélységben jelentkező emberi csontok elmozdultak, a betöltésben nem volt lehetőség utólagos beásás nyomait azonosítani.
[1065] Kapcsos 2017.

amely 0.08 és 0.23 m^3, ahol a P18G1-es temetkezésnél mutatható ki nagyobb energiaráfordítás.

X.1.22.2. Leletanyag

Leletanyag csak a P18G2-es temetkezésből került elő, amely egy kézzel készített, korongolatlan kerámiaedény és egy ú.n. omega bronzfibulából állt (Fi11).

X.1.22.3. Kronológia

A temetkezéseket a fibula melléklet alapján a 3. századra és a 3-4. század fordulójára kelteztem, [1066]. A szeriációban a P18G2-es temetkezés kiugró értéket képviselt, ezért kiiktatásra került.

X.1.22.4. Értékelés

A P18G1-es temetkezés mindössze tájolása alapján sorolható a tárgyalt korszakhoz, ezzel szemben sokkal egyértelműbb a P18G2-es temetkezés kronológiai helyzete. A két temetkezés vélhetőleg egy nagyobb kiterjedésű temetkezőhely részét képezheti, bár egyidejűségük vitatott. A Pécska/Pecica 18 és Pécska/Pecica-Duvenbeck lelőhely temetkezési csoportjai között jelentős távolságok mutatkoznak, amely alapján vélhetőleg más-más, horizontálisan eltérő közösségek nyughelyeit lehet feltételezni. Többen között az antropológia vizsgálatok és további temetkezések ismerete híján a társadalomrégészeti megfigyelések lehetőségei korlátozottak, bár a P18G2-es temetkezés fibulája, vélhetőleg az ú.n. római készítésű Omega típusú fibuláknak egy barbár változata, imitációja, amely magyarázatot adhat a barbaricumi és római darabok használata közötti jelentős kronológiai eltérésekre is[1067]. A fibula használója, vélhetőleg nem rendelkezett azzal a kapcsolati-hálózattal, amely lehetővé tenné a presztízstárgyak beszerzését, azonban a társadalmi versengésben a presztízstárgy imitációja kapott szerepet.

X.1.23. Perjámos Tizedszérű

A Marostól és annak egykori mellékága, az Arankától délre fekvő Perjámos K-ti, Tiszedszérű nevű határrészében 1885-ben egy csontvázas rítusú temetkezésre bukkantak

[1066] Kapcsos 2017.

[1067] Ez úton szeretném külön megköszönni Bajusz István Tanár Úr kedves észrevételét a szóban forgó fibulával kapcsolatban.

véletlenszerűen téglavetés közben. A temetkezés leletanyagát többek között Pulszky Ferenc és Hampel József is közölte, azonban legutóbb Prohászka Péter elemezte részeletesebben a 5. századi női elit temetkezések kontextusában. A temetkezések csontanyagán emebertani vizsgálatok nem készültek.

X.1.23.1. Leletanyag[1068]

A temetkezésből egy nagy méretű, aranylemezzel és ékkőberakással díszített ezüst lemezes fibulapár ismert. Továbbá előkerült még egy poliéderes, áttört, ékkővel díszített aranyfülbevalópár, 6 darab hordó formájú aranygyöngy, 2 korong alakú borostyángyöngy és egy üveggyöngy, illetve kerámia edény füle és ismeretlen rendeltetésű bronz és vastárgyak.

X.1.23.2. Kronológia

A publikáló régész a temetkezést, nagy vonalakban az 5 század középső harmadára keltezte. A keltezést szeriációval nem volt mód pontosítani.

X.1.23.3. Értékelés

A temetkezőhely kiterjedése és esetleges további temetkezések nem ismertek. Csak feltételezni lehet, hogy a lemezfibulás temetkezés a hunkort lezáró és azt követő időszak szeparált, női elit temetkezéseinek sorába illeszthető.

X.1.24. Sajtény/Șeitin-Imaș/Nimaș

A temetkezőhely Sajténytól 500 m-re É-ra, egy a Marosba torkolló egykori vízfolyás Ny-i partján húzódó magaslaton fekszik, egy napjainkra már részben beépített területen. A temetkezőhelyről az 1960-as évek folyamán több ütemben, több temetkezéshez köthető leletanyag került elő véletlenszerűen, amelyeket Dörner Egon és Mihai Blăjan publikált 1970-ben és 1974-ben. A temetkezőhelyről feltételezhetően legalább 4 temetkezés származik, bár pontos számuk igen bizonytalan. Ezek közül Kivételesnek tekinthető a Dörner Egon által publikált nyugat-keleti tájolású csontvázas temetkezés, illetve a Mihai Blăjan által közölt, urnás-hamvasztásos temetkezés. A temetkezéseken antropológiai vizsgálatok nem készületek.

[1068] Lásd még: Prohászka 2004, 73–75.

X.1.24.1. Rituális jellemzők

A Dörner Egon által közölt temetkezések közül, mindössze csak a SIN1-es temetkezés rituális jellemzőit lehetett egyértelműbben rekonstruálni, amely esetében vélhetőleg egy nyugat-keleti tájolású, csontvázas rítusú temetkezésről lehet szó. A további két esetleges temetkezések tájolása bizonytalan. A Mihai Blăjan által közölt urnás-hamvasztásos temetkezésnél az elhamvasztott emberi csontok egy gyorskorongolt kerámia edényben lettek elhelyezve, amelyeket egy másik edény aljából kialakított fedővel zártak le. Az urna szűkebb kontextusa nem ismert.

X.1.24.2. Leletanyag

Az SIN1-es temetkezésből egy gyorskorongolt kerámiaedény (Be1), egy üvegpohár (Uph1) és egy ezüstfibula (Fi7.2.1)[1069] került elő. Az urnás-hamvasztásos temetkezés kerámia edénye (Te3), mellette a publikáló régész egy bronz karperecet is közölt, amelynek hollétéről nincsenek információnk.

X.1.24.3. Kronológia

Az SIN1-es temetkezést a mellékletek párhuzamai alapján a 4. század végére és az 5. század elejére kelteztem,[1070] amelyet szeriációval nem sikerült pontosítanom (egyedi tárgyak, kiugró értékek). Az urnás-hamvasztásos temetkezés a rendelkezésre álló analógiák alapján, feltehetőleg a 3. század második felére és a 4. század első felére tehető.[1071]

X.1.24.4. Értékelés

A Sajtény/Șeitin-Imaș/Nimaș-on feltárt temetkezésekről rendkívül kevés információ áll rendelkezésünkre, a temetkezések száma bizonytalan, nem ismert. A kontextus és a térszerkezetre vonatkozó információk hiányában nem egyértelmű az sem, hogy a temetkezések egy hosszabb perióduson keresztül használt nagyobb birituális temető részét képezhették-e – ami jegyezzük meg példanélküli volna a kistájon belül ebben a korszakban –, vagy más-más korszakra helyezhető, különálló temetkezési csoportokhoz

[1069] Az ezüstfibula esetében pontosítással szeretnék élni. Az egytagú oldalthajlított fibula kengyele lemezes, nem kör keresztmetszetű, ahogyan azt a 2018-as publikációmban a tárgy kísérőlapja után ábrázoltam (Kapcsos 2018.)
[1070] Kapcsos 2018, 146.
[1071] Kapcsos 2019, 144.

tartozhattak-e. A temetkezőhelyen belüli összehasonlítási alap hiányában az SIN1-es temetkezés nyugat-keleti tájolása nehezen értelmezhető, bár mint látható, az adott időszakban többnyire a csontvázas temetkezések dél-északi, vagy ahhoz közeli tájolása a jellemző. A temetkezésből előkerült üvegpohár és az ezüst fibula megnyugtató módon presztízstárgynak tekinthető, bár további sírok ismerete és az antropológiai adatok hiányában a temetkezésnek a saját közösségén belüli társadalmi rangja, vagy státuspozíciója nem körvonalazható. Mindazonáltal más korazonos temetkezőhelyekkel összevetve a kistájyon belül is kiemelkedőnek tekinthető. Az urnás-hamvasztásos temetkezéssel, nagyvonalakban ugyanazok a problémák merülnek fel, továbbá a kistájon belül domináns csontvázas rítustól való markáns eltérés egyfelől a túlvilági életről való eltérő elképzelés lehetőségét veti fel, másrészt közvetve horizontális társadalmi különbségekre is utalhat.

X.1.25. Sándorfalva-Eperjes-Ivótavak

A Sándorfalva-Eperjes nevű temetkezőhely, Sándorfalvától nagyjából 3 km-re DK-re, a Tisza jobb partján található az egykori Gyevi-fertő tavából szigetszerűen kiemelkedő területen. A terület napjainkban elárasztásra került. 1981-ben Vörös Gabriella végzett megelőző feltárásokat a területen, ahol 11 temetkezést sikerült feltárnia, amelyek közül 4 körárokkal rendelkezett, illetve egy további körárkot és a hozzá tartozó temetkezést csak részben volt lehetőség megkutatni és dokumentálni. A temetkezések embertani anyagán antropológiai vizsgálat nem készült.

X.1.25.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet

Az 1981-es földmunkálatok több négyzetkilométeres területet érintettek, így lehetőség adódott a temetkezőhely teljes egészének megkutatására. A temetőtérkép tanúságai szerint a temetkezések két nyugat-keleti irányú sorba rendeződnek, ahol a körárok nélküliek egyértelműen a körárokkal övezett temetkezésekhez illeszkednek (237. ábra). A temetkezések közelsége alapján vélhetőleg egy zárt, kis sírszámú temetkezési csoportot alkotó temetőről lehet beszélni, amelyet egy kisebb közösség használhatott.

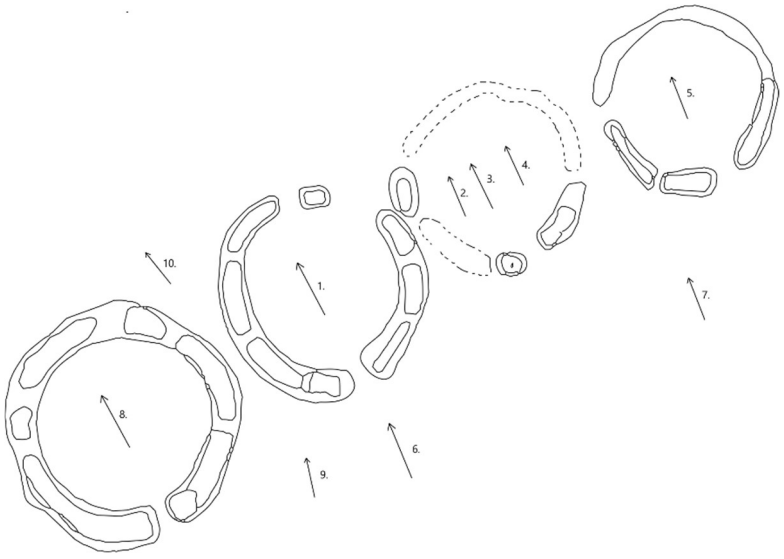

237. ábra: A Sándorfalva-Eperjesi temető térképe. (Vörös 1983, 131. 2. kép nyomán)

X.1.25.2. Rituális jellemzők

A temetkezések mindegyike csontvázas rítusú, a sírgödrök rendkívül egységes módon DDK-ÉÉNy-i tájolásúak. A sírgödrök lekerekített sarkú téglalap alakú aknasírok, nagy részük meredek oldalfallal, ez alól kivételt képeznek a körárkos temetkezések, amelyek oldalfala lépcsőzetesen lett kialakítva.

X.1.25.2.1. Alapterület

A sándorfalvai temetkezőhely sírgödreinek alapterülete 1.44 és 4,29 m^2 között változik[1072] és az átlag méret 3,05 m^2. A kis és nagy alapterületű temetkezések között nem figyelhetőek meg nagyságrendi méretbeli eltérések, amelyre az is utal, hogy a 3 m^2 feletti sírgödrök (5db ~50%) teszik ki a sírok össz alapterületének 60.7%-át.

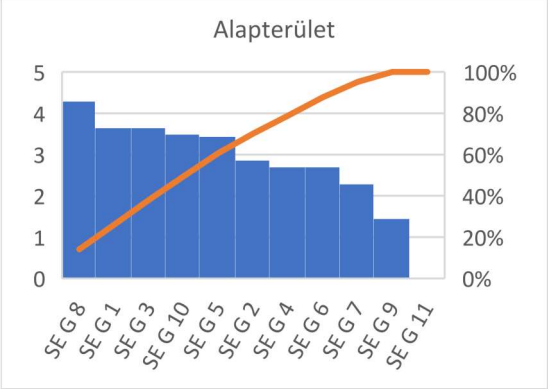

238. ábra: A temetkezések alapterülete. (készítette Kapcsos Norbert)

[1072] A 11. temetkezés esetében a méretek nem voltak megállapíthatóak.

X.1.25.2.2. Relatív mélység

A sírgödrök relatív mélysége 0.10 és 0.92 m között váltakozik és az átlag mélység 0.31 m. A relatív mélységadatok alapján az SE G8 kiemelkedő értéket képvisel (239. ábra), illetve az SE G10-es temetkezés rendelkezik a legkisebb értékkel – amely, mint látni fogjuk több szempontból is kivételt képez a többi közül.

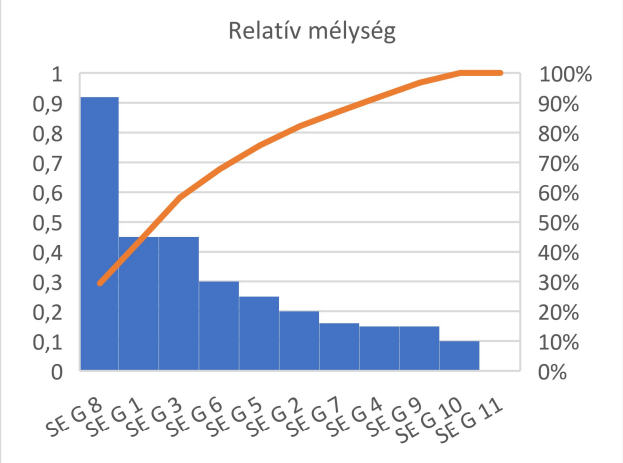

239. ábra: A temetkezések relatív mélysége. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.25.2.3. Paraméter index

A sírgödrök paraméter indexe 1.55 és 3.95 között váltakozik, az átlagérték így 2.41. A temetkezések legtöbbje az átlaghoz közeli értéket képvisel, ami azt jelenti, hogy a téglalap forma a leggyakoribb, a két szélső érték egy-egy sírgödörhöz, az SE G9 és SE G10-eshez tartozik.

X.1.25.2.4. Fektetés

A Sándorfalván feltárt/megfigyelt 11 temetkezés mindegyike csontvázas rítusú, a dokumentálható esetek közül az elhunytak hanyatt fektetve, többnyire nyújtott végtagokkal lettek a sírba helyezve, ez alól kivételt képez az SE G10-es temetkezés, amely alsó végtagjai erőteljesen be voltak hajlítva.

X.1.25.2.5. Koporsó használat és lepel

A 11 temetkezés közül 8 esetben, azaz igen magas 72.73%-os arányban sikerült koporsó nyomait megfigyelni, ezzel szemben halotti lepelre utaló maradványok nem kerültek elő.

X.1.25.2.6. Körárok

A 11 temetkezés közül 5 rendelkezett körárokkal, ami a síroknak a 45.45%-át, azaz közel felét teszi ki, ezek közül az egyik körárok az SE G 2, 3, és 4-es temetkezéseket övezte. A temetkezések körárkainak átmérője, alapterülete, szélessége és mélysége is változatos képet mutat. A körárkok szélessége és mélysége többnyire a körárok átmérőjének

függvényében arányosan váltakozik, amelyet Vörös Gabriella is jelzett. A körárkos temetkezések közül minden tekintetben kiemelkedik az SE G8-as temetkezés.

Temetkezés	Nem	Kor	Átmérő (m)	Szélesség (m)	Mélység (m)	Alapterület (m^2)	Térfogat (m^3)	Kettős temetkezés?
SE G1	NA	NA	12.5	2.5	0.6	122.66	26.49	
SE G3	NA	NA	11	1.5	0.35	94.99	8.45	SE G2 és 4
SE G5	NA	NA	11	2	0.4	94.99	12.56	
SE G8	NA	NA	14	4	0.8	153.86	260.29	
SE G11	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	

240. ábra: A temető körárkos temetkezései. (készítette Kapcsos Norbert)

Az SE G3-as temetkezés körárkán belül további két – a publikáló régész nagy valószínűséggel helytálló meglátása szerint gyermek – temetkezést sikerült feltárni, amelyek esetében nem dönthető el, hogy utólag való betemetkezésről, vagy többes (kettős?) temetkezésekről van-e szó. Külön figyelmet érdemel az a megfigyelés, miszerint a körárkok *„egymást érintő teknőszerű mélyedések füzéréből állnak össze”*[1073], amely arra utalhat, hogy a körárkokat szakaszokra osztva egyszerre többen áshatták ki. A körárkok betöltésében jelentkező vékony agyagrétegek és iszap bemosódások, ugyanakkor fokozatos feltöltődésre utalnak.

X.1.25.2.7. Körárkok leletanyaga

Mindössze két körárkos temetkezés körárkából került elő leletanyag, az SE G1-es temetkezésből kerámia és állatcsont a bejárat két oldaláról, míg az SE G5-ös temetkezésből kerámia töredékek.

[1073] Vörös 1983, 133.

X.1.25.3. Az energiaráfordítás értékelése

A temetkezések becsült energiaráfordításának egyik legpontosabb mutatója a sírgödrök és a hozzájuk tartozó körárkoknak a metrikus adataiból számolható térfogat (241. ábra). A temetkezőhely sírgödreinek térfogata 0.22 és 3.95 m^3 között váltakozik, az átlag 1.08 m^3 körül mozog. A sírgödrök kialakításának energiaráfordításánál jelentősnek tekinthető egyenlőtlenség tapasztalható, ugyanis az SE G8-as temetkezés (a temetkezések 10%-a) rendelkezik a sírgödrök össz térfogatának 36.31%-ával.

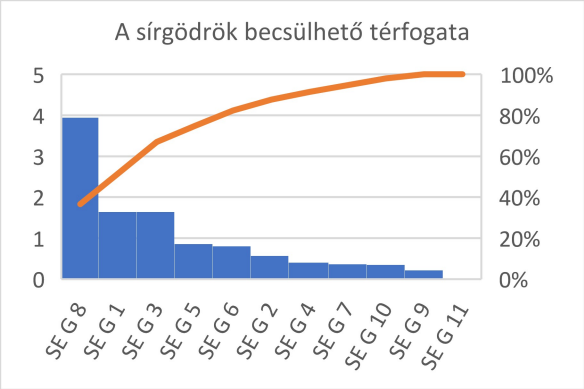

241. ábra: A sírgödrök becsülhető térfogata. (készítette Kapcsos Norbert)

A sándorfalvai temetkezések közül azok 45,45%-a rendelkezett körárokkal. Illetve az 5 körárkos temetkezés közül csupán 4 körárok metrikus adatai alapján számolható ki azok térfogata, így a becsülhető energiaráfordítás szempontjából összehasonlításuk némileg problémás. Ennek ellenére a körárkok energiaráfordításánál nagyságrendi különbségek mutatkoznak (242. ábra). Az SE G8-as temetkezés körárkának térfogatban kifejezett energiaráfordítása jóval meghaladja a többi körárkos temetkezését,[1074] az közel megegyezik a sorrendben őt követő másik 3 temetkezés körárkának térfogatával.

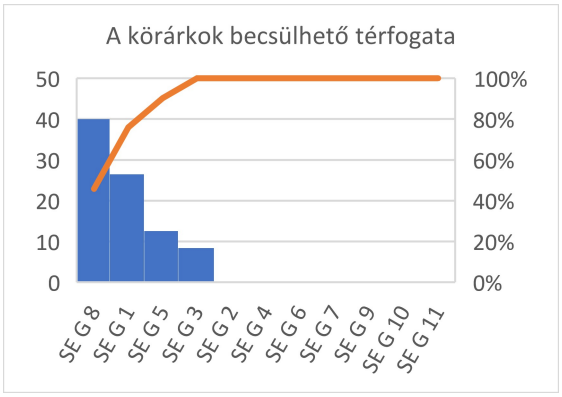

242. ábra: A körárkok becsülhető térfogata. (készítette Kapcsos Norbert)

[1074] Természetesen a képet valamelyest árnyalhatja, hogy a körárkok mélysége változó, aljuk egyenetlen és a számítás minden esetben a maximum értékeken alapszik.

A temetkezések kialakításánál megmozgatott földmennyiség becsült térfogata (körárkok térfogatával együtt) 0.22 és 43.77 m^3 között váltakozik és átlagosan 9.83 m^3 földet mozgattak meg egy-egy sírgödör és/vagy az esetlegesen hozzá tartozó körárok kialakításánál. Figyelemre méltó módon a körárok nélküli temetkezések alig közelítik meg az átlagértéket, míg a körárkos temetkezések esetenként az jóval meg is haladják, amely kifejezetten nagy eltérésekre, egyúttal egyenlőtlenségekre utal az temetkezések kialakításának energiaráfordításánál (243. ábra). Ezt rendkívül jól érzékelteti az is, hogy az SE G1-es temetkezés (a temetkezések 10%-a) kialakításánál megmozgatott földmennyiség, az összesen megmozgatott földmennyiség 44.73%-át teszi ki (243. ábra). Kifejezetten érdekes lenne az energiaráfordítást azt antropológiai adatok fényében is megvizsgálni.

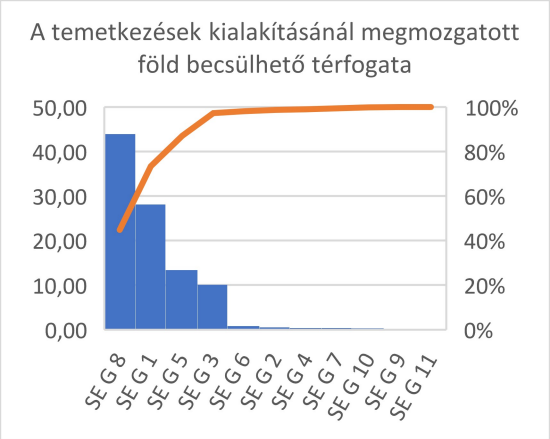

243. ábra: Temetkezések kialakításánál megmozgatott föld térfogata (sírgödör és körárok). (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.25.4. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

	Total	Total %	Total Kum.%
Felnyitott	5	45.45	45.45
Érintetlen	5	45.45	90.91
NA	1	9.09	100
Total	11	100.0	

244. ábra: AZ felnyitások aránya. (készítette Kapcsos Norbert)

A leírások alapján a temetkezések 45.45%-a került felnyitásra (244. ábra), illetve az SE G11-es temetkezésről nincs adat, amely a temetkezéseknek 9.09%-át teszi ki. Az ismert esetek alapján a temetkezések felét érintette azok felnyitása, amely igen magas aránynak tekinthető. A felnyitások az emberi csontok különböző mértékű elmozdításával jártak (245. ábra), ezen belül is a leggyakoribb a csontoknak a szórt (F3) jellegűen való előkerülése és csak egy esetben, az SE G8-as temetkezésnél lehetett megfigyelni a csontok nagymértékű elmozdítását (F4).

	F1	F2	F3	F4	F5	NA	Total
Felnyitott	0	1	3	1	0	0	5
Érintetlen	4	1	0	0	0	0	5
NA	0	0	0	0	0	1	1
Total	4	2	3	1	0	1	11

245. ábra: A csontok elmozdulásának mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

Feltűnő módon az SE G3-as körárkos temetkezés mellett egyazon körárkon belül feltárt – gyermek (?) – temetkezések érintetlenek maradtak, amely felveti egyrészt az felnyitásoknak szelektív jellegét, másrészt pedig a temetkezések egymásutánisága esetén az utólag való betemetkezéske lehetőségét. Az antropológiai adatok hiányában messzemenő következtetések levonása problémás.

X.1.25.5. Leletanyag

Az sándorfalvai temető leletanyagának tipo-kronológiai vizsgálatát és kapcsolatrendszerének elemzését Vörös Gabriella végezte el, ez esetben csak a társadalom-régészeti szempontú észrevételeket összegzem.

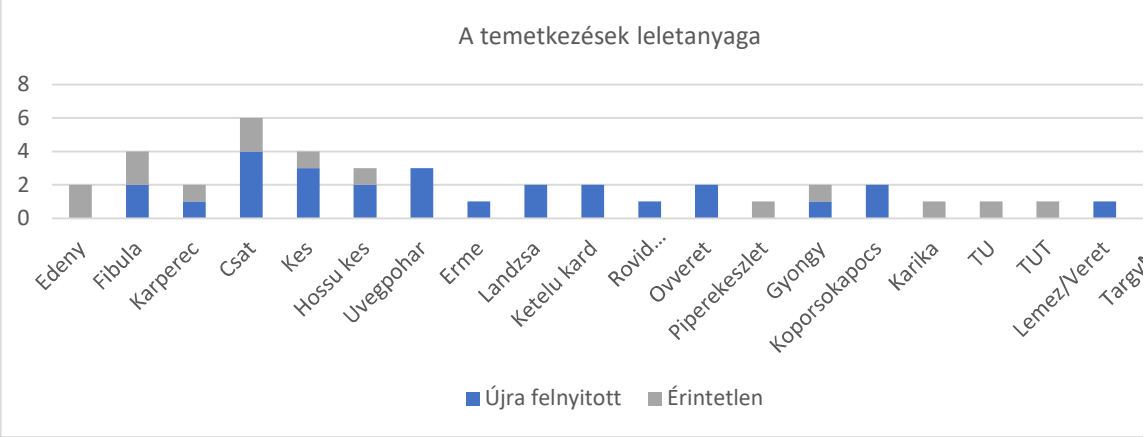

246. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

A 10 feltárt (SE G11-et nem volt lehetőség feltárni) temetkezésnek 80%-ából (8 db temetkezés) került elő mellékletet és/vagy viseleti elemet feltételező leletanyag. A magas arány alapján, az felnyitások 45.45%-os gyakorisága mellett is, a mellékletadás általánosnak tekinthető. A maradék 20%-ot alkotó 2 melléklet nélküli temetkezésből az SE G10-es a sírgödör formája és csontváz testhelyzete alapján is eltér a többitől. Ami feltűnő, hogy az alacsony temetkezés számhoz képest roppant változatos (246. ábra) a tárgykategóriák előfordulása (19 különböző tárgykategória).

Rendkívül érdekes módon kifejezetten alacsony a fibula és az edénymelléklet aránya, amely persze összefüggésben állhat egyrészt az felnyitásokkal, másrészt a temető – ismeretlen – demográfiai struktúrájával is. Ugyanakkor ezzel szemben feltűnően magas a különböző csatok, szúró (lándzsa) és vágófegyverek (két élű kard, hosszú kés) aránya, valamint az alacsony temetkezési számot tekintve gyakorinak mondható az üvegpoharak, piperekészlet és a veretes övhöz tartozó övvereteknek a száma – amelyek esetében fontos kiemelni, hogy mindkét temetkezésben ólomból készült övveretről lehet beszélni.

X.1.25.6. Kronológia

A sándorfalvi temetkezéseket Vörös Gabriella a 4. század végétől keltezi és a temető használatát a hunkorra helyezi.[1075] A publikáló régész által meghatározott idő intervallum nagy vonalakban megegyezik a szeriáció által kapott V és VI fázissal, azaz a 4. század utolsó harmada és az 5. század középső harmada közötti időszakkal.

X.1.25.7. Értékelés

A sándorfalvi temetkezések esetében egy – az SE G11-est sírt leszámítva – teljes egészében feltárt és térszerkezetileg lehatárolt kissírszámú temetőről beszélhetünk. Bár a társadalomrégészeti megfigyelések lehetőségeit nagy mértékben behatárolja az antropológia vizsgálatok hiánya, mégis némileg biztos támpontot nyújtanak a temetkezési rítus és a temetkezések leletanyaga alapján tett megfigyelések.

A temetkezések tájolása rendkívül homogén, a temető térszerkezetileg viszonylag zárt, kompakt, amely a horizontális társadalmi különbségek szempontjából lehet releváns. Ez alapján felmerülhet annak lehetősége, hogy egy kisebb családi temetővel van dolgunk és a temetkezések egyazon leszármazási ághoz, vagy klánhoz tartozhattak, amelyre Vörös Gabriella is következtetett.[1076]

Ami a vertikális társadalmi különbségeket illeti a rituális jellemzőkön túl többnyire a temetkezések kialakításának energiaráfordítása és azok melléklete nyújthat némi kapaszkodót. A 11 temetkezés közül 5 rendelkezett a magas társadalmi státussal összefüggésbe hozható körárokkal, amely – a közel korazonos apátfalvi temetőt tekintve – igencsak jelentős aránynak számít. A körárkos temetkezések esetében bizonyos mértékű hasonlóság mindössze az óföldeáki temetkezőhely temetkezési csoportjaival feltételezhető,

[1075] Vörös 1982-1983, 160.
[1076] Vörös 1982-1983, 154.

amelyet vélhetőleg eltérő közösségeket alkotó csoportok (klánok?) használhattak. A sándorfalvi körárkos temetkezéseken belül az energiaráfordítás tekintetében is nagyságrendi különbségek figyelhetőek meg, amelyeknek a nem és életkorral való összefüggései jelen helyzetben ismeretlenek,[1077] így ennek magyarázatával kapcsolatban mindössze csak találgatni lehet.

A szúró és vágó fegyverek kapcsán felmerülhet azoknak státustárgyként értelmezhető szerepe, amelyek az elhunyt társadalmi státusát, egy adott státuscsoporthoz való tartozását voltak hivatottak reprezentálni. Erre utalhat, hogy a kardok, hosszú kések és lándzsahegyek kivétel nélkül felnyitott temetkezésekből kerültek elő, amely kapcsán feltevődik a kérdés, hogy ez összefüggésbe hozható-e ezen tárgyak elidegeníthetetlenségével, azaz, hogy azok nem az egyént, hanem egy adott státus csoporthoz tartoznak. A kardok feltűnő módon körárkos, nagy energiaráfordítással kialakított temetkezésekből kerültek elő, amely már a hosszú kések és lándzsahegyek esetében nem olyan egyértelmű, tekintve azt, hogy előfordulnak körárok nélküli temetkezéseknél is. Mindezek kapcsán felmerül annak lehetősége, hogy a temetőn belül előtérbe kerül egy adott társadalmi réteget kifejező státus-csoporthoz (harcos) való tartozásnak a kifejezése. A tű és tűtartó esetében, bár más temetők esetében felmerült azoknak egy bizonyos társadalmi státussal összefüggésbe hozható szerepe, ez esetben az elhunyt életkora és nemének pontos ismeret híján ez nem egyértelmű.

A temetőben feltűnően gyakori a presztízstárgyak előfordulása. Gondolhatunk itt az üvegpoharak (SE G1, 5 és 8) magas mennyiségére (3db), a pipereeszközökre (SE G6), illetve a veretes övek esetében (SE G1 és 5) felmerül a presztízstárgy imitáció lehetősége, ugyanis két esetben a veretes öv vereteinél megfigyelték, hogy azok – ezüstös színt kölcsönző – ólomból készültek. Ezzel szemben az ezüst tárgyak aránya igencsak alacsony, ha figyelembe vesszük, hogy mindössze az SE G1-es és SE G6-os temetkezésből került elő egy érme és egy karika.

A sándorfalvai temető, mint látható sok szempontból rendhagyónak tekinthető, kezdve annak alacsony sírszámától és helyválasztásától, folytatva a temetkezések kialakításának olykor rendkívül magas energiaráfordításával egészen a státus és

[1077] Az SE G8-as temetkezése esetében, amelynek kialakítása rendkívül nagy energiaráfordítást feltételez, mindössze a leletanyag alapján lehet annak női nemét feltételezni. (Vörös 1982-1983.)

presztízstárgyak szokatlanul magas előfordulásáig. Bár további – antropológiai és DNS adatok hiányában – nem egészen egyértelmű, de feltevődik a kérdés, hogy az alacsony sírszám amennyiben családi kötelékeket takar, és a fenneb felsoroltak alapján bizonyos temetkezéseknél felmerül egy adott társadalmi réteghez (státus-csoporthoz) való tartozás kifejezése is, vajon nem egyfajta – a sírok helyválasztásában – területileg is megnyilvánuló szeparációval van dolgunk?

X.1.26. Szeged-Algyő

A többkorszakú lelőhely részét képező algyői temetkezőhely a Tisza jobb partján, Algyőtől D-i irányban található, egy a környezetéből alig kiemelkedő magaslaton. A területen Kürti Béla végzett ásatásokat 1973 és 1976 között, amelyek alkalmával 9 szarmata kori temetkezést sikerült feltárnia. A temetkezéseket Kőhegyi Mihály és Vörös Gabriella publikálta 1992-ben. Az temetkezések csontanyagán embertani vizsgálatok nem készültek.

X.1.26.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet

A temetőtérkép alapján (247. ábra) a temetkezések két, nagyjából nyugat-keleti irányú sorba rendeződve, egymástól viszonylag kis távolságra kerültek elő, leszámítva az SZA 76-os temetkezést, amely a többitől kb 45 m-re lett feltárva. A temetkezőhely DK-i irányba tovább folytatódik a feltárási felületen kívül is, ezért nem lehet egy teljes egészében feltárt temetkezőhelyről beszélni. Mindennek fényében nehéz megállapítani, hogy a temetkezések egy nagyobb méretű temető részért képezhetik-e, vagy több temetkezési csoport által alkotott nagyobb kiterjedésű temetkezőhelyhez tartozhatnak.

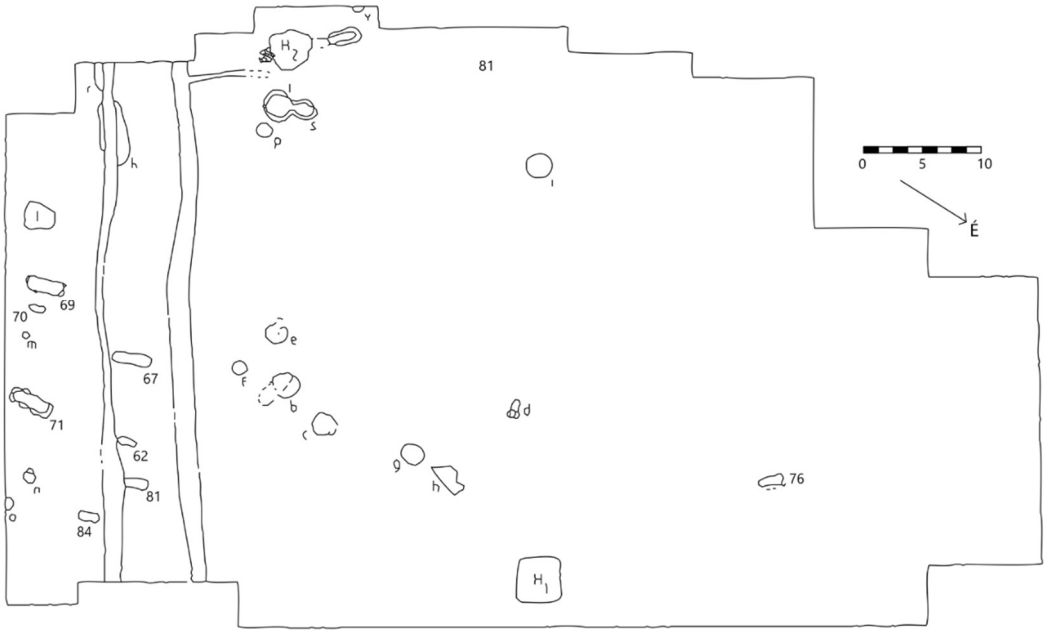

247. ábra: A Szeged-algyői temető térképe. (Köhegyi, Vörös 1992, 65. 2. kép nyomán)

X.1.26.2. Rituális jellemzők

A temetkezések mindegyike csontvázas rítusú, a sírgödrök egységesen DK-ÉNy-i tájolásúak. A sírgödrök lekerekített sarkú téglalap alakú aknasírok, meredek oldalfallal. Az SZA 2-es temetkezés metszet rajzán jól kivehető a koporsó lenyomata által kialakított „padka”, de ettől eltekintve ugyancsak a meredek oldalfalú aknasírok közé sorolható.

X.1.26.2.1. Alapterület

A Szeged-algyői temetkezőhely sírgödreinek alapterülete 0.67 és 3.67 m^2 között váltakozik (248. ábra) és az átlag méret 1.80 m^2. A kis és nagy alapterületű temetkezések közötti méretbeli eltérések, magyarázata kézenfekvő módon az elhunytak életkorával is összefüggésben állhat, amely sajnos nem ismert.

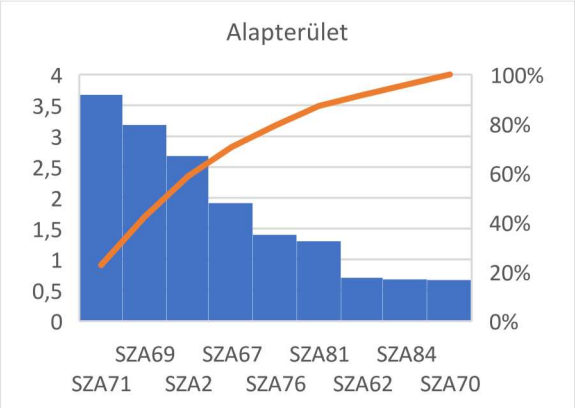

248. ábra: A temetkezések alapterülete. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.26.2.2. Relatív mélység

A sírgödrök relatív mélysége 0.12 és 0.76 m között váltakozik és az átlag mélység 0.36 m. A relatív mélységadatokból (249. ábra) kirajzolódó tendencia nagy vonalakban követi az alapterületből kirajzolhatót, olyannyira, hogy szinte a sírgödrök sorrendje is megegyező.

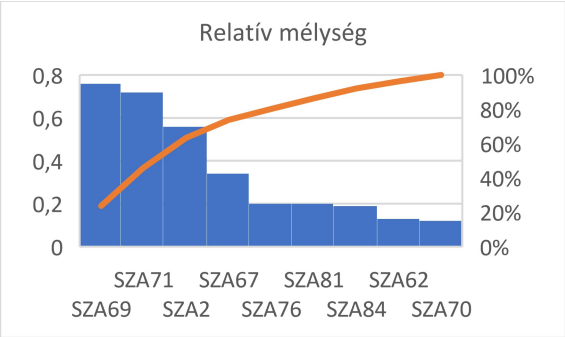

249. ábra: A temetkezések relatív mélysége. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.26.2.3. Paraméter index

A sírgödrök paraméter indexe 1.95 és 4.98 között váltakozik, az átlagérték viszonylag magas, 3.03-ra tehető, azaz a temetkezésekre igen jellemző a nyújtott téglalap alakú forma.

X.1.26.2.4. Fektetés

A feltárt 9 temetkezés mindegyike csontvázas rítusú, ebből – az felnyitások magas aránya miatt – 8 esetben valószínűsíthető a hanyatt fektetve, nyújtott végtagokkal való eltemetés. Az SZA 76-os temetkezésnél a csontváznak jobb oldalára való, zsugorított testhelyzetben való eltemetését figyelték meg.

X.1.26.2.5. Koporsó használat és lepel

Koporsóhasználatra utaló nyomokat mindössze két esetben volt lehetőség megfigyelni az SZA 2 és 76-os temetkezéseknél, amely viszonylag alacsony arányt feltételez (22.22%).

X.1.26.3. Az energiaráfordítás értékelése

A temetkezéseknél becsülhető energiaráfordítás (250. ábra) ez esetben a temetkezések sírgödrének térfogata alapján fejezhető ki (egyik sem rendelkezett körárokkal). A temetkezőhely sírgödreinek térfogata viszonylag alacsony, 0.08 és 2.65 m^3 között váltakozik, az átlag 0.9 m^3. A sírgödrök kialakításának energiaráfordításánál jelentkező

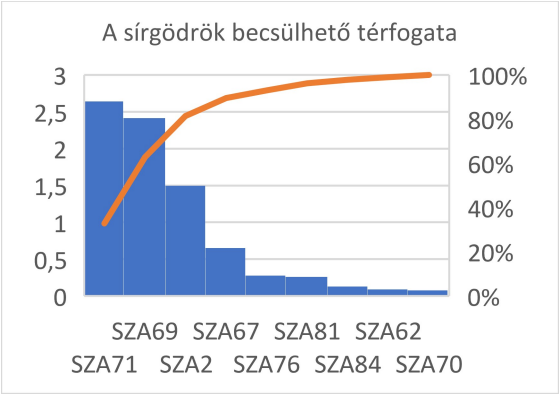

250. ábra: A sírgödrök becsülhető térfogata. (készítette Kapcsos Norbert)

egyenlőtlenségeknek számtalan magyarázata jöhet szóba. Mindössze két temetkezés (22.22%) rendelkezik az össz térfogat 62.62%-ával, amely bár nagy egyenlőtlenséget feltételez, nem szabad elfelejteni, hogy a temetkezőhely csak részben lett feltárva és az temetkezések demográfiai struktúrája nem ismert.

X.1.26.4. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

	Total	Total%	Total kum.%
Felnyitott	6	66.67	66.67
Érintetlen	3	33.33	100.00
Total	9	100.00	

251. ábra: Felnyitások aránya. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések 66.67%-a került felnyitásra (251. ábra), azaz ilyen magas arány mellett ez majdhogynem általánosnak tekinthető. Az utólagos beásásokat csak bizonyos esetben volt lehetőség dokumentálni (SZA 69 és 71). A felnyitások az emberi csontok különböző mértékű elmozdítását eredményezték és a leggyakoribb a csontoknak a sírgödör alján elszórtan (252. ábra) , kevésbé hiányosan való előkerülése (F3)[1078]. A bizonyos esetekben az érintetlen temetkezéseknél a csontok hiányos jellege kapcsán felmerülhet, hogy gyermek temetkezések csontjairól van szó, amelyek vélhetőleg a talajadottságok miatt nem maradt fenn.[1079]

	F1	F2	F3	F4	F5	Total
Felnyitott	0	1	4	1	0	6
Érintetlen	1	1	0	0	1	3
Total	1	2	4	1	1	9

252. ábra: A csontok elmozdulásának mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.26.5. Leletanyag

A Szeged-algyői temetkezések leletanyagának tipo-kronológiai vizsgálatát és kapcsolatrendszerének elemzését Kőhegyi Mihály és Vörös Gabriella végezte el, így csak a társadalom-régészeti észrevételekre térek ki.

[1078] A temetkezések alacsony száma miatt a százalékban való kifejezést nem tartottam célszerűnek.
[1079] Kőhegyi–Vörös 1992, 100.

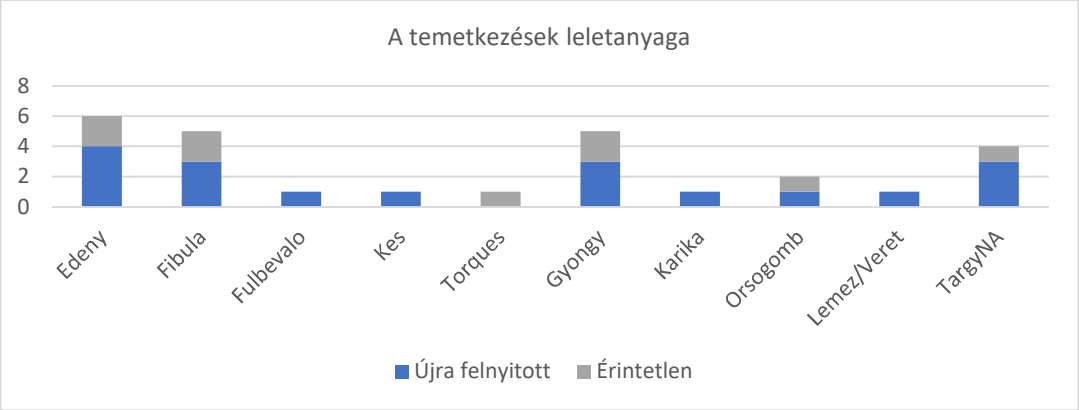

253. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

Az felnyitások magas arányának ellenére a 9 feltárt temetkezés mindegyikéből került elő leletanyag, így – bár a temetkezőhely egészére vonatkozóan nincs információ, de – vélhetőleg a melléklet adás szokása általánosnak tekinthető. A temetkezésekből előkerült leletanyag viszonylag változatos tárgykategóriákból áll (253. ábra), ezen belül is a legnagyobb gyakoriságot a különböző típusú edény, fibula és gyöngy típusok képviselik – utóbbi vélhetőleg összefüggésben állhat a temetkezések demográfiai struktúrájával. A temetkezések leletanyagának összetételét és integritását jól lehet nagy mértékben befolyásolhatta, azok felnyitása is. Ezüst tárgy három temetkezésből került elő, az SZA 2, 62 és 81-esből, amely fülbevalók és egy korongos fibula alapanyagául szolgáltak.

X.1.26.6. Kronológia

A Szeged-algyői temetkezőhely használatát a publikáló régészek a 3-4. századra keltezték.[1080] Ez nagy vonalakban megegyezik a szeriáció által kapott V, azaz a 4. század utolsó harmada és az 5. század első két évtizedével, azonban itt mindenképp érdemes megjegyezni, hogy az SZA 62-es és 81-es temetkezések leletanyaga olyannyira egyedinek bizonyult, hogy a szeriáció folyamán ki kellett iktatni. A temetkezések egy része, a publikáló régészek értékelésének megfelelően vélhetőleg már a 3. századtól[1081], vagy annak végétől keltezhető.

X.1.26.7. Értékelés

A Szeged-algyői temetkezései hely csak részben lett feltárva, a feltárási felületen kívül további sírokkal lehet számolni, amely az antropológiai vizsgálatok hiánya mellett,

[1080] Kőhegyi–Vörös 1992.
[1081] Kőhegyi–Vörös 1992, 100–101.

tovább szűkítit a társadalom-régészeti megfigyelések lehetőségeit. Térszerkezetileg a sírgödrök kis közötti kis távolság kapcsán horizontális társadalmi különbségek szempontjából rokonsági kapcsolatok jöhetnek szóba, a feltárt temetkezések nagy része vélhetőleg egyazon közösség tartozhatott, amelynek jellegére vonatkozóan nincs elegendő információ. Ezt látszik támogatni a temetkezések tájolásának homogén jellege is, az irányításban minimális eltérések tapasztalhatóak. A térszerkezetileg a többi sírtól távolabb előkerült SZA 76-os temetkezés esetében már jelentős horizontális társadalmi különbségek merülhetnek fel, ahogy arra a publikáló régészek is rámutattak[1082], ugyanakkor kronológiai természetesen eltérések is felmerülhetnek, amelyeket C14-es adatok hiányában nehéz ellenőrizni.

A vertikális társadalmi különbségek kapcsán a temetkezések kialakításának energiaráfordítása nyújthat némi fogódzót, azonban a nagy mértékű eltéréseket és egyenlőtlenséget nem és életkorbéli különbségek is magyarázhatják. Az energiaráfordítás mértéke úgymond „ellentétes" az – feltételezhetően presztízstárgyként értékelhető – ezüst tárgyakat tartalmazó temetkezésekkel, olyan értelemben, hogy a három ezüst tárgyat tartalmazó temetkezés sírgödreinek energiaráfordítása alacsony. Ugyanez mondható el a temetkezőhely egyetlen féltorquesét tartalmazó temetkezésről is. Természetesen ezt a képet nagy mértékben befolyásolhatja a temetkezések felnyitásának magas aránya is, amely érinthette azok leletanyagának integritását is. Amint az látható a temetkezésen belüli státuskülönbségek kimutatása számtalan akadályba ütközik. a rendelkezésre álló információ töredékes és olykor „ellentmondásos".

X.1.27. Szeged-Öthalom

A Szeged-öthalmi temetkezőhely, voltaképpen egy a Szeged É-Ny-i részén elterülő több hektáros, többkorszakú lelőhely részét képezi. A temetkezőhelyről az 1879-es árvízvédelmi fölmunkálatok során került elő több – köztük szarmata kori – temetkezés, ahol még az évben Varázséji Gusztáv végzett – a korának megfelelő szakmai színvonalon – ásatásokat. A temetkezéseket és azok leletanyagát Varázséji még következő évben, 1880-

[1082] Kőhegyi–Vörös 1992, 96. Ugyanakkor a zsugorított testhelyzet és a lábak összekötözésére vonatkozó megfigyeléseket a temetkezés felnyitása is előidézhette.

ban közölte[1083], viszont azok részletes feldolgozása Párducz Mihálynak köszönhető 1960-ból, aki bár 42 temetkezés leírását közli, a temetkezőhelyről származó temetkezések számát 100 felettire becsüli. Az általa leírt temetkezések közül mindössze 34 a biztosan erre a korszakra helyezhető temetkezéseknek a száma. A temetkezések csontanyagán bár Lenhossák József antropológiai vizsgálatokat végzett[1084], annak eredményein bonyolult eligazodni, amelyre Párducz Mihály is felívta a figyelmet[1085], ezért az elemzésben nem tudtam tekintetbe venni.

X.1.27.1. Rituális jellemzők

A temetkezések mindegyike csontvázas rítusú, DK-ÉNy-i tájolású aknasír. Ez alól az SZO 27-es nyugat-keleti tájolású temetkezés képez kivételt. A sírgödrök méretadatai közül csak a (relatív)mélység ismert, amely 0.80 és 1.60 m között váltakozik, az átlag érték pedig 1.39-re tehető. A leírtak alapján az SZO 19-es kettős temetkezés.

X.1.27.2. Leletanyag

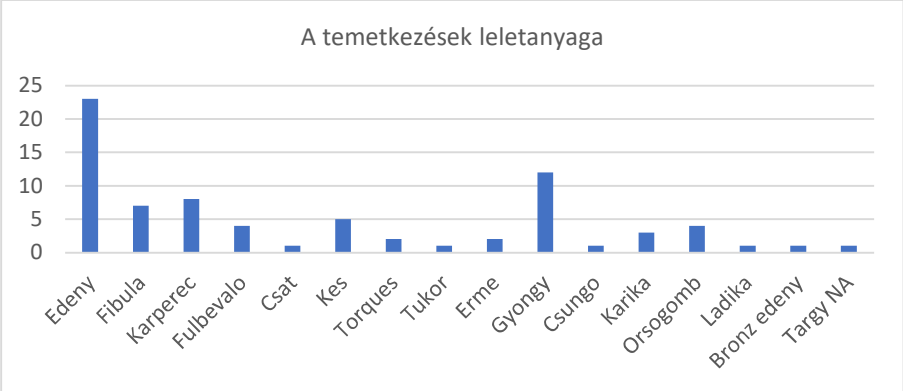

254. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések leletanyagának tipo-kronológiai vizsgálatát Párducz Mihály végezte el, ezért itt csak a társadalom-régészeti szempontú észrevételeimet összegezném.

A temetkezések közül mindössze háromból nem került elő leletanyag, a többi (91.18%) temetkezés legkevesebb 1 – rendszerint edény – melléklettel rendelkezett. A temetkezések esetleges felnyitásáról és annak arányáról nem rendelkezünk adatokkal, így nem mondható meg, hogy az a fenti képet milyen mértékben befolyásolja. Ami a

[1083] Varázséj 1880.
[1084] Lenhossák 1882.
[1085] Párducz 1960, 72. Lehossák József újra számozta a temetkezéseket, így következésképpen a temetőtérkép is korlátozottan használható.

tárgykategóriákat illeti az öthalmi temetkezéseket viszonylag változatos mellékletadás jellemezi, 16 eltérő tárgykategóriát lehet megfigyelni és ezen belül is az edény, gyöngy és érdekes módon a karperecek, majd fibulák előfordulása a leggyakoribb (254. ábra). Ezüst tárgy hat temetkezésből került elő, ezek az SZO 11, 19, 21, 30, 32 és 34 (a temetkezések 17.65%-a), ahol az SZO 19-es temetkezés az annak mellékletében szereplő ezüst torques és a ezüst karperecpárja alapján kiemelkedőnek tekinthető.

X.1.27.3. Kronológia

Az öthalmi temetkezéseket a rituselemek és azok leletanyaga alapján Párducz Mihály az ú.n. kiszombor-csoporthoz sorolta és ennek megfelelően a temetkezőhely használatát a 3. század végétől feltételezte egészen a hunkor végéig[1086]. A temetkezések szeriációja nagy vonalakban támogatja is ezt a keltezést, legalábbis a 3. század végétől nagyjából egészen az 5. század első két évtizedéig, ugyanis a temetkezőhely a IV. és V fázisra volt keltezhető.

X.1.27.4. Értékelés

A Szeged-öthalmi temetkezőhelyről rendkívül kevés és hiányos adat maradt fenn, így jóformán képtelenség felbecsülni, hogy az milyen mértékben lett feltárva továbbá, hogy a feltárt temetkezések térszerkezetileg hogyan illeszkedtek egymással. A temetkezések sírgödreinek mindössze a tájolása és mélységadatai maradtak fenn. Míg az előbbi kifejezetten homogénnek tekinthető, amely a horizontális társadalmi különbség szempontjából némiképp arra reflektálhat, hogy a temetkezőhelyet egyazon közösség használhatta, addig az energiaráfordítás – és közvetve a vertikális társadalmi különbségek – szempontjából releváns mélység adatokat talán érdemes lehet némi fenntartással kezelni. A tájolás alapján egyedül az SZO 27-es temetkezés esetében merülhetnek fel horizontális társadalmi különbségek, bár nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a temető belső kronológiája nem ismert, így a társadalminak vélt különbséget egyszerű kronológiai eltérések magyarázzák. A temetkezések – társadalom régészeti – értékelését tovább nehezíti az antropológia adatok hiánya, azaz a rituselemek és a leletanyag összetételében megmutatkozó összefüggéseken a nem és életkor dimenziója mentén nem vizsgálhatóak.

[1086] Párducz 1960, 90–92.

A vertikális társadalmi különbségek megragadásában jobb híján a temetkezések leletanyaga az, ami kevés kapaszkodót nyújthat, azonban az felnyitások mértéke ismeretlen, így fennáll a veszélye annak, hogy ez a megközelítés önmagában félrevezető lehet. Amint az szóba került az ezüst tárgyakat tartalmazó temetkezések aránya (17.65%) viszonylag alacsony, és nem egyszer további presztízstárgyként értékelhető tárgyak alapanyagaként, vagy azok társaságában kerülnek elő. Innen elsősorban érdemes kiemelni az SZO 19, 21 és 32-es temetkezéseket, ahol az SZO19-es temetkezés – presztízstárgyként értékelhető – karperecpárja és torquese ezüstből készült, az SZO 21-es temetkezésből presztízstágyként értékelhető bronz edényke került elő, valamint az SZO 32-es temetkezés bronz tükre és ládikájának bronz veretei is azok presztízstárgy funkciójára utalnak. Sajnos mindezek messzemenő következtetések levonásához nem elegendőek. A presztízstárgyak alapján kimutatható – látszólagos? – egyenlőtlenségek pusztán csak arra utalnak, hogy a temetkezőhelyet használó közösségen (kozösségeken?) belül jelentős státusbéli különbségek feltételezhetőek.

X.1.28. Szeged Szőreg-Homokbánya

A szőregi temetkezőhely a Maros-Tisza szögének déli részén található és egy a Szőregtől D-re, a környezetéből kiemelkedő magaslaton fekvő többkorszakú lelőhely részét képezi. A temetkezőhelyről két temetkezés ismert. Míg az Sz-Szhb G39-es temetkezés a Bálint Csanád által 1970-ben végzett leletmentő ásatások alkalmával tárták fel, addig az Sz-Szhb Gf[1087] temetkezés leletanyaga véletlenszerűen került elő és két ütemben (1978 és 1979-ben) került a Móra Ferenc Múzeum gyűjteményébe.[1088] Antropológiai vizsgálatok az Sz-Szhb G39 temetkezés csontanyagán készültek, amelynek mindössze *Adultus* kora volt megállapítható. A másik temetkezés antropológiai neme és életkora nem ismert.

X.1.28.1. Rituális jellemzők

Csak az Sz-Szhb G39-es temetkezés rítusára vonatkozóan rendelkezünk némi adattal, amely esetében egy csontvázas rítusú, egyszerű DNy-ÉK-i tájolású aknasíról van szó. A

[1087] A temetkezést a publikáló régész „női” temetkezésként írja le és nevezi meg.
[1088] Vörös 1986.

temetkezés metrikus adatai nem ismertek. Az Sz-Szhb Gf temetkezés esetében annak rítusát mindössze feltételezni lehet, a sírgödör metrikus adatai nem ismertek.

X.1.28.2. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

Az Sz-Szhb G39 temetkezés felnyitása dokumentálható volt.

X.1.28.3. Leletanyag

Mindkét temetkezés leletanagyaga – mondhatni – rendkívülinek tekinthető. Az Sz-Szhb G39 temetkezés fennmaradó leletanyaga kerámia mellékletből, koporsókapocsból, illetve egy-egy ezüst övcsatból és szíjvégből állt, ahol a második öv vélhetőleg egy kardhüvely rögzítéséül szolgálhatott, amelyre a kardnak bronzból készült koptatója utal.

Sz-Szhb Gf temetkezés leletanyagát ezüst féltorques, karperecpár, egy lemez és fülbevaló alkotja, valamint további borostyán és mészkő gyöngyök.

X.1.28.4. Kronológia

A temetkezéseket Vörös Gabriella a nagy vonalakban a hunkorra keltezte, azok alsó kronológiai határát a 4. század végétől határozta meg. Szeriáció alapján – a leletanyag egyedisége miatt – az Sz-Szhb G39 temetkezés nem volt keltezhető, az Sz-Szhb Gf temetkezés viszont a IV fázisra, azaz a 3. század végére és a 4. század utolsó harmadára volt tehető.

X.1.28.5. Értékelés

A társadalom-régészeti megfigyelések lehetőségei korlátozottak. A két temetkezés egymáshoz való viszonya minden szempontból tisztázatlan. A temetkezések közötti pontos kronológiai és térszerkezeti kapcsolat egyaránt kérdéses, így nem dönthető el, hogy a temetkezőhely esetében szeparált temetkezésekről van-e szó, vagy esetleg egy nagyobb temető részét képezhetik-e.

A Sz-Szhb G39-es *Adultus* korú temetkezésnek a presztízstárgyként értékelhető ezüst, szíjvéges övei és kardkoptatója, feltehetőleg az elhunyt magas (megkülönböztetett?) társadalmi státusával, hozható összefüggésbe. A kardkoptató mindössze közvetett módon utalhat kard jelenlétére, bármilyen kézenfekvő is lenne, ezért a kard, mint státustárgy csak feltételesen hozható összefüggésbe a temetkezéssel. Az Sz-Szhb Gf temetkezése esetében az ezüst tárgyak (karperec, torques) jelenlétét, ugyancsak az elhunyt magas (?) társadalmi státusára utalhat, ezt látszik megerősíteni a karperectípus (Ka 6.1) – földrajzi értelembe (is)

vett – távoli párhuzama is, amelynél felmerülhet, hogy az a típus a szőregi darab – mint imitáció – előképéül szolgált[1089].

X.1.29. Szeged-Tápé (SZT 1-es kúthoz közel)

A Szeged-tápéi temetkezőhely a Maros-Tisza összefolyásától közvetlenül északra fekszik, a Mol-déli úttól D-re, Szeged városától ÉK-i irányban, az SZT 1-es olajkúthoz közel. A területen 1977-ben, majd 1980-ban végeztek megelőző feltárásokat egy segédgázvezeték nyomvonala mentén, ahol összesen 29 szarmata kori temetkezést sikerült feltárni, további szarmata kori objektumok és avar kori temetkezések mellett. A temetkezéseket vörös Gabriella publikálta 1996-ban.

X.1.29.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet.

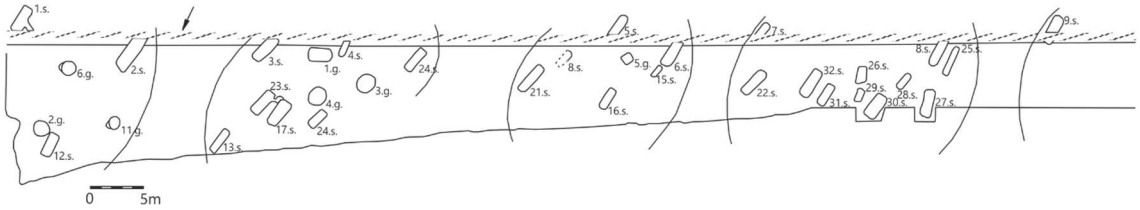

255. ábra: A temetkezések térképe. (Vörös 1996, 136 – 137. Abb. 3. nyomán)

A temetőtérkép alapján a feltárási terület a temetkezőhelyet nyugat-keleti irányban érintette, eszerint – Vörös Gabriella észrevételeivel megegyezően – attól É-i és D-i irányban feltehetőleg további temetkezésekkel kell számolni, amely értelmében nem beszélhetünk egy teljes egészében feltárt temetkezőhelyről. A publikáló régésznek a temetkezések közötti távolság alapján térszerkezetileg 5 egymástól többé-kevésbé jól elkülönülő temetkezési csoportot sikerült körvonalaznia, amelyekre ugyancsak érvényes, hogy a feltárási területen kívül azokhoz további sírok tartozhatnak, így mint látható a temetkezőhely térszerkezetére vonatkozó megfigyeléseket a szelvény kiterjedése nagy mértékben befolyásolja. Szuperpozíciót mindössze egy esetben sikerült megfigyelni az Sz-T G23-as temetkezés felnyitásának beásása és az Sz-T G17-es temetkezés között, amelynek kronológiai jelentőségére a továbbiakban még érdemes lesz kitérni.

[1089] Kazanski 2009, 358. Fig. 80./12

X.1.29.2. Antropológiai adatok és demográfia

A Szeged-Tápén feltárt 29 temetkezés embertani anyagán Marcsik Antónia végzett antropológiai vizsgálatokat, akinek 14 esetben sikerült a csontvázak biológiai nemét megállapítania és – a temetkezéseket követő beavatkozások miatt[1090] – 15 esetben erre nem volt lehetőség. Ennek megfelelően – a gyermek csontvázakat is leszámítva – mindössze csak a temetkezések 48.28%-ában ismert az elhunytak neme. Ugyanakkor a temetkezések életkora mindössze két esetben, az Sz-T G4 és 7-es temetkezéseknél volt megállapítható. Mindezek értelmében a temetkezések neme és életkora alapján a temetkezőhely demográfiai struktúráját tekintve kevés információ áll a rendelkezésünkre, továbbá a nem és életkor, valamint a rituális jellemzők és leletanyag közötti összefüggések – kereszttáblás módszerrel – nem vizsgálhatóak.

X.1.29.3. Rituális jellemzők

X.1.29.3.1. Tájolás és irányítás

A leírások alapján mindegyik esetben megállapítható volt a temetkezések tájolása, amelyek égtájak szerint eloszlása alapján a dél-északhoz közeli tájolás az, amely dominál (256. ábra). Ezzel ellentétes tájolás mindössze egy esetben fordul elő. A temetkezések tájolása és az elhunytak neme és életkora közötti összefüggések a töredékes antropológiai adatok miatt nem vizsgálható.

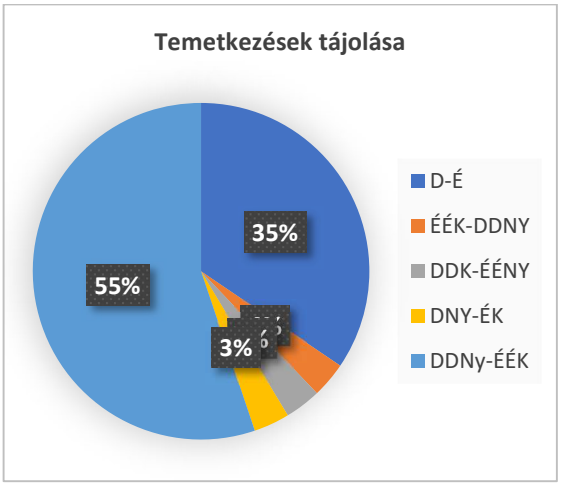

256. ábra: A temetkezések tájolása. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.29.3.2. A sírgödrök formája és méretei

A 29 temetkezés sírgödrének mindegyike lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír. A metrikus adatok alapján csak az alapterület és a paraméter-index vizsgálható. A sírgödrök relatív mélysége nem ismert[1091].

[1090] Vörös 1996, 119.
[1091] A nem, életkor és az alapterület, illetve paraméter-index közötti összefüggések elégséges antropológiai adatok hiányában nem vizsgálhatóak (lásd fennebb).

X.1.29.3.2.1. Alapterület

Az Szeged-tápéi temetkezőhely sírgödreinek alapterülete 0.58 és 3.56 m^2 között változik és az átlag méret 2.04 m^2. A temetkezések sírgödreinek alapterületénél nagyságrendi különbségek nem érzékelhetőek, az alapterület méretének váltakozásánál vélhetőleg az életkor és a nem által meghatározott testalkat volt nagy mértékben meghatározó, amelyre az is utal, hogy a kis alapterületű temetkezések jórészt gyermekeké. Ezzel szemben a felnőtt temetkezések közti eltéréseket egyéb – társadalmi (?) – tényezők is befolyásolhatták.

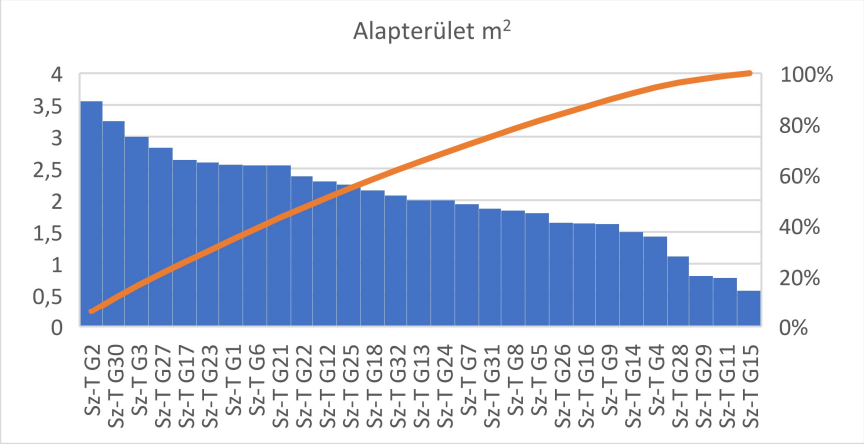

257. A sírgödrök alapterülete. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.29.3.2.2. Paraméter index

A sírgödrök paraméter indexe 1.65 és 4.00 között váltakozik, míg a temetkezőhely átlaga 2.73 (257. ábra), a sírgödrök legjava az átlagos érték körül mozog, azaz többnyire a téglalap alakú forma az uralkodó, ez alól a két szélső értéket jelentő négyzethez közeli és nyújtott téglalap forma jórészt csak kivételként jön szóba.

X.1.29.3.3. Fektetés

A Szeged-Tápén feltárt 29 temetkezés kivétel nélkül mind csontvázas rítusú, az elhunytak legjelentősebb részét a megfigyelhető esetek alapján hanyatt fektetve helyezték a sírgödörbe.

X.1.29.3.4. Koporsó használat és lepel

Koporsóhasználat nyomait mindössze két esetben, az Sz-T G31 és 32-es temetkezéseknél lehetett megfigyelni.

X.1.29.4. Az energiaráfordítás értékelése

A relatív mélységadatok hiányában a sírok becsült térfogatát nem lehet kiszámolni, így nincs mód az energiaráfordítással kapcsolatos észrevételekre.

X.1.29.5. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

	Total	Total%	Total kum.%
Felnyitott	25	86.21	86.21
Érintetlen	4	13.79	100.00
Total	29	100.00	

258. ábra: Az felnyitások aránya. (készítette Kapcsos Norbert)

A temetkezések 86.21%-os felnyitásának ilyen magas aránya arra utal, hogy az effajta temetkezést követő utólagos beavatkozás a Szeged-tápéi temetkezőhelyen átlagosnak tekinthető (258. ábra)[1092].

	F1	F2	F3	F4	F5	Total
Felnyitott	0	5	10	7	3	25
Érintetlen	2	1	0	1	0	4
Total	2	6	10	8	3	29

259. ábra: a csontok elmozdulásának mértéke. (készítette Kapcsos Norbert)

A felnyitásokat követően az emberi csontok különböző mértékben mozdultak el és a leggyakoribb (259. ábra), amikor az emberi csontok a sírgödör alján elszórtan jelentkeztek (F3), illetve csak rendkívül hiányos mértékben maradtak fenn (F4)[1093]. Egyes érintetlen temetkezések esetében a csontok hiányos jellege kapcsán felmerülhet, hogy gyermek temetkezések csontjairól van szó, amelyek vélhetőleg a talajadottságok miatt porladtak el.

	Uf0	Uf1	Uf2	Uf3	Uf4	Uf5	Uf6	Total
Felnyitott	0	5	7	1	0	1	10	24
Érintetlen	5	0	0	0	0	0	0	5
Total	5	5	7	1	0	1	10	29

260. ábra: A beásások síron belüli helyzete. (készítette Kapcsos Norbert)

Vörös Gabriellának az felnyitások helyzetét és a sírgödröknek a beásásokkal való érintettségét is sikerült dokumentálnia, amelyek kapcsán rendkívül értékes észrevételeket

[1092] Az Sz-T G4-es temetkezést is az felnyitott kategóriába soroltam, ez magyarázza a Vörös Gabriella által megadott százalékoktól való eltérést. (Lásd: Vörös 1996, 120.)

[1093] A temetkezések és a kategóriákkénti alacsony esetszámok miatt a százalékban való kifejezést nem tartottam célszerűnek.

tehetett. Amint az látható, a beásások leggyakrabban a temetkezések teljes egészét (Uf6), illetve azok felső 2/3-t érintették, azonban jelentősnek tekinthető a felső 1/3-ot érintő beásások száma is (Uf1). Ezek az adatok elsősorban a temetkezések nem és életkor szerinti összevetésével volnának megfelelőképp értékelhetőek, amelyekre a töredékes antropológiai adatok révén csak részben volna lehetőség. Mindazonáltal Vörös Gabriella észrevételei, miszerint az felnyitások elérő mértékben érintették a női és férfi temetkezéseket figyelemre méltó – bár meg kell jegyezni, hogy azokban az esetekben, ahol a biológiai nem ismeretlen, annak meghatározása a leletanyag alapján történt. A nőiként meghatározott temetkezésekre nagy méretű beásások (Uf2 és Uf6) jellemzőek, amelyek a temetkezés nagyobb részét érintették (F3), ezzel szemben a férfiként meghatározott temetkezésekre inkább a fej-mellkasi rész érintettsége (Uf1) jellemzőbb, amely egy bizonyos fokú következetességet feltételez[1094]. Egy esetben, az Sz-T G21-es temetkezésnél két különböző beásás foltját lehetett dokumentálni, amely időben két eltérő temetkezést követő beavatkozást feltételezhet, egyazon temetkezésnek kétszeri felnyitása, a kistájon belül, eddig csak Apátfalva-Nagyút-dűlőről ismert. Figyelemre méltó, a már említett Sz-T G23 és 17-es temetkezések közötti szuperpozició, amelynél utóbbi temetkezés az Sz-T G23-as temetkezés felnyitásának beásását vágta. Ez egyrészt egyértelmű kronológiai eltérést mutat a két temetkezés között, ugyanakkor arra utal, hogy a temetkezések felnyitása a temető használatával egyidőben, azzal párhuzamosan történt, ahogy arra Vörös Gabriella is rámutatott[1095].

[1094] Vörös 1996, 120–121.
[1095] Vörös 1996, 121.

X.1.29.6. Leletanyag

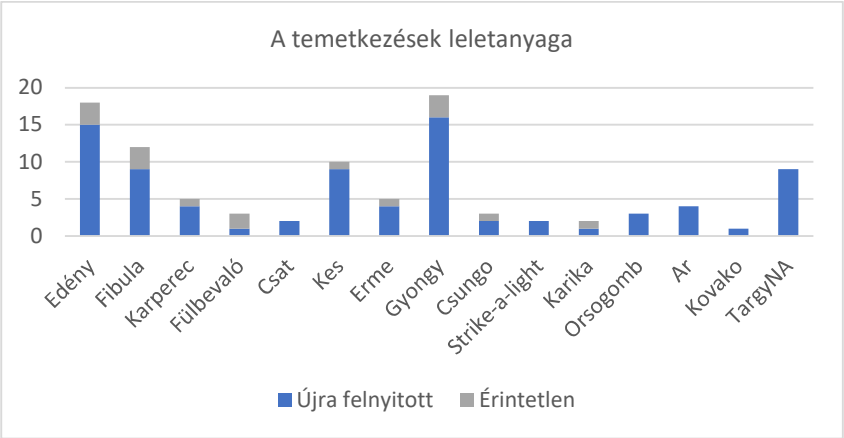

261. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

Mindössze egy – felnyitott – temetkezésből nem került elő leletanyag, a többi (96.6%) temetkezés legkevesebb 1 – rendszerint gyöngy – melléklettel rendelkezett, így eszerint a mellékletadás általános volt. A tárgykategóriák szempontjából a temetkezéseket viszonylag változatos mellékletadás jellemezi, 15 eltérő tárgykategóriát lehet megfigyelni és ezen belül is a gyöngy, edény és fibulák előfordulása a leggyakoribb (261. ábra). Presztízstárgyakkal összefüggésbe hozható ezüst tárgy hét temetkezésből ismert, ezek az Sz-T G6, 14, 21, 27, 28, 29 és 32-es temetkezések (a temetkezések 24.14%-a), ahol az ezüst tárgyak területi koncentrációja az Sz-T G27, 28, 29 és 32-es temetkezéseknél figyelhető meg. A temetkezések felnyitásának magas arányát is figyelembe véve, feltehetően az elhunytaknak csak egy bizonyos csoportjára jellemző az ezüst tárgyak előfordulása.

X.1.29.7. Kronológia

A Szeged-Tápén feltárt temetkezéseket Vörös Gabriella a leletanyag párhuzamai alapján 3–4. századra keltezte, amely nagy vonalakban összhangot mutat a szeriáció alapján körvonalazott kronológiával, amely alapján a temetkezések a III. és V. fázisra voltak keltezhetőek, azaz a 3. század eleje és annak utolsó két évtizedére, illetve a 4. század utolsó harmada és az 5. század első két évtizedére. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Szeged-tápéi temetkezések egy jelentős részének a leletanyaga kiugró értéket képviselt a vizsgálatban, ezért ki lett küszöbölve annak folyamán, így feltételezhetően inkább lehet a temetkezőhelynek egy hosszabb perióduson keresztül történő folytonos használatóról beszélni, semmint a használat megszakításáról.

X.1.29.8. Értékelés

Bár a Szeged-tápéi temetkezőhelyről igen sok és részletes információ áll a rendelkezésünkre, ez esetben is a terepkutatás jellege az, ami korlátokat szab a társadalom régészeti megfigyeléseknek, ugyanis a temetkezőhely egészének feltárására nem volt lehetőség. Mindazonáltal a temetkezések térszerkezete alapján körvonalazott területi csoportok és a sírgödrök tájolásának homogenitása a horizontális társadalmi különbségek szempontjából arra utalhat, hogy a temetkezőhelyet egyazon közösség használhatta egy hosszabb időszakon keresztül.

A vertikális társadalmi különbségek értékelését az energiaráfordítás vizsgálatához szükséges metrikus adatok (relatív mélység) hiánya nem teszi lehetővé, vagyis többnyire egyoldalúan, a leletanyag szempontjából lehet csak megközelíteni. Az ezüst tárgyak előfordulásának nem és életkorral való összefüggései csak részben értékelhetőek, többnyire csak az elhunytak neme ismert, ahol 3 esetben női, 1 esetben gyerek temetkezésből kerültek elő, további 3 esetben a biológiai nem ismertelen. Az ezüst tárgyak területi koncentrációja – azaz egyenlőtlen területi eloszlása –, bár vertikális szempontból utalhat arra, hogy a közösségnek csak egy bizonyos – szűkebb, 24.14% – csoportja férhetett hozzá azokhoz, vagy korlátozta a többiek számára a hozzáférést, a temetkezések felnyitásának magas aránya óvatosságra inthet, illetve nem ismert, hogy ez milyen összefüggést mutat a már említett energiaráfordítással. Bizonyára jelentős társadalmi státusbéli eltérések állhatnak a háttérben, azonban ez az életkor ismeretének hiányában kellőképpen nem vizsgálható.

A temetkezések felnyitásának értékeléséhez kiemelkedő fontosságú támpontot nyújthat a Szeged-tápéi temetkezőhely, ahol majdhogynem példátlan részletességű információ áll rendelkezésükre a jelenséget illetően. Itt az egyik legjelentősebb megfigyelés, miszerint nagy valószínűség szerint a temetést követő beavatkozások a temetkezőhely használatával egy időben történtek, illetve amennyiben a beavatkozások módja nemenként valóban következetesen eltér, felmerülhet annak lehetősége, hogy voltaképpen egy társadalmilag szabályozott jelenséggel állunk szemben[1096].

[1096] Itt érdemes kiemelni, hogy Vörös Gabriella bár sirrablásként értelmezte és annak szempontjából is közelítette meg az felnyitásokat, a dokumentált összefüggések alapján feltette azt a kérdést, hogy vajon milyen ok, és milyen cél állhat a beavatkozások hátterében? A kérdésfeltevés alapján már nem olyan

X.1.30. Szeged-Tarján[1097]

A temetkezőhely Szeged Tarján nevű városrészét övező körtöltés belső részén található, a Tiszától keletre, egy a környezetből kiemelkedő lőszháton. A területen 1973-ban, földmunkálatok alkalmával végeztek mentőásatást, ahol 5 temetkezést sikerült feltárni. A temetkezések közvetlen környezetéből további temetkezések bár nem ismertek (262. ábra), a temetkezőhely kiterjedésére vonatkozóan nem áll rendelkezésre elegendő információ. A temetkezések embertani anyagán antropológiai vizsgálatok nem készültek.

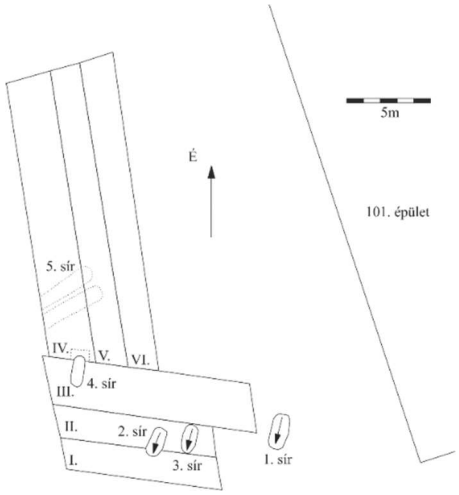

262. ábra: A temetkezések térképe. (Vörös 1988, 114. 2. kép nyomán)

X.1.30.1. Rituális jellemzők

Az öt csontvázas rítusú temetkezés sírgödreinek mindegyike dél-északi tájolású, lekerekített sarkú téglalap alakú. Alapterületük 1.05 és 2.39 m^2 között változik, a paraméter-index 2.39 és 4.58 közé tehető, ahol az SZTA1-es temetkezés nyújtott téglalap alakú, a relatív mélységük nem ismert.

X.1.30.2. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

Mindössze az SZTA4-es temetkezés esetében sikerült annak felnyitását dokumentálni, az SZTA5-ös temetkezést egy modern árok vágta.

X.1.30.3. Leletanyag

Az 5 temetkezés közül 3-ból került elő leletanyag, a SZTA 4-es és 5-ös temetkezések ilyen szempontból bizonytalanok, illetve az SZTA1-es temetkezést még a földmunkálatok alkalmával bolygatták meg. Az előkerült leletanyag kevésbé változatos, azok mindössze 5 különböző tárgykategóriát képviselnek. Míg edény 1 esetben ismert, a fibula, csat, kés és érme 2-2 esetben került elő. Az előkerült leletanyag szempontjából kiemelkedőnek

egyértelmű az anyagi haszonszerzéssel magyarázható motiváció, azaz a rablásként való értelmezés. (Lásd: Vörös 1996, 120–121.)

[1097] Vörös 1988.

tekinthető az SZTA3-as temetkezés, annak kettős csatviseletével, illetve a melléklet részét képező 4 db Constantinus kori érmével.

X.1.30.4. Kronológia

A temetkezéseket a Vörös Gabriella az 5. század első felére keltezte[1098], amely nagy vonalakban összhangban áll a szeriáció eredményeivel is, amely szerint a temetkezések a IV és V fázisra tehetőek, azaz a 4 század utolsó harmada és az 5. század közepe – és az követő – időszakra.

X.1.30.5. Értékelés

A temetkezések térszerkezeti szempontból nagyjából két, laza sorba rendeződve kerültek elő egymástól viszonylag kisebb távolságra, nem dönthető el egyértelműen, hogy a feltárási területen kívül további temetkezésekre lehet-e számítani. A temetkezések tájolása homogén, továbbá a temetkezések térválasztása kapcsán felmerülhet, hogy horizontális szempontból egyazon közösség részét képezhették. A vertikális társadalmi különbségek szempontjából feltűnő, hogy a leletanyaggal rendelkező temetkezések területileg is csoportosulnak, illetve az SZTA3-as temetkezésnek az érmemelléklete kapcsán felmerülhet, azok presztízstárgyként értékelhető funkciója. Sajnos az energiaráfordítás szempontjából az észrevétel nem erősíthető meg, illetve az antropológiai adatok hiánya behatárolja a további következtetések lehetőségeit.

X.1.31. Tápé széntéglaégető

A többkorszakú lelőhely Szeged-Tápé ÉNY-i részéhez tartozó Káposztásdűlő nevű területen található, ahol az 1960-as évektől Trogmayer Ottó végzett régészeti feltárást egy homokbánya területén. A temetkezőhely a lelőhelynek ÉNy-i részén, a Tisza jobb oldalán található Tápai-érhez közeli kiemelkedő magaslat mellett húzódik, ahonnan 3 darab, érintetlen – nagy vonalakban – 5. századra keltezhető temetkezést sikerült feltárni. A temetkezéseket B. Tóth Ágnes publikálta 1994-ben.

X.1.31.1. A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet.

A temetkezéseket viszonylag laza térszerkezet jellemzi, míg a TS658 és 666-os temetkezések egymáshoz viszonylag közel fekszenek, addig a TS391-es temetkezése utóbbitól 38m-re Ny-ra került elő. A térszerkezeti sajátosságok fényében kérdés marad,

[1098] Vörös 1988, 122.

hogy a feltárási felületen kívül további temetkezésekkel lehet-e számolni, vagy esetleg egy kisebb közösség által használt temetkezési csoportról lehet-e beszélni.

X.1.31.2. Antropológiai adatok és demográfia

A Tápén feltárt 3 temetkezés embertani anyagán Farkas Gyula végzett antropológiai vizsgálatokat. A 3 temetkezés mindegyike nő nemű, amelyből a TS 391 és 666 *Juvenis* korú, míg a TS 658-as *Adultus* korú. A TS391-es temetkezés csontvázának koponyáján annak mesterséges torzítását sikerült megfigyelni. A temetkezések demográfiai szempontból nem értékelhetőek.

X.1.31.3. Rituális jellemzők

A temetkezések mindegyike nyugat-keleti tájolású, lekerekített sarkú aknasír, a TS391-es temetkezésnél a sírgödör padkás kialakítása volt megfigyelhető. A sírgödrök alapterülete 1.16 és 1.54 m^2, a relatív mélység 1.35 és 1.75m, míg a térfogat 1.56 és 2.45 m^3, valamint a paraméter-index 2.25 és 2.58 között váltakozik, azaz mind a négy esetben nagy hasonlóság jellemzi a sírokat, illetve a térfogatban kifejezhető energiaráfordításnál sem észlelhető nagyságrendi eltérés.

X.1.31.4. Leletanyag

A 3 temetkezés mindegyikéből került elő leletanyag, így vélhetően általánosnak tekinthető a melléklet adás szokása. A tárgykategóriák kevésbé változatosak, leggyakoribb a fésű, gyöngy és csüngő melléklet, a fibula és ismeretlen funkciójú veret csak egy esetben fordul elő.

X.1.31.5. Kronológia

A temetkezéseket B. Tóth Ágnes az 5 század utolsó negyedére – a 6. század elejére keltezte. A temetkezések leletanyaga túlzottan is egyedi jellegeket mutatott, így a szeriáció folyamán kiküszöbölésre kerültek.

X.1.31.6. Értékelés

A tápéi temetkezések laza térszerkezeti sajátosságokat mutatnak, a temetkezőhely kiterjedése ennek fényében bizonytalan. A sírgödrök tájolása egységes, helyválasztás alapján mindössze a TS658 és 666-os temetkezések kapcsán merülhet fel, hogy azok horizontális szempontból egyazon csoporthoz (család?) tartozhattak. A sírgödrök méreteiben jelentős eltérések nem mutatkoznak, ilyen szempontból vertikális

különbségeket nem lehet feltételezni. Szembetűnő módon az *Adultus* korú TS658-as temetkezés leletanyaga a legváltozatosabb, így mindössze ennek kapcsán merülhet fel egy az életkor alapján kondicionált státuskülönbség lehetősége. A tápéi temetkezések jól láthatóan elkülönülnek a velük közel korazonos, vagy kicsivel korábbi temetkezőhelyeinek temetkezéseitől egyrészt a laza térszerkezet, a nyugat-keleti tájolás, lépcsős sírgödörfal kiképzés, a koponyatorzítás jelenléte és nem utolsósorban a leletanyag egyes elemeinek – csontfésű – jelenléte alapján. Mindezek egyrészt a korábbi időszaktól eltérő kulturális hátteret, másrészt egy az eddigitől eltérő túlvilági létről alkotott felfogást feltételezhetnek, amelyek a temetkezésekben megnyilvánuló társadalmi reprezentációnak is az eddigiektől eltérő kereteket szabhattak. Kérdés marad, hogy ez egyoldalú migrációs folyamatokkal magyarázható-e, avagy a migráció mellett más – elsősorban vertikális jellegű – társadalomszerveződési folyamatok is szerepet játszhattak.

X.1.32. Tápé Malajdok A

A Malajdok A jelölésű temetkezőhely Szeged-Tápétól K-re, a Tisza-Maros szögben található, a Porgány érhez közel fekvő, környezetéből kiemelkedő magaslaton. A területen 1931-ben Móra Ferenc 17 szarmata kori temetkezést tárt fel majd, ezt követően Csallány Dezső ásatásai alkalmával további temetkezések kerültek elő, így a temetkezőhelyről összesen 52 temetkezés ismert.[1099] A temetkezések embertani anyagán antropológiai vizsgálatok nem készültek.

X.1.32.1 A temetkezések egymáshoz való viszonya és térszerkezet.

A feltűntetett temetkezések[1100] térszerkezetileg zártak, viszonylag egymáshoz közel fekszenek, nagyjából sorokba rendeződve. Nem becsülhető meg, hogy az agyagbánya, illetve a terület beépítettsége milyen mértékben befolyásolja a temetkezőhely szerkezetét, viszont valószínűleg nem lehet egy teljes egészében feltárt temetkezőhelyről beszélni. Mindazonáltal a temetkezések térszerkezeti sajátosságai arra utalnak, hogy azok egy temető részét képezhették. További tisztázásra szorul a TMA G29, 19, 18 és TMA G43-as temetkezések helyzete, amelyek esetében nem dönthető el, hogy a többi sírtól való

[1099] Párducz 1931, 94; Párducz, Korek 1948, 291.
[1100] A temetkezéseknek csak egy része szerepel a felszínrajzon. (Párducz 1950, 87.)

jelentősebb távolságuk pontosan mit takar. Mindenképp óvatosságra int, hogy a temetkezéseket övező körárkok első megfigyelései az 1950-es évekre tehetőek[1101], viszont a malajdoki temetkezőhely feltárása ezt megelőzőleg zajlott. Párducz Mihály a TM-A 24, 38, 39 női temetkezéseknek sorokba való rendezését figyelte meg, illetve a TM-A 25–27, 32, 33, 40 férfi temetkezéseknek területi csoportosulását[1102].

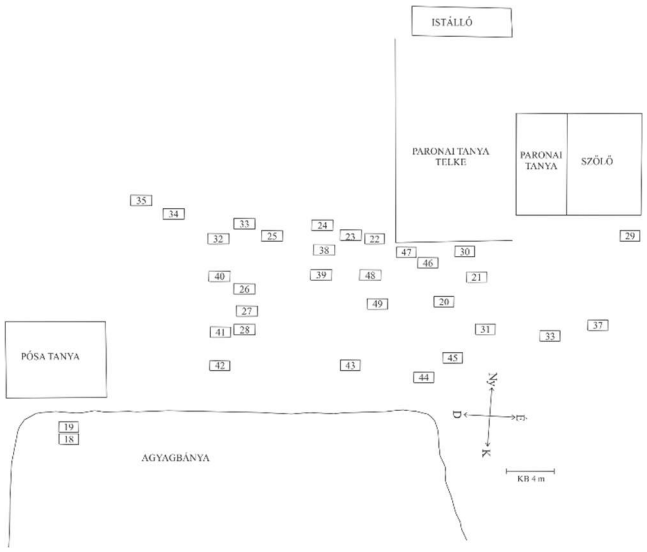

263. ábra: A temetkezések térképe. (Párducz 1948, 293. 1. kép nyomán)

X.1.32.2. Rituális jellemzők

A leírások alapján mindössze csak 11 temetkezés esetében volt ismeretlen a tájolás, így azok 79.25%-ában az síkeresen megállapítható volt és ezen belül is a dél-északhoz közeli tájolás volt az, ami dominál. A sírgödrök az ásatási felszínrajz alapján téglalap alakúak, azonban azok metrikus adatairól csak töredékes információk állnak rendelkezésre, azon belül is a mélység adatok a legismertebbek, amelyek a temetkezések 56.6%-ánál került lejegyzésre.

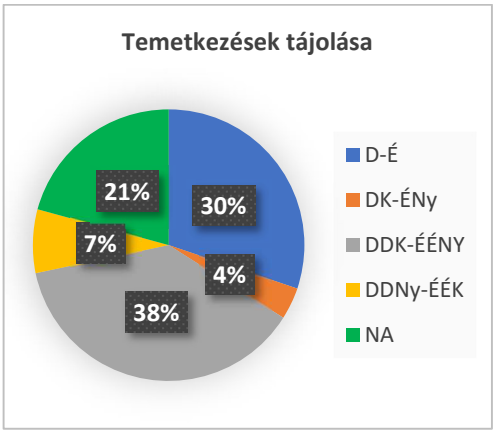

264. ábra: A temetkezések tájolása. (készítette Kapcsos Norbert)

[1101] Zalotay 1953.
[1102] Párducz 1950, 87.

Ilyen körülmények között a temetkezések kialakításának energiaráfordítása nem értékelhető.

X.1.32.3. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

A temetkezések felnyitását 20 esetben említi a publikáció, amely a temetkezések 37.74%-át jelenti. A maradék 33 temetkezés esetében nem dönthető el, hogy azok érintetlenek, vagy nincs adat a beavatkozásokra vonatkozóan.

X.1.32.4. Leletanyag

Az 53 temetkezés közül mindössze 11-ből (20.75%) nem került elő leletanyag, így az felnyitások viszonylag magas arányát is figyelembe véve, a mellékletadás szokása általánosnak tekinthető. A temetkezések mellékletadását nagyfokú változatosság jellemzi, az ismert esetekben 26 eltérő tárgykategória fordul elő (265. ábra). Ezek közül is a leggyakoribb kategóriákat, a különböző típusba sorolható csatok, gyöngyök, fibulák és edények képviselik, ugyanakkor rendkívül figyelemre méltó a támadófegyvereknek, a két élű kard (1 eset), rövid kardok (3 eset), hosszú kések (7 eset) és lándzsa hegyek (5 eset) – más temetkezőhelyekhez képest, mondhatni szokatlanul magas – aránya. Ezüst tárgy – az érméket is beleszámolva – 16 temetkezésből ismert (30.19%), az előfordulásuknál területi koncentráció nem észlelhető, ezek többnyire egyenletesen szóródnak.

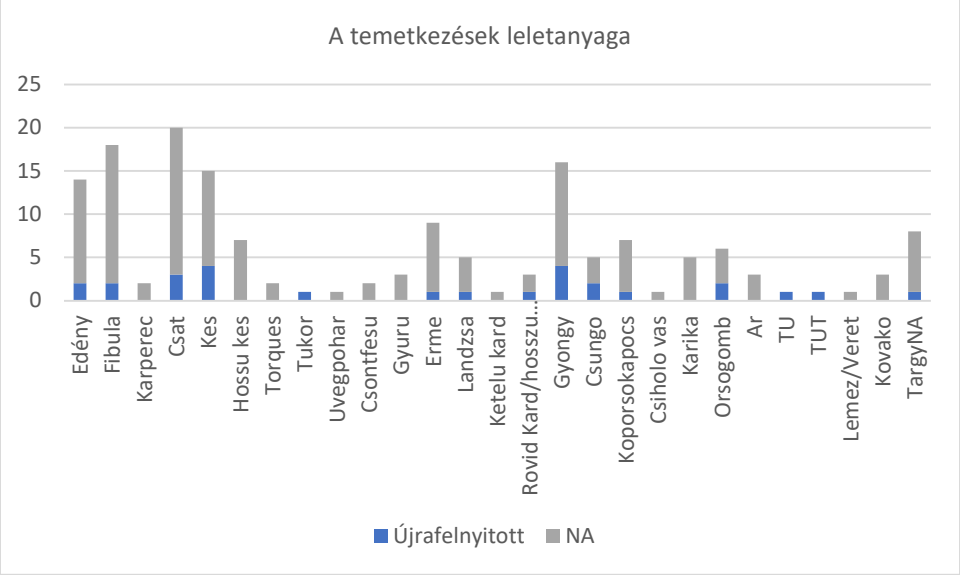

265. ábra: A temetkezések leletanyaga. (készítette Kapcsos Norbert)

X.1.32.5. Kronológia

A temetkezéseket Párducz Mihály az ú.n. Tápé-Malajdoki csoportba sorolta, amelyet a hunkort is megélve a 350–430-as évek közötti időszakra keltezett[1103]. A szeriációs vizsgálat alapján a Tápé-Malajdok A temetkezései a X. fázisra voltak keltezhetőek, azaz az 5. század első évtizedeire és annak a közepére, vagy középső harmadára, amely azt jelenti, hogy a Párducz Mihály által javasolt időszakhoz képest némileg későbbre, nagy vonalakban a hunkorra helyezhetőek.

X.1.32.6. Értékelés

A Tápé-Malajdok A-n feltárt temetkezések társadalomrégészeti értékelésére a töredékes adatok csak korlátozott mértékben alkalmasak. A temetkezéseknek csak egy része lett feltűntetve a felszínrajzon, mindazonáltal a viszonylag lehatárolt, zárt térszerkezet alapján az vélhetőleg temetőként értékelhető. A temetkezések térválasztásánál megfigyelhető csoportosulás – a természettudományos vizsgálatok hiányában – nehezen értékelhető, azonban nem kizárt, hogy azok családi alapon való elkülönülést takarhatnak. A temetkezések tájolása viszonylag homogén, többnyire a dél-északi, vagy az ahhoz közeli tájolás uralkodó. Mindezek – a zárt térszerkezet, területi csoportosulás és a tájolás homogenitása – a horizontális társadalmi különbségek szempontjából lehet releváns, azaz vélhetőleg egy adott közösség több családja által használt temetőről lehet szó.

A vertikális társadalmi különbségek értékelését az antropológiai adatok és az energiaráfordítás hiánya nagy mértékben behatárolja, jóformán csak a leletanyag síronként való eloszlása nyújt némi támpontot a társadalmi státus különbségek kimutatásánál. Itt kulcsfontosságúak lehetnek az olyan esetek, ahol a temetkezésekből támadófegyverek kerültek elő, amelyek minőségi és mennyiségi eloszlása, vertikális társadalmi különbségekre (is) utalhat. Egyaránt előfordul(nak) a két élű hosszú kard (TM-A G8), a lándzsa (TM-A G21, 23, 33, 40, 43), rövid kard (TM-A G8, 18, 43) és hosszú kések (TM-A G19, 22, 23, 31, 32, 33, 40), valamint bizonyos esetekben ezeknek a kombinációi egyes temetkezésben. A kistáj más temetkezőhelyeihez képest feltűnően magas a fegyveres temetkezések – 20.75%-os – aránya, ezt mindössze csak a Sándorfalva-eperjesi fegyveres temetkezések haladják meg. A támadó fegyverek kapcsán felmerülhet azoknak

[1103] Párducz 1950, 110.

státustárgyként értékelhető szerepe, amelyek az elhunytak társadalmi státusát és esetlegesen egy státuscsoporthoz való tartozását reprezentálhatták.

A temetkezőhelyen viszonylag magas a presztízstárgyak aránya, ezüstből készült tárgy 16 temetkezésből ismert, ezen belül is kiemelkedő a TM-A G52-es – vélhetőleg érintetlen – temetkezés, amelyből 7 db ezüstből készül tárgy került elő. Az ezüst tárgyakat tartalmazó temetkezések közül 5 esetben átfedés észlelhető a fegyveres temetkezésekkel is (TM-A G18, 19, 31, 41, 42). Ennek megfelelően vélhetőleg presztizstárgyként értékelhetőek a TM-A G24 és 52-es temetkezések ezüsttorquesei, továbbá a TM-A G28 és 48-as temetkezésekből előkerült üvegedények és talán a TM-A G1-es temetkezés tükre.

A felsoroltakból is kitűnik, hogy bizonyos mértékű egyenlőtlenség körvonalazódik a presztízs és státus tárgyak eloszlása alapján, így kifejezetten izgalmas lehetőséget jelentene ezek területi szóródásának és esetleges koncentrációjának vizsgálata, valamint annak nem és korcsoportokkal való összevetése.

X.1.33. Tápé-Malajdok B

A Malajdok B jelzésű temetkezőhely az A temetőhöz viszonylag kisebb földrajzi távolságra fekszik, pontos azonosítása Párducz Mihálynak sem sikerült, mindazonáltal területileg egyértelműen elkülönül az A temetőtől. Móra Ferenc 44 temetkezést tárt fel 1931-ben, azok közül Párducz Mihály 10-et helyezett egyértelműen szarmata korra, azonban 12 temetkezés leírását adja meg. A temető szerkezete nem ismert, a csontanyagon antropológia vizsgálatok nem készültek.

X.1.33.1. Rituális jellemzők

A leírások alapján a 12 temetkezés közül 10 esetbe dél-északi tájolással lehet számolni, 2 esetben ismeretlen a tájolás. A temetkezések sírgödreinek metrikus adatai közül csak a mélység ismertek, azok is csak 9 esetben kerültek lejegyzésre. A relatív mélység 0.7 és 1.7 m között váltakozik, az átlag 1.18 m.

X.1.33.2. A temetkezést követő beavatkozások és felnyitás

A 12 temetkezés közül a leírások mindössze 1 esetben tesznek említést felnyitásról, a TM-B G5-ös temetkezés esetében.

X.1.33.3. Leletanyag

A temetkezéseknek mindössze csak 33.33%-a nem rendelkezett leletanyaggal, így a mellékletadás általánosnak tekinthető. A temetkezőhelyet mérsékelten változatos mellékletadás jellemzi, ugyanis 11 különböző leletanyag kategóriát lehetett megkülönböztetni. A leletanyag kategóriák gyakoriságuk alapján alig értékelhetőek, 2-2 esetszámmal az edény és gyöngy melléklet a leggyakoribb, az összes többi 1-1 esettel képviselteti magát. A temetkezések közül kikemelkedőnek tekinthető a TM-B G5.ös temetkezés, annak státustárgyként értékelhető kétélű, hosszúkard mellékletével, illetve egyedüli temetkezés, amelyből ezüst (érme) került elő.

X.1.33.4. Kronológia

A temetkezőhelyet Párducz Mihály a Tápé-Malajdok csoporthoz sorolva, a 350-430-as évek közötti időszakra helyezte. A szeriációban mindössze a TM-B G5-ös temetkezés volt keltezhető, amely a X. fázisra volt keltezhető, azaz az 5. század első évtizedeire és annak a közepére, vagy középső harmadára.

X.1.33.5. Értékelés

A temetkezésekről töredékes információink vannak, ezek társadalomrégészeti észrevételekhez csak korlátozottan alkalmasak. A horizontális társadalmi különbségekre vonatkozóan, a temetkezések homogén tájolása nyújt némi kapaszkodót. A vertikális társadalmi különbségek szinte alig értékelhetőek, egyedül a TM-B G5-ös temetkezés leletanyaga az, amely magas társadalmi státusra utal, bár ez egymagában a B temetkezőhelyen eltemetett közösségről önmagában keveset árul el.

X.1.34. Újszentanna/Sântana – Gară (Vonatállomás)

Az újszentannai temetkezőhely, a település D-K-i szélén az Arad-Nagyvárad és Arad-Brád vasútvonal kereszteződéséhez közel található, a helyi vasútállomástól 1.5 km-re K-i irányban. A temetkezőhelyről 1951-ben a vasúton végzett építkezési munkálatok alkalmával három urnás-hamvasztásos temetkezés került elő véletlen szerű módon. A temetkezéseket Dörner Egon publikálta 1960-ban[1104]. Az embertani anyagról antropológiai elemzés nem készült.

[1104] Dörner 1960.

X.1.34.1. Rituális jellemzők

Mindhárom temetkezés urnás-hamvasztásos rítusú. A hamvasztást követően az emberi csont maradványokat egy urnaként felhasználat különböző típusú kerámia edényekben helyezték el, esetenként a hozzá tartozó melléklettel. Az urnák gödreinek méretéről és formájáról nincs adat. Mindössze az SG 2-es temetkezés rendelkezett fedéllel (tál). A mellékleten észlelhető esetleges égésnyomokról a publikáló régész nem tesz említést.

X.1.34.2. Leletanyag

Az emberi csontokat két esetben (SG1 és SG 3) egy-egy gyorskorongolt, szürke finomkerámia edényben helyezték el. A két edény tipológiailag eltér egymástól. Az SG2-es temetkezést egy kézzel formált, korongolatlan edénybe helyezték el, amelyet a félgömbös testű, gyorskorongolt tállal fedtek le. Ugyanabból a temetkezésből egy kés került elő. Az SG3-as temetkezés leletanyagát egy bronzfibula képezi.

X.1.34.3. Kronológia

Az újszentannai temetkezéseket Dörner Egon a 2-3. századra keltezte,[1105] míg ezen sorok szerzője egy korábbi tanulmányában a leletanyag analógiái alapján hozzávetőleg egy későbbi időszakra, a 3. század végére és a 4. századra helyezte.[1106] A szeriáció alapján az újszentannai temetkezőhelyet a IV-V fázis átmenetére lehet keltezni, amely nagyjából a 4. század utolsó harmada körüli időszaknak felel meg.[1107]

X.1.34.4. Értékelés

A társadalom-régészeti következtetések levonását a régészeti megfigyelések hiányos jellege és az antropológiai vizsgálatok hiánya nagy mértékben korlátozza. Csak találgatni lehet, hogy a temetkezések egy nagyobb temetkezőhelyhez, temetőhöz, vagy egy kisebb temetkezési csoporthoz tartoznak-e, ugyanakkor a temetkezések egymáshoz való viszonya sem tisztázható. Bár a temetkezések szembetűnő módon azok – hamvasztásos – temetkezési rítusa alapján elkülönülnek a kistáj és a korszak temetkezéseitől, amelyet a csontvázas rítus jellemez, nem dönthető el, hogy a rítus bizonyos elemei (az urna lefedése) és a mellékletadás az elhunytak nemével és életkorával milyen összefüggésben állhat. A

[1105] Dörner 1960.
[1106] Kapcsos 2019, 140–141.
[1107] Lásd az SG3-as temetkezés helyzetét a szeriáció parabolájában és a szeriációs sorrendben: Kapcsos 2020, 309–310.

csontvázastól eltérő hamvasztásos temetkezési rítus kapcsán egyrészt felmerülhet, egy eltérő túlvilági létről alkotott felfogással való összefüggés, másrészt pedig feltevődik a kérdés, hogy az eltérő rítus kifejez-e egyfajta horizontális társadalmi különbséget a csontvázas rítusú temetkezések közösségeivel szemben? A temetkezések leletanyaga azonban feltűnő módon jelentős hasonlóságot mutat földrajzi környezetük korazonos – csontvázas rítusú – temetkezéseinek leletanyagával[1108], amely kapcsán felmerülhet egy akkulturációs folyamat lehetősége is.

X.1.35. Újszentiván téglagyár[1109]

A temetkezőhely az Újszentivánhoz téglaégetőjéhez tartozó gödör területén, a Maros-Tisza összefolyásától D-re található, ahol az 1800-as évek végén 7 temetkezést sikerült feltárni. A temetkezőhely kiterjedése nem ismert. Az embertani anyagon antropológia vizsgálat nem készült.

X.1.35.1. Rituális jellemzők

A 7 csontvázas rítusú temetkezés mindegyik nyugat-keleti tájolású sírokból került elő, a sírgödrök metrikus adatai nem ismertek.

X.1.35.2. Leletanyag

A temetkezések közül mindössze az UT2 és 4-es temetkezésekből került elő leletanyag, azaz a temetkezések nagyrészére nem jellemző a melléklet adás szokása, illetve a leletanyag kategóriák változatossága rendkívül alacsony (3 kat.). Az UT2-es temetkezés mellékletét két edény képezte, amelyből egyik Terra Sigillata, az UT3-a egy edény és egy lándzsahegy, az UT4-es temetkezésből egy csontfésű került elő.

X.1.35.3. Kronológia

A temetkezések keltezése bizonytalan. Lavinia Grumeza a melléklet nélküli, az UT 2-es és 3-as temetkezéseket a 3. századra keltezte, míg az UT4-es temetkezést a 4. századra. A temetkezéseket szeriációval nem sikerült keltezni.

[1108] Lásd: Kapcsos 2019, 143.
[1109] Párducz 1931, 89; Grumeza 2014, 262–263.

X.1.35.4. Értékelés

A temetkezőhely kiterjedéséről és a temetkezések egymáshoz való viszonyáról nincs információ. Ismeretlen a temetkezések neme és életkora is, így mindezek a következtetések lehetőségeit beszűkítik. Az újszentiváni temetkezések mindazonáltal sok szempontból eltérnek a kistáj – közel – azonos korú temetkezéseitől. Elsősorban nyugat-keleti tájolásuk, a leletanyag változatossága és annak összetétele szempontjából, amelyek egyaránt utalhatnak kronologiai és/vagy társadalmi, valamint kulturális különbségekre, amelynek magyarázata szerteágazó lehet. Legvalószínűbb, hogy a temetkezések már egy a 4. század végi és 5 első felére helyezhető kulturális horizontot képviselik.

X. 2. A szeriációnál kiküszöbölt egységek és változók, valamint a kiküszöbölés sorrendje (*kísérleti adatelemzés*).

Női temetkezések		
Kiküszöbölési sorrend	**Kiküszöbölt változó**	**Megjegyzés**
1	DVG13	Deszk Újmajor
2	SZ-T G31	Szeged Tápé
3	BEH64	Békéssámson Erdőháti-halom
4	P18 G2	Pecica/Pécska 18
5	PT G1	Perjámos Tizedszérű
6	HT G7	Hunedoara-Timişeană
7	AMG2	Arad-Mikelaka
8	SZ-T G21	Szeged Tápé
9	AK1	Apátfalva Kossuth utca
10	TM-A G38	Tápé Malajdok A
11	BEH42	Békéssámson Erdőháti-halom
12	OU-Sn171	Óföldeák-Ürmös
13	OU-Sn221	Óföldeák-Ürmös
14	HT G4	Hunedoara-Timişeană
15	AMN	Arad-Moise-Nicoară
16	SZ-T G15	Szeged Tápé
17	HT G12	Hunedoara-Timişeană
18	TS658	Tápé-Széntéglaégető
19	KZB G82	Kiszombor B
20	TL	Tápé Lebő
21	SMS G7	Sâicolau Mare-Seliște
22	TM-A G24	Tápé Malajdok A
23	TM-A G36	Tápé Malajdok A
24	KZB G77	Kiszombor B
25	HT G13	Hunedoara-Timişeană
26	SZ-T G1	Szeged Tápé
27	KZB G86	Kiszombor B
28	HT SG	Hunedoara-Timişeană
29	HT G14	Hunedoara-Timişeană
30	SG-FV G1	Sânpetru German Fântâna vacilor
31	DVG11	Deszk Újmajor
32	HT G3	Hunedoara-Timişeană
33	OK 2.6	Orsó karika 2.6 típus

Férfi temetkezések		
Kiküszöbölési sorrend	**Kiküszöbölt változó**	**Megjegyzés**
1	SG-R G2	Sânpetru Germa
2	Sz-Szhb G39	Szeged-Szőreg homokbánya
3	AR2	Ár 2 típus
4	TCSH2	Tüzcsiholó 2 típus
5	SZ-T G2	Szeged Tápé
6	AND G165	Apátfalva-Nagyút-dűlő
7	AND G128	Apátfalva-Nagyút-dűlő
8	SZ-T G16	Szeged Tápé
9	TM-A G18	Tápé Malajdok A
10	AND G134	Apátfalva-Nagyút-dűlő
11	OU-Sn162	Óföldeák-Ürmös
12	PK2	Pipere készlet 2 típus
13	TM-A G22	Tápé Malajdok A
14	TM-A G40	Tápé Malajdok A

34	KZB G74	Kiszombor B
35	HT G10	Hunedoara-Timișeană
36	OU-Sn238	Óföldeák-Ürmös
37	TUT	Tűtartó
38	MI G9	Makó Igási-járandó
39	CSR2	Rombusz alakú csűgő 2
40	VTU	Vas tű
41	HT G9	Hunedoara-Timișeană
42	KZB G79	Kiszombor B
43	KR2.2	Karika 2.2 típus
44	HF G2	Hunedoara-Timișeană
45	Ka4	Karperec 4 típus
46	SZA62	Szeged Algyő
47	K9	Korsó 9 típus
48	CSGy	Gyöngy csüngő
49	CSE	Érme csüngő
50	Ka9	Karperec 9 típus
51	FG1	Felnac

XI. Történeti források jegyzéke

Aurelius Victor	Sextus Aurelius Victor*, Sexti Aureli Victoris Liber de Caesaribus, Praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus Urbis Romae*. In: H. Mihăescu; Gh. Ștefan; R. Hîncu; V. Iliescu; V.C. Popescu (eds.): Fontes Historie Dacoromane. II. București, 1970.
Ammianus Marcellinus	Ammianus Marcellinus: *Róma története.* (Ford. Szepesy Gyula). Budapest, 1993. Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri qui supersunt*. (Translated by John C. Rolfe). London–Cambridge (MA), 1935. Ammianus Marcellinus*: Rerum gestarum libri XXXI.* In: Fontes Historiae Dacoromane. II. București. 1970.
Eusebios	Eusebios: *Cronica*. In: H. Mihăescu; Gh. Ștefan; R. Hîncu; V. Iliescu; V.C. Popescu (eds.): Fontes Historiae Dacoromane. II. București, 1970. Eusebios: *Vita Constantini*. In: Fontes Historie Dacoromane. II. București, 1970.
Excerpta Valesiana	Anonymus Valesianus: *Origo Constantini*. In: H. Mihăescu; Gh. Ștefan; R. Hîncu; V. Iliescu; V.C. Popescu (eds.): Fontes Historiae Dacoromane. II. București, 1970. Kiss M.: Anonymus Valesianus: Origo Constantini. Fordítás és magyarázat. *Specimina Nova* XV, 1999 (2000), 77–147. https://genianet.com/content/origo/origo_bevezetes.html (2019. július 7.)
Lactantius	Lactantius: *De mortibus persecutorum*. In: H. Mihăescu; Gh. Ștefan; R. Hîncu; V. Iliescu; V.C. Popescu (eds.): Fontes Historiae Dacoromane. II. București, 1970.
Hieronymus	Hieronymus: *Epistolae*. In: H. Mihăescu; Gh. Ștefan; R. Hîncu; V. Iliescu; V.C. Popescu (eds.): Fontes Historiae Dacoromane. II. București, 1970.
Jordanes	*Jordanes Romana et Getica*. In: Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Tomus V. Berlin, 1882. https://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000792_meta:titlePage.html?sortIndex=010:010:0005:010:01:00 (letöltve: 2019 július 20.) Jordanes: A gótok eredete és tettei. (Ford. Dr. Bodor János). Brassó, 1904.

	IIordanes: Getica. A Gótok eredete és tettei. Közreadja: Kiss Magdolna. Dolmen, Pécs, 2016. https://got.genianet.com/free-books/15-vivarium-fontium-series/iordanes-getica-a-gotok-eredete-es-tettei-koezreadja-kiss-magdolna utolsó hozzáférés: 2019 augusztus 14)
Mamertinus	Mamertinus: *Panegriques Latins*. In: Fontes Historiae Dacoromane. II. București, 1970.
Orosius	Paulus Orosius: *Historiarum adversus paganus libri VII*. In: H. Mihăescu; Gh. Ștefan; R. Hîncu; V. Iliescu; V.C. Popescu (eds.): Fontes Historiae Dacoromane. II. București, 1970.
Priskos rhétor	Priszkosz rhétor: *Követségben Attila a hunok nagykirálya udvarában.* Máriabesenyő, 2014.
Theodorétos	Theodorétos: *Explanatio in Ezechielem.* In: Kovács P.: Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink I. A kezdetektől Kr. u. 395-ig. In: Szabó Á. (Szerk.): Fontes Hunnorum Vol. 1. Budapest 2021.
Zósimos	Zósimos: Ιστοpia Nea. In: H. Mihăescu; Gh. Ștefan; R. Hîncu; V. Iliescu; V.C. Popescu (eds.): Fontes Historiae Dacoromane. II. București, 1970.

XII. Irodalomjegyzék

Alföldi 1940a	Alföldi, A.: Die Roxolanen in der Walachei. In: Wegner, M. (ed.): *Bericht über der VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21–26. August 1939.* Berlin, 1940. 528-538.
Alföldi 1940b	Alföldi A.: Dákok és Rómaiak Erdélyben. *Századok* LXXIV/1–3., 1940, 129-180.
Alföldi–Párducz 1941	Alföldi A. – Párducz M.: Jazig-szarmata-leletek a Bánságból. [Jazygisch sarmatische Funde aus dem Banat.] *ArchÉrt* III/2. 1941, 106-110.
Andó 1995	Andó M.: The Geography of the river Maros (Mureș) and its river system. In: Hamar J. – Sárkány-Kiss A. (Szerk.): *The Maros/Mureş river valley. A study of the geography, hydrobiology and ecology of the river and its environment.* Szolnok–Szeged–Tîrgu Mureș, 1995. 7-23.
Andrzejowski 1992	J. Andrejowski: Strongly profiled brooches with triangular foot in the Roman Provinces and Barabaricum. In: Kazimierz Godłowski – Renata Madyda-Legutko (Red.): *Probleme der relative und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter.* Kraków, 1992. 111-120.
Acsády–Nemeskéri 1970	Acsádi Gy. – Nemeskéri J.: *History of Human Life Span and Mortality.* Budapest, 1970.
Aspöck 2011	E. Aspöck: Past 'Disturbances' of Graves as a Source: Taphonomy and Interpretation of Reopened Early Medieval Inhumation Graves at Brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). *Oxford Journal of Archaeology* 30/3, 2011, 299-324.

Bader 2015	T. Bader: Egon Dörner, Forscher des Grosraumes Arad (1925 – 1993). *ZSA* 29, 2015, 9-67.
Balogh 2015	Balogh Cs.: Szarmata temető Makó-Igási járandóban. In: Türk A. (Szerk.): *Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája.* Budapest–Esztergom, 2015. 257-320.
Balogh et al. 2017	Balogh M. – Kiss T. – Sümeghy B.: Aktív ártérfejlődési típusok a Maros Lippa és Szeged közötti szakaszán. *FöldKöz*. 141/4, 2017, 309-320.
Barbu 1980	M. Barbu: Săpăturile arheologice de la Arad – Vladimirescu. Campania 1979, *Ziridava* XII, 1980, 151-164.
Barbu–Dörner 1980	M. Barbu – E. Dörner: Cercetările arheologice de la Sîntana. Campania 1979. *Ziridava* XII, 1980, 131-150.
Barfield 1989	Th. Barfield: *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757.* Blackwell, Cambridge (MA). 1989.
Barfield 2006	Th. Barfield: Steppe Nomadic Culture and Politic Organization. In: J. Aruz – A. Farkas – E. Valz Fino (Eds.): *The Golden Deer of Eurasia. Perspectives on the Steppe Nomads of the Ancient World.* The Metropolitan Museum of Art, New York, 2006. 12-17.
Barnard–Spencer 2010	A. Barnard – J. Spencer (Eds.): *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London-New York, 2010.
Barkóczy 1963	Barkóczy L.: A Constantinus-dinasztia kora. In: Harmatta J. (Szerk.) *Pannonia története.* Budapest, 1963. 115-134.
Bálint 1995	Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai.* Szeged, 1995.
Bârcă 2014a	V. Bârcă: *Sarmatian vestiges south of the Lower Mureș River. The graves from Huneadoara Timișană and Arad.* Cluj-Napoca, 2014.
Bârcă 2014b	V. Bârcă: Returned foot exterior chord brooches made of a single metal piece (Type Almgren 158) recently discovered in the Western Plain of Romania. Notes on origin and chronology. *JAHA* 1.2/2014, 21-39.
Bârcă 2016	V. Bârcă: The dating of the Sarmatian Grave at Sânicolau Mare – Seliște (Timiș County, Romania) and the Problem of the Early Sarmatian Entry and Settlement of the Pannonian Plain. *EphNap* XXVI, 2016, 7-66.
Bârca–Cociș 2013	V. Bârcă – S. Cociș: Sarmatian Graves Surrounded by Flat Circular Ditch Discovered at Nădlac (Arad County, Romania). *EphNap* XXIII, 2013, 31-50.
Bârzu 1973	L. Bârzu: Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V (cimitirul 1 de la Bratei). București, 1973.
Bărbulescu 1998	M. Bărbulescu: De la începuturile civilizației la sinteza românească. In: Gh. Lazăr (Red.): *Istoria României.* București, 1998.
Bejan 1998	A. Bejan: *Dacia Felix. Istoria Daciei romane.* Timișoara, 1998.
Bejan et. al. 2011	A. Bejan – L. Măruia – D. Tănase: Un mormânt cu podoabe de aur din epoca sarmatică timpurie descoperit la Sânicolau Mare – Seliște (jud. Timiș). *AnB*. S.N. XIX, 2011, 161-180.
Benea 1993	D. Benea: *Dacia suc-vestică în secolele III-IV*. Timișoara, 1993.
Benea 2008	D. Benea: Cu privire la granița de sud/vest a Daciei Romane. Stadiul cercetăriilor românești. *Apulum* XLV, 2008, 29-51.
Benea 2012	D. Benea: Aspecte militare ale organizării Provinciei Dacia pe râul Mureș, *Apulum* XLIX, 2012, 85-104.

Benea 2016	D. Benea: *Istoria Banatului. Antichitatea.* București, 2016.
Benedek-Bene–Benedek 2015	Benedek-Bene Zs. – Benedek A.: Szarmata edényégető kemecék az M43 autópálya nyomvonalán. In: Türk A. (Szerk.): *Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. I. kötet.* Budapest-Esztergom, 2015, 205-225.
Béres 2006	Béres M., Cölöpvázas szarmata kori épületek a szatymazi határban (Előzetes jelentés), *SZKMÉ* 7, 2005, 199-234.
Béres–Vörös 1998	Béres M. – Vörös G.: Korai népvándorlás kori sírok Apátfalváról. *MFMÉ–StudArch* IV, 1998, 177-187.
Bichir 1973	Gh. Bichir: *Cultura Carpică*. București, 1973.
Binford 1971	L. R. Binford: *Mortuary Practices: Their Study and Their Potential.* Memoirs of the Society for American Archaeology. No. 25. Approches to the Social Dimensions of Mortuary Practices. 1971, 6-29.
Blăjan 1975	M. Blăjan: Descoperiri dacice și sarmatice la Șeitin (jud. Arad). *Crisia* V, 1975, 69-85.
Bilsche 2002	J. Blischke: *Gräberfelder als Spiegel der historischen Entwicklung während der mittleren Bronzezeit im mittleren Donaugebiet.* Universitätsforschungen zur prahistorischen Archaologie. Band 80. Bonn, 2002.
Bíró et. al 2019	Bíró M. – Molnár Zs. – Babai D. – Dénes A. – Fehér S. – Szabados K. – Kis A. – Demeter L. – Sáfián L. – Barta S. – Öller K.: Történeti adatok a pannon vizes élőhelyek legeltetéséről az elmúlt évszázadokból – szemelvények. In: Tóth Albert – Tóth, Csaba Albert (Szerk.): *A Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótábor 45 éve.* Kisújszállás, 143-165.
Boia 2017	L. Boia: *Istorie și mit în conștiința Românească*. București, 2017.
Botezatu–Blăjan 1981	D. Botezatu – M Blăjan: Mormîntul de incinerație din secolele II-IIIe. n. de la Șeitin (jud. Arad). *Ziridava* XIII, 1981, 123-128.
Bóna 1961	Bóna I.: Az újhartyáni germán lovassír. *ArchÉrt* 88, 1961, 192–209.
Bóna 1971	Bóna I.: Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeit-Forschung, *ActaArchHung* 23, 1971, 265–336.
Bóna 1975	Bóna I.: *Die mittlere Bonzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen,* ArchHung IL. Budapest, 1975.
Bóna 1986A	Bóna I.: Daciatól Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Makkai L. – Mócsy A. (szerk.): *Erdély története. A kezdetektől 1606-ig.* Budapest, 1986. 107-234.
Bóna 1986B	Bóna I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei 1. In: Entz Géza (Szerk.): *Szabolcs-Szatmár műemlékei 1.* (Magyarország műemléki topográfiája 10.) Budapest, 1986. 15-91.
Bóna 1987	Bóna I.: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenschau. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit.* Nürnberg, 1987. 116-130.
Bóna 1989	Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271 – 895) In: Köpeczy B. (Szerk.): *Erdély rövid története*. Budapest, 1989. 6198.
Bóna 1991	Bóna I.: *Das Hunnen Reich.* Stuttgart, 1991.
Bóna 1993	Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993.

Bóna–Szabó 2002 — Bóna I. – Szabó J. Gy.: Tarnaméra-Urak dűlője. In: I. Bóna – M. Nagy: *Die Gräberfelder der Gepiden am Theissgebiet I.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest, 2002. 240-242.

Brather 2002 — B. Brather: Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni. In: Gillet A. (Ed.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages.* Turnhout, 2002. 149-175.

Brather 2006 — S. Brather: „Etnikai értelmezés" és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall*, 24-25, 2006, 23-72.

Bursche 1996a — A. Bursche: *Later Roman-Barbarian Contacts in Central Europe. Numismatic Evidence.* SFMA vol. 11. Berlin, 1996.

Bursche 1996b — A. Bursche: Contacts between the Late Roman Empire and North-Central Europe. *the Antiquaries Journal* 76, 1996, 31-50.

Bursche 2008 — A. Bursche: Function of Roman coins in Barbaricum of Later Antiquity. An anthropological essay. In: A. Bursche – R. Ciolek – R. Wolters (Eds.): *Roman coins. Outside the Empire*. Warsaw, 2008. 395-416.

B. Tóth 1994 — B. Tóth Á.: Kora népvándolás kori sírok Tápé-Széntéglaégetőn. In: Lőrinczy G. (Szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szeged, 1994. 285-309.

B. Tóth 1999 — B. Tóth Á.: „Gothiscandza" –tól a Tisza vidékig. A gepidák eredete, vándorlása, korai régészeti emlékanyaga. In: Havassy P. (Szerk.): *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön.* Gyulai Katalógusok 7. Gyula, 1999. 11-29.

Canning 1996 — J. Canning: *A history of medieval political thought. 300–1450.* London-New York, 1996.

Chamberlain 2006 — A. Chamberlain: *Demography in Archaeology.* Cambridge, 2006.

Chapman 2003 — R. Chapman: Classics revisited. Death, Society and archaeology: the social dimensions of mortuary practices. *Mortality* VIII/3, 2003, 305-312.

Childe 1929 — V. G Childe: *The Danube in prehistory.* Oxford, 1929.

Crișan 1968 — H. Crișan: Continuitatea dacică în cîmpia Aradului. *Apulum* VII/I, 1968, 241-252.

Cociș 2004 — S. Cociș: *Fibulele din Dacia Romana.* Cluj-Napoca, 2004.

Cociș–Bârcă 2014 — S. Cociș – V. Bârcă: The „Sarmatian" brooches (headknob and full catchplate variant, Almgren group VII, Series I) in the Dacia Province and Barbarian environment of the Tisza River Basin. *Dacia* N.S. LVIII, 2014, 189-214.

Csáky et al. 2020 — Csáky V. – Gerber D. – Konc I. – Csiky G. – Mende B. G. – Szeifert B. – Egyed B. – Pamjav H. – Marcsik A. – Molnár E. – Pálfi Gy. – Gulyás A. – Kovacsoczy B. – Leysák G. M. – Lőrinczy G. – Szécsényi-Nagy A. – Vida T.: *Genetic insights into the social organization of the Avar period elite in the 7th century AD Carpathian Basin*. Scientific Reports 10, 948, 2020, 1-14.

Csorba 2021 — Csorba P.: *Magyarország kistájai*. Debrecen, 2021.

Daicoviciu 1941 C. Daicoviciu: Compte rendu: A. Alföldi, Die Roxolanen in der Walachei (Vortrag, gehalten au dem 6. internationalen Kongress für Archaologie in Berlin 1939, 528–538.) *Dacia* 7–8, 1941, 459-463.

Daicoviciu 1942 C. Daicoviciu: Bănatul și iazigii. *Apulum* I (1939–1942), 1942, 98-109.

Daicoviciu 1968 C. Daicoviciu: Romanizarea Daciei. *Apulum* VII/I, 1968, 261-272.

Dan 2017 A. Dan: The Sarmatians: Some thoughts on the historiographical invention of a west Iranian migration. In: Wiedemann F. – Hoffman K. P. – Gehrke H. J. (Eds.): *Vom Wandern der Völker. Migrationserzählungen in den Altertumswissenschaften*. Berlin, 2017. 97-134.

Diaconu 1971 Gh. Diaconu: Über die Fibeln mit umgeschlagenem Fuß in Dazien. *Dacia* N.S. XV, 1971, 239-267.

Diaconu–Dörner 1967 Gh. Diaconu – E. Dörner: Zwei Osgotische Fibeln im Arader Museum. *Dacia* N.S. XI, 1967, 349-354.

Diaconescu 2014 D. Diaconescu: Considerations concerning the chronology of the early Copper Age Tiszapolgár culture. *PZ* 89 (2), 2014, 219-241.

Dobos 2014 Dobos A.: Plunder or ritual? The phenomenon of grave reopening in the row-grave cemeteries from Transilvania (6th–7th centuries). In: M. Gligor (Ed.): *Archaeothanatology*. Cluj-Napoca, 2014. 135-162.

Dömötör 1901 Dömötör L.: Római korabeli edények a pécskai-nagysánczban. *ArchÉrt* XXI, 1901, 327-335.

Dörner 1960 E. Dörner: Römerzeitlische Dakische Brandräber aus Sîntana–Arad. In: E. Condurachi – D. Prodan – M. Macrea (Eds.): *Omagiu lui Constantin Daicoviciu.* București, 1960. 155-159.

Dörner 1968 E. Dörner: *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul Arădan*. Arad, 1968.

Dörner 1970 E. Dörner: *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad.* MCA IX. București, 1970. 445-466.

Dörner 1971a E. Dörner: Dacii și sarmați din secolele II-II e. n. în vestul României. *Apulum* IX, 1971, 681-692.

Dörner 1974 E. Dörner: Dacii liberi din Cîmpia Aradului și stadiul lor de romanizare în secolele II–IV e.n. *Ziridava* III-IV, 1974, 93-103.

Dörner–Boroneanț 1968 E. Dörner – Boroneanț, V.: O contribuție cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul țării noastre. *Ziridava* II, 1968, 7-18.

Dudaș 1975 F. Dudaș: Un mormînt autohton din secolul III–IV e.n. descoperit la Arad–Grădiște. *Ziridava* V, 1975, 13-18.

Erős 2017 Erős F.: Előítéletek: a vágy ideológiái. *Magyar Filozófiai Szemle* 61, 2017/1, 68-77.

Fogas 2010 Fogas O.: Algyő, Pörös-ér mellett (KÖH 34514). In: Kisfaludi J. (Szerk.), Régészeti Kutatások Magyarországon 2009, 2010, 127.

Farkas 1998 Farkas Cs.: Korai szarmata temető aranyleletes sírjai Füzesabony határából. (Újabb adatok a szarmata kori viselet problémaköréhez). In: Havassy P. (Szerk.): *Jazigok, Roxolánok, Alánok. Szarmaták az alföldön.* Gyulai katalógusok 6. Gyula, 1998, 67-81.

Ferenczi 1979 Ferenczi Ș.: Considerații asupra Limes-ului Roman din Dacia de vest. *Zridava* XI, 1979, 125-139.

Fitz 1965 — Fitz J.: Pannonien und die Klienthel-Staaten an der Donau. *Alba Regia* IV–V, 1965, 73-85.

Forisek 2007 — Forisek P.: Tudóssors 1945 után. Adalékok Alföldi András emigrációjához. *Debreceni Szemle* 15/4, 2007, 476-490.

Forisek 2008 — P. Forisek: A Scholar's Fate after 1945. Reflections on the Emigration of András Alföldi. In: Gy. Németh (Ed.): Kalendae: Studia sollemnia in memoriam Johannis Sarkady. Debrecen, 2008. 117-132.

Fried 1967 — M. H. Fried: *The evolution of political society*. New York, 1967.

Gabler–Vaday 1986 — Gabler D. – Vaday A.: T*erra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien.* Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, 1986.

Gallina 1999 — Gallina Zs.: Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. Adalék a szramata sírszerkezetek és a korabeli sírrablások kérdéséhez. In: Á. Perémi (Szerk.): *Hadak Útján 8.* Veszprém, 1999. 7-27.

Gavritukhin et al. 2021 — I. Gavritukhin – L. Golofast – A. Mastykova – E. Sukhanov – A. Sviridov – S. Yazikov: The cemetery of Frontovoe 3. New data on the culture of Crimea in the Roman and Early Great Migration period. *ŠTUDIJNÉ ZVESTI ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED* 68/1, 2021, 87-118.

Gáll 2019 — Gáll E.: *A hatalom forrása és a Magyar honfoglalás – hódítás és integráció.* Budapest, 2019.

Gáll et al. 2010 — Gáll E. – Gergely B. – Gáll Sz.: *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X-XIII.* Cluj-Napoca, 2010.

Gáll et al. 2017 — Gáll E. – Dobos E. – Petruț D. – Kapcsos N. – Wanek F. – Piroska E. – Nagy Sz. – Iván A.: *„Dáciától Ultrasilvaniáig". A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai, 3/4–12/13. század.* Kolozsvár, 2017.

Gáll 2017 — Gáll E.: At the periphery of the Avar core region. 6th–8th Century Burial Sites near Nadlac (The Pecica-Nadlac Motorway Rescue Excavations). With contributions by A. Ursuțiu – S. Cociș – L. Andreica-Szilagyi – B. Tugya – V. Dumitrașcu – A. Grynaeus. L'Harmattan, Paris–Budapest, 2017. PAT 13.

Gazdag 1964 — Gazdag L.: A Száraz-ér vízrendszere, *FöldÉrt* 13, 1964, 367-374.

Geary 1983 — P. Geary: Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages. *Mitteilungen de Anthropologishen Gesellschaft in Wien* 113, 1983, 15-26.

Geary 2001 — P. Geary: Barbarians and ethnicity. In: G. W. Bowersock – P. Brown – O. Grabar (Eds.): I*nterpreting Late Antiquity. Essays on the Postclassical World.* Cambridge (MA)-London, 2001. 107-129.

Geary 2002 — P. Geary: *The Myth of Nations. The Medieval Origins or Europe.* Princeton, 2002.

Geary 2014 — P. Geary: A barbár inváziók történeti-genetikai újraértelmezése. *Magyar régészet* 2014 ősz, 1–7. http://files.archaeolingua.hu/2014O/Upload/geary_H14O.pdf (2022.04.08.)

Gindele 2018 — Gindele R.: The pottery workshops around the province of Dacia and their relationship with the Roman world. In: V. Rusu-Bolindeț – C.A. Roman – M. Gui – I. A. Iliescu – F. O. Botiș – S. Mustața – D. Petruț (Eds.): *Atlas of Roman pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower*

Moesia/Scythia Minor (1st–7th centuries AD) I. Cluj–Napoca, 2018. 261-280.

Gindele 2019 — Gindele R.: Așezarea din secolele IV-V d. Hr. de pe varianta ocolitoare sud a municipiului Timișoara, situl 3. *AnBan*. S.N. XXVII, 2019, 221-238.

Godłowski 1970 — K. Godłowski: *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Period in the Central Europe.* Krakow, 1970.

Goetz 2003 — H. W. Goetz: Regna and Gentes: Conclusion. In: H. W Goetz – J. Jarnut – W. Pohl (Eds.): *Regna and Gentes. The relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World.* Brill, Leiden-Boston, 2003. 597-628.

Goffart 1988 — W. Goffart: *The narrators of Barbarian history (A.D. 550–800).* Princeton, 1988.

Goffart 2002 — W. Goffart: Does the Distant Past Impinge on the Invasion Age of Germans? In: A. Gillet (Ed.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages.* Brepols, 2002. 21-37.

Goffart 2006 — W. Goffart: *Barbarian Tides. The Migration Age and the Later Roman Empire.* Philadelphia, 2006.

Goffman 1951 — E. Goffman: Symbols of Class Status. *The British Journal of Sociology,* 2/4, 1951, 294-304.

Gooss 1871 — C. Gooss: *Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens.* Hermannstadt, 1874.

Goudsblom 2005 — J. Goudblom: *Időrezsimek.* Budapest, 2005.

Grumeza 2014 — L. Grumeza: *Sarmatian cemeteries from Banat (Late 1st – early 5th centuries AD)*. Cluj-Napoca, 2014.

Grumeza 2019 — L. Grumeza: *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Rumänien.* Band I. Kreis Arad, Cluj-Napoca, 2019.

Grumeza 2020 — L. Grumeza: „Jazig-szarmata leletek a Bánságból” 80 évvel később. In: Istvánovits E. – Kulcsár V. (Szerk.): *Párducz 111. Konferencia Párducz Mihály (1908–1974) emlékére.* Szeged–Nyíregyháza, 2020. 33-49.

Grumeza et. al. 2013 — L. Grumeza – A. Ursuțiu – G. Copos: *Arad „Barieră”. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică. Arad „Barieră”. Rescue excavation in a sarmatian period site.* Cluj-Napoca, 2013.

Grumeza–Ursuțiu 2016 — L. Grumeza – A. Ursuțiu: Funerary Circular Ditches Discovered on the Line of the Nădlac–Arad Motorway, Sites Nădlac 3 M North and 4 M. *ArhMold* 39, 2016, 195-214.

Grüll 2017 — Grüll T.: *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, 2017.

Gudea–Moțu 1983 — N. Gudea– I. Moțu: Observaţii în legătură cu istoria Banatului în epoca romană. *Banatica* VII, 1983, 151-202.

Gulyás 2014 — Gulyás Gy.: Késő szarmata temetőrészletek Óföldéák–Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely). *NyJAMÉ* 2014, 15-107.

Gyulai 2005 — Gyulai F.: Köleskása és vörösbor. Táplálkozás és annak növényi forrásai Pannoniában és a Barbaricumban. *Ókor* 4/3, 2005, 88-93.

Hampel 1894 — Hampel J.: *A perjámosi sírlelet. A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban I.* Budapest, 1984.

Haraszti 2017 — Haraszti L.: Szarmata edényégető kemence Makó–Járandószél lelőhelyről. — Sarmatien pottery klin from Makó–Járandószél site. In: T. Gábor Sz. – Czukor P. (Szerk.): *Út(on) akultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és hozzákapcsolódó vizsgálatok.* Szeged, 2017. 129-142.

Haraszti 2020 — Haraszti L.: A szarmaták dél-alföldi aranykora a hódmezővásárhely-aranyági temetőjü tükrében. In: Csányi V. (Szerk.): *Korok, kultúrák, lelőhelyek.* Hódmezővásárhely, 2020. 25-33.

Harhoiu 1998 — R. Harhoiu: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien.* București, 1998.

Harmatta 1970 — Harmatta J.: *Studies in the history and language of the Sarmatians.* Acta Antiqua et Archaeologica XIII. Szeged, 1970.

Harper–McCormic 2018 — K. Harper – M. McCornick: Reconstructing the Roman Climate. In: Walter Scheidel (Ed.): *The science of Roman History. Biology, Climate and the future of the past,* Princeton-Oxford, 2018. 11-52.

Härke 2000 — H. Härke: Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology* 19, 2000, 369-384.

Hedeager 1988 — L. Hedeager: Money economy and prestige economy in the Roman Iron Age. In: B. Hårdh et al. (Eds.): *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in honour of Berta Stjernquist*, Acta Archaeologica Lundensia series in 8o. No 16. Lund, 1988. 147-155.

Hedeager 1994 — L. Hedeager: Warrior economy and trading economy in Viking-Age Scandinavia. *Journal of European Archaeology* 2/1, 1994, 130-148.

Henszlmann 1871 — Henszlmann I.: Archaeologiai kirándulás Csanádra. *Archaeologiai közlemények* VIII, 1871, 1-49.

Hesz 2012 — Hesz Á.: Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában. In: Vargyas G. (Szerk.): *Kultrúrák keresztútján*. 16. Budapest, 2000

Hill–Hageman 2016 — E. Hill –J. Hageman: The Archaeology of Ancestors. In: E. Hill – J. Hageman (Eds.): *The Archaeology of Ancestors: Death, Memory, and Veneration.* Florida, 2016: 42-80.

Hollós 2000 — Hollós M.: *Bevezetés a kulturális antropológiába*. Providence, 2000.

Huntington–Metcalf 1979 — R. Huntington – P. Metcalf: *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual.* Cambridge, 1979.

Hügel 2000 — P. Hügel: Trei ipostaze ale văii inferioare a Mureșului de la Traian la Hadrian. *Ziridava* XXII, 2000, 31-38.

Hügel 2003 — P. Hügel: *Ultimele decenii ale stăpânirii Romane în Dacia (Traianus Decius – Avrelian)* Dissertationes Dacicae 2. Cluj-Napoca, 2003.

Hügel–Barbu 1997 — P. Hügel – M. Barbu: Die Arader Ebene im 2.-4. Jahrhundert n. Chr. *AMP* XXI, 1997, 539-596.

Hügel et. al. 2012 — P. Hügel – G. P. Hurezan – F. Mărginean – V. Sava: One and a Half Century of Archaeology on the Lower Mureș. *ZSA* 26/1, 2012, 7-34.

Hylland-Eriksen–Nielsen 2021 — Th. Hylland-Eriksen – F. Nielsen: *Az antropológia története*. Budapest, 2021.

Iarmulschi 2016	V. Iarmulschi: A few considerations regarding the chronology of the Poienești-Lucașeuca culture. *PZ* 91/2, 2016, 471-494.
Istvánovits 1991	Istvánovits E: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján. *MFMÉ* 1991, 29-54.
Istvánovits 1993	E. Istvánovits: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *ActaArchHung* XLV/1–4. 1993. 91-146.
Istvánovits 1998	E. Istvánovits: Szarmaták a Kárpát-medencében. In: Havassy P. (Szerk.): *Jazigok, roxolánok, alánok, szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6. Gyula, 1998. 35-48.
Istvánovits–Kulcsár 1994	E. Istvánovits – V. Kulcsár: IV. századi éremmel keltezett sírok a kárpát-medencei Barbaricumban. In: *A numizmatika és társtudományok.* Szeged, 1994. 69-85.
Istvánovits–Kulcsár 1999	Istvánovits E. – Kulcsar V.: Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period. In: Tejral J. – Pilet C. – Kazanski M. (Eds.): *L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'epoque des Grandes Migrations.* Archeologicky Ustav Akademie Věd Česke Republiky Brno, Brno, 1999. 67-94.
Istvánovits–Kulcsár 2000	Istvánovits E. – Kulcsár V.: „Vadat űzni feljövének…" egy csodaszarvas nyomában. In: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (Szerk.): *Hadak Útján X.* Szeged, 2000. 353-373.
Istvánovits–Kulcsár 2001	Istvánovits E. – Kulcsár V.: Az „első nemzedék" problematikája a Kárpát-medencébe bevándorló sztyeppei népeknél. In: Sz. Felföldi – B. Sinkovics (Szerk.): *Nomád népvándorlások, Magyar honfoglalás*. Budapest, 2001. 21–24. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.
Istvánovits–Kulcsár 2002	Istvánovits E. – Kulcsár V.: Csat a szarmata viseletben és a temetkezési rítusban. *NyJAMÉ* 44, 2002, 95-111.
Istvánovits–Kulcsár 2013	Istvánovits E. – Kulcsár V.: The „upper class" of the Sarmatian society in the Carpathian Basin. In: M. Hardt – Heinrich-Tamáska O. (Eds.): *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Junseitsreprasentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum.* Weinstadt, 2013. 195-209.
Istvánovits–Kulcsár 2017a	Istvánovits E. – Kulcsár V. (Szerk.): *Az Egységes Múzeumi Információs Rendszer Szarmata Adatbázisa, Egy tematikus régészeti adatbázis felépítésének és hasznosításának tanulságaiból.* Budapest, 2017.
Istvánovits–Kulcsár 2017b	Istvánovits E. – Kulcsár V.: Sarmatians – History and Archaeology of a Forgotten People. Mainz, 2017.
Istvánovits–Kulcsár 2018	Istvánovits E. – Kulcsár V.: *„… aligha állhat nekik bármely csatarend ellent." Egy elfelejtett nép, a Szarmaták*. A Jósa András Múzeum Kiadványai 74. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 5. Nyíregyháza–Szeged, 2018.
Istvánovits–Kulcsár 2018b	Istvánovits E. – Kulcsár V.: A hunkori barbárok társadalmi rétegződése a legújabb magyarországi kutatások fényében. In: Korom A. (Szerk.): *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére.* Budapest, 2018. 253-267.

Istvánovits–Kulcsár–Mérai 2011	Istvánovits E. – Kulcsár V. – Mérai D.: Roman Age Barbarian Pottery Workshop in the Great Hungarian Plani. In: J. Bemmann – M. Hegewisch – M. Meyer – M. Schmauder (Hrsg.): *Drehscheibentöferei im Barbaricum Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande de Römischen Imperiums.* Bonn, 2011. 355-369.
Ivanišević–Bugarski 2008	V. Ivanišević – I. Bugarski: Western Banat during the Great Migration Period. In: B. Niezabitowska-Wiśniewska – M. Juściński – P. Łuczkiewicz – S. Sadowski (Eds.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period.* Lublin, 2008. 39-61.
Jensen–Høilund Nielsen 1997	C. K. Jensen – K. Høilund Nielsen: Burial Data and Correspondence Analysis. In: C., K. Jensen – K. Høilund Nielsen (Eds.): *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data.* Aarhus, 1997. 29-61.
Kamp 1998	K. A. Kamp: Social Hierarchy and Burial Treatments: A Comparative Assesment. *Cross-Cultural Research* 32/1, 1998, 79-115.
Kapcsos 2014	Kapcsos N.: The Sarmatian graves of the 4R archaeological site dated to the third-fourth century A.D. Additional data on the Sarmatian burial rite in the Lower Mureș Region. *ZSA* 28, 2014, 157-172.
Kapcsos 2017	Kapcsos N.: Sarmatian graves from Pecica Site 18. Remarks upon the phenomenon of „isolated" graves from the Cris-Tisa-Mures region. *ZSA* 31, 2017, 165-180.
Kapcsos 2018	Kapcsos N.: The Grave (?) in Șeitin from Another Perspective. A Necropolis and Many Questions. *ZSA* 32, 2018, 139-156.
Kapcsos 2019a	Kapcsos N.: Late Roman Period cremation burial in the Eastern periphery of the Trans Tisa Region – The Lower Mureș Valley. *ZSA* 33, 2019, 137-154.
Kapcsos 2019b	Kapcsos N.: Római és kora népvándorláskori fibulák Simánd határából. Adatok a Maros also szakasza római kori és kora népvándorláskori fibuláinak repertóriumához. *Erd. Dolg*. ÚS XX-XXI, 2019, 53-72.
Kazanski 2009	M. Kazanski: *Archéologie de peoples barbares.* București–Brăila, 2009.
Kern 2010	Kern Z.: *Éghajlati és Környezeti változások rekonstrukciója faévgyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján.* Doktori (PhD) disszertáció (kézirat). Budapest, 2010.
Kerny 2002	Kerny T.: A kolozsvári múzeum középkori kőtára. Kutatástörténeti áttekintés. *Erdélyi Múzeum* 64/3-4, 2002, 70-83.
Khazanov 1994	A. M. Khazanov: *Nomads and the Outside World*. Wisconsin, 1994.
Kaznakov 2013	V. Kaznachov: *Treatment of the „special" dead in the early middle ages: Anglo/Saxon and Slavic perspective.* PhD thesis. Glasgow, 2013.
Kis 2006	Kis J.: Népszuverenitás: a klasszikus tan és kritikája. *Politikatudományi Szemle* 15/1, 2006, 5-28.
Kiss P. 2015	Kiss P. A.: *„…ut strenui viri…" A Gepidák kárpát-medencei története.* Szeged, 2015.
Klevnäs et al. 2021	A. Klevnäs – E. Aspöck – A. A. Noterman – M. C. van Harperen – S. Zintl: Reopening graves in the early Middle Ages: form local practice to European phenomenon. *Antiquity* 2021, 1-22.

Knipper et al. 2020 — C. Knipper – Koncz I. – Ódor J. G. – Mende B. G. – Rácz Zs. – S. Kraus – R. van Gyseghem – R. Friedrich – T. Vida: Coalescing traditions – Coaelscing people Communitiz formation in Pannonia after the decline of the Roman Empire. *PLoS ONE* 15/4, 2020, 1-29.

Korobov 2018 — D. S. Korobov: Social analysis of 4th to 8th century Alanic burials at Klin-Yar. In: A. B. Belinskij – H. Harke (Eds.): *Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus). Excavations 1994–1996 in the Iron Age to early medieval cemetery.* Bonn, 2018. 106-126. Archaeologie in Eurasien 36.

Kosseleck 2009 — R. Kosseleck: Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg. *Korall* 37, 2009, 5-15.

Kovács 2001 — Kovács L.: Szarmata kori üvegkauri Hajdúböszörmény határából. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 10, 2001, 5-46.

Kovács 2011 — Kovács P.: A Karpok betelepítése Pannoniába. *Studia Epigraphica Pannonica* 3, 2011, 31-38.

Kovács 2013 — Kovács P.: Constantine, the Sarmatians, the Goths and Pannonia, In: Fodor Pál–Mayer Gyula–Monostori Martina–Szovák Kornél–Takács László (Szerk.): *More modoque. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident.* Budapest, 2013. 193-211.

Kovács 2015 — Kovács P.: Megjegyzések II. Constantius szarmaták elleni háborúinak forrásaihoz. *Studia Epigraphica Pannonica* 7, 2015, 44-69.

Kovács 2021 — Kovács P.: *Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink. I. A kezdetektől Kr. u. 395-ig.* Budapest, 2021. Fontes Hunnorum I.

Kossina 1926 — G. Kossina: *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit.* Berlin–Lichterfeld, 1926.

Körösfői 2015a — Körösfői Zs.: Hogyan is nevezzelek? Az erdélyi késő császárkori leletek értelmezési módjai a roman régészetben. *NyJAMÉ* LVII, 2015, 129-148.

Körösfői 2015b — Körösfői Zs.: Grave looting in the Late Roman age cemetery of Sântana de Mureș/Marosszentanna. In: S. Cociș – V. A. Lăzărescu – M. Gui – D. A. Deac (Eds.): *Ad Finem Imperii Romani, Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu.* Cluj-Napoca, 2015. 191-209.

Körösfői 2018 — Körösfői Zs.: Tiszadob–Sziget 2.1. A Felső-Tisza-vidék a késő császárkor és a kora népvándorláskor fordulóján. In: L. Nagy M. – L. Szőlősi K. (Szerk.): „Vadrózsából tündérsípot". Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára. Nyíregyháza, 2018. 333-352.

Kőhegyi 1994 — Kőhegyi M.: Sírrablás a magyarországi szarmatáknál. In: Lőrinczy G. – Bende L. (Szerk.): *A kőkortól a középkorig.* Szeged, 1994. 277-285.

Kőhegyi–Vörös 1992 — Kőhegyi M – Vörös G.: 3–4. századi temető és 4–5. századi település Szeged-Algyőn. Friedhof auf dem 3. und 4. Jh. und Siedlung aus dem 4. Und 5. Jh. in Szeged-Algyő. *MFMÉ* 1989/90/1 (1992), 63-116.

Kőhegyi–Vörös 2011 — Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras–Halmok, Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Szeged, 2011. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről.

Krekovič 2005 — E. Krekovič: Barbarian power centres north of the Middle-Danube. *Limes 19. Proceedings of the 19th international congress of Roman frontier studies held in Pécs*. Pécs, 2005. 293-300.

Kujáni 2014 — Kujáni Y.: Adatok a Maros-Körös-közének 4-5. századi temetkezéseihez az apátfalvi temető alapján. – Contributions to the 4-5th Century Funeral Rites

in the Area between the Rivers Körös and Maros. *MFMÉ* Új folyam 1, 2014, 101-129.

Kujáni 2015 — Kujáni Y.: Viseleti elemek és mellékletadási szokások egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az apátfalvi temető elemzése II. *MFMÉ* Új folyam 2, 2015, 91-137.

Kujáni 2016 — Kujáni Y.: Viseleti elemek és mellékletadási szokások egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az apátfalvi temető elemzése III. *MFMÉ* Új folyam 3, 2016, 25-85.

Kulcsár 1998 — Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai.* Aszód, 1998. Múzeumi Füzetek 49.

Kürti 2008 — Kürti B.: A Népvándorláskor első hulláma: A szarmaták (jazigok, roxolánok, Alánok). In: Marosvári A. (Szerk.): *Kiszombor története I.* Kiszombor, 2008. 52-62.

Kradin 2016 — N. Kradin: Ancient Steppe Nomad Societies: In: *Oxford Research Encyclopedia of Asia History*. Oxford, 2016.

Linton 1930 — R. Linton: *The study of Man*. New York, 1936.

Lăzărescu 2014 — V. A. Lăzărescu: Is there a meaning behind the distribution patterns of the Late Roman coins found in Barbaricum? A comparative approach between the inner- and extra-Carpathian areas. In: S. Cociș (Szerk): *Archäologische Beiträge – Gedenkschrift zun hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Cluj-Napoca, 2014. 207-242.

Lăzărescu 2015 — V. A. Lăzărescu: *Locuirea în Transilvania din ultimele decenii ale provinciei Dacia și până la prăbușirea imperiului hunic (250-450)*. Cluj-Napoca, 2015.

Lovász 1987 — Lovász E.: A tiszakarádi germán temetőről. *A Herman Ottó Múzeum Közleményei* 24, 1987 10-14.

Löffler–Borsódi 2019 — Löffler Zs – Borsódi M.: Szarmata temetőrészlet Makó–Vöröskereszt II. lelőhelyen / A Sarmatian cemetery at Makó–Vöröskereszt II. *MFMÉ* Új folyam 6, 2019, 69-80.

Lőrinczy–Rácz 2014 — Lőrinczy G. – Rácz Zs.: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári-Kakhalom-dűlő kora avar kori temetkezései. *NyJAMÉ* LVI, 2014, 141-217.

Macrea 1960 — M. Macrea: Dacia în timpul stăpânirii romane. In: C. Daicoviciu – E. Condurachi – I. Nestor – Gh. Ștefan – M. D. Matei (Eds.): *Istoria României I.* București, 1960. 348-369.

Macrea 1968 — M. Macrea: Dacii liberi în epoca romană, *AMP* VII, 1968, 171-200.

Maenchen-Helfen 1973 — O. J. Maenchen-Helfen: *The World of the Huns. Studies in their history and culture.* Berkeley-Los Angeles-London, 1973.

Madgearu 2013 — Madgearu A.: Military operations commanded by Constantine the Great north of the Danube. In: *Cruce si misiune. Sfintii Împarati Constantin si Elena 2*. 2013, 581-594.

Mann 2005 — M. Mann: *The sources of social power.* Vol. I. A history of power from the beginning to A.D. 1760. Cambridge, 2005.

МАСТЫКОВА 2021 — А. В. МАСТЫКОВА: *ЗОЛОТЫЕ ОЖЕРЕЛЬЯ С УДЛИНЁННЫМИ ПОДВЕСКАМИ ЭПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ*

И ИХ СРЕДИЗЕМНОМОРСКО-ПОНТИЙСКИЕ ИСТОКИ. ХЕРСΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: ИМПЕРИЯ И ПОЛИС. МАТЕРИАЛЫ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ. Симферополь ИТ «АРИАЛ» 2021, 191-200.

Marquardt 1978 W. H. Marquardt: Advances in Archaeological Seriation. In: *Advances in Archaeological Method and Theoria. Vol. 1*. New York, 1978. 257-314.

Maráz 2008 Maráz B.: Archäeologische Angaben zur mittleren und späten La Tène-Zeit in Südosttransdanubien. *CommArcHung* 2008, 65-93.

Marosi–Somogyi 2010 Marosi S. – Somogyi S.: *Magyarország kistájainak katasztere 1.* Budapest, 2010.

Marosi–Szilárd 1969 Marosi S. – Szilárd J.: *Magyarország tájföldrajza 2.* Budapest, 1969.

Masek 2018 Masek Zs.: Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében. In: Rácz Zsófia – Koncz István – Gulyás Bence (Szerk.): *„Hadak Útján" A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája. Gazdaság – Kereskedelem – Kézművesség.* Budapest, 2018. 45-108.

Masek 2015 Masek Zs.: „Barbárok?" – A Rákóczifalvi késő szarmata – hun kori pusztulási horizont értékelése. [—Barbarians?] – Interpretation of the Late Sarmatian-Hunnic period destruction horizon at Rákóczifalva.] In: A. Türk – Cs. Balogh – B. Major (Szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* Esztergom, 2015. 371-406.

Masek 2021 Masek Zs.: Kelet-Európa hun kori régészete. *Magyar Tudomány* 2021, 42-52.

Marianu 1892 S. F. Marianu: *Înmormântarea la Români. Studiu etnograficu.* Bucuresci, 1892.

Marcsik–Kujáni 2015 Marcsik A. – Kujáni Y.: Apátfalva–Nagyút dűlő lelőhely (M43 43. lh.) szarmata időszak humán csontvázleleteinek elemzése –Analysis of Sarmatian period human's skeletal remains at Apátfalva-Nagyút-dűlő (M43 site 43). *MFMÉ* Új folyam 2, 2015, 139-155.

Márki 1892 Márki S.: Arad Szabad királyi város és Arad vármegye története. In: Jancsó B. (Szerk.): *Arad szabad királyi város és Arad vármegye monográphiája.* Arad, 1892.

Mărghitan 1974 L. Mărghitan: Considerații referitoare la urmele Romane de pe cursul inferior al râului Mureș. *Ziridava* III–IV, 1974, 87-92.

Mărghitan 1978 L. Mărghitan: Considerații referitoare la drumul comercial roman de pe Valea Mureșului Inferior. *Ziridava* IX, 1978, 49-54.

Matei-Popescu 2007 Fl. Matei-Popescu: Imaginea Daciei Romane în istoriografia Românească între 1945 și 1960. *SCIVA* 58/3-4, 2007, 265-288.

Melis 2017 Melis E.: Analysis of secondary mortuary practices in the early bronze age inhumation burials. *Musaica Archaeologica* 2017/1, 7-22.

Melis 2020 Melis E.: *Indicators for social structure in the Gáta-Wieselburg cemetery of Hegyeshalom, Hungary.* Nitra, 2020. 385-398. Slovenská Archeológia. Supplementum 1.

Mesterházy 2007 Mesterházy K.: Bemerkungen zum Gepidisches Corpus. *ActaArch* 58, 2007, 265-293.

Mesterházy 2009 Mesterházy K.: Eine Grabergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im Gepidischen Gräberfeld von Biharkeresztes–Ártánd–Nagyfarkasdomb. *ActaArch* 60, 2009, 73-95.

Méri 2000 Méri I.: Hunkori leletek Tiszalök-Ráyompuszáról. *CommArcHung* 2000, 109-122.

Mészáros–Sóskuti 2006 Mészáros P. – Sóskuti K.: Megjegyzések a szarmata kori sírrablásokhoz. *MKCSM* 2006, 117-127.

Milleker 1899 Milleker B.: *Délmagyarország régiségleletei a Honfoglalás előtti időkből.* Temesvár, 1899.

Miller 2006 D. Miller: Structures and strategies: an aspect of the relationship between social hierarchy and cultural change. In: I. Hodder (Ed.): *Symbolic and structural archaeology.* Cambridge, 2006. 89-98.

Mitrea 1960 B. Mitrea: Dacia în perioada de trecere la feudalism. Populația autohtonă din Dacia. In: C. Daicoviciu – E. Condurachi – I. Nestor – Gh. Ștefan – M. D. Matei (Eds.): *Istoria Romaniei. I.* București, 1960. 615-669.

Molnár 2014 Molnár Zs.: *A kőkortól a bronzkorig. Az ősrégészeti kutatás elméleti alapjai.* Kolozsvár, 2014.

Mommsen 1885 T. Mommsen: *Römische Geschichte.* Berlin, 1885.

Mordvintseva 2019 V. Mordvintseva: Sarmatian elites of the Lower Volga and Don Region and their relations with the outside world (3rd C. BC – 3rd c. AD). *Anabasis* 10, 2019, 237-275.

Mócsy 1972 Mócsy A.: A Római-Barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén. *Cumania* I, 1972, 94-102.

Nagy 2005 Nagy M.: Szőreg-Téglagyár (KOM. CSONGRÁD). In: Bóna I. – Garam É. – Vida T. (Hrsg.): *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2. Budapest, 2005. Szőreg-Téglagyár. pp. 120-202, 209-228, 275-294, 327-330.

Nagy 2014 Nagy M.: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz. In: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (Szerk.): *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Budapest, 2014. 115-160.

Nemeth 2005 E. Nemeth: *Armata în sud-vestul Daciei Romane.* Timișoara, 2005. Biblioteca Historica et Archaeologica Banatica XXXVII.

Nemeth et. al. 2005 E. Nemeth – A. Rustoiu – H. Pop: *Limes Dacicus Occidentalis.* Die Befestigungen im Westes Dakiens vor- und nach der Römischen Eroberung. Cluj-Napoca, 2005.

Németh–Simon 2011 Németh R. – Simon D.: *Társadalomstatisztika.* (2011) https://dtk.tankonyvtar.hu/handle/123456789/7422 (2022.04.04)

Niculescu 2008 Gh. A. Niculescu: Archaeology and Nationalism in The History of the Romanians. In: Ph. L. Kohl – M. Kozelsky – B-Y Nachman (Eds.): *Selective Rememberances. Archaeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts.* Chicago-London, 2008. 127-159.

O'Shea 1984 J. O'Shea: *Mortuary Variability. An Archaeological Investigation.* Orlando, 1984.

O'Shea 1996 J. O'Shea: *Villagers of the Maros. A Portrait of an Early Bronze Age Society.* New York, 1996.
Opreanu 1998 C. H. Opreanu: *Dacia Romană și Barbaricum.* Timișoara, 1998.
Opreanu–Lăzărescu 2016 C. H. Opreanu – Vlad-Andrei Lăzărescu: The province of Dacia. In: C. H. Opreanu – V. A. Lăzărescu (Eds.): *Landscape archaeology on the Northern Frontier of the Roman Empire at Porolissum. An interdisciplinary research project.* Cluj-Napoca, 2016. 49-111.
Opreanu et al. 2015 C.H. Opreanu – V.A. Lăzărescu – R. Ardevan – T. Frențiu – C. Găzdac – M. Gui – C. Ionescu – H. Pop – E. Pripon – V. Simon: *Roman frontier marketplace at Porolissum in the light of numismatic evidence. Contribution to the knowledge of the Roman Limes economy.* Cluj-Napoca–Zalău, 2015. Porolissum Monographs 1.
Park – Rothbart 1982 B. Park – M. Rothbart: Perception of Out-Group Homogenity and Levels as Social Categorisation: Memory for the Subordinate attributes of In-Group and Out-Group Members. *Journal of Personality and Social Psichology* 42/6, 1982, 1051-1068.
Paládi-Kovács 2001 Paládi-Kovács A.: *Magyar néprajz. II. Gazdálkodás.* Budapest, 2001. http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/328.html#336 (2022.03.19.)
Patsch 1925 C. Patsch: *Banater Sarmaten.* Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa II. Wien, 1925. 181-216. Akademie der Wissenschaften in Wien XXVII.
Paluch 2011 Paluch T.: Maroslele-Pana. Egy középső neolitikus lelőhely a kultúrák határvidékén. In: Balogh Cs. – Lőrinczy G. – Paluch T. (Szerk.): *MFMÉ-Monographia Archaeologica II*. Szeged, 2011.
Parker Pearson 1999 M. Parker Pearson: *The Archaeology of Death and Burial*. Texas, 1999.
Párducz 1931 Párducz M.: A Nagy Magyar Alföld rómaikori leletei. *Erd. Dolg.* VII, 1931, 74-186.
Párducz 1941 Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I. / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I.* Budapest, 1941.
Párducz 1942 Párducz M.: A szarmatakor legkorábbi emlékei a Bánságban. *ArchÉrt* III/3, 1942, 305-328.
Párducz 1944 Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II. / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II.* Budapest, 1942.
Párducz 1945 Párducz M.: Deszk-Újmajori szarmatakori temető. *FolArch* V, 1945, 74-94.
Párducz 1948 Párducz M.: Szarmata temető Hódmezővásárhely-Fehértón. *ArchÉrt* III/VII-VIII-IX, 1948, 283-290.
Párducz 1950 Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III*. Budapest 1950.
Párducz 1951 Párducz M.: Szarmatakori leletek Klárafalváról. *ArchÉrt* 1951, 24-25.
Párducz 1959 Párducz M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *ActaArcHung* 11, 1959, 309-398.
Párducz 1960 Párducz M.: Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon. *MFMÉ* 1958-59 (1960), 71-99.
Párducz 1963 Párducz M.: *Die etnische Probleme der Hunnenzeit in Ungarn.* Budapest, 1963.

Párducz 1972 Párducz M.: Hunkori szarmata temető Bugac-Pusztaházán. *Cumania* I, 1972, 126-129.

Párducz 1974 Párducz M.: Tscherniachow-Sîntana de Mures- und frühgepidische Kulturen in Ungarn. *ActaArcHung* 26, 1974, 188-201.

Párducz–Korek 1948 Párducz M. – Korek J.: Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös szög késő szarmata emlékanyagában. *ArchÉrt* III/VII-VIII-IX, 1948, 291-311.

Pertierra 1987 R. Pertierra: Ritual and the Constitution of social structure. *Mankind* 17/3, 1987, 199–211.

Peškař 1972 I. Peškař: *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren.* Praha, 1970.

Petcovići 2010 S. Petković: *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n.e.* Beograd, 2010.

Pintér-Nagy 2020 Pintér-Nagy K.: Párducz Mihály munkássága a szegedi régészeti intézetben. In: Istvánovits E. – Kulcsár V. (Szerk.): *Párducz 111. Konferencia Párducz Mihály emlékére (1908–1974).* Szeged, 2020. 13-32.

Pohl 1991 W. Pohl: Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies. *Archaeologia Polona* 29, 1991, 39-49.

Pohl 2002 W. Pohl: Ethnicity, Theory, and Transition: A response. In: A.Gillet (Ed.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages.* Brepols, 2002. 221-239.

Pohl 2015 W. Pohl: Migrations, Ethnic Groups, and State Building. In: M. Maas (Ed.): *The Age of Attila.* Cambridge, 2015. 247-263.

Pohl 2018 W. Pohl: Introduction: Early medieval Romanness – a multiple identity. In: W. Pohl – C. Gantner – C. Grifoni – M. Pollheimer-Mohaupt (Eds.): *Transformations of Romanness. Early Medieval Regions and Identities.* Berlin-Boston, 2018. 3-39.

Polanyi 1963 Polanyi K.: Ports of Trade in Early Societies. *The Journal of Economic History* 23/1, 1963, 30-45.

Polanyi 2001 Polanyi K.: *The great transformation. The political and economic origins of our time*. Boston, 2001.

Popa 2010 C. N. Popa: A New Framework for Approaching Dacian Identity. The Burial Contribution. In: S. Berecki (Ed.): *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*. Cluj-Napoca, 2010. 395-423.

Popa 2015 C. N. Popa: Late iron age archaeology in Romania and the politics of the past. *Dacia* N.S. LIX, 2015, 337-361.

Pópity 2009 Pópity D.: Szeged-Algyő, SZBT-2 gyűjtőállomás. In: Kisfaludi J. (Szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008*. 2009, 277-278.

Pópity 2014 Pópity D.: Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó-Mikócsa dűlőben (M43 31. lelőhely) — A Sarmatian cemetery and a grave of unknown date at Makó-Mikócsa dűlő (Site M43 31). In: Anders A. – Balog Cs. – Türk A. (Szerk.): *Avarok Pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 2014. 161-182.

Prohászka 2003 Prohászka P.: A perjámosi sír (1885) és helye az 5. századi lemezfibulás női temetkezések között. *ArchÉrt* 128, 2003, 71-93.

Prohászka 2004 Prohászka P.: Az arad-mikalakai hun kori női sírok (1903). *MFMÉ-StudArch* X, 2004, 115-127.

Prohászka 2008 Prohászka P.: *Imperium et barbaricum*. Kapcsolatrendszerek a Kárpát-medencében a római birodalom és a barbár népek között a római császár- és koranépvándorlás-korban. Doktori (PhD) disszertáció (kézirat), 2008.

Protase 1967 D. Protase: Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia. *AMN* 4, 1967, 47-72.

Protase 2001a D. Protase: Organizarea militară. In: D. Protase – A. Suceveanu (Eds.): *Istoria Românilor. Vol. II. Daco-Romani, Romanici, Alogeni.* București, 2001. 99-136.

Protase 2001b D. Protase: Populația autohtonă în Dacia postromană (anul 275–secolul al VI-lea). In: D. Protase – A. Suceveanu (Eds.): *Istoria Românilo. Vol. II. Daco-Romani, Romanici, Alogeni.* București, 2001. 555-605.

Pulszky 1886 Pulszky F.: A perjámosi lelet. *ArchErt* VI, 1886, 26-31.

Pupeza 2014 P. Pupeza: The immortal Thracians. Graves disappearance at the end of the iron age in the Carpatho-Danubian Arae. *AMN* 51/1, 2014, 61-74.

Radu–Szeredai 2014 C. Radu – Szeredai N.: Anthropological analysis of a skeletal sample belonging to the Sarmatian population inhabiting the territory at the East of the Pannonian Basin. *JAHA* 1/3, 2014, 80-85.

Rácz 2014 Rácz Zs.: 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-Halom-Járás (M3 41/A) lelőhelyről. In: Anders A. – Balog Cs. – Türk A. (Szerk.): *Avarok Pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 2014. 203-212.

Rácz 2016 Rácz Zs.: Zwischen Hunnen- und Gepidenzeit. Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 67, 2016, 301-360.

Rácz 2021 Rácz Zs.: A Hun korszak a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány* 2021, 53-63.

Rácz–Szenthe 2015 Rácz Zs. – Szenthe G.: A hun kor. In: Vágó Ádám (Szerk.): *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a Honfoglalásig.* Budapest, 2015. 357-393.

Rácz–Szenthe 2021 Rácz Zs. – Szenthe G.: Structural transformation and strategies of success in the European Hun period: Introductory remarks. In: Rácz Zs. – Szenthe G. (Eds.): *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun Period.* Budapest, 2021. 15-20.

Rácz et al. 2021 Rácz Zs. – Beck A. – Soós E.: 5. századi településrészlet és temető Nyíregyháza határában (Csorda-Páskum II., M3-58. lelőhely). *ArchÉrt* 146, 2021, 107-154.

Rep. Arch 1999 *Repertoriul Arheologic al Mureșului Inferior, județul Arad.* Timișoara, 1999.

Renfrew–Bahn 2016 C. Renfrew – P. Bahn: *Archaeology. Theories, Methods, and Practice*. London, 2016.

Roymans 2004 N. Roymans: *The Batavians in the Early Roman Empire. Ethnic Identity and Imperial Power*. Amsterdam, 2004.

Rómer 1868 Rómer F.: Az ősrégi agyagművesség viszonya a történelemhez. *Századok* 1, 1868, 413-432.

Rózsa 2005 Rózsa Z.: Szarmata telep- és temetőrészlet Békéssámson, Erdőháti-halom lelőhelyen. *SzKMÉ* 7, 2005, 49-84.

Rózsa 2022 — Rózsa Z.: Osztrák ezüst, magyar jószág. Gondolatok a magyarországi tatárjáráskori kincshorizont éremösszetételéről. In: Kriston-Vízi J. (Szerk.): *Kézenfogva a hídon. Magyar szerzők alkotásai Minamizuka Shingo születésnapjára.* Kecskemét, 2002. 19-26.

Rundkvist 2003 — M. Rundkvist: *Barshalder 2. Studies of Late Iron Age Gotland.* Stockholm, 2003.

Rustoiu 1997 — A. Rustoiu: *Fibulele din Dacia Preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.).* București, 1997.

Rustoiu–Ferencz 2019 — A. Rustoiu – I. V. Ferencz: Orizontul cultural celtic din Tansilvania (secolele IV-II a. Chr.). Migrațiile și hibridizarea identităților de grup. In: F. Solomon – A. L. Cohal – L. Rados (Eds.): *Migrații, Politici de stat și identități culturale în spațiul Românesc și European. Volumul I.* Ipostaze istorice ale mișcărilor de populație și modele identitare etnolingvistice actuale. București, 2019. 37-53.

Samu 2015 — Samu A.: Sírrablási módok vizsgálata három kiskundorozsmai avar temetőben. *Acta Universitatis Szegediensis.* Acta Iuvenum Sectio Archaeologica. Tomus II. 2015, 111-129.

Scott 2014 — J. Scot (Ed.): *Oxford Dictionary of Sociology*. Oxford, 2014.

Skóra 2019 — K. Skóra: With or Without respect? Treatment of post-mortem remains of the dead in the course of post-funeral interferences at Czarnówko in Pomerania. *Fasciculi Archaeologiae Historicae* XXXII, 2019, 7-24.

Service 1962 — E. R. Service: *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective.* New York, 1962.

Service 1977 — E. R. Service: *The Origin of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution.* New York, 1975.

Shawn–Jameson 1999 — I. Shawn – R. Jameson: *A dictionary of Archaeology*. Oxford, 1999

Siklósi 2006 — Siklósi Zs.: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 24–25, 2006, 73-88.

Siklósi 2010 — Siklósi Zs.: *A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a késő neolitikumban a Kárpát-medence keleti felén.* Doktori (PhD) disszertáció. (kézirat). Budapest, 2010.

Sóskuti 2012 — Sóskuti K., *Szarmata temetkezés Makó – Innenső Jángor 3. lelőhelyen (Csongrádmegye)*. In: J. Kvassay (Szerk.), Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszogálat 2009. évi feltárásairól. 2009. Budapest 2012, 297–307.

Sóskuti 2018 — Sóskuti K.: Szarmata településrészlet Bugac-Bimbó határrészből. Időrendi adatok a Duna-Tisza-köz 2-3. századi településtörténetéhez. *ComArchHung* 2018, 109-169.

Spânu 2011 — D. Spânu: Dezbaterea necropolei din secolele II-III de la Poienești în Istoriografia românească. In: D. Măgureanu – D. Măndescu – S. Matei (Eds.): *Archeaology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversar.* Pitești, 2011. 153-170.

Stadler 2015 P. Stadler: *Quantitative Methods with Image Database Montelius and the Software Package WinSerion for Archaeologists: Examples of Different Analyses.* Vienna, 2015.

Stephenson 2015 B. Stephenson: *Ritual. A very short introduction.* Oxford, 2015.

Steuer 1979 H. Steuer: *Frühgeschichtische Sozialstructuren in Mitteleuropa. Zur Analyse de Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials.* Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg. 1979, 595-633.

Sümeghy 2014 Sümeghy B.: *A Maros hordalékkúp fejlődéstörténeti rekonstrukciója.* Doktori (PhD) disszertáció. (kézirat). Szeged, 2014.

Szalontai 2019 Szalontai Cs.: Berendezkedés a szegedi tájban. Egy mikrorégió újraértelmezett településrendje és hatalmi struktúrája az avar korban. In: Balogh Cs. – Szentpéteri J. – Wicker E. (Szerk.): *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban.* Kecskemét, 2019. 375-398.

Szalontai–Sümegi 2015 Szalontai Cs. – Sümeghy P.: A Maty-Ér és a kapcsolódó vízrendszer szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében. In: Unger J. – Pál-Molnár E. (Szerk.): *Geoszférák.* Szeged, 2014. 179-205.

Szalontai–Tóth 2000 Szalontai Cs. – Tóth K.: Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település és temető feltárásáról. In: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (Szerk.): *Hadak Útján X.* Szeged, 2000. 59-78.

Szekeres 1999 Szekeres Á.: *Sarmatian cemetery at Bácstopolya – Bánkert*. Szeged, 1999. 492-515.

Szenthe 2021 Szenthe G.: Social power, identity and the ritual deposits in „Attila's Europe". In: Rácz Zs. – Szenthe G. (Eds.): *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun Period.* Budapest, 2021. 563-579.

Szilágyi 2005 Szilágyi M.: Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége. *Aetas* 20/3, 2005, 123-139.

Sztankovánszky–Benedek 2020 Sztankovánszki T. – Benedek A.: Késő szarmata temetőrészlet Makó-Dáli Ugaron. Újabb adatok a szarmat kori védőfegyverekhez. In: Bíró Gy. – Pintér K. – Szebenyi T. (Szerk.): *Új Nemzedék. A Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei. Ünnepi Kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* Szeged, 2020. 121-149.

Tănase 2013a D. Tănase: Observații cu privire la arheologia epocii timpurii a migrațiilor în Banat – Etapa D1. *Banatica* 23, 2013, 61-90.

Tănase 2013b D. Tănase: Mărturii arheologice din epoca timpurie a migrațiilor în Banat. Etapa D2. *AnBan* S.N., Arheologie – Istorie XXI, 2013, 147-158.

Tănase 2015 D. Tănase: Considerations on the Archaeology of the Early Migration Period in Banat. *Dacia* N.S. LIX, 2015, 127-151.

Tarde 1902 G. Tarde: *Psychologie Économique*. Paris, 1902.

Tainter 1975 J. A. Tainter: Social Inference and Mortuary Practices: An Experiment in Numerical Classification. *World Archaeology* 7/1, 1975, 1-15.

Tainter 1978 J. A. Tainter: Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems. In: *Advances in Archaeological Method and Theory. Vol. 1.* 1978. 105-141.

Tejral 2008 — J. Tejral: Das Hunnenreich und die Identitatsfragen der barbarischen „gentes" im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie. In: Tejral J. (Hrsg.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur-und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit.* Spisy Archeologického Ústavu av cr Brono 26. Brno, 2008. 55-119.

Tejral 2011 — J. Tejral: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung.* Brno, 2011.

Telbisz et. Al 2013 — Telbisz T. – Székely B. – Timár G.: *Digitális Terepmodellek. Adat, látvány, elemzés.* Budapest, 2013.

Tóth 1989 — Tóth E.: Dacia, római tartomány. In: Köpeczi B. – Szász Z. (Szerk.) *Erdély rövid története*. Budapest, 1989. 33-60.

Tóth 2014 — Tóth A.: Kiskundorozsma-Nagyszék (M5. Nr. 34. 26/72) szarmata település állatcsont leletei (Előzetes értékelés). *MFMÉ* Új folyam 1, 2014, 131-159.

Tóth 2015 — Tóth A.: Apátfalva-Nagyút-dűlő késő szarmata telep és temető állatcsont leletei. *MFMÉ* Új folyam 2, 2015, 157-167.

Tóth 2018 — Tóth A.: Csanádpalota–Országhatár (Nr 61. lelőhely) lelőhely szarmata állatcsont leletei. *MFMÉ* Új folyam 5, 2018, 79-93.

Trigger 2008 — B. Trigger: *A History of Archaeological Thought*. Cambridge, 2008.

Turner 1991 — V. Turner: *The ritual process. Structure and Anti-Structure.* New York 1991.

Ursuțiu et. al. 2013. — A. Ursuțiu – Szabolcs F. – V. L. Lăzărescu – S. Cociș – C. H. Opreanu – K. Cumurciuc – Urák M. – Dobos A. – S. Mustață – C.D. Țuțuianu – C. Cordoș – A. Ignat – A. Cociș – Ferencz-Mátéfi Á. – M. V. Săsărman – A. Mihai – G. Copos – M. Lie – N. Ciobanu – P. Petric – A. Brehuescu – Balogh T. – Ș. Cizmar: Nădlac, jud. Arad Punct: Sit 2M (Autostrada Nădlac–Arad, lot 1, km. 1+125–1+440), CCA, Craiova 2013, 221.

Váczi 2014 — Váczi G.: A hálózatelemzés régészeti alkalmazásának lehetőségei a késő bronzkori fémművesség tükrében. *ArhÉrt* 139, 2014, 261-291.

Vadas–Rácz 2010 — Vadas A. – Rácz L.: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a Középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51/1-4, 2010, 39-62.

Vaday 1989 — Vaday A.: *Sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archaologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* Budapest, 1989.

Vaday 1996 — Vaday A.: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: Bökönyi S. (Szerk.): *Cultural and landscape changes in South-East Hungary II.* Budapest, 1996. 51-306.

Vaday 1998 — Vaday A.: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: Havassy P. (Szerk.): *Jazigok, Roxolánok, Alánok. Szarmaták az Alföldön.* Gyula, 1998. 119-143.

Vaday 2003 — Vaday A.: A települések. In: Visy Zs. (Szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, 2003. 275-277.

Vaday 2005 — Vaday A.: Adatok a szarmaták fémművességéhez (Tiszaföldvár-téglagyár). *SzKMÉ* 7, 2005, 151-197.

Vaday–Szőke 1983 — Vaday A. – Szőke B. M.: Szarmata temető és Gepida sír Endrőd–Szujókereszten, *ComArchHung* 1983, 79-132.

Vaday–Domboróczky 2001 — Vaday A. – Domboróczky L.: Mezőszemere, Kismari-fenék. Späkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. [Mezőszemere, Kismarifenék. Keső császárkori – kora népvándorláskori temetőrészlet. Mezőszemere, Kismari-fenék. Late Imperial – Early Migration Period Cemetery fragment.] *Agria* XXXVII, 2001, 5-206.

Van Gennep 1960 — A. Van Gennep: *The rites of passage.* Chicago, 1960.

van Pool–Leonard 2011 — T. L. van Pool – R. D. Leonard: *Quantitative analysis in archaeology.* Chichester, 2011.

Varázséji 1881 — Varázséji G: A szeged-öthalmi őstelep és temető. *ArchErt* XIV, 1881, 323-336.

Varga 2020 — Varga S.. Ásatások Kenyere-Ér partján. Egy 3. századi germán harcos sírja a szarmaták között. In: Csányi V. (Szerk.): *Korok, kultúrák, lelőhelyek.* Hódmezővásárhely, 2020. 35-50.

Varsik–Kolnik 2013 — V. Varsik – T. Kolnik: Cífer-Pác – Neue Erkenntnisse zur spatantiken quadischen Elitenresidenz. In: M. Hardt – O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.): *Macht des Goldes. Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepasentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mitteleren Donauraum.* Weinstadt, 2013. 71-90.

Vida 2005 — Vida T.: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. *Korall* 24–25, 2006, 203-215.

Visy 2012 — Visy Zs.: „DACIA … DIUTURNO BELLO DECIBALI VIRIS FUERAT EXHAUSTA.” Alföldi András és a daciai kontinuitás. *Antik Tanulmányok* LVI, 2012, 233-255.

Vlassa 1965 — N. Vlassa: O pătrundere din vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Daciei în secolul al IV-lea e.n. (Descoperirile de la Cipău-„Gîrle”). [Проникновение с запада даков на территорию бывшей провинции Дакии в IV в н.э. (Открытия в Чипэу-„Гырле”). Une pénétration de l’ouest des daces sur le territoire de l’ ancienne province de Dacie au IVe siècle de notre ère (les découvertes de Cipău-„Gîrle”).] *SCIV* 16/3-4, 1965, 501-518.

Vörös 1982 — Vörös G.: Késő szarmata fazekasműhely Sándorfalva–Eperjesen. *MKCsM* 1982, 27-36.

Vörös 1985 — Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva–Eperjesen. [Eine sarmatische Begrabnisstatte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva–Eperjes]. *MFMÉ* 1982/83/1 (1985), 129–172.

Vörös 1986 — Vörös G.: Hunkori leletek a szeged–szőregi homokbányából. *MFMÉ*, 1986/1 (1986), 15–30.

Vörös 1988 — Vörös G.: Késősszarmatakori temetőrészlet Szeged Tarján városrészből. *ComArchHung* 1988, 113–123.

Vörös 1992 — Vörös G.: Késő szarmata falu emlékei Tápé–Széntéglaégető lelőhelyről. *MFMÉ* 1991–92/1 (1992), 11–30.

Vörös 1996 — Vörös G., Temetkezési szokások és viselet egy Dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged-Tápé). *MFMÉ-StudArch* 1996, 111–176.

Vörös 2005 — Vörös I.: A Szegvár-oromdűlői császárkori telep állatcsontleletei. *MFMÉ-StudArch* 11, 2005, 115–125.

Walter 2020 — Walter D.: Előzetes beszámoló a Csanádpalota–Országhatár M43 56. lelőhelyen végzett szarmata temető feltárásáról – Preliminary report on the excavation of the Sarmatian cemetery at Csanádpalota–Country Border, Motorway M43, Site 56. In: Istvánovits E. – Kulcsár V. (Szerk.): *Párducz 111. Konferencia Párducz Mihály (1908–1974) emlékére.* Szeged-Nyíregyháza, 2020. 135–152.

Walter 2021a — Walter D.: Késő szarmata kori településrészlet Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlőn. *Acta Universitatis Szegdiensis.* Acta Iuvenum Sectio Archaeologica. V. Szeged, 2021. 111–131.

Walter 2021b — Walter D. „elemészti a békés kunyhókat az ellenség tüze…" avagy néhány gondolat a Nagymágocs–Paptanya késő szarmata kori település épületeiről. Horváth F. (Szerk.), *„ ... járni csak együtt tudnak" Régészet és néprajz összefüggései.* Szeged, 2021. 35–61.

Wason 1994 — P. K. Wason. *The archaeology of Rank.* Cambridge, 1994.

Weber 1978 — M. Weber: *Economy and Society.* Berkley-Los Angeles-London, 1978.

Wenskus 1961 — R. Wenskus: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.* Köln, 1961.

Wieszner–Nagy 2021 — Wieszner B. – Nagy E.Gy., A new sacrificial deposit of the Hun period from Debrecen. In: Rácz Zs. – Szenthe G. (Eds.): *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun Period.* Budapest, 2021. 259–304.

Windler et. al 2013 — A. Windler – R. Thiele – J. Müller: Increasing inequality in Chalcolitic Southeast Europe: the case of Durankulak. *Journal of Archaeological Science* 2013, 204–2010.

Wright–Makarewicz 2015 — J. Wright – C. Makarewicz, Perceptions of pasture: The role of skill and networks in maintaining stable pastoral nomadic systems in Inner Asia. In: S. Kerner – R. J. Dann – P. Bangsgaard (Eds.): *Climate and Ancient Societies.* Copenhagen 2015, 263–283.

Zalotay 1953 — Zalotay E.: A prochorovkai temetkezési szokás nyomai az alföldi szarmatáknál. *ArchÉrt* 80/1, 1953, 63.

Zirra 2017 — V. Zirra: *Fibule de schemă La Tène din România.* Craiova, 2017.

XIII. Rövidítések

A szeriációs vizsgálatba bevont temetkezőhelyek megnevezése és kódjai (tövidítései). A temetkezések kódjának előtagja megfelel a temetkezlőhely kódjával (pl. AND G182).

Nr	Temetkezőhely	Code/Kód	Adm.	Irodalom
1	Szeged-Öthalom	SZO	HU	Párducz 1960
2	Sándorfalva-Eperjes	SE	HU	Vörös 1985
3	Szeged-Tarján	SZTA	HU	Vörös 1988
4	Szeged-Algyő	SZA	HU	Kőhegyi–Vörös 1992
5	Tápé-Széntéglaégető	TS	HU	B. Tóth 1994
6	Szőreg-Iván téglagyár	UT	HU	Párducz 1942
7	Szeged-Tápé	SZT	HU	Vörös 1996
8	Szőreg-Homokbánya	SZ-SZHB	HU	Vörös 1986
9	Tapé-Malajdok A	TMA	HU	Párducz, Korek 1948
10	Tapé-Malajdok B	TMB	HU	Párducz, Korek 1948
11	Tapé Lebő	TL	HU	Párducz 1959
12	Deszk-Új major	DV	HU	Párducz 1945
13	Klárafalva-Községháza	KLKH	HU	Párducz 1951
14	Klárafalva B	KLB	HU	Párducz 1950
15	Klárafalva-Vasútállomás	KLV	HU	Párducz 1950
16	Kiszombor B	KZB	HU	Párducz 1950
17	Kiszombor A	KZA	HU	Párducz 1950
18	Óföldeák-Ürmös 10	OU	HU	Gulyás 2014
19	Makó-Vöröskereszt II	MVK	HU	Löffler, Borsódi 2019
20	Makó-Innenső Jángor 3	MI	HU	Sóskuti 2012
21	Mako-Bahnhofsbrunnen	MB	HU	Diaconu, Dörner 1967
22	Makó-Igási Járandó 25	MJ	HU	Balogh 2015
23	Makó-Mikócsa 31	MMK	HU	Pópity 2014
24	Apátfalva-Kossuth utca	AK	HU	Béres, Vörös 1998
25	Apátfalva-Nagyút dűlő 43	AND	HU	Kujáni 2015

26	Hódmezővásárhely-Fehértó	HF	HU	Párducz 1948
27	Békéssámson-Erdőháti halom	BSH	HU	Rózsa 2005
28	Sânicolau Mare-Selište	SMS	RO	Bejan et. a. 2011
29	Nădlac-1M	N1M	RO	Bârcă, Cociș 2013
30	Nădlac-3M N	N3M	RO	Grumeza-Ursuțiu 2016
31	Șeitin-Imaș/Nimaș	SIM	RO	Dörner 1970
32	Periam/Perjámos-Tizedszerű	PT	RO	Prohászka 2003
33	Pecica-4R	P4R	RO	Kapcsos 2014
34	Sânpetru German-Hotarul Rech	SG-R	RO	Dörner 1970
35	Sânpetru German-Fântana Vacilor	SG-FV	RO	Dörner 1970
36	Pecica-Sit 18	P18	RO	Kapcsos 2017
37	Felnac Complexul Zootehnic	F	RO	Grumeza 2014
38	Arad-Grădiște Str Lucreției	AGL	RO	Kapcsos 2019a
39	Arad-Mikelaka	AM	RO	Prohászka 2004
40	Arad-Moise Nicoară	AMN	RO	Kapcsos 2019a
41	Arad B05	AB05	RO	Grumeza et. al. 2013
42	Arad B06	AB06	RO	Bârcă 2014a
43	Hunedoara Timișeana B07-B08	HT	RO	Bârcă 2014a
44	Sântana-Gara	SG	RO	Dörner 1960
45	Szeged-Bogárzó	SZB	HU	Párducz 1931

XIV. Táblák

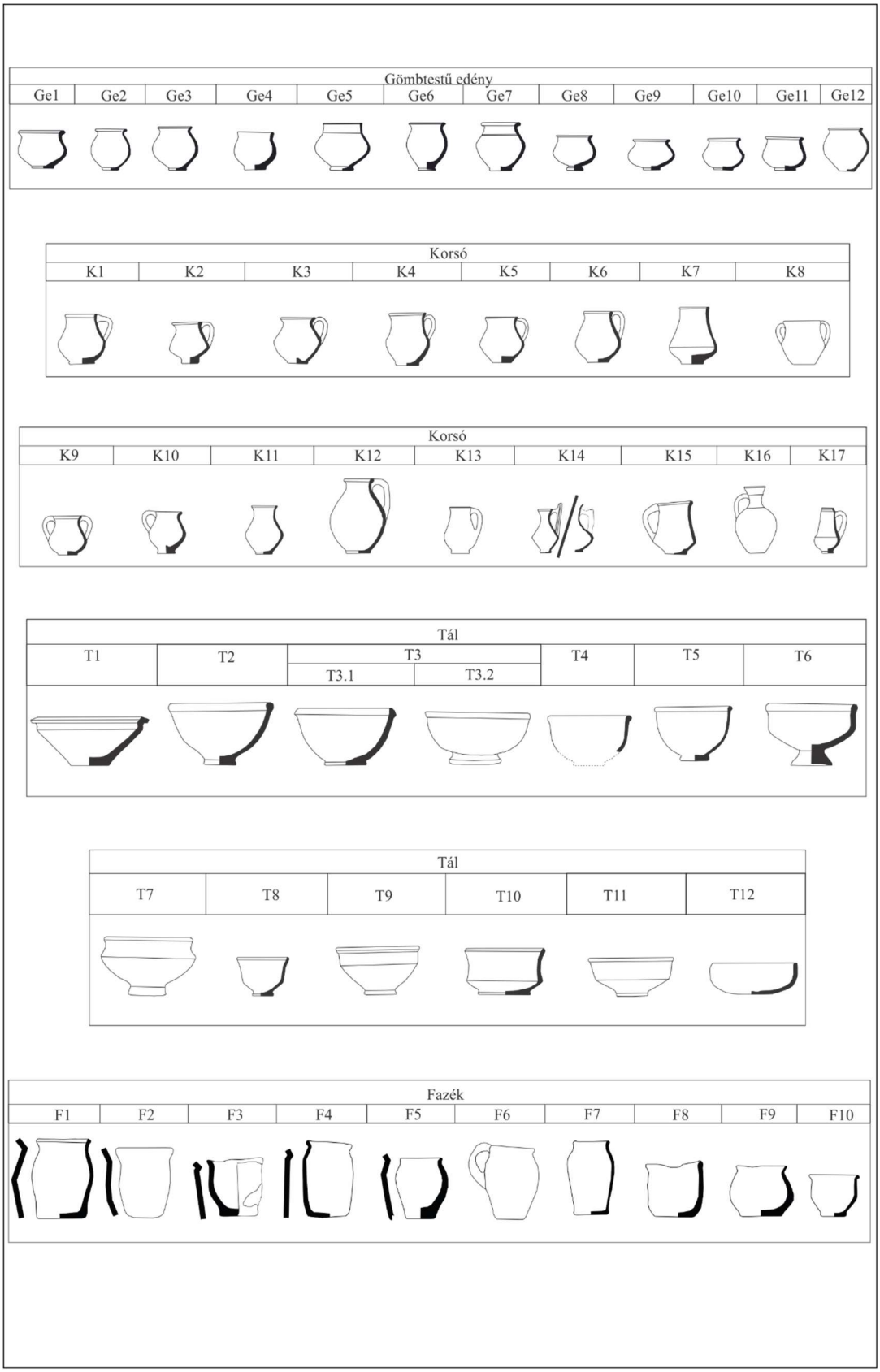

I. tábla: Kerámia edények típusai

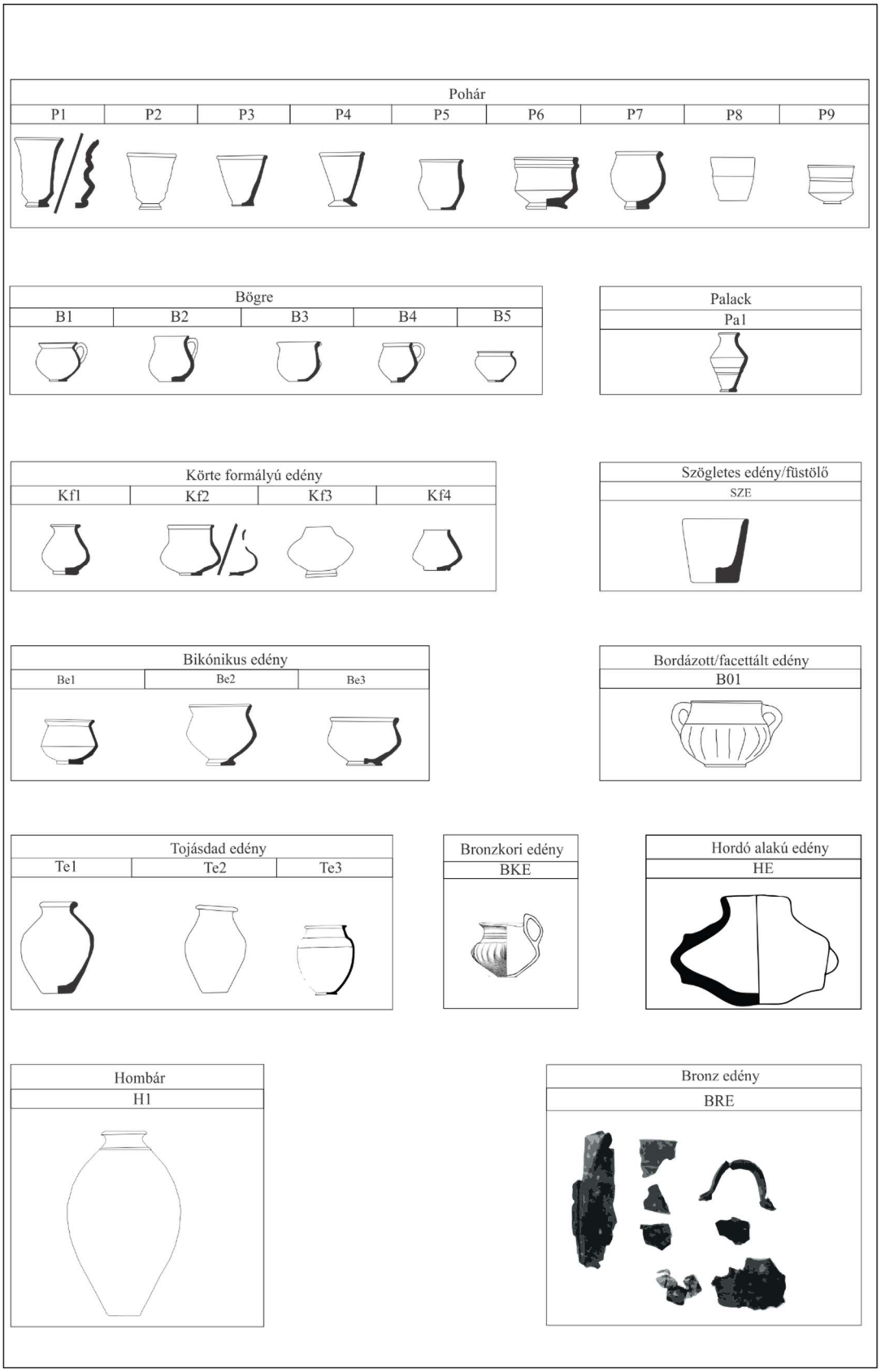

II. tábla: Kerámia edények és bronz edények típusai

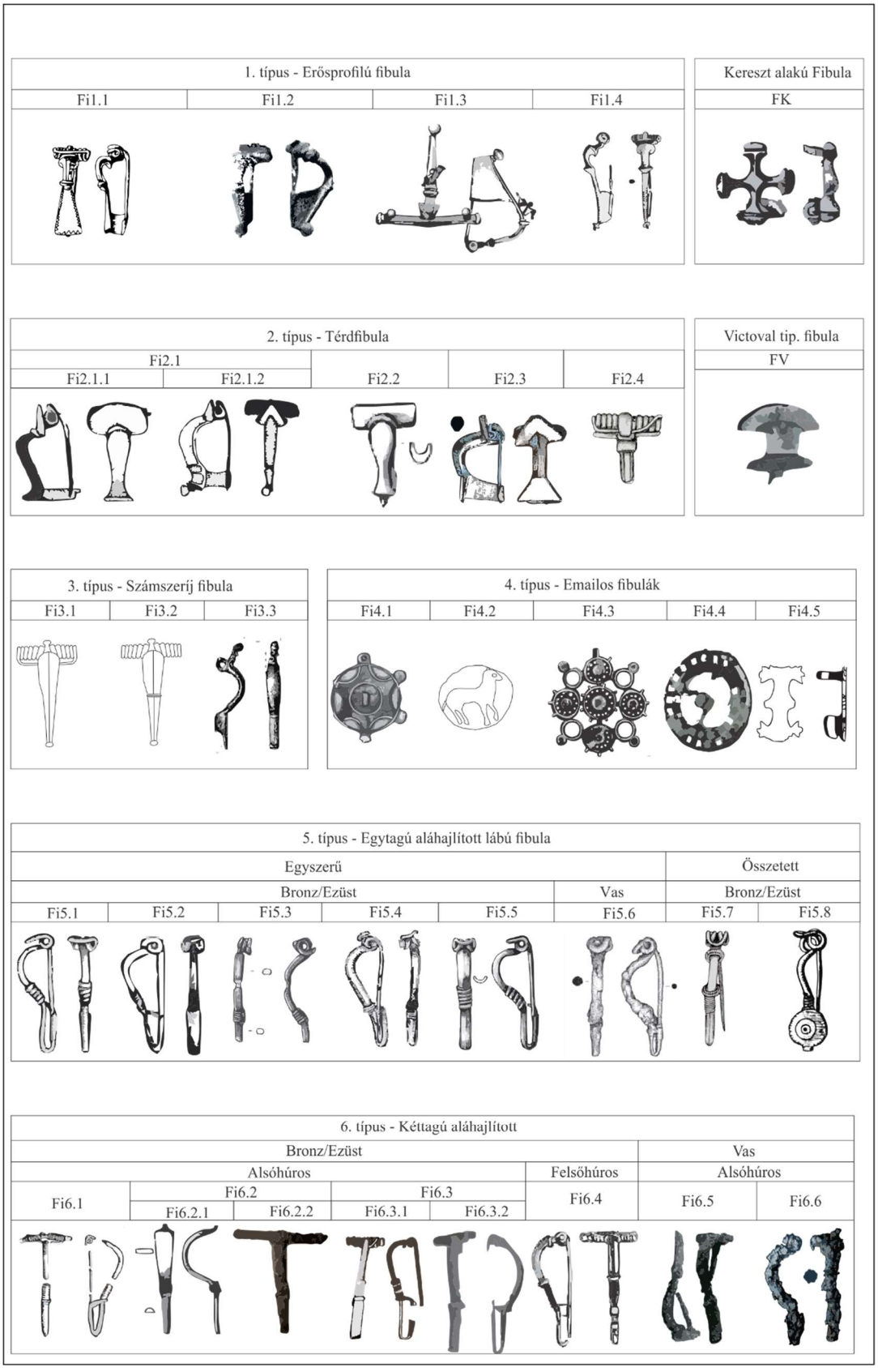

III. tábla: Fibula típusok I

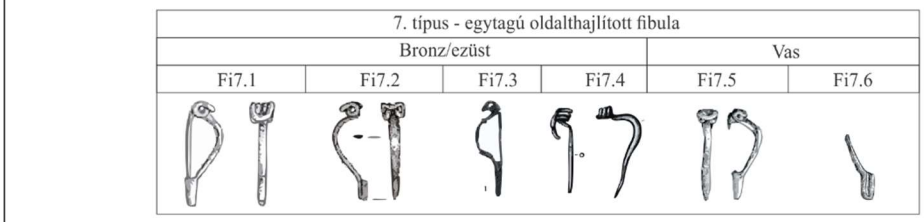

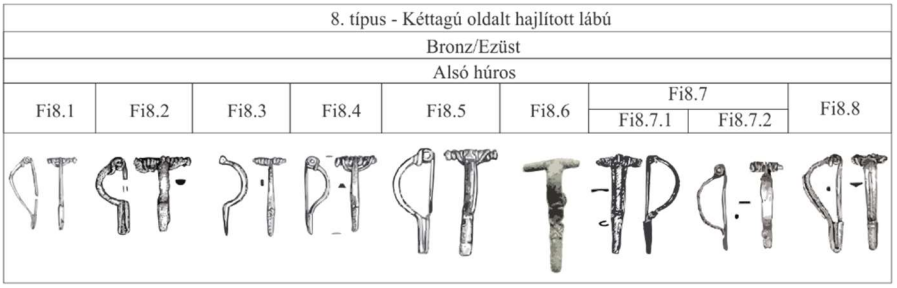

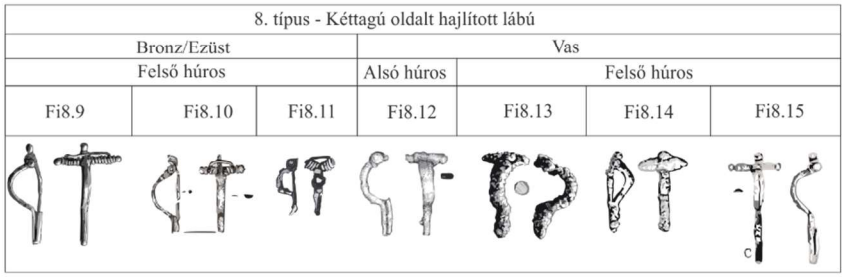

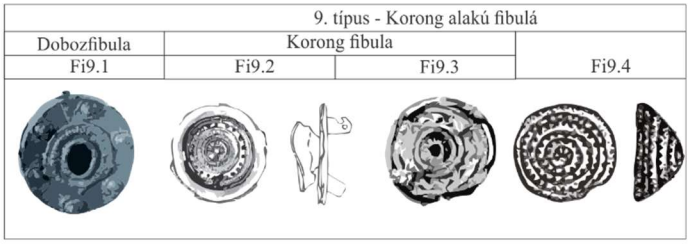

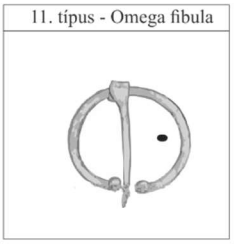

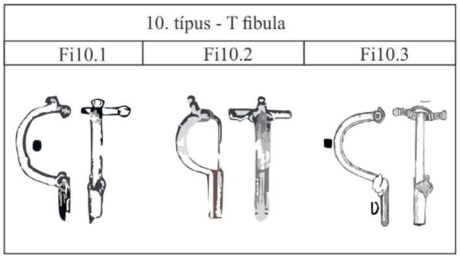

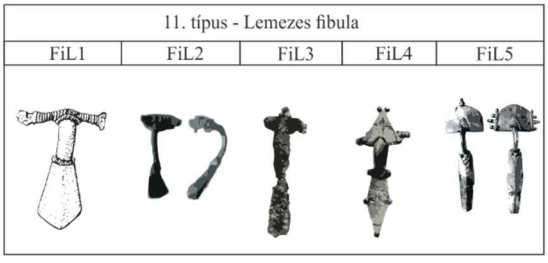

IV. tábla: Fibula típusok II

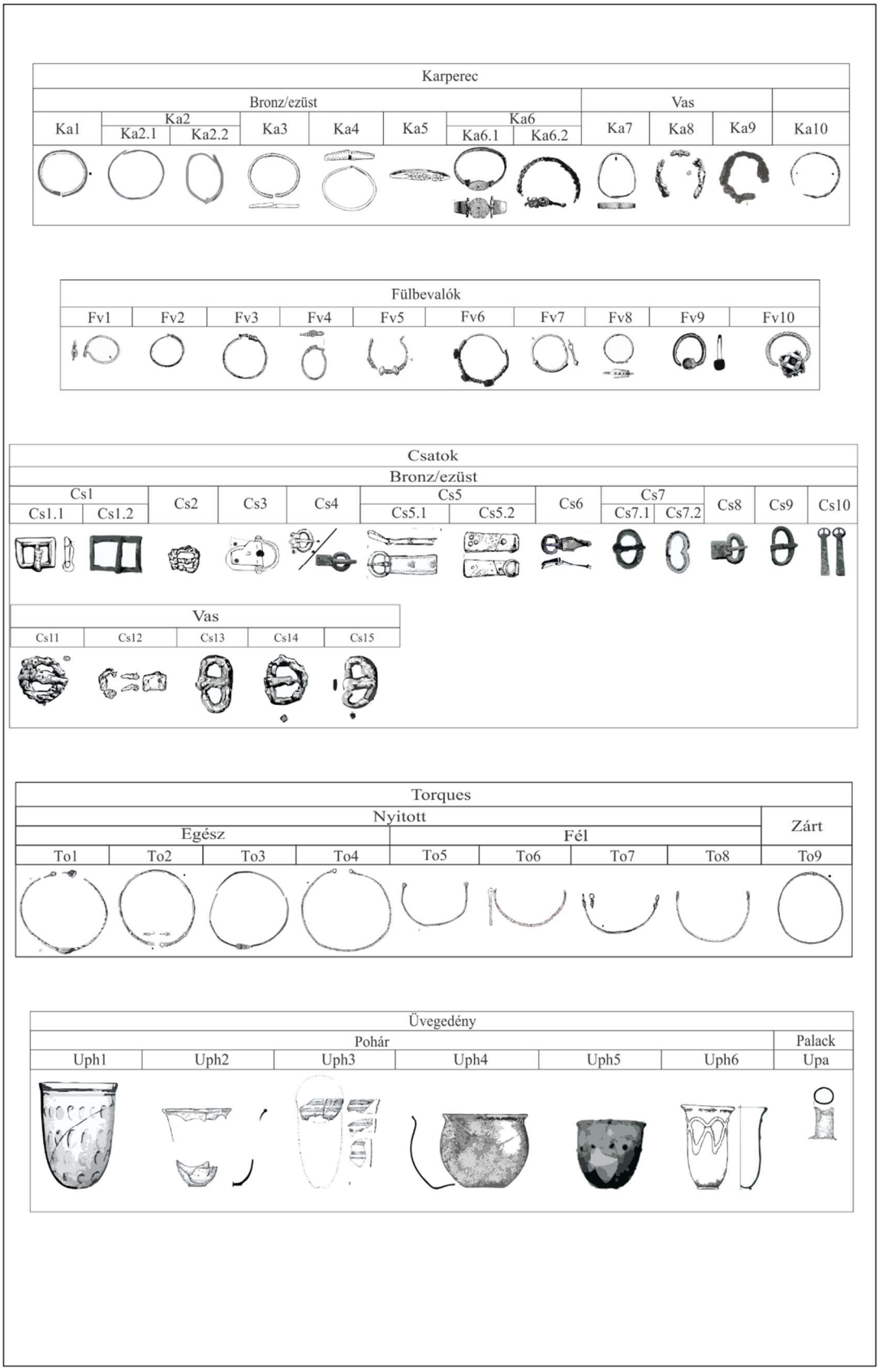

V. tábla: Karperec, fülbevaló, csat, torques és üvegedény típusok

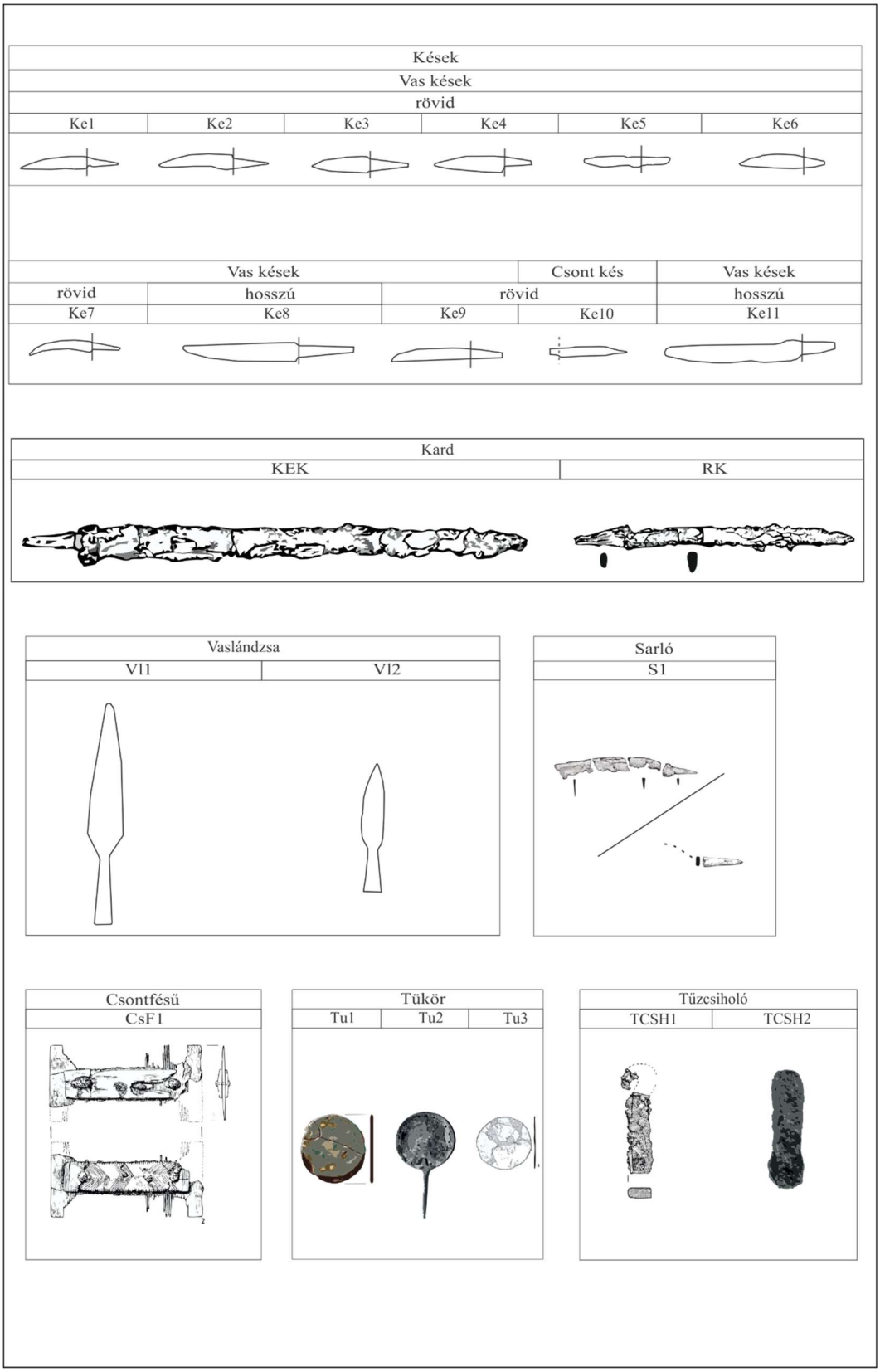

VI. tábla: Kés, vágófegyver, szúrófegyverm, sarló, fésű, tükör és tűzcsiholó típusok

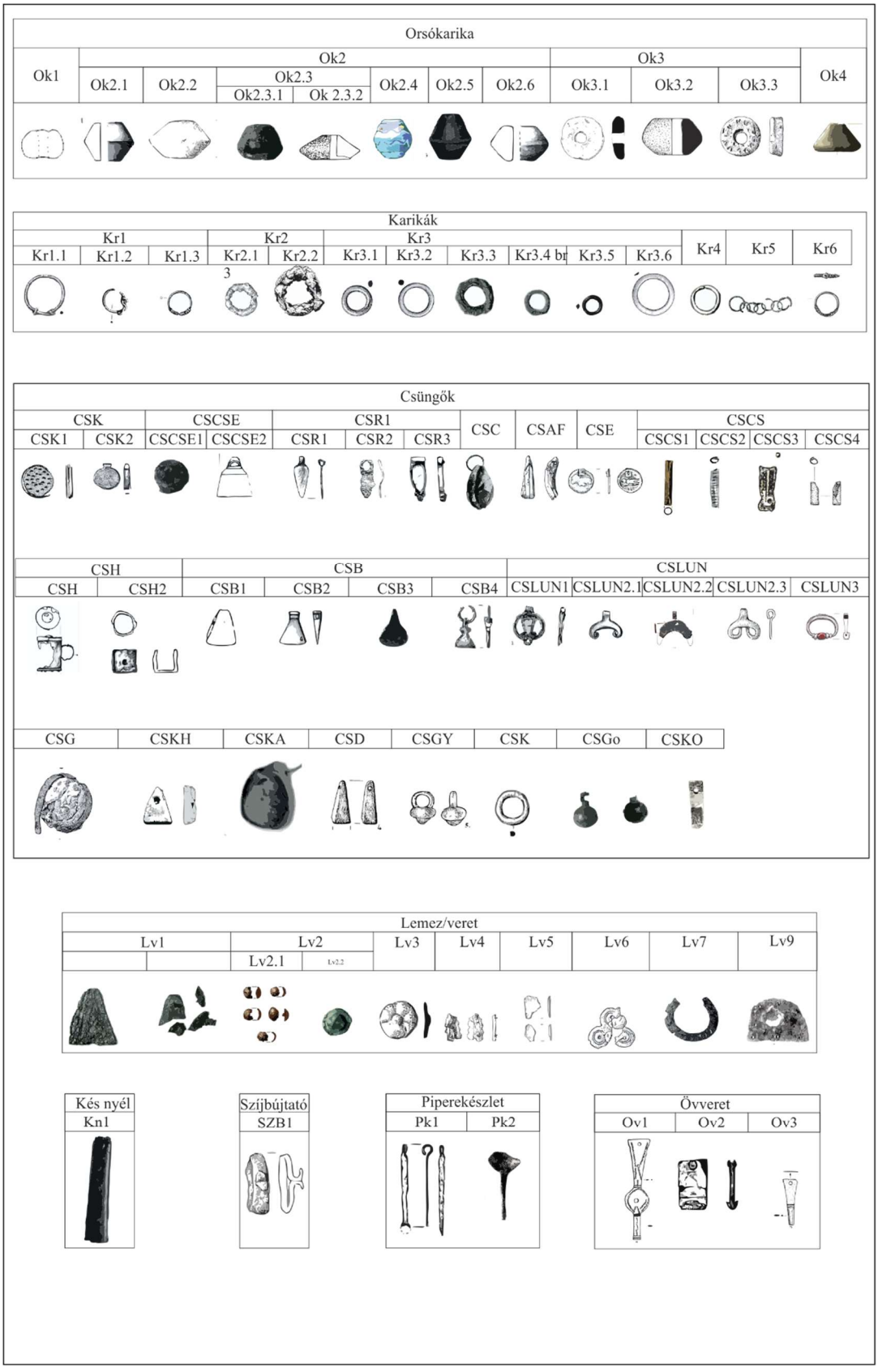

VII. tábla: Csüngők, lemez/veret és flitter, piperekszlet és övveret típusok

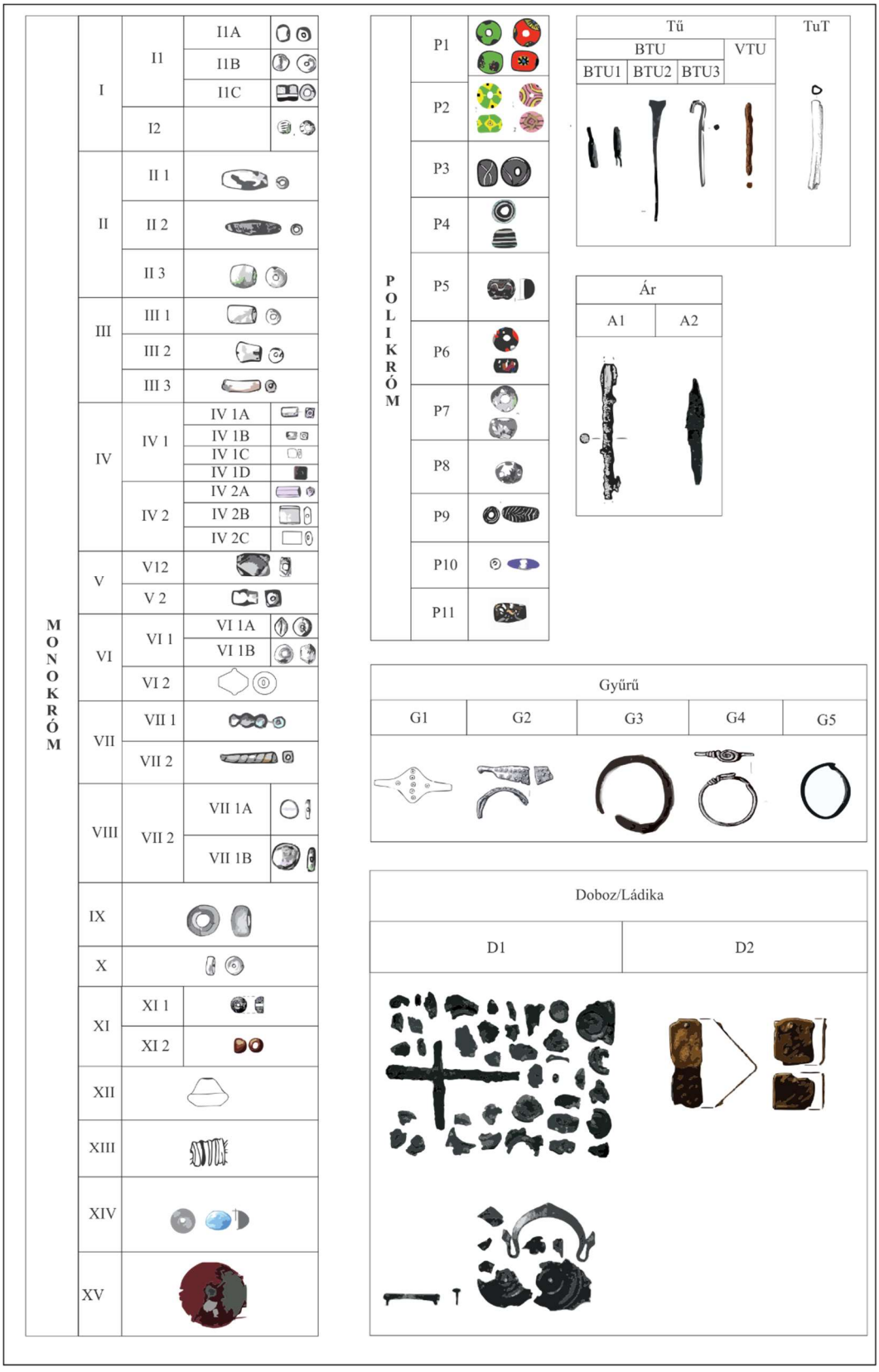

VIII. tábla: Monokróm és polikróm gyöngy, ár, tű és tűtartó, gyűrű és ládika típusok

Magyar nyelvű absztrakt

A Maros alsó szakasza szerepének elemzése a késő császárkorban és a hunkorban az írott és a régészeti források tükrében

Kulcsszavak: késő császárkor, hunkor, Maros alsó szakasza

A dolgozat célja a későcsászár- és hunkor hatalmi átalakulásainak nyomon követése a Maros alsó szakaszaként meghatározott kistáj történeti és régészeti vizsgálata által. A kistáj ezen időszakának történeti és régészeti kutatástörténete közvetlen módon – úgymond – nincs kiélezve a lehetséges hatalmi-struktúrák szempontjából történő megközelítésre, amely nem véletlen, ugyanis ez a személét többnyire csak napjaink kutatásának került homlokterébe. Mindazonáltal lehetőség adódott a téma kutatástörténetének egy olyan tematikai csoportok metszés-, vagy kapcsolódásipontjai mentén való vizsgálatára, mint a kistáj településtörténeti kutatásai és leletanyagának tipológiai és kronológiai rendszerezése, valamint ugyanazon leletanyag és/vagy az írott források alapján a késő császár- és hunkori népességnek – rendszerint etnikai – meghatározása.

A téma vizsgálata szempontjából rendelkezésre álló – történeti írott és régészeti – forráscsoportok jellegükből adódóan más-más lehetőségeket rejtettek magukba, ezért igyekeztem azokat saját tudományterületük keretén belül és sajátos módszereik által értékelni, továbbá ezt követően – a vegyes érvelést elkerülendő – a kapott eredményeket párhuzamba állítani és „szembesíteni” egymással.

Az eddig használatban levő, esetenként konvencionális és néha prekoncepcióktól sem mentes kronológiai rendszerek összehangolásának nehézsége egy következetes és egységes kronlógiai rendszer kidolgozását indokolta. A szeriáció és korreszpondencia-vizsgálat együttes alkalmazásával a kistájról származó 477 temetkezés alapján 6 különböző fázist lehetett elkülöníteni. Ezen belül a késő császár- és hunkor időszakának a IV., V. és VI fázisok felelnek meg, amelyek alatt abszolút kronológiai értelembe véve sorban a 3. század vége és a 4. század vége (IV), a 4. század utolsó harmada és az 5. század első két

évtizede (V), valamint az 5. század első évtizedei és az 5. század közepe, vagy annak 60-as évei (VI) közötti periódusok érthetőek.

Ami a 3. század végi források esetében egyértelműnek tekinthető, hogy Dacia feladását követően az Al-Dunától északra fekvő barbaricumban a különböző *gensek* közötti hatalmi harcokat követően jelentős hatalmi átalakulások mentek végbe, amelyek az Alföld hatalmi-struktúráit sem hagyták érintetlenül. A szinte rendszeres barbár konfliktusok újabb és újabb csoportok megjelenését feltételezhetik az Alföldön. Az alföldi – decentralizált – hatalmi-struktúrák képtelenek voltak kiterjeszteni hatalmukat a kezdetben alárendelt státusú, vagy státuscsoportba sorolt új barbár elemekre és azokat integrálni. A sorozatos barbár hatalmi harcok következtében a 3. század végén és a 4. század közepéig a *gensek* rendívül „képlékenyekké" váltak lévén, hogy hatalmi-struktúrák szűntek meg és ezek csoportjai más *gensekhez* csatlakoztak, amelyeket a hatalom stabilitásának, mértékének és az idő függvényében vagy sikerült integrálniuk, vagy nem, ami ismét instabilitást eredményezett (Arcaragantes–Limigantes). A római "külpolitika" szándéka a limes előterének egy szövetségi rendszer keretében való biztosítása lehetett, amely nem tűrte meg az ezen kívül eső barbár *gensek* hatalmi koncentrációját, sem a limes előterének instabilitását. A Hun hatalmi központnak az Alföldre való áthelyezése ezt követően egy olyan hatalmi összpontosulást jelenthetett, amely – ha rövid időre is, de – integrálhatta a korábbi alföldi hatalmi-struktúrákat és/vagy azok töredékeit is, amelynek felbomlását (Nedao) követően újabb hatalmi-struktúrák jöhettek létre, ám ezúttal szerveződés szempontjából már magukba olvasztva a Hun „nomád-államalakulat" számos jellegzetességeit.

Ami a kistáj késő császárkori, különböző mértékben interkonnektált társadalmait illeti úgy fest, hogy egy leszármazási alapon, vélhetőleg klán szinten szerveződő, viszonylag közel egyenlő szegmensekből álló, heterarchikus közösségeiről beszélhetünk. A késő császárkorban a hatalomnak egy viszonylag kis mértékű koncentrációjával, vagyis decentralizciójával lehet számolni, amely csak ritka esetben haladhatta meg a klán szintet és terjedt ki egy összetetteb törzsi, vagy szegmentáris szintig, ahol vélhetőleg az eltérő ősöktől való leszármazási rend biztosította az uralomhoz szükséges legitimációt. A hatalomnak ezt a kismértékű koncentrációját támogatja a viszonylag egyidejű római aranyérmék Kárpát-medencei területi eloszlása és regionális koncentrációja alapján

kirajzolódó hatalmi körzetek elhelyezkedése is. A korábbi klán alapon szerveződő heterarchikus, alapvetően decentralizált hatalmi-struktúrát képező társadalmak az ugyancsak klán alapon szerveződő, de ezúttal centralizált nomád-állam struktúráiba feltételezhetően könnyen integrálódni tudtak. Azonban ez az integráció már egy összetettebb társadalmi komplexitást eredményező folyamat lehetett, amely újabb státuscsoportok megjelenését eredményezhette.

English abstract

Analysing the role of the lower Maros valley in the Late Roman and Hun periods based on the written and archaeological sources

keywords: Late Roman Period, Hun Period, Lower Maros valley

The aim of the dissertation in a narrower sense is to trace the power transitions of the Late Roman and Hun periods through the historical and archaeological investigation of the micro-region defined by the lower Maros valley.

The micro-regions historical and archaeological research history isn't focused to such an approach from the point of view of possible power-structures. However, it was still possible to analyse the research history of this topic along the "intersection" of some thematic groups in the literature.

From the point of view of the topic, the relevant – historical and archaeological – sources according to their nature, offered different opportunities for the research. The historical sources presumed a deductive, or a top to bottom approach, while the archaeological sources deriving directly from the micro-region made it possible to analyse them in an inductive, or in a bottom-up way Hence, I tried to evaluate them according to their own discipline's specific methods, and to compare the given results without the use of the "mixed argumentation".

The synchronization of the available chronological systems seemed to be very difficult, some of them were conventional, and there could be traced several preconceptions as well which led to the necessity to elaborate a separate and a consistent chronological system for the micro-region. According to the results of the seriation analysis one could distinguish 6 different phases. The Late Roman period and the Hun period corresponds to the IVth, Vth and VIth phases, which in terms of absolute chronology can be outlined as the periods between the end of the 3rd century – end of the 4th century (IV), the period between the last third of the 4th century – the first two decades of the 5th century (V), and the last period is between first decades of the 5th century – the middle or the 60' of the 5th century (VI).

Based on the written historical sources it seems to be quite obvious that after the abandonment of province Dacia due to the power-struggles between the different genses several transformations took place in the Barbaricum from north of the lower Danube. As a consequence, the already fragmented like power-structures of the Alföld region became considerably weakened. Based on the data from the historical sources one could presume the appearance of groups of several genses in the Alföld region. By the end of the 3rd century and the middle of the 4th century due to the repeating power-struggles of the time, the genses became very "malleable", power-structures disappeared and their groups joined other genses, which they either succeeded to integrate, or not depending on the stability of their domination, which again generated instability (Arcaragantes–Limigantes). The intention of the roman foreign policy was to secure the territories in front of the limes within the framework of an alliance-system, and this policy couldn't tolerate the concentration of power in any of the barbarian gens, neither the instability of this system. The relocation of the Hun power-centre in the Alföld region could meant such a high level of concentration of power in the Carpathian basin, that it could integrated – even if just for a short time – the former power-structures, or at least their remnant groups, which's disintegration (Nedao) could led to the formation of some new power-structures, but this time keeping some elements characteristic of the "*nomadic state*".

Regarding the societies of the micro-region from the Late Roman period, it appears that they can be perceived as interconnected communities consisting of nearly equal segments, organized on the basis of kinship and descent, probably at the clan level. One can presume a small degree in the concentration of power within these societies i.e., it seems that the decentralization of power was much more characteristic, it could only rarely exceed the level of the clans and to extend to a much more complex tribal, or segmental level, and it seems that the legitimation of dominance was probably assured by the descent hierarchy from a certain ancestor. This kind of small degree of concentration of power (decentralization) in the micro-region is also supported by the distribution and concentration of the roman gold coins in the Carpathian Basin. The former clan-based, heterarchical, basically decentralized power-structure like societies presumably were able to easily integrate into the structures of the nomadic-state, which was also organized on a clan basis, but this time centralized. Although, this integration could have been a process

resulting in a more advanced social complexity, and in the meantime also provoked the emergence of new status groups.